THE UNIVERSITY
OF ILLINOIS
LIBRARY
069
ACA
v.1-3

ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ŞI CERCETARI
I. – III

ISTORIA POPORULUI FRANCES

= O ÎNCERCARE DE EXPLICAŢIE =

Lecţii făcute la Universitate

de

N. IORGA

BUCUREŞTI

SERVICIUL GEOGRAFIC AL ARMATEI

1919

069
ACA
v.1-3

BCF. 28 Mann

INTRODUCERE.

Am intenția de a da publicului românesc, și din punctul de vedere al poporului românesc, o Istorie a poporului frances. Ceia ce nu înseamnă o Istorie a Statului, și încă mai puțin una a țerii.

Un curs de Istoria Franciei în împrejurările acestea, și mai ales un curs de istoria Franciei în sensul pe care înțelegem să i-l dăm, adecă: un curs de istorie a poporului frances, și nu unul despre istoria Statului sau teritoriului Franciei, care sînt lucruri cu totul deosebite, poate fi un curs și foarte folositor și un curs datorit oarecum. Cînd nu poți să-i dai altui popor decît recunoașterea deplină, adînc mișcată, a marilor însușiri morale de care face dovadă în momentul acela, trebuie să te grăbești a-i da măcar această recunoaștere, care, într'adevăr, plătește cam puțin, dar care este singură la îndemîna unui profesor de Universitate. Profesorul de Universitate are o astfel de datorie, nu numai față de un popor care a ridicat eroismul dincolo de margenile instinctului, care și el poate să fie admirabil, și l-a așezat ca ultim resultat al unei intelectualități supe-

659889

rioare, al unei superioare desvoltări intelectuale, dar el mai are o datorie și față de ascultătorii săi, față de studenții săi. Și anume de a întrebuința tot ceia ce se petrece mare, nobil în omenire pentru a trezi și a cultiva în sufletul acelora cari-l ascultă sentimente care să corespundă acestor lucruri mari și nobile. Și, în același timp, fiindcă un profesor de Universitate n'are numai chemarea să atragă atenția asupra acestor frumoase și înnălțătoare lucruri, dar și aceia de a le explica, el poate folosi chiar prilejul acestor explicații, arătînd ascultătorilor săi în ce chip se formează eroismul uman, care nu e niciodată articol de imitație, nici de import, cum crede foarte multă lume — și se plătește foarte ieften, natural —, și nu e nici un lucru care să se poată căpăta numai prin simpla admirație față de cel ce a fost capabil de așa ceva, ci e ceva foarte greu de câștigat și foarte greu de reținut, ceva care se desvoltă în cursul veacurilor, de și veacurile pot fi resumate în mai puțin timp, prin silințile înviersunate ale unei singure generații. Eroismul este un lucru care izvorăște și din sforțările intelectuale ale unei întregi societăți. Prin urmare, de cîte ori i se atrage tineretului atenția asupra eroismului, trebuie să i se dea, nu numai larga expunere de care obiectul e vrednic, dar, în același timp, și toate mijloacele trebuitoare pentru a înțelege cum devin popoarele eroice altfel decît cu cele două buze pe care Dumnezeu ni le-a așezat supt nas pentru a fi eroi în chipul cel mai ușor cu putință.

Este o mare deosebire între aceste trei puncte de plecare: teritorial, politic și național. Cine

face istoria teritoriului frances, se ocupă de toate lucrurile care s'au petrecut între truntariile naturale ale Galiei de odinioară, care a devenit mai târziu Francia, în unele epoce atingînd limitele naturale și pierzîndu-le în alte epoce; cine face istoria teritoriului frances se ocupă de orice au făcut toți aceia cari s'au strecurat pe acest pămînt, între Ocean, canalul La Manche, Rin și Pirinei. Prin urmare fel de fel de evenimente politice, culturale, economice, care cad în margenile acestui teritoriu, sînt considerate și explicate de cine face istoria teritoriului frances. Și acel care face acest lucru are și datoria de a da cărții sale o unitate care să derive din teritoriul însuși. Fiindcă și un teritoriu are o viață, cum o are o nație sau un Stat. Și atunci trebuie deslușit care este viața impusă de necesitățile geografice acestui teritoriu. Un teritoriu cere o limită: cerînd o limită, el provoacă războaie, aduce frămîntări cu alte popoare vecine și influențează într'un anume fel pe toți aceia cari izbutesc să întemeieze o fundațiune politică sau să creeze o viață economică și culturală pe pămîntul acela.

Cînd o să facă apoi cineva istoria *Statului* francez el va căuta numai originile și desvoltarea acestui Stat, fără să se preocupe de nație. In casul acesta va lua lucrurile din timpurile cele mai depărtate, cercetînd mai întîiu problema dacă Statul frances poate să aibă anumite origini în forma politică a Galilor; va frămînta viața galică pe cît poate fi cunoscută, ca să descopere originile ideii de Stat frances, ale instituțiilor fundamentale pe

care această ideie de Stat le-a creat, ca să le urmărească mai departe în desvoltarea ideii de Stat frances. Mărturisesc însă că, dacă mi-aș fi pus în minte să tratez istoria teritoriului geografic frances sau istoria Statului frances, „istoria Franciei", *Histoire de France*, n'aș fi simțit același interes personal, aceiaș bucurie de creațiune, în proporții mai mari sau mai mici, pe care o are cineva totdeauna când urmărește o serie de idei căutînd a li smulge un nou interes.

Istoria teritoriului geografic frances și istoria Statului frances s'au făcut de o mulțime de ori, procum s'a făcut și istoria Angliei, a Germaniei, etc. Căci nu e niciuna din țările de cultură care să n'aibă ceia ce se numește, — deși lucrul nu corespunde totdeauna numelui —, o istorie națională. Fiecare țară se laudă că are o poveste care se mai poate numi și istorie națională; fiecare țară scrie lucruri de acestea prin represintanții săi științifici, prin profesorii și scriitorii săi; dar fiecare o scrie într'un fel care nu e numai corespunzător cu individualitatea teritoriului sau a Statului, ci și cu tradițiile speciale create acolo.

Astfel, la noi, istoria Romînilor a plecat de la cronicarii din veacul al XVII-lea, de la ceia ce au scris Miron Costin, Nicolae Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul și ceilalți. Care era însă scopul lor, cînd scriau „istoria Romînilor"? Și de unde au plecat? Singur faptul că scriau și istoria Romînilor, iar nu numai istoria Moldovei sau a Țării-Românești, arată punctul lor de plecare: de la unitatea românească și de la des-

cendența romană. Aceasta caută ei să o puie mai mult în relief; altfel nici n'ar fi scris, căci nu era un interes științific și încă mai puțin unul profesional, nefiind catedre de istoria Romînilor și nici vre-un concurs academic. Resultatul a fost că, une ori în forme exagerate, ca pe vremea bătrînului Laurian, istoria Romînilor a plecat de la Romul și Rem, și a trebuit o luptă strașnică a bunului simț, în timpurile noastre, ca să amputăm puțin din lucrurile acelea romane și preromane, care evident că prisosiau, în ce privește sensul, ca și în ce privește proporțiile.

Aiurea, „istoria Franciei" n'a fost scrisă întîia oară dintr'un sentiment de naționalism frances, ci Analele Carolingiene au fost continuate în evul mediu de oameni cari voiau să facă și ei biografii de regi. Dar Analele Carolingiene ce erau oare decît expunerea faptelor săvîrșite de regele, mai mult germanic decît „frances", care în timpuri mai vechi stăpînia asupra teritoriului Franciei? Apoi s'a trecut, în veacul al XIV-lea, la marea epocă a lui Ludovic al XIV-lea, regele resumînd așa de mult națiunea întreagă, încît nu se mai vedea nimic dintr'însa afară de proporțiile extraordinare ale personalității lui politice, militare și culturale. Nici Revoluția, care a făcut o mulțime de minuni, n'a fost în stare să rupă aceastătradiție în ce privește istoria Franciei; ba s'ar putea zice chiar că Danton, Robespierre, Mirabeau și toți ceilalți se înfățișează oarecum în evoluția francesă supt laturea lor „regală", ca niște individualități care și ele concentrează 'ntr'însele mișcări ce nu li aparțin numai lor și nici nu pleacă

măcar de la dînsele. Și așa mai departe, pînă la dificultățile de metodă actuale, cînd e vorba de a trata istoria unei Republici de comunitate burghesă sau și muncitoare după norme bune pentru Imperiul napoleonian ori pentru regalitatea restaurată. Această biată veche „istorie a Franciei" se poartă deci din palatul germanic al Carolingienilor în castelele regelui din veacul al XI-lea sau al XII-lea, pentru a se așeza în reședințele monarhilor absoluți din veacul al XV-lea, a-i întovărăși în expedițiile italiene, în luptele de la Rin, pînă ce, cu Ludovic al XIV-lea, ea închide toată viața poporului frances în strălucitul palat de la Versailles, pentru ca pe urmă, în veacul al XVIII-lea, să rătăcească împreună cu Maria Antoineta și cu blajinul ei soț dintr'o căsuță de țară într'altă căsuță de țară, făcute pentru sport, și, a doua zi, să alerge desmetică în timpul Revoluției spre a se odihni supt aripile vulturului imperial și a vorbi de pe tribunele Parlamentelor burghese și meetingurilor de lucrători. Dar istoria Franciei nouă nu era acolo, ci unde muriau soldații la graniță, unde se muncia și se pregătia viitorul, în stratele adînci, reale.

Eu însă vreau să încerc aici, ca pentru noi, istoria poporului frances, a „națiunii francese" celei adevărate, cuprinzînd într'însa toate nuanțele și toate categoriile, după însemnătatea lor în desvoltarea întregului. Intru aceasta nu trebuie să ne lăsăm atrași de ce este interesant în scenele isturice, de ce este grandios în personalitățile dominante, de ce e plin de mișcare în valurile năvălirilor și luptelor; numai *factorul*

activ merită să oprească atenția, și numai în măsura în care e activ — și fecund.

De la început chiar, trebuie să alegem, fie și cu riscul de a înfățișa capitole mai puțin interesante, și trebuie să reținem numai ceia ce va contribui, fără tăgadă, la noua formațiune organică, poporul frances. Un grup de oameni frances exista încă din veacul al IX-lea, constituit din mii și mii de indivizi vorbind același dialect romanic, care era să se transforme în limbă francesă, dar care sămăna atât de puțin cu limba așa de adînc străbătută de disciplina latină din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Va să zică limba exista ; un nume pentru ceia ce se formase din amestecul atîtor națiuni cu predomnirea elementului roman exista ; din Galo-Romani și din *homo francus* se făcuse „le Français". Era și un vag instinct național, dar de aici până la vremea care să permită acestor mulțimi de oameni avînd o limbă, un nume și un instinct național a se împărtăși la desvoltarea istoriei universale ca un factor caracterisat, mai e timp. Incetul pe încetul va trebui să ținem din urmă transformările.

Pe urmă, prin haosul feudal, nu atît de inextricabil, prin monarhii absoluți din secolul al XV-lea, vom vedea națiunea în adevăr individualisată față de alte națiuni, avîndu-și un caracter distinctiv, dar incapabilă de a conduce încă Statul după interesele sale. Vom avea la suprafața politică regalitatea francesă, interesele *sale*, și nu puterile și dorințile poporului frances. Până ce după dis-

pariția regatului în sensul lui Ludovic al XIV-lea, în pragul timpurilor moderne, se va înlătura cu desăvîrșire zăgazul care oprise valul viu al vieții naționale de a se revărsa împrospătînd tot ceia ce se petrece pe teritoriul național. Și atunci numai, în veacul al XIX-lea, vom asista, cu adevărat, la acțiunea unui popor care iea în stăpînire, poticnindu-se și greșind adesea, tot ce se găsește pe teritoriul său de moștenire.

Și, astfel, cine zice: s'a isprăvit cu veacul naționalităților, se înșeală amar. El a început abia, și va fi desăvîrșit numai atunci cînd niciuna din formele internaționale ale trecutului nu va rămînea nestrăbătută și netransformată de caracterul osebitor al fiecărui neam. Noi nu știm cît de mult trăim cu mintea în forme internaționale, cît de mult tot ceia ce ne încunjoară vine din vremurile internaționale ale evului mediu și lumii antice. Vor mai trece multe veacuri până vom ajunge să ne deosebim complect, fiecare după necesitățile sale organice,— pentru a putea lucra mai bine împreună, fiecare națiе fiind, cum a croit-o firea, iar nu după cum a făcut-o Împăratul roman în veacul al IV-lea, sau capul Bisericii creștine din aceiași epocă, sau dascălul iesuit din veacul al XVII-lea, ori autorii teoriei parlamentare, constituționale, pentru toate națiile.

Lumea este astfel încă în fasa în care cad zalele de fier ale trecutului pentru ca grupările naționale să apară în toată energia și frumusețea lor, luptînd singure. Tocmai pentru că epoca de pregătire a naționalităților, trăind fiecare pe teritoriul ei, dar, în același timp, și în stăpînirea

tuturor drepturilor ei, a durat așa de mult, fiindcă nu e pe deplin terminată nici astăzi, când se va isprăvi această pregătire, un viitor de stăpînire a popoarelor, în toate rosturile, pe teritoriul lor național, se va deschide în proporție cu lungimea vremii de pregătire. Astfel greutatea chiar a formațiunii epocei naționale este de cel mai bun augur pentru strălucita desvoltare a principiului ei.

I.

Elementele aicătuitoare.

Precum, la noi, cel mai vechiu element —, nu barbar, ci mai curînd preroman, anterior Romanilor, de o civilisație deosebită de civilisația română, dar cu mult superioară civilisației germanice — este elementul traco-iliric, care s'a numit pe malurile Dunării și în Carpați element getic și dacic, și în vechea Galie elementul preromanic nu e barbar, nu e germanic, ci și acolo elementul acesta are un caracter îndoit, și anume: Gali, de o parte, Liguri (la Rhône) și Iberi (spre Pirinei) de alta.

Partea de Sud-Vest a fost, fără îndoială, de la început în stăpînirea unui element mai mult iberic, în ce privește originea, decît galic: se constată din timpuri foarte îndepărtate în acest unghiu al Galiei presența așa-numiților Aquitani, a triburilor „vasconice". Apoi, mai tîrziu, Galii, cînd au luat în stăpînire provincia întreagă, au trecut peste elementul iberic, care ocupa o întindere mai mare, și l-au strîns în colțul vestic al Franciei de astăzi.

Și s'ar putea împărți chiar, în ce privește elementul aceasta primitiv, continentul întreg, lăsînd de o parte pentru moment pe Germani, printr'o linie care ar trece cam pe la mijlocul Europei centrale, în: regiunea traco-ilirică la Răsărit și cea galo-iberică la Apus, fără ca aceasta să însemne că elementul traco-iliric n'a pătruns către Occident, sau că elementul galic n'a avut putința să pătrundă și el în regiunea Orientului. Iar ca legătură între un grup și cellalt ar fi, nu numai acea mare năvălire care a adus pe Gali până la Termopile și în Asia Mică, unde-i pomenește încă numele Galatiei, dar și prin așezarea în munți și chiar în șesul panonian, către Sava și Drava, a unui element mijlociu, alcătuit din emigranți strămutați în mijlocul Traco-Ilirilor prin acea Panonie: Scordiscii, Tauriscii etc., cari sînt de origine celtică. De alminterea, pe altă linie de expansiune, în mijlocul Germaniei chiar exista o populație a Volscilor tectosagi, pomenită de Cesar, în „De bello gallico“; și el spune că ei se găsesc spre pădurea Hercynia, lungă de nouă zile, care se întinde până la hotarele „Dacilor și Anarților“ [1]).

Și, în schimb, și Traco-Ilirii au înnaintat spre Apus, unde-i întîlnim în regiunile de la Nord de Pad și până în Alpi, lîngă Galia cisalpină, cuibul celtic resultat din mișcările de populație cu care e în legătură povestea, în mare parte legendară, despre apariția cuceritoare, la Roma, a Galilor lui Brennus. Veneții nu sînt decît unul din triburile Ilirilor.

1. „Ad fines Dacorum et Anartium.“

Mai departe, precum, în ceia ce privește pe Tracii de pe malul stîng al Dunării, ei se înfățișează supt un caracter dublu: de o parte Geții, către șes, pe de altă parte Dacii, către munte, deosebiți politicește numai, și în lumea galică existau două grupe foarte bine distincte, care se deosebiau între dînsele încă mai mult decît Geții dunăreni de Dacii ardeleni: de o parte Galul din părțile centrale ale Galiei, de altă parte Galul, Celtul, de pe margenea Mării de Nord și a canalului Mînecii, iar, dincolo, în Britania Mare și Irlanda. Acolo erau regi, și Cesar pomenește de regii aceștia, pe cînd dincoace, în regiunea galică propriu-zisă, unde. mai tărziu s'a desvoltat poporul frances, organisația este mai înnaintată, desfăcîndu-se din formele regalității barbare.

Cu toate acestea este o mare deosebire între rolul pe care Galii l-au jucat în alcătuirea națiunii francese și între acela pe care-l putem atribui, în alcătuirea națiunii romanice de aici, înnaintașilor noștri Daci și Geți. N'am putea spune anume ce am moștenit, noi cari avem în alcătuirea noastră fisică atît de mult din sîngele traco-iliric de odinioară, de la acești depărtați părinți ai noștri, în ce privește, nu numai formele de locuință și arta primitivă, dar instituțiile înseși,—fără a mai vorbi de limbă, de la care a rămas așa de puțin. La Francesi lucrul e însă altfel. Li place și astăzi să vorbească de originea lor galică: un anume spirit îl numesc „esprit gaulois“; cocoșul galic a fost așezat ca emblemă a Republicei, înlăturîndu-se vulturul Imperiului de pe steaguri. In curiositatea

lor, în neastîmpărul lor, în toate pornirile către schimbare și revoluție, li se pare că întîlnesc urme sufletești ale înnaintașilor gali [1]).

Mai departe, în nomenclatură, la Francesi un mare număr de localități, de rîuri chiar, își datoresc numele lor acestor indigeni: Amiens de astăzi amintește de Ambiani, Bordeaux, de Burdigala; Atrebații Gali au dat numele orașului Arras: Veromanzii, provinciei Vermandois; numele Trevirilor dăinuește și astăzi în Trier, Trèves; Sequanii trăiesc în numele Senei; Bourges vine de la populația galică a Bituricilor. S'ar putea spune, în general, că cea mai mare parte din orașele pe care le întîlnim în Franța evului mediu și care există și pînă astăzi, avînd rădăcini foarte îndepărtate, sînt, afară de provincia romană, *Provence*, de la Sud, de origine galică. Iar noi nu avem niciun singur nume care să vină anume și apriat de la Daci, căci numele străvechi ale rîurilor mari sînt de obîrșie și mai îndepărtată, scitică: cînd n'avem măcar nume de localități care să vie de la Romani—și nici nu e de mirare, — cu atît mai puțin putem avea nume care să amintească pe Daci. Și cuvintele galice în limba francesă sînt mult mai multe și mai importante decît puținele și dubioasele cuvinte dacice în limba romînă.

Intr'alt domeniu, în domeniul religios, noi n'am putea spune ce se poate atribui Dacilor din elementele care alcătuiesc mitologia noastră populară, superstițiile care trăiesc cu o vechime mi-

1) Așa judecă și Suchier și Birch-Hirschfeld, în *Geschichte der tranzösischen Litteratur*, Leipzig-Wien 1900, p. 3.

lenară în poporul nostru. Deși destul de greu ar fi, — cu tot rolul mare al Druizilor, cari nu erau numai preoți, — ca, în ce privește mitologia și superstițiile populare francese, să se arăte care este partea Galilor. Căci se face de obiceiu, credem, o mare greșală atunci cînd se deneagă popoarelor putința de a crea spontaneu în acest domeniu.

Și, totuși, se poate ca Francesii să aibă mai puțin sînge pur galic decît Romînii sînge pur traco-iliric. De ce atunci, cînd fisicește noi am primit mai mult de la înnaintașii anteriori Romanilor, avem mai puțin sufletește de la ei? Răspunsul este că Galii representau o lume mai așezată, mai desvoltată supt raportul economic și cultural, dar *nu* și supt raportul politic, decît Dacii.

Din cartea lui Cesar se poate vedea că, în momentul cînd legiunile cuceritoare ale marelui general roman, nu fără mari greutăți, ajunseră să supuie deosebitele părți din care se alcătuia teritoriul etnic al Galiei, Galii erau așezați în *civitates*, care sînt cu mult superioare organisațiilor germanice din această vreme. Germanii, înnainte de a veni în atingere cu Romanii, aveau ca sălașe ale lor și centre de locuință *pagi*, *vici*, care însemnează sate mai mari sau mai mici. Principiul locuinței la Germani nu este deosebit de principiul locuinței la Gali; și una și cealaltă categorie de așezări cuprindea rude: acei cari-și aveau casele alături, erau de acelaș sînge [1]), lucru

1) „Generatim distributi in civitates", Cesar, De *bello gallico*, VI, § 19.

pe care îl întîlnim, de alminterea, în legătură cu trecutul barbar, și la noi.

Aceste *civitates* au însă în Galia o trăinicie și o desăvîrșire în forma materială cu mult mai mare decît la Germani și Daci: sunt ziduri de piatră, case solid construite, e o întreagă viață înaintată la poporul acesta, care, înnainte de a fi cunoscut de Romani, primise două alte puternice influențe de cultură: a Fenicienilor, veche, și o alta, pe care și noi am primit-o, prin Scythia Minor, Dobrogea: influența Grecilor. Pe coasta Provenței Marsilia, Nizza (Nike), Agde, Monaco, Antibes și alte câteva localități poate, din această regiune sunt de origine grecească. Și, dacă în Galia influența de cultură a unui elenism mai sărac e mult mai mare decît influența exercitată de înfloritoarele colonii grecești din Pont asupra Geto-Dacilor, aceasta se datorește elementului separator, isolator care au fost aici Sciții. In momentul cînd a venit Cesar, literele grecești erau întrebuințate de Gali, cari în ele-și făceau și statistica semințiilor.

Pe de altă parte, acești negustori greci, foceeni, au exercitat, nu numai direct, dar și o vreme mai îndelungată, influența lor asupra Galilor. Aceasta a adus crearea în deosebitele *civitates* a unei întregi vieți diferențiate, cuprinzînd clase bine definite, relațiuni multiple între aceste clase i, supt raportul economic, rolul predominant al capitalului. Pe cînd la Daci nu întîlnim decît păstori, agricultori și, înnainte de toate, războinici, averea căpătîndu-se doar prin năvălirile care plecau de pe malul stîng al Dunării pentru a

infesta provinciile romane de pe malul opus, — mijloc de îmbogățire ce era interzis Galilor.

Cînd Cesar a venit în Galia, cucerirea lui a fost prielnică Galilor și supt acel raport că nu era vorba în momentul acela de independența galică, de o parte, și de supunerea față de Roma, de altă parte, ci trebuia să se aleagă între supunerea față de Cesar, represintantul civilisației romane, și între supunerea față de Ariovist, năvălitorul de peste Rin, represintant al cuceririi germanice. Și Cesar, cînd a apărut în părțile acestea, venia ca să împiedece pe Germani de a cuceri încă de atunci, pe la 50 înnainte de Hristos, întregul sol galic. Căci Galii nu erau în măsură să se mai poată întinde peste granița lor de Răsărit.

Și ce ar fi putut să culeagă din barbaria săracă și aspră a Germanilor? Un curent de năvăliri galice îndreptat asupra Italiei era iarăși imposibil în această vreme, căci și înnainte de Cesar populația săracă țărănească din Italia trecuse în partea de Sud a țării, întocmai cum o parte din populația săracă a Italiei trecuse în Peninsula Balcanică. Și, precum întiiul act al romanisării Balcanilor s'a făcut prin acești emigranți, întâiul act al romanisării Galiei începuse, înnainte de Cesar, prin această continuă emigrare a țăranilor fără ocupație din Italia. Numai pe urmă a venit Republica Romană de a luat în stăpânire tot acest teritoriu, dîndu-i și instituțiile romane și creîndu-se astfel „Provincia“.

Strînși între Ocean, între zisa „provincie“ romană și infiltrațiile și chiar atacurile militare ale Germanilor dela Rin, ca și între Nordul sălbatec

al celeilalte ramuri celtice, ni putem închipui că Galii trebuiau să trăiască din însăşi munca lor orînduită. Această muncă orînduită dă forme superioare de organisaţie cetăţilor galice. Intîlnim oameni bogaţi şi oameni săraci, patroni şi clienţi, ostaşi cari luptă pentru cetatea lor şi soldaţi angajaţi cu bani ca să lupte pentru alte cetăţi, factiuni, partide, care nu sunt determinate numai de ambiţia unuia sau a altuia, dar şi de înteţiri din afară. Găsim familii bogate, cu legături şi în alte „cetăţi", pregătind oarecum o unitate galică, împrumutători şi împrumutaţi, dobînzi, vămi date în arendă.

De multă vreme încă Dacii aveau în fruntea lor regi; înnainte de Decebal atîţia au purtat coroana regală, şi aceasta se datoreşte şi felului lor de viaţă *continuu* şi *victorios* războinic, şi influenţei regalităţii asiatice, care s'a întins spre Macedoneni, unde a făcut din Alexandru-cel-Mare un rege după moda persană. O astfel de influenţă nu s'a exercitat însă asupra Galilor. Ei au avut numai pe regii barbarilor primitivi în Britania Mare şi alte părţi mai puţin atinse de cultură [1]), iar în Galia propriu-zisă, în fruntea „cetăţilor" stăteau „senatorii", „principele", „magistraţii", „vectobrigii" [2]), cari se alegeau pentru un număr oarecare de luni şi erau înlocuiţi pe urmă prin alţii. Numai în momentul cînd Cesar a venit să cucerească Galia, se încearcă o adunare laolaltă, o concentrare naţională supt acel erou al Galiei în

1) „Si la Suesoni; *ibid*, II, § 4.
2) V. *ibid.*, VII, § 32 şi urm., 39, etc.

ultimele ei lupte care este Vercingetorix din Alesia, al cărui tată, spune Cesar, „căpătase principatul Galiei întregi [1])“.

Iată unde era, față de atîtea avantagii ale civilisației galice, și desavantagiul ei. De aici era să decurgă acest lucru că Dacia va fi înlăturată cu mai multă greutate și mai puțin efect supt raportul politic decît Galia, care a fost suprimată printr'o singură serie de expediții, a lui Cesar.

La noi însă nu s'a putut altoi viața romanică superioară pe o bază dacică corespunzătoare: doar satele romane sau satele Tracilor romanisați din Balcani s'au putut confunda foarte ușor cu *davele* dacice, pentru că a fost aceiași limbă de o parte și de alta, aceiași simplicitate de o parte și de alta, aceleași ocupații economice la unii ca și la alții. Dar orașele romane de la noi nu s'au altoit pe un oraș dacic anterior. Pe cînd cucerirea romană în Galia, atît în „provincia“ dela început, cît și în largul teritoriului cucerit de armele lui Cesar, s'a altoit de-a dreptul pe cetățile galice. Ele au fost, oarecum, înrădăcinate în profunzimile milenare ale solului galic, pe cînd în părțile noastre am avut numai orașe de suprafață.

Să aducem o lămurire pe lîngă celelalte: în Sudul Africei s'au întemeiat, de cînd s'au găsit mine, orașe mari. In regiunile acestea ale Daciei noastre s'a petrecut un fenomen asămănător cu cel de acolo: s'au fundat cetăți foarte populate.

---

1) „Principatum Galliae totius obtinuerat“; VII, § 4. Cf. § 20: „rex ab suis appellatur“.

cu foarte mare strălucire în ce privește viața publică și foarte mult huzur în ce privește viața individuală, familială, a fiecăruia. Cine ar putea spune însă că orașe ca Bloemfontein, Pretoria, etc., au o menire în viitor ? Și pentru ce nu ? Pentru că ele sunt create de-a lungul regiunii minelor, pentru singură exploatarea lor ; încetînd scoaterea bogățiilor, dispar și centrele speciale, căci nu există o formă anterioară de care forma această modernă să se prindă ; este o sădire din nou pe un pămînt care n'a avut altă vegetație, nu o altoire de forme noi de cultură pe un element anterior zdravăn, bine prins în pămînt.

Orașele dacice din vremea lui Adrian de sigur că nu erau inferioare supt niciun raport celor mai mîndre orașe de provincie din lumea romanică ; ce iese astăzi din scormonirea pămîntului, prin Ardeal mai ales, o dovedește deplin : admirabile mosaicuri, elemente arhitectonice care arată o bogăție incontestabilă și poate chiar risipă față de condițiile normale. Totuși, oricît de mare ar fi fost strălucirea acestor orașe, putea să prevadă oricine că, îndată ce în Imperiul Roman se va tulbura pacea, nimic nu se va alege din aceste orașe,—cum nimic nu s'a ales —, pe cînd nicio tulburare, nicio schimbare a ordinii politice, nicio sfărîmare a garanțieim ilitare nu erau în stare ca, în Galia, să împiedice desvoltarea unei colonisații romane care se făcuse adoptînd formele vieții politice anterioare. Este o neîntreruptă transmisiune de civilisație de-a lungul secolelor de la Gali la Romani pe același pămînt, aproape în aceleași forme, întărindu-se

necontenit prin faptul că niciodată nu se întîlnește o soluție de continuitate.

De aceia colonisația romană în Galia, de și mai trainică decît aceia din părțile noastre, e mai puțin bătătoare la ochi, de oare ce trecutul se continuă; schimbarea pe care a adus-o așezarea romană nu are pe departe acel caracter tragic pe care-l are în părțile noastre. În munții românești Dacii sînt măcelăriți, izgoniți; pe rămășițele Sarmisagetusei dacice și altor orașe dacice se întemeiază orașe romane. Nimic din lucrurile acestea nu se observă la Gali. Cucerirea lui Cesar a fost foarte cruțătoare; el a înțeles nevoia de a păstra din trecut tot ceia ce se poate întrebuința și fructifica de Romani. Intr'adevăr, cu silinți mici, Republica întăiu, Imperiul pe urmă au căpătat în Galia una din cele mai durabile și mai producătoare provincii ale sale; pe cînd la noi, a fost, pe lîngă soluția de continuitate, o nespusă grabă de a întemeia în cîțiva ani de zile ceia ce nu se putuse face aiurea decît în foarte mulți ani; a fost o efervescență admirabilă, și atît.

Dela Romani, Francesii au căpătat ceva mai mult decît au căpătat înnaintașii noștri, fiindcă durata stăpînirii romane a fost la ei neasămănat mai mare decît durata stăpînirii romane în părțile noastre: abia două generații, și în ce împrejurări! Ba încă, odată ce coloniștii romani erau funcționari, militari, exploatatori de mine, căutători de cîștiguri în părțile noastre, se mai poate vorbi de o operă care se continuă în curs de două-trei generații, ca și cum tatăl și fiul și nepotul ar fi stat pe rînd pe pămîntul acesta dacic? Dar

stătea cineva într'o singură generație, și urmașul lui se întorcea înnapoi în locul de unde venise părintele sau se strămutau într'alt loc, unde era mai mult de cîștigat. Pe cînd, dincolo, în Galia, lucrurile au fost altfel. Galia s'a romanisat, nu în sensul unei strămutări de cultură, ca la noi, ci în sensul unei adînci penetrațiuni culturale, sprijinită de Stat, dar fără ispita unui accident de cîștig, care astăzi este și mîne nu e; cine s'a așezat acolo, a și rămas. In Galia nu erau mine, nu erau cîștiguri extraordinare; acolo pămîntul nu atrăgea oamenii din toate părțile să vie pentru o îmbogățire răpede și să rămîie numai cît este cu putință a se îmbogăți repede. In țara aceasta, înnainte de toate țară de agricultură, așezată solid, fundamental, au venit oameni așezați, cu fundamentale rosturi în ce privește mijloacele vieții lor personale sau sociale de familie. Mai apropiați de Italia, în legături neîntrerupte cu această patrie, ei erau într'o situație vădit superioară coloniilor de la Dunăre. Și încă nu mai vorbim de Sud. Pe cînd în Dobrogea noastră, influența grecească și cea romană pe urmă, atît de puternice, fiind înlăturate cu totul pe urma năvălirilor barbarilor, Scythia Minor de odinioară a ajuns să fie numai un gang pentru barbari, nu un sălaș, Provincia a păstrat tot caracterul ei absolut roman până foarte tîrziu în evul mediu.

Zicem: Franța, și ni închipuim puțintel că ea exista încă de la 800 sau 900, așa cum o înțelegem noi, unitară; dar nu e adevărat. Franța din veacul al VIII-lea, al IX-lea și al X-lea chiar

se alcătuia din grupe absolut deosebite. Poporu frances era undeva, în centru, de unde trebuia să se întindă. Și aceasta constituie încă o foarte mare deosebire între dînsul și poporul nostru. Alcătuirea poporului nostru s'a făcut risipit; alcătuirea poporului frances s'a făcut într'un anume punct, de unde a radiat. Noi a trebuit să avem viața noastră națională ca să ne concentrăm, iar ei au trebuit să aibă viața lor națională ca să se răspîndească. Civilisația noastră etnică, conștiința noastră etnică vin prin urmare din procesul acesta de adunare către un centru; procesul lor de civilisație națională și de conștiință etnică vine din răspîndirea dela un anume centru către periferie, Noi n'am avut o Île de France, de unde să plece limba, conștiința națională, viitorul națiunii; noi am găsit Île de France a noastră politică numai adunîndu-ne din toate părțile în jurul cetății Argeșului, pe la 1300. Deosebire fundamentală, care se datorește faptului că noi, pe lîngă atîtea desavantagii, am avut și un mare avantagiu: unitatea etnică perfectă cu care am început, pentru care n'a fost nevoie să ne luptăm, pentru care n'am avut de dărîmat ziduri seculare, milenare, pe cînd Francesii au trebuit să le dărîme. Provența, atît de străbătută de romanitate, a rămas romană fără întrerupere, dar Germanii, Francii dela gura Rinului, cari erau formați din mai multe grupe, au venit de au cucerit pe încetul teritoriul galic, supt Clodevig sau Clovis, anexîndu-și teritoriul alamanic, teritoriul burgund, cel visigot, și astfel, în veacul al VI-lea, întemeind monarhia francă în aceste regiuni.

E a doua fasă a penetrațiunii germanice, întâia fiind represintată prin vechii Belgi, așezați pe malul cellalt al Rinului, și mai ales prin Ariovist, care ieșise înnaintea lui Cesar pe teritoriul Galiei.

Putem face iarăși o comparație cu lumea noastră, unde cam același lucru s'a întîmplat cu Slavii, Parte din ei erau cuprinși supt vechiul nume generic al Sarmaților; cei mai mulți au venit însă din Răsărit. Dar prima pătrundere germanică s'a făcut în mijlocul unei societăți perfect organisate în ce privește așezarea stabilă, pe cînd pătrunderea cea mai veche slavă la noi s'a făcut în mijlocul unei popor ca acel geto-dacic, care abia începea să-și aibă organele statornice. Din această causă la Francesi nume vechi de origine franică nu se întîlnesc, pe cînd Ardealul e plin de nume vechi slave.

Cînd au venit Francii, nimic în cultura lor nu era de natură să impuie o pecete etnică deosebită asupra țerii. A dovedit-o foarte bine Fustel de Coulanges [1]). Vechea teorie afirma că Romanii erau prăpădiți de conrupție, pe cînd Germanii represintau un tip omenesc virtuos prin excelență; deci aceștia i-au renovat pe ceilalți. Dar Germanii erau înnainte de toate bețivi și brutali, și restricțiile sociale în ce privește anumite apucături nu existau pentru ei. Și Fustel de Coulanges mai dovedește un lucru: că Germanii nu erau o avalanșă, un puhoiu nesfîrșit, căci nu s'ar explica alt lucru: de ce în Franța nu se vorbește astăzi un dialect germanic, amestecat doar cu cîteva zecimi de cuvinte de

1) In „Recherches sur quelques problèmes d'histoire" Paris 1885, ca și în „Histoire des institutions politiques de l'ancienne France", Paris 1888-92.

origine galo-romană, ci o limbă romanică, ba una din cele mai pronunțat romantice, cea mai slabă în amestec străin din limbile care s'au produs din latina vulgară de odinioară.

Invățatul frances a arătat că, de fapt, Germanii erau fără îndoială puțini, și așa și este. Și profităm de ce spune Fustel de Coulanges ca să aplicăm același lucru la barbarii noștri, la Slavi. Prea mult se admite că orașul e un centru de conrupție, pe cînd satul, orice fel de sat, ar fi o adunare a tuturor virtuților. Destul romantism este și în ce privește pe Slavi. Cunoaștem teoria că Slavii erau barbari blînzi, cari stăteau lîngă ape, visînd la zînele ce ieșiau din negura rîurilor, avînd zei tutelari cărora nu li aduceau jertfe sîngeroase; agricultura am fi învățat-o de la dînșii, căci plugul, rariță, etc., au pecetea lor lingvistică. Am răspins și aiurea această teorie. De alminterea lucrurile acestea se distrug, nu numai prin comparație, ci și prin argumente elementare.

Prin urmare, revenind la Francii lui Clovis, ei n'au represintat, pe departe, ce credem noi. Au numit țara după numele lor, fiindcă au cucerit-o și au stăpînit-o un timp. Dar în felul acesta și noi am fost în anume momente membri ai Avariei politice: Avarii cînd au cucerit Panonia au întemeiat o Avarie din care, supt raportul politic făceam parte și noi. Și tot așa am făcut parte din anume formațiuni de Stat alcătuite de Slavi pe teritoriul nostru înnainte de a trece ei dincolo de Dunăre, fără ca pentru aceasta să pierdem caracterul nostru etnic sau să ne amestecăm prea mult cu caracterul etnic al stăpîni-

torilor noștri. Deci și în Galia populația veche a dat graiul, a dat așezămintele, ea a dat forma religioasă, care a îngăduit contopirea cuceritorilor cu cuceriții. E cea d'intâiu și mai adâncă rădăcină împlîntată în solul național, rădăcina acestui popor; restul sunt altoiri superficiale, care au produs mai mult sau mai puțin în desvoltarea militară. a vremurilor. Dar, în ce privește însăși esența, elementul de viață, acest element nu pleacă de la dînsele. Căci forțele germane s'au răspîndit asupra unei lumi întregi, ele erau puțin decimate prin războaie care țînuseră secole întregi, și ele au trăit mai departe prin toate accidentele de turburări ale unei vieți încă neașezate, neavînd măcar supt raportul lor barbar o unitate, fiindcă unii veniau dintr'o parte, alții din altă parte. Erau nuanțe de barbari care se păstrau și după ce primiseră numele cuceritorului și i se supuseseră: Saxonii de la Bayeux și de aiurea. Neavînd prin urmare, nici măcar supt raportul germanic o unitate, dominatorii nu se găsiau în condiții de a putea exercita o influență transformatoare asupra societății supuse.

În limba romînă sînt mult mai multe elemente luate de la barbari. Fiindcă graiul romanic, aici, din causa condițiilor pe care le-am arătat, de mai puțină stabilitate și mai scurtă desvoltare, nu ajunsese încă în acea fasă în care nu se mai primesc cuvinte esențiale. Un graiu primește cuvinte esențiale până la un moment; dacă a trecut momentul acela, limba nu mai poate primi decît dublete sau cuvinte pentru noțiuni secundare ori împrumutate. Și în Galia așa era lucrul. Prin

urmare cuvintele germanice nu pot să fie decît dublete pe lîngă cuvintele galo-romane. La noi, de oare ce această fusiune a elementelor care alcătuiesc graiul nu era complect terminată, de oare ce, prin urmare, căldura în care fusiunea se poate face, continua, și alte elemente puteau să între ca să se contopească cu elementele daco-romane. Dar, în schimb, la noi, pentru că stăpînirea slavă a fost trecătoare și Slavii au trecut dincolo de Dunăre, și pentru că pe malul nostru ei n'au adoptat creștinismul ca să se poată confunda în aceiași Biserică, în aceleași forme religioase cu populația supusă, din causa aceasta noi am rămas Romani într'o Românie vagă, fără forme politice, pe cînd în Galia, de vreme ce Francii n'au trecut aiurea și urmașii lor au rămas acolo, prefăcîndu-se încetul cu încetul în Francesi, s'a putut face contopirea celor două elemente într'o singură formă politică, — ceia ce n'a fost casul aici. La noi contopirea s'a făcut în forme deosebite de viață politică; de aceia am păstrat numele de Roman pentru națiunea noastră, și de aceia dincolo, unde contopirea s'a făcut în forme politice, numele romanic dispare pentru a fi înlocuit cu numele stăpînitorului barbar. Astfel ei, cari în limbă sînt mai romani decît noi, se numesc Francesi, după numele Francilor lui Clovis, și noi, cu toate că am pierdut, în ce privește limba, mai mult decît dînșii, niciodată n'am adoptat nici numele Slavilor, nici numele Avarilor sau al unui alt neam barbar așezat pe malul stîng al Dunării.

II.

„Cetatea" galo-romană și regalitatea francă a Merovingienilor.

Galia a devenit supt raportul politic, cucerire posesiune și moștenire francă, deci, pentru Franci ca și pentru supușii cari-și recunosc situația, o „Francie".

„Istoria Franciei" va înșira deci luptele, zbuciumul și crimele Merovingienilor, proprietarii țării in societate cu răsboinicii lor, dăruiți cu pământuri pentru „fidelitatea" și „tovărășia" lor și împodobiți cu demnități, puține și stîngaciu împrumutate de la Romani.

Nesfîrșita listă monotonă a Merovingienilor, în cea mai mare parte oameni foarte răi, violenți,— creștini, însă neîmpăcați cu morala creștină —, lasă o impresie de oboseală. S'ar crede că acele două secole din istoria vechii Galii care se întind de la apariția lui Clovis, care, cum știe, se face creștin, creștin catolic, în circumstanțele descrise de legendă [1], și cucerește toată Galia asupra Bur-

[1] Asupra sensului ei v. *Cărți representative*, I, p. 225 și urm.

gunzilor, Alamanilor și Visigoților, până la Carol-cel-Mare, n'au niciun interes. Și mai ales din punctul nostru de vedere particular, ca unii ce nu urmărim istoria teritoriului frances și nici așezămintele care s'au perindat în cuprinsul Galiei, ci viața poporului frances. Și ce poate să aibă comun viața poporului frances cu vremea aceasta, între anii 500 și 800, în care el nu exista încă? Totuși epoca merovingiană are un interes deosebit și pentru noi, prin ceia ce se petrece supt acoperișul de triumfuri și nelegiuiri politice.

Doar atunci începe a se face amestecul între elementul galo-roman și elementul franc, suprapus la început, fără vre-o legătură cu țara și locuitorii ei, și, cu oarecare bunăvoință, se pot descoperi chiar cele d'intîiu începuturi ale unui popor nou, capabil de manifestări proprii în desvoltarea evului mediu. După un Giesebrecht, Galia ar fi fost absolut stăpînită de spiritul germanic, franc; tot ce se întîmplă aici în această vreme e supt influența spiritului cuceritorilor; iar în Germania interioară, în așa-numita lume saxonă, păgînă, e păstrată un fel de independență germană pentru viitor, superioară ordinii nedepline pe care Franci au creat-o în Galia. Aceasta înseamnă a împăca două lucruri de-odată: a atribui rasei germane și tot ce se petrece pe pămîntul Franciei lor și a-i păstra în Europa Centrală un reservoriu de independență, de spontaneitate, capabil să creeze, și pentru regiunile acestea galice și pentru restul Europei, o viață nouă.

Teoria francesă, pe care am atins-o și mai sus, e mult mai nouă. Ea a îndrăznit, în sfîrșit, să afirme importanța decisivă a elementului indigen, cu sînge galic, celt, dar cu o cultură, cu instituții, cu o Biserică, romane. Rolul așa-numiților „barbari" e mult mai mic de cum se crede, și, în amestecul care s'a produs în cuprinsul Galiei, partea care revine Francilor, și în ce privește sîngele și în ce privește instituțiile, direcția politică — nu mai vorbim de limbă, căci limba francesă n'are, cum am spus, decît un număr restrîns de cuvinte de origine germanică — ar fi, nu cu totul neînsemnată, dar, fără îndoială, mult mai mică de cum s'a crezut înnainte.

In paginile singurului păstrător și martur al acestor împrejurări, episcopul Grigore de Tours, un Galo-Roman, dintr'o bogată familie senatorială, om influent și amestecat în multe[1], vedem pe acești regi numai ca niște conducători de cete războinice, cari au venit în Galia, au cîștigat biruința, au ocupat unele teritorii și le consideră ca o pradă oarecare. Ori că luau cutare întindere de pămînt, cu anumiți oameni, cari să depindă, supt anume raporturi, de dînșii, ori că luau un vas de metal prețios, o haină de purpură, arme scumpe, era același lucru pentru dînșii.

Noi, cari amestecăm politica în toate, atribuim firește și regilor franci de atunci idei politice. Regele franc n'avea însă decît „ideia politică" de a menținea un mare număr de „leuzi", *Leute*, oameni credincioși *(fideles)*, de „antrustioni",

[1] V. *ibid.*, p. 224 și urm.

oaspeți, lângă el, cărora li da *beneficii* și cari din causa acestor beneficii sînt cu atît mai strîns legați, cu cît beneficiile sînt mai multe. O credință barbară personală, — și atît [1]).

Leuzii aceștia, cari erau datori și interesați a fi totdeauna fideli față de șeful de războiu merovingian, formau principala preocupație a acestuia. Regele n'avea, astfel, niciun plan în ce privește teritoriul care ajungea în mînile sale. Și drept dovadă se poate cita acel pasagiu al lui Grigore de Tours care spune că, în cutare împrejurare, regele vrînd să iea o hotărîre, leuzii s'au ridicat și i-au spus: nu; teritoriul, prada, totul aparține comunității războinice și, prin urmare, să se împartă după sorți; partea care revine regelui e atîta cîtă i-a ieșit din sorții cari s'au pus după cîștigarea biruinței [2]), — ori e vorba de vestitul vas de la Soissons, pentru care Clovis ucide mai tîrziu soldatul care i-l reclamase și luase, ori de un teritoriu. Cînd regele nu e setos de luptă, „leuzii" îi rup cortul și-l tîrăsc [3]). Prin urmare proprietatea directă, personală, mergînd pînă la ordine pentru căsătorii și zestri [4]), fără niciun fel de amestec de idei politice, de tendințe superioare, acesta este singurul lucru care interesează.

Regii aceștia au avut dela început o Curte [5]); dar Curtea e extrem de redusă: se alcătuiește din păzitorul cailor regelui, *comes stabuli* [6]), din păzitorul

[1]) Ciobani franci; Grigore de Tours, IV, § 23.
[2]) V. *ibid.*, § 22.
[3]) *Ibid.*, § 14.
[4]) *Ibid.*, §§ 34-5.
[5]) *Ibid*, V, § 3.
[6]) *Ibid.*, § 39.

casei regelui *maior domus*, de unde vor veni majordomii cari vor da dinastia carolingiană, din păzitorul averii regelui, tesaurariul, din acela care aducea înnaintea stăpînului *(offerre)* deosebite pricini de împărțire — și numai supt raportul donațiunii, confirmației sau schimbării proprietății,— referendariul. Afară de aceasta o lume întreagă trăia în jurul lui : dar ei sînt numai tovarășii lui de arme și n'au nicio situație specială. In zădar am căuta să fixăm o serie de funcționari, de demnitari corespunzînd cu funcțiunile și demnitățile care se întîlniau în Roma ori se întîlnesc chiar și în Statele cele mai slab organisate din timpul nostru.

Veniturile regelui sînt foarte puține, și nici n'ar avea cum să le întrebuințeze, dacă ar fi fost mai multe. El e mai totdeauna în război : se luptă cu Francii păgîni, se luptă cu vecinii acestor Franci de-a lungul Rinului, cu Alamanii ; —și, mai tîrziu, pe vremea lui Carol-cel-Mare va fi lupta decisivă cu Saxonii din mijlocul Germaniei ; se luptă cu Burgunzii de lîngă Rhône, cu Visigoții de la Pirinei, ajungînd în felul acesta să constituie Galia francică din zilele lui Clovis și ale fiilor săi. Războaiele acestea necontenite aduc venituri, alături cu biruințe însemnate și, de multe ori, distrugerea altei dinastii, cînd, deci, tot tesaurul dinastiei distruse ajunge în mînile învingătorului. Își închipuie cineva că în astfel de împrejurări nu e nevoie de veniturile *obișnuite* ale unui Stat, că ar fi să luăm numele Statului în deșert dacă am admite măcar un simulacru de Stat în vremea aceasta.

Turcii au avut de sigur finanțe foarte bine

ordonate și pe vremea cînd biruiau în fiecare an, cînd de la Sf. Gheorghe pănă la Sf. Dumitru Sultanul era în expediție. Da, dar Turcii plecaseră de la acea meticuloasă civilisație chinesă care nu făcea decît să socotească de dimineață și pănă seara, care însemna totul, care avea o străveche organisație a impositelor, și, pe de altă parte, Sultanul era un imitator al Impăraților bizantini, deprinși cu fast mare, moștenitori ai unei Curți admirabil organisate.

Dar lucrurile acestea nu se întîlnesc la regii franci. Fastul regelui franc stătea într'o calitate mai bună pentru hainele sale, tot de modă germanică: de cîteva ori numai îmbrăca purpura sau punea o haină aurită pe dînsul. Iar, în ceia ce privește „trăsurile Curții", ele sînt, cum le zugrăvește Eginhard, biograful lui Carol-cel-Mare, carăle trase de doi boi, cu văcarul lîngă dînsele, pentru a conduce, fără livrea, pe Măria Sa regele merovingian... In astfel de împrejurări, cînd grajdurile se reduc, pe lîngă caii de războiu, la boii de ceremonie, cînd demnitățile se restring la un număr de cinci, șese persoane, cînd niciun fel de înțelegere pentru arta cea mai rudimentară a clădirilor nu se întîlnește, își poate închipui cineva că domeniul regal ajungea: partea despoiată de locuitori, de unde proprietarii fuseseră goniți și care nu fusese distribuită nici la războinici, aceia care rămînea astfel în stăpînirea regelui ca a unui proprietar oarecare.

Mai tîrziu, e adevărat, s'a introdus puțină rafinare la Curtea regilor franci, rămînînd carăle acelea trase de boi ca un fel de tradiție sacră

Cutare rege franc din veacul al VI-lea scrie cărți religioase, de și în sens sabellian, cam pe alături de ortodoxie, la care episcopii se împotrivesc și învinge. Același rege născocește patru litere nouă pentru redarea unor sunete specific germanice (o, ä, the, w), ordonînd ca în toate școlile să se întrebuințeze literele pe care le-a găsit el [1]). Vedem și pe alții din regii aceștia avînd simț pentru lucrurile bisericești, nu numai pentru cult, și atunci ei poftesc pe episcopi să li lămurească unele puncte mai abstracte de credință. Și se miră cineva cînd vede pe acești oameni simpli la ce lucruri foarte dificile se gîndesc une ori. Alții poftiau pe episcopi să li cetească și să li cînte [2]). Dar, în afară de aceste gusturi personale, regele merovingian n'are altă ocupație.

Ceia ce ne interesează nu sînt însă ocupațiile acestui rege, ci contactul lui cu populația. Ce legături poate el să aibă cu această populație supusă?

Ele sînt foarte slabe, și, dacă Clovis nu s'ar fi convertit la creștinismul catolic, ele ar fi fost aproape nule. Nu doar că regii merovingieni și războinicii lor se socotiau de esență superioară, ca un fel de supra-oameni, cari din înnălțimea lor n'ar fi putut să vadă mulțimea supușilor. Nu, dar tot ceia ce se petrecea în afară de organisația simplă a Curții lor, tot ce era în afară de plăcerea mîncării multe, a băuturii dese, a vînătorii, a vărsării de sînge, erau lucruri absolut

1) *Ibid.* V, § 43.
2) *Ibid.*, § 14.

ndiferente pentru ei. Contactul acesta între dînșii toți și între populație era imposibil fiindcă *de la dînșii* nu pleca nimic către ceilalți.

Dar încă din cele d'întâiu timpuri ale cuceririi Franciei regele s'a făcut creștin. Nu era o inovație. Creștin era regele visigot, care ocupa partea de Sud a Franciei de astăzi ; creștin era regele burgund, care stăpînia, cum am spus, regiunea Rhônului. Numai cît creștinătatea aceasta a lor era ariană, după eresia lui Arie, care, în ce privește legăturile membrilor Treimii între dînșii, avea altă părere decît a Bisericii ortodoxe. Arianismul stăpînia în Orient, și Burgunzii și Goții, venind din părțile acestea supuse Constantinopolului, aduseseră arianismul, pe care l-au păstrat la Curtea lor, așa încît între ei și între populația supusă era o prăpastie. Dacă regele ar fi fost păgîn, populația n'ar fi avut atîta scîrbă de dînsul cum o aveau fiindcă era arian, căci totdeauna varietatea religioasă care samănă mai mult se și urăște mai mult. Păgînismul ar fi fost considerat ca o curiositate, pe cînd arianismul era considerat ca o revoltă, ca o trădare, ca o monstruositate religioasă. A nu crede de loc în Dumnezeul creștin era o ofensă mai mică decît a crede fals.

Și din punctul de vedere al lui Dumnezeu și din punctul de vedere al oamenilor, arianismul se înfățișa ca antipatic, ca de neiertat. Dar, iarăși, și-ar face cineva o ideie foarte greșită dacă ar crede că acești regi erau arieni din convingere teologică. Unul dintre dînșii, rege burgund, în veacul al VI-lea, de pe vremea lui Clovis,

spunea: și eu mă fac catolic, dar să nu spuneți nimănui! Și avea dreptate fiindcă lui nu-i păsa de populația galo-romană supusă, ci de credința „leuzilor", a ostașilor săi, și, aceștia fiind arieni, se rupea comunitatea între rege și ajutătorii săi militari dacă ar fi ieșit din arianismul său și al lor. Actul lui Clovis care a trecut la creștinism în formă catolică — căci el nu venia dintre necatolici, ci o populație pur catolică îl încunjura — este un adevărat act de curagiu față de păgînii din jurul lui. A venit înnaintea ostașilor săi, episcopul Rémi l-a botezat. Grigore de Tours zice că i-a creștinat pe toți Francii; alte izvoare arată că numai o parte s'au lăsat să fie botezați, ceilalți ducîndu-se la alt rege franc păgîn, Ragnacar, și rămîind lîngă dînsul. Nu de hatîrul Galo-Romanilor făcea astfel Clovis, nici presimțind un interes de Stat hotăritor. Totuși, fiindcă, într'adevăr, catolicismul însemna legătura cu Roma, legătura aceasta însemna și solidarisarea cu organisațiile religioase de la începutul evului mediu și dădea catolicului dreptul ca Biserica să-i treacă toate rosturile de stăpînire asupra oamenilor pe care, prin Petru, ea însăși le căpătase de la Isus Hristos.

Va să zică, regii franci făcîndu-se creștini, creștinismul lor n'avea nicio latură morală: puteau să continue a se ucide între dînșii, puteau să mintă, să trădeze, fiul să se ridice împotriva tatălui, fratele împotriva fratelui, unchiul să spargă de pereți capul nepoților sau să-i înjunghie. Toate acestea se puteau întîmpla fără să creadă regii creștini merovingieni că Dumnezeu se supără

prea mult. De alminterea, Dumnezeu, în Vechiul Testament, se înfățișează el însuși în scene de care se credeau autorisați și regii franci să profite pentru a satisface pasiunile lor. Noul Testament era ceva dulceag pentru barbarii aceștia din veacul al VI-lea și al VII-lea, bun mai mult pentru copii, pentru oamenii slabi; bărbații căutau modelul lor în paginile Vechii Scripturi eroice și sîngeroase. Și, pe o vreme cînd episcopii îngropau de vii pe preoții lor în morminte [1]), ce nu putea face regele?

Oricum să fi înțeles însă regii aceștia franci creștinismul, el îi apropia de supușii lor. Trebuiau să aibă legături cu episcopii; dacă aveau vre-un conflict cu aceștia, ei, în calitatea lor de creștini, trebuiau să convoace un sinod, unde să vină și alți episcopi [2]), cari, inspirați de sentimentul de solidaritate, se declarau adesea pentru cel prigonit, chiar cînd se aduceau dovezi împotriva lui. De multe ori sinodul hotăra, deci, altfel de cum ar fi vrut regele [3]). Și în afară de hotărîrile acestea sinodale, foarte desagreabile în unele momente, regele trebuia să se intereseze de ceia ce se petrece cu alegerile de episcopi [4]): pe cine-l vrea poporul, care avea dreptul să aleagă el pe episcopi, după tradiție. Mergeau une ori pînă acolo, încît supuneau certele lor de familie arbitragiului episcopal [5]). Și în legăturile acestea religioase stătea pregătirea unui viitor de viață comună între rege

1) *Ibid.*, V, § 12.
2) Regele în cort de ramuri între doi episcopi; *ibid.*, § 18.
3) *Ibid.*, IV, § 12; V, § 18.
4) V., d. ex., *ibid.*, IV, § 7. Cf. *ibid.*, § 36.
5) *Ibid.*, V, § 47.

și războinicii săi, cantonați de o parte, și populația supusă, între zidurile ei.

Venim acum la populația aceasta supusă, care, ea, reprezintă masa cea mare ; ea reprezintă forța intelectuală și morală ; ea reprezintă, nu bogăția, ascunsă, a vaselor cîștigate în războiu, ci bogăția care circulă, care este în mîinile negustorilor, bogăția care servește la întreținerea și desvoltarea vieții.

La fiecare pagină din cronicar găsim „burghesi" bogați, influenți—și femei, ca Deoteria (Deuteria, nume grecesc), care hotărăsc de soarta cetății lor [1]). Unii dregători, mai ales financiari, ca Parthenius, care *pune imposite și pe Franci* [2]), sînt luați din mijlocul lor. Supt asemenea influențe, regele Clotar, care s'a căit apoi, cere și o treime din veniturile Bisericilor.

Populația aceasta galo-romană trăia la o parte cu desăvîrșire de barbari. Și-i considera ca barbari până tîrziu în epoca merovingiană. Întîlnim casuri într'adevăr curioase: deși atîția dintre Franci, fiind creștini, intrau și ei în comunitatea religioasă a orașelor și mănăstirilor, deși vedem principese din Casa de Burgundia făcîndu-se starețe în manăstiri, deși atîția războinici ambiționează situația de episcopi, cu toate acestea, până foarte tîrziu, până dincolo de anul 600, călugării, cînd vedeau venind o ceată de Franci, strigau înspăimîntați : „nu veniți, barbari-

1) *Ibid.*, III, §§ 22, 26.
2) *Ibid.*, § 36.
3) C. 550 ; *ibid.*, III, § 35 ; IV, § 2. Cf. și *ibid.*, V, §§ 30, 35.

lor [1]). Tot ca barbari îi considerau chiar cînd și ei au fost botezați, chiar cînd membri ai Casei domnitoare se găsiau în situații de episcopi sau în cuprinsul mănăstirilor [2])

Populația aceasta supusă își ajungea ei ; avea o organisație cu totul complectă, care nu o făcea să dorească, cîtuși de puțin, un amestec din partea cuceritorilor, cu atît mai mult cu cît, pe de altă parte, trebuie s'o spunem, în Galia Germanii nu și-au împărțit ogoarele, ci au rămas închiși în lagărele lor de concentrare. Cei mai mulți Franci erau undeva în Nord, și, numai cînd îi chema regele, mergeau în oaste lîngă dînsul.

Galo-Romanii au deci ce li trebuie ca organisare. Dacă erau în mare parte Franci ducii, comandanții de oaste, *Herzöge* [3]), în schimb conții, cari aveau administrația unei cetăți, judecătorii de *pagi*, *iudices loci*, sînt în timpurile d'întâiu luați numai din societatea galo-romană și poartă cu mîndrie numele lor cel vechiu roman sau grec, — în legătură cu vechi influențe grecești.

De alminterea, pe lîngă conte, pe lîngă judecător, pe lîngă tribunul pentru sate, pe lîngă

1) *Ibid.*, IV, § 48.

2) Abatele Sunniulf la Bordeaux. Munderic cerut ca episcop la Langres. Senoch Taifalul egumen ; § 7. Riculf, subdiacon, § 9. Abatele Brachio Turingian ; § 22 Bertram, episcop de Bordeaux și Ragnemod de Paris ; V, § 18. Călugărul conte Marachar, *ibid.*, § 5.

3) Dar Austrapius (de fapt Astrapeios, nume grec) e duce la Tours pe la 560 ; *ibid.*, IV, § 18. Un Firminus, un Patricius, un Celsus comandă oști supt regele Sigibert ; *ibid.*, p. 30. Fără a mai vorbi de oamenii mari din Sud, ca patricii Amatus, Celsus, Ennius, Mummolus, fii ai contelui de Auxerre ; *ibid*, § 42. Recunoașterea familiilor romane cu drept la episcopat de către regi *ibid.*, § 15.

toți aceștia, este unul care joacă rolul cel mare; toate rămășițele acestea din organisația imperială nu înseamnă mai nimic pe lîngă dînsul, care este factorul de căpetenie: episcopul. Episcopul se găsește în toate orașele, mai ales unde e mormîntul venerat al unui sfînt, al unui „mărturisitor", unui martir. Sînt cîteva orașe în Galia unde se odihnesc rămășițele acestor sfinți cu deosebire venerați, și orașele acestea au însemnătatea cea mai mare față de oricine, și chiar față de rege. Cetind cineva mărturiile contimporane iese nu numai cu impresia că se venera sfîntul, dar că se credea că acest sfînt trăiește ca putere activă în acel loc. De exemplu, la Tours, era îngropat Sfîntul Martin, vestitul sfînt cunoscut, dacă nu prin altceva, prin povestea acelei mantii pe care o purta el și pe care, într'o vreme de frig mare, întîlnind un cerșetor și, neavînd alt ce-i da, a tăiat-o în două și i-a dat jumătate săracului. Sfîntul Martin a fost considerat ca vrednic de ceruri îndată după moartea lui; a făcut minuni —, și e vremea minunilor, căci logica naturală a vieții nu se înțelege pentru oamenii aceștia, ci ei trăiesc absolut în lumea minunilor: minuni tragice, minuni comice, dacă voiți, la fiecare pas [1]).

Ei bine, la mormintele sfinților se petrec lucrurile de căpetenie ale vieții politice. Și aici nu e deosebire între barbar și galo-roman; toți se pleacă, cu același sentiment de zdrobitoare pietate, înnaintea acestor locuri. Să aducem un cas:

1) Cîcire cu foi albe, în cărți deschise la mormînt; *ibid.*, § 6. Cf. și § 16 și V, § 1.

cînd moare Sfîntul Martin, două orașe luptă ca să aibă rămășițele lui; fuseseră întâiu la Poitiers, care e însă orașul Sf. Ilariu [1]), și după aceia fuseseră trecute pe fereastă, furate, strămutate la Tours. Un oraș zice celuilalt cam așa: D-voastră, sfîntul v'a făcut destule: v'a înviat doi morți, și nouă numai unul; prin urmare el e debitor față de noi, și astfel îl reținem aici, ca să-și facă și mai departe datoria. Și, de altfel, Dumnezeu vi l-a luat vouă și nouă ni l-a dat. Cînd Clovis a căpătat de la Constantinopol titlul cel mare de proconsul — mai tîrziu unii din regii aceștia își vor zice, ca Teodebert, pe monede, și August [2]) — el a venit de și-a pus diadema și purpura pe mormîntul Sfîntului Martin. Pretendenți își depun aici averea ca să fie ajutați [3]). Se aduc copii de regi bolnavi și se așează pe mormîntul sfinților în biserica rece, așteptînd ceasul izbăvitor prin influența aceluia care nu zace, ci lucrează, stăpînește, guvernează de acolo de jos. Regele cel mai mare în epoca merovingiană n'a fost nici Clovis, nici Clotar, nici Sigibert, nici Hilperic, ci a fost Sfîntul Martin. Cutare misiune, venind la rege, întrebată cine o trimite, răspunde Sfîntul Martin!, și, în momentul acela, fruntea șefului castei militare se pleacă înnaintea autorității absolute a Sfîntului.

---

1) Tot așa și cu cetățile dalmatine și italiene vecine: Veneția Sfîntului Marcu, Ragusa Sfîntului Vlasie, etc.

2) Dar, în nesiguranța titlurilor, Syagrius, ultimul comandant roman e un rege pentru Grigore de Tours, ca și Germanul Ragnacar (la anul 486; § 27).

3) *Ibid.*, V, 14.

Și, atunci, pe calea aceasta se înțeleg — și *numai* pe calea aceasta se pot înțelege — începuturile de contundare a clasei războinicilor cu clasa supușilor. Supușii nu i-au primit, propriu-vorbind, în calitate de cuceritori. Nu. Oamenii aceștia trăiau cu desgust față de Imperiu: era acea deserțiune totală de la toate autoritățile de pe lume în folosul lui Dumnezeu, căruia i se datorește tot ceia ce o ființă omenească poate gîndi, poate simți, poate lucra. Prin urmare prin deserțiunea tuturor supușilor față de Imperiu, prin aceasta Francii au putut să fie acceptați [1]. Și i-au primit Galo-Romanii mai bucuros pe Franci decît pe un Împărat roman. E foarte ușor de spus pentru ce. Pentru că Împăratul roman reprezinta, oricît ar fi fost de creștin, tradiția păgînă înfățișată în organe de Stat, în dregătorii, în tot ceia ce se ținea de autoritatea imperială. Barbarul era nou; păgînătatea lui slabă, fără prestigiu, era desființată total prin actul botezului. Împăratul venia de la Roma, barbarul venia de la voința lui Dumnezeu, și orașele primesc pe acești barbari într'o singură calitate, ca să fie liniște, ca să nu aibă grija apărării cetăților împotriva altor barbari rămași încă păgîni, ca să se poată desface de lume pentru a trăi cu gîndul la Dumnezeu. Ca niște părăsitori cu desperare, ai lucrurilor omenești. Galo-Romanii au nevoie de străjerul care stă la poartă, împiedecînd tot ceia ce vine de la organisația seculară de a pătrunde în chiliile mănăstirilor și în casele de-

1) V. și *Cărți representative*, I, p. 65 și urm.

retragere ale cetățenilor. În această calitate erau primiți regii barbarilor. „Orașele“, spune Grigore de Tours, „aud de puterea grozavă a Francilor și toți doriau foarte să stea supt puterea lor“ [1]). „Mulți doriau atunci în toate țerile galice să aibă pe Franci ca stăpîni [2])."

Și, atunci, pe rînd, spiritul acesta a pătruns și pe membrii societății barbare. Și ei au fugit de regele lor pentru a căuta în mănăstiri sau în vecinătatea episcopilor viața nouă și adevărată. S'au întîlnit astfel în această părăsire a autorității seculare barbarul care acum se depărta de rege cu Galo-Romanul care de mult părăsise pe Împărat. În numele lui Dumnezeu, în lumea lui Dumnezeu, în exclusivitatea consacrării către Dumnezeu s'au găsit împreună: și atunci, încă din veacul al VII-lea, vede cineva între episcopi, între stariți și starițe de mănăstiri nume germanice, ceia ce înseamnă, într'un cîtva, că a pătruns și elementul acesta nou în locul reservat lui Dumnezeu de elementul cel vechiu. Și, deci, supt aceiași binecuvîntare, ei se înfrățesc și se confundă.

Dar prin aceasta n'a biruit nici Galo-Romanul și n'a biruit nici Germanul, ci și unii și alții, prin această contopire, abdică în mînile lui Dumnezeu și în supunerea față de Biserică.

---

1) I, § 23.

2) *Ibid*, § 35. Mai tărziu orașele „chiamă“ pe cutare din fiii lui Clovis (*ibid*, III, § 9). V. și „chemarea“ lui Teodebert la Béziers, § 22.

III.

Carolingienii şi începuturile poporului frances.

La 752, Pepin, majordomul ultimului Merovingian, ajunge rege şi, mai puţin de un veac după aceasta, fiul său Carol-cel-Mare e pus Impărat la Roma. Şi unii spun că aceasta ar fi însemnat o biruinţă în cuprinsul Galiei a spiritului germanic asupra spiritului încă roman, latin, care domina până atunci. Cei mai mulţi, din potrivă, cred că, de oare ce Carol-cel-Mare a devenit Impărat, de oare ce Impăratul însemna un titlu roman în legătură cu toată tradiţiunea Romei, actul săvîrşit la anul 800, cînd un rege franc a fost proclamat August de populaţia romană, îndemnată de Papă, ar fi biruinţa ideii romane asupra ideii germane.

Amîndouă părerile sînt interesate, deci exagerate, adecă falşe. Intr'adevăr a fost atunci o schimbare. Poporul frances nu există încă, dar sîntem foarte aproape de a-l avea, şi pe la 840 vom afla cel d'întăiu document de limba romanică transcris într'o cronică, a lui Nithard. Din

punctul nostru de vedere, un capitol nou se pregăteşte, dacă nu este încă deschis. Şi ce contribuie oare la această apariţie istorică [1])?

Germanii stăteau de două veacuri în Galia fără nici o intenţie de a desnaţionalisa, dar şi fără nici-o hotărîre de a abdica naţionalitatea lor proprie, la care ţineău instinctiv. Era şi cu neputinţă desnaţionalisarea faţă de organisaţia populaţiei supuse, ca şi faţă de faptul că această populaţie era absolut preponderantă ca număr, neputînd exista comparaţie între cetele germanice, foarte însemnate ca oştire, dar de tot neînsemnate ca populaţie, şi massele, unele de origine galică ori vasconă, altele de origine romană, care vorbiau în momentul acela cu toatele limba latină populară şi represintau, nu majoritatea ţerii, ci ţara însăşi. Ceilalţi, în schimb, represintau Guvernul şi armata ţerii: Guvernul în parte, armata, pănă la un anume moment, în întregime —, dar numai pănă la un anume moment.

Populaţia supusă, am spus-o, era organisată, dar nu din punct de vedere naţional, ci din singurul posibil pentru acest moment: punctul de vedere religios. Dacă i-ar fi întrebat cineva: ce sînt, ar fi răspuns: sîntem creştini. Dar, dacă i-ar mai fi întrebat ce fel de creştini sînt, întrebarea i-ar fi pus în nedumerire: parcă poate fi cineva altfel de creştin dacă se închină lui Dumnezeu latineşte cu accent germanic, sau tot în limba latină, doar cu accent galic! Aceasta, evident, nu li-ar fi putut întra în minte. Toată moştenirea romană trecuse prin filiera creş-

[1]) Pentru sensul Imperiului însuşi, v. *Cărţi representative*, pp. 287 şi urm., 299 şi urm.

tină și fusese total transformată prin această filieră. Că, acum, în afară de aceasta erau lucruri care aparțineau în special lumii imperiale și alte lucruri care aparțineau lumii păgîne, că, în sfîrșit, erau și de acelea care aparțineau vechii tradiții galice. de sigur că da, precum era și o infiltrație a națiunii germane în societatea aceasta supusă. Toate acestea nu împiedecau faptul, esențial, că elementul predominant era creștinismul. Dar puteau să fie miile aceestea de oameni creștini, și pentru vechiul rege franc păgîn nu era încă o primejdie. De aici venia doar o puternică tendință defensivă a acestei populații. In instituțiile creștine ea găsia mijlocul de a se apăra necontenit împotriva unei tendințe de cotropire, involuntară, din partea clasei superioare.

Dacă era însă o adevărată ofensivă în societatea merovingiană, ea venia de aiurea. Cum observă foarte bine un istoric frances mai nou[1]), ceilalți barbari, Burgunzi, Visigoți, au fost încunjurați, „încercuiți", dacă vrea cineva să întrebuințeze acest termin, din toate părțile: ei nu mai aveau contact cu lumea germanică de unde veniseră; nu-și puteau reînnoi virtuțile războinice prin vitalitatea energică, spontaneă a barbariei din Europa Centrală. Pe cînd pentru Franci nu e așa: Francii, așezați în cea mai mare parte prin regiunile Rinului, ieau necontenit contact cu masele germanice încă păgîne și exclusiv războinice: și Alamanii și Bavarii, iar, după ce aceștia s'au

[1]) A. Berthelot, în Lavisse și Rambaud, *Histoire générale*, I.

creștinat, mulțimile saxone, cu sutele de mii, care ardeau de setea cuceririlor și de lăcomia prăzii în pădurile regiunilor mai puțin locuite de Europei Centrale. Fără de ei nu s'ar fi produs, o bucată de vreme, în Statul acesta merovingian ceva mai însemnat decît împărțirea regatului ca a oricărui element din pradă după numărul fiilor aceluia care cîștigase ori moștenise și el această pradă. Ce însemnătate poate să aibă pentru valurile Mării în cîte bucăți se sfarămă cine știe ce rămășiță de corabie care a străbătut odată furtuna? Esențialul sînt valuri nouă, mișcările presente ale apelor.

De la o bucată de vreme însă se observă, peste împărțirea aceasta fortuită, după numărul copiilor, cari toți aveau același drept la moștenire și, în teorie, drepturi egale, o Austrasie de o parte, răsăriteană, renană, germanică, cu mai multe elemente păgîne păstrate într'însa, și o Neustrie, de alta, care este mai romană, mai așezată, mai centralisată, mai stabilă, — prin urmare am putea zice: mai creștină, mai tradițională. Neustria are mai mult sămînța culturală a viitorului. Austrasia energiile puternice fără de care, neîndoielnic, nimica nu se putea desvolta pe pămîntul acesta frances. Nu trebuie să-și facă cineva însă idei exagerate despre importanța acestei osebiri, nu trebuie să caute distincțiuni naționale precise ca astăzi, hotare netede ale limbii, determinate și de alți factori decît de libera ei expansiune. Nici nu se poate face o hartă cu granița între Austrasia și Neustria, termini vagi cari nu sînt frecvenți nici în cronice.

Afluxul înnoit de barbari în Răsăritul galic i-a dat mai multă vitejie, mai multă ambiție, mai multă foame de putere și de avantagiile puterii, puindu-l astfel în stare să biruiască Neustria. In aceasta se păstrau totuși, măcar în parte, ideile creștine de la început, care dădeau Chesarului ce este al Chesarului, dar mai ales lui Dumnezeu ce e al lui Dumnezeu — concepție creștină inițială, dușmană Statului —, pe cînd, oricît s'ar fi făcut de creștini Germanii, la dînșii sentimentul primitiv funcționa încă, cu toată energia credinței față de șef, căruia-i datorau cuceririle, hrana, răsplata, înnălțarea în rang.

Deci la 687, în vestita luptă de la Testry, Austrasia a biruit Neustria. Aceasta e formula, dar, iarăși, să nu-și închipuie cineva că a existat o armată a Neustriei și o armată a Austrasiei, cu steaguri deosebite, cu șefi tradiționali, etc. Dacă se întîmplă ca în Neustria, la un anume moment, să joace un rol decisiv cutare sau cutare șef, dacă, în schimb, la Austrasieni rolul cel mare este jucat de familia majordomilor — am zice a „vornicilor", fiindcă Vornic este omul Curții, iar majordom„ omul Casei —, care se va chema mai tîrziu ajungînd o dinastie, familia Carolingienilor, dacă familia aceasta, represintată prin Pepin de Heristal, „cel Vechiu", prin Carol Martel, prin Pepin-cel-Scurt, prin fiii acestuia, Carloman și Carol, care a fost Carol-cel-Mare, iese din Austrasia, să nu-și închipuie cineva că la începutul chiar al desvoltării sale politice ea a avut intenția de a întrebuința elementele germanice de lîngă Rin pentru a birui elementele romanice. Istoricii de

multe ori nu recunosc ideile unde sînt și le introduc cu îndărătnicie acolo unde n'au fost niciodată.

Totuși, pe vremea cînd Pepin de Heristal biruiește, — zic istoricii de astăzi —, în numele Austrasiei, pe vremea cînd Carol Martel se luptă, în două rînduri, împotriva Arabilor și-i biruiește, pe vremea aceia se petrece în adevăr ceva care este, de fapt, important, deși se vede ceva mai greu Instituțiile creștine, risipite, fără valoare ofensivă, cuceritoare, încep să găsească o unitate pe care nu o aveau înainte.

Dar această unitate nu se găsește în Galia însăși. Dacă ar fi fost în însăși Galia, numai atunci prefacerea care trebuia să se săvîrșească ar fi fost galică, în legătură cu viitorul popor frances. Dar centrul pe care-l află creștinismul acesta, care se grupează, care se unifică, se stabilește, este la Roma. In zădar ar fi vorbit un episcop din veacul al VI-lea sau al VII-lea de magistratura domnitoare a Romei, de monarhia bisericească a Scaunului Sfîntului Petru; prin gînd nu i-ar fi trecut lumii că episcopul din Roma este altceva decît un episcop ca toți ceilalți, avantagiat doar prin aceia că trăiește într'o lume unde se păstrează ca o tradiție o anume putere politică. Dar un Papă care să intervie, care să hotărască, să judece, să pedepsească, la care să se adreseze toată lumea putea exista prin anii 500 sau 600 după Hristos. Roma avea pe atunci un singur rost: al păstrării unei prudente autenticități în luptele care sfășiau deosebitele Biserici patriarhale.

S'au întîmplat însă și alte lucruri, care au crescut autoritatea Scaunului roman. S'a observat cu dreptate că în Răsărit erau mai mulți Patriarhi, iar în Apus era unul singur. A fost un moment ideia de a se face un Patriarhat al Galiei — și cuvîntul apare și la Grigore de Tours, — dar ideia n'a prins. Și, fiindcă în Evanghelie era scris: „Tu ești Petru și pe această piatră voiu zidi Biserica mea", iată un text bine venit pentru a da o autoritate superioară acestui unic descendent legitim al Apostolilor. Noi vorbim într'una de Papa, cum vorbim de episcopul de Tours, de exemplu, dar, de fapt, nu era episcopul de Tours, nici Papa în calitatea lui umană cari aveau rostul de căpetenie, ci — am arătat-o mai sus — Sfîntul de la început. Cum Sfîntul Martin era socotit ca viu și fiecare se adresa către dînsul, și-i scria, și episcopul răspundea în numele Sfîntului, tot așa era și cu Scaunul roman. Papa e un biet preot, fost diacon la Roma, ales într'un tumult popular, acceptat de multe ori prin răspîndire de bani în dreapta și în stînga, prin legături de familie, supus prigonirilor, violențelor, mutilării. Sfîntul Apostol Petru, acela e însă elementul de căpetenie. El e totdeauna viu, el corespunde cu regele Francilor, el apără autenticitatea Scripturilor, el e invocat, luat de arbitru în toate certurile religioase ca și în unele certuri politice. Acesta este judecătorul cel mare. Minuni nu făcea: dacă-i trebuiau omului ceva minuni, se ducea la Sfîntul Martin, dar, dacă-i trebuia o judecată dreaptă, mergea la Sfîntul Petru, care, cu sabia în mînă, stătea înnaintea basilicei lui din Roma și judeca în așa fel, încît nu se putea

găsi pe lume un judecător mai bun căruia să i se prezinte apelul. Papa din cele d'intîiu timpuri își zicea: Apostolus, de unde în limba francesă a a evului mediu: *l'Apostole* (nu *l'Apôtre*). Și, în sfîrșit, dacă Senatul dispăruse, era, fie și în triviala formă decăzută a vulgului de stradă, un *populus romanus*. Și, prin farmecul legat de numele său, el putea să facă lucruri mari: putea să facă și un Împărat.

Realitățile, mai la urma urmei, n'au a face, căci evul mediu este tot, de la inceput pînă la sfîrșit, o vreme, nu de fapte, ci de idei. Unde este ideia, nu se mai preocupă nimeni dacă există sau nu există și faptul. Și mai era ceva.

Oamenii aceștia din veacul al VIII-lea, ca și înaintașii lor de la răspîndirea, la acceptarea mentalității creștine înnainte, trăiau în Biblie așa de mult, de deplin cum nu sîntem în stare a ni închipui noi, modernii, cari am cetit atîtea cărți, amestecînd elemente din ele toate. Cu David, cu Solomon, cu toate figurile Vechiului Testament era în fiecare clipă o comunicare sufletească absolută. Dar David n'ar fi fost rege, dacă nu era cine să-l ungă, dacă nu era proorocul Samuil. Proorocul atunci însă se afla în Roma, era Papa. Prin urmare în această dorință a fiecărui stăpînitor mirean de a se asămăna cu cel mai nevinovat rege al Bibliei, cu cel mai curat în vitejia lui, se producea imediat cealaltă visiune, a lui Samuil, pe care Dumnezeu îl trimete și cu mîna lui sacră unge pe omul menit a fi rege în Israel. Și ca un fel de Israel nou se închipuia toată societatea acelui timp.

Şi atunci iată ce vedem. Incă înnainte de moartea lui Carol Martel, o solie, care de obiceiu nu e pomenită, a Papei Grigore al III-lea, vine la Carol, luptătorul împotriva Saracinilor din Spania, biruitorul de la Poitiers, cel mai meritos şef faţă de Biserică, şi-i oferă cheile Sfîntului Mormînt, lanţurile Sfîntului Petru, şi, pentru că nu se prea înţelegea Biserica romană cu Împăratul din Constantinopol, Papa-i arată că e dispus a-l face pe Carol Martel consul roman[1]). Iată revoluţia pe cale. Prin urmare autoritatea Împăratului de Răsărit, singurul Împărat—cel de Apus dispăruse,—poate fi înlăturată de Papa, care este moştenitor, prin această înlăturare, a Împăratului de Apus. Cu atît mai mult, cu cît lupta Cesarilor constantinopolitani contra icoanelor a despărţit definitiv Roma veche, ortodoxă, de Noua Romă, acum eretică: într'o scurtă comandă de legionar, Roma tradiţiilor declarase încă odată că *nu se inovează*. Şi se săvîrşesc acte care pînă acum aparţineau Împăratului însuşi. Numai Impăratul „hirotonisia" alţi Împăraţi,—ca să întrebuinţăm un termin consacrat bisericesc;—acum Papa îşi va atribui rolul de a face acelaşi lucru. Indiferent de acest fapt, care e totuşi destul de interesant pentru a fi semnalat, faptul că Papa avea la îndemînă barbari foarte puternici, mai tari decît toţi străjerii credincioşi ai misiunii pe care o accepta odată pentru totdeauna, l-a adus să se gîndească a face din şeful lor un consul. Forma întăiu e destul de modestă şi era să se ridice forma aceasta răpede până la crearea unui

1) Fredegariu.

Împărat, însă dintr'o dinastie care să poată aduce servicii politice.

Papa nu s'a adresat bietului Merovingian. Ce era să-i facă pletosul care se așeza în carul lui cu boi odată pe an și-l treceau prin adunarea poporului ca să-l aclame toată lumea? Cu acesta nu se puteau birui Longobarzii. Dacă Papa țipa împotriva Răsăritenilor, fiindcă sînt eretici, țipa mai tare împotriva Longobarzilor, cari suciau necontenit funia pe care o trecuseră după gîtul Bisericii romane, și Papa vedea momentul cînd funia nu va fi numai dureroasă, ci și ucigașă. Prin urmare trebuia să se producă o schimbare de dinastie și oameni de ispravă să vie la conducerea Statului Francilor. Trebuia să vie familia majordomilor, urmașii lui Carol Martel care biruise pe păgini. Și atunci s'a făcut așezarea unei noi dinastii france, în legătură cu tradiția de autenticitate absolută, indubitabilă a Romei.

Cum mai tîrziu orice act scris avea nevoie de notarul cu „autoritate imperială", astfel aici garanția de autenticitate a Papei era cerută pentru actul ce era să se petreacă. După anumite înțelegeri pe care fără îndoială nu le putem urmări, la 752 vine din Statul franc o întrebare la Roma, întrebare care samănă perfect cu aceia care se face la Constantinopolul turcesc, pînă azi, cu privire la scoaterea unui Sultan în folosul altuia. Ce crede Scaunul din Roma: dacă regele merovingian nu e în stare să guverneze, nu e bine să fie înlocuit prin altul care, el, știe să guverneze? Și Papa, care era inițiat în rosturile acestei întrebări, a răspuns, potrivit cu interesul său: de sigur că da!

cel care poate guverna trebuie făcut rege în dauna celuilalt care, generație de generație, a dovedit că nu poate domni. Roma dăduse astfel patenta ei. Atunci l-au tuns pe regele merovingian și l-au depus într'o mănăstire.

Astfel, la 752, Pepin-cel-Scurt a devenit rege la Franci [1]) Îl vor „principii", „toți Francii", îl consacră episcopii, cu Bonifaciu, misionarul anglo-saxon, delegat de Papă, șeful său [2]), în frunte. Vorbise pînă atunci numai autenticitatea, calitatea de a da diplome de autenticitate a Romei; *profetul* nu vorbise încă. Ce se întîmplă însă? In Roma se produceau noi ciocniri între Papă și între Longobarzi. De aceia, dar nu numai de aceia, ci, de bună samă, pentru a face să tacă la schimbarea dinastiei opoziția de care se feresc a vorbi izvoare mai tîrzii, de inspirație carolingiană, scrise la Curtea nouă [3]), Papa Ștefan părăsește la 754 reședința sa romană și vine la Pepin. E întâiul Papă care a călcat pămîntul Galiei. Regele făgăduiește ajutor împotriva lui Astolf Lombardul, și după aceia se duc împreună în basilica, ce a devenit apoi un adevărat simbol pentru regii Franciei, cari lăsau să fie îngropați în cuprinsul ei până ce revoluționarii de la 1789 s'au jucat cu capetele lor desgropate, — Saint-Denis. Și aici, la 28 Iulie, lucru care nu se mai întîmplase pentru niciun rege barbar, dar *nici pentru vre-un Împărat roman,* se săvîrșește acea

1) *Cărți representative,* I, pp. 282-3. Ca fapte pregătitoare, ordinul Papei din 745 de a opri lupta cu Bavarii, La 749 solia la Papă a lui Burcard de Metz.
2) *Ibid.,* p. 299.
3) *Ibid.,* p. 283 și urm.

revoluție în datinile creării suveranilor, acea *restaurare după Biblie:* pe regele nou îl unge cu mirul sfînt Papa Ștefan, care e Samuil, Pepin fiind David, — un David care rămîne deocamdată numai în rostul lui franco-ebraic și nu se va ridica pînă la demnitatea de Împărat roman, de și *e singurul rege după Scriptură.*

Îndată după aceasta Pepin întră în Italia, supune pe Astolf, și-l face vasal, îi iea ostatici, îi cere tribut. Se desface un teren care aparținuse odată Răsăritului: Ravena și celelalte puncte ale Pentapolei, și se creiază un Stat pontifical, un fel de cetate de asigurare și de liniște a Papei (756). După aceia Pepin se întoarce îndărăt în Statele sale, mai stăpînește o bucată de vreme și, după lupta cu Waiofer de Aquitania [1]), în care e vorba iarăși de apărarea Bisericii, la 768, moare, lăsînd, „cu voia Francilor, a *nobililor* și episcopilor", ca urmaș pe Carloman, care dispare imediat [2]). și, în calitate de coleg la domnie, pe Carol, fiul cel mai mare, care, după retragerea și moartea lui Carloman, ajunge singur stăpînitor asupra „Franciei".

Pănă acum nu e nimic special frances în aceste lucruri, nimic special galic; tot ce s'a spus pănă acum, mai mult pentru a înlătura prejudecăți decît pentru a adăugi la cunoștința subiectului, sînt numai fenomene de istorie universală, absolut necesare însă pentru ca să se arăte că tot în margenile istoriei universale, și nu ale vieții locale

1) In familia lui însă nume ca Mancio, Romistanius, Odo.
2) V. *Cărți representative*, I, pp. 285-6.

galice, a vieții naționale francese, se petrec și lucrurile următoare.

Carol pornește războaie în toate părțile. Coborîtor din Austrasieni, atenția lui se îndreaptă mai ales către Germania păgînă. Atunci ar zice cineva: prin urmare „Karl der Grosse, deutscher König“? Nu, Carol-cel-mare se luptă împotriva Saxonilor într'o serie întreagă de expediții, îi botează în massă, întemeiază castelè episcopale, întinde granița până la Elba și la Dunăre, până în Panonia, până la Avarii, distruși ori împrăștiați [1]), până în lumea slavă din aceste regiuni. Dar nu face toate lucrurile acestea în calitate de rege germanic, ci în altă calitate.

Înnainte de Carol-cel-mare, pe vremea Merovingienilor încă, un șir întreg de propagandiști ai religiei creștine pătrunseseră în pustiul saxon. Întâiu Anglo-Saxoni, de la o bucată de vreme cea mai mare parte a lor a fost recrutată dintre supușii regelui franc. Cum se considerau acești propagandiști? Se duceau ei pe sama lor, urmînd o convingere personală, făcînd acte individuale? Nu, ci se priviau numai ca soldați ai Bisericii. Biserica romană există, ea a autorisat aceasta operă, a binecuvîntat-o, a organisat-o; se creau și episcopate nouă cu consimțimîntul Bisericii romane, care le poate și ierarhisa, pentru a le pune în legătură cu formațiuni bisericești mai mari. Și, cînd Carol-cel-Mare pleacă împotriva Saxonilor, el merge numai pe urmele Sfîntului

1) Un Hagan creștinat devine Teodor și se retrage la Heinburg.

Bonifaciu și ale celorlalți propagatori ai creștinismului printre păgîni *și, ca și dînșii, el merge supt steagul Bisericii romane, în numele Papei, îndeplinind un rost care este hotărît de această nouă „Ecclesia Christi“.*

Prin urmare, de la început, Carol-cel-Mare, care datorește Bisericii dreptul său universal, se ține în rosturile Bisericii. Dacă se va lupta cu Saraciniii în Spania, va fi exact același lucru : în fața lui e numai păgînătatea, și el o combate în numele Sfîntului Petru, cu „poporul său creștin“. Cum luptă cu aceștia pentru legea cea dreaptă, tot astfel prin sinoadele din 792 și 794, la care Papa deleagă represintanți, el luptă contra eresiilor. Și atunci nu e nimic mai natural decît ca, după o serie de expediții pe care Carol le face în Italia pentru a asigura independența și rosturile teritoriale ale papalității, Leon al III-lea, în anul 800, să se gîndească : oare n'ar fi bine ca Biserica să prindă *pentru totdeauna*, să închidă pentru totdeauna în hotarele datoriilor sale pe regele franc ? Pănă atunci îi dăduse cheile Sfîntului Mormînt, îi încredințase steagul „poporului roman“ [1]). Acuma, de Crăciunul anul 800, Papa-i face omagiu „ca principilor celor vechi“ [2]). „Lui Carol Augustul“, strigă Romanii de stradă, „încununat de Dumnezeu, mare și pacific Impărat, viață lungă și victorie !“

Dar nu regele franc a cucerit Biserica, ci Biserica a făcut, ea, veșnic instrument al acțiunii

1) Îndată vine de la Bizanț Spătarul Leon și merg, în schimb, acolo Jesse de Amiens și contele Helmgand.

2) Solia lui Angilbert la Roma. Un Zaharia merge la Ierusalim.

sale cuceritoare și organisatoare pe regele franc. El nici *nu e Împărat decît în margeniledatoriilor pe care i le impune Biserica* ; între ai lui e rege, și ține la aceasta. Toate actele care pleacă de la dînsul personal sînt acte regale ; este Împărat îndată ce Biserica-i arată un scop pe care el, cu mijloacele regale ale barbariei lui, trebuie să-l îndeplinească.

Acesta este formula lui Carol-cel-Mare. Să nu ne oprim la aparențe ; de pildă, cînd e controversă în ce privește alegerea unui Papă, Împăratul trimete să se facă o cercetare locală : el chiamă, el judecă, el absolvă, cum el confirmă. Acestea sunt numai umilinți personale și locale. Din punctul de vedere însă al ideii, bietul preot neînsemnat din Roma, plin de dușmani și plin de păcate, neavînd nici măcar prestigiul material al situației sale, el este stăpînul. Dar nu în numele lui, ci în numele acestei nouă organisații formate ca să cuprindă lumea.

Aceasta se vede foarte bine și la succesiunea lui Carol. El are de împărțit pămînt între fiii săi : va întreba pe Papa ; de și nu e vorba de Imperiu, dar este un act care interesează Biserica lui Dumnezeu ; prin urmare Papa trebuie să joace în astfel de acte același rol pe care-l joacă și Împăratul.

Toți la un loc s'au confundat astfel în Biserica lui Hristos, formînd un „populus christianus", aceiași unitate religioasă și politică în același timp. Cînd Eginhard, biografiul lui Carol-cel-Mare, arată că Saxonii au fost supuși, el zice : „s'au

făcut un singur trup cu ceilalți". Un singur steag, un singur nume, un singur rost. In afară de Biserica aceasta a lui Hristos era păgînătatea, care trebuia distrusă sau anexată, și atît.

Prin urmare trebuie să înlăturăm total ideia că ar exista pe vremea aceasta, nu numai un început de popor frances, dar și o Franță națională, opusă unei Germanii naționale, cum nu trebuie de loc să vedem în Carol-cel-Mare reprezintantul uneia sau celeilalte dintre cele două mari rase rivale. El a fost mare pentru toți pentru că a fost mai mare decît toți.

Dar se spune: la anul 841 a fost marea luptă de la Fontanet și după doi ani tractatul din Verdun, cînd s'a împărțit moștenirea lui Carol-cel-Mare între Lotar, între Ludovic Germanicul și Carol Pleșuvul, fiii lui Ludovic Piosul; prin urmare de atunci se poate spune că este o Franță. Nu. Dacă istoricii s'ar ceti mai puțin unii pe alții și ar ceti mai mult izvoarele, n'ar ajunge la această conclusie. Chiar și actul prin care, la 806, Carol își împarte țara, dînd unuia din fiii săi Burgundia-de-jos, Aquitania, Provincia, Septimania și Vasconia, deci partea de Sud, romanisată, a Franciei, are un sens național mai clar decît actul de la 843. Tratatul din Verdun e, de fapt, ultimul resultat al unei îndelungate discuții, al unei precupețiii între fiii lui Ludovic Piosul, cari vreau fiecare o gospodărie mai comodă. Ceia ce a hotărît lupta însă a fost dorința de a trăi deosebit a vechilor teritorii, de delimitare romană, a „cetăților" stăpînite de episcopi, a ordinii de odinioară.

care se luptă cu instinctul popular, general, al unei unități imperiale de *alt caracter*, care nu distrugea, ci păstra și exploata viața locală. Dar resultatul nu e determinat de această opoziție centrifugală, ci e pur teritorial, și el represintă biruința ei numai în ce privește dărimarea de fapt a așa-numitului Imperiu.

IV.

Formarea unui centru național frances.

De fapt, n'a fost o „sfărîmare a Imperiului lui Carol-cel-Mare", fiindcă se sfarmă ceia ce există, dar Împeriul lui Carol-cel-Mare n'a existat niciodată teritorial și administrativ, ci numai ca autoritate. Cetățile, străjile nu trebuie să ne înșele. Era un Împărat, dar un Imperiu nu; nu se poate un Imperiu fără Împărat, dar un Împărat fără Imperiu se poate. Regele Francilor, Carol, a fost proclamat la Roma, cu învoirea și după îndemnul Papei, Împărat. Se credea că poporul roman, „senatus populusque romanus", are dreptul de a proclama un Împărat, și lucrul acesta s'a săvîrșit. Carol a fost din momentul acela Împărat fiindcă mulțimea din Roma, după porunca Papei, îl proclamase; dar în afară de aceasta, în afară de calitatea aceasta *adausă*, după actul din ziua de Crăciun a anului 800, la calitatea lui, moștenită, personală, nu rămînea supt raportul teritorial, supt raportul constituțional și politic, altceva decît tot ce fusese până atunci, adecă „Regnum Fran-

corum", „Regatul Francilor", cu concepțiile sale barbare, mitigate întru cît de civilisația galo-romană care fusese întîlnită în momentul cînd ostașii lui Clovis au trecut Rinul și s'au așezat în Galia. Pentru a se încredința cineva că acesta rămînea ce fusese înnainte, cu caracterul său absolut neschimbat, n'are decît să umble prin actele care emană de la Carolingieni, de la Carol-cel-Mare însuși și de la urmași.

Prin urmare cum era să se sfărîme Imperiul lui Carol-cel-Mare, dacă nici măcar lui nu i-a trecut prin minte să transforme regatul Francilor de pănă atunci într'un Imperiu, să schimbe, fie supt raportul concepțiilor, fie supt raportul administrativ, lucrurile de pănă atunci?

Ce s'a întîmplat pe urmă? Un Împărat fără scop și rost, fiindcă opera de creștinare se isprăvise în margenile posibilităților, un moștenitor de teritorii *onorat*, în deosebire de tovarășii și frații săi, cu titlul de Impărat, pe care, după Lotar cel încoronat de Papă, cu sau fără voia tatălui său Ludovic, îl vor *ambiționa* și alții, tot așa de formali și inutili în această calitate imperială.

Papa văzuse, din parte-i, pe episcopii locali negîndu-i dreptul de a se amesteca, „împotriva canoanelor", acasă la dînșii. Și acești episcopi înșii nu dispuneau, în circumscripția lor, de puteri proprii, de o realitate militară, care singură ar fi putut restitui și menține vechile provincii romane în forma „cetăților" episcopale. Tot ce fusese pănă atunci în ordinea religioasă, militară, politică s'a păstrat, dar *s'a păstrat pentru sine*. Pănă ce și această situație a abdicat înnaintea *interesului*

personal, precum autoritatea imperială abdicase înnaintea interesului local, teritorial. Și astfel cei ce represintau acest interes au trebuit să caute în hasardul schimbător al relațiunilor lor personale o nouă ordine. Iar, cînd au aflat-o, în acest domeniu personal, ei au coborît-o asupra teritoriilor, legate astfel printr'o nouă ierarhie.

In Apusul Europei a fost un moment cînd autoritatea publică a lipsit. În Galia ca și în celelalte părți. Era un suveran ; suveranul acesta avea cîteva reședințe regale, domenii mărunte, *villae*. Attigny și puține încă ; avea două orașe mai mari, Rheims și Laon ; erau domenii unde-și păstrau ultimii Carolingieni anumite drepturi de un caracter foarte general. De exemplu ei aveau dreptul să întemeieze pe moșia unui feudal un *oppidum*, un oraș care să li aparție, fiind supt autoritate regală, să acorde anumite demnități. Și vom spune chiar de acum că, dacă a existat un duce de Franța sau Neustria,—și acesta este însuși începutul desvoltării constituționale a Statului frances, în secolul al X-lea, – acesta se datorește unei îndoite creațiuni din partea Carolingienilor.

La suirea pe tron a regelui, el împărția daruri, dar era silit a respecta anumite elemente de legislație, capitularele, și era îndatorit să păstreze tot ce dăruiseră acei cari fuseseră înnaintea lui. Cum materia de dăruit nu era nesfîrșită, își închipuie cineva că daniile se reduceau la foarte puțin, din moșiile confiscate pentru trădare. Pe urmă fiecare se ducea la rege de-i presta omagiu. Dar, dacă regele face numai atît, dacă el n'are niciun fel de ocupație permanentă, dacă nu atîrnă de el

nicio ordine ierarhică a funcționarilor, atunci fiecare e avisat la propriile sale mijloace de a se apăra și garanta. In felul acesta s'au creat în fiecare colț grupe de proprietari de moșii, cari, natural, își atribuiau și anume rosturi administrative și politice, pe care, atunci cînd exista Statul, nu aveau de ce să și le atribuie și, dacă și le atribuiau, era împotriva acelei ordini de Stat. Pe de altă parte, acei care aveau o situație politică au căutat s'o prefacă în situație teritorială: se usurpa pămîntul dat de rege în calitate de beneficiu pe un anumè timp și în anume condițiuni, se usurpa fără condiție și fără termin de stăpînire. S'a produs astfel un amestec între autoritate, de o parte, și între proprietatea teritorială, de altă parte; orice funcționar a devenit prin aceasta chiar moșier și orice moșier a devenit funcționar în cuprinsul moșiei sale.

Aceasta este explicația regimului care, în împrejurări foarte simple, fără nicio teorie, fără niciun fel de vastă conspirație conștientă împotriva regimului carolingian, s'a desăvîrșit de la un capăt la altul al așa-numitului Imperiu, întocmai așa ca și cum subprefectul de azi ar căuta să aibă moșii pe care nu le cumpără și ca și cum moșierul din timpurile noastre ar înțelege să fie subprefect, primar, judecător, șef de garnisoană și ce se mai poate, în locul unde-și are moșia lui.

Dar această complectă dărîmare a oricării ordini n'a venit imediat. Nicio putere care a ajuns unde ajunsese puterea Carolingienilor nu consimte să se dea în lături fără o îndelungată resistență, fără sforțări supreme, care au existat și aici.

Dinastia aceasta carolingiană, atita vreme cît s'a mai menținut la Apusul Rinului, a păstrat ceva din ideile pe care le moștenise de la Carol-cel-Mare. Și, chiar după ce dincolo de Rin n'au mai fost Carolingieni, după ce din familia ducilor de Franconia, de Saxonia s'au ridicat noi regi germani. regii aceștia încă au colaborat și ei, în măsura puterilor lor, ca să păstreze măcar în Franța rămășițele regimului carolingian. Vedem pe Otto I-iu și pe urmașii săi avînd întîlniri cu stăpînitorii de cealaltă parte a apei, ținînd împreună sinoade, cu caracter politic bine înțeles, luînd hotărîri menite să întărească ordinea de Stat a Carolingienilor în Franța, ca și ordinea de Stat a noilor stăpînitori din Casa de Saxonia în teritoriile care erau să devie o Germanie.

Săvîrșia oare regele german prin aceasta un act politic, dîndu-și sama că, dacă se înlăturau rudele lui, se va pronunța dinastia cu caracter național, care se va deosebi mult mai mult de caracterul german de cum consimțiseră să se deosebească până atunci Carolingienii? Ar fi iarăși o ilusie inspirată de starea de lucruri contimporană. La așa ceva nu se gîndia nimeni pe vremea aceia. Atîta rămăsese de la Carol-cel-Mare: o conștiință politică ce se zbătea din răsputeri ca să păstreze ceva din ceia ce avuse odinioară [1]). și datoria Biserica de a o sprijini [2]).

1) Sinoade, la care regii stau „prea mondeș" în picioare, sînt datate după amîndoi Carolingienii: „Sancta Synodus.., sub dominis atque orthodoxis regibus Ludoico et Ottone". Cf. *ibid*, p. 73.

2) Cf. *ibid*, p. 34: „auctoritate apostolica... restitui regem abiectum". Și pp. 52-3 (intervenția Papei Ștefan). Episcopii nu primesc scrisorile papale, ca fără „canonica auctoritas" și „absque ratione" (p. 72). Cf. și p. 76.

Dacă nu s'a ajuns imediat la crearea puterilor locale, la strîngerea într'o formă nouă, determinată oarecum și de realități, și nu de amintirea lucrurilor care au fost, dacă nu s'a format mai răpede o feudalitate biruitoare în toate locurile și, pe de altă parte, o regalitate națională supraveghind de sus, superficial, organisația aceasta feudală răspîndită pretutindeni, aceasta se datorește păstrării încă îndelungate a familiei carolingiene în Franța. Bieții oameni făceau ce puteau; niciunul nu s'a ridicat la o însemnătate escepțională în ce privește stăpînirea spiritului vremii, care era, vădit, dușman. Putem spune chiar că niciunul dintre dînșii nu și-a dat bine sama de ce este și de ce poate să fie. Fantoma lui Carol-cel-Mare li răsăria uriașă înnainte. Niciunul dintre dînșii n'avea, nici în puterea sufletului său, nici în puterile sociale care-i stăteau la îndemînă, nici în credința celor cari-l încunjurau mijlocul de a restabili măcar în parte imensa autoritate a împăratului dispărut. E o profundă tragedie în sufletul acestor oameni simpli.

În istoria Franciei e un fel de obiceiu a înjosi pe acești din urmă Carolingieni, un fel de bucurie națională că ideile „naționale" biruesc împotriva moștenitorilor lui Carol-cel-Mare, cari păstrau, totuși, ceva germanic într'înșii. Concepție absolut falșă! Nu în calitate de Frances s'a ridicat Odo-Eudes, și după Eudes, Robert, Rudolf de Burgundia, Hugo-cel-Bătrîn, iar, la sfîrșit Hugo Capet. Nu exista încă o astfel de conștiință, o naționalitate francesă care să se găsească în fața unui universalism cu bază germanică.

Ni se spune că Hugo, care a ajuns rege la 987, cel d'intăiu rege ridicat din ducatul Franciei, avînd oarecum caracterul frances, că Hugo, deci, nu vorbia limba germană, ci dialectul romanic menit a da, în curînd, limba francesă a evului mediu. Credem doar că membrii acestei familii representative aveau, trăind în aceiași țară, răzimîndu-și autoritatea pe aceleași teritorii, găsindu-se în împrejurări întru toate asămănătoare, și ei caracterul care tindea către afirmarea noii vieți romanice. Să nu ne sperie numele de Ludovic, Lotar, Carol, care sînt luate dintr'un trecut respectat și care serviau ca să afirme încă mai mult dreptul de a guverna al acestor oameni: numele nu hotărăște nici conștiința, nici acțiunea cuiva. Sînt nume utile, și acestea erau nume utile; veniau din trecut, și se păstrau cu sfințenie. Numele de Hugo, care se întîlnește și în timpul de războaie interne al lui Ludovic Piosul, era mai vulgar decît toate celelalte, dar aceasta nu înseamnă că între purtătorul unui nume nou și între purtătorul unui nume vechiu poate fi deosebire ca între o eră și alta, între era imperială care tindea să se închidă și noua eră care deschidea viitorul național al poporului frances.

Acești din urmă Carolingieni au făcut tot ce se putea în împrejurările în care trăiau, și de sigur că ei nu s'au simțit așa de nenorociți cum îi socotim noi. Cînd zice cineva astăzi Carol-cel-Simplu și își amintește că acest Carol Simplul a dăruit partea de Nord a Galiei, Normandia, care a format ducatul Normandiei și poartă numele de Normandie pînă în timpul nostru, i se pare că foarte nenorocit trebuie

să fie acela care știa doar ce spune „opinia publică“ despre dînsul pentru că a trebuit să îmbucătească teritoriul său. Dar pe la anul 900 un rege nu avea în ce privește o cedare teritorială sentimentele unui suveran modern. Esențialul nu era stăpînirea directă a teritoriului; nici nu-l avea, de fapt, și nici n'avea ce face cu dînsul, lipsindu-i orice mijloace de administrație. Nu se căuta măcar dominația efectivă, care nu se poate concepe în împrejurările de atunci, ci numai păstrarea dependenței acelui care ajunsese a stăpîni acel teritoriu: nexul uman, „omagiul“ (de la *homo*; cf. *terragium*, datoria pămîntului, de la *terra*), acesta era lucrul de căpetenie, iar nu posesiunea teritorială. Dar datoria regelui era „să cultive pe fruntași cu multă bunăvoință“, *colere principes cum multa benignitate*[1]). Prin urmare, dacă vine acolo Rollo, Rou, cum i-a zis legenda medievală francesă, șeful Normanzilor, și se așează, încheind cu regele tratatul dela Saint-Clair-sur-Epte (912), acesta e foarte încîntat. Are tot ce poate avea și pierde numai ce nu poate reține a.

Căci cine era, înnainte de a se așeza Rollo, în Normandia de astăzi? Un număr de obscuri stăpînitori teritoriali cari ascultau și nu prea de Carol-cel-Simplu, fiindcă erau alții, cari solicitau și ei, în puterea vecinătății mai mari, legături personale cu dînșii. Și, erau mici și slabi; nu ostași faimoși, căpitani vestiți, de cari să atîrne puteri militare extraordinare. Și atunci, dacă în locul acestei stăpîniri locale și nesigure și netrebnice vine însuși șeful piraților, *„rex piratarum“*[2]),

1) Richerius, p. 11 și urm. Cf. p. 65: „ex regno paterno nihil nisi spectaculum prebeo“.

2) Așa i se zice unui șef normand mai nou; *ibid.*, p. 57.

cu organisația lui de fier, cu calitățile lui personale extraordinare în ce privește credința și vitejia, cu o dependență absolută a luptătorilor săi de dînsul, și dacă el se leagă cu regele, toți printr'însul depindeau acum, la rîndul lor, de Carol-cel-Simplu.

Să amintim un fapt. La una din întîlnirile care au avut loc între Carolingianul din Franța și stăpînitorul din Germania, regele germanic s'a așezat mai sus decît „Francesul". Carolingianul de decadență era un om modest și mai tînăr; apoi suveranul german avea în stăpînirea sa Capitala lui Carol-cel-Mare, Aachen, și cine păstra mormîntul marelui Împărat, locul de unde stăpînise el, avea prin aceasta chiar un rang superior. Ținînd samă de toate lucrurile acesta, Carolingianul din Franța l-a lăsat pe German să stea mai sus. Dar ducele Normandiei a întrat înnăuntru, deși nu-l chemase nimeni, și imediat i-a schimbat, cerînd să stea mai sus acela căruia el îi făcuse omagiul. Și, dacă regele german Otto nu s'a împăcat cu această situație, el a rămas în picioare. Căci ce era el altceva decît „regele Transrenanilor" *(Transrenanensium)*, urmașul acelui care fusese făcut „numai rege al Saxoniei, pentru răutatea Slavilor"? [1]).

Ca și cel d'întîiu dintre stăpînitorii normanzi a fost și al doilea și al treilea, fiu de concubină bretonă, făcînd aceiași politică extrem de favorabil intereselor ramurii Carolingienilor din Franța. Doar Guilelm, unul din ei, a fost

1) „Eius pater Saxoniae solum propter Sclavorum improbitatem rex creatus"; *ibid.*, p. 48. Cf. p. 64. „Rex Germanorum" pentru Conrad Burgundul, p. 65. Pentru legătura dintre Guilelm și rege, de la care „a primit țara", *accepit provinciam*, p. 50.

omorît întru cîtva și pentru interesele Coroanei de care el recunoștea că atîrnă[1]).

Dar atunci se pune întrebarea dacă toată desvoltarea regalității francese, până la începutnl veacului al XV-lea, toată epoca ce se întinde între Odo (Eudes), de o parte, și între Hugo Capet, de alta, mai înseamnă desvoltarea naționalității francese, pronunțarea din ce în ce mai evidentă a caracterului unui nou Stat, sprijinit pe o nouă națiune de ea însăși? Ar fi o mare greșeală a tăgădui aceasta.

De fapt se pronunța în regiunea aceasta de la Apus de Rin caracterul frances, și avem dovezi pentru aceasta. Iată una. Prin 880, în momentul marii primejdii a tuturor regiunilor galice din partea Normanzilor, încă neașezați în provincia lor, cari pătrundeau pe gurile rîurilor și înnaintau foarte adînc în interior, asediind și Parisul de odinioară,—Scaunul cel d'intăiu al regilor merovingieni, care se bucura pentru aceia de un prestigiu particular,—se unesc, pentru o nevoie de apărare, în lipsa Carolingianului, care nu era în măsură să exercite autoritatea sa, așa-numiții „principi" ai țerii și aleg pe Odo, apărătorul orașului, ca rege. Și un izvor italian ni povestește lucrul într'o formă care arată lămurit că și pentru străini existența unei Francii romane pe lîngă Franța germanică e un fapt înțeles. Episcopul Liutprand de Cremona spune că în momentul acela un rege italian a încercat să se facă recunoscut de acești „principi" din Galia, Guido de Spoleto, pe care Burgunzii l-au judecat prea sărac

1) *Ibid.*, pp. 55.7.

după masa copioasă pe care a refusat-o, și, deci, s'au adunat, patriarhal, toți șefii acestor provincii ale Galiei și l-au ales pe Odo pentru Francia „quam romanam dicunt", pentru acea Francie pe care o zic romană" [1]). Și nu romană, evident, în ce privește stăpînirea romană, care dispăruse de foarte multă vreme, și nici în ce privește dorința de a reînnoi vremurile romane, ci romană prin calitatea rasei care domina.

Odo a stăpînit foarte puțină vreme, de o stăpînire locală, foarte problematică, impusă de anume primejdii. Odo e regele unui moment singur (888-98). El se declară întîiu simplu vicariu și tutor al lui Carol-cel-Simplu, și trimete coroana și insigniile quasi-Carolingianului german Arnulf, cum Odoacru trimesese la Constantinopol, împăratului legitim de acolo, semnele autorității imperiale în Apus. Deci el n'a fost un rege de opositie față de vechea dinastie, proclamat de „națiune" împotriva incapacității ultimilor Carolingieni. Nu este acesta sensul stăpînirii lui Odo, ori a lui Robert (922-3), a lui Radulf (Raoul) de Burgundia, căruia-i putem da o stăpînire de zece ani de zile (923-36 în cronologia îndătinată). De la regele ales în 888 și pănă la ducatul de Franța a lui Hugo-cel-Mare și la regatul Franciei al lui Hugo Capet și urmașilor săi nu e un fel de continuitate politică sau dinastică. Odo a avut doar numai conștiința utilității sale momentane și satisfacția aclamațiilor ridicate în jurul vitejiei sale. Acei cari au venit pe urmă au *suplinit* și

1) Ediția din „Monumenta Germaniae Historica", p. 280 (de două ori) : quam romanam dicunt Franciam" ; „Franciam quam romanam dicunt ingredi vellet".

ei pe Carolingieni, fără intenția de a-i *înlocui* de fapt. Li se închinau și-i sprijiniau cu singura și marea condiție ca să nu se depărteze de sfaturile lor [1]).

Acea societate nici-nu se sfărîmase încă deplin, nu-și găsise un fel de satisfacție permanentă în viața locală. *Supt presiunea primejdiei externe* — factor determinant —, ea tindea către o ordine superioară, și, dacă ea nu se înfățișa în veșmîntul legitim al Carolingienilor, o căuta și în haina de război a unui conte, a unui stăpînitor local, căruia-i dădea calitatea vagă de rege. De aceia Robert e dintr'o familie, Radulf de Burgundia din alta, înrudită prin căsătorie, fiind ginerele lui Robert, pentru ca pe urmă să se ajungă din nou la Casa de Franța, dar deocamdată fără titlu regal. Un duce urmează unui rege, un membru al Casei de Burgundia unui membru al Casei de Franța, pentru ca alt membru al Casei de Franța să succeadă unui stăpînitor din Casa de Burgundia.

Orice încercare de a introduce linia dreaptă, logică, legalitatea, cu care sîntem deprinși în timpul nostru, legitimitatea absolută și deplină, care e o necesitate în felul nostru de a vedea lucrurile, a fost zădarnică. Cel mai bun lucru care se poate face este a ține samă în fiecare moment de împrejurările care se schimbă și a nu încerca să se fixeze condițiuni generale și permanente pentru ca să avem o ooncepție constituțională în stare a mulțămi mintea noastră de astăzi.

---

1) „Si rex creatus a suis consiliis non absistat", Richerius, p. 41.

De fapt, ce este Hugo-cel-Mare, pe care istoricii moderni ni-l înfățișează ca pe un rebel conștient împotriva autorității Carolingienilor, ca pe un om politic având în minte să scadă necontenit puterea și prestigiul monarhilor decăzuți din vechea dinastie pentru a-i înlocui cîndva el însuși sau urmașii lui? Este un feudal care trăiește întocmai ca și ceialtă lume, care nu se simte umilit de loc că face jurămînt regelui carolingian, care e încîntat dacă fabricanți de genealogii naive găsesc cine știe ce legături de mîna stîngă între dînsul și Carol-cel-Mare însuși. Nimeni n'a considerat dinastia carolingiană cu o dinastie condamnată, ci, din potrivă, dinastia era socotită ca putînd transmite, și pe căile cele mai oprite de Biserică și morală, anumite drepturi. E o bucurie generală cînd „neamul regal, puțin întrerupt, se refac" [1]). Un bastard carolingian pe vremea aceia era socotit mult mai mult decît fiul legitim al celui mai de treabă dintre oamenii care n'ar fi făcut parte din rasa lui Carol-cel-Mare.

Și supt ce raport s'ar fi exercitat această opositie permanentă, ireductibilă a lui Hugo față de dinastia carolingiană? Ce-i stătea la îndemînă pentru a face așa ceva? Prea puțin! Cînd îl creiază duce de Franța, e încîntat: încă un beneficiu pe care i-l dă Suveranul și pentru care-i va fi foarte recunoscător.

Ca forță materială, — care pe atunci însă nu era esențialul —, el, ruda, aliatul atîtor „principi", n'ar fi avut decît să se înfățișeze înnaintea regelui

[1]) „Repetatur ergo interrupta paululum regiae generationis linea" *ibid.*, p. 40.

pentru a-l înlătura. Negațiunea lui ar fi fost suficientă pentru a distruge regalitatea caroligiană. Era doar *singurul* duce, „omnium Galliarum dux", era majordomul Merovingienilor, era ce fusese un Bernard pentru Ludovic Piosul și alții pentru Lotar [1]). Doar niciodată el nu s'a ridicat cu ambiția până la energia acestei negațiuni. Se găsia foarte bine în societatea stăpînită teoretic de Carolingieni așa cum ei se întîlniau pe vremea aceia în Galia. Și, cînd a murit, el n'a transmis fiului său o moștenire de pretendent.

Ce avantagii ar fi avut pentru Hugo să poarte titlul de rege? Ce ar fi cîștigat ca teritoriu? Dacă-i trebuia un oraș de al regelui, îl putea ocupa și fără aceasta, regele nefiind în stare să-l înlăture. Să servească interesul „națiunii"? „Națiunea" exista, supt o formă vagă, doar în cîntece ca al lui Roland la Roncevaux, în vechi balade inspirate, într'o formă mai nouă francesă, din cîntecele luptelor lui Carol-cel-Mare ori chiar, cum observă Gaston Paris, ale lui Carol-cel-Gros.

Dacă totuși la 987 Hugo Capet a fost la locul în care se ungeau regii, dacă pentru dînsul s'au săvîrșit aceleași ceremonii care pînă atunci se săvîrșiau numai pentru Carolingieni, potrivit tradiției lui Carol-cel-Mare, aceasta nu înseamnă o ambiție care, luptîndu-se îndelungat într'o familie devenită o dinastie, ajunsese în sfîrșit scopul său. Ci înseamnă altceva: înseamnă un feudal care

[1]) *Ibid.*, p. 59. V. și *ibid.*, p. 85; „Hugo itaque dux per manus et sacramentum regis efficitur". Un alt *dux* e în Aquitania: „Gothorum dux".

abdică libertatea sa de mișcare spre a îndeplini o chemare pe care i-o impun timpurile. Nu Hugo Capet a silit vremea sa să-l facă rege, ci vremea sa a silit pe Hugo, ducele de Franța, stăpîn pe atîtea moșii, avînd atîția credincioși, slobod a face tot ceia ce-i trecea prin minte, să părăsească acea libertate deplină a sa pentru a primi pe umerii săi greaua sarcină regală.

CAP. V.

„Francesii" lui Hugo Capet și ai urmașilor săi.

În izvoarele contimporane nu se acordă nicio însemnătate revoluționară încoronării lui Hugo Capet ca rege,—nu ca rege al Franciei, căci se va vedea că până la „regele Franciei" trebuia să mai treacă o mulțime de vreme. Ele nu văd un rege teritorial, ci numai continuarea într'o formă mai locală a tradiției carolingiene. Se arată cum, murind regele Lotar Carolingianul, trebuia să urmeze Carol zis de Lotaringia. Acest Carol însă, înnainte de a fi uns, a întîmpinat ca dușman pe Hugo Capet, și anume una din cronicele contimporane arată și motivul dușmăniei, care n'ar avea de loc a face cu un fenomen nou în ordinea politică. Se spune că Hugo — acestea sînt chiar cuvintele povestitorului — „s'a răsculat împotriva lui Carol fiindcă acesta luase în căsătorie pe fiica lui Heribert, conte de Vermandois [1])". Dar supt forma

1) *Historia Francorum Senonensis*, în „Monumenta Germaniae Historica": „Rebellavit contra Karolum Hugo, dux Francorum, eo quod accepisset Karolus filiam Herberti, comitis Trecorum".

nemulțămirii cu căsătoria unui rege nu se poate manifesta tendința unei noui regalități, de alt caracter, național, împotriva unei noi legături cu caracter internațional! L-au dus la biserică pe Hugo și l-au uns rege. Izvorul nu cunoaște nimic mai mult decît atîta și nu se crede dator să adauge nimic, nicio explicație, nicio interpretare politică: „în acelaș an a fost uns ca rege în orașul Reims ducele Hugo“ [1]). Și doar mai găsim la sfirșit această propoșițiune: „aici se isprăvește regatul lui Carol-cel-Mare“ („Hic deficit regnum Caroli Magni“).

Ar fi cineva foarte greșit însă dacă ar crede că măcar în această propoșițiune, așa de clară, se ascunde o idee politică. Nu i-a trecut prin minte cronicarului, care nu se poate ridica la înnălțimea unor considerații de această natură, să arăte că sistemul carolingian a dispărut. Cînd zice el că a încetat „Regnum Caroli Magni“, înțelege dinastia, sistemul dinastic al lui Carol-cel-Mare, nu sistemul constituțional. Doar se observă anume că între Corolingianul de peste Rin și Hugo e o legătură de familie, Otto I-iu fiind născut dintr'o soră a lui Hugo-cel-Mare [2]). Și scriitorii timpului notează, ca supt Carolingieni, un fel de coregență asupra moștenitorii lui Carol-cel-Mare, supt cei doi regi urmași ai lui în două teritorii deosebite, dar încă

[1]) „Eodem anno unctus est in regem Remis civitate Hugo“; *ibid.*

[2]) „Erant ergo ...affinitate consanguinitatis regibus Saxonum uniti. a primo scilicet Ottone, qui natus est ex Hugonis Magni sorore. ...In unius consanguinitatis viros utriusque regni contigit devenire monarchiam“ (Radulphus Glaber, în *Patrologia* lui Migne, LXIX, p. 629).

nedeplin deslipite[1]). Şi, acum, se spune: de la 987 înnainte a domnit Hugo Capet. Evident, data e foarte bună, şi Hugo Capet era acolo, numai chestiunea este că n'a domnit, şi nu numai atît, dar nici n'avea intenţia, gustul ori putinţa de a domni. O domnie în sensul de astăzi ar fi fost, nu numai absolut incomodă, dar *absurdă* pentru oamenii din veacul al X-lea.

Pentru ce a venit pe urmă abia se poate spune mai mult decît că de la 996 la 1031 a „domnit" Robert-cel-Pios, fiul lui Hugo Capet, om foarte evlavios, care a făcut o mulţime de donaţii Bisericii, singurul caracter voit al personalităţii sale, singura linie de conduită, de direcţie a „stăpînirii" sale: că de la 1030 la 1060 a figurat Henric, fiul lui Robert, care a ţinut în căsătorie pe Ana de Rusia, avînd de succesor, de la 1060 la 1108, pe Filip I-iu.

Ca să înţeleagă cineva însă ce putea să însemne un rege al Franciei atunci, trebuie să se ferească de greşala de a face pe rege să presideze — era şi incapabil, şi nici n'ar fi voit-o —, să presideze, zicem, desvoltarea poporului francez, ci să admită că, din potrivă, regalitatea capeţiană e numai un accident de suprafaţă, şi nu cel mai însemnat, din viaţa acelei aglomeraţiuni umane care începea să devie poporul francez. Pentru aceasta trebuie să cercetăm, documentar, însuşi caracterul regalităţii capeţiene, urmărind cum apare regele din izvoarele contimporane şi din actele care pleacă de la dînsul.

[1]) „Regnantibus quobue duobus regibus, Henrico scilicet, Saxonum rege, et Roberto, Francornm" *(ibid.*, p. 645).

Carolingienii fuseseră și Împărați și regi: când stăpîniau, erau regi; când arătau forma cea mai înnaltă a caracterului lor, atunci erau Împărați; dar Împăratul presida numai viața politică și bisericească a timpului, iar acel care guverna nu era Împăratul, ci regele Francilor. Totuși se observă de la o bucată de vreme dispariția acestui termen de Franci: se zice numai rege: ceia ce, fără îndoială, însemnă o îndrumare către confundarea celor două noțiuni care trăiseră pînă atunci deosebit, noțiunea imperială și noțiunea regală, fără atribut. Capețienii nu sînt și nu pot fi, nu caută măcar a fi Împărați, lăsînd și pe cutare rege italian, proclamat la Roma, care își aducea aminte, prin tradiția locală, că acel care stăpînește acolo are dreptul să ia și titlul imperial, să se împodobească liber cu dînsul. Ei sînt numai „Francorum reges“ [1]. Din vremea Carolingienilor au rămas doar unele formule care apar la început și pe care le părăsesc cu totul pe încetul. Parcă peste aspra haină feudală a acestor regi noi rămăseseră fășii din purpura împărătească a lui Carol-cel-Mare, și ele se desfăceau acum de la sine, lăsînd să apară caracterul de mai modestă barbarie al regalității celei nouă.

Regele acesta n'are o Capitală, ci, ca și Carolingianul din Laon, un număr de orașe: Parisul, Étampes, Orléans. Pe lîngă aceasta i-au rămas ca moștenire carolingiană un număr de reședințe, sau mai bine dreptul de a resida vremelnic în

1) Variante: „Sceptrum tenens, princeps, licet non idoneus, in regnum Francorum constitutus“ — *acest* titlu e foarte interesant —, alături de: „semper Augustus, gloriosus“: Giry, *Manuel de diplomatique*, pp. 733-4; cf. și *ibid.*, p. 320.

cutare mici centre din posesiunile sale. Așa a fost Hugo, și așa au fost toți urmașii săi, din același sînge, în lumea veacului al XI-lea.

Cît de neînsemnați apar din cronici toți acești regi ai veacului la care ne-am oprit! Cutare e important numai prin aceia că a fost uns rege: cellalt, Robert, pentru că tatăl său l-a uns fiind încă în viață și că a fost pios, evlavios, că a făcut multe danii bisericilor, că a avut două soții, că Papa a stăruit să părăsească pe cea de-a doua și el nu s'a supus pînă a intervenit interdicția pontificală, că, în sfîrșit, supt raportul personal, feudal, și nu dinastic ori politic, reunește Burgundia cu Statele sale. În ce privește pe Henric—, el e celebru dor prin căsătoria lui cu regina Ana, venită tocmai din Chiev, de la Ruși. Iar despre Filip aproape nu știe cineva ce să spuie: el ajunge să anexeze mici teritorii, ca Gâtinais, Vexin, Bourges, dar e o luptă de caracter feudal și personal, iar nu regal. Sînt oare acești oameni, cari nu pot înfățișa cercetătorului decît asemenea slabe mărturii despre viața lor pe pămînt, factorii principali ai timpului? Și deci cine sînt atunci oamenii mai de samă? Cine domină într'adevăr lumea lor? Unde e puterea, unde e influența, unde e dominația, unde se înnoiește și și de unde se conduc lucrurile?

Personalitățile mari, — am văzut-o—,sînt episcopii și, mai puțin, starețiî mănăstirilor. Episcopii mai ales, arhiepiscopii sînt oamenii cei mai însemnați în această vreme, în ei se oglindește starea sufletească a tuturor; prin vorbele lor, prin faptele lor se determină curentele care fac

să meargă mai departe societatea francesă. Să ne gîndim numai la cîțiva dintre dînșii: Adalberon (+1030), episcop de Laon, favoritul văduvei Carolingianului Lotar, acela căruia-i datora Hugo tronul; Arnulf, din familia carolingiană, arhiepiscop de Rheims, sprijin al lui Carol de Lotaringia, acel care a produs desbinări politice în societatea francesă, în legătură cu dreptul său de a păstra Scaunul arhiepiscopal; cellalt Arnulf, episcop de Orléans, care încunună pe regele Robert, și mai ales acel episcop filosof care a fost și Papă, Gerbert, preceptor al lui Robert și arhiepiscop de Rheims (992). De loc din Aurillac în Arvernia (Auvergne), adînc cunoscător al tuturor științelor, geometru și matematician, retor și filosof, stilist, întrebuințînd cuvinte rare, e un cugetător a cărui minte cuprindea tot cercul de cugetare al timpului său. Putem noi pune oare alături de Gerbert, care a fost mai tîrziu (999) Papa Silvestru, șterșa figură a lui Hugo Capet, despre care nu știm nimic, a lui Robert, a lui Henric I-iu, cu cele două neveste după dînsul, a lui Henric, soțul Anei de Chiev, a lui Filip care rătăcește zădarnic de la un loc la altul al posesiunilor sale puține?

Un istoric contimporan spune că datoria cea mai mare a regelui frances de atunci era să judece; era „justicier" înnainte de toate [1]). Pe lîngă aceasta, să ocrotească Biserica, să-i crească bo-

[1]) Giry, *o. c.* p. 734: „Les devoirs de justicier du roi, mais surtout l'obligation qui lui est imposée de protéger l'Eglise et d'accroître ses richesses".

gățiile. Dar aceasta nu fiindcă *binevoia* să o facă, fiindcă era un caracter al individualității sale politice, fiindcă față de un rege mai puțin pios, mai puțin darnic, cutare era mai pios și mai darnic, ci fiindcă aceasta era misiunea oricui pe pămînt. În anume locuri, episcopii sau starețiii cari nu puteau să stăpînească de fapt întinsele lor domenii, să facă funcțiunea de șefi ai unor feude, nu pentru că ar fi fost urît să se vadă un episcop călare, purtînd sabia în mînă, dar fiindcă se întîmpla ca ocupatorul Scaunului să fie om bătrîn sau infirm, puneau un *advocatus* laic, ca un fel de epitrop general al acelei fețe bisericești. Ei bine, putem spune fără să ne înșelăm că toți regii aceștia nu sînt decît *advocati Ecclesiae*, mai precis: *Ecclesiae gallicanae*, vechilii Bisericii galicane. Carol-cel-Mare fusese sabia biruitoare a papalității; ceștialalți, Capețienii, într'un rol mult mai modest, fără gînd de cucerire, fără caracter militar înnainte de toate, sînt mai ales administratori, supt toate raporturile, ai Bisericii, care, ea, există mai presus de toate și-și exercită autoritatea în orice domeniu.

Îi vedem apărînd Biserica de feudali, ocrotind „imunitatea" ei, scutirea ei de sarcini, desfăcînd, din teritoriul lor, așa de restrîns totuși, bucăți pentru a le da Bisericii. În toate actele, ei spun că lucrează „cu înțelegerea și voința abaților" și după aceasta vine și „a tuturor conților și ostașilor". Altă data formula e: „Cutare, rege, împreună cu episcopii sfîntului nostru si-

nod“ [1]). De fapt, acesta era „parlamentul“ : un sinod, alcătuit în rîndul întîiu din episcopi, pe lîngă cari se adunau ceilalți, întocmai precum, pe vremea Merovingienilor, sinoadele sînt sfătuitorii cei ascultați, căci de acolo prin ființa prelaților poate să vie asupra actului care se hotărăște singura legitimație a timpului : binecuvîntarea Bisericii. Chiar forma actelor care pleacă din aceste adunări este întocmai ca a actelor bisericești, numai într'un cuprins mai modest [2]).

Nu există însă o legătură între regalitatea capețiană și poporul francez ?

Una din cronicile contimporane, vorbind de ungerea ca rege a lui Hugo, spune : el a fost recunoscut ca rege și pentru Bretania, și pentru Aquitania, și pentru Burgundia, pentru toate teritoriile deci —, pe care scriitorul, avînd terminii geografici în minte, le punea laolaltă. De fapt, trebuie îngustată foarte mult această concepție geografică : erau teritorii care nu aparțineau regelui Franciei. Bretania, unde trăiau Celți, al căror număr fusese întărit și a căror conștiință națională fusese sporită printr'o mare emigrație venită din Britania Mare, avea un caracter absolut extra-teritorial față de Franța. Acei cari stăpîniau teritoriul nici nu știau cum să-și zică. Erau șefi celți cari-și ziceau consuli, conți, duci, cu autoritate însă, de fapt, regală. Pe vremea Mero-

[1]) Formulele în Giry. *o. c.*, p. 754 : „cum consensu nostrorum optimatum“. Dar și „cum consensu ac voluntate episcoporum atque abbatum seu omnium comitumque militum meorum“. *Ibid.*, p. 756 : „cum episcopis sanctae synodi nostrae“.

[2]) *Ibid.*, p. 740.

vingienilor şi Carolingienilor avuse să sufere Franţa propriu-zisă de necontenitele incursiuni din partea acestor barbari, oarecum de altă rasă, cari locuiau în colţul nord-vestic al teritoriului galic. În ceia ce priveşte Nordul, Normandia, această provincie era locuită de Scandinavii cari se aşezaseră acolo la începutul veacului al X-lea. Cu toată legătura personală dintre ducele lor şi rege, cel d'întâiu, înrudit cu regii Angliei, urmă un fel de politică naţională scandinavă, influenţînd şi Franţa regală, cătînd a o atrage în această comunitate, de unde şi alianţa de la Chiev [1]), unde Normanzii stăpînitori nu se slavisaseră încă. Erau apoi teritoriile răsăritene: Burgundia, Lotaringia, Arles sau Arelat, care erau disputate de Imperiu. Era şi un regat burgund, alcătuit dintr'o parte transjurană şi alta cisjurană, care se prefăcu, la 933, în regatul de Arles, anexat de regii germani la 1032: moştenitorul regatului Burgundiei [2], Rudolf, murind la 1032, lăsă Împăratului Conrad Salicul moştenirea Burgundiei, cu lanţa simbolică a Sfîntului Mauriciu. Iar, în ce priveşte Sudul, el era cu totul în afară de Franţa. Se păstra acolo o organisaţie aproape romană, oraşele din acele părţi trăind cu amintirile şi ruinele lor antice, principala lor podoabă în timpurile noastre. Să ne gîndim la Orange, la Nîmes, etc. Se păstra organisaţia consulară cetăţenească: vicarii, *viguiers*, continuau să administreze Ţinuturile.

1) Cronicile vorbesc de „Anna filia regis Russie, nomine Bullesclot" (sau: „Bufisdoc". Cf. şi Couderc, *La signature autographe d'Anne de Rusgie*, în *La Russie*, Paris 1897, p. 473 şi urm.

2) *Ducatul* fusese reunit cu Coroana la 1002, dar numai pe treizeci de ani.

În ce privește, în sfîrșit, Aquitania și mai ales Vasconia, muntenii sălbateci din Pirinei erau aici adevărații stăpîni, organisați cam ca' muntenii noștri la începutul întemeierii Domniei Terii-Românești sau aceleia a Moldovei, în vechile Voevodate de văi.

Dar măcar în margenile teritoriului acestuia îngust începuse oare să se pronunțe o conștiință francesă? Pentru aceasta era o condițiie indispensabilă: condiția asimilării teritoriale, a prefacerii tuturor diversităților de atunci într'o unitate nouă. Și care e mijlocul de a recunoaște acest lucru?

Mijlocul de a recunoaște consolidarea în formă unitară a unei țeri este cercetarea nomenclaturii geografice, de o parte, și, de alta, existența unei limbi. Dar se poate spune că, din veacul al XI-lea înnainte, în afară de localitățile pe care le mai creiază seniorii cu așa-numitele *chartae*, aspectul geografic al regiunilor, cu numele care servesc pentru a recunoaște deosebitele așezări omenești, e fixat definitiv. Cea mai mare parte din aceste nume vin de la Romani, cele de la Gali fiind mult mai puține [1]), și trecute și ele numai prin canalul acesta roman. Localitățile cu nume germanice sînt numai în părțile Rinului, ale Lotaringiei și în cele de Nord, în Normandia. Numele de aice, care-i se termină cu „bec", „fleur", „tot", sînt toate, astfel, germane bec e Bach, riu; și n'are nimic a face cu „bec", cioc: „fleur" e *Flur*, cîmp, și n'are nimic a face cu

1) V. mai sus.

„floarea"; Havre, cu tot aspectul atît de francez, astăzi, nu e decît un *Hafen*, port.

În ce privește limba, de repetite ori constatăm existența acestei limbi francese. Am întîlnit-o în jurămintele de la Strassburg, cînd s'a întrebuințat de cealaltă parte limba germană, și anume de către Suveranul roman din Galia, din Neustria, limba romană fiind întrebuințată, în schimb, spre întărire de suveranul germanic.

La 860, cînd se încheie pacea dintre Carol Pleșuvul, Ludovic Germanicul și Lotar al II-lea, Carol jură „în lingua romana" și Lotar „in lingua teodesca". La 876, fiii lui Ludovic Germanicul încheie un tractat, și încă odată se vorbește despre întrebuințarea limbii romane. La 989, cînd Arnulf, fiul lui Lotar Carolingianul, ajunge episcop, el iea anume angajamente față de regele Hugo, și se spune că jurămîntul s'a făcut „in vulgari lingua", „limba vulgară" [1]). La o întîlnire între „Germani" și „Gali", pe care o descrie Richerius, se spune apriat că a izbucnit o ceartă între tineretul unora și al celorlalți, „din causa deosebirii, de graiu" „după obiceiu" [2]).

Prin urmare exista fără îndoială o limbă romană, împărțită însă, deocamdată, din causa deosebirii locale a fondului galic, într'o sumedenie de dialecte. Ea nu e întrebuințată nici în cronici, nici în acte publice interne, dar un lucru e sigur, și izvoarele o dovedesc: la Curtea cape-

1) Cf. și Giry, *o. c.*, p. 464 și urm.

2) Germanorum Gallorumque iuvenes, linguarum idiomate offensi, ut eorum mos est, cum multa animositate maledictis sese lacessere ceperunt.

țiană nu se mai vorbia nemțește, cum se vorbise la Curtea lui Ludovic Piosul, ci în limba aceasta romană.

Dar ea nu se vorbia cu mîndrie; ea nu era afirmarea unei noi naționalități; nu se aflau oameni cari să fi putut vorbi latinește sau nemțește și să fi vorbit totuși limba vulgară. Cu toții ar fi dorit să vorbească limba latină: aceia era limba de Curte, limba de Stat, de Biserică, limba pe care o auziau în slujba dumnezeiască, limba pe care o întîlniau în toate cărțile. Neputînd-o însă vorbi, urmașii lui Carol-cel-Mare, care, el, vorbia de preferință latinește, au vorbit, cu părere de rău, cu rușine, limba poporului căruia-i aparțineau. Și tot așa ceștialalți au întrebuințat limba poporului din mijlocul căruia se ridicaseră, nu ca o limbă de alegere, ci ca o limbă impusă prin nașterea lor, și nefiind în stare să deosebească toată valoarea politică viitoare a acestei limbi.

Atîta se poate constata deocamdată, și, supt raportul național, atîta poate represinta regalitatea Capețienilor.

VI.

Feudalitatea și cruciatele în legătură cu poporul frances.

Să vedem legăturile pe care regalitatea cea nouă francesă le-a avut cu organisațiile politice locale, ceia ce se numește de obiceiu marea feudalitate, deși une ori terminul e poate nepotrivit și, în același timp, legăturile în care s'a găsit acea regalitate față de marele fenomen general care cuprinde la sfîrșitul veacului al XI-lea toată lumea creștină din Apus: mișcarea cruciatelor. S'ar părea că aceste două părți n'au o legătură intimă între dînsele. Cu toate acestea, până nu-și dă cineva samă perfect de legăturile permanente pe care regalitatea le are cu feudele cele mari, până nu le cunoaște în însuși fundamentul lor, nu în aparența foarte capricioasă pe care pot să o aibă într'un moment sau în altul, pînă atunci nu poate să înțeleagă faptul, de mirare cît nu știe cineva partea aceasta de pregătire explicativă, cum a fost cu putință ca toată feudalitatea francesă la sfîrșitul veacului al XI-lea să iea parte la cruciata întăiu, această cruciată

având chiar caracterul unei mișcări generale a vieții politice francese organisată pe feude, pe formațiuni locale, fără ca regalitatea, — deși atît de strîns legată de Biserică, deși îndeplinind din datorie și chemare operele ei, supt un aspect sau supt altul —, să intervie.

Alături de greșeala care consistă în a considera Statul frances în veacul al XI-lea ca o regalitate asămănătoare cu regalitatea modernă, teritorială și capabilă de o administrație continuă, întinzîndu-se, de sus în jos, alături de această greșeală de anacronism grosolan, poate să fie o alta, care se întîlnește foarte adese ori în timpul din urmă, poate mai adesă orî decît înmainte, dintr'un sentiment de opositie față de prejudecăți trecute: greșeală de a crede că există pe teritoriul acesta frances în deosebite părți un fel de State care înlocuiesc Statul, un fel de formațiuni politice locale care dispuneau de toate atributele și de toate mijloacele de acțiune care lipsiau regalității. Aceasta înseamnă însă, nu a desființa o noțiune politică greșită, ci a o înlocui printr'o sumedenie de alte noțiuni politice, absolut egale cu cea pe care o distrugi, numai localisate asupra unui teritoriu foarte restrîns. Dar ceia ce era greșit nu era întinderea teritoriului, ci esența vieții politice din acel timp.

Pe teritoriul frances existau în veacul al XI-lea, având o origine mult mai veche, formațiuni politice care întrețineau legături cu regalitatea, dar care, în cea mai mare parte, aveau rosturi politice proprii, bine definite. Recursul la rege pentru aceste formațiuni politice nu exista decît foarte

rar. Ele se adresau rar la dînsul; el încă mai rar la dînsele. Se adresau rar la rege, nu din ambiția șefilor lor, ci pentru că aceștia nu concepeau măcar că e nevoie de legăturile acestea, între posesiunea lor, așezată unde era așezată și derivînd din anumite desvoltări istorice, și între puterea regală. Iar, dacă regele se adresă și mai rar la feudalii aceștia, în împrejurări cu totul extraordinare, în momente de mare greutate sau de mare ambiție trecătoare, este că regele Franciei n'avea propriu-vorbind o politică, o direcție fixată odată pentru totdeauna. Regalitatea francesă prindea anumite avantagii care i se oferiau fără să le vîneze, și de multe ori aceste avantagii, dacă cereau o mare cheltuială de osteneală, nu erau privite cu ochi buni. Și ea nici nu putea să-și facă ilusie că săvîrșește lucruri definitive. Formațiunile acestea, fără să fie în opoziție cu regalitatea, care nu era de loc lacomă de a-și anexà teritoriile lor, existau, în orice cas, mai mult decît regalitatea.

Și totuși un cronicar așa de bogat și sigur cum e Raoul Glaber, Radulphus Glaber, „Rudolf cel Spin“ vorbește de la început pînă la sfîrșit de un regat al Franciei, de un rege cu drepturi, de cutare feudal care nu ascultă de dînsul și pentru aceasta e considerat ca rebel. De cîte ori regele face un act, scriitorul îl găsește legitim; de cîte ori se săvîrșește vre-un atac contra regalității, el e socotit ca un act de rebeliune.

Nu trebuie să uităm însă că izvoarele nu sînt constatarea automatică a lucrurilor întîmplate, ci notațiuni potrivite concepției și sentimentului

unui om sau unei clase ori, mai bine zis, ideilor și sentimentelor unei clase, unei grupe sociale, în care poate să transpire însă și o individualitate deosebită. Și, dacă ni dăm sama că Radulphus Glaber era călugăr, om de Biserică, ne lămurim foarte bine. El nu înțelege ceia ce era, ci aceia ce trebuia să fie. Precum Papa, care unsese pe Carol regele Francilor și făcuse dintr'însul un Împărat, văzuse înnaintea lui, în acest rege căruia-i dăduse o autoritate superioară prin actul săvîrșit asupra capului său, un nou David, pe care el, un mare preot, un Samuil al Bibliei, l-a ridicat la treapta superioară, tot așa orice rege uns de un episcop se prefăcea într'un nou David, a cărui regalitate prin urmare avea toate drepturile pe care le avea regalitatea biblică. Dar ceia ce Glaber dorește, nu exista în realitatea imediată a timpului, și Bisericii înseși, cu tot sprijinul pe care-l acorda continuu regalității francese, îi trebuiau silinți extraordinare pentru ca să ajungă a preface măcar o mică parte din programul biblic pe care-l punea înnaintea regilor francesi din veacul al XI-lea, într'un adevăr al presentului.

Venim acuma la înseși formațiunile acestea politice. Cînd o formă politică e complect desvoltată, ajunge cercetătorului și un singur izvor, pe cînd, atunci cînd forma politică se ivește abia, cînd are toată nesiguranța începuturilor, se cer izvoare și sigure, și multe pentru a se putea deosebi ceva. Aici însă informația e restrînsă și adesea vagă. Putem spune, de la început, că aceste mari feude care încunjură

teritoriul regal francez din toate părțile, aparțin, în ce privește caracterul lor originar, la anumite categorii care trebuiesc fixate pentru o mai bună înțelegere.

Întîiu, acel foarte vechiu teritoriu național care a existat și pe vremea stăpînirii romane, ca regat la lui Syagrius, și care a trecut după aceasta la regatul Francilor, păstrînd însă în mare parte rosturile sale anterioare. În margenile statului normand a fost o așezare mai veche de Saxoni înnainte de Franci, așa încît acolo era o perpetuitate de vorbire a limbii germane care s'a întins mai multe secole, dar din toate acestea n'a rămas decît numele pe care le-am citat, după Gaston Paris și după Giry. Vre-un teritoriu de limbă germanică nu mai era, dar se aflau două teritorii de altă limbă decît limba romană.

Întîiu Bretania, peninsula de la Nord-Vest. ai cării șefi dispuneau de o armată din micul lor popor *(popellus) duci*, purtînd coroană regală, cari făceau necontenite incursiuni în teritoriul feudal vecin, avînd și practice războinice deosebite. Într'o luptă a lui Conan, „principele Bretonilor", împotriva contelui de Anjou, Fulco, ca să atragă pe dușman într'o cursă, Bretonii sapă șanțuri, le acopăr foarte bine și se fac a fugi. Angevinul își răsbună pentru pierderile suferite cu această ocasie, prinzînd pe Conan cu mîna tăiată [1]).

O altă populație alogenă era cea vasconă din Pirinei. Am văzut isprăvile lor în trecut, și ei erau capabili încă de ele.

1) Glaber, ed. Migne, p. 631.

Nici într'unul, nici într'altul din aceste ținuturi regele Franciei n'are absolut niciun amestec. Niciun singur fapt adeverit de izvoare nu ni arată că influența regelui Franciei s'ar fi întins asupra peninsulei Bretaniei sau asupra Pirineilor, unde trăiau Vasconii.

Pe de altă parte, tot în Sudul Franciei, dar la Răsărit, exista vechea Provincie română, cu caracterul ei particular. Dacă în alte părți ființă o viață teritorială autonomă, aici se păstra o viață de cetate autonomă. Nicio formă superioară feudală nu se întindea peste viața aceasta orășenească, păstrată tocmai așa cum exista pe vremea Romanilor.

Alte teritorii osebite nu veniau dela deosebirile elementului aborigen, ci de la cele care existau în lumea barbară cuceritoare. Statul franc se formase doar prin cucerire, în cuprinsul Galiei de odinioară, alături de alte două regalități barbare, germanice: regalitatea burgundă, de o parte; regalitatea visigotă, de alta. În teritoriul visigot, care avea ca centru Tolosa, s'a păstrat totdeauna o conștiință deosebită. În șes, în regiuni udate de râuri bogate, admițând o viață de cultură agricolă, e stăpânirea ducelui „gotic" al Aquitaniei. Prin alte regiuni, sînt mari variații în titlu: același senior își zice odată conte, odată duce, odată marchis, însă pentru Aquitania nu s'a gîndit nimeni să întrebuințeze un termin inferior celui de duce, care represinta în Statul carolingian cea mai înaltă formă a autorității delegate. De alminterea ducele-și zice și: „din mila lui Dumnezeu" („dei gratia Aquitanorum

dux"), și intitulează chiar „monarhie" Statele sale[1]).

Între marile feude de sigur că aceasta este cea mai importantă.

În veacul al XI-lea, în ducatul acesta joacă rolul de căpetenie acel duce Guilelm, Guilhelmus, zic izvoarele, a cărui fată, Constanța, se mărită cu regele Franciei Robert (998). Și deosebirea între Aquitani și Francesi era, atunci, așa de puternică, încît singură presența oamenilor din Sud, cari veniseră împreună cu mireasa la Curtea, mai rece, mai pedantă, a oamenilor de Nord, a fost considerată ca un scandal. „Oameni mai ușurateci decît toată ușurătatea, strîmbați în purtări și în haină, fără nicio rînduială în arme și în frînele cailor, rași pe jumătate, despoiați pe cap, ca niște histrioni rași la bărbi, foarte nerușinați în încălțăminte și acoperirea picioarelor" [2]).

Astfel Glaber descrie pe oaspeții aceștia cu costumele lor deșănțate. Prin urmare aici nu avem a face numai cu două forme politice față în față, ci cu două lumi care nu se cunosc, nu se înțeleg și nu se iubesc, care simt răspingere permanentă una pentru cealaltă.

Apoi e teritoriul burgund. Burgunzii, veniți înnainte de Franci, se apropiaseră mai curînd de populația romanică. Statul lor, care se întindea pe amîndouă malurile Rhônului, cuprindea, pe lîngă regiunea aceasta francesă, cca mai mare

1) Giry, *o. c.*, p. 325.

2) Homines omni vanitate vanissimi, moribus et veste distorti, armis et equorum phaleris incompositi, a medio capitis nudati, histrionum more barbis rasi, caligis et ocreis turpissimi ; p. 669.

parte din Elveția. Un Stat care ar fi fost capabil de desvoltare, dacă n'ar fi intervenit invasia francă menită să-l desființeze. Dar cucerirea francă nu ajunge pentru ca toate reminiscențele în legătură cu Burgunzii de odinioară să dispară. Regele franc a biruit pe regele burgund, dar populația burgundică, barbarii germanici cu caracterul acesta specific burgund, au rămas în aceste regiuni ale Rhônului. Au dăinuit și mai departe, dacă nu ca stăpînitori în rîndul întîiu, măcar ca stăpînitori secundari, supuși și ei unui stăpînitor mai mare. Burgundia s'a păstrat și, cum am spus și mai sus, chiar în două forme: o Burgundie francesă, ducală, la Apus și altă Burgundie, răsăriteană, care a dat, într'un anume moment, la începutul evului mediu, un regat cu caracter germanic, apoi și două. Teritoriul acesta are alt rege, însă tot limba francesă, tot datinele și cerințele politice din Franța sînt ceia ce trebuie să-i hotărască viitorul. În ce privește Burgundia ducală, în momentul chiar cînd regatul francez separatist se constituie supt Hugo Capet, alt membru al aceleiași familii stăpînește în ducatul burgund. Cînd Henric de Burgundia, care era ruda cea mai apropiată a stăpînitorului, ca frate al lui Hugo Capet, din Franța, moare, este îngropat la Auxerre, în biserica Saint-Germain de acolo; atunci regele Robert, fiul lui Hugo Capet, pleacă în Burgundia[1]), să și-o supuie, și chiamă în ajutor pe Normanzi.

În Glaber se găsește toată desfășurarea hostilită-

1) Ascendit in Burgundiam; Glaber, p. 638.

lor purtate de regele frances acolo. Îi iese înnainte abatele de Cluny, Odilo, care încearcă să facă o împăcare, cu episcopul de Auxerre. Căci o parte din represintanții Bisericii era cu regele, alta contra lui, pentru păstrarea autonomiei Burgundiei.

Și argumentul principal adus de starețul de Cluny împotriva încercării de cucerire a regelui Robert este acesta: „de ce pornești în contra unui așa de puternic preot al lui Dumnezeu, adecă în contra Sîntului Germain“ [1]? Al doilea fiu al regelui e așezat, după cucerirea regală, în teritoriul acesta burgund. Și, mai tîrziu, cînd el însuși ajunge rege, cronica înseamnă că, de oare ce Henric a moștenit pe părintele său, el a trimis ca duce de Burgundia pe fratele Robert [2].

Iată deci și în acest cas cît e de greșită concepția care arată pe regele frances ca flămînd de teritorii noi, căutînd să unifice harta Franciei, să-și întindă posesiunile pe tot teritoriul galic de odinioară, să administreze pretutindeni direct. Casa de Franța a avut de atîtea ori teritoriul burgund, și unul din membrii ei a fost așezat să stăpînească în Île de France, iar celuilalt i s'au dat rosturi de duce al Burgundiei. Fiecare membru al Casei avea drept la apanagii și, odată ce era așezat în apanagiul lui, el era tot așa

1) „Cur adversus tantum Dei pontificem, scilicet Germanum, hostili manu insurrexissent“, „adversus magni meriti locum arma sumpsisset“; p. 638.

2) Paternis rebus potitus, germanum suum Robertum constituit Burgundiae ducem; p. 666.

de stăpîn acolo cum era stăpîn fratele, nepotul, care stăpînia în Franța cea veche.

Avem însă și o altă categorie de feude. Acestea sînt foarte interesante. Am văzut rolul orașelor cu hram și moaște, unde trăia un sfînt, servit de episcopii cari se succedau. Dar, pe lîngă episcopi, încă din vremea Merovingienilor, erau și înnalți funcționari laici cari residau acolo și se înțelegeau mai bine sau mai rău cu episcopul. Se putea, în multe casuri, ca episcopul să ție și loc de funcționar laic; chiar cronica lui Glaber citează casuri de felul acesta. Dar, în generalitatea casurilor, pe lîngă episcop, cu atribuțiile lui în mare parte bisericești, era și un *comes*, care, după ce au dispărut Carolingienii, își avu autonomia desăvîrșită. De fiecare din bisericile acestea se ținea un teritoriu: cum orașul Tours aparținea Sfîntului Martin, tot așa și teritoriul în legătură cu dînsul (la Roma „patrimoniul Sf. Petru").

Contele acesta beneficia și el de autoritatea superioară a sfîntului pe care era chemat să-l ocrotească. El era ereditar ca și toți stăpînitorii aceștia formați din vechii funcționari, cari se schimbau odinioară, ai regilor. Dacă se întîmpla că era cineva conte într'un oraș cu sfînt mare, atunci el însuși căpăta ceva din puterea superioară a acelui sfînt, și în felul acesta se ridica de-asupra altor conți; iar, dacă un conte era într'un loc unde se fac minuni mai puține, rămînea într'o situație mai modestă.

De alminteri și supt raportul material tre-

buia să se întîmple lucrul acesta: la hramul sfîntului făcător de minuni venia foarte multă lume, orașe se întemeiau, bogății se desvoltau; mijloace bănești mai mari erau la îndemîna stăpînitorilor din această parte. Iată cum sfîntul dădea contelui tot ce-i trebuia: prestigiu, bani, locuitori, ca să facă dintr'însul o personalitate eminentă între feudatarii teritoriului francez. Nu e unul din marii feudali pe cari o să-i înșirăm acuma care să nu fie în legătură cu o astfel de biserică. Se vorbește foarte adese ori de conții de *Champagne*, de Campania. Terminul acesta e foarte tîrziu, abia de la 1200 înainte. La început ei purtau un titlu luat numai de la două orașe, Tours și Chartres: „Turonum Carnotique", pe lîngă care se vor adăuga Troyes și Meaux. Și acesta e contele a cărui însemnătate feudală pleacă de la minunile Sfîntului Martin însuși, înmormîntat la Tours.

De și avînd o origine așa de sfîntă, în viața lor acești feudali nu prea o arată. Astfel acel care întemeiază puterea Casei de Champagne, Thibaut, este vestit înnainte de toate prin cruda călcare de jurămînt pe care a săvîrșit-o în dauna ducelui Normandiei, Gulielm. Se sfătuiseră să se întîlnească într'un loc, și a venit acesta, care, încrezîndu-se cu totul în vecinul său, s'a despărțit de acei cari-l întovărășiau pînă acolo. Thibaut, în loc de a-i întinde mîna, s'a răpezit și i-a tăiat capul [1]). Cu Thibaut, tăietorul de capete dintr'o singură lovitură, începe familia,

1) Glaber, *l. c.*, pp. 667-8.

care e alcătuită în generalitatea sa din oameni foarte răi.

După Thibaut vin Odon I și II-a, a căror viață nu e decît o țesătură de călcări de cuvînt, de încălcări teritoriale, de acte de trădare. Prin activitatea aceasta, mai ales, Odo al II-lea, care într'un moment a avut marea ambiție de a cîștiga, ca rudă, întreaga Burgundie și chiar teritoriul Lotaringiei, se întărise foarte mult. Odo al II-lea voia să se și încoroneze, la Vienne.

Dacă ar fi izbutit în planul său cel mare acest neastîmpărat, s'ar fi creat în partea răsăriteană a Franciei — pe care izvoarele o numesc încă Neustria, atribuindu-i caracterul regal, — o putere formidabilă; un alt rege ar fi fost acolo, și nu un rege germanic cu anexe în Franța, ci un rege frances pe teritoriu frances, care, în antagonismul dintre cele două maluri ale Rinului, ar fi putut ajunge chiar forța principală în Franța, împiedecînd progresul regalității mai vechi. Dar n'a izbutit; cei trei urmași ai săi n'au fost de aceiași talie, și la începutul veacului al XII-lea teritoriul lor s'a rupt în două. Își zic și: „Campanie et Brie comes palatinus“ [1]).

Mai la Nord, în apropiere de Flandra, care pe vremea aceasta este încă foarte puțin francesă, se formează o feudă care a durat decenii întregi: *Vermandois,* care a avut o foarte mare importanță. S'ar putea crede că ea s'a format în puterea unui plan, că a purtat acest nume de la început și că s'a desvoltat conștient mai

1) Giry, *o. c.*, p. 325.

departe. Nici vorbă însă de așa ceva. Și aici are cineva a face numai cu două orașe episcopale, având o mare însemnătate din causa hramului. Contele, dar, a evoluat precum evoluase cel de Tours și Chartres, care, și el, mai tîrziu numai, era să-și spuie conte de Champagne. Conții, își spun, de altfel, și abați de St. Quentin [1]). Heribert, care e un foarte însemnat feudal din veacul al XI-lea, se intitulează numai conte de Meaux și Troie: „Meldorum atque Trecorum". Fiul lui Heribert, Ștefan, e rudă de aproape (*consobrinus*) a regelui, și feudele erau așa de puțin delimitate, încît acel teribil Odo de care am vorbit puțin mai înnainte, într'un moment, a crezut că poate să-și însușească și stăpînirea acestor orașe [2]).

În afară de acești mai însemnați conți întîlnim pe contele de *Poitiers*. — „Pictavorum" — și abate de S. Hilaire [3]), care se intitulează duce fără ca aceasta să însemne mare lucru în ce privește caracterul lui real, și o grămadă întreagă de conți mai mărunți, fiecare fiind, se vede foarte bine, un simplu conte de cetate: Landric, conte de Nevers, Gulielm conte de Arles (arelatensis), un conte de Châlons (cabillonensis), un conte de Sens, oraș care pe vremea aceasta avea o mare desvoltare economică, chiar supt raportul circulației capitalului, din care causă contele de Sens, care întreținea fel de fel de legături cu cămătarii, era poreclit „regele Evreilor" [4]). Era un conte de Or-

1) *Ibid.*, p. 340.
2) Glaber, *l. c.*, p. 648.
3) Giry, *o. c.*, p. 340
4) Glaber, *l. c.*, pp. 655-6.

léans, unul de Auxerre și așa mai departe [1]). Regele el însuși e și conte de Paris, de Orléans, de Dreux și de Senlis [2]). Toți sînt în genere, însă: „Francorum". Cu sistemul acesta fără îndoială nu mai găsim blocul cel mare, parcă tăiat în granit, al marilor feude, conștiente fiecare de interese politice deosebite, împărțindu-și teritoriul frances și căutînd să nimicească și 'acea slabă autoritate care se mai găsia în mîna regelui. Negăsim, din potrivă, într'o epocă de dibuire, de șovăire, în care lucrul de căpetenie nu e puterea politică actuală, ci fel de fel de reminiscențe din trecut, fie în forma cultului sfinților, fie în forma amintirilor istorice.

Flandra are un „marchis" întîiu, pornind de la Balduin, ginerele lui Carol Pleșuvul. Unul din serie se intitula, în 962: „Arnulf, marchis și abate din mănăstirea chinoviției Sithiu, care e așezată în *pagus* Thérouanne, construită în cinstea Sfintei Maice a lui Dumnezeu și a pururea fecioarei Maria și a Apostolilor Petru și Pavel, în care se odihnesc rămășițele mărturisitorilor Audemar și Bertin" [3]).

În cellalt capăt, apusean, sînt conții de *Anjou*, dintre cari Geoffroi, Gautfredus, își zice: „din mila lui Dumnezeu și din darul *(largitione)*

1) *Ibid*, pp. 648, 659, 684.

2) Alfred Franklin, *La vie privée au temps des premiers Capétiens*, I, p. 59.

3) Giry, *o. c.*, p. 340: „Arnulfus marchio abbasque ex monasterio cenobii Sithiu, quod est situm in pago Teruanensi, constructum in honore Sancte Dei genitricis semperque virginis Marie et Apostolorum Petri et Pauli, in quo corpora confessorum Audemarus atque Bertinus requiescunt, ubi etiam presenti tempore prenominatus abbas auctore Deo, praeesse videtur"; Giry, *o. c.* p. 325.

seniorului mieu *(senioris mei)*, domnul *(domni)* Hugo", iar mai tirziu Fulco Nerra, cel care-și ispășì păcatele printr'un greu drum la Ierusalim: „eu, în numele lui Dumnezeu" *(in Dei nomine)*, Fulco, conte de Anjou" [2]). E un teritoriu de situație mijlocie, în preajma independenței celtice a Bretaniei.

Venim acum la ultima formă de feude. Am văzut cum ele sînt resultate dintr'o cucerire barbară *nouă*. Normanzii s'au așezat în vremea lui Carol-cel-Simplu în regiunea nordică a Galiei prin tratatul care se zice, după numele localității unde s'a semnat, „de la Sainte Claire sur Epte. Seria „conților", a „ducilor de Rouen", a „principilor și ducilor Normanzilor [1])", cari-și zic une ori și „din mila lui Dumnezeu" *(nutu Dei)*, se întinde dela „Rou" din legenda populară pînă la acel Gulielm care la 1066 a cucerit Anglia, întemeind aici regalitatea ducelui normand în dauna vechii regalități anglo-saxone. Erau foarte puternici, cei mai puternici dintre toți feudatarii francesi chiar, socotind și Aquitania. Și totuși ei sînt singurii feudali de cari regele dispune. Om de credință absolută, pe duce se putea răzima guvernul căruia-i făcuse jurămînt și nimeni nu avea dreptul să puie la îndoială că va merge supt steagul pe care și l-a ales.

Ducatul acesta, *ducamen*, al Normanzilor nu trebuie considerat însă — ar fi o foarte mare greșeală, — ca formînd pe la 1066 o parte esențială din teritoriul frances. E numai

[1]) Giry, *l. c.*

o insulă germanică pe pămîntul frances. Căpetenia sa făcea doar jurămînt regelui Franciei, și acesta avea oarecare drepturi ca acelea că la succesiunea ducelui trebue să-și dea asentimentul, de oare ce toți fiii răposatului aveau dreptul să succeadă, și cei din căsătoria legitimă, și ceilalți. Cînd, la 1066, Gulielm Cuceritorul iea Anglia, nu era o ispravă francesă, ci un Normand nou care-și uitase limba înlocuia pe un vechiu Normand. Dar ducele nu se simția făcînd parte din organismul de Stat frances, ci mai-curînd din lumea nortmanică, de care se ținea și prin limba sa veche și prin supușii săi și prin iubirea exclusivă pentru războiu. Și căsătoriile ce se fac arată acelaș lucru: ducele Robert, care merge la Ierusalim, cu „mulțime foarte mare", și moare la Niceia, ținea pe sora regelui anglo-saxon Canut.

Era pe atunci, de fapt, o unitate nortmanică, ce se întindea din Scandinavia la Chiev, la Rouen, la Londra și, mai tîrziu, cînd s'a întemeiat regatul normand din Sudul Italiei, la deosebite puncte din acest teritoriu sud-italian, ca și la părțile corespunzătoare din lumea balcanică, pănă la care s'a întins influența normandă.

Aceștia sînt marii feudatari francesi din veacul al XI-lea. Atunci se înțelege foarte bine cum acești feudatari nu se găsesc în mîna regelui Franciei; nici ei nu se oferă, nici presupusa tendință ambițioasă a regalității francese nu caută să înlăture existența feudelor lor. Se exercită asupra tuturora o autoritate, dar autoritatea aceasta, dacă este chiar a regelui, nu pleacă de la rege.

Puterea ce stă la spatele acestuia, îl domină, îl susține, îi creiază un rost, este puterea Bisericii. Și aceiași putere bisericească, fiindcă Biserica este organisată peste toate teritoriile Galiei în formă unitară, influențează și asupra tuturor acestor feudali ca să-i păstreze în forma corespunzătoare, întru cîtva, cu formele Franciei actuale. S'ar deosebi cu totul, s'ar despărți în toate acțiunile lor politice și militare, dacă lîngă fiecare dintre dînșii n'ar fi episcopii, dacă episcopii n'ar fi obișnuiți să se adune într'un sinod, ducă sinodul n'ar cuprinde întreg teritoriul galic, care, supt raportul bisericesc, are un caracter de autonomie.

Prin urmare, dacă există o Franță în veacul al XI-lea — și în unele privințe există —, ea există, nu prin voia regelui, și cu atît mai puțin prin puterea regelui, ci prin voia Bisericii, care a creat pentru dînsa o unitate galicană și care înțelege ca pentru viața ei asigurată să transpuie unitatea aceasta bisericească pe teritoriul Galiei într'o unitate politică supt conducerea regelui Franciei. Sînt probe—atîtea, și unele așa de expresive! Să aducem una singură. Contele Fulco de Anjou face o biserică. Certîndu-se cu episcopul din partea locului, se hotărăște să se ducă la Roma, făcînd acolo daruri bogate. Roma dădea lui Gulielm de Normandia steag că să cucerească Anglia; Roma silia pe cutare rege germanic să-și lase soția, fiindcă exista o împiedecare canonică de care nu ținuse samă, și el vine cu soția în Italia, și supt ochii Sfîntului Părinte desface această legătură. Roma intervine

în fiecare moment în viața regilor Franciei. Regele Franciei el însuși nu se gîndește a se împotrivi. Este însă cine să se împotrivească tendințelor străine ale Romei. Și anume tot organisația aceasta unitară a Bisericii provinciale, care nu sufere pe străini. Deci toată Biserica galicană se ridică împotriva cardinalului. Căci, „deși pontificele Bisericii romane se socoate ca mai vrednic de reverență, pentru demnitatea Scaunului Apostolic, decît ceilalți de pe lume, nu i se cade totuși a călca întru ceva cuprinsul canoanelor [1])".

Acum se înțelege de ce; cînd Papa a pus să predice cruciata la Clermont, pe teritoriul francez, toți feudalii pot să meargă, chiar dacă regele nu merge, la războiul pentru Hristos. Într'adevăr, Franța întreagă merge: Franța de Nord și cea de Sud; merge Flandra și merge Provența, fiindcă a vrut așa Biserica. Biserica galicană a admis propaganda de cruciată a Papei. Regele știe ori nu știe, vrea ori nu vrea, se poate ori nu se poate,—acestea sînt lucruri secundare. Va merge Franța întreagă supt conducerea feudatarilor ei ca să lupte pentru desrobirea Mîntuitorului. *Fiindcă avem a face cu un act religios, el găsește acea Franță unitară pe care un act politic n'ar găsi-o.*

Astfel, nu regalitatea francesă a întemeiat Franța, ci Franța s'a organisat bisericește pe

1) Glaber, p. 634: „licet namque pontifex Romanae Ecclesiae, ob dignitatem Apostolicae Sedis, caeteris in orbe constitutis reverentior habeatur, non tamen ei licet transgredi in aliquo canonici moderaminis tenorem".

lîngă, pe alături de regalitatea francesă, care ea însăși datorește această organisație fundațiunii și desvoltării sale. Dar între aceia de cari ne-am ocupat acum, și între Franța regală, se strecoară încă ceva la mijloc: Franța populară, creind instinctiv viața francesă, care aceasta va putea aduce iarăși desăvîrșirea regală a unității politice.

VIII.

Franța cruciatelor.

Nu se poate spune în de ajuns cît de mare a fost influența cruciatelor asupra desvoltării poporului francez.

Până la această ispravă comună a „Francilor", *Gesta Dei per Francos*, spun cronicarii încălziți de un superior entusiasm, fiecare localitate, dar mai ales fiecare teritoriu, „cetate", episcopat, comitat sau ducat, după toate aspectele sale, trăise deosebit. Călătoriile erau puține; negoțul cel mare, făcut, mai mult de străini, Evrei și Orientali, nu contribuia la cunoașterea reciprocă și la conștiința pe care o putea produce. Locale, teritoriale erau și bîlciurile, tîrgurile de serbătoare (*foire*, din *feria* : cf. bîlciu însuși, din *ung. bucsú*, pelerinagiu ; *nedeie* de la slav. *nedelie*, Duminecă), a căror înflorire e, de alminteri, tîrzie. Școli centrale, care să adune ucenici de pretutindeni, lipsiau.

Dar continuele călătorii spre Locurile Sfinte făceau pe fiecare să străbată ținutul altora. Încă

înnainte de cruciate ele aveau un caracter impunător, prinzînd societatea întreagă. Glaber scrie despre dînsele, impresionat de măreția fenomenului, care era produs de groaza Anului o mie, anul peirii care se apropie, precum urmează: „Pe vremea aceia *începură aproape toți* cei cari din Italia și din Galia doriau să meargă la Mormîntul Domnului în Ierusalim a părăsi drumul obișnuit, care era pe Mare, și a-și lua calea prin aceste regiuni *(per huius regionis patriam)*. Din lumea toată a început să curgă la Mormîntul Mîntuitorului în Ierusalim atîta lume, cîtă nu putea nădăjdui pînă atunci nimeni. Căci întăiu porniră oameni din poporul de jos, apoi de cei de mijloc și la urmă și cei mai mari regi și conți și prinți... Erau și multe femei, cu lume mai săracă... Cei mai mulți doriau să moară înnainte de a se întoarce acasă“ [1]).

Cruciatele, izbucnind la 1096, nu făcură decît să întărească această mișcare. Oamenii ajunseră a-și cunoaște țara, a-și da sama că în cuprinsul ei se vorbește aceiași limbă ori dialecte asămănătoare, că Sudul însuși, de alt graiu, e pe același mare teritoriu geografic, are aceleași interes și întrebuințează totuși o limbă de aceiași esență.

1) Tunc temporis coeperunt paene universi qui de Italia et Galliis ad Sepulcrum Domini Hierosolymis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per fretum maris, omittere atque per huius regionis patriam transitum habere... Ex universo orbe tam innumerabilis multitudo coepit confluere ad Sepulcrum Salvatoris Hierosolymis, quantum nullus hominum prius sperare poterat: primitus enim ordo inferioris plebis, deinde vero mediocres, posthaec permaximi quique reges et comites ac praesules... Mulieres multae, cum pauperibus... Pluribus enim erat mentis desiderium mori priusquam ad propria reverterentur. Pp. 646, 680.

Pe de altă parte, se cunoscu Bizanțul, cu formele lui romane perfect păstrate, cu ordinea lui imperială neatinsă, cu centralismul lui covîrșitor, și civilisația lui întreagă. Cei întorși de acolo ajunseră a-și face altă ideie despre un rege și despre supușii săi. Și, în același timp, ei aduceau cu dînșii, după decăderea artelor acasă la ei, o concepție superioară a arhitecturii măcar, care pe atunci reînnoește tipul vechiu al basilicei și-i adauge ornamente sculpturale, în care se recunoaște ușor același spirit de sintesă orientală care a împodobit vestitele stofe pe care le trimetea Bizanțul în Apus și care acoperiau în viață și după moarte trupurile celor mari și bogați. A fost și la începutul evului mediu o renaștere pornită din Bizanț.

Și lupta cu păginii a mai produs un mare resultat sufletesc, factor esențial pentru desvoltarea poporului frances. În avîntul acestor războaie pentru credință cîntecul epic în limba vulgară s'a trezit. El unia, în poeme pe care lumea le admiră și astăzi și care și-au aflat cea mai frumoasă formă, a lor ceva mai tîrziu *(Gestes Garin, Girart de Vienne, Aimery de Narbonne, Guillaume d'Orange)*, vechile tradiții de luptă ale Sudului cu necredincioșii de dincolo de munți, amintirea venerată a lui Carol-cel-Mare și căldura de entusiasm a campaniilor în Siria [1]). Eroii, Meridionali în cea mai mare parte, vin din altă lume națională și, trecînd în Nord, se transformă, un fenomen asămănător cu acela care a adus din

1) Pe larg, în a noastră Istorie a literaturilor romanice, pe care sperăm a putea s'o tipărim în curînd.

Sudul sîrbesc în Nordul nostru figurile eroice care în Balcani purtau numele șefilor slavi legendari, dușmani ai Turcilor.

Conștiința necesității unei puteri centrale bine și ideal organisate străbătea societatea înnainte de a-și găsi teoreticianii. Relațiile de comerț, mult mai largi, care ieșiră din acéle mișcări, transformînd, de fapt, toată viața economică a evului mediu, cereau și ele o garanție.

Deocamdată însă regele nu luă și nu putea luă nicio inițiativă. Regii francesi din veacul al XII-lea, pănă la Filip August, vor fi numai niște teoreticiani ai regalității, cu oarecare tendințe spre absolutism, dar cari se supun unor cerințe ale societății, care ea îi cere, îi aduce cu sila la o nouă datorie.

Într'adevăr este o mișcare foarte serioasă, care în unele împrejurări poate să provoace cu mijloace mici resultate mari. Ea aparține însă Bisericii și fenomenului religios cu consecințe economice și sociale pe care ea l-a provocat și l-a condus. Putem spune, într'o formulă, că Biserica este aceia care creiază națiunea francesă și națiunea francesă este aceia care creiază regalitatea.

Oricine se apropie de izvoarele pentru secolul al XII-lea trebuie să constate o foarte mare deosebire față de secolul precedent. Acesta, am văzut, este epoca marilor feude, care, însă, nu cuprind în ele cîtuși de puțin ideia de opositie necontenită, sprijinită pe cine știe ce principiu separatist, împotriva autorității regale. Regele se

găsește bine cu acești feudali, și acești feudatari, afară de casul ducelui Normandiei cînd ajunge a fi și rege al Angliei, se găsesc foarte bine cu persoana regală, la care recurg în anume momente și de care se simt legați supt anume raporturi.

Acești mari feudatari există fără îndoială și în secolul cel nou; îi întîlnește cineva aproape la fiecare pas în paginile izvoarelor. Lucruri foarte însemnate sînt îndeplinite prin acțiunea acestor puternici, pe cari regii îi comandă numai în anume expediții, de mare însemnătate pentru toată viața francesă, ori îi convoacă pentru a căpăta de la dînșii anume sfaturi.

Dacă Champagne s'a împărțit în două — ramura de căpetenie, stingîndu-se la 1125, iar cealaltă, cea de Blois, care dădu și un rege Angliei, un șef de cruciată, pe Ștefan de Blois (+ 1154)—, dacă Vermandois trece la Hugo de Franța și, apoi, definitiv, la Flandra, dacă multe comitate mărunte s'au contopit prin căsătorii,—în schimb Flandra, Normandia, Aquitania, rămîn ca formidabile puteri politice. Chiar atunci cînd regele Ludovic al VII-lea, fiul lui Ludovic al VI-lea, se căsătorește, cu solemnitate extraordinară și cu un sentiment general al însemnătății acestui act, luînd pe Aliénor, fiica lui Gulielm, ducele Aquitaniei, pentru ca, după cruciată să se despartă și să se mărite cu Henric, regele Angliei, el se numește doar, atîta vreme cît este soțul Alienorei, și „duce al Aquitaniei". Prin urmare regele Franciei însemna una, și ducele de Aquitania alta. Sînt două teritorii reu-

nite, așa cum era, aiurea, reunită Normandia cu Anglia în titlul regelui engles, fără ca pentru aceasta Normandia să facă parte din regatul engles [1]). Sînt doi termini, cari stau alături și nu se pot adiționa.

Dar, în afară de Normandia și de Aquitania, care sînt neconfundabile cu autoritatea regelui Franciei, existau o sumedenie de feude care întîmplător s'ar putea reuni, în anume forme durabile, cu autoritatea regală. Însă nu-și poate ascunde cineva un lucru: că aceste feude mari, care există, și se manifestă, și hotărăsc în anume momente, *nu mai sînt lucrurile de căpetenie în viața locală*. Separatismul politic frances, care nu e un separatism de opoziție, nici de revoltă, ci unul de necesitate, acceptat de toată lumea, și de regele însuși, care așteaptă desvoltarea unui fenomen organic în curs de progres și nu încearcă a-i face violență grăbind lucrurile sau smulgînd prin albia lor obiceiuri normale anumite, *elementul cel nou în separatism este format de castele*. Natural, nu fiecare în parte: pentru aceasta erau prea multe și prea slabe, dar castelele laolaltă sînt acelea care domină întreaga viață politică a veacului al XI-lea. Izvoarele vorbesc la fiecare pas de dînsele, descriu, arată cum se întemeiază. Cutare alege un loc potrivit, lîngă un drum frecventat, favorabil pentru acțiuni militare; pe acela îl întărește cu palisade, ridică în mijloc o dîlmă, o

1) „Northmania quae est pars Galliae" spune cronicarul; Suger, ed. Migne, p. 1232.

motte și clădește pe dînsa un castel asemenea cu o casă din părțile noastre și din Balcani; clădiri secundare îi stau la aripi [1]).

Elementele castelului sînt indicate de izvoare cu o curiositate care arată că aceste clădiri din veacul al XII-lea sînt totuși un lucru nou, că în veacul precedent ele nu existau, că numai generația aceasta nouă, care se ridică după anul 1100, se găsește înaintea noului element de viață politică ce este castelul. De unde s'a luat însă modelul castelului? De la castelul roman, spune arheologia curentă. Dar acest castel era cunoscut și în Apus, fără întrerupere. El n'are, în orice cas, decît un sens militar. Sensul de autonomie judiciară, politică trebue căutat aiurea.

Și atunci răsar în minte acele castele din Siria, sămănate ici și colo, între dușmani și în mijlocul pustiului, avînd numai o legătură nominală cu regatul de Ierusalim, cu ducatul de Antiohia, cu comitatul de Tripoli. Acolo autonomia se impunea, și ea trebuia să fie asigurată prin toate mijloacele. Sistemul s'a părut comod și pentru împrejurările din Apus, și el a fost strămutat deci acolo.

Castelul formează o individualitate politică, el este ereditar, este o „hereditaria militiae possessio“: fiii și urmașii îl moștenesc. E nu numai o organisație militară, ci are și un rost politic deosebit, și am adăugi că și supt raportul judiciar este un element deosebitor. Nicio lege generală nu

1) V. un castel tipic din această epocă în Caumont, *Manuel d'archéologie* Cf. Suger, p. 1293: „mota, scilicet turris lignea superior“. V. și p. 1298.

se întinde asupra tuturor locuitorilor castelelor, ci fiecare dintre dînșii, prin provocarea la duel, prin *lex duelli* [1]), pentru vre-o socoteală personoală sau de pămînt sau politică, își creiază el justiția lui proprie. Prin urmare zidurile acestea ale castelului nu cuprind numai o mică armată [2]), o forță politică independentă și ereditară, dar cuprind și o justiție individualisată, personală, fără tradiție, fără teorie și fără îndreptățire față de nimeni.

Și regele însuși acceptă această lege a duelului. Într'un moment, în lupta împotriva ducelui Normandiei, se propune, de ambele armate, ca, în loc să se bată ele, să se încerce regele Angliei cu regele Franciei, ca în Iliada—, și singura obiecție pe care regele o înfățișează este că locul, un pod șubred, ar fi nepotrivit.

De jur împrejurul castelului se întînd domeniile care aparțin castelanului în calitate de proprietar, cum am zice astăzi, și care în același timp îi furnisează și soldații, războinicii. De obiceiu se crede că în luptele castelanilor se întrebuințează forțe militare de caracter nobil. Izvoarele contemporane arată că toți țeranii din raza de înrîurire și de amenințare, de terorisare, a castelului, erau siliți — și de la o bucată de vreme sila se preface în obiceiu, în datină — să meargă supt ordinele seniorului. De alminterea regele însuși n'avea trupe care să se deosebească de ale unui senior, ci numai cete de casnici și

1) *Ibid.*, p. 1282.
2) „Nativi terrae incolae" stau la dispoziția castelanului; p. 1286

doar, în plus, cîteva mașini de războiu rudimentare, „mangunele“ [1]). Și în luptele pe care regele, în calitate de vecin cu un castelan,—el care e și posesor de mai multe castele—, le poartă, se întîmplă foarte dese ori ca el să fie biruit. Cu toate silințile lui Suger, abatele de la Saint Denis, prietenul din copilărie și sfetnicul lui Ludovic al VII-lea, iar mai tîrziu regentul Franciei în cursul expediției pe care Ludovic o face în Orient, de a mascà lucrurile, înfrîngerea regelui, care s'a lovit de zidurile unui castel și n'a fost în stare să-l iea, este evidentă. În această cronică regele e făcut să vorbească de cutare turn care i-a răpit liniștea și l-a îmbătrînit [2]).

Cu toate silințile lui, de jur împrejur îi stau, în clădirile lor de piatră, oameni a căror micime supt raportul autorității este evidentă, dar a căror putere supt raportul concret este foarte simțită pentru rege. Stau toți aceștia cari-i sfidează autoritatea, cari-i taie drumurile, cari împiedecă orice circulație liberă în provincia regală.

Ni se spune, de exemplu, că regele nu putea să meargă pînă la Dreux, localitate foarte apropiată de centrul provinciei sale, fără să se lovească de acești castelani pe cari nu era în stare să-i înlăture decît numai cu silințe de ani îndelungați. Cronica privește ca un moment glorios în cariera regală acela cînd el izbutește a înlătura acest ghimpe din mîna chiar a re-

1) „Fundibulare“; *ibid.*, p. 1288. Pentru „curiales“, „domestici“ ai regelui, p. 1279.

2) „Turris cuius devexatione pene consenui, cuius dolo et fraudulenta nequitia nunquam pacem bonam et quietem habere potui“; p. 1264.

galității, care era micul senior din vecinătatea Capitalei sale.

Să aducem încă un cas: Odo, micul senior de la Corbeil, un castel de lîngă Paris, credea *că el ar putea deveni rege* și, în momentul cînd se pregătia de expediție și altcineva voiă să-l încingă cu sabia, el spune soției sale: nu, trebuie să mă încingi tu, pentru că plec castelan și mă voiu întoarce rege. Prin urmare în înfringerile necontenite ale regalității, mărginită la un teritoriu așa de mic, dispunînd de mijloace așa de puține, se poate naște la unul mai îndrăzneț și mai încrezător, cum era Odo de Corbeil, și părerea că regalitatea însăși poate fi căpătată de castelanul care știe să resiste autorității regale și s'o umilească [1]).

Dar cine ar crede că asemenea castele se găsesc numai pe teritoriul regelui, care e slab și pe teritoriul altora nu, s'ar înșela foarte mult. În orice provincie feudală e tot așa. Tot așa în Aquitania, în Flandra, în Anjou, în Normandia chiar: numai cît, dintre toți feudatarii, este unul în stare, prin situația lui cu totul particulară, să zdrobească pe acești stăpînitori de castele. Și *aceasta dă exemplul regelui*, aceasta îl învață ce ar putea să facă el însuși împotriva acestor microscopice individualități politice, care, însă, prin numărul lor și prin situația regalității față de dînsele, izbutiau să aibă la dispoziția lor întreaga viață politică a regatului. Acel

[1]) *Ibid.*, p. 1297.— O armată regală de 700 de oameni abia p. 1261.

singur feudal care poate începe acțiunea împotriva fărîmițării extreme în care ajunsese secolul al XII-lea frances în ce privește puterea politică, este ducele Normandiei, ajuns rege al Angliei. El, în Anglia, are subsidii din partea orașelor înfloritoare; acolo, în Anglia, e cuceritor, toate baronatele care se găsesc în insulă nu sînt auterioare intervenției sale militare, ci el le-a acordat, el, care, ca duce al Normandiei, a biruit la Hastings, a dărîmat Statul anglo-saxon, și din pămîntul care întrase în posesiunea sa și a dinastiei sale, a făcut, supt raportul politic, ce voià. A dat moșii credincioșilor, i-a ținut mai mult sau mai puțin în jurul lui, a fost totdeauna în stare să-i conducă și, dacă nu voiau să fie conduși, să-i lovească, să-i distrugă. El are, prin urmare, în afară de împrejurările particulare ale Franciei, care sînt aceleași și pentru rege și pentru oricare dintre feudatari, împrejurări particulare dincolo de strîmtoare, în Anglia. El e acel ce poate întreține o armată permanentă, care nu e redusă la contingentele gratuite, datorite autorității sale; el poate să întrebuințeze constrîngerea, fiind, la începutul unei ordini politice, creatorul și dominatorul acesteia; el poate scoate unei țeri întregi, cînd dorește și cum dorește, toate mijloacele ei pentru a le arunca în luptele pe care le provoacă ambițiile și planurile sale.

In privința aceasta avem mărturii de cel mai mare interes în Suger. El ni spune cum Henric de Anglia a distrus aproape toate turnurile și toate castelele foarte puternice ale Normandiei,

sau a introdus în ele pe ai săi și le-a îngrijit din propria sa Vistierie[1]). Prin urmare este vorba sau de prefacerea acestor castele în mijloc de stăpînire al lui sau de totala lor înlăturare.

Am spus însă că regele nu se-lovește numai de această autonomie a castelelor, pe care adese ori nu le poate răpune și pe care, cînd le răpune, el consideră aceasta ca un act esențial al stăpînirii sale, înnaintea căruia cronicarii stau în uimire și zugrăvesc lupta dintre cîteva sute de oameni așa cum zugrăvește Polibiu sau Titu-Liviu una din marile lupte ale Romei, dar și că autoritatea regală, dacă ar tinde să meargă mai departe, s'ar lovi — nu mai vorbim de Biserică, de loc dispusă să cedeze terenul, dar de viața locală, foarte puternică pe această vreme. Așa-numitul *pagus*, sau așa-numitele *partes* [2]), care nu înseamnă decît oraș, sau orașul cu satele din jurul său, teritoriul acesta, deci, își păstra o autonomie și putința de acțiune politică și militară proprie, care se poate urmări foarte bine în cursul acestor domnii de închipuită concentrare care sînt ale lui Ludovic al VI-lea și Ludovic al VII-lea. Orașe ca Limoges, Bourges, Parisul însuși, Chartres, Blois, pot să organiseze, cu încunjurimea lor împreună, adevărate oștiri, cuprinzînd pedestrime și cavalerie [3]) ; ele pot să încheie alianțe.

---

1) „Fere omnes turres et quaecumque fortissima castra Northmanniae aut eversum iri fecit, suos intrudens et de proprio aeraris procurans aut, si dirutae essent, propriae voluntati subiugavit" ; p. 1282.

2) *Ibid.*, pp. 1275, 1296.

3) *Ibid.*, p. 1290 : „carnotensis, blesensis et dunensis exercitus" : p. 1292 : „communitates patriae parochiarum", cu preoții în frunte.

Vechea cetate galică, prin urmare, trăiește, acea cetate care se întîlnește supt atâtea raporturi la originea vieții francese de mai tîrziu.

Cetatea aceasta continuă să aibă episcopi de cari ascultă, sanctuare în jurul cărora se grămădesc toate speranțele și de unde pornesc toate îndemnurile, relicvii ocrotitoare, asemenea cu divinitățile sau puterile miraculoase ale orașului antichității [1]).

O viață orășenească, în înțelesul oamenilor de mai tîrziu, începe să apară în vremea lui Ludovic al VII-lea și în regiunile flamande : alături de fel de fel de ambiții personale, de cadeți de familie cari doresc o moștenire, de intriganți politici din nobilime, se vede cum începe a pulsa viața aceasta nouă a burghesei. Contele de Flandra de la 1127 a fost omorît de prepositul de Bruges, și regele Franciei a trebuit să facă o expediție pentru a pedepsi orașul cu îngrozitoare suplicii : tragere pe roată și cîte altele.

Prin urmare ar crede cineva că, de vreme ce castelul domină și îndrăznește a sta în față regelui și-l umilește, îl învinge și-l amenință în exercițiul unei puteri regale cît de restrînse, că, deci, această societate nu va putea fi scăpată din desordinea firească pe care o provoacă particularismul local și tendința aceasta de viață deosebită a fiecărui colț. Ei bine, nu : erau influențe mult mai puternice care trebuiau să scape Franța, teritoriul galic de odinioară, de relele

1) Cămașa Maicei Domnului, „Dei genitricis camisia", la Chartres ; p. 1311.

urmări ale particularismului.

Și iată care erau anume influențele care siliau pe rege să joace rolul pe care el însuși, din propriile sale sentimente și cu propriile sale mijloace, n'ar fi fost în stare să-l joace.

Întiiu, este un foarte puternic element de unitate care s'a păstrat încă din vremurile carolingiene: amintirea lui Carol-cel-Mare nu dispăruse de loc. Aproape nu e cronică care să nu amintească în cuprinsul său, cu cutare sau cutare prilej, de viața glorioasă, liniștită, plină de o senină cultură pe care toate regiunile supuse marelui Împărat o avuseră cîteva veacuri în urmă. Atîtea drepturi locale erau prin urmare în legătură cu Carol-cel-Mare: cutare mănăstire, cutare Scaun episcopal sau arhiepiscopal avea o tradiție care începea din vremea carolingiană. Cînd era vorba de legături cu Papa, vechiul Împărat se ridica în toată amintirea donațiunii pe care o făcuse Scaunului roman, și de la această donațiune porniau raporturile de acuma între Scaunul roman și viața cea nouă a Franciei. Se recunoștea și în veacul al XII-lea că din causa lui Carol-cel-Mare în autoritatea regelui Franciei se amestecase caracterul imperial, că regele stăpînește și judecă „imperialiter“ [1]), cu caracterul acesta împărătesc. Pentru aceia mai presus de toate gradele pe care putuse să le atingă, în desvoltarea sa, feudalitatea, se fixă acea „sublimitas“ pe care regalitatea o avea moștenită de la Carol-cel-Mare.

1) Imperialiter in ius trahere, p. 130.
Rex et et lex eandem imperandi accipiant maiestatem“; p. 1283.

Carol trăia prin prestigiul pe care o mare personalitate istorică îl păstrează, prin influența pe care o exercită în legătură cu acest prestigiu veacuri întregi după dispariția sa. Sînt anume figuri de care nu se poate liberà omenirea ; este o nobilă și binefăcătoare obsesiune care se desface pentru epocele următoare din faptele îndeplinite de astfel de oameni sau din faptele care li se atribuie, pentru că ei ajung, dela o bucată de vreme, o personalitate resumativă. Tot ce se petrece într'o anume epocă se stringe în amintirea numelui lor. Precum vechea viață de libertate, de vitejie, de glorie a Moldovei se adună supt numele lui Ștefan-cel-Mare, precum toate drepturile de pe vremuri ale Angliei sînt cuprinse în noțiunea, devenită legendară, a regelui Eduard sau toată dreptatea din bunele timpuri ale Ungariei este concentrată în personalitatea, ajunsă fabuloasă, a lui Matias Corvinul, așa tot ce represinta ordinea, unitatea, garanția socială, cultura era Carol-cel-Mare. Dar poporul, în afară de tradițiile orale, are încă un mijloc de a păstra amintirea unei astfel de personalități excepționale : legenda și cîntecul. Am văzut ce rol mare joacă vechiul Cesar în eposul frances cel nou, care vorbește mulțimilor admiratoare de anume personalități din epoca eroică : Roland de la Roncevaux, arhiepiscopul Turpin, de anume scene : călătoria lui Carol-cel-Mare la Locurile Sfinte, luptele lui cu Saracinii. Tot ciclul carolingian nu aparține vre unei epoce apropiate de zilele marelui Împărat, ci unui timp cu mult mai nou. Aceste

frumoase povestiri nu sînt contemporane nici cu dinastia lui Carol, nici măcar cu cei d'intîiu regi capețieni, ci și prin singurul fapt că sînt redactate în limba franceză, fie și în fasa ei începătoare, ele arată epoca lor tîrzie.

E și natural să fie așa. Veacul al XII-lea era, prin continuitatea expedițiilor cruciate, prin faptul că aproape nu era feudal care să nu fi făcut drumul la Locurile Sfinte, care să nu fi purtat lupte împotriva Saracinilor, care să nu tragă cea mai mare glorie din aceste călătorii în Orient — Robert de Normandia e un „atlet ierosolimitan", Fulco de Anjou ajunge rege la Ierusalim, seniorul de Puiset devine vestit prin participarea sa la întăia cruciată [1])—străbătut de ideile ca și de sentimentele ce sînt cuprinse în această bogată poesie epică. Prin toate aceste isprăvi se lărgise orizontul spre aventuri și ideal, se produseseră silinți cu mult superioare vieții politice obișnuite.

Se formează *deci atunci atmosfera vastă de care eposul are nevoie și care în veacul al X-lea sau al XI-lea nu exista.* Marile personagii ale epopeii se puteau mișca în libertate; se găsise modelul după care cîntărețul popular putea să-și croiască propriile scene de război. De alminteri, însiși acești cîntăreți populari nu puteau să apară decît în veacul al XII-lea, care el creiază necesitatea lor socială. Carol-cel-Mare avuse pentru Statul său „roman" marea „schola palatii", școala centrală de cultură, la care veniau învățați din

1) *Ibid.*, pp. 1287-8,1303.

toate părțile și care represinta însăși vastitatea Imperiului său. De aici se trecuse la viața culturală mai mărgenită din mănăstiri, și apoi din centrele episcopale. Cu toate că această viață continuă și în veacul al XII-lea, iată că se creiază și pentru societatea laică un mediu potrivit culturii: un nou mediu cere cultura sa proprie. Acest mediu este castelul. Orice castel trebuie să aibă din cînd în cînd visita „joculatorului", (din care s'a făcut „jongleur"). Era un cîntăreț vagabond, care căuta înnainte de toate, — și care nu putea să caute altceva —, atmosfera aceasta, plină adese ori de atîta sură melancolie, venită din viața celor de acasă, cari, ei, erau fără orizont, fără evenimente. Deci în această viață, pe care trebuia să o varieze, să o mîngîie, să o împodobească, „joculatorul" își găsia rostul. Aducea oamenilor cari vedeau doar pînă la strașină, cîntece de acestea ce se pierdeau în vastitatea cerurilor Orientului; ba chiar și oamenilor cari nu văzuseră decît încăierările eventuale între țeranii castelului vecin și ai castelului lor, li dădea spectacolul măreț al luptelor pe care marele Împărat de odinioară, cu mii și mii de oameni, le purtase cu întreagă imensa putere păgînă din Răsărit.

Odată însă ce Carol-cel-Mare trăia în cîntece, trebuia să se ivească — tocmai fiindcă figura lui era așa de frumoasă și acțiunea lui apărea așa de utilă oamenilor acestora, prădați la fiecare pas de o nouă oaste, dintr'un nou castel, — dorul de a-l avea în viața actuală. Și, astfel, nu regele *voià* să samene cu Carol-cel-Mare, ci societatea îl condamna pe

rege să joace, cu slabele lui mijloace, une ori caricatural, umilitor pentru dînsul, rolul străbunului.

Fiindcă de Carol și de dinastia lui, de întregul trecut dominat de marea lui figură, era legat numele de Franc, regele trecea, oriunde apărea înaintea altei puteri, ca represintantul, am zice, al *francității*, pe cînd ceilalți nu puteau să încapă în această noțiune. Dacă regele pornia cu cîteva sute de oameni ca să atace un castel, în castelul din Puiset sau Coucy erau oamenii din Puiset sau Coucy, iar acele cîteva sute de „familiari" ai regelui, acelea erau Francii; el era „rex Francorum", „rex omnium Francorum [1])", avînd un „exercitus Francorum". În acele neînsemnate oștiri improvisate se cuprindea toată tradițiunea militară și politică a Franciei biruitoare și stăpînitoare din vremuri.

Și tot dela Carol-cel-Mare, dela amintirea luptelor lui contra popoarelor vecine, pe care le-a biruit, le-a supus, le-a dominat, s'a păstrat în acest Stat cu caracterul amestecat totuși noțiunea superiorității de rasă a Francilor asupra celorlalți. Tot acestui fapt i se datorește ivirea conștiinței naționale a poporului frances. Această conștiință nu vine din present, nu e smulsă timpului de față prin așteptarea unui viitor, ci ea vine pe calea tradiției din epoca lui Carol-cel-Mare. Mărturiile sînt într'adevăr foarte interesante: împotriva ducelui Normandiei, ajuns rege al Angliei, un Suger nu poate să aibă o patimă puternică și continuă; de atîtea ori du-

1) *Ibid.*, pp. 1289.

cele regal se împacă și se aliază cu regele Franciei : îl servește. Cu toate acestea în conștiința acelui cronicar, dar și în conștiința regelui care e lăudat și ale cărui fapte se povestesc de către dînsul, acel duce al Normandiei, în calitatea lui de rege engles, represintă ceva străin. Căci iată ce se spune odată, cu ocasia unui conflict între regele Angliei și regele Franciei : „Nu e nici cuvenit, nici natural ca Francesii să fie supuși Englesilor, ci ca Englesii să fie supuși Francesilor".

Și aiurea spune Suger : „Nu cred că trebuie să povestesc anume lucruri, fiindcă mi-am pus în minte să păstrez pentru amintire faptele Francesilor, și nu ale Englesilor". El știe că Normandia este o parte a Galiei ; el are conștiința că unirea ducatului normand cu coroana englesă nu înseamnă o smulgere a Normandiei din cuprinsul geografic fixat și de Biserică, prin organisația ei galicană, al Galiei unitare, iar fiindcă și Normandia intră în alcătuirea geografică și bisericească a Franciei. Franța este una, Anglia alta, Lotaringia alta. Și, cum spune cronicarul aiurea, Franța este chemată a conduce toate aceste teritorii vecine ; ea este aceia care, în orice împrejurări, trebuie să păstreze unitatea, întîietatea : *terrarum domina Francia*[1]".

Prin urmare iată un element de unitate : elementul care vine din trecutul caro'ingian. Alături întîlnim altele tot așa de puternice. Întîiu e marea influență a Bisericii, și prin aceasta în-

1) Cf. și p. 1283 : „gloriosa d. regis Francorum liberalitate ducatum Northmaniae tanquam proprium feudum recepisset".

țeleg nu numai influența Bisericii locale, galicane, ci influența superioară bisericească pe care o exercită papalitatea. Și una și alta au nevoie de regele Franciei. Biserica galicană are nevoie de regele Franciei stăpîn pe tot teritoriul francez, care să garanteze prin autoritatea lui politică unică și organisarea unitară a Bisericii. I se părea că nu s'ar putea apăra contra unor anume atacuri, unor anume tendințe de încălcare decît cu o regalitate care să-i corespundă în ordinea politică. Regalitatea trebuie să se modeleze deci după rosturile Bisericii galicane, pentru ca ea însăși să se simtă asigurată în presentul și viitorul ei, și regele păstrează, ca și în veacul al XI-lea, înainte de toate caracterul de mare ocrotitor al Bisericii, „ecclesiarum et pauperum defensor“[1]).

Aceasta e misiunea lui cea dintâiu. Suger nu uită să spuie la fiecare capitol că, dacă regele a întreprins o expediție împotriva castelanilor neastîmpărați și obraznici, n'o face numai din interesul lui ca rege, și n'o face în rîndul întîiu din interesul lui ca rege, ci fiindcă acești seniori, în cea mai mare parte sălbateci, cari închideau pe episcopi, tăiau degetele ce purtau inelul ca să prade această podoabă, cari profanau bisericile, cari sărăciau bunurile episcopilor și mănăstirilor vecine, ale sfinților tutelari, s'au atins de stăpînirea sau de prestigiul Bisericii[2]).

1. *Ibid.*, p. 1272.
2) *Ibid.*, p. 1305.

Regele e dator să intervie fiindcă el continuă să fie un „advocatus ecclesiae“ [1]).

În privința aceasta de sigur că trebuie făcută o comparație între situația regelui frances, dator să intervie oriunde un episcop era atacat, oriunde o biserică era profanată, oriunde dreptul de stăpînire al unei mănăstiri se găsia în primejdie, și între situația făcută de Biserică la Ierusalim, după întîia cruciată, conducătorului oștilor cuceritoare. Și Godefroy de Bouillon a fost numit „advocat al Bisericii Sf. Mormînt“. Biserica se socotia stăpînă asupra Statului care izvorîse din cruciată: Statul era al ei, și numai pentru că ea nu putea să exercite anume drepturi ale ei, să le prefacă în realități, de aceia recurge la un astfel de vechil cum era Godefroy de Bouillon. Și, chiar cînd el a primit titlul de rege, a continuat a fi înnainte de toate, nu regele cuceririi sale, ci „advocat“ al acelei Biserici care ea ordonase cruciata, ea organisase expediția, ea trebuia să beneficieze de resultate. În fond, situația lui Godefroy de Bouillon nu era deosebită de situația pe care Ludovic al VI-lea sau Ludovic al VII-lea o aveau pe însuși teritoriul frances, care era înnainte de toate teritoriul Bisericii galicane, față de care el nu era decît un vechil.

Prin urmare Biserica galicană are, fără îndoială, nevoie de o autoritate regală cît mai întinsă, cît mai puternică; dar și Papa din Roma

[1]) Restituire de castel „Deo et Sancto Dyonysio“. Regele însuși e feudatariu al martirilor („ipsi sancti martyres duces et protectores“, pentru așa-zisul „comitatus Vulcassini“.

are acea nevoie. Veacul al XII-lea înseamnă această luptă înverșunată între papalitate și între regalitatea germanică, care dela Otto I-iu înnainte a restabilit Imperiul de Apus. Împăratul cere toate drepturile asupra episcopilor cari se găsesc pe pământurile sale; el înțelege să li dea feudele, să continue a fi șeful real al clericilor ca și al nobililor laici pe pământurile sale. Și, cum se știe, papalitatea—, animată de mișcarea nouă de reformă din mănăstirea francesă Cluny —, se împotrivește acestei intenții. Împăratul ar vrea să facă din Papă un capelan, iar Papa din Împărat numai un ostaș care cu sabia lui să-i apere autoritatea. Lupta aceasta, foarte violentă, a durat timp de mai multe secole. Papa, în lupta lui prea grea, avea nevoie de aliați, și aliați naturali ai papalității împotriva Împăratului german nu erau numai cetățile din Italia, amenințate în autonomia lor, dar și regalitatea aceasta, vecină, a regelui Franciei. Un șir întreg de Papi au venit să-și caute adăpostul pe pământul frances.

S'au repetat prin urmare în veacul al XII-lea anume scene pe care le întîlnim în veacul al VIII-lea, cînd se stabilesc legăturile între papalitate și familia carolingiană. Pascal caută un sprijin la regalitate și la „Biserica galicană“ în 1107; Gelasiu se refugiază aici la 1119; aici e ales Calixt, fost arhiepiscop de Vienne și rudă al reginei; aici apare, la 1130, Papa Inocențiu. Papa

1) „Dominus Papa, manu erigens eos, tanquam devotissimos apostoeorum filios“; *ibid.*, p. 1268.

izgonit vine pe teritoriul frances ; e primit cu cu deosebită simpatie de rege, de fiul său, cînd acesta este unit în stăpînire ; ei se presintă înnaintea Papei, i se închină la picioare, primesc binecuvîntarea apostolilor, îl întovărăşesc pe drum. Un sinod special se ţine pentru a-i făgădui ajutor ; toate mijloacele de care dispune regalitatea francesă sînt întrebuinţate în acest scop. Şi, cînd Papa izbuteşte să lege relaţii politice cu împăratul german, simplu „rex alamanicus“ sau „imperator teotonicus“ pentru Francesi, cu regele Angliei, visitele făcute pe teritoriul frances aduc oarecare spor şi în ce priveşte prestigiul regalităţii francese faţă de aceşti vecini.

Şi astfel de visite nu erau, fără îndoială, fără urme în ceia ce priveşte însăşi concepţia pe care regele Franciei putea să o aibă despre drepturile lui şi despre autoritatea lui. Cînd Papa venia la dînsul, cînd nu-i cerea numai adăpost, dar şi sprijin, şi simţia teritoriul frances supt picioarele sale, el, învinsul, izgonitul, cel lipsit de sprijin, prindea puteri noi pentru luptă. Aceasta însemna că în sufletul său recunoscător, care îşi amintia şi de tradiţia carolingiană, trebuia să se formeze ideia că, dacă s'ar împărţi Imperiul unitar al lui Carol-cel-Mare, s'ar putea ca *legitimitatea*, ca binecuvîntarea Sfîntului Petru, ca garanţia de viitor să nu se găsească în partea răsăriteană, germană, duşmană Bisericii, ci în aceastălaltă parte, apuseană, francesă, care continuă să acorde sprijinul său puternic şi loaial papalităţii.

2) Ibid., pp. 1265 şi urm. 1330 şi urm.

Papa și-a atribuit totdeauna dreptul de a crea Împărați; el putea deci să-și aibă încă și alt atribut, acela de a fixà unde este sălașul cel adevărat al acelei puteri unitare care fusese odată în mîinile lui Carol-cel-Mare, care se fărîmase în ale urmașilor săi și pe care Germanii pretindeau să o strîngă acum întreagă pentru teritoriul lor de dincolo de Rin.

Și, de oare ce nu se putea prevedea sfîrșitul luptei dintre Papă și Împărat, cel d'intîiu trebuia să dorească totdeauna a avea un rege frances puternic, stăpîn pe tet teritoriul său, dispunînd de toate forțele regatului său, ca aliat permanent în lupta pe care o ducea împotriva pretențiilor imperiale.

Prin urmare iată că și Biserica galicană, și papalitatea romană, ca și instinctul popular în legătură cu tradiția lui Carol-cel-Mare, aveau interes ca regalitatea aceasta să fie. Dar mai era ceva care trebuia să crească puterea regelui frances. Și iată anume ce: În luptele pe care regii Franciei le duc împotriva castelelor, lupte adesea ori nenorocite, ei întrebuințează puteri din cale afară de restrînse. Nu se gîndește niciodată marele feudatar să-și trimeată ostașii ori să se presinte el însuși cu tot prestigiul situației sale pentru a servi pe Ludovic al VII-lea în lupta purtată pentru deschiderea drumurilor sale, pentru răsbunarea urilor sale și servirea intereselor sale de familie. Cu totul altfel este însă atunci cînd regele Franciei e atacat în însăși autoritatea sa, în prestigiul său, în situația

sa internațională de unul din acei dușmani de peste hotare pe cari tradiția lui Carol-cel-Mare îi arată ca străini. Nu se poate spune în de ajuns ce enorm folos a adus regalității francese regalitatea englesă prin interesele ei în Normandia, prin tendința ei de a lărgi cît mai mult aceste interese, prin dorința ei evidentă de a se substitui ea în anume domenii regelui Franciei. O gelosie feudală s'a ridicat pretutindeni împotriva feudalului celui mai puternic decît toți, care încerca să smulgă regelui drepturile lui și să-l împiedece de a îndeplini misiunea lui. Căci regele nu dispune numai de cîteva sute de oameni, de „palatinii“ săi, de credincioșii săi, nu dispune numai de forțele mănăstirilor, de forțele cetățenilor și orășenilor de pe pămînturile sale, ci el dispune într'adevăr de generalitatea forțelor politice și militare ale regatului său. Toți feudalii aleargă supt steagurile regale pentru ca să împiedece o stăpînire eventuală a Normanzilor asupra lor, cu atît mai mult, cu cît feudatarii își dădeau sama că altfel era stăpînirea regelui, dispuind numai de forțele lor, forțe care se puteau acorda și se puteau retrage sau refusa, și altfel ar fi fost stăpînirea regelui Angliei, care, considerat ca străin, ar fi făcut să apese mijloace mai puternice de dominație asupra supușilor săi. Regele acesta, cu bani, cu armată permanentă, cu un baronat absolut supus ordinelor sale, ar fi fost în stare să stabilească pe teritoriul frances cucerit o situație asemenea situației din Anglia lui.

Aceasta se simția instinctiv de feudatarii francesi. Niciodată apelul pentru lupta împotriva Angliei n'a

rămas zădarnic. Și, chiar fără de acest apel, ei de la sine s'au grupat supt steagul Sf. Dionisie, care era steagul regilor Franciei, în legătură cu mănăstirea unde se îngropaseră cei mai însemnați dintre dînșii și cu care, cu „martirii“ de acolo, cu moaștele sfîntului de acolo, regalitatea avea, cum am mai spus-o, cele mai strînse legături religioase. Iată, într'una din aceste campanii, regele este ajutat de Robert de Flandra, de Teobald de Nevers, de ducele Burgundiei; într'altă expediție, Foulques de Anjou aleargă în ajutorul regelui. Nu mai vorbim de marele feudatar de Vermandois, rudă a regelui.

Arhiepiscopii și episcopii, toată Biserica galicană se grăbesc a-i da sprijinul. Și, la urma urmei, regele poate să conteze și pe contingentele populare, fiindcă în masa populară se simția greu apăsarea micului senior, care lua pentru avariția lui, niciodată săturată, pentru poftele lui de animal de pradă în ordinea politică, pentru mica lui Curte, — pe lîngă parasitul cel mare din castel, fiind și parasiții mai mici cari cereau să fie săturați și ei. Țeranii erau mulțumiți cu stăpînirea Bisericii, care cerea numai dijma, erau mulțămiți cu ocrotirea regelui, care respecta drepturile Bisericii și nu cerea nimic pe lîngă aceste drepturi, pe cînd feudalitatea aceasta de castele, această anarhică feudalitate, supărătoare pentru rege și pentru feudalitatea mare, era, în același timp, zdrobitoare pentru interesele economice ale țerănimii. Ea lua *tallia*, *la taille*, în grîne, dijma, daruri de tot felul [1]).

1) Suger, *l. c.*, p. 1214 și urm.

Dacă regii Angliei n'ar fi atacat Franța, poate că regii francesi ar fi mucezit în colțul lor din Île-de-France și nu s'ar fi ridicat niciodată la însemnătatea pe care o cunoaștem mai tîrziu. Această dușmănie li-a dat puteri pe care ei înșiși nu le nădăjduiau, și, fiindcă atacurile englese erau foarte dese, s'a ajuns a se preface un exercițiu de autoritate, de natură mai mult ideală, într'un fenomen permanent, de ordine politică reală.

De alminteri, fenomenul acesta îl putem vedea și într'altă ocasie. Într'un moment din anul 1124, după o bună primire a Papei, după un sinod la Reims, în care Împăratul german a fost anatemisat, regele de dincolo de Rin, care purta coroana împărătească, hotărăște să pedepsească locul unde s'a ținut conciliul. Se ieau atunci măsuri de apărare a teritoriului frances. Consiliu la St. Denis cu „Palatinii", aducerea moaștelor pe altar pentru a se lua astfel îndatorirea, „în cas cînd altă țară ar îndrăzni să năvălească în țara Francilor [1])". Se alcătuiește o imensă expediție de apărare a Franciei întregi *(tota Francia)*, înnaintea căreia regele de dincolo de Rin n'a îndrăznit să-și înceapă atacul. Fenomen foarte interesant [2]). Și atunci se proclamă „stăpîna pămîntului Franța".

Deci și aici conștiința unei națiuni nu se produce supt efectul amabilităților dulcege ale vecinilor, ci supt loviturile acelea crude care se îndreaptă împotriva principiului însuși de viață al

1) Si regnum aliud regnum Francorum invadere audeat.

2) *Ibid.*, pp. 1318—9.

acelei națiuni. Cea mai mare binefacere pe care o poate primi un popor este zguduirea de energia cuceritoare a altui popor; aceasta creiază viața, care pe urmă se întreține singură din izvorul care a fost pentru întîia oară trezit atunci; toiagul lui Moise din Biblie, care face ca din stînca stearpă să iasă izvorul de viață este ura francă, pornită pe distrugere, a unui popor dușman.

Atunci apar contingentele tuturor provinciilor, tuturor episcopatelor și arhiepiscopatelor, a orașelor tuturor regiunilor Franciei: Flandra, Aquitania, Bretania, Anjou, și se poate zice că niciodată, în tot decursul veacului al XII-lea, nu s'a uitat momentul acesta mare care fusese. Steagul Sf. Denis nu era numai al regelui, dar al întregului regat, ca element de present și ca aspirație de viitor.

Cu mult mai puțină influență a avut cruciata. Ludovic al VII-lea s'a simțit dator să conducă în persoană o cruciată. Întreprinsă cu voia „arhiepiscopilor și episcopilor și cu sfatul fruntașilor țerii, precum și cu învoirea Papei“ [1]), ea a fost foarte nenorocită. Primit mai bine sau mai rău la Constantinopol, el a condus foarte rău armata lui în Asia; a întrebuințat această expediție mai mult ca prilej de petrecere, din care a ieșit pe urmă divorțul lui de soția lui, de Alienor, și consecințele rele supt raportul politic ale acestui divorț. A zăbovit foarte mult în

[1]) Archiepiscoporum et episcoporum de regni optimatum consilio, nec sine domini Papae assensu; *l. c.*, p. 1358.

Italia-de-Sud, a trecut prin Roma, unde stă o zi. În tot acest timp regatul a fost administrat de Suger. Se poate zice că importanța acestei expediții din punctul de vedere al regalității e nul; regalitatea pierde mai curînd prin această cruciată nenorocită, la care, cum am spus de la început, se raliază numai o parte foarte mică din feudali. Și e foarte interesant de constatat acest fapt: feudalitatea francesă se unește cu regele atunci cînd e vorba de luptă, de nevoile timpului împotriva Angliei sau împotriva Imperiului; aceiași feudalitate nu se strînge de loc în jurul regelui, nu-l duce la biruință, nu-i ridică prestigiul, cînd e vorba de o modă devenită acum zădarnică, amestecată cu atîtea petreceri compromițătoare: a expedițiilor la Ierusalim. Dar regența îndelungată a lui Suger, care avea ca tovarăș un castelan credincios regelui și un alt cleric, regența aceasta, care se păstră mai mulți ani de zile și menținu liniștea în regatul francez, este primită așa de bine, încît se vede cîte un feudatar de importanța contelui de Anjou care declară lui Suger că el este dispus să servească pe rege în orice, stînd la îndemîna lui la cel mai mic semn pe care-l va face [1]). Prin urmare regența aceasta de liniște, de ascultare, de biruință asupra micilor tîlhari [2]) din castele, cari, măcar în momentul cînd au văzut un abate ca

[1]) Si necesse fuerit, vocetis me ad servitium regis, et certissime habebitis me paratum ad omnia quae volueritis ad servitium regis; pp. 1365-6.

[2]) Coeperunt latrunculi per regnum passim erumpere; *ibid.*, p. 1201.

regent în fruntea țerii, se încumetau a face să revie trecutul, aceasta înseamnă un nou și puternic serviciu pe care Biserica îl aduce unității francese supt rege. Se poate zice că, dacă Ludovic al VII-lea a lovit în autoritatea sa, în prestigiul său prin nenorocita expediție din Locurile Sfinte, lipsa lui din regat a adus un mai mare serviciu în acei cîțiva ani de zile, decît ar fi adus prezența lui.

Căci în acest timp Biserica a putut să joace pentru întîia oară un rol pe care pînă atunci nu avuse prilej să-l joace: rolul de a înlocui regalitatea, creîndu-i, prin acțiunea sa, inspirată de vechi, puternice și sacre principii, o situație la care ea însăși nu s'ar fi putut ridica niciodată.

IX.

Contopirea feudelor în Coroană.

Urmează una din epocele de crisă din viața Franciei, epocă de crisă a cării înfățișare potrivit cu adevărul lucrurilor trebuie să se deosebească fără îndoială de înfățișarea obișnuită, de șablon.

Este vorba de marea schimbare care s'a petrecut în viața Franciei între epoca lui Ludovic al VI-lea și a lui Ludovic al VII-lea, de care a fost vorba până acum, și între jumătatea veacului următor, al XIII-lea, cînd în fruntea Franciei, represintînd-o într'o formă morală superioară și comparativ mai înnălțată, mai purificată și mai sfințită, se găsește Ludovic-cel-Sfînt. Deci e vorba de lucruri care se petrec între Domnia lui Ludovic al VI-lea și Ludovic al VII-lea, de o parte, Domnii cunoscute prin rosturile lor în desvoltarea Statului frances și națiunii francese, și între această stăpînire a lui Ludovic al IX-lea. Avem o epocă de

transiție din care regalitatea francesă iese transformată.

Filip-August (+ 14 Iulie 1223) e regele supt care s'a făcut prefacerea, și acest om, care nu apare simpatic din amănuntele vieții sale private [1]), ar fi făcut el, ca un „Augustus" adevărat, ca un nou Carol-cel-Mare deci, ca această schimbare să se petreacă ? Istoricii cari presintă lucrurile în acest chip nu uită să recunoască și o dramă : Filip-August are în fața lui un dușman ireconciliabil.

Într'o astfel de concepție, cu totul greșită, acest dușman represintă altă ideie națională față de ideia națională pe care o represintă Filip-August și părintele său, Ludovic al VII-lea. Între o ideie națională și cealaltă, înfățișate prin oameni, cari, și unii și alții, își dau sama perfect că au de apărat tendințe naționale ireconciliabile, s'ar fi dat lupta cea mare ; nicio clipă din viața unuia sau celuilalt n'ar fi trecut fără a ținea continuu supt ochi, fără a pîndi și a lovi pe adversar.

Adversarul ireconciliabil, cu caracter național dușman, al lui Filip August ar fi regele Angliei, Henric al II-lea. Și, atunci, cum a fost multă vreme o tradiție de dușmănie între cele două țeri despărțite prin Canalul la Manche, era și puțină operă patriotică să se înfățișeze adversarul engles necontenit în fața apărătorului drepturilor și pregătitorului viitorului poporului frances. O tabără, un steag, un conducător, de-

1. V. Luchaire, *Philippe Auguste,* Paris, fără an.

o parte, altă tabără, alt steag și alt conducător, de altă parte, un mare proces care s'ar fi purtat între două idei naționale, între două programe naționale, de unde ar fi resultat viitorul unei națiuni și viitorul celeilalte națiuni.

Henric II-lea a fost fără îndoială un om foarte întreprinzător și foarte norocos: împrejurările de multe ori l-au adus să facă lucruri care nu i-ar fi stat în minte să le îndeplinească. De oare ce, prin urmare, el a fost un om cu mînile cam lungi și deprinse a le mișca iute, cu ghiarele ascuțite, care prindeau în ele pămînt și-l lăsau cu greutate, de oare ce, apoi, pe vremea aceia ideia imperială în însuși teritoriul ei clasic, Germania, începea să se întunece și lumea era deprinsă să trăiască tòtuși supt umbra unor oameni cari să represinte ideia imperială, Henric II-lea ar fi în plus și represintantul unei ambițiuni imperiale. Lui i-ar fi trebuit stăpînirea lumii; ar fi vrut ca din Anglia lui insulară să întindă o mînă provocătoare de războiu și impunătoare de pace asupra Europei întregi. Și iată astfel că, pe lîngă importanța politică extraordinară a lui Henric II-lea, pe lîngă caracterul lui național engles și ura lui împotriva a tot ceia ce e frances, ar apărea încă un element pe care felul de a înfățișa obișnuit aceste lucruri ni-l vrăjește înaintea ochilor pentru a ni arăta pofta de stăpînire universală a regelui engles.

Izvoarele nu ni arată însă nimic în acel sens. Nu vedem în ele nici pe Francesul foarte ambițios, Filip-August, eroul lui Gulielm Bretonul. Așa de inofensiv apare la început și așa de natural

se desfășoară lucrurile și fără dînsul, necerînd intervenția lui! Lucruri pe care nu le urmăria, le-a cîștigat el în împrejurări de o ieftinătate extraordinară și pe care, a doua zi după ce le-a căpătat, le-a risipit, pentru că n'avea intenția să le iea și nu putea să le ție.

Iar pe „Engles", atît în Anglia, cît și în Anjou, Maine, Aquitania, în provinciile pe care le-a stăpînit dincolo de Canal, prin paginile unui Roger de Hoveden sau unui Ralph de Diceto îl descoperim tot ca pe un Frances. Putem spune încă de la început că între Henric al II-lea, reprezintînd interesele Angliei împotriva Franciei, și între Filip-August, care, într'o defensivă dibace, plină de diplomație biruitoare, răspinge necontenit atacurile unui înverșunat rival, noi avem a face cu doi oameni cari, și unul și altul au în cea mai mare parte sînge frances, vorbesc franțuzește, se simt mai bine pe teritoriul frances și, avînd mintea orînduită în același chip, n'au o înțelegere politică deosebită, nu urmăresc tendințe diametrale opuse. Ba încă ei de atîtea ori au trăit bine, și-au întins mîna, și-au lăsat în vremuri grele,— cînd era vorba să meargă la cruciată, de pildă—, și-au lăsat, zicem, unul pe cellalt ca păzitor al Statelor și familiei și bunurilor sale. Au fost și dușmani mari, dar oamenii erau pe atunci foarte capricioși; nu erau directive politice, ci numai fel de fel de capricii politice, de toane politice: au fost dușmani mari într'un moment pentru ca a doua zi să fie prieteni și mai mari.

Ca să se vadă cît de dreaptă este această pă-

rere, să o urmărim mai de aproape în atîtea amănunte cîte sînt necesare ca să ni dăm samă de ce s'a petrecut în această vreme, de motivele pentru care Henric al II-lea a strîns în mînile sale atîtea teritorii francese și acelea pentru care, fiind învins, Filip-August, la rîndul său, a putut să strîngă, fără să păsească la îndeplinirea unui program, o parte așa de însemnată a aceluiași teritoriu frances.

Henric era fiul așa-numitei Împărătese Matilda, care era ea însăși fiica lui Henric I-iu, regele Angliei. După Gulielm Cuceritorul, venise acolo, în Anglia, Gulielm al II-lea, un fel de monstru ursuz, totdeauna doritor de vînători sălbatece, care a dispărut misterios într'una din pădurile în care omora fiarele. Apoi a domnit Henric I-iu, dătător de stăpîniri în sens feudal către elementele privilegiate și fără aceasta, din Statul său. E însurat a doua oară cu Alix de Louvain, căreia i se dedică, de Filip de Thaon, o lucrare de astronomie și un „Bestiaire", derivat din lucrările analoge ale Orientului, pe un timp cînd Franța regală nu poate înfățișa decît un „Lapidariu" și lucrările unui „Homer" de speța feudalului Guichard de Beaujeu [1]).

Rege de luptă, trecător, fără importanță, Ștefan de Blois se strecoară ca o umbră. Departe de a se formà o conștiință englesă, sprijinită pe o cultură englesă, pe vremea acestui simpatic aventurier, un magister Thomas

1) Suchier și Birch-Hirschfeld, *o. c.*, pp. 105 si urm., 115 si urm.

preface în limba francesă legende anglo-saxone, mai mult sau mai puține originale și ele, iar povestea regilor Angliei dela Bretoni încoace o dă în versuri frumoase Geoffroy Gaimar [1]).

Moștenirea Angliei a căpătat-o în puterea drepturilor mamei sale, Împărăteasa Matilda, Henric, al II-lea.

Dar Împărăteasa se numia așa fiindcă fusese măritată cu un Împărat german, care o făcuse să fie încoronată de trei ori la Roma, și, dacă există imperialism în ființa lui Henric al II-lea, apoi acest imperialism vine numai din causa mediului particular pe care i l-a creat trecutul mamei sale, care totdeauna a considerat toate lucrurile supt raportul drepturilor împărătești din situația ei de odinioară. Și nu idei politice englese i-au putut da această normă.

Incolo, în ce privește pe tatăl lui Henric acesta era un nobil frances din Anjou și Maine, Geoffroy, care toată viața lui a trăit într'un mediu politic ce n'avea nimic engles, fiind în conflict chiar cu regele Ștefan pentru Normandia. Dacă a avut ambiția sa, a satisfăcut-o cu totul în alte locuri decît în Anglia.

Am văzut că unul din familia sa tatăl său însuși, Foulques cel Tînăr, fusese rege al Ierusalimului. Prin urmare, dacă și ambițiunea tatălui lui Henric al II-lea ar fi căutat un cîmp, cîmpul pe care-l arată trecutul familiei sale era cîmpul cruciatelor, al cuceririi Locurilor Sfinte, coroana binecuvîntată a regatului de Ierusalim.

1) *Ibid.*, p. 113 și urm.

De tînăr, Henric însuși a trăit în Normandia. Deși *personal* unită cu regatul engles, Normandia se simția stăpîna, Anglia avînd mai degrabă conștiința de țară supusă, țară cucerită, fără drepturi, despreţuită și părăsită, fiindcă regii acestia, de origine francesă, erau cei mai teribili absenteiști. Nu li era de loc plăcută șederea în clima Angliei și în asprul mediu social și politic engles.

Prin urmare Normandia nu e Anglia; nicio influență englesă nu se exercită asupra provinciei. Rare ori se întîmplă ca un cleric din Bretania Mare să capete o situațiune oarecare în Biserică sau Stat pe teritoriul frances al Regelui, pe cînd Anglia toată e plină de baronii pe cari Gulielm Cuceritorul i-a adus cu sine. Marea proprietate, marea influență, marea putere politică, marile roluri la curte aparțin Francesilor. Nimeni în Normandia nu știe un singur cuvînt engles, în afară numai de oamenii cari, făcînd parte din Curtea ce merge împreună cu regele, sînt datori, fiind siliți prin felul lor de viață să cunoască o limbă ca și cealaltă; dar încolo deosebitele straturi ale populației rămîn cu totul străine de tot ce este engles. În Anglia cucerită se vorbește sus, în societatea superioară, și se întrebuințează în toate formele vieții de Stat, exclusiv limba francesă, pînă în veacul al XIV-lea.

Deci nu Anglia, răzimîndu-se pe Normandia, umblă să cucerească Franța — aceasta o putem spune încă de acum —, ci Franța, prin Normandia, a influențat Anglia, și încă de la regele Eduard Confesorul, care avea mamă francesă, Normanda

Ema, și introdusese datine de cultură francesă [1]), care a cucerit Anglia, nu numai la 1066, ci o ținea și în momentul acesta, supt toate raporturile, cucerită.

Prin urmare, trăind în Normandia, Henric rămînea Frances, întocmai cum fusese tatăl său, bunicul său, întreaga serie de conți de Anjou din cari se cobora. Tatăl său e îngropat în biserica de la Mans a Sfîntului Iulian. Împărăteasa Matilda, „Englesa", văduva de Cesar german, dar ocrotitoarea cînteculuí francés, se odihnește la Rouen, în mînăstirea Bec. Urmașul firesc al regelui Ștefan, Gulielm de Boulogne, cum arată și numele feudei sale, trăia pe teritoriul frances. Astfel regele și toate rudele sale aveau și punctul de plecare în Franța, și petreceau cea mai mare parte din viață pe teritoriul frances; cînd muriau, ei căutau să fie înmormîntați în pămîntul acesta al Franciei. Un fiu al lui Henric al II-lea, mort înaintea tatălui său, Geoffroy, e înmormîntat, nu numai pe pămîntul francés, dar în Capitala regelui Franciei, la Paris, în Notre-Dame, unde fu cel d'întâiu prinț, care-și găsi odihna [2]). Se va zice: fusese aliat într'un moment al regelui Franciei împotriva tatălui său. Alianța se face astăzi și se desface mîne, și nu era nici o legătură sufletească așa de importantă cu ea să fi determinat acest loc de îngropare. Cum se vede, de la vechiul Geoffroy pînă la copiii regelui Henric, toți în țărînă francesă sînt îngropați.

1) V. și Birch-Hirschfeld, *o. c.*, p. 106.
2) Fiul lui, Arthur, se naște la Nantes.

Cînd Ricard Inimă-de-leu, alt fiu al lui Henric al II-lea, care căpătase, într'o împărțire asupra căreia o să ne oprim îndată, din provinciile părintelui său Poitou, se gîndește să plece la cruciată, el iea steagul, nu din mîna unui prelat englez, ci din mîna arhiepiscopului Bartolomeiu dela Tours. Cînd regele Henric are de îndeplinit ceremonii mari, strălucitoare, cînd, de exemplu, el, care ținea necontenit în dependența sa politică pe regele Scoției, Malcolm, vrea să-l creeze cavaler, îl aduce pe pămînt francez, care acesta este pămîntul de căpetenie pentru dînsul, și aice îi dă acolada. Cînd fiul său, tînărul rege Henric, asociat la tron de la o bucată de vreme, moare, două orașe se luptă pentru onoarea de a cuprinde în biserica lor rămășițele acestui simpatic prinț: Rouen, al Normandiei, Mans, al dinastiei de Anjou. Cînd alt fiu al lui Henric al II-lea, Geoffroy, care, cum vom vedea, luase în căsătorie pe moștenitoarea Bretaniei, pe fata ducelui Conan, și stăpînia ținutul francez, se hotărăște a lupta pentru cruce, cronica englesă spune că a luat steagul de cruciat în calitate „de cel d'întîiu dintre nobilii regatului Franciei". Pînă și situația politică a lui, care era conte de Poitou, nu prin darul regelui Franciei, ci prin moștenirea bunicului său, îl așezase pe principele englez în rîndurile înnaltei feudalități francese, nu în rîndurile personalităților politice din Anglia.

Toate întîlnirile care se fac între Ludovic al VII-lea și Filip August, de o parte, și Henric al

II-lea, de altă parte, pentru a pune la cale neînțelegerile dintre dînșii — și de multe ori țara-i silește: Anglia, fiindcă nu vrea să plătească; Franța, fiindcă nu vrea să lupte — au loc pe teritoriul frances. De cîte ori n'a fost Henric al II-lea în Franța, unde a și murit, la Chinon! Se va zice: fiindcă avea posesiuni acolo. Nu numai fiindcă avea aceste posesiuni, ci și fiindcă aceasta era țara de căpetenie pentru dînsul, era basa ființei sale naționale, deși el e și rege al Angliei. O singură dată a mers Filip August în Anglia, întovărășind pe contele de Flandra, ca să se închine — într'un moment de criză din viața lui — la mormîntul lui Thomas Becket, arhiepiscopul de Canterbury, favoritul lui Henric al II-lea, intrat în dușmănie cu dînsul pînă ce — cum se știe — într'un moment de supărare, exclamînd: „cine mă scapă de dînsul", a aflat cine să-l asculte. Astfel prin toată ființa sa Henric se simte, mașinal, mai mult legat de pămîntul frances decît de pămîntul Angliei, care-i trebuie, care-i e util, care-i dă bani, care-i procură coroana regală, care poate fi, în anume momente, sprijinul său material de căpetenie, dar de care nu se ține inima lui.

Și să nu uităm legăturile lui Henric cu literatura francesă. Aceste legături nu vin din căsătoria lui cu Aliénor, care aducea altă cultură, a Provenței, ci el însuși o avea de acasă, fiind crescut în ea. În timpul stăplnirii lui îndelungate (1154-1189), pe cînd în Franța se alcătuiesc cîteva prelucrări de materiale poetice antice (Eneida, Tebaida, Ovidiu al lui Chrétien de Troyes, apoi ro-

manul Troii) sau bizantine (romanul lui Eraclie, de Gautier de Arras) ori cîteva opere de aventură („Guillaume de Palerne", „l'Escoufle", „Tristan" în prosă a lui Walter Map), începîndu-se și ciclul cîntării „Graalului" *(queste del graal)*, a împărtășaniei mistice, în Anglia scrie Wace, a cărui operă despre trecutul breton, „Brut", și mai ales despre așezarea și stăpînirea normandă în Franța, „Roman de Rou", cu 30.000 de versuri, sînt vestite; un mare „Roman al Troii" e redactat aici de Benedict de Saint-More, care scrie și el povestea dinastică normandă; lupta regelui său cu Scoția e proslăvită de Gordan Fantosme. Marie de France scrie aici vestitele sale cîntece *(lais)*. Cel d'intîiu mare cîntăreț al lui Tristan, Thomas, e de aici, din Anglia. Romane după moda antică le face Hugo de Rodland, care-și zice „Hue de Rotelande". Opera lui Robert de Boron, care introduce în literatură ciclul lui Arthur, vechiul rege celt, de care e vorba în „Brut", va trezi mulți imitatori în Franța, și tot el e acela care, cum se laudă însuși, începe a cînta „marea poveste a Graalului". Fiul lui Henric, Ricard Inimă-de-leu, s'a apărat în versuri frumoase [1]).

Dar, atunci, dacă Henric are ambițiuni imperiale numai fiindcă mamă-sa a fost Împărăteasă, dacă aceste ambițiuni nu derivă din desvoltarea politicei Statului engles, nu sînt un fenomen din viața politică și din progresele politice ale acestei Anglii, ce însemnează lăcomia de te-

1) Suchier și Birch-Hirschfeld, *o. c.*, p. 105 și urm. Cf. și a mea *Istoria literaturilor romanice* (în pregătire).

ritorii a regelui Angliei, dorința lui de a-și întinde necontenit „încercuirea", cu teritorii așa-zise englese, dar care nu erau decît ale Plantageneților, a regiunii centrale, care rămăsese în mînile regelui Franciei?

Ca să răspundem la această întrebare, să vedem întîiu în ce stă această încercuire, această luare în stăpînire și păstrare de teritorii francese.

Într'un moment — fără ca regele Angliei să fi putut influența acest fapt, — Ludovic VII-lea, căruia-i lipsiau sfaturile bune ale vechiului său prieten de copilărie și fost regent al Franciei, Suger, se desparte de soția sa, Aliénor de Aquitania. Și, se spune, prin urmare s'a rupt legătura politică creată prin anexarea Aquitaniei de Ludovic al VII-lea. Dar, cum s'a arătat și mai sus, Ludovic n'a urmărit anexarea Aquitaniei, și nici n'a anexat-o vre-odată. Un om din secolul al XII-lea nici nu putea pricepe cuvîntul de anexiune. Ludovic al VI-lea, aflînd că, în cursul unui peleriņagiu în Spania, a murit ducele de Aquitania, lăsînd numai o fată, s'a gîndit, natural, ca orice părinte de familie, să găsească o situație mai bună copiilor săi — cum au căutat pe urmă și Henric al II-lea și Filip August; — el a căutat astfel să mărite pe moștenitorul său cu orfana (1137). Ludovic al VII-lea ajunse prin această căsătorie rege al Franciei și duce al Aquitaniei.

Dar s'a făcut despărțirea[1]): Aliénor a rămas

1) V(alet) de V(irivelle), în *Nouvelle Biographie générale*, XV, p. 739.

ducesă de Aquitania — și în această calitate luase parte la expediția cruciată, — iar el, Ludovic al VII-lea, oricît ar mai fi purtat un timp titlul zădarnic al Aquitaniei, rămînea numai rege al Franciei. Nici o schimbare nu s'a petrecut pe teritoriul acela al Aquitaniei decît numai că veniturile personale ale regelui, ce-i reveniau cît era duce-soț, din acest Sud-Vest frances care e Aquitania, încetau. Era o pierdere pentru punga regelui, pentru cămara regelui, pentru gospodăria lui, dar nu o pierdere politică. Niciodată regele Franciei n'a avut acolo funcționari, nu și-a ținut prepositi, „prévôts", cari, aceștia, nu administrau decît ceia ce era cu adevărat în posesiunea directă a regelui.

În Aquitania erau o mulțime de feudali, și mari, și mici, și chiar ducele ei avea direct așa de puține din mijloacele acestei provincii! S'a întîmplat că Henric II-lea, fiind și el Frances, tînăr chipos, avînd toate calitățile pentru a cîștiga o femeie divorțată, a luat în căsătorie pe Aliénor, dar nici prin cap nu putuse să-i treacă lui Henric că se va întîmpla acest divorț.

Prin urmare și acum o curată întîmplare, după întîmplarea care pusese la cale căsătoria dintre Ludovic al VII-lea și soția sa. Evident că ducesa care fusese cîțiva ani o regină alesese, pe lîngă calitățile personale ale lui Henric și situațiunea lui, nu de rege, căci el domnește numai din 1155 [1]), dar mai ales de cel mai mare dintre toți feudatarii regelui Franciei. Niciunul nu se înfățișa

1) Era însă moștenitorul netăgăduit al Corcanci englese.

atît de puternic ca omul care era în acelaşi timp duce al Normandiei, conte de Anjou, de Maine, de Poitiers, care stăpînia Nord-Vestul Franciei întregi pînă la marginea acestei Aquitanii. Aliénor a fost măritată cu un vecin; s'a despărţit de dînsul; a luat pe vecinul de partea cealaltă. Nici în Aquitania nu fusese vre-o tendinţă către Franţa, nici în Nordul Franciei vre-o tendinţă la anexarea Aquitaniei. Cine să o fi voit?. Frivola nobilime? Clerul care se gîndia numai la unitatea Galiei creştine, la unitatea Bisericii galicane? Burghesia, care, politiceşte, nu exista încă? Ori cugetători politici cari erau să se nască după două secole?

Din căsătoria lui Henric cu Aliénor s'au născut mai mulţi fii. Fiii aceştia au cerut pentru dînşii pămînt fiindcă pămîntul asigura situaţiunea cuiva: dacă Ioan fără-de-ţară a fost poreclit astfel, e fiindcă, împărţindu-se teritoriile, el nu a luat nimic, ceia ce constituia o slăbiciune, o infirmitate politică. Atunci nu era nici Constituţie, nici budget; prin urmare numai stăpînirea imediată a pămîntului putea să facă dintr'un prinţ de coroană ceva, prin venitul pămîntului care-i era dat în mînă. Altfel muria de foame sau trăia din mila părintelui său.

Şi lucrurile s'au desfăşurat mai departe. Nu era atîta o politică de căsătorii, pe cît căsătorii cu consecinţe politice.

În Bretania Henric, cum era firesc pentru un duce al Normandiei, ceru pe fata de cinci ani

a ducelui Conan, nepot al său [1]), de altfel, care acesta, era în plină decădere, pentru Geoffroy, în vîrstă de opt ani. Înnainte ca ducele să moară, Bretania a trecut firește în mînile lui Geoffroy ca moștenitor al socrului său. Mai departe: Ludovic al VII-lea avea două fete, și ele puteau fi înzestrate cu pămînturi care nu era bine să treacă în puterea altora. Henric s'a îngrijit, cînd ele erau încă în leagăn, să ceară părintelui lor a le logodi cu doi dintre fiii lui, Henric și Ricard. Regele frances consimte, cu condiția ca fata lui, Margareta, să fie încoronată încă trăind socrul, iar, pînă va ajunge vrîsta comvenabilă pentru așa ceva, teritoriul care trebuia să-i fie dat zestre — era vorba de un castel fără mare importanță, — să fie reservat și dat în stăpînirea Cavalerilor Templieri. Astuția normandă a lui Henric a deslegat însă chestiunea, celebrînd în taină căsătoria, așa încît Templierii trebuiră să părăsească paza castelului.

În Sudul frances, pe vremea aceia, se petreceau schimbări foarte importante, — în acest Sud care era vecin cu teritoriul Aliénorei și, din causa acestei vecinătăți, niciun interes nu se îndrepta mai mult asupra lucrurilor din spre Toulouse decît interesele regelui engles și ale fiilor săi.

Se încheie un tratat cu contele Raymond de Saint-Gilles, care devine vasalul amînduror regilor englesi: Henric cel bătrîn și Henric cel tînăr, precum și al lui Ricard, contele de Poitou:

1) Geoffroy, fratele lui Henric, se luptase cu el pentru Rennes.

patruzeci de zile se îndatorește a servi fără bani pentru a i se da, în schimb, o sumă pe an.

Deci Henric face doar lucruri pe care regele Franciei nu le-ar putea face. El are bani; regele nu. Se oferă dela sine atîtea moșteniri, atîtea cesiuni de teritorii posibile; regele Franciei, cu autoritatea lui. nu le poate căpăta pentru dînsul, pe cînd cellalt, și cu o sumă mică, în sărăcia generală, poate să îndeplinească lucruri de care suveranul său nu era capabil.

Mai departe: în Maurienne, comitat în spre Savoja, seniorul vrea să se desfacă de stăpînirile sale. Atunci, imediat, regele Angliei îi oferă condițiuni fonte bune: să-și mărite contele fata cu Ioan-fără-țară, iar, dacă totuși n'o mărită, atunci să-i cedeze mai multe orașe, dintre cele mai importante: Chambéry, etc.

Prin urmare din Aquitania, care-i căzuse întîmplător, prin divorț, regelui Angliei, Henric răsbate pînă dincolo de granițele limbii francese, în părțile provențale și chiar în Nordul Italiei.

Ioan însă nu poate să fie „plasat" aici. Într'un moment, la 1177, Henric se gîndește dacă n'ar fi mijloace să-l așeze în Irlanda, pe atunci liberă, în stăpînirea unor șefi de clanuri. Dar contele de la Marche, puțină vreme după aceasta, își scoate în vînzare feuda. Indată Henric pune mîna în buzunar și din banii pe cari Anglia trebuie să-i dea,—o vrea Parlamentul sau ba —, oferă o sumă, pe lîngă care adauge, potrivit cu simplicitatea naivă a acestor vremuri, douăzeci de catîri și douăzeci de cai.

Filip de Flandra, a cărui țară era să fie pe

urmă așa de bogată, care a jucat un rol așa de însemnat, are nevoie de bani; îndată punga, totdeauna plină, a regelui Angliei, oferă un venit anual în schimbul unui serviciu militar de 500 de soldați timp de patruzeci de zile.

Și iată cum se stabilesc legături și în această parte. Henric al II-lea a avut fete: a întrebuințat și fetele acestea pentru scopul de a crea tot felul de legături în deosebite părți, dar iarăși fără ca ambițiunea lui să fi căutat singură astfel de legături, căci ele se oferiau dela sine. Pe una a măritat-o în Saxonia, pe alta în regatul iberic, pe o a treia în Sicilia. Își afla astfel o mulțime de puncte de sprijin, de mijloace de intervenție și de prestigiu de la un capăt al Europei la cellalt; dar el era dus într'acolo fără să fi condus însuși.

Și avem o dovadă și mai puternică despre faptul acesta că nu o concepție politică provoca și menținea situația de expansiune a Plantageneților, ci numai împrejurările favorabile. Cineva care ar fi căpătat prin sforțările sale îndreptate pe un singur drum, spre o singură țintă aceste teritorii, le-ar fi menținut împotriva oricui. Ei bine, Henric al II-lea, după oarecare resistență, le împarte între fiii săi. Este adevărat că a căutat la început, — fiii aceștia cerînd teritorii ca să aibă rosturi sociale și politice în lume, — să-i mulțămească altfel: să li dea castele, venituri. Ei însă cereau provincii, și anume nu cine știe care, ci provincii bine determinate, feude cu caracter istoric precis, care să li dea în viața Statului francez o situație corespunzătoare cu nașterea lor. Și iată că împărțirea acestor pămînturi se face

între copiii lui Henric al II-lea. La 1170 Ricard capătă Aquitania, Geoffroy iea Bretania, Henric-cel-Tînăr pretinde să i se dea sau Normandia sau Anjou, și cronica englesă spune: „Și a făcut pe acești fii ai săi să ajungă vasali ai lui Ludovic, regele Franciei".

Dar este oare în această frasă un sentiment de indignare, de umilire din partea Englesului? De loc; era natural: dacă aceste feude se găsiau în vechi legături cu Coroana francesă, consecința firească era crearea de legături între această Coroană și dînșii. Atît de puțin își dădea seama Henric, sau oricare dintre fiii săi, cari n'au fost lipsiți de inteligență politică, de ce înseamnă Statul așa cum îl înțelegem noi. Erau cu totul în afară de concepțiile politice ale vremii contimporane. Doar Henric-cel-Tînăr, cînd are nevoie de alianță împotriva tatălui său, promite regelui Franciei posesiuni dincoace de la Manche, pe pămîntul frances, ca părți din pradă. Anglia însăși, în concepțiunea cuiva care era să fie rege, care era chiar asociat la tron, e tratată ca o moșie care se poate împărți în bucăți și dărui unuia sau altuia. Și, anume, se oteria regelui frances, tot vechiul regat de Kent, cu Douvres și Rochester; contelui de Boulogne i se făgăduiau castele englese, iar celui de Blois numai părți din Franța Plantageneților. Prin urmare, cînd lucrurile sînt astfel, cînd împrejurările aduc pămînturi lui Henric și cînd el le împarte imediat între fiii săi, cînd acești fii sînt gata să împartă, nu numai teritoriul frances, dar chiar părți din Anglia, cum

se mai poate vorbi de ambiţiuni inspirate de concepţii naţionale în această epocă, aşa de străină de astfel de lucruri?

La sfîrşitul unei domnii nenorocite, Henric al II-lea vede teritoriile pe care le strînsese întîmplător în mînile sale împărţite acum între fiii săi totdeauna rebeli, pe cari nu-i putuse păstra în ascultarea sa părintească şi regală. Şi atunci, numai atunci se trezeşte pentru întîia oară ambiţia regilor Franciei; atunci pentru întîia oară regele Franciei *încearcă să facă pe sama lui ceia ce Plantagenetul încercase, în dauna lui, a face într'un lung şir de ani.*

Deci cum rămîne cu planurile politice pe care Ludovic al VII-lea le-ar fi format, pe care le-ar fi transmis fiului său şi care ar fi fost apoi însăşi basa activităţii politice a lui Filip August? Filip August el însuşi începe la 1180, în împrejurări modeste. Cere regelui Angliei să l ocrotească, să-i fie „protector“ — cuvîntul este în cronica englesă —, şi, dacă se dau lupte în jurul Coroanei lui, e numai pentru că alţii ar fi voit să fie protectorii acestui tînăr rege. Cît a trăit Henric al II-lea, Filip August n'a arătat nici cea mai mică dorinţă de a răpi provincii din mîna puternicului său vasal engles. La 1186, soţ al nepoatei contelui de Flandra, Isabela de Hainaut, el încheie — după o luptă grea cu contele însuşi pentru moştenirea în Vermandois şi Amiénois [1]), — un tratat cu Flan-

1) Luchaire, *o. c.*, p. 22 şi urm

dra, care este numai binevoitor față de acest puternic vasal, gata a-și părăsi mai toată pretenția teritorială. Întru nimic nu se poate întrevedea planul de a răpi Normandia, Bretania, Maine, Anjou. Se proclamă cruciata cea nouă la 1188; regele frances se înțelege — cu tot conflictul din anul precedent și din acel an — cu vecinul său, mult mai înnaintat în vrîstă și cu mult mai mare autoritate, din Anglia. Sînt cei mai buni prieteni, își garantează posesiunile: cine pleacă va lăsa ținuturile sale în mîna celui care rămîne acasă. Aceasta nu înseamnă de sigur debutul unei lupte de despoiere. Cruciata se isprăvește: Filip-August a făcut-o alături de noul rege (de la 1189), Ricard Inimă-de-Leu: Ricard, cu un mare entusiasm, firesc la cineva care viața lui întreagă a fost prins de vehemență, de neastîmpăr, iar Filip August, cu supunerea cuiva care nu prea ar fi fost dispus să meargă la cruciată, dar care-și dădea seama că este un fel de datorie de bună cuviință creștină aceia de a participa la o astfel de expediție, o datorie față de el însuși și față de Coroana lui, față de rosturile lui în Franța. Se întorc din cruciată, dar Ricard, care nu și-a cheltuit toată pofta de a lupta la Locurile Sfinte, pornește la războiu împotriva suzeranului său, un războiu pentru nimica toată, dar și cu mijloacele cele mai modeste care se pot închipui (1194—9). Războiu de distracție, fără niciun fel de conștiință și fără niciun fel de plan: Francesi de o parte, Francesi de alta, gata oricînd să se împace și avînd așa de puțină ură politică între ei,

încît Ricard a cerut să nu i se facă nimic arcașului care, la 1199, într'o miserabilă ceartă cu vicontele de Limoges, printr'o săgeată în ochiu îl aruncase pe patul de moarte.

Ioan fără-de-țară a ajuns astfel rege. Ioan fără-de-țară și fără de noroc. Acesta avea un nepot, Arthur, — numit așa după poesia la modă, din legenda bretonă —, fiul lui Geoffroy și al fetei lui Conan. Pe dînsul îl vor Anjou, Maine, Poitou, Bretania [1]). *Prin acest fapt chiar solidaritatea teritorială anglo-normandă, blocul de provincii al Plantageneților, se sfărîma; leagănul însuși al dinastiei cată să se înstrăineze.* Arthur, din care Filip-August voia să facă ginerele său, prins, moare în închisoare. Natural, unchiul a fost bănuit că l-a omorît pe cel bănuit, și mulți au crezut aceasta. Un istoric de astăzi nu poate spune nici una, nici alta [2]). Evident că o închisoare nu era atunci un sanatoriu cu toate progresele luminatului electric: se putea muri mai ușor decît acasă. Și poate muri cineva și de năcaz. Filip August, ca suveran, l-a chemat în judecată (1203), l-a citat. Ioan a refusat să se înfățișeze. Era un cas de drept feudal: dacă-i cerea cineva suzeranului să cheme pe un bănuit de crimă — în contra lui Ioan mai era o plîngere din partea contelui de la Marche, căruia Ioan îi luase logodnica —, era dator, cu voie sau fără, să-l cheme; judecătorul natural era suzeranul.

1). Loserth, *Geschichte des späteren Mittelalterse von 1197 bis 1492*, München-Berlin 1903, p. 38.

2) Cf. Luchaire, *o. c.*, p. 92 și urm. și Al. Cartellieri, *Philipp August, passim.*

Ioan, din cine știe ce motive, poate și din mîndrie, cu toate că a răspunde datoriilor feudale pe vremea aceia nu era rușine, se opune, supt protexte. Dreptul feudal spunea însă: cel ce nu se presintă la chemarea suzeranului e condamnat la confiscarea bunurilor. Dacă n'a venit cineva la chemare, teritoriul pe care i l-au dat strămoșii acelui care l-a citat nu se mai află în stăpînirea lui; el a ieșit din legătura feudală. Și astfel regele Franciei și-a pronunțat sentința, la 1204. Normandia a fost luată în stăpînire de dînsul, și în alți doi ani au fost luate în stăpînire și celelalte feude, Anjou și Poitou, trei ani fiind de nevoie pentru înceata ocupare a castelelor unul după altul. Ioan se simția atins de dreptul epocei sale; a resistat mai mult de formă, ajutînd prin impasibilitatea sa la desfacerea unor teritorii străine de Anglia, cu cît aceasta devenia mai englesă. Și această Anglie însăși, geloasă de libertățile ei, nu voia să ajute pe rege a fi prea puternic. Și ea era bucuroasă că se despartă de teritorii care pînă atunci reținuseră pentru ele toată iubirea și grija Suveranului.

Așa încît, în loc să asistăm la o teribilă luptă tragică între două regate conștiente că represintă două națiuni, asistăm la un simplu proces feudal, la o liniștită luare în stăpînire. E adevărat că Ioan se pregăti să-și răzbune, că la 1214 s'a unit cu Împăratul german Otto, pe care de atîtea ori l-au îndemnat și unii și alții să se amestece în afacerile Franciei. Era un biet Cesar german din grația Papei, plutind ca frunza pe

apă, în decăderea complectă a situaţiei imperiale În legătură cu Otto de Braunschweig, ca şi cu feudalii, fricoşi, pentru viitorul lor, de la graniţa nord-estică a Franciei — mulţi din ei cu o conştiinţă care nu era deplin francesă şi cu întinse interese în Imperiu —, contele de Flandra, cel de Olanda, ducii de Brabant şi de Limburg, a dat Ioan lupta cea mare de la Bouvines, la 27 Iulie 1214, în jurul căreia s'a cheltuit de secole atîta retorică întru lauda lui Filip August. Acesta a biruit. Lupta n'a avut însă niciun fel de urmări.

Murind Filip-August, el lasă un singur fiu, pe Ludovic al VIII-lea, şi acesta împarte liniştit provinciile cucerite între fiii săi, întocmai cum Henric al II-lea, înnainte de dînsul, împărţise provinciile care stăteau în mînile lui; şi anume le împarte în condiţiuni mai grele, mai împovărătoare decît cellalt: el creiază pentru fiii săi apanagii.

De o parte, Artois, de alta Anjou, Maine, Poitou şi Auvergne. Apanagiile, prin urmare, nu sînt un sacrificiu, o părăsire de drepturi, nu sînt o greşeală politică, un act nechibzuit al regalităţii, ci regalitatea, obţinînd prin hasard, supt Filip August, aceste provincii, le împarte, de îndată ce se presintă mai mulţi fii ca urmaşi. S'ar zice că astfel ea voia să se mulţumească şi sentimentul particularist tradiţional al deosebitelor provincii. Dar asemenea scrupule aparţin unei epoce mai nouă.

Supt Ludovic al VIII-lea se îndeplineşte al

al doilea mare fenomen în istoria Franciei medievale după reunirea Normandiei: unirea cu Sudul, strivirea politică, supunerea culturală a acestui Sud, care supt atîtea raporturi era superior Nordului mai aspru.

Avuse o vreme romană strălucită. Influența visigotă atinsese foarte puțin partea de Apus, care se și numește pentru aceasta, multă vreme după aruncarea peste Pirinei a regatului tolosan, Gothia. O legătură rămăsese însă de atunci între aceste părți meridionale din teritoriul cucerit de Franci și acea Spanie în care Visigoții se menținuseră. Cînd acolo au venit Arabii, influența capătă alt caracter. Dacă în Spania însăși cultura arabă n'a putut să găsească legătura cu toată cultura latină a evului mediu, această legătură s'a aflat în Sudul Franciei, în Aquitania și mai ales în Provența propriu zisă.

În ce stătea această influență? Vremile france cunoscuseră la Germani supunerea femeii, fără nimic care să o idealiseze, să o facă obiectul închinării, devoțiunii delicate sau entusiate a bărbatului. Arabii găsiseră însă acest cult cavaleresc al femeii în singura țară asiatică unde se întîlnește din foarte vechi vremuri, în Persia. Prin acest Sud al viitoarei Francii acest ideal, mergînd până la *morbidezza*, până la afectație și formalism, a devenit al întregului Apus european.

El căuta o formă pentru a se exprima. Poesia populară romană i-a dat în *sirventes*, în *planch* (plînsete), în „pastorală", în baladă, în „alba", în „descort" (întrecere), etc., aceiași poesie care, în forma ei epică, înfățișase romanul luptei cu

Saracinii și inspirase în Nord ciclul carolingian. Trubaduri (de la *trobar*, a găsi, deci asemenea cu poeții „elenici“ dela *poieo*, creez) purtau din castel în castel acest cîntec nou, această lirică originală, care a înrîurit Nordul și, trecînd de teritoriul francez, a cucerit Italia-de-Nord. Sînt între ei seniori mari — doar seria se și deschide cu un duce de Aquitania (Guilelm, † 1127) — sînt regi chiar, Alfons, sînt nobili mai mărunți, sînt oameni din clientelă, sînt călugări profesioniști din orașe. În legătură une ori și cu legende romantice, nume ni s'au păstrat, nume răsunătoare: Rambaud de Vaqueiras, Perdagon, Marcabru, Ebles și Bernard de Ventadour, Jaufre Rudel, Gaucelm și Guillaume Faidet.

Dar, la Arabi chiar, poesia e istorie, poesia e ziar, poesia e armă politică. Așa va fi și cîntecul provențal. Prin el se face atacul, prin el se dă răspunsul. În Italia, el va apăra pe Hohenstaufeni, la Curtea cărora a înflorit, contra Papei, stîrpitorul înviersunat al „neamului de vipere“.

Și, precum, înnainte de Mohammed, cîntecele se spuneau în public, se luptau înnaintea mulțimii și se scriau pe pînzele scumpe atîrnate în temple, tot așa această poesie rătăcește, spusă din loc în loc, trezește și împacă patimi, răsplătește și pronunță osînde și, în anumite concursuri, „Curți“ *(corts)*, ea pasionează o lume întreagă.

Prin urmare, dacă însuși Ludovic al VIII-lea a fost adus să mai anexeze în Sud, dacă a luat în mîni causa catolicismului împotriva Albigensilor,

a ereticilor „patareni“ din Albi și împrejurimi, dacă a profitat de aceasta ca să supuie pe contele de Toulouse, dacă l-a silit să primească și condițiuni grele, dacă în felul acesta a desăvîrșit basa teritorială în Sud, aceasta se datorește numai unui nou hasard: că lupta contra Albigensilor, fost dusă de un fel de tovărășii catolice de nobili din Anglia și Franța, cu familia de Montfort în frunte, care s'a desfăcut apoi de afacere. Fiul lui Simon de Montfort, Amalric, a văzut că e greu, că „nu rentează“, și atunci s'a adresat și el regelui Franciei, care a căpătat cu foarte puțin un lucru pentru care ceilalți cheltuiseră ani de zile.

Dar nu e încă vorba de o politică de realism cuceritor, urmărită sistematic. Regalitatea francesă, necontenit îndemnată de Papă pentru scopurile singure ale Sfîntului Scaun, s'a găsit înnaintea unei situați i pe care, iarăși, n'o putea evita.

În felul acesta ajungem la sfîrșitul Domniei lui Ludovic al VIII-lea, la regența văduvei sale, Blanca de Castilia, în numele lui Ludovic al IX-lea, la luptele ei, nu cu feodalitatea ridicată împotriva autorității regale, ci numai cu unele rude regale, invidioase de situația altor rude și care ar fi vrut să se amestece mai puternic în afacerile de Stat, și la momentul cînd Ludovic al IX-lea, ieșind de supt tutelă, iea administrațiunea Statelor sale și regalitatea francesă capătă prin calitățile personale ale noului rege un prestigiu pe care nu-l avuse înnainte de aceasta.

X.

Înlocuirea Bisericei galicane prin regalitatea sacră a lui Ludovic al IX-lea

Ludovic al IX-lea fără îndoială este pentru Biserică un sfînt; pentru cineva care adună biografiile persoanelor ce s'au ridicat la o înnaltă însemnătate morală în mijlocul societăţii, el trebuie să-şi găsească locul în această galerie de nobile figuri mora'e. Dar ceia ce ne interesează pe noi întîiu nu e personalitatea lui Ludovic al IX-lea, ci Franţa în vremea lui. Nu e un portret regal pe care să-l aşezăm lîngă portretele regale celelalte, oricît ar fi de asămănător şi de bine zugrăvit. Viaţa unei ţeri, desvoltarea unei naţiuni, acţiunea mai departe a factorilor pe cari-i cunoaştem, ori, dacă e casul, urmărirea unor factori noi cari apar în această vreme, *aceasta* ne interesează pe noi. Dacă Ludovic al IX-lea ar fi trăit într'o epocă de cultură, fără îndoială că ar trebui să cercetăm toate în legătură cu

cultura care se desvoltă în acea vreme; de oare ce însă Franța trăiește într'o eră care nu e nici de cultură, nici de mare desvoltare economică, ci înainnte de toate o eră politică, trebuie să vedem mai ales ce cîștigă și ce pierde Franța politică la alcătuirea căreia am asistat pînă acum.

După concepțiunea obișnuită, de oare ce Filip August e socotit ca întemeietor al unei Francii unitare asupra căreia să se întindă de la un capăt la altul autoritatea regelui, s'ar aștepta cineva să găsească la Ludovic al IX-lea, care avea calități personale așa de neobișnuite, a cărui valoare supt raportul moral nu putea fi comparată cu a nici-unui rege anterior, s'ar aștepta, zic, să vadă o turmă și un păstor, totalitatea Franciei strînsă cu desăvîrșire supt autoritatea regală, supt aripile de înger ale Sfîntului.

Ludovic al IX-lea însă nu e de loc așa. Ar fi o scădere a icoanei sale, atît de frumoasă, dar atît de umană, dacă ne-am încerca a-i răpi toate lucrurile care caracterisează pe om. A fost un om de la început pînă la sfîrșit, cu toate slăbiciunile omenești chiar, ceia ce nu înseamnă toate viciile, ci toate neajunsurile ființei omenești. Tînărul acela care se îngrămădia puțin în fustele mamei sale negăsind nicio îndreptare în mintea lui față de vremurile grele este de sigur un copil de pe lumea aceasta, un biet copil speriat. Tatăl, său murise și din toate părțile se îngrămădiau pretenții și revendicări împotriva autorității lui nominale, căci guvern de fapt nu exista. E silit la cei vre-o zece ani ai

lui să se suie călare, să meargă în fruntea oștilor, — cîteva mii de oameni, atîta putea să adune atunci regele Franciei—, alături de o mamă care uită de sexul ei, ca și dînsul de vrîsta lui, pentru a apăra un drept, un tron, o tradiție și, vom adăugi, și un viitor. Sfinții de obiceiu nu sînt așa; nu trăiesc o astfel de copilărie. Cine a zugrăvit cu mai multă cunoștință viața lui Ludovic al IX-lea, prietenul său, care-i scria mai tîrziu, cînd regele era cu adevărat un rege și era și un sfînt, „à son bon seigneur, à son bon ami", Joinville, care a zugrăvit întîiu expediția cruciată făcută în Egipt și care pe lîngă aceasta a adaus tot felul de lămuriri asupra faselor din care se alcătuise această interesantă personalitate, dar totuși absolut unitară pînă și în aventurile ei, nu ni vorbește de loc ca un hagiograf, nu ni arată un copil supranatural, avînd legături misterioase cu divinitatea, preziceri, visuri, trăind într'o încunjurime de clerici din aceia cari să n'aibă nicio legătură cu păcatele sau cu neajunsurile noastre. Este un copil de rege, ajuns rege prin moartea înnainte de vreme a tatălui său și care trăiește cam ca lumea cealaltă. Primește bune învățături de la maică-sa, care nici ea nu era, și nici n'a avut pretenția să fie, o sfîntă. Sfintelor li vorbesc glasuri misterioase din ceruri; ei îi vorbiau duioase glasuri de pe pămînt: Thibaut de Champagne, cu versurile lui închinate reginei după datina provențală, și chiar o personalitate bisericească care a jucat un rol important și care din această causă n'a putut fi ales Papă. A ajuns apoi să domnească singur.

În cei d'intîiu ani a fost de o naivitate puțin cam ridicolă. Blanca de Castilia era o mamă teribilă, avînd deplină conștiință că de la dînsa pleacă, nu numai existența fisică, dar și situația regală a fiului ei și hotărîtă să facă a i se plăti în fiecare moment această situație. Sînt pagini de un înnalt gust comic în povestirea lui Joinville; frumoasa figură a Blancei de Castilia se coboară în anume momente la înfățișarea comică a „mămițelor de mahalà". Ludovic a trăit apoi într'un mediu de oameni cari nu erau sfinți, cari glumiau, rîdeau, petreceau. I s'a spus de atîtea ori de mamă-sa că a avea haine scumpe e un păcat față de Dumnezeu, dar une ori el își amintià că e doar rege al Franciei și, cînd se îngrămădiau la Curtea lui oaspeții în cele mai scumpe stofe ale timpului, îndrăznia și el să se îmbrace cum trebuie pentru a juca un rol în mijlocul bogatei și mîndrei feudalități francese. Nu credea, cum cred totdeauna sfinții, că nu e dator să întrebe pe nimeni, căci revelația dumnezeiască ar spune ce trebuie să facă; el întreba și asculta, și se supunea și ceda; ceda față de oameni cari nu-l ajungeau în ce privește virtutea și cari erau foarte departe de dînsul în ce privește situația. A făcut acte de sfînt, dar n'a avut pretenția să construiască artificial viața sfîntului. Regalitatea francesă avea însă nevoie de un astfel de sfînt, și avea nevoie poporul frances însuși, adăugînd astfel podoaba morală la celelalte pe care le putea înfățișa față de alte popoare ale lumii. Dar, în ce privește personalitatea lui politică, ar

fi o foarte mare greşeală să se creadă că Ludovic al IX-lea a fost un rege absolut după presupusa tradiţie a bunicului său — n'aş zice după tradiţia tatălui său, care a domnit prea puţin, un rege absolut care să fi întrebuinţat pentru stăpînirea unitară în basa puterii sale regale, calitatea-i personală de sfinţenie. Cineva care moştenise un Stat resultînd din violenţă, din sechestru, din condamnare, din siluirea dreptăţii altora sau din siluirea dreptăţii pe care altul crede că o are, se putea întreba fără a fi sfînt: n'ar fi oare un mai bun mijloc pentru a întări moştenirea predecesorului care nu avea pretenţie la sfinţenie ? Dacă s'ar auri cu dreptate, cu milă, cu binefacerile vieţii lui Statul de fier ieşit din inteligenţa şi energia înnaintaşilor săi ?

Ludovic al IX-lea nu s'a gîndit niciodată la aşa ceva. Franţa pe care a moştenit-o el nu era Franţa unitară regală. Cine-şi închipuie că el putea da, de la Paris, de la Melun sau din altă reşedinţă a lui un ordin, un „mandement", şi acest „mandement", transmis tuturor agenţilor săi, tuturor seneşalilor, tuturor prepositilor, „tuturor dătătorilor de dreptate, „justiciers", tuturor acelor funcţionari cari se numesc „maires", să fie urmat întocmai, se înşeală şi n'are nici cea mai îndepărtată ideie de ce era Franţa pe vremea lui Ludovic al IX-lea. Franţa nu era încă o ţară de drept, ci numai o ţară de drepturi ; nu era o ţară unică, de drept regal, ci una de multiple drepturi feudale ; rebeliunea faţă de persoana regală nu era socotită de regele însuşi ca o jignire a autorităţii sale de rege.

Feudalii represintau ce trebuiau să represinte, și el, regele, admitea ceia ce necesitatea timpului îi impunea. Autoritatea directă a regelui Franciei se întindea numai asupra provinciilor sale de moștenire, asupra părții din pământul frances, care întrase prin vechea cucerire francă în mînile celei d'întîiu dinastii cuceritoare și nu fusese înstrăinată prin niciun fel de înfeudare, de cesiune temporară, definitivă sau ereditară, în folosul cutării sau cutării persoane ori familii.

Dar n'avea el atîtea posesiuni pe care înnaintașii săi nu le avuseră? De sigur, dar nu le căutase: i se oferiseră. El usează de dreptul său numai atunci cînd trebuie să useze. Dacă din aceasta resulta un adaus de teritoriu pentru coroană, ei bine el resulta pe calea obișnuită a dreptului feudal, sau prin cumpărătură, cînd regele avea un tesaur și unii feudali erau săraci sau lacomi.

Dar totul era încă o chestiune personală, de relații individuale, care se prefăceau în situații teritoriale, fiindcă omul era un teritoriu și teritoriul în afară de om, cu căsătorii sau cu divorțuri, cu moșteniri, cu împărțiri de familie, nu putea să existe. Era o individualisare umană a teritoriului, și era o teritorialisare a individului. Teritoriul scos din vicisitudinile dreptului privat nu putea să existe, și un individ jucînd un rol politic fără o situație teritorială tot așa de puțin. De aceia o mulțime de rude ale regelui aveau pămînt deosebit, și regele nu voià să le confisce; el dăduse, el menținea și, numai dacă ei se aliau cu dușmanii lui, dar tot în marge-

nile prescripțiunilor dreptului feudal, intervenia.

Iată, era Bretania. In Bretania stăpînia Pierre Maucler, care pornește dela un frate al lui Ludovic al VII-lea [1]). Un „Rău Școlar“ care nu profitase din silințile învățătorilor săi. E unchiul regelui: în fruntea acelor cari s'au ridicat în timpul minorității lui Ludovic al IX-lea se găsește, deci, această rudă a sa. O crimă față de viitorul Franciei? De loc; nimeni nu se gîndia la aceasta. Mai tîrziu Pierre Mauclerc a avut mustrări de cuget, s'a pus în serviciul Papei, a luat parte la cruciata lui Ludovic al IX-lea, și nimic din trecutul lui n'a mai apăsat asupra activității lui ulterioare.

Rudă de aproape sau de departe a regelui era și contele de Boulogne. În regiunile acestea din Boulogne stăpînise odinioară Godefroy de Bouillon, pe urmă teritoriul trecuse în stăpînirea lui Ștefan de Blois, și Renaud, conte de Boulogne în timpul minorității lui Ludovic al IX-lea, petrecea, nu acasă la dînsul, ci, împreună cu contele de Flandra, în închisoarea regelui, după lupta de la Bouvines: confederația voia să-i scoată din această închisoare. Acest Renaud, conte de Boulogne, rudă regală, făcea, din causa legăturilor lui personale, fără vre-un plan politic special, altă politică decît politica regelui.

Era ducatul de Burgundia, care aparținea unor descendenți ai lui Hugo Capet. Dar ducele de Burgundia și-a amintit de drepturile Împăratului Germaniei asupra acestui teritoriu; într'un conflict

1) Din Casa de Dreux; iea pe Alix, moștenitoarea Bretaniei, în 1213. Lasă la 1237 posesiunea Bretaniei fiului, Ioan.

cu regalitatea francesă, a poftit pe regele de dincolo de Rin să-i vină într'ajutor, și numai bunul simț sau considerațiuni practice, cuminți, ale stăpînitorului german au evitat un conflict pentru Burgundia între regalitatea francesă și imperialismul german.

Să nu se mire cineva cînd întîlnește în atîtea locuri feudali cari se ridică, pentru motivul acesta personal, contra autorității lui Ludovic al IX-lea minor. Cînd zicem : feudali, de o parte, și rege, de altă parte, ni închipuim o mare deosebire de grad. Ei bine, deosebirile acestea de grad nu erau, ci era o ierarhisare fără subordonare. Sînt subordonări fără ierarhisare, dar se poate să fie și ierarhisări fără subordonare.

Nici n'ar fi fost cu putință ca acești feudali să se simtă esențial inferiori regelui Franciei. Nu mai vorbim de acei cari aveau același sînge cu dînsul, aceiași strămoși. Între altele nu puteau să aibă o asemenea conștiință și din causa teriteriului lor, din causa vechimii unor drepturi, mai noi decît ale regelui, dar în multe casuri nu cu mult mai noi decît regelui. Sînt însă și alte motive : mulți dintre dînșii aveau regi în familia lor, sau ei erau regi aiurea.

Lăsînd la o parte pe ducele de Normandia, conte de Anjou, care e rege al Angliei, în Sudul Franciei se organisase în timpul din urmă o feudă de o foarte mare importanță, și mai ales de o foarte mare turbulență : La Marche, „margenea" (limusină), care era numai un comitat. De altminteri conții sînt acei cari represintă feudalitatea după dispariția unui vechiu ducat sau

anexarea lui. Contele de La Marche pe vremea lui Ludovic al IX-lea este Hugues de Lusignan. Familia aceasta a dat regi de Ierusalim: Guy în 1186 Amaury în 1192. Și nu numai atît, dar Hugues de Lusignan ținea în căsătorie pe văduva lui Ioan fără-de-țară, pe Isabela d'Angoulême; soția lui era o regină. Rudă de aproape a regelui, soț al unei regine, întru cît prestigiul acestui conte era inferior oricăruia altui ca să motiveze ambițiunea nerăbdătoare a regelui frances?

Thibaut-de Champagne, autorul poesiilor către Blanca de Castilia, era fiul lui Henric al II-lea, care ținuse pe fata lui Amaury de Lusignan, regele Ierusalimului; una din fetele lui, Alice, a fost regină a Ciprului, Blanca; mama lui Thibaut era sora lui Sancho al IV-lea, regele Navarei. Prin urmare trei legături regale în aceiași familie.

Jean de Brienne, mic senior frances, vasal al Champagnei, și poet al timpului, ajunse și el rege, de Ierusalim. În ce privește pe contele de Boulogne, am spus că unul din conții de Boulogne de odinioară, care avea, de altfel, stăpînirea și în Lorena, Godefroy de Bouillon, a fost rege al Ierusalimului, și Joinville scrie: „contele de Boulogne, care pe urmă a fost rege al Portugaliei“ [1]). Portugalia era astfel legată cu Franța, și în Guyenne și părțile rămase englese din Anjou, Poitou, Saintonge stăpînia fratele regelui Henric al III-lea, Ricard, care, dacă ar fi murit Henric, ar fi moștenit coroana Angliei.

1) Le conte de Bou'oingne, qui puis fu roy de Portugal.

Prin urmare, cînd are cineva a face cu astfel de vasali, cari nu se recunosc subordonaţi şi nici opinia publică n'ar putea să-i recunoască astfel, ni putem închipui că, dacă ambiţia, fără scop şi fără rost, de a unifica Franţa supt sceptrul regelui ar fi răsărit în mintea lui Ludovic al IX-lea, ar fi fost zădarnică.

Atunci ce a făcut Ludovic-cel-Sfînt pentru ca după dînsul Franţa să fie mai mare de cum o apucase? Ce a făcut şi Filip August şi Ludovic al VIII-lea, ceia ce se învăţaseră regii Franciei a face de la Henric al II-lea, regele Angliei, marele maestru în materie de căsătorii şi de cumpărături. Regele acestălalt începe să aibă bani şi el, de cînd era stăpîn în Normandia, şi mai ales de cînd, pe urma cruciatelor, se alcătuise şi o nouă viaţă economică răzimată pe oraşe. In materie de căsătorie, fiecare căuta, firește, pentru fiica sa sau pentru fiul său cea mai mare familie din Franţa. Aici însă nu putea să existe nicio îndoială: cea mai mare familie era totuşi familia capeţiană, familia regală. Prin urmare îndată ce intra în concurenţă fie şi o altă regalitate, ca regalitatea englesă, mai nouă şi care în Franţa însemnează numai o situaţie de vasalitate condamnată, totuşi Capeţienii biruiesc.

Interesante pentru regalitate sînt, fără îndoială, fetele care se mărită în Casa de Franţa, şi nu legăturile care se pot stabili cu unele Case feudale, prin măritarea principeselor de Franţa în deosebitele Case feudale.

E lung și foarte interesant șirul căsătoriilor făcute supt Ludovic al IX-lea: sora lui, Isabela, a fost cerută de Împăratul german Conrad. De oare ce însă situația regalității germane era foarte delicată față de Papa și acesta era absolut necesar regalității francese în desvoltarea ei, căsătoria nu s'a făcut. Dar prin tratatul dela 12 April 1269 Ludovic capătă ca fata lui Raimund al VII-lea de Toulouse să iea în căsătorie pe unul din fiii Blancei de Castilia, și, anume, ori pe regele însuși ori pe unul din frații acestuia. Contractul era foarte precis: dacă s'ar întîmpla să moară soțul acestei fete a lui Raimund și ea s'ar mărita din nou, moștenitorii din a doua căsătorie să nu poată reclamă nimic din teritoriul aparținînd Casei de Toulouse. Ioana, fata lui Raimund, e adusă la Paris și, crescută supt ochii reginei Blanca astfel, iea pe Alfons, fratele lui Ludovic, care ajunge conte de Toulouse. Margareta, fiica lui Raimund Bérenger de Provence, mort la 1245, iea în căsătorie pe regele însuși. Prin aceasta se creiază Casei de Franța un drept asupra acestei părți care este Provența. Insă regele nu o iea pentru sine: și aici se vede cît de puțin regalitatea feudală căuta să anexeze măcar teritoriile care i se oferiau.

Raimund mai avea o fată, și ea s'a măritat cu Carol, fratele lui Ludovic al IX-lea: acesta va moșteni Provența. Deși soția lui era fata mai mare a ducelui, regele nu vrea să ieie această parte importantă a Sudului, ci preferă să fie în fruntea ei un vasal credincios, legat de regalitate prin sîngele său.

Robert, alt frate al regelui, iea în căsătorie pe Matilda, sora ducelui de Brabant, și ajunge astfel conte de Artois. Ludovic, fiul regelui Ludovic, care a murit la șaisprezece ani, se însoară apoi cu Berengera, fiica lui Alfons al X-lea de Castilia: o asigurare pentru granița de Sud. Filip, alt fiu, va lua pe Isabela de Aragon. Și Isabela, fata lui Ludovic, va fi soția lui Thibaut de Navara, alt rege spaniol iar Ioana de Navara, contesă de Champagne, fiica lui Henric și nepoata lui Thibaut de Champagne, ajunge soția lui Filip cel-Frumos la sfîrșitul veacului al VIII-lea.

Dar între sistemul întrebuințat de Henric al II-lea și între sistemul întrebuințat de Casa de Franța supt Ludovic al IX-lea, ca și — adăugim — supt cei doi predecesori ai săi, nu e nici-un fel de deosebire, nu numai în ce privește înrudirile, dar și în ce privește cumpărăturile. Cîteva casuri: de la contele de Champagne, Ludovic cumpără, întrebuințînd slăbiciunile de multe feluri ale acestui trubadur interesant, Blois, Chartres, Sancerre, care sînt comitate, și vicecomitatul de Châteaudun; tot așa încheie un tratat cu contele de La Marche, după lupta aspră pe care a avut-o cu dînsul ca aliat al Angliei, căpătînd încă o parte de teritoriu, prin bună înțelegere, dacă nu prin cumpărătură.

În felul acesta fără îndoială că teritoriul Franciei crește. Calitățile personale ale lui Ludovic al IX-lea au contribuit să-i ridice prestigiul, dar, dacă ar crede cineva că obiceiurile trecutului

au dispărut, fie și prin aceste însușiri escepționale ale lui, s'ar înșela. S'ar crede oare că, la plecarea lui în cruciată, cînd a chemat pe baronii săi și li-a cerut credință și nou omagiu, „foi et hommage“, precum și loaialitatea față de urmașul său, Joinville n'a vrut să facă acest jurămînt? Joinville, prietenul, omul de casă, biograful lui Ludovic, acela care la sfîrșitul vieții sale se ruga să i se dea o bucată din oasele sfîntului rege ca să le așeze în capela pe care o făcuse anume în amintirea lui, Joinville n'a vrut să presteze jurămîntul. Și de ce? Fiindcă nu era vasal direct al regelui Franciei, ci vasalul contelui de Champagne. O spune singur: „et aussi me manda-il, mais moy, qui n'estoi pas subget à lui, ne voulu point faire de serement“. Era seneșal de Champagne; rosturile lui erau acolo; nu se simția îndatorit să facă, din prietenie, ceia ce dreptul feudal nu-i impunea: să strice ordinea legală a societății în care trăia.

Prin aceasta scade Ludovic al IX-lea? De loc. Niciun om politic nu scade cînd își creiază o situația superioară în mediul legal al timpului său. Ei bine, el n'a făcut altceva decît aceasta: să mențină o situație superioară în acest mediu legal al timpului său, care nu admitea nici unitatea națională, nici contopirea teritorială și nimic din ideile Statului roman, care sînt așa de adînc coborîte astăzi în conștiința noastră.

Dar nu numai pe calea aceasta Sfîntul Ludovic și-a crescut situația. Vasalii săi nu erau să-l atace; de lucrul acesta putea fi sigur. Cele petrecute în tinerețe, în minoritatea regelui, au fost

o crisă: prea erau favorabile împrejurările pentru ca anume persoane să nu voiască a înlocui pe Blanca de Castilia și a căpăta conducerea regatului: chestiune de venit, pe lîngă chestiune de cinste. Erau oameni pe cari tesaurul regal îi ispitia și cari ar fi vrut să-și înscrie numele în paginile istoriei Franciei. Nu o femeie, nu o străină, din Castilia, ci ei, rudele regelui. Aceasta nu înseamnă o conspirație feudală menită să aibă urmări pe urmă. N'au fost lupte mari: confederația s'a desfăcut îndată. Thibaut de Champagne, care era unul din șefi, cu ușurința cu care făcea un cîntec, își trăda aliații — așa a făcut de la început pînă la sfîrșit —, și cînd își lăsă mireasa care-l aștepta, la cel d'întîiu cuvînt al reginei Blanca. Nici de regele Angliei nu putea să se teamă Ludovic: Henric al II-lea, fiul lui Ioan-fără-de-țară, era extrem de ocupat în regatul său: feudalitatea, care depindea așa de mult de rege în această țară, care, creată de dînsul, și putea fi pedepsită de dînsul, a încercat să se miște pentru a se liberă, după exemplul Franciei, — și acolo, ca și în Franța, în margenile stricte ale dreptului feudal se dau luntele cele mari pentru menținerea și confirmarea vestitei *Magna Charta* smulsă lui Ioan.

Unul care-și are așa de mult de făcut acasă nu se amestecă în străinătate. Se consolidase apoi în de ajuns stăpînirea regelui Franciei în Normandia pentru ca o astfel de tentativă să fie zădarnică. Dar Henric știa cine e vecinul său, și el încercă să-l aducă la cedare pe altă cale, să spuie acestei conștiințe delicate că totuși dreptul

nu e de partea lui și că el, care caută totdeauna să se sprijine pe drept, ar trebui să renunțe la anume posesiuni, dacă nu în Normandia, cel puțin în părțile angevine. Într'adevăr Ludovic al IX-lea spunea adese ori: „malle chose estoit l'autrui prendre, car le rendre estoit très griefˮ. Înțețit, pe de altă parte, de mama sa, — Isabela de Angoulême, soția lui Hugues de la Marche, era mama lui Henric al III-lea —, el atacase Franța de două ori, dîndu-se lupte formale, la Saintes și Taillebourg, lupte fără resultat, după care deci a urmat visita lui Henric al III-lea la Ludovic în condiții frățești, regele Franciei ținînd să doarmă chiar în aceiași odaie cu oaspetele său. Prin tratatul din 1259, Henric și-a căpătat astfel o parte din ceia ce doria: Limousin, Périgord, Quercy și o parte din Saintonge.

Recriminațiile obișnuite ale istoricilor francesi pentru acest act se razimă pe o înțelegere greșită. Ludovic al IX-lea a scusat imediat aceasta, ca un act politic. Și era un act politic, din două puncte de vedere: unul pe care-l spune Ludovic însuși, altul pe care-l putem adăugi noi. De la procesul lui Ioan fără-de-țară, — spune Ludovic — regele Angliei nu mai făcea jurămîntul de vasalitate pentru teritoriile francese; dar era mult mai bine să se restituie puțin din ce luase Filip August pentru a-și asigura omagiul regelui Angliei, pentru ca regele Angliei să se întoarcă în familia feudală francesă din jurul regelui Franciei. Și noi putem spune un lucru: regele Ioan fusese acusat, nu se presintase și fusese condamnat a pierde feudele sale francese. Dar

niciun rege engles nu declarase că recunoaşte această sentinţă. Însă prin faptul că Henric consimţise a i se restitui puţin din teritoriul de odinioară, el arăta că recunoaşte exproprierea pentru tot restul. Dacă ar fi fost vorba numai de Normandia, şi încă ar fi fost un cîştig colosal: transformarea unui act de posesiune asigurată prin consimţimîntul celui despoiat. De alminteri, după cîtăva vreme, Ludovic a avut mulţumirea să vadă cum baronii englesi şi regele supun, la 1263—4, diferendul lor judecăţii lui. I-a judecat frumos, la Amiens, dîndu-şi sentinţa în ce priveşte procesul privitor la aşa-numitele „provisiuni de la Oxford", şi cu atîta dibăcie, încît fiecare din părţi s'a crezut favorisată de către dînsul. Clausele ni sînt indiferente, pentru că privesc istoria Angliei; sensul arbitragiului este însă, de sigur, foarte interesant.

„Noi doi", a spus Ludovic vecinului său, „ţinem două surori, aşa încît copiii noştri sînt veri primari. Deci se cade să fie pace şi unire. Şi-mi pare foarte bine că am făcut pacea cu regele Angliei, pentru că el e acum omul unirii, cum nu era aşa mai înnainte[1])."

De alminterea sistemul acesta de a se îndrepta cineva la regele Franciei ca la un izvor de dreptate ajunge pentru acest timp o adevărată

1) „Nous deux avons chacum l'une des deux soeurs à femme, dont nos enfans sont cousins germains, parquoy il affiert bien qu'il y ait paix et union. Et m'est grant plaisir d'avoir fait la paix avecques le roi d'Angleterre pour ce qu'il est à present mon homme, ce qu'il n'estoit pas devant. Şi aiurea: „Je le feroy umm homme de foy, qu'il n'est pas encore. Car il n'est point encores entré en mon hommage."

lege nescrisă, o adevărată recunoaștere universală din partea tuturor acelora cari au neînțelegeri, în cuprinsul Franciei sau dincolo de hotarele ei. Regele este și acum înnainte de toate „grand justicier“ ; autoritatea judiciară a vechilor Împărați a trecut—am spus-o—asupra lui. El își ține județele : „les pletz de la porte, que maintenant on appelle les requestes du Palais à Paris“, spune Joinville. Înnaintea acestor „plaids“ se presintă toată lumea. De exemplu : regele Navarei e în judecată cu moștenitoarea Champagnei, „la fille de Champaigne“ ; se înfățișează la judecata lui Ludovic al IX-lea. Tot el face pacea între contele de Châlons și fiul său, din Burgundia, între Thibaut de Navarre și același senior de Châlons și Burgundia, între Thibaut de Bar și contele de Luxemburg, între feudatari din Lotaringia. Și anume judecata nu o face numai el personal, ci deleagă de multe ori oameni din Consiliul său, cari ei sînt însărcinați să stabilească, *pe basa noului drept, pe care-l cunoștea și-l apăra acum burghesia, crescută sau inspirată de școlile de drept roman din Italia.* Prin acești subordonați ai săi, prin „legiști“, cari încep să apară, ei exercită autoritatea lui împăciuitoare“ [1]).

Dar domnia lui Ludovic al XI-lea mai înseamnă ceva în desvoltarea regalității francese, a Statului frances care începe să se creeze în jurul acestei regalități și prin exercitarea con-

1) „Gens de son conseil“ ; „le chambellan Perron, qui estoit l'omme du monde en qui le roy croioit plus“.

tinuă a autorității sale. S'ar crede că cel mai de temut concurent pentru dînsul nu era cutare senior, cutare dușman feudal, nici regele Angliei, cu toată tradițiunea lui de dușmănie care dură de două secole, ci că dușmanul cel mai mare posibil în viitor pentru regalitatea francesă era aiurea: Biserica? Biserica de o parte, sfîntul de alta? Da. Dacă ar fi întrebat cineva, nu pe Papa, ci clerul frances, în viața lui Ludovic, și nu după moarte, dacă face de sfînt, nu știu de n'ar fi zis că nu. Fiindcă nici nu se putea să judece ei, oamenii Bisericii, altfel după conflictele dintre vechea lor autoritate sacră și sacra autoritate nouă a regelui. La 1235, la începutul domniei lui Ludovic al IX-lea, se adună la Sain-Denis feudali, în număr de douăzeci și opt, cati fac o plîngere împotriva clerului, pretinzînd că jurisdicțiunea clerului se amestecă în prea multă lucruri, că se face abus de excomunicare, căe prin urmare, în lucruri care se cuvin judecătorului laic nu trebuie amestecată afurisenia, reservind-o pentru casuri excepțional de grave și verificate. Papa ceruse la începutul domniei lui Ludovic să poată întrebuința pe Robert de Artois împotriva Împăratului. I se refusă. După cîțiva ani de zile, Inocențiu al IV-lea vrea să se refugieze pe teritoriul frances. E în conflict cu Împăratul Frederic al II-lea, pe care de atîtea ori Ludovic l-a apărat, și contra Papei, printr'un fel de sentiment de solidaritate între suverani, între represintanții puterii laice autonome. Iarăși regele refusă. Cîtăva vreme după aceasta, o nouă alianță se face împotriva abusurilor clerului ga-

lican între ducele Burgundiei, contele Bretaniei și alții. Regele n'are nimic de întîmpinat împotriva acestui fapt. Episcopii vin la dînsul mai tîrziu și se plîng că nu se ține samă de excomunicările lor și invită pe rege să le execute, iar acesta spune: nu; trebuie cercetarea prealabilă, pe care o fac eu. Și ni putem închipui cît de puțin era să fie mulțămită Biserica de acest răspuns.

Plîngerile episcopilor nu contenesc pînă la sfîrșitul domniei sale. Dar ceia ce fără îndoială a nemulțămit mai mult clerul frances împotriva lui a fost faptul că el, deși fără premeditare, dar *prin sfințenia și virtuțile sale se substituia Bisericii galicane în rolul pe care-l jucase ea pînă atunci.* Biserica degenerase; regalitatea se înnălțase. Ceia ce înnainte se căuta de la Biserică, fiindcă nici un alt factor moral nu exista în societate, se cere acum dela regalitate, fiindcă regalitatea a știut să devină principalul factor moral în regat. Biserica însă l-a făcut sfînt. Evident, l-a făcut sfînt pentru interesul papalității în luptă cu Împăratul. Să nu uităm că Papa era aliat cu fratele lui Ludovic, Carol de Anjou, care a cucerit regatul de Neapole împotriva urmașilor lui Frederic al II-lea. Dar o înțelegere deplină, basată pe sacrificiul regalității față de Biserică, n'a existat niciodată în acești douăzeci de ani.

În sfîrșit să semnalăm încă două elemente de forță pe care regele nu le provoacă, dar care vin de la sine de se adaugă puterii sale.

Feudalii nu erau dispuși totdeauna să-i dea ajutorul lor militar. La cruciată o parte au mers, alții nu. Dar din cruciata anterioară, de la 1204, se vede un lucru: că, atunci cînd pleca un feudal, toții vasalii săi direcți îl întovărășiau. Cruciata care s'a terminat cu luarea Constantinopolului de Latini și cu așezarea lui Balduin de Flandra era să fie comandată, nu de Conrad de Monferrat, ci de Thibaut de Champagne, care s'a întîmplat să moară însă chiar în pragul plecării. Villehardouin, care povestește isprăvile cruciaților din 1204, spune că el a pornit cu tot ceia ce cuprindea „sa terre", pămîntul său. Și regele avea dreptul să ceară ajutor militar, dar pe pămîntul său, pe care-l stăpînia de-a dreptul; ceilalți nu erau îndatoriți. Cînd s'a întors Ludovic din expediția egipteană era să se facă debarcarea încă dela început la Hyères, dar el a declarat că nu vrea să coboare acolo, fiind pămîntul fratelui său, ci numai pe pămîntul său propriu, la Aigues-Mortes. Cînd îi trebuie, afară de casuri extraordinare, o armată, el trebuie să și-o plătească. Avem contractele pe care le-a încheiat cu ocasia cruciatelor sale. Și Joinville cerea bani; ba încă a fost discuție. Dacă ar fi vrut să întrebuințeze pe feudali, iată ce se întîmpla: într'un rînd i-a chemat pe feudali și au venit, dar fiecare numai cu doi cavaleri; au venit în calitate de vasali, dar nimeni nu putea să-i oblige a veni cu o armată întreagă. Erau deci un fel de cavaleri antreprenori de soldați, mai ales *bannerets*, cari aduceau supt steagul lor o adevărată armată.

De unde veniau cavalerii aceştia? Înnainte de a se naşte *cavaleria*, erau stăpînii de castele aceia cari făceau desperarea regelui şi împiedecau comerţul, şi de aceia regele a căutat să distrugă castelele: lucru greu. Au început însă cruciatele, şi atunci domnii castelelor s'au dus la luptă în Locurile Sfinte. Aici s'au deprins să servească oriunde: pe cînd înnainte erau legaţi de patria castelelor lor, acuma au deprins războiul de fiecare clipă, războiul pentru glorie, războiul pentru distracţie, războiul pentru mişcare, pentru pradă sau cîştig. În timpul cît au mers lucrurile bine în Orient, necontenit a fost un pelerinagiu al elementului militar din Franţa către Locurile Sfinte. Atunci s'a întemeiat Ordinul Ospitalierilor, Ordinul Templierilor, — amîndouă francese, — pe lîngă Ordinul Teutonilor. De aceia regii francesi au şi avut o bucată de vreme linişte acasă: micii duşmani, supărători şi, toţi laolaltă, foarte periculoşi, găsiau un admirabil cîmp de activitate în serviciul regatului de Ierusalim. Dela o bucată de vreme însă, Ordinele cavalereşti decad, regatul Ierusalimului e sfărîmat, Capitala cucerită de Musulmani. Atunci se întorc acei cari fuseseră odinioară, în tradiţiile trecutului, castelanii, sau alţii nu mai pleacă, ci se pun în serviciul cui dă mai mult şi asigură mai multă glorie. Evident că regele asigură gloria şi, pe lîngă aceasta, acum el poate să-şi plătească. O armată regală începe a se alcătui din cavalerii disponibili.

Şi, în ce priveşte banii, armata regală, ca şi toate manifestaţiile politice ale regelui, poate să

fie plătită prin creşterea burghesiei. Din nevoile de bani ale seniorilor cari pleacă la cruciată, din cerinţele noilor drumuri economice deschise prin necontenitul central cu Orientul, din exemplul oraşelor italiene întîlnite în cale, s'a produs, încă din veacul al XII-lea, *liberarea de fapt*, apoi şi *emanciparea* prin cărţi de libertăţi *(chartae libertatum, franchisiarum)* a oraşelor, a comunelor *(communitates)*, ceia ce înseamnă obşti recunoscute de organele legale, de proprietari, asimilate cu senioriile [1]), repetînd în această formă *răscumpărată* vechea „cetate" galo-romană, năvălită de episcop şi usurpată de cel mai apropiat feudal dela ţară. Pe lîngă *recunoaşteri* se adaogă şi *colonisări*, din partea amatorilor de venituri. Modèle de organisare, şabloane se adoptă pretutindeni. Dreptul nou creat trece dela o comună la alta şi el face cu putinţă zilnice legături strînse între ele. Deşi judecata sufere oarecare restricţii, dreptul în sine, care fusese, e recunoscut, în Occident ca şi la noi.

Oraşele se încunjură de ziduri, cum făcuseră feudalii cu castelele. Turnuri se înnalţă, şi aici şi steaguri proprii flutură în vînt; peceţi particulare se pun pe pergamentul şi hîrtia documentelor. Cu banii strînşi dintr'un mai vast comerţ, dintr'o industrie mai spornică, se clădesc biserici mari, palate municipale pentru preposit *(prévôt)* sau *maior (maire)* şi scabini *(échevains)* sau juraţi *(jurés)*, pentru bătrîni *(prudhommes)* şi notabili, aşa numitele Hôtels-de-ville, în turnurile că-

1) Giry, o. c., p. 647.

rora (beffroi) sună clopotele de alarmă ale tocsinului“ : ca în Orient, de la care s'a împrumutat astfel „bazarul“, și „fodacul“, mărfuri se expun și se desfac supt arcade. Supt scutul autonomiei lor se creiază alte celule politice asămănătoare, din bresle sau, cum li se zice în Apus, „confrății“, și din orice fel de corporații.

Un stil nou se naște astfel, și în curînd el domină esclusiv Nordul. Arcul sfărîmat, ogiva, înlocuiește arcul întreg al clădirilor romanice. Se creiază alt echilibru, care permite, cu ajutorul contraforturilor, proptelelor, ce sprijină clădirea în afară, proporții uriașe, turnuri a căror îndrăzneală ar fi uimit alte timpuri.

O lume nouă apare, și ea stă la dispoziția regelui, simbol de unitate și garanție a păcii.

Chiar la moartea sa, dînd sfaturi fiului, Ludovic al IX-lea îi atrage atenția asupra orașelor îi spune să se gîndească la ele, să le sprijine, căci în orașe e puterea regalității. Înnaintea tuturor seniorilor a mers regele în ce privește dărnicia, împărțind „cărți de libertăți municipale“.

Burghesia această dădu însă imediat o nouă clasă cultă și o nouă clasă politică. Acei pe cari regele-i pune să împace pe deosebiții seniori, din țară sau străini, sînt luați din această burghesie ; ea formează Sfatul, „le conseil juré“. Între dînșii e creatorul Sorbonei din Paris, Robert de Sorbonne, căruia un adversar îi spune într'un moment de supărare : „fils de villain et de villaine“ („fiu de șerb și de șerbă“). Une ori

burghesia aceasta plătia prin umilinți momentane situația pe care și-o cîștigase. Foarte puternic era pe lîngă un mare feudal burghesul Arthaut, atît de bogat, încît clădia castele pentru stăpînul său. Într'un rînd, stăpînul acesta, care era Thibaut de Champagne, întîlnește un cavaler sărac care-i cere ajutor. Arthaut îi face morală și-i zice: „Sire chevalier", s'a isprăvit cu venitul contelui; la care cavalerul răspunde: „Sire villain", jupîne șerb, nu s'a isprăvit, fiindcă ești d-ta aici și eu te dau pe d-ta în stăpînirea săracului acestuia, care ți-o da drumul cînd te vei răscumpăra. Și cavalerul zdravăn apucă de șlic pe burghes, „empoigne le bourgeois par la chappe bien étroit", de-l pune să plătească imediat 500 de livre.

Acum, lucruri de acestea se întîmplau, însă nu puteau să împiedece necontenita creștere a burghesiei. Dacă Franța acestor „vilains" este prea incultă, prea săracă, prea puțin legală ca să represinte conștiința națională în progres, orașele, atrăgînd la ele partea cea mai energică, cea mai isteață din lume șerbă a satelor, garantată în libertatea ei prin privilegii regale sau senioriale, alcătuiesc o „inteligență" universitară, pe care regalitatea se va sprijini de acum înnainte ca să ceară, în puterea dreptului roman pe care-l vom analisà îndată, așezarea unei puteri unice asemenea cu aceia a Împăraților romani de odinioară pentru a crea o țară de prosperitate economică asigurată.

XI.

Burghesia intelectuală francesă în ajutorul regalității

Partea din istoria Franciei care se întinde dela sfîrșitul domniei lui Ludovic al XI-lea până departe în desvoltarea războiului de o sută de ani, prin urmare pînă la tractatul din Brétigny, pe la jumătatea veacului al XIV-a e una din marile epoce de crisă. Ea cuprinde aproape un veac, trei șferturi de veac în or ce cas, ceia ce din punctul de vedere al evenimentelor răsboinice care se petrec pe vremea aceasta ar fi de sigur încă un timp prea scurt. Cine ar vrea să urmărească, măcar în linii generale, toată acea serie de evenimente războinice care deosebesc întîia fasă a războiului de o sută de ani, ar avea nevoie de mult mai mult timp dar, din punctul nostru de vedere, care căutăm să înțelegem numai prin faptele capitale, numai prin schimbările esențiale care se petrec în viața poporului frances, și nu în accidentele dela suprafață ale activității

politice și militare într'un anume moment, pentru noi, din punctul nostru de vedere, fără îndoială că se poate face o alegere între evenimentele care se întind în aceste trei șferturi de veac, alegere care să ni permită a îmbrățișa în spațiul dat lucrurile de căpetenie care se petrec în Franța în această vreme.

Schimbările teritoriale pe care le-ar fi așteptat cineva de la regalitatea franceză, care ar fi avut scopul să cuprindă sub sceptrul regal toate teritoriile francese, nu s'au petrecut. După concepția obișnuită, care ni înfățișează ca singur lucru principal în Franța pe rege și pe rege stînd totdeauna la pîndă, lacom de teritorii, cu ghiarele ascuțite pentru a prinde cît mai mult pămînt dela vasalii săi, ar trebui ca un teritoriu cîștigat odată de Suveran să nu fie pierdut de dînsul decît în urma unei înfrîngeri, în urma unei catastrofe războinice. Dar s'au văzut și înnainte teritorii care ajung în stăpînirea dinastiei, sau, mai bine zis, în stăpînirea Coroanei, și sînt lăsate pe urmă de acela chiar care le-a căpătat: nu-i trebuie, pentru că n'are mijloacele de a administra aceste teritorii. Și, dacă un frate, un nepot, un văr al regelui, o rudă cît de depărtată stăpînește un teritoriu, regalitatea nu se simte îngustată decît numai în ce privește veniturile, pentru că, în loc să meargă la Vistieria regatului, ele merg la aceia a cutărui sau cutărui mare feudal.

Se va zice: mare pierdere! Atîrnă; pentru o Curte luxoasă, ca a lui Ludovic al XIV-lea, pentru o Curte stricată, cum va fi a lui Ludovic al XV-lea, pentru o regalitate care urmărește din toate puterile

sale o politică mare, de sigur că trebuiesc venituri foarte multe; dar pentru un rege care trăiește în împrejurări așa de modeste, ca regii din veacul al XIII-lea, stăpîniți de ideia de umilitate creștină, făcînd din modestie, din lepădarea de lucrurile lumii cea dintăiu datorie a lor, și, în această privință, supraveghiați de ceia ce am putea numi opinia publică, de sfătuitori mireni și clerici, cari-i spun necontenit că nu trebuie să se arăte mîndru, trufaș și luxos, pentru o astfel de regalitate, care, pe lîngă aceasta, nu urmărește nici o politică mare, evident că veniturile n'au aceiași însemnătate. Ludovic al IX-lea desfăcuse provincii întregi pentru a le da fiilor săi: Jean Tristan e așezat astfel la Nevers, Petru la Alençon, Robert, căsătorit cu Béatrice de Bourbon, la Clermont. Supt fiul lui Ludovic, Filip-cel-Îndrăzneț (1280—85), care întreprinde o campanie în Navara pentru a o împiedeca de a se contopi cu Aragonia sau Castilia, — moștenitoarea Navarei, care era și a Champagnei, devenind soția moștenitorului francez — și cearcă a căpăta, printr'un dar al Papei, Aragonia pentru fiul său Carol de Valois, și supt urmașul acestuia, Filip-cel-Frumos (1285—1314), în sfîrșit supt cei trei fii ai acestuia: Ludovic al X-lea (1314—6), Filip-cel-Lung (1316—22) și Carol-cel-Frumos (1322—8), se vor vedea iarăși teritorii venind întîmplător Coroanei, pe care regalitatea, neapărat, le primește, dar pe care, dacă se presintă împrejurarea, le lasă mai bucuros în sama cutărui

membru al familiei regale, în loc ca însăși Coroana să le stăpînească.

Supt Filip-cel-Frumos chiar, pe care istoria-l înfățișează tot atît de șiret pe cît era de frumos și trăgînd mai multe foloase din șiretenie decît din frumuseță, întrebuințînd pe legiștii lui scormonitori de procese și căutători de gîlceavă pentru ca să capete cît mai mult pentru regalitate, ce capătă regalitatea? Întăiu cîștigă în Sud un lucru pe care firește nu-l urmăria. Am văzut că Ludovic al VIII-lea tăiase o mare feudă apanagistă în Sudul teritoriului frances, Provența, pentru fiul său Carol de Anjou, care, favorisat de lupta dintre Papă și Hohenstaufenii din regatul de Neapole, a fost chemat în Italia și a izbutit să biruiască neamul nenorocit al lui Frederic al II-lea, și că tot în Sud se crease încă o feudă, pentru alt membru din familia regală, fratele lui Carol, Alfons de Poitiers: Toulouse și regiunile vecine.

Carol de Anjou a avut un noroc mare pentru dînsul, dar și pentru regalitatea francesă: cucerirea sa italiană. Dacă rămînea numai în Sudul frances, dacă prin cucerirea sa aceasta de Neapole nu i s'ar fi creat alte interese, nu i s'ar fi îndreptat atenția în altă direcție, dorind și stăpînirea Mării Ionice, a Albaniei, a Imperiului Bizantin întreg chiar, de sigur că el și urmașii săi ar fi fost mai incomozi pentru ruda din Paris.

Provența n'a părăsit-o însă Carol; nu s'a gîndit nimeni să i-o ceară; ea a rămas deosebită de Coroana francesă pînă foarte tîrziu, la sfîrșitul veacu-

lui al XV-lea, dar un conte de Provența care șede în Sudul Italiei și are de luptat necontenit în Orient nu poate juca marele rol pentru care părea chemat în Franța însăși. Și această schimbare a centrului de greutate în ce privește Casa apanagistă de Anjou folosește Coroanei și din alt motiv: cînd Alfons de Poitiers moare fără să lase urmași, moștenirea lui poate să revie Coroanei, cum a și revenit, dar, cînd Carol de Anjou ar fi fost în Provența, evident că el ar fi căutat să atragă la dînsul această moștenire vecină. Este adevărat că el a și reclamat moștenirea fratelui. Dar regele i-a răspins pretenția printr'o sentință a Parlamentului din Paris (1283), și sentința a fost primită de Carol de Anjou, căci, cu toată înfrîngerea Hohenstaufenilor, situația celui dintăiu rege angevin din regatul de Neapole nu era tocmai ușoară, față de rivalitatea Casei de Aragon, care-i smulse Sicilia, și chiar față de egoismul politicei pontificale.

Iată prin urmare comitatul de Toulouse reunit cu Coroana franceză. Dar Filip-cel-Frumos n'avea doar niciun merit în această afacere: moartea fratelui lui fără moștenitori și lipsa celuilalt frate, care putea să ceară moștenirea ca vecin, erau curate întîmplări. În același chip se culese și moștenirea fratelui Tristan.

Tot în Sud, din vechiul regat burgund, în părțile Rhônului și Saônei, o parte se desfacă acum pentru a veni la regalitatea francese. Această parte este Lyon și teritoriul împrejmuitor. Arhiepiscopul din Lyon face un tratat de

cesiune către regele frances încă din anul 1272 și, pe la începutul veacului al XIV-lea, prin anii 1312—1313, Lyon, cu întreaga lui diecesă, ajunge a fi stăpînire regală.

Nici aici Filip-cel-Frumos nu pregătise nimic. Regatul burgund a dispărut pentru că nu era viabil, dar regatul acesta are legături, nu numai cu Franța, ci și cu Imperiul german, și nu i se datorește lui Filip-cel-Frumos faptul că la începutul secolului al XIV-lea Germania, ocupată cu schimbări dinastice, nu era în stare să reclame pentru dînsa acea sfărîmătură a Imperiului care era Lyon. Filip a mai anexat la Coroana franceză, prin anul 1290, Guyenne, care făcea parte din Gasconia. Dar, iarăși, dacă s'a întîmplat ca regalitatea francesă să pătrundă în această parte din Sud, lucrul se datorește unui accident: conflictul între corăbieri francesi și între alții cari se țineau de regele Angliei. În urma acestui conflict a fost chemat regele Angliei, sau un represintant al său, să vie spre a se îndreptăți potrivit cu datoria omagială reînnoită supt Ludovic al IX-lea. I s'a făcut un proces, cum se făcuse odinioară, pentru Normandia regelui Angliei, și el a fost condamnat. De aici a resultat această anexiune teritorială, care de alminteri, n'a avut durată, fiindcă în a doua parte a războiului de o sută de ani stăpînirea regelui Angliei asupra acestei provincii aquitanice e aproape tot așa de puternică, cum fusese în zilele lui Henric al II-lea.

Evident că, atunci cînd avem a face cu o regalitate care și-a fixat un scop, care a găsit

mijloacele necesare pentru a-l urmări și care întrebuințează toată energia și toată inteligența sa pentru a-l atinge cît mai răpede, nu putem întîlni doar asemenea anexiuni de teritorii, cînd într'un colț, cînd într'altul, cînd într'o formă, cînd într'alta, cînd cu mai multă trăinicie și cînd cu mai puțină. De fapt, spre Coroana Franciei merg o mulțime de lucruri, dar aceasta numai prin autoritatea firească a acestei Coroane, prin drepturile care s'au ținut totdeauna de dînsa, iar nu printr'o ridicare actuală a prestigiului sau prin crearea de noi mijloace de anexiune, datorite cutărui sau cutărui rege.

Se poate vedea mai bine decît prin orice altă argumentație cît de puțin era pregătită regalitatea francesă pentru așa ceva, prin două casuri. Evident că era foarte bine pentru regele Franciei să aibă Sudul regatului său, că era mai bine apărată Franța de Răsărit, dacă Lyonul se găsia în mînile regelui, că, încetînd o feudă apanagistă în Sud, cum era feuda lui Alfons de Poitiers, aceasta era un profit pentru Coroană; evident că o anexare a Guyennei, chiar trecătoare, era totuși foarte folositoare; dar erau alte lucruri *mai folositoare* pentru regalitatea francesă, erau alte părți în care stabilindu-se, această stabilire ar fi profitat, și ca întindere teritorială, și ca situație și ca prestigiu, neasămănat Coroanei. Erau teritorii care se oferiau, și regele a cheltuit foarte puțin din banii săi și din mijloacele sale militare pentru a ajunge în stăpînirea lor.

Erau trei teritoriile acestea. Unul Burgundia.

Comitatul de Burgundia, care, prin rasa celor care locuiau acolo, prin limba vorbită, prin datine, prin toate instinctele populare, stătea mai aproape de Franța, era la îndemînă regalității francese la sfîrșitul secolului al XIII-lea.

Ținînd samă chiar de regulele dreptului feudal, în ce privește stăpînirea și transmiterea feudelor, Burgundia era așa de strîns legată de Coroana francesă și regele Franciei avea atîtea mijloace de presiune asupra celor cari stăpîniau provincia în vremea aceia, încît ar fi fost cu putință, dacă ea ar fi vrut numai, să creeze acolo o nouă situație politică. Mai multe căsătorii s'au făcut pe atunci între Casa de Burgundia și Casa de Franța. La 1291, Filip, moștenitorul tronului, iea pe Ioana, fiica Matildei de Burgundia; Ludovic, alt fiu a lui Filip-cel-Frumos, iea pe Margareta de Burgundia. Mai tîrziu, după ce se isprăvise linia lui Filip-cel-Frumos, Filip de Valois, noul rege, se însoară cu Ioana, fiica lui Robert al II-lea. Moștenitoarea ducatului Burgundiei va lua apoi în căsătorie pe Ioan-cel-Bun, urmașul lui Filip.

Totuși regii Franciei lasă provincia în toate rosturile pe care le avuse înnainte, fără să încerce, supt o formă sau supt alta, o anexiune.

Era apoi o altă provincie strîns legată de Franța, necesară pentru complectarea hotarelor ei: Flandra. S'au văzut legăturile pe care comitatul le-a avut pe vremea lui Filip August și lui Ludovic al IX-lea cu regele din Paris. Ele se continuă și pe timpul lui Filip-cel-Frumos. Flandra de atîtea ori este la dispoziția regelui

Franciei, și, dacă ea încearcă oarecare manifestări de independență, ele sînt foarte răpede înnăbușite din partea regelui. Impotriva lui Guy de Dampierre, Filip, regele Franciei, intervine, și această intervenție îl pune în conflict cu orașele flamande: la 1300 regele își face întrarea solemnă în aceste orașe. E primit bine, țara i se supune. Dar Filip părăsește apoi acest teritoriu care-l aclamă. Mai tîrziu, dacă va interveni din nou, la 1302 — pentru a fi învins, cum se știe, la Courtray, de orășenii din Flandra, uniți într'un partid anti-francez, supt Peter de Koning, postăvarul din Bruges, care măcelărește pe Francesii din oraș,—doi ani după aceasta, în lupta de la Mont-en-Pevèle, la 1304, regele e biruitor; Flandra-i stă iarăși la picioare. A avut dușmani, i-a învins, e în fruntea unei oștiri pe care o poate întrebuința la cucerire ; situațiunea contelui, a lui Guy, a fratelui său, Ioan, e de așa natură, — ei fiind întemnițați de dînsul — de a face ca, într'o formă legală, provincia să vie către dînsul. Ei bine n'o face: Flandra rămîne și mai departe în aceleași rosturi, lăsînd lui Filip numai, ca zălog pentru o sumă de răscumpărare, orașele Lille, Douai și Béthune. Cînd, apoi la 1328, începe dinastia cea nouă de Valois, Filip al VI-lea e chemat în ajutorul contelui de Flandra, și el apare în această regiune, cîștigînd lupta de la Cassel, în 1328, dar nu dă nici-o urmare biruinței sale.

De trei ori în întiia jumătate a secolului XIV-lea regele Franciei se găsește prin urmare dispunînd de soarta acestei provincii și de trei ori o lasă din mînă. Ba avem în Froissart un pasagiu

foarte interesant în care se vede ce recomandațiuni face regele frances — în casul acesta Filip de Valois — contelui de Flandra, căruia-i cere să administreze așa încît să nu-l facă a reveni. O regalitate cuceritoare n'ar fi dorit nimic mai mult decît să i se ofere ocasia de a veni din nou...

Am văzut că într'un moment regele Franciei— încă Filip al III-lea — ajunge să lege de persoana sa Navara, care era unită cu Champagne în Casa de Blois. Își închipuie oricine că realisarea unității teritoriale francese nu cerea în rîndul întîiu anexarea teritoriului pirenecan al Navarei și prin urmare dacă, pe o vreme cînd Flandra, Burgundia sînt lăsate să scape din mînile regalității, ea are de lucru prin Navara din causa legăturii întîmplătoare cu Casa de Blois din Champagne, este încă o dovadă a sensului pe care și acum îl are această regalitate.

Și adăugim că, atunci cînd moare Ludovic al X-lea, fiica lui, Ioana, măritată apoi cu Filip de Évreux, a rămas în Navara, provincie de o parte francesă, de alta spaniolă, laturea francesă avînd a se reuni cu Statul Capețienilor abia prin Henric al IV-lea.

Cu toate acestea nu se poate tăgădui că în această vreme regalitatea francesă sporește. Sporește chiar foarte mult, dar în alt sens și prin alte mijloace, în legătură cu spiritul timpului, care e din ce în ce mai mult dușman al fărîmițării teritoriale, pentru urmările economice rele pe care orice fărîmițare teritorială trebuie să le aibă.

Mijloacele cele nouă rămîne să le vedem acuma.

Încă din timpul lui Ludovic al IX-lea se pomenește necontenit de Consiliul regelui, de consilierii regali. Se vede foarte bine că anumite măsuri nu se ieau fără intervenția acestor sfetnici. Regii vechi nu cereau sfat nimănui sau, dacă-l cereau, era sfatul episcopilor, al războinicilor sau al rudelor mai apropiate.

Niciodată un rege din veacul al XI-lea sau al XII-lea nu s'a gîndit să-i cheme în jurul lui pentru ca să ceară de la dînșii îndreptări în ce privește problemele politice de căpetenie. De la Ludovic al IX-lea mai ales, lucrul se întîlnește însă din ce în ce mai mult.

De sigur este o greșală să vadă cineva în Filip-cel-Frumos pe represintantul de căpetenie al întrebuințării „legiștilor“ pentru creșterea drepturilor și autorității Coroanei. „Legiștii“ încă de mai multă vreme aveau rosturi foarte însemnate în Sfatul regelui Franciei, în provocarea și conducerea deosebitelor rosturi de politică internă și externă, așa încît nu există nici-o legătură cu totul particulară între Filip-cel-Frumos și între acești advocați, acești jurisconsulți politici cari stăteau în jurul Coroanei și o ajutau.

Filip a venit la tron foarte tînăr, fără deosebită experiență, fără un plan care să-i aparțină personal lui; n'ar fi fost în stare să creeze politica „legiștilor“, dacă această politică n'ar fi fost primită de la înnaintașii săi. Se înțelege de unde vine această politică, ce împrejurări, care nu sînt numai francese, au impus-o regilor Fran-

ciei. Trebuie să luăm lucrurile dintr'o mai mare depărtare şi din vreme mai veche.

Nu se poate zice că vre-odată în evul mediu, pe lîngă dreptul feudal, a dispărut vechiul drept roman, că a dispărut cunoştinţa şi sentimentul de utilitate a acestui drept roman. În anume provincii cel puţin, care aparţineau odată Imperiului roman şi în care rosturile trecutului fuseseră mai puţin schimbate, dreptul feudal pătrunsese numai în anume clase şi era ţinut în seamă numai supt anume raporturi. De fapt, rolul de căpetenie, în tot ce priveşte judecata şi autoritatea publică, a rămas al dreptului roman.

Chiar după ce s'a sfărîmat în bucăţi cucerirea italiană a lui Iustinian, un vast teritoriu a rămas supt administraţia exarhului, represintantul imperial în peninsulă. Şi de aici trebuia să se exercite o puternică influenţă în acest sens asupra Italiei întregi.

Existau manuale de drept, compendii, care corespundeau întru toate lucrărilor de drept practic din Orient.

O sumedenie de documente ni arată, încă de la sfîrşitul veacului al X-lea, rolul din ce în ce mai mare pe care-l joacă jurisconsulţii, nu numai în afacerile particulare, dar şi în cele de Stat aceşti *sapientes*, *iudices*, *magistri*, *legislatores*, *advocati*,—o sumedenie denume care arată caracterul unei categorii sociale şi culturale: ea avea nevoie de atîtea numiri tocmai pentru că avea şi atîtea rosturi.

La început, şi pentru păstrarea tradiţiunilor

de drept în Italia și regiunile care păstrau în această privință moștenirea romană, se întrebuința calea firească a transmisiunii de la om la om, fără o școală cu examene, cu diplome, cu profesori recunoscuți și susținuți de Stat.

Însă, de la un timp, Împărații germani, cari pătrundeau în Italia unde erau Cesari — fiindcă la ei acasă erau numai regi—, Împărații aceștia germani, în luptă cu orașele italiene, au avut nevoie pentru situația lor în peninsulă de sprijinul dreptului.

S'au gîndit de la o bucată de vreme, ei sau sfătuitorii lor din Italia, că s'ar putea sprijini tocmai pe titlul de Împărat, interpretîndu-l însă, nu potrivit cu trecutul mai apropiat, în care „Împărat" însemna, mai la urma urmei, prea puțin lucru, ci față de trecutul cel mai depărtat roman, în care Cesarul împărățiа, stăpînia, administra, în care nimic nu putea să scape de supt controlul imperial. Și atunci Frederic Barbă-Roșie a făcut tot ce i-a stat în putință ca să răspîndească în Italia cunoștința dreptului roman și să facă această cunoștință mai solidă și mai adîncă prin sprijinirea unei școli.

În vremurile acestea era vestit Ernerius sau Werner, — de fapt un nume longobard —, care dă o strălucire deosebită școlii din Bologna, de fapt însă mult mai veche decît dînsul.

Apoi urmașul lui Barbă-Roșie, Frederic al II-lea, întemeiază și el o școală, școala din Neapole, supunînd-o Cancelariului regatului, „justițiariului". Această școală din Neapole, care trebuie pusă în legătură cu însemnatul rol pe care, alături de Fre-

deric al II-lea, l-a jucat acel cancelariu, Pier delle Vigne, care a isprăvit prin nerecunoștința puterii politice pe care o ajutase a se consolida, a intrat de la bucată de vreme în legătură cu dinastia nouă francesă din Sudul Italiei. Venind Carol de Anjou în locul urmașilor lui Frederic al II-lea, școala de drept italiană a ajuns supt ocrotirea noii regalități angevine, și între Anjou și Provența, între teritoriul acesta al lui Carol I-iu și Carol al II-lea de Anjou și între teritoriul rudelor din Franța era un schimb necontenit: schimbul acesta a trebuit să contribuie fără îndoială și la întărirea principiilor de drept roman, care nu fusese niciodată uitat în Franța, și în crearea unei situațiuni mai mari juriștilor cari represintau cu din ce în ce mai multă știință și mai multă autoritate aceste principii.

Dar nu e numai atît: în Franța ea însăși era un Sud roman, și el avea viață municipală încă de pe vremea Imperiului roman de Apus, care păstra toate tradițiile de viață deosebită, pînă la numele magistraților municipali, ca pe vremea Cesarului. Toată această Provență și părțile vecine cu dînsa se schimbaseră așa de puțin, nu numai în ce privește fondul, dar și în ce privește forma! Atîtea lucruri se petrecuseră la Nord, la Vest, la Răsărit, care nu atinseseră de loc regiunea aceasta absolut romană, vorbind și o limbă deosebită.

La Montpellier, în acest Sud, se întemeiază, în 1289, o Universitate, o înnaltă școală care

nu dădea numai învățătura medicinei ; dreptul roman era fără îndoială cultivat și el în aceste părți

Dar era vădit că, de la Ludovic al VIII-lea înnainte, Sudul este într'o legătură cu mult mai strînsă decît înainte cu Nordul. Și astfel regele Franciei are un teritoriu de unde poate să tragă acea întărire a principiilor de drept roman care e necesară desvoltării autorității sale.

Acest rege avea Universitatea sa la Paris. Celebra Universitate din Paris e înnainte de toate o școală de filosofie, întrebuințînd cuvîntul în sensul mai vechiu, teologic-exegetic al cuvîntului.

Acțiunea acestei Universități asupra societății contimporane a fost din cele mai puternice. Un spirit nou s'a răspîndit printr'însa. După lecțiile unui Albertus Magnus, unui Roscelin, unui Guillaume de Champeaux, Petru Abailard (1079-1142) introduce cugetarea filosofică în domeniul, păzit pînă atunci cu strictețe, de o credință absolută, al teologiei și creiază scolastica. În zădar se ridică împotriva lui elocvența furtunoasă a Sfîntului Bernard (1091—1153), reformatorul călugăriei cisterciense (de la Citeaux) prin mănăstirea creată de dînsul la Clairvaux și prin sucursalele ei, sămănate pînă în Suedia și Ungaria, sfătuitorul regelui și predicatorul de cruciate. În zădar se taxează de eretică părerea lui Abailard că abstracțiile sînt *nume*, nu *lucruri*, strigîndu-i-se : dar Sfînta Treime ? In zădar se exploatează contra lui o legătură de iubire și se comit rușinoase atentate împotriva persoanei sale. În zădar îndrăznețul dialectician e silit să fugă din loc

în loc, pînă la Cluny, unde-l doboară boala; mii și mii de ascultători se țin după dînsul.

Acum spiritul liberei discuții, al criticei și ironiei se răspîndește în tot tineretul și aduce ura tuturor elementelor „culte" contra acestei Biserici jignitoare care-și ridică arma pentru a pedepsi din patul celor mai urîte vicii. O literatură de erudiție în limba vulgară apare, prin „Dialogul între Placid și Timeu" prin „Secrez auz philosophes" sau „Miroir de l'âme", *Oglinda sufletului*, prin scrieri de istorie a cruciatelor (Eracles), de istorie romană și contemporană (Philippe Mousket). Se traduc, ca opere de școală, Biblia și Codul lui Iustinian. Alegorii în care apar personificate însușiri ale sufletului se cetesc cu plăcere lîngă romanele de aventuri ale lui Adenet și Girard d'Amiens, lîngă „Voeu du Paon" și „Châtelaine de Vergy" Celebrul *Roman de la Rose* începe cu Guillaume de Lorris ca o alegorie, ca să urmeze prin condeiul capricios și ascuțit al lui Jean de Meung ca o satiră erudită. Acest student de la Paris atacă fără cruțare noile Ordine călugărești, miliție a Papei, Dominicanii și Franciscanii, și o serie de scriitori cu aceleași tendințe spun acelaș lucru în alte forme. Unul întrebuințează și o povestire de imaginație, *Aucassin et Nicolette*, ca să spuie că vrea să meargă în rînd cu regii, cu femeile frumoase, cu învățații, în loc să împartă Raiul cu călugări bătrîni și ologi, murdari, goi și flămînzi. Alții, în *Renart le Nouvel*, în *Renard Contrefait*, în *Couronnement Renart*, în *Cheval Fauvel* își varsă ura pe călugării rătăcitori și pe însuși Papa, care e batjocurit

în versuri și caricaturat în miniaturi. În cele d'intiiu „Visuri", *Songe d'Enfer*, *Souge de Paradis*, se urmează aceiași polemică, iar, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, Rutebeuf, poetul sărac și nenorocit, aruncă asupra unei întregi societăți un blăstăm care nu e al excomunicării.

La începutul veacului al XIII-lea s'a încercat a se face din Universitatea din Paris o școală consacrată și studiului dreptului, și Ludovic al VIII-lea a găsit atunci (1220) în fața lui pe Papa Honoriu al III-lea, care a oprit această schimbare, ca unul care-și aroga drepturi asupra oricării școli unde se preda teologia, basă a tuturor științelor.

Cîtăva vreme după această oprire a studiului dreptului la Paris, Universitatea prosperînd, s'au întrebuințat alte mijloace pentru a o sfărîma, din partea clerului legat cu Roma. În timpul minorității lui Ludovic al IX-lea, cînd afacerile regatului erau stăpînite de Blanca de Castilia, s'a produs o ciocnire între studenții Universității din Paris și între burghesii de acolo. Studenții formau un corp politic deosebit, cu profesorii împreună, care stătea întîmplător în fața celorlalte corpuri politice, avînd și jurisdicția lor specială. Călcîndu-se un privilegiu universitar, Universitatea s'a ridicat ca un corp constituit împotriva societății celeilalte. Îndată Biserica a strecurat profesori călugări (dominicani), în locul celor cari emigrau. Însă lumea nu se strîngea la dînșii, așa încît a trebuit să se găsească o modalitate, și Universitatea din Paris și-a reluat

rosturile, profesorii și studenții întorcîndu-se împreună, după datina acelor timpuri.

Deci nu numai din Bologna și Montpellier, în Sud, ci și din Paris se ridica din ce în ce mai puternic spiritul acesta roman, prin Universități, prin școlile superioare de drept. Papei, am văzut că nu-i plăcea, clerului tot așa de puțin Dar ei nu erau cei mai tari. Dușmanii Bisericii, așa cum o stabilise încă în secolul al XI-lea Grigore al VII-lea și cum se desvoltase, deviind din ce în ce către tirania lumească, creșteau din ce în ce mai mult. Se întemeiaseră cele două Ordine nouă de călugări, care despreţuiau puterea laică, despreţuiau bogăția: blînzii Franciscani și asprii apostoli ai violenței, Dominicanii, cari și unii și alții serviau fără îndoială creștinismul apusean în propaganda către Orient, dar și unii și alții represintau, oricît ar fi fost de supuși față de Scaunul roman, o protestare continuă prin sărăcia lor, prin cerșirea lor, prin veșnica lor călătorie pentru Hristos, represintau — zicem — o protestare contra papalității imobile, prefăcută într'o permanentă idolatrie.

În împrejurările acestea se puteau face, din regatul frances, două lovituri de odată: juriștii puteau să servească pentru a lovi rosturile feudale, iar, pe de altă parte, și în amestecul, totdeana neplăcut, al papalității în afacerile regatului frances. În afară de vechea tradiție galicană separatistă, se adăugia acum spiritul roman imperialist, regalist în sensul regalităților moderne, al legiștilor.

Întîlnim pe vremea lui Filip cel-Frumos frun-

tași legiști cărora li se datorește fără îndoială, mai mult decît tuturor luptătorilor de supt steagul regalității, întinderea puterii supreme: Guillaume de Nogaret și Pierre Flotte. Pentru cronici ei nu sînt însă persoane, ci o categorie, o nouă clasă, „les clercs en droit", les „maîtres en parlement"; acești „clercs en droit" formează „le plus spécial Conseil" al Regelui, Sfatul de taină, cum am zice. Ei au provocat hotărîrea Parlamentului din Paris care a atribuit Coroanei teritoriul, vacant prin moartea fără moștenitori, ai lui Alfons de Poitiers.

Nu numai că ei stîrnesc procese, că le întrebuințează în folosul regalității, dar sînt întrebuințați și în afaceri străine, în legătură cu țerile vecine. Cînd e vorba ca o anume somație să se facă regelui Angliei Eduard al III-lea, care zăbovia să presteze omagiu lui Filip de Valois, se trimit doi nobili și doi clerici din Consiliu. Ei cunosc forma, ei stăpînesc dreptul: se îngrijesc ca regele să nu piardă nimic. Dacă se oferă ocasia, ei cîștigă cît pot mai mult, nu în ce privește teritorii, ci în ce privește esența însăși a autorității regale și a drepturilor care susțin această autoritate. Și n'o fac pentru bani, ci pentru situații. Pe vremea lui Filip-cel-Frumos, se ajunge a se da feude unor persoane care nu fac parte din nobilime, ceia ce, fără îndoială, este o inovație. Dar, deși particula nobiliară împodobește numele acestor legiști, ei o fac, nu din ambiție, nu din lăcomie, nu din spirit de parvenire și nici din lingușire față de rege; nu: printr'înșii vorbește spiritul unei epoce

nouă. Se întîlnesc în orice timp oameni cari, fără considerații personale, sacrifică orice, pentru că în ei se întrupează spiritul unei vremi care vine; „legiștii" erau oamenii representativi ai viitorului; ceia ce era să fie Franța de mîne în totalitatea ei, se făcea prin lupta lor de astăzi. Lor li se datorește și acea frumoasă măsură, luată de Ludovic al X-lea, de a declara că nu mai există șerbie în regatul Franciei: „il ne doit y avoir que des hommes libres dans le royaume de France" (3 April 1315).

Acum, niciun țeran n'a cerut aceasta; mulți n'au știut de liberarea lor și au rămas și mai departe, pînă foarte tîrziu, în legătură cu seniorul lor. Cu toate acestea, chiar dacă ei nu știau bine ce poate resulta dintr'o asemenea reformă, este un punct de plecare către viitor.

În ce privește pe Papă, n'am zice că i se căuta pricină, dar de mult legăturile între dînsul și între rege erau atît de rele, încît se putea aștepta cineva la un conflict, și conflictul, putea fi sigur cineva de la început, se va resolva în folosul regelui. Germania dăduse exemplul; ea înfățișase lupta îndelungată dintre Papă și Împărat. Atîția Împărați căzuseră zdrobiți ca persoană, ca autoritate, dar papalitatea a pierdut cel puțin atît cît a pierdut Imperiul din lunga frămîntare între cele două Puteri. Dacă Imperiul s'a putut reface supt Habsburgi, supt Casa de Luxemburg, în veacul al XIII-lea și al XIV-lea, papalitatea, odată ce a căzut din rosturile ei domnitoare asupra lumii întregi, nu s'a mai ridicat niciodată. Pe de altă parte, regele

frances înfățișează din ce în ce mai mult o putere materială, reală, de pe lumea aceasta, putere cu tesaur și soldați, cu aliați, pe cînd papalitatea e numai un prestigiu, și, de oare ce anume oameni în această nouă epocă nu pot deosebi totdeauna prestigiul de puterea reală și deci erau în stare să interpreteze ca o scădere o înfrîngere în ordinea faptelor, era de ajuns să se întîmple ceva de felul acesta pentru ca papalitatea să fie pierdută în opinia timpului.

Papa Bonifaciu al VIII-lea, cu care a fost conflictul, a avut dușmani în Italia. Dacă burghesia orașelor din provincia romană era pentru dînsul, seniorii erau toți contra lui. Acești seniori erau aproape, ei dispuneau de mijloace; îi trebuia foarte puțin regalității francese ca să dea un caracter de drept și de sprijin pe viitor violențelor pe care asemenea dușmani erau gata să le săvîrșească împotriva Papei. Papa de departe era foarte mare și puternic; de aproape, se afla la îndemîna oricărui *signorotto* din vecinătatea, și erau familii care-l urau pe el de moarte pentru nepotismul lui, pentru privilegiile date cutării sau cutării rude.

În împrejurările acestea, avînd tot consimțimîntul Bisericii galicane, avînd tot sprijinul legiștilor, avînd putința de a face alianțe profitabile cu dușmanii locali, din Campania romană, ai Papei, avînd pe lîngă aceasta ca aliat acea conștiință francesă, din ce în ce mai bine pronunțată, care înțelegea ca lucrurile francese să folosească Franciei, și Franciei bisericești, și episcopilor și arhiepiscopilor, dar clerului din Franța

singur, și nu oricui, fie el oricît de sacru, din afară de hotarele Franciei, Filip a început lupta. Papa, fost student la Paris și el, de altminterea posesor de beneficii în Franța și legat în această țară (1290), începe a se plînge, ca pe vremea lui Ludovic al IX-lea, de atîtea ori, împotriva abusurilor regalității. La 1296 el publică cunoscuta bulă „Clericis laicos" — bulele se numesc după cele două sau trei cuvinte de la început—, în care pretinde că laicii nu trebuie să fie rebeli față de cler, căci autoritatea primordială, esențială, e a Papei, că Împăratul, regele, orice funcționar cu autoritate imperială n'au dreptul să ieie nimic de la Biserică, acei dintre clerici cari permit aceasta fiind supuși excomunicării.

La aceasta regele răspunse prin decretul care opria să se mai trimeată bani în străinătate și hotăra ca toți străinii din regat să poată fi expulsați. Un legat al Papei era un străin, un colector al Papei era un străin; prin urmare nici bani să nu iasă, nici străini să nu între. Papa cedă deocamdată și măguli chiar pe rege prin beatificarea lui Ludovic al IX-lea și prin susținerea planurilor de cruciată franceză în Orient. Dar, îndată, purtarea necuviincioasă a episcopului de Pamiers, Bernard Saisset, trimes ca legat, revoltă pe Filip, care, după ce misiunea sa încetă, îl chemă în judecată. Pentru a întări valoarea acestei hotăriri, Filip adună anume Statele generale.

Și înnainte se întîlnise, la sfîrșitul veacului al XIII-lea, adunări de acestea ale claselor sociale

ale țerii ; acum însă ele devin un sistem : prin ele se constată unanimitatea națională în jurul Coroanei. Nu trebuie însă să se facă o ideie prea mare despre caracterul contemporan al acestor State generale. La aceste manifestări ale „națiunii întregi", orașele participau prea puțin, nobilimea săracă tot așa ; de fapt era clerul și nobilimea cea mare care se adunau în jurul regelui. Aceste două clase represintau, de alminterea, clasele de importanță politică atunci, și declarațiunea lor avea o valoare suficientă pentru a afirma solidaritatea națională deplină de care regele avea nevoie. În adunarea de la Senlis, la 1301, Statele au aprobat politica regelui.

Papa ceru liberarea lui Bernard, și tot odată el aruncă bula de luptă, la 1301 încă, „Ausculta fili".

Data aceasta se afirma supremația Papei peste puterea temporală, și se chemau la Roma clerici și teologi pentru a pîrî pe rege. La 10 April 1302, se adună, în schimb, la Paris Statele regatului. Biserica galicană în cea mai mare parte aprobă conduita regelui.

Întreaga feudalitate, treizeci și șase de fruntași, între cari ducii de Bretania, Burgundia, Lorena, Hainaut, Luxemburg, amenință în scris pe cardinali cu sfișierea unității catolice. Universitatea fu întrebată, și au fost și represintanți ai burghesiei, se pare. Papa, încurajat de înfrîngerea de la Courtray și de moartea cancelarului Pierre Flotte, răul sfătuitor, răspunde printr'un sinod la Roma, cercetat și de puțini episcopi și abați francesi, dar mai ales printr'un al treilea act, bula „Unam sanctam", prin care afirmă

unitatea autorității în lume printr'o „singură sfîntă Biserică", stăpînă pe amîndouă săbiile, ceia ce însemna să rostească și mai energic teoria lui Hildebrand. Atunci, pe cînd Bonifaciu încerca din nou un sinod, pentru a treia oară se adresează regele la ai săi (12—14 Iunie 1303): se face plebiscitul acesta, de 700 de glasuri, în care elementul interesant era cel clerical, ca să se vadă dacă merg cu regele sau nu. Au mers în cea mai mare parte cu regele.

Papa, care pregătia bula de excomunicare, fu declarat eretic: un sinod ecumenic trebuia să se adune pentru a-l înlătura.

Atunci, pentru a împiedeca proclamarea acelei bule de excomunicare, s'a petrecut atentatul de la Anagni: au fost trimiși, din îndemnul agentului francez Guillaume de Nogaret și cu sprijinul dușmanilor locali ai acestuia din familia Colonna, oameni cari au pătruns în palatul Papei la Anagni, patria sa, unde se refugiase, l-au terorisat, și se pare că inimicii lui italieni voiau să-l și omoare. I-au impus să se retragă, — așa cum impusese el înnaintașului său Papa Celestin, cas unic —, spunînd că alegerea nu i-a fost legală, predecesorul lui pierzîndu-și Scaunul în împrejurări care n'aveau valoare canonică. Papa a refusat pînă la o bucată de vreme; pe urmă, s'a dat învins. Bătrîn de optzeci și șase de ani, complect zdrobit după această supremă rușine, el primește tutela acelor cari-l liberaseră, și moare scurtă vreme după aceia, în Octombre 1305. După trecerea pe tronul pontifical a blîndului Benedict al XI-lea, se alege ca Papă

Bertrand de Goth (Clement al V-lea), născut în Aquitania și fost episcop de Bordeaux, din acea provincie pe care tocmai pusese mîna Filip-cel-Frumos [1]).

Papalitatea acesta, resultată din conflictul lui Filip-cel-Frumos cu Bonifaciu al VIII-lea, voia, supt pretext că mijlocește pacea între Franța și Anglia, să rezideze chiar la Bordeaux, dar s'a învoit să se așeze la Avignon, oraș care încă da de mult (dela 1226) aparținea Casei de Franța, dar se găsia întreg în mînile lui Carol de Anjou, conte de Provența. Carpentras, unde stăteau cardinalii, fusese cedat Papei Grigorie de Filip-cel-Îndrăzneț încă dela 1274.

Se spune de obiceiu că aceasta înseamnă decăderea papalității, umilirea ei, Papa devenind un instrument al regelui Franciei, executînd în toate conflictele lui cu străinătatea hotărîrile pe care regele și legiștii lui le dictau.

Nu e tocmai așa. Lăsînd la o parte faptul că nu regele era stăpîn aici, că orașul vecin, cu comitatul Venaissin, era proprietatea Papei, că, apoi, contele de Provența era, pentru regatul de Neapole, vasal al Papei și că în Roma comandau Orsinii, niște vasali mult mai imperioși, este un punct de vedere care scapă de obiceiu: alegerea unui Papă frances și reședința lui pe teritoriul frances înlătura tocmai punctul de conflict în ceia ce privește veniturile.

Veniturile puteau de acum să meargă la papalitate, și Papa Clement a fost unul dintre cei

1) E consacrat la Lyon.

mai mari mîncători de venituri bisericești cari au trăit vre-odată. Putea să-și ieie veniturile acestea, pentru că ele nu mai trec granița, Papa găsindu-se în limitele teritoriului Franciei. Cît a pierdut papalitatea, nu ne interesează aici ; cît a cîștigat regele, cred că s'a exagerat, pornind dela faptul că șeful Bisericii resida în cuprinsul regatului.

Tot atunci papalitatea a părăsit pe bogatul Ordin al Templierilor, atacat pentru eresie și imoralitate, dar, de fapt, pentru că deținea bani cari i-ar fi convenit foarte bine regelui. Templierii, urmăriți încă din 1308, au fost condamnați, marele lor maestru, Jacques de Molay, fiind ars împreună cu cîțiva conducători ai acestui Ordin, iar bogățiile mari ale acestor călugări, cedate de formă Ospitalierilor, au ajuns să folosească regalității.

Mai puțin de douăzeci de ani după aceste manifestări de energie ale regalității francese izbucnește războiul de o sută de ani. Și ne putem întreba: întru cît lucrurile acestea au pregătit lungul război dintre Anglia și Franța? Întru cît faptul că familia lui Filip-cel-Frumos s'a stins, că a fost nevoie să se cheme la tron Filip de Valois, înrudit cu ultimul rege, căci se cobora din fratele lui Filip-cel-Frumos, Carol, întru cît această schimbare, mai la urma urmei legală, a putut să provoace intervenția regelui Angliei, Eduard al III-lea, a cărui mamă era Isabela, fiica lui Filip-cel-Frumos? Întru cît, va să zică, într'o vreme cînd regalitatea francesă e atît

de francesă, atît de intim și solid francesă, cînd, după mărturile tuturora, Statele generale reprezintau atît de hotărît națiunea față de Imperiu, de Biserică, de oricine, întru cît situațiunea aceasta poate să pregătească haosul războinic care a consumat toate forțele francese și cele englese mai mult de o sută de ani? Răspunsul se găsește în orice pagină din marea cronică a războiului de o sută de ani, în Froissart.

Pe lîngă legiști, pe lîngă rege, pe lîngă clerici, mai era ceva: era cavaleria, acea cavalerie pe care o laudă Froissart însuși: „cette bonne chevalerie", despre care spune că n'a lipsit niciodată din Franța încă din timpul lui Carol-cel-Mare: „puis le temps du bon roi Charlesmagne, qui fut empereur et roi, n'advint si grande aventure ou royaume de France".

Această cavalerie jucase un rol mare în Franța: împiedecase regalitatea de a-și întinde puterea; pe urmă fusese ocupată multă vreme în Locurile Sfinte; regele, în lipsa cavalerilor cari cheltuiau acolo toată energia lor războinică, a putut să pregătească—am spus-o — timpul de concentrare națională supt autoritatea lui. Dar iată că în Orient nu mai e un regat de Ierusalim: a dispărut; iată că forțele care apăraseră acest regat s'au retras în insula Cipru, de unde zădarnic se vor încerca apoi cruciații să scape Ierusalimul de supt Mohammedani; iată că Ordinele de cavalerie care trebuiau să apere pe regele din Ierusalim se întorc în Apus, unde fac speculă bănească și

ajung la desonoarea și catastrofa Templierilor. Generația care avea nevoie de o alttel de activitate rămîne în regat; cavalerii rămîn, dar nu mai au un rost particular al lor, nu mai au nici măcar legătura strînsă de credință față de cutare sau cutare suzeran. După ce s'au oferit pe bani pentru cruciatele lui Ludovic al IX-lea, care nu le-ar fi întreprins fără aceasta, cavalerii se mențin ca un element viteaz și aventuros, ca un element numeros și capabil, care nu e ținut însă în nicio albie politică; prin urmare un element de perpetuă desordine. El stă la îndemîna oricui vrea să pornească o luptă, pentru orice. Pentru aceasta tulburătorul trebuie să aibă numai bani, pe cari și acuma îi cer toți: acei cari se duc să ajute, contra baronilor revoltați, pe regina Isabela înnainte de războiul de o sută de ani, în Anglia, — contele de Hainaut însuși poftind pe cavalerii din deosebite locuri să se strîngă supt steagul lui, cu făgăduială de glorie și plată. Complimentele reginei Angliei, banii Vistieriei creiază imediat o armată. Și, dacă se isprăvește într'un loc lupta, oamenii aceștia nu așteaptă nimic mai mult decît ca aiurea să se ivească altă discordie, să se pornească alt război, pentru ca, în chip onest, fără nicio ideie politică, fără niciun simț al datoriei personale și de clasă, să prefacă viața întreagă a Apusului, pentru întîia jumătate a veacului al XIV-lea, în ceia ce Froissart însuși numește „o nenorocire", un lung război de nenorocire și de stoarcere.

Astfel vom asista la o *reacțiune cavalerească*.

Se ajunsese între 1300 și 1330 la ceva care sămăna cu timpurile moderne. Ei bine, trecutul reapare în asaltul acesta formidabil al cavaleriei fără ocupație, care turbură două țeri și amenință cu sfărîmarea o civilisație întreagă, pentru manifestarea instinctelor sale nepotolite.

Supt acest raport trebuie cercetat, credem, războiul de o sută de ani.

XII.

Sfîrșitul cavaleriei francese în războiul de o sută de ani

Deci războiul de o sută de ani se datorește, nu ambiției de cucerire a regalității englese, nu unei depline conștiințe definitive a regalității francese, represintînd poporul frances, nu unui avînt cuceritor din partea Englesilor, constituiți ca națiune — pînă atunci nu erau constituiți ca națiune, și limba lor de Stat era limba francesă —, și nici capacității poporului frances de a înțelege necesitatea apărării unui anumit teritoriu definit, fără care viața lor națională ar fi fost necontenit amenințată și nu s'ar fi putut consolida, ci altui fapt: existenței unei clase luptătoare, care nu-și mai găsește rostul în altă parte, și care, îngrămădindu-se în margenile mai restrînse ale teritoriului stăpînit de regele Franciei

provoacă lupta, o întreține și, numai în momêntul cînd această clasă este zdrobită, decimată întâiu", nimicită pe urmă, numai atunci războiul se isprăvește prin aceia că nu mai sînt oamenii cari au interes la menținerea și desvoltarea lui. În ce privește întâia fasă a războiului, nu e cu putință a fixà o singură desvoltare, o singură linie sigură, pe care s'o poată urmări cineva dela un capăt la altul: e o serie de acte răzlețe, fără să se vadă legătura dintre ele.

Un număr de chestiuni particulare. O crisă în Bretania. Moare ducele Ioan al III-lea, din casa de Dreux, capețiană; pentru moștenirea lui sînt doi candidați: Jean de Montfort, fratele mortului, și Charles de Blois, nepot de soră al regelui Franciei și soț al Ioanei, care ea însăși era fiica unui frate mai mare. Unul se sprijină pe orașe, pe țerani, pe Bretoni, pe Englesi; celălalt pe Francesi și pe cavaleri. Pe de altă parte, avem cearta regelui Franciei cu o rudă intrigantă, neascultătoare, întrebuințînd și farmece pentru biruința scopurilor sale, acel conte de Artois Robert, strîns înrudit cu Filip de Valois, care, pentru o afacere de familie, pentru o neînțeles gere cu altă rudă a sa, contesa de Brabant, căreia-i luase moștenirea, contribuie și el la întețirea unei rivalități, care nu exista altfel, căci ea nu apare de la suirea pe tron a lui Filip de Valois, ci se aprinde numai mai târziu, supt necontenita îndemnare a unor interese care nu sînt nici ale Angliei, nici ale Franciei: Curtea prinților hotărăște pentru Carol, și Ioan e prins de ducele de Normandia, fiul lui Filip al VI-lea, dar soția

lui continuă fapta ; așa face și soția lui Carol după prinderea lui de Englesi.

Apoi e alt colț unde cineva se agită, se mișcă și provoacă fapte războinice. Un principe, conte de Champagne, de Brie, de Angoulême, cu feude în Normandia și la Cherbourg, purtînd coroană regală, un rege de Navara, Carol-cel-Rău, nepotul de fiică al lui Ludovic al X-lea și, de la 1353, ginerele celui de-al doilea rege din ramura de Valois, Ioan, prin atitudinea lui particulară, provocată mai puțin printr'o ambiție desordonată, stăpînită de dorința tronului frances, decît printr'o imaginație bolnavă, prin pornirea de a-și satisface ideile criminale, adaogă și el la acest haos. Pe lîngă acestea se amestecă marea problemă flamandă, problema autonomiei, a libertății orașelor flamande. Aici dăinuia vechea ură contra feudalității francese, și Iacob de Artevelde luase locul lui Peter de Coning.

Să menționăm acum cîteva din momentele acestui război, înainte de a veni la caracterisarea acestui factor principal, care este cavaleria, veșnic luptătoare și veșnic doritoare de glorie și de cîștiguri.

Cea d'intîiu luptă se dă, după zădarnicul asediu engles la Cambrai, în anul 1340 la Ecluse (Sluys). Lupta aceasta interesează esențial și pe regele Franciei și pe regele Angliei. Viitorul unei coroane și viitorul celeilalte sînt de sigur în legătură cu dînsa. Fără această întîie încercare de la Sluys poate că anumite porniri împotriva Coroanei Franciei nu s'ar fi manifestat cu atîta

curaj. Trec șase ani,—cu un armistițiu care ține pînă la 1345,— și se dă lupta dela Crécy, o luptă foarte cunoscută, fiindeă se zice că de atunci a început felul de luptă modern, că atunci pentru întîia oară a jucat un rol foarte mare infanteria sprijinită pe artilerie. Această infanterie a fost alcătuită din arcașii englesi. De partea lui Filip, care fu învinsul, luptaseră arcași genovesi.

Lupta dela Crécy a fost însă o întîlnire întîmplătoare. Forțele englese comandate de rege întraseră în Franța în proporții mult mai mari decît cele obișnuite, străbătuseră o largă parte din teritoriul frances și se întorceau înnapoi. Într'un moment, avangardele celor două oștiri s'au întîlnit și s'a dat o luptă, în care Francesii au fost învinși. Nimeni însă n'a avut conștiința după această înfrîngere că ea ar avea un caracter decisiv, cum se poate face aceasta în războaiele de astăzi. Nici regele Franciei nu s'a simțit umilit, nici regele Angliei n'a fost peste măsură îmbătat de succesul acesta, și nu i-a atribuit efecte extraordinare, pe care ea nici nu putea să le aibă.

Trece cîtă va vreme după moartea, în 1350, a lui Filip al VI-lea și în 1356 avem lupta dela Poitiers. Regele Ioan-cel-Bun, un splendid cavaler, un mare doritor de lupte personale, de *joutes*, de *tournois*, de toate spectacolele acestea militare, care arătau destoinicia personală a fiecărui luptător, are și oastea cea mai numeroasă; Prințul Negru, fiul regelui Eduard, îl evită. Dar Ioan e bătut, prins și dus la Londra în captivitate, unde a stat multă vreme. Răs-

cumpărat, el s'a întors în țara lui numai ca să moară acolo. Încheiase, la 8 Maiu 1362, pacea dela Brétigny, care cuprinde cesiunea unui mare număr de teritorii : Calais, Guines, Boulogne, de o parte ; de alta, Guienne, Poitou, Quercy, Rouergue, Périgord, Agenois, Angoumois, Saintonge. Ceia ce se părăsise era numai o foarte mică parte din anexările lui Filip August. Și în această privință chiar ar fi o reservă de făcut : numărul teritoriilor nu trebuie să înspăimînte.

Mai mult decît ziua de la Poitiers, decît prinderea însuși a regelui, decît păstrarea lui, nu în temniță — căci s'ar fi socotit desonorat regele Angliei dacă ar fi trimes pe seniorul său în închisoare—, ci supt o pază onorabilă, mai mult decît anarhia de acasă, mai mult decît răscoala burghesilor împotriva fiului și vicariului lui Ioan cel-Bun, mai mult decît hotărîrile Statelor generale, provocate de prepositul negustorilor din Paris, Étienne Marcel, și de episcopul de Laon, Robert le Coq, dar care amintesc acțiunile Parlamentelor englese din veacul al XIII-lea în luptă cu regii, nu se putea. Ce mai vrea cineva să se întîmple ? Dacă ar fi fost un război condus de principiile imutabile ale unei logice implacabile, în timpurile noastre, aceasta ar fi produs o împărțire a teritorului frances.

Dar multe din teritoriile acestea au fost cedate numai pe hartă. Dacă au putut să fie ocupate, e altceva. Ocupația este foarte ușoară astăzi : învinsul își retrage trupele, învingătorul face să străbată trupele sale, ocupă puncte strategice,

care, odată ocupate, asigură dominația asupra lui. Dar, în vremurile acelea, fără artilerie, fără hărți, cum putea să atribuie cineva unor simple prescripții de tratat, a căror îndeplinire nu e dovedită prin nimic, o importanță așa de extraordinară? Și, dacă, în astfel de împrejurări, se mulțămia regele Angliei cu atîta numai, nu este o dovadă așa de puternică cum că n'avem a face cu un războiu așa cum îl înțelegem noi, ci cu conflicte feudale, care, dacă răpiau seniorului învins o parte din veniturile sale, nu-i luau nimic din autoritatea sa supremă asupra teritoriilor pierdute, pe care biruitorul engles nu le putea stăpini de fapt, nici cu vechile mijloace, uitate, nici cu altele nouă, care nu se descoperiseră încă.

După tratatul dela Brétigny se zice, de obiceiu, că începe o nouă fasă a războiului de o sută de ani. În adevăr, din punct de vedere militar o nouă fasă, fiindcă, după demonstrațiile de cavalerie d'innainte, după ciocnirea între grupe mari, avem a face numai cu întîlniri răzlețe, ale cetelor mici, în deosebite puncte. De acum fiecare se luptă în bande, în colțul care i se pare mai potrivit, acolo unde-l chiamă pe fiecare legăturile și perspectivele sale. Așa se duc luptele acestea pe vremea lui Carol al V-lea, urmașul lui Ioan-cel-Bun.

Iată un om care n'a comandat niciodată o armată și care nu s'a socotit de loc desonorat prin aceasta, cum nu se socotise desonorat Ioan cel-Bun fiindcă fusese prins. El stă, ca unul din burghesii pe cari-i învinsese în pretențiile lor, și așteaptă acțiunea unui aliat mai

puternic decît orice armată: necesitatea lucrurilor. Pe regele Eduard nu-l combate, ci-l judecă, în Parlament, la 1379, luîndu-i Aquitania și reducîndu-i domeniul frances la Calais, pe care Anglia-l va păstra, la Bordeaux și Bayonne, pe care le va pierde. Eduard e silit a primi o trevă. Parlamentul său nu-i dă bani, și fără bani nu se pot avea cavalerii, deci nici biruința. Cetele care-l serviseră preferă a lucra pe sama lor, acele *grandes compagnies* de jăfuitori pe care le va distruge înțelepciunea prevăzătoare a lui Carol al V-lea.

În acest timp, cavaleria francesă în serviciul regelui Franciei, cavaleria francesă în solda regelui Angliei se distrugeau. Putem zice că războiul a fost o distracție pentru toți cei cari l-au făcut, o mare distracție și în momentele-i de nenorocire. Se cunoaște lupta dela Nicopol, în 1396, în care regele Ungariei, împreună cu aliatul său, Mircea-cel-Bătrîn, a fost sprijinit de un număr însemnat de luptători din Apus, din cari cea mai mare parte au fost cavaleri francesi foarte doritori de luptă, cari s'au aruncat nebunește asupra dușmanului, desprețuind pe Turci ca pe niște sălbateci rău înarmați, și cari s'au găsit prinși de odată între cele două ramuri de clește al Spahiilor călări și atrași către pieptul de oțel al infanteriei Ienicerilor pentru a fi striviți. Turcii nu prea știau ce este cavalerismul: pentru ei prisonierul era un om dela care trebuie să storci cît se poate mai mulți bani și cît mai răpede, procedînd cu el cum procedau clefții și antarții din Macedonia cu cîte un diplomat

sau cu cîte un ofițer ori o simplă bătrînă din America, întrebuințată pentru propaganda creștină în Orient. Dacă nu plătiau îndată prinșii— și comunicațiile erau grele și banii puțini, ducele de Burgundia trebuind să împrumute dela bancherii din Paris pentru răscumpărarea fiului,— ei erau maltratați, pentru ca strigătele lor de durere să ajungă acasă și răscumpărarea să vie mai curînd. Mulți dintre ei au și murit între păgîni. O mare nenorocire și o mare rușine! S'ar crede că în Paris, cînd s'a aflat despre așa ceva, a fost un strigăt general de durere. că și-au acoperit fața cu toții. Dacă deschide cineva însă pe Froissart, va vedea venind din Orient un cavaler, Jacques de Helly, care luase parte la lupta dela Nicopole. I se pun mai multe întrebări. Arată faptul: cea mai mare parte din cavaleri sînt în robie; acei cari nu se puteau răscumpăra au fost măcelăriți, tăiați în fața Sultanului: nemai putîndu-se stoarce nimic dela ei, nu mai aveau nevoie de dînșii! După ce lumea s'a încredințat că sînt adevărate aceste grozăvii, ce a simțit Froissart, o spune: „Il étoit en ce monde bienheureux quant il avoit été à une telle journée de bataille et qu'il avoit la connaissance et accointance d'un si grand roi mecréant que ce Amurath-Bacquin". Încîntați cu toții că au avut un prilej ca acesta!

Se zice, de obiceiu, că acest războiu a avut o fasă burgundă. Unul din principii Casei de Franța, Filip de Burgundia, căruia tatăl său, moștenitor al lui Filip de Rouvre, îi dăduse acel apanagiu a ajuns să fie și moștenitor al Flan-

drei prin soția lui. În lupta dela Roosebecke (1382) toată cavaleria îl ajutase să supuie pentru socrul încă în viață, contele Louis dela Male, cerbicoasele orașe flamande. Și, odată ce avea aceste două teritorii lotaringiene și atîtea legături în Franța și atîtea mijloace, aceasta l-a și făcut să se gîndească la putința de a zdrobi cu ajutorul Englesilor regalitatea franceză. Adecă, pe cînd înnainte regalitatea franceză tindea către Rin ca să-și anexeze teritoriile lotaringiene, alsaciene, flamande, acum teritoriile acestea dela Rin tind ele, printr'o reacțiune firească, să-și anexeze teritoriile dela Vest, care se țin de coroana Franciei. Acum, dela 1380, pe tronul Franciei era Carol al VI-lea, fiul lui Carol al V-lea. Și el se distra: și înnainte de nebunia lui—a înnebunit tot fiindcă s'a distrat prea mult și în toate domeniile,—și după nebunie. Se distra și familia lui, și unchii lui, ducii de Burgundia, de Berry, de Bourbon, și fratele lui, Ludovic d'Orléans. Distracții, care, ca toate distracțiile, se puteau termina cu lucruri tragice. S'a întîmplat că fratele lui Carol al VI-lea, Ludovic de Orléans, a fost omorît, în 1407, de partidul „burgunzilor", *les Bourguignons,* și s'a întîmplat ca ducele de Burgundia, fiul lui Filip-cel-Indrăzneț, Ioan-fără-Frică, a fost, la rîndul său, omorît la Montereau (1419), ca răsbunare pentru omorîrea lui Ludovic. Casa d'Orléans duce lupta și mai departe formînd partidul care se zicea al Armagnacilor, după cutare mic senior, Bernard d'Armagnac, pretins descendent al vechilor duci de Aquitania, care a vrut doar să facă o campanie în Italia.

Atunci se amestecă din nou Anglia. Se va zice: o continuare a politicei englese. De loc. În Anglia se petrecuse o revoluție. Ricard al II-lea, nepotul și succesorul lui Eduard al III-lea, fusese depus și omorît în închisoare. Urmașul lui, Henric al IV-lea, cel d'intîiu rege din Casa de Lancaster, avea nevoie de consacrare; el era dator să-și arăte destoinicia. Îi trebuia un război, și unde să-l facă? Acolo, unde se fac războaiele: în Franța. L-aî nceput fiul său, Henric al V-lea, care, biruind la Azincourt, s'a așezat ca vicariu în Franța. Putea foarte bine să se facă rege, dar el n'a vrut să fie decît vicariu al regatului. Luase, conform tratatului dela Troyes, din 1420, pe fata regelui Carol al VI-lea, pe Ecaterina. Regele era nebun, regina Isabela de Bavaria, despreţuită și incapabilă, Delfinul, un principe care nu se distinsese prin nimic, în imposibilitate de a conduce o luptă.

Și, atunci, Henric, în calitatea aceasta de regent, de soț al moștenitoarei regatului, a administrat țara. Pe urmă fiul lui, Henric al VI-lea, a fost proclamat, încă în leagăn, bunicul său regal murind la 1422, și rege al Franciei, și rege al Angliei. Dar nu fiindcă era fiul cuceritorului engles, ci fiindcă mamă-sa era fiica lui Carol al VI-lea; o moștenire cuvenită lui prin descendența normală, legitimă. Căci cine ar fi îndrăznit pe vremea aceia să rupă un singur colț al unei legitimități, care, odată ce s'ar fi produs această atingere, s'ar fi sfîșiat dela un capăt la altul?

De și, deci, se amestecă Anglia în acest

război, de și biruiește în lupte ca acelea dela Azincourt, Crevant (1423) și Verneuil (1424), în care avem a face doar cu cîteva mii de oameni, de o parte, și alte cîteva mii, de partea cealaltă, aceasta nu decide. Crede oare cineva că s'ar fi ridicat așa de ușor Franța la 1429, cu Ioana D'Arc, despresurînd Orléans, conducînd regele cel drept și iubit la Rheims, liberînd teritoriul frances pînă la acel Bordeaux, supus atîta vreme stăpînirii englese sau, mai bine, dinastiei englese, dacă ar fi fost vorba de distrugerea unui lucru consolidat, cu conștiință consolidat ?

Nu, dela un capăt la altul n'avem a face decît cu ultimele manifestări, cu atît mai zbuciumate, cu cît trebuiau să dureze mai puțină vreme, ale unei clase care și-a pierdut măsura, am zice : și-a perdut sărita, fiindcă primejdia de moarte o aștepta. Toate societățile mîntuie, nu, cum crede cineva, printr'o epuisare adormită, ci prin extraordinare zbuciumări, care pentru un observator superficial ar părea că sînt semne de o vitalitate extraordinară și care nu sînt decît premergătoarele unui sfîrșit apropiat. Așa a fost pentru cavaleria aceasta pentru care steagul supt care luptă n'avea nicio importanță, schimbîndu-se cînd supt unul, cînd supt altul, cum va fi și pentru societatea de Curte francesă înnaintea Revoluției celei mari.

În aparență, această lume o ducea foarte bine. Să ne uităm puțin la biografia lui Froissart. El este „clerc", ceia ce înseamnă, nu numai un cleric, dar și profesor, și cronicar, și poet, într'un cu-

vînt: un „intelectual". Își petrece tinerețea cu „sotties" și „traités amoureux". A fost foarte multă vreme un intim al Curței englese. Scriitorul acesta, așa de frances prin spiritul său, prin care putem vedea mai bine jocul de lumini și de umbre al cavaleriei francese în secolul al XIV-lea, și-a petrecut toată tinerețea și o mare parte din bărbăția sa prin Anglia, și el, născut la Valenciennes, n'a socotit-o aceasta ca o trădare de țară. Și cum putea s'o considere astfel? Regina Angliei era Filipa de Hainaut, Francesă de cel mai bun sînge. La Curte se vorbia franțuzește, datinile erau francese. Dacă regele Angliei ducea un război contra regelui Scoției, el trimetea pe continent, la un cunoscut, să-i capete cîteva sute de cavaleri francesi, cari erau apoi răsplătiți și trimiși acasă. Și nimeni nu vedea în aceasta nici părăsirea unui steag, nici călcarea unei datorii naționale. Cum lumea de Curte în veacul al XVIII-lea era internațională, același om putînd face același lucru, în aceleași împrejurări, cu același succes, la Paris, la Stockholm și la Petersburg, tot așa în secolul al XIV-lea cavalerii aceștia erau internaționali, avînd un scop, de distracție, de glorie și de cîștig, care trecea dincolo de hotarele naționale, cu atît mai mult, cu cît aceste hotare nici nu erau definitiv trase.

Froissart arată cît de mult era iubit de toată lumea, regi, duci, țerani, cavaleri: „tous autres seigneurs, rois, ducs, comtes, barons et chevaïers, de quelque nation qu'ils fussent, m'aimoient." Pînă la moartea sa, sau cel puțin pînă

a lăsat condeiul din mînă, Froissart a avut exact aceiași situație de absolută indiferență națională față de tot ce se petrecea în juru-i. Pe dînsul îl interesau loviturile cele bune, și atît. Loviturile cele bune pe care le da un Frances împotriva unui Engles ? Norocul individual al Francesului ! Dar le da un Engles unui Frances ? Tot atîta noroc, dar tot individual, din partea Englesului !

Ca să-și dea cineva samă de natura acestor petreceri în mijlocul războiului, care de altminteri era așa de des întrerupt, încît istoricii văd numai războiul, iar oamenii de atunci vedeau în cea mai mare parte numai pacea, sau ceia ce se înțelegea în vremea aceia prin pace, iată un cas. Carol al VI-lea, tînăr încă, înnainte de nebunie, face o mare călătorie în Sud, pentru distracție. Pe drum întîlnește la fiecare pas abusuri care sînt săvîrșite de către represintantul, agentul de afaceri al unuia din unchii lui, ducele de Berry. Îl dă în judecată pe acest agent, îl condamnă și-l arde ca pe un eretic. Un act de dreptate, ar zice cineva : iată un rege tînăr, plin de sentimentul justiției, care, în loc să se ocupe de lucruri frivole, se duce acolo unde vede că este suferința poporului, caută pe vinovat și nu-l cruță. Nu, și aici era o distracție.

Se merge mai departe. La Montpellier e o primire strălucită de către „les friches dames de Montpellier“ ; grațiile acestor doamne îi sînt asigurate : „tant fit le roi qu'il aquit des dames de Montpellier et des damoiselles grands grâces“.. Visa, zi de zi, cîntec, danț, beție : „rêvant dan-

ses, caroles et soulas tous les jours, et toujours à recommencer". Se făceau, pentru plăcerea Curții provocări la *tournois*, cutare întrebînd cine vrea să se presinte ca să-l „ușureze" („délivrer quelqu'un de cinq pointes de glaive et de cinq de rochet"); se presinta o mulțime de lume, și străini, un Engles, un German, pe care Froissart îl numește „Here Hance" și care era un „Herr Hans".

La Paris, între oaspeții obișnuiți ai regelui se văd o mulțime de prinți străini. Unii dintre ei își trăiau toată tinerețea lor acolo. Printre luptătorii cei mai buni ai războiului de o sută de ani a fost regele Ioan al Boemiei, din Casa de Luxemburg,—din care era și mama lui Carol al V-lea, care a stat în Franța pînă la sfîrșit; deși orb, s'a luptat harnic împotriva dușmanilor prietenului său, rudei sale, regele Franciei, și chiar fiul său, viitorul Împărat Carol al IV-lea, a luat parte în toată tinerețea sa la războaiele și petrecerile armatei și Curții francese. Regina însăși era o Germană, Isabela de Bavaria, care venise la patrusprezece ani fără a ști franțuzește. Și erau la Nord-Ost anumite regiuni, care, pe vremea aceia, păstrînd caracterul lor politic german, făceau parte din lumea socială și culturală francesă: dincolo de Hainaut și Brabant regiunile Țerilor de-Jos, Olanda, Zelanda, etc.

Revenim la marile petreceri ale Curții. Regele Carol al VI-lea era să ardă odată într'una din cele mai caracteristice petreceri de acolo. S'a dat un bal mascat. Lumea nu știa cine este în grupul de sălbateci care a năvălit de-odată în

fală. De oare ce pe vremea aceia travestirile se săceau în condiții tehnice foarte proaste, s'au îmbrăcat „sălbatecii", cu însuși regele'n frunte, în niște cămăși unse cu păcură. Ordinul era să nu se apropie nimeni cu facla prea aproape de ei. De curiositate, chiar fratele regelui, Ludovic de Orléans, s'a apropiat însă și a aprins astfel cămașa unuia. În torturi înspăimîntătoare au ars o mulțime din ei, iar regele a fost luat de o rudă femeiască, care l-a învăluit în fustele ei, și în felul acesta a scăpat de o moarte sigură și îngrozitoare.

Cu ocasia morții acelora cari au participat la această petrecere se relevează unul, Henri de Guisay, care represintă cavaleria decadentă și supt alt raport decît al petrecerilor. Acesta avea obiceiul să trateze oamenii cari erau supt el ca pe niște cîni ; îi silia să și latre supt loviturile lui de picior și înțepăturile cu pintenii. Era o adevărată bandă de asemenea nobili. Pe la 1380 avea o mare reputație în Franța Amérigot Marcel, cavaler și hoț de profesie. Sta la pîndă și ataca pe drum pe oricine trecea, în special pe negustori. Într'un rînd, atacă o ceată, „une route" de cîțiva negustori venind din Montpellier, din Narbonne, din Limoux, din Fougans, din Béziers, din Toulouse și din Carcassonne, cu postavuri de Bruxelles sau de Moûtier-Villière, sau cu piei de la bîlciul *de Landit* sau cu mirodenii de la Bruges, ori cu mătăsării de Damasc sau de Alexandria. Îi prinde pe toți, îi desbracă de toate mărfurile lor. De obiceiu cine vrea să treacă, trebuie să se răscumpere, cum era casul, mai

tîrziu, cu drumeții cari mergeau în umbra castelelor de pe malurile Rinului. Țeranii din împrejurimi trebuiau să-i dea toată întreținerea: grîu, ovăs, făină, vin, boi, oi grase, pui. Asemenea briganzi nobili erau și „îmbrăcați ca niște regi[1])." Niciunul nu cerea plată; fiindcă fiecare-și îngrijia de sufletul lui. Li se zicea: „les aventureux". Banda a fost risipită, dar s'a refăcut imediat. Numai cînd ajunsese cu totul intolerabilă, Amérigot Marcel fu declarat „traître de la couronne de France", trădător, *hiclean*. S'a adunat o armată împotriva lui; un an de zile a ținut lupta, și după aceia numai l-au prins și l-au condamnat la moarte.

Aceasta era societatea francesă care făcuse războiul de o sută de ani. Dar se va zice: pe sama cui toate lucrurile acestea? Pe sama orașelor și pe sama țeranilor. Dar orașele și țeranii primiau oare această situație? Une ori o primiau, dacă nu erau organisați într'o corporație, care să comunice în fiecare moment, care să poată lua hotărîri unitare. Puterea cavaleriei era aceasta, că imensul ei corp, oricît e de rășchirat, oricît de supțiat pe anumite locuri, cu toate acestea avea un sentiment comun și din el putea să plece o singură acțiune. Împotriva cavaleriei nu se putea propti cu succes încă nimeni. Regalitatea fusese anexată la cavalerie, întrebuințată pentru cavalerie, confiscată

[1]) „Gouvernés et étoffés comme des rois." „Quand nous chevauchions, tout le pays trembloit devant nous; tout était nôtre, allant et retournant". „Vie bonne et belle!"

de dînsa. Regalitatea lui Ludovic al IX-lea, care domnià prin sfințenie, regalitatea lui Filip-cel-Frumos, care biruia prin isteţime și conștiință de dreptate, decăzuseră treptat, pentru a se ajunge la regi de aceștia nebunateci înnainte de a fi nebuni, cari înțelegeau toată viața ca un șir de petreceri destrăbălate, pentru ei înșii și pentru toți cei din jurul lor.

În ce privește Biserica, e Papa dela Avignon, care trăiește cum trăia toată lumea, care se îngrijește numai de veniturile sale, care n'avea nici cea mai mică conștiință de demnitate și de autoritate față de cavaleri. Carol al VI-lea a fost și la Avignon, unde s'a întîlnit cu Papa Clement al VII-lea ; și supt ochii Papei, fără ca el să proteste cît de puțin și fără ca acestălalt să aibă conștiința că săvîrșește un lucru necuviincios, s'au repetat petrecerile de la Montpellier. Înaintea regelui au ieșit „les dames et les demoiselles d'Avignon". Și regele se folosia de faptul că nu mai era un singur Papă, ci doi, unul la el acasă, în Avignon, unul la Roma, ales fiecare de cîte un grup de cardinali, după moartea lui Grigorie al XI-lea (1378). Și, dacă nu-i convenia Papa de la Avignon, se puteau stabili legături cu cel dela Roma. Cronicarul spune : „Biserica nu e a unuia singur", „l'Église n'est à un".

Se cerea restabilirea unității Bisericii. La 1379 Carol s'a întîlnit pentru aceasta cu Venceslas, regele german, la o mare adunare dela Rheims. Strașnică petrecere și atunci : în fiecare zi se dădeau pentru Germani zece butoaie de scrumbii

și opt sute de crapi, și cronicarul spune că „Germanii sînt de firea lor aspri și grosolani, afară de cîștigul lor, la care se pricep bine“, „les Allemands de nature sont rudes et de gros engins, si ce n'est au prendre à leur profit; mais à ce sont-ils assez experts et habiles“. Toată Biserica Franciei stăruia să se adune un conciliu general, printr'un Philippe de Mézières, printr'un Jean Gerson, prin marele Pierre d'Ailly, principalii represintanți ai cărturăriei bisericești, considerînd pe Papii rivali ca pe niște elemente provisorii, compromise, discreditate, care trebuiau înlocuite pentru ca apoi Conciliul general să reformeze Biserica, alegînd alt Papă. Ba, într'un moment, Papa, care nu vroia să cedeze, a fost asediat la Avignon.

Prin urmare nu Biserica sta în calea acestei societăți, furioasă în destrăbălarea ei. Atunci, i-au stat în cale alții: burghesii și țeranii, fiecare pe drumuri deosebite.

Încă dela început, legăturile cu Anglia și cu Flandra au dat orașelor francese un curaj pe care nu-l avuseră înnainte. În Anglia exista de mult Parlamentul, și atunci s'au gîndit burghesii de dincoace că măcar în provinciile care fuseseră odată în mînile Englesilor, ca Normandia, ar fi bine de s'ar putea introduce, pentru a scăpa lumea de prea multe și nedrepte imposite: „subsidii, gabele, ajutoare, focagii — *fouages*,— dijme, treizecimi—*tresimes*“—, ceva ca o instituție parlamentară. De aceia la 1347 Normandia cere o administrație locală și o administrație cen-

trală pentru toată provincia. La 1355 se acordă Statele generale, dar acestea nu sînt ca acelea de pe vremea lui Filip-cel-Frumos: nu vin numai nobili, ci vin și burghesi; vin mai ales burghesi. Doar nobilimea fusese atrasă întreagă în această cavalerie neastîmpărată, ea era solidar responsabilă cu regele pentru reaua administrație. Ea nu însemna un factor independent, nevinovat, pe care să se poată sprijini opera de reforme în viitor. Statele generale ale lui Filip-cel-Frumos, care i-au dat autoritate în lupta cu Papa, erau clericii și nobilii; Statele generale dela 1355 sînt înainte de toate orașele. De aici răsare turbulenta personalitate, ducîndu-și agitația pînă la trădare, a lui Étienne Marcel, prepositul negustorilor din Paris, care, puind mîna pe administrația orașului, s'a înțeles cu Carol de Navara, cu Anglia, și la urma urmelor a fost omorît de cineva ca și dînsul, care reprezinta acea conștiință parisiană rămasă credincioasă regelui Franciei. Totuși izbutește a se impune „la grande ordonnance": cu trei State generale pe an, adevărate Parlamente, cu noi „reformatori generali al regatului", cu un Consiliu regal schimbat, cuprinzînd în el, cu aceiași proporție, oameni din alte clase și elemente din burghesie.

Și, ca să vadă cineva cum se simția burghesia aceasta ceva mai tîrziu, la 1380, iată mărturisirea lui Froissart: Burghesii din Paris cer, după lupta dela Roosebecke, să se lepede regele de petrecerile sale zădarnice, din care făcea prea multe, care nu se potriviau cu un rege al Fran-

ciei [1]). Și adaoge cronicarul că, dacă la acel bal ar fi ars regele, n'ar fi scăpat picior de cavaler.

Cu cîțiva ani înnainte, tocmai cu ocasia expediției din Flandra, se răscoală orașul Rouen, din causa impositelor multe. Și cronicarul adauge că „s'au bucurat foarte cei din Paris că cei din Rouen au început", „quand cheus de Paris ourent nouvelles que cheulz de Rouen s'estoient revellés, ils en ourent grand joye pour ce qu'ils avoient commenchié". S'au adunat și s'au înarmat 20.000 de oameni cu treizeci de mii de zale, în frunte cu Nicolas le Flamand și cu Jean le Mercier, om cu cunoștințe mai înnalte, advocat din Paris. Și cronicarul spune: „E de crezut că toată nobilimea ar fi fost ucisă și prăpădită în Franța ca și în alte țeri, și ar fi fost un lucru mai mare și mai grozav decît răscoala țeranilor", „on puet bien croire et imaginer que toute gentillece et noblèce euist esté morte et perdue en France et tant bien ens ès autres païs; ne li Jaquerie ne fu onques si grande, ne si orible que elle euist esté". Așa s'ar fi întîmplat, dacă răscoala ar fi învins la Roosebecke. De aceasta era pregătită: ca să se împotrivească regelui. Și cronicarul spune că „li întrase dracul în cap să-i omoare pe toți cavalerii", „et leur estoit li diables entrés en la teste pour tout ochire". El, cavalerul, strigă cu indignare contra „golănimii trufașe crăpînd de bine, cu capul umflat", „orgilleuse

1) Qu'il se retrait de ses jeunes huiseuses et que trop en faisoit et avoit fait, lesquelles ne appartenoient point à faire à un roi de France.

ribaudaille, plain de grent bonbant, la teste enflée".

S'au luat însă măsuri mari: s'au smuls din țițîni porțile Parisului, s'a interzis închiderea străzilor cu lanțuri, s'au cerut sume mari de răscumpărare dela fiecare dintre cei mai bogați. Nicolas le Flamand și Jean le Mercier au fost condamnați. Burghesii din Paris s'au strîns în jurul lor, și plîngeau. „Cea mai mare parte plîngea pentru dînșii", „la grigneur partie ploroit pour lui". Sînt lucruri de conștiință, care nu dispar răpede. Și, în fasa din urmă a războiului, s'au ridicat măcelarii din Paris, și o bucată de vreme ei au dispus de oraș, dîndu-l ducelui de Burgundia și prefăcînd cetatea lor într'o adevărată republică, asemenea cu aceia care va fi la 1793.

Dar în același timp se mișcă și țeranii: vedem în fața noastră pe Jacques Bonhomme, tipul răsculatului, în zilele „Jacqueriei", supt Ioan-cel-Bun, regent fiind principele Carol. E represintantul celei dintîiu conștiinți sociale, indignată, setoasă de răzbunare, a țerănimii francese. Toată lumea o călca în picioare; tot ceia ce munca ei agonisise, era strivit de trîntorii războinici ai societății. S'au distrus deci castele, s'a omorît o mulțime de lume, și a trebuit o adevărată baie de sînge, cu turbatul Carol-cel-Rău în frunte, ca să se mîntuie cu mulțimea aceasta exasperată. Însă, cînd o clasă socială se manifestă în forma aceasta, zguduind însăși temelia unei societăți, aceasta nu înseamnă că nu este capabilă, pe lîngă vio-

lența părții negative, și de sublimul părții positive din psihologia sa. Omul învie cu partea sa rea, ca și cu partea sa bună. De oare ce mînia se cheltuiește înainte ca entusiasmul să devie o forță, întîiu sînt manifestările furioase ale mîniei, pentru ca pe urmă să se vadă tot ceia ce poate da ca forță avîntul constructiv, liberator și întemeietor, al aceleiași energii, odată trezite.

Jacques Bonhomme la 1355; la 1429 Jeanne Darc, țeranca ridicată din satul ei, fără nicio cunoștință de cetit, de scris, de lucrurile lumii, prinzînd totuși în instinctul ei elementar ceia ce întreaga societate nu fusese în stare să prindă. Fiindcă toată cărturăria unei societăți înseamnă și valorează printr'un singur lucru: prin putința de a pune la îndemîna oricui toate lucrurile cîștigate, pentru a servi nevoile momentane și imediate ale societății. Îndată ce cărturăria se suprapune acestor nevoi de viață, înnăbușindu-le, în loc să se înarmeze cu o splendidă zale, gata de luptă, și în stare să facă dreptate, se petrece acest lucru: instinctul se ridică în forma sa simplă și săvîrșește el, dintr'un singur gest, ceia ce toată cărturăria și toată organisația politică, înstrăinată de necesitățile elementare ale societății, n'a fost în stare să îndeplinească.

De aceia Franța a fost liberată prin Ioana păstorița.

XIII

Regele burghesiei: Ludovic al XI-lea

Personagiul în jurul căruia s'au grupat toate schimbările foarte mari, de și nu chiar așa de mari cum ni le închipuim, care se petrec în a doua jumătate a veacului al XV-lea, este Ludovic al XI-lea (1461—83).

Să vedem întâiu cum se înfățișează în adevăr, din izvoare, această personalitate înnainte de a căuta motivele profunde ale acțiunilor sale și puterile care le susțin. Căci, dacă vom vedea că el ca om nu e așa încît să i se poată atribui ceia ce de obiceiu i se atribuie, în sensul concentrării Franciei supt forma regală, trebuie să căutăm în afară de dînsul care strat al societății francese e acela în care s'au petrecut schimbările esențiale și întru cît desvoltarea ulterioară a țerii și a poporului frances se poate datori acestor schimbări.

Pe Ludovic al XI-lea îl cunoaștem foarte bine dintr'un izvor la care se adresează toată lumea.

Cum ne adresăm ca să cunoaștem marea agitație cavalerească, fără alt scop decît îmbătarea de zgomot și strălucire, a secolului al XIV-lea la Froissart, tot așa, îndată ce e vorba de Ludovic al XI-lea, ne îndreptăm către un alt izvor capital pentru istoria Franciei, care este Philippe de Comines. Cronica acestuia trece dincolo de margenile unei povestiri istorice. Este un fel de încercare naivă și evlavioasă, am zice, întru cît evlavia se poate împăca cu șiretlicul, de a interpreta faptele în sensul unei filosofii politice, asămănătoare cu aceia a lui Macchiavelli.

Toată lumea care s'a ocupat cît de puțin de istoria Franciei știe vestita caracterisare a lui Comines, prin care vedem și astăzi pe Ludovic al XI-lea: „Regele nostru se îmbrăca foarte sărăcăcios, și atît de rău, încît nu se poate mai rău decît atîta, și purta une ori un postav destul de prost și o pălărie proastă, care nu sămăna cu nicio altă pălărie, avînd pe dînsa o icoană de plumb“ [1]). Cutare din contimporani îl considera ca pe un om incapabil de a găsi plăcerea într'o luptă și de a se deosebi prin vitejie în ciocnirea oștirilor, ceia ce l-a făcut cîndva, ca să dovedească ducelui de Bretania că nu e fricos [2]), să se arunce el însuși în mijlocul luptelor și să fie rănit.

Cine ar crede însă că *regele fricos*, care se

1) „Nostre roy s'abilloit fort court et, si mal que pis ne pouvoit, et assez mauvais drap portoit aucunes fois, et un mauvais chapeau different des autres, et une image de plomb dessus“; ed. Petitot, p. 480.

2) C'a esté le duc de Bretagne qui me l'a faict faire, parce qu'il m'appelloit le roy couart *ibid.*, p. 270, nota).

îmbrăca rău la bătrîneţe, care stătea închis în vestitu-i castel de la Plessis-lès-Tours, ca fiarele care-şi simt sfîrşitul apropiat, represintă o manifestare individuală cu totul nouă opusă figurilor regale de mai nainte, s'ar înşela. Între Ludovic al IX-lea şi Ludovic al XI-lea s'ar părea că există o deosebire enormă. Unul, regele sfînt, celălalt regele fără scrupule, regele cinic, fără prieteni, şi am putea adăugi şi fără duşmani, fiindcă duşmani ai inimii sale nu existau, ci numai duşmani ai intereselor sale. Dar, precum în sfinţenia lui Ludovic al IX-lea este o precisă chibzuială şi cîntărire de fiecare moment, tot aşa şi în cinismul lui Ludovic al XI-lea există multă evlavie adevărată. A vrut să meargă la Locurile Sfinte, a făgăduit cel puţin să facă o cruciată, a stăruit, cînd era Delfin, ca Papa să-l numească stegar al Bisericii (gonfallonier de l'Église[1]). Şi avem mărturisiri ale lui care arată că de fapt doria să calce pe urmele lui Godefroy de Bouillon: „Doresc înnainte de toate să mă pot întrebuinţa întru apărarea Bisericii catolice". Papa-i vorbia de căderea posibilă a Împărăţiei lui Mohammed al II-lea[2]). Îşi închipuie cineva pe Ludovic cu pălăriuţa lui cea ascuţită, veche, din care spînzura o icoană de plumb, cu acea faţă care se resuma în ochii iscoditori de-asupra pliscului şiret, întrînd călare în Ierusalimul cucerit după o mare biruinţă împotriva Turcilor! Evident că lucrul nu se potriveşte.

1) V. ale noastre *Notes et extraits*, I, p. 2.
2) Corruet imperium Mohametis.

Dar multe lucruri care nu se potrivesc se fac, și multe lucruri care se potrivesc nu se fac de loc.

Acela care mucezia la bătrîneță între doi-trei intimi de cea mai joasă origine și de cele mai ordinare purtări — unii dintre dînșii au mîntuit pe eșafod, — foști bărbieri, foști bucătari, oameni din domesticitatea lui, Olivier le Daim, Pierre des Habilitez, a dus și el tinerețea tuturora: a petrecut chiar prea mult, n'a ascultat pe tatăl său, a părăsit casa părintească, și nu din ambiție, ci și din dorința de a putea continuà un traiu desordonat, de a urmà moda romantică a timpului, căci patru fete de burghesi puteau să-i zică în intimitate: „tată". Viața celor două soții ale lui, Margareta de Scoția, care a murit de năcaz, și Carlota de Savoia, care abia l-a cunoscut, a fost necontenit amărîtă de temeri care n'aveau a face cu politica. Bătrînul, cărpănos îmbrăcat, a cheltuit pe vremuri mult, s'a îmbrăcat strălucitor, luîndu-se la întrecere cu alții de vrîsta lui. Din jurnalul lui Jean de Troyes, burghes din Paris, se poate vedea ce întrare extraordinară a făcut el în Paris după moartea tatălui său, cînd a moștenit tronul, la 1461.

Figura aceasta este, de sigur, mai complexă decît cum credem. A fost vicleanul, care, de la început, își caută o pradă, care-și alege locul de unde o vede mai bine și care știe momentul în care trebuie să sară.

Dar a fost și mai puțin decît am crede noi. Erau printre regii Franciei oameni capabili să

facă tot ceia ce a făcut el. Filip-cel-Frumos nu-i era inferior. Şi nici tatăl său, pe care istoriografii nu-l iubesc, Carol al VII-lea, nu era cu mult mai pre jos de dînsul. Omul pe care ni-l înfăţişăm dus la încoronare de Ioana Darc, pentru ca pe urmă de la Ioana Darc să ajungă la Agnès Sorel şi la intimii palatului său, trăind o existenţă de „roi fainéant", pe lîngă care norocul izbuteşte să realiseze o ţară modernă, avea faţă de fiul său mai ales scăderi întîmplătoare. Rege bolnăvicios, detestabil crescut în tinereţa sa, uitat mult timp în adăpostul său de la Bourges, el a suferit totdeauna de pe urma acestei educaţii neîngrijite.

Fiul s'a desvoltat în împrejurări cu mult mai bune. După pacea de la Arras cu Burgundia (1435) şi mai ales după treva cu Anglia, a urmat o linişte lungă în regatul frances. Cum se va vedea îndată, anumite elemente cuminţi s'au grupat în jurul tronului regal, formînd pentru dînsul sfătuitori permanenţi şi siguri, lipsiţi de orice egoism de clasă şi de orice ambiţii personale. Chiar turbulenta tinereţă a lui Ludovic, legăturile lui cu Casa de Burgundia, cu acel Carol, conte de Charolais, care era să fie mai tîrziu Carol Temerarul, i-au folosit, au contribuit să-l facă precaut, chibzuit, atent la lucrurile celo mici, capabil de a-şi ascunde sentimentele celo adevărate, de a răbda multă vreme, pînă ce-şi vedea duşmanul prins în aţa de păianjen ţesută răbdător şi solid.

Nici începutul domniei sale n'a fost aşa de greu ca, de pildă, începutul domniei lui Filip

August [1]). Casa de Burgundia, cu care era să se lupte, n'a fost de la început dușmana Coroanei, și Ludovic al XI-lea n'a găsit pe bătrînul duce Filip-cel-Bun, un entusiast de cruciată, și pe fiul său, contele de Charolais, în calea planurilor sale. Ci la suirea lui pe tron au venit toți feudalii ca înnaintea domnului lor. Bătrînul duce de Burgundia, care-i botezase fiul și care era obișnuit a sta în genunchi și înnaintea Delfinului [2]), a prestat omagiul, deși tratatul de la Arras îl scutise pe viață, și chiar pentru pămînturile care atîrnau de regele Franciei [3]). Ce dovadă mai mare de prietenie, de condescendență, aș zice chiar de ascultare, de supunere, din partea acelui bătrîn feudatar frances?

Charolais el însuși era un prieten de tinereță al lui Ludovic al XI-lea. Filip a murit ca un sfînt, și cea mai mare bucurie a lui a fost că a putut să moară așa ca un sfînt. Charolais avea din partea mamei sale, o princesă pertughesă, un sînge extraordinar de aprins, o pornire mare către luptă, către ruinarea puterilor, legitime și nelegitime, pe care le găsia în calea lui, către noi creațiuni aventuroase: voià, pe lîngă coroana regală, să adauge la Flandra, pe care o moștenise, Alsacia, Lotaringia, Svițera, ca basă a regatului burgund restaurat în calitate de membru al Imperiului. Dar toate lucrurile acestea erau să iasă la iveală ceva mai tîrziu, după suirea pe tron a lui Carol. Iar fratele puțin prietenos al lui

1) Ai lui îl asămănau însă cu Carol-cel-Mare, spune Comines.
2) De tous mes autres pays, que je ne tiens pas de vous; Petitot, C *c.*, p. 228, nota 1.
3) Ludovic, din parte-i, a botezat pe Maria, fata lui Carol.

Ludovic, Carol de Berry, era un om cu mintea de tot slabă, căruia i s'a făgăduit Normandia și a consimțit să primească, în loc, Champagne și Brie, pentru a se mulțămi la urmă cu Guyenne.

Era un singur om care turbura pe noul rege: ducele de Bretania, Francisc, care-și căpătase situația abia de doi ani, tîrguindu-se cu Carol al VII-lea asupra calității omagiului ce avea să presteze. Dar Ludovic are toate mijloacele noi de care dispunea regalitatea, pe lîngă unii oameni, extraordinar de dibaci, în istețimea, în practica și în lunga experiență a cărora el găsia de sigur mijlocul de a înșela și de a zăbovi, dacă nu de a înnăbuși pentru totdeauna orice ambiții feudale.

Opera lui Carol al VII-lea, crea, în adevăr, urmașului său o superioritate față de oricine. Voiu cita numai două măsuri:

El făcuse a se revisui dreptul de stăpînire al fiecărui posesor de castel și de teritoriu în jurul castelului, hotărînd ca și acela care avea titlu de posesiune să contribuie bănește la susținerea finanțelor regatului și la purtarea războaielor regalității. În ce privește, mai departe, oștirea, el crease un corp de arcași în serviciul său, lîngă care ținea și un număr permanent de infanteriști cu plată și, în afară de dînsul și de bandele care circulau în toate părțile, se fixase că fiecare parohie din regat era datoare să înnarmeze un ostaș.

Această măsură dădea cam vre-o 15.000 de soldați, și ei constituiau pentru vremea aceia o armată însemnată, care, adăugindu-se la ceilalți

40—50.000 de oameni, formă forța militară cea mai respectabilă din acel timp [1]).

Ludovic putea să meargă pe această cale. N'a mers. Nu numai că nu s'a folosit de liniștea care domnià pentru a reformà regatul, dar el a provocat neliniștea prin nedibăcia lui, prin nervositatea lui, prin arătarea fățișă a unor sentimente de dușmănie pe care, la urma urmelor, avea de ce să le ascundă și nu le-a ascuns. S'a produs atunci „Liga Binelui Public", unindu-se toată nobilimea din regat împotriva regelni, pentru că regele „guverna rău".

Acțiunea aceasta l-a prins pe Ludovic al XI-lea în împrejurări nu tocmai favorabile. A cîștigat Parisul, a putut să concentreze apărarea sa în jurul Capitalei, de care era sigur, și în lupta de la Montlhéry, nici unul, nici altul dintre luptători n'a ajuns la biruință. S'a încheiat tratatul dela Conflans și Saint-Maur (1465), prin care regele a cedat imediat totul, cum, de alminteri, fac toți cei de firea lui, hotărîți ca a doua zi să întoarcă tratatul. L-a întors, dar din întoarcerea aceasta a tratatului, din corectarea resultatului desastros pentru regalitate, nu trebuie să se deducă și aceia că el a fost inițiatorul foloaselor care au resultat pentru regalitate.

Nicio acțiune n'a plecat de la el. Tot ce este în legătură cu obștea, „Liga Binelui Public"

---

1) V. Comines, pp. 345, 361 — 2, 391: „archiers d'ordonnance, orfaverisez et bien en point... La souveraine chose du monde pour les batailles sont les archiers... Francs archiers, gens de sa maison, hommes d'arme, pensionnaires", etc. Cf. Olivier de la Marche, în aceiași colecție, p. 21.

nu e decît răspunsul lui față de o provocare venită de aiurea. Cînd a răsărit în fața lui Carol de Burgundia, aceasta i se datorește lui Carol, sîngelui portughes care-i fierbea în vine acestuia, dorinței lui meridionale de a întemeia lucruri la care mintea așezată de om de Nord a lui Ludovic al XI-lea nu s'ar fi gîndit niciodată.

Ludovic întreținea legături cu toată lumea, cu care ar fi putut să aibă cîndva un interes. Evident că a fost un om căruia i a plăcut să înșele, și nu numai lui, dar întregii societăți contemporane. Doar Comines vorbește de dibăciile ce se obișnuiau în Franța: „les habilités de quoi on use en France", și spune că un personagiu a lucrat cu prefăcătorie, „besogneit en dissimulation"[1]). E lucru firesc, deci, că regelui îi plăceau drumurile acestea subterane. Avea, astfel, legături cu orașul Liège, care aparținea ducelui de Burgundia și fremăta supt jug, simțindu-se și împovărat cu sarcini prea mari.

Și, atunci, fiindcă Flamanzii nu erau oameni cari să se resemneze într'o situație care nu le convenia, s'a stîrnit una din răscoalele acelea caracteristice Belgiei în tot evul mediu: au izgonit pe oamenii lui Carol Temerariul. Și tocmai atunci, la 1468, se întîlnia la Péronne regele cu Carol, ajuns acum duce de Burgundia, pentru a se înțelege din nou, după ce fratele regelui, care pierduse Normandia în 1466, se zbuciuma să o capete iarăși. De-odată ducele capătă scrisorile tainice ale lui Ludovic către orașul rebel

1) Comines, *l. c.*, p. 482; II, p. 3.

autorității sale. Atunci s'a întîmplat un lucru fără exemplu în istoria regalității francese : Carol a arestat pe suveranul său, puindu-i păzitori la ușă. Comines era pe vremea aceasta în serviciul ducelui de Burgundia, ca intim al lui Carol Temerarul; prin urmare el a văzut ce s'a petrecut în nopțile acelea Și Comines spune că domnul său, Carol, nu a dormit de loc, ci umbla de la un capăt la altul al odăii, aruncîndu-se în pat ca să se ridice din nou și, după obiceiul lui, jurînd pe Sf. Gheorghe. Se pare în adevăr că dorința lui ar fi fost să dea o lovitură regelui. Însă aici evul mediu întreg se ridică între unul și altul, nu fiindcă erau rude, dar unul era vasal și celălalt era suzeran. „Domnul rege!" Împotriva *„domnului rege"*, chiar cînd l-a prins cu scrisori de înșelare încă nu poate face ceia ce furia care-i zăcea în suflet l-ar fi îndemnat să facă.

Carol s'a chinuit o bucată de vreme, a întrat apoi în odaia regelui, împiedecat aproape să vorbească de covîrșitoarea emoție care-l stăpînià, și— i-a dat drumul. Dar cu o condiție : să meargă împreună și să asiste la pedepsirea orașului Liège, să-l vadă ducele pe rege ucigîndu-și cõmplicii. Pentru Ludovic al XI-lea nu era niciun cas de conștiință. Numai atît? Dar cum nu! Au mers, și a fost la Liège un spectacol de o cruzime barbară. S'a distrus orașul întreg, afară de biserici și de casele de lîngă dînsele, în care se adăpostiau preoții. Era însă atîta vitalitate în acel oraș, spune Comines, încît, îndată ce au plecat de acolo dușmanii, s'au adunat cetățenii,

au refăcut casele, și în cîtăva vreme nici nu s'a mai cunoscut ce se petrecuse, cu atîta strășnicie de furie distrugătoare.

Firește că oficialitatea s'a îngrijit să nu iasă ceva din ce se petrecuse, atît de scăzător pentru demnitatea regală, la Péronne. Cronicarii burghesi nu știu nimic, sau știu lucrurile cu totul altfel de cum s'au petrecut. Ludovic al XI-lea însuși zicea: „Nu merg în călătoria aceasta de la Péronne din constrîngere, și niciodată n'am mers mai bucuros în călătorie decît data aceasta“ [1]). Și, aiurea: „cei de acasă ar fi crezut că eu aș fi fost cîndva prisonier“. Unul însă care era cu dînsul trimite acasă o înștiințare în care zice că „toți sînt bine acum, și el și stăpînul și ceilalți au trecut prin ce au trecut“ [2]).

Péronne era, ori cum, o greșeală politică. Cu atît mai mult, cu cît regele fu silit a da fratelui — adecă dușmanului — său Champagne, pe care știu a o schimba apoi cu Guyenne, pănă ce, la 1472, moartea-l scăpă de această așa de incomodă frăție.

Mai departe, Ludovic nu luptă cu Carol de Burgundia decît atunci cînd însuși acesta și-a creat o situație intolerabilă. El zgîndărește puțin o rană pe care însuși ducele acesta, nesătios de

---

1) Je ne vay en ce voyage de Liège par contrainte nulle et que je n'allay oncques de si bon coeurs en voyage comme je fais en cettuy-cy. Și în Petitot, *l. c.*, p. 400 nota. „Ceux de par delà eussent cuidé que j'eus esté prisonnier“ ; *ibid.*, p. 491 nota.

2) Je suis arrivé à l'heure que eusse voulu avoir esté perdu en Jérusalem, mais, bien mercy, le maistre et les serviteurs sont en jseureté ; *ibid.*, p. 492 nota.

mișcare, de zgomot, de glorie, de cuceriri, și-o făcuse. Zice foarte bine cronicarul Comines: „Ducele își pune atîtea lucruri în cap, și așa de mari, încît a trebuit să-rămîie strivit supt greutatea lor“ [1]).

Prin urmare ce s'a petrecut cu Carol Temerarul nu este intriga biruitoare a lui Ludovic al XI-lea, ci un act de sinucidere politică, prin pornirea vijelioasă a tuturor instinctelor unui om către scopuri prea înnalte și grele. Se știe că el a cerut coroana dela Împăratul Frederic al Germaniei. Coroana a cam zăbovit. Carol s'a amestecat în fel de fel de lucruri: și în afacerile arhiepiscopale din Colonia, puindu-se să asedieze orașul Neuss, care nu avea nimic a face cu interesele sale, cu politica firească a unui duce de Burgundia. După aceasta s'a aruncat într'un războiu cu Svițera: bătut de două ori, la Granson și Morat-Murten, el întră imediat într'o nouă luptă pentru Lorena. Aici îi răsări în cale René de Vaudemont, moștenitorul provinciei, în lupta dela Nancy (5 Ianuar 1477). Iarna, cu trupe obosite, absolut inferioare, ducele a fost învins, și cadavrul lui s'a găsit pe cîmpul de luptă. Așa s'a mîntuit cariera lui Carol Temerarul. Și numai după această moarte, pe care singur a căutat-o, printr'o înfrîngere pe care o merita, numai după aceasta apare Ludovic al XI-lea doritor de a-și întinde hotarele. Comines spune cu multă dreptate că ce a făcut și atunci era o greșeală, în urmărirea moștenirii Burgundiei. Și iată care:

Carol Temerarul lăsase numai o fată, Maria

[1]) Ledit duc met tant de choses en son imagination, et si grandes, qu'il demeure sous le faix; p. 100.

de Burgundia, care a luat pe urmă pe Maximilian de Austria, cu care a avut pe Filip-cel-Frumos, soțul Ioanei Nebuna, fiică a Isabelei de Castilia și a lui Ferdinand de Aragon. În felul acesta pămîntul Burgundiei a ajuns în stăpînirea Casei de Austria. Evident, cea mai groaznică lovitură pe care o putea primi regalitatea franceză. Își poate cineva închipui ceva mai amenințător pentru tot viitorul ei decît aceasta? Să aibi pe Habsburgi în Imperiu, să-i aibi în Spania, să-i aibi la Rin, la Pirinei, să se găsească Franța strînsă între cele două ramuri ale cleștelui supt fiul acelui Filip, Carol Quintul! Și supt cine s'a făcut aceasta? Supt șiretul, supt ingeniosul, supt „modernul" Ludovic al XI-lea! Contemporanii ziceau că putea să facă altceva. Nu să lase pe Maximilian a se așeza în Burgundia, ci el, cu mijloacele lui, să cucerească Imperiul german, să ajungă, dispunînd de o armată permanentă, de un tesaur, a fi stăpînul, nu numai dincolo de Rin, dar în Ungaria și în Boemia.

Ludovic a și trimis într'un rînd pe cineva să vadă cum este Împăratul acela din Germania, Frederic al III-lea, și, la 1458, Jean de Chandenier, comandant de Strassburg, îl zugrăvia ca „adormit, laș, morocănos, greoiu, îngîndurat, melancolic, zgîrcit, fricos, lăsîndu-se călcat pe coadă fără să-și răsbune, schimbător, ipocrit, prefăcut și demn la orice calificativ rău și cu totul nevrednic de cinstea ce o are" [1]).

1) 8 lunie 1458: „Endormi, lâche, morne, pedant, pensif, mérincolieux, avaricieux, chiche, craintif, qui se laisse plumer la barbe à chacun sans revanger, variable, hypocrite, dissimulant et à qui tout mauvais adjectif appartient, et vraiment indigne de l'honneur qu'il a"; Petitot, *l. c.*, p. 221 nota 1.

Și el adauge: „Dacă Dumnezeu din mila sa ar da ca regele, d-voastră și ducele de Burgundia să fiți în bună înțelegere, nu mă îndoiesc că prea-creștina Casă a Franciei în scurtă vreme ar avea în mîna sa Imperiul și regatele Ungariei și Boemiei și onoarea de a ajuta credința creștină... Și știu că mulți domni mari și aproape tot poporul din Germania se așteaptă să se întîmple așa, și o doresc“ [1]).

Anglia nu era în măsură să oprească expansiunea puterii francese. Ea întrase în teribilul război al celor Două Rose. Se omora Casa de Lancaster cu Casa de York. Regii Angliei se rugau de Ludovic să permită ca refugiații englesi să fie primiți în Franța, și-i mulțămiau pentru aceasta. O singură dată a fost o năvălire englezească în Franța: a lui Eduard al IV-lea, care aruncă o proclamație strașnică, arătînd că a venit pentru „a restabili Biserica, nobilimea și poporul în libertatea lor cea veche [2]).“

Ludovic al XI-lea a rîs: a trimis solii lui, s'a negociat o bucată de vreme, și peste cîteva săptămîni Eduard, care avea cu el 1.500 de oameni și-i trebuiau trei săptămîni ca să-i trimeată acasă, — și pentru că acum „era Marea între ei“ [3]), — s'a retras. Și Ludovic face, ironic, această consta-

1) Si bien, par sa grâce, donnoit que le roi, vous et mondit seigneur de Bourgogne fussiet en bone intelligence, je ne doute point que la très-chrétienne Maison de France, en brief, eut en main l'Empire et les royaumes de Hongrie et de Behaigne et l'honneur de secourir la ioi.... Et sera que plusieurs grand seigneur et presque tout le commun peuple d'Allemangne le désirent; *ibid.*

2) Afin qu'il peust remettre l'Eglise, les nobles et le peuple en leur liberté ancienne“; *ibid.*, p. 126.

3) Aussi la Mer estoit entre eux deux; *ibid*, pp. 482—3.

tare către „vărul“ Eduard, altfel un simplu Eduard de la Marche: „Nu este om pe lume pe care să fi dorit să-l văd mai mult ca pe d-ta“ [1]).

Regele Angliei își luase orice nădejde, și acum, complimentat și înzestrat cu ceia ce-i trebuia, se întoarcea acasă.

Franța dar putea să-și satisfacă orice visuri la Răsărit, și, totuși, cu un astfel de Împărat, cu un astfel de rege engles, aceasta nu s'a întîmplat. Comines spune că Ludovic fusese sfătuit — și el primise această părere, — să anexeze Burgundia dintr'o bucată, și nu în fărîmi, și pentru acest scop să mijlocească o căsătorie. Și, dacă nu se poate găsi cineva din Casa de Francia, să se caute un senior francez cu care să fie măritată Maria de Burgundia și în felul acesta Casa de Burgundia să fie menținută în cercul de interese și în raza de prestigiu a Coroanei franceze. Ludovic a vrut, de fapt, să căsătorească pe fiica lui Carol Temerarul, Maria, fată mare, cu copilul său, care abia avea cîțiva ani. În deosebitele părți ale moștenirii, el încercă deosebite mijloace, și nu izbuti, căci regele, ca temperament, era mai burghes decît cel mai burghes dintre aceia cari-l încunjurau. Se plîngea lumea că la masa lui poftește numai negustori, că se încunjură numai de oameni cum nu se mai văzuseră pînă atunci în jurul unui rege al Franciei. O făcea ca demonstrație, o făcea și dintr'un instinct al viitorului, dar o făcea așa și fiindcă sămăna cu ei [2]).

---

[1]) Il n'y a homme au monde que je desirasse tant à veoir que vous; *ibid.*, p. 155.

[2]) V. *ibid.*, p. 402.

Și a făcut fără îndoială politică de burghes, de „bărbier“ în aceste lucruri. În loc să iea de-odată, fie și într'o formă mascată, moștenirea burgundă, el s'a gîndit s'o prindă bucățică cu bucățică, anexînd așa cum se înfățișau imprejurările. Caracterul meschin al dibăciei sale l-a adus să piardă totul. S'a făcut deci căsătoria între Maria de Burgundia și Maximilian de Austria, și totul s'a isprăvit. Un greu viitor pentru Coroana Franciei era pregătit astfel. Deci iată că, și atunci cînd a fost vorba de moștenirea Casei de Burgundia, Ludovic a pierdut momentul. Iar, cînd, la 1481, Maria moare dintr'un accident, lăsînd și o fată, Margareta, Ludovic izbutește, prin pacea de la Arras, să o logodească cu fiul său, ba s'o și aducă la Curte, stabilindu-se ca zestre Artois si Franche Comté. Dar, cînd, prin moartea ducelui Francisc, Bretania ajunse și ea o zestre, pentru ducesa Ana, fiica răposatului, pe care, cu voia ei, tot Maximilian și-o alesese de mireasă, se căută, după moartea lui Ludovic, și se izbuti a încheia căsătoria Anei cu Carol al VIII-lea, care pierdu astfel provinciile flamande.

Așa dar, dacă nici în astfel de împrejurări Ludovic n'a ajuns la capătul la care putea să ajungă, ci, din potrivă, a pregătit cea mai mare primejdie pentru regalitatea francesă, atunci nu avem a face cu un Macchiavelli încoronat, care, printr'o dibace întrebuințare a tuturor împrejurărilor, realisează în douăzeci de ani un program care era însăși rațiunea lui de traiu.

Și, cu toate acestea, pe vremea lui Ludovic s'a realisat unitatea politică în Franța supt regalitate. Și aceasta din două motive: fiindcă apare o putere care-l dorește pe rege și fiindcă dispare o altă putere care-l împiedecă. Începem cu aceasta.

La încoronarea lui Ludovic al XI-lea, trebuiau să figureze cei doisprezece „pairs de France", în legătură cu acele „chansons de geste", cu epopeia populară a evului mediu. O parte din feudalitatea cea mare francesă, era considerată, de un timp, ca „pairs", de o samă cu regele. Se presintă din cei laici însă numai unul: ducele de Burgundia. Și ceilalți de ce nu? Fiindcă nu mai erau, fiindcă toate aceste feode dispăruseră, sau prin anexare, sau prin sfărîmare. Pînă și feodalitatea apanagistă, creată mai recentă de Ioan-cel-Bun, se fărîmițiase întocmai ca și cealaltă. Astfel marea dușmană a întregirii teritoriului frances în forma monarhică, feodalitatea marilor teritorii, dispăruse, afară de Burgundia, care era pe cale de a se sinucide prin blîndețea nespusă a lui Filip și prin neastîmpărul ruinător pentru Statul său al lui Carol Temerarul.

În ce privește Biserica, ea nu mai avea niciun amestec care să însemne o opoziție permanentă față de interesele regale. Se compromisese absolut prin shisma cea mare, și, cînd a fost vorba să se creeze un singur Papă în locul acelora cari se luptaseră pînă atunci, catolicismul a avut trei,—lucru la care nu s'au fost gîndit de sigur, matematicii politici de atunci. Și, cu

toate silinţile care au fost întrebuinţate pentru a face pe acel conte de Savoia, care ajunsese Papă, Felix, să părăsească tiara, nu s'a izbutit.

Într'o astfel de stare, evident că Biserica nu mai represinta o primejdie pentru regalitate.

Dar s'a văzut că, dacă, împotriva intereselor regelui Franciei, s'a făcut războiul de o sută de ani, cu toată anarhia care se observă într'însul, aceasta se datoreşte altui factor decît feodalilor celor mari: se datoreşte cavaleriei foarte numeroase, setoase de glorie, absolut incapabile de linişte, care a întrebuinţat pe rege, forma regală, pentru satisfacerea ambiţiilor sale. Ei bine, nici aceşti cavaleri nu mai existau pe vremea lui Ludovic al XI-lea; prin lupte se distruseseră. Franţa provocase toată anarhia din secolul al XIV-lea pentru ca să aibă prin înseşi resultatele distrugătoare ale acestei anarhii liniştea sa în secolul următor. Cavalerii aceştia, oricît s'ar fi cruţat între dînşii, reuşiseră a se nimici. S'a întîmplat astfel în Franţa prin războiul de o sută de ani ceia ce se întîmplă în Anglia, chiar pe timpul lui Ludovic al XI-lea, prin războiul celor Două Rose. Prinsă şi ea de o adevărată furie de sinucidere politică, cavaleria s'a frămîntat decenii întregi pentru ca, la urma urmelor, o mulţime de familii din cele mari de odinioară să fie total distruse.

Ca dovadă de cît erau de distruse aceste familii ajunge următorul fapt: Nu deschide cineva o cronică din secolul al XV-lea fără să întîlnească adesea pomenirea cîte unui bastard, care joacă un mare rol în societate şi la Curte. Evi-

dent că existau astfel de bastarzi în familiile nobile și înnainte de acest veac. Dar, dacă în veacul al XV-lea sînt represintate anumite Case, cum e cu Alençon, Armagnac, Bourbon, Vendôme, Dunois (Orléans), contele de Cominges, Anton, bastard de Burgundia, numai prin bastarzi, aceasta înseamnă totala epuisare a descendenților legitimi ai acestor Case, așa încît ambițiunile și tradiția lor trebuiau să se stringă în jurul unuia pe care părintele său poate nu-l recunoștea niciodată, iar, dacă-l recunoștea mai tîrziu, intra și în stăpînirea feudelor părintești. Dar bastardul putea să fie lovit mai ușor de regalitate decît celălalt. Lipsit adesea de venituri, el trebuia să fie un aventurier, și aventurierul, prin activitatea lui, chiamă totdeauna mai mult intervenția pedepsitoare a autorității regale decît cel ce are el însuși un rost legitim.

În ce privește nobilimea cea mică, ea se organisase, după ce s'a mîntuit războiul de o sută de ani, în bande, care purtau felurite nume, unele din ele foarte simpatice și cu totul nepotrivite cu rolul pe care-l săvîrșiau purtătorii lor: „Les Frais visages“ — lîngă „Les Robeurs“, „Les Écorcheurs“, cu nume foarte caracteristice, — „Les Tard Venus“. Față de astfel de oameni, față de procedeurile lor, față de calitatea inferioară a șefilor, dintre cari unii erau străini, Englesi ca Hawkins, Spanioli ca Roger de Villandrada, se puteau întrebuința mijloacele cele mai aspre fără să protesteze cineva. Unele din bande au fost distruse și, pentru a le distruge, Ludovic al XI-lea, ca Delfin, s'a amestecat în

niște afaceri germane, apoi în campanii sviteriene: în 1444, într'o vestită luptă, a distrus astfel cea mai mare parte din aceste „grandes compagnies“, și s'a „luat sîngele cel rău“ al țerii [1]).

Prin urmare iată cum marile piedeci ale regalității francese dispar din calea ei. În schimb îi răsar sprijinitori noi. Aceștia sînt înainte de toate „legiștii“, sfetnicii cari stau în jurul ei, ca pe vremea lui Filip-cel-Frumos, în măsură încă și mai mare. Avem scrisoarea prin care se anunță moartea lui Carol al VII-lea: în josul ei sunt iscăliți toți aceia cari-l încunjurau atunci. Nu este nici un mare nume al Franciei celei vechi: nobilime de ieri, de alaltăieri și burghesie. Cînd e vorba să se negocieze un tratat, de obiceiu burghesia singură dă de două ori mai mult ca represintanți diplomatici decît fiecare din clasele celelalte.

Se vede apoi foarte bine în această epocă nouă că regele poate face totul cu bani. S'a păstrat lista banilor pe cari-i primiau cîte unii. Dammartin avea cinci-șase venituri. Moralitatea politică a multora dintre dușmanii regalității s'a înnecat în potopul de aur care se revărsa asupra lor. Banii aceștia ai regelui îi trebuiau; fără ei n'avea nici soldați, nici ajutători; fără bani el nu putea cumpăra și stăpîni conștiințele. Dar aceasta cerea o contabilitate foarte atentă și foarte migăloasă. Contabilitatea aceasta o făcea burghesia. O mulțime de negustori erau la îndemîna regelui, pentru ca, oricînd ar fi vrut să

1) „Oter le mauvais sang“, zice cronica.

capete, în orice formă, banii necesari, să-i procure. Dar ea a căpătat și o întrebuințare nouă în aceste noi instituții financiare.

S'a creat astfel o întreagă clasă interesantă, ridicată din burghesie, trecută prin școală, așezată alături de nobilime, care constituia adevărata tărie a regatului.

Și încă un lucru Judecata regelui a fost considerată totdeauna drept cea mai bună. Dacă înainte n'o cerea poporul, era fiindcă nu se găsia drumul pînă la dînsa. Acum regele se îngrijia ca acest drum să existe, să fie totdeauna deschis și totdeauna sigur. Parlament la Paris, Parlament la Grenoble. Judecata aceasta se îndeplinia însa pe basa dreptului roman înviat și prin oamenii din burghesie cari se deprinseseră a cunoaște toate tainele acestui drept. Clasa care prin finanțele regelui se ridica la însemnătate, se ridica deci și pe această cale.

Dar această clasă se mai putea ridica și în alt fel. Nu degeaba se lăuda Ludovic al XI-lea că putea să meargă cineva cu punga în mînă dela un capăt al regatului său la altul.

Una cele mai mari personalități ale societății economice din această vreme e acel Jacques Coeur, care avea contuare în toate orașele mari italiene, care întreținea legături cu Egiptul, care se ocupa de toate negoțurile posibile. Un om cu afaceri pretutindeni, deci bucurîndu-se de o avere mare, clădind case în care toate artele colaborau pentru a li da forma cea mai frumoasă. Carol al VII-lea, la sfîrșit, l-a dat în judecată ca să-i confiște averea După confiscare,

Jacques s'a dus la Roma și acolo din singurul venit al capitalului întrebuințat în întreprinderile italiene a trăit ca un prinț, — familia de altminteri, continuînd să joace același rol. Devisa lui cuprindea întreaga ambiție nouă a burghesiei: „A coeur vaillant rien impossible".

Pe aceste trei căi burghesia se ridică necontenit. Și era numeroasă prin afluxul populației de la țară, care astfel se libera. Printre orașele acestea înfloritoare, erau unele, ca Bourges, unde a fost adăpostit atîta timp Carol al VII-lea tînăr, care avea 50.000 de locuitori. Își poate cineva închipui ce era Parisul. Comines spune că era uimit cînd vedea venind din Normandia provisiile de hrană pentru imensul oraș. Burghesia avea conștiința că tot ce e în Franța: știință, artă, literatură, pleacă de la dînsa.

Și avea conștiința că în ea se concentrează și viața economică, și viața sufletească a națiunii. Încă în veacul al XIV-lea poemele cu subiect războinic se scriu de mici clerici, ca Guillaume de Machaut sau Alain Chartier, de fiica de medic ce a fost Cristina de Pisan. Știm ce spirit de glumă și satiră, de libertate și atac aduc cu dînșii. Cei doi represintanți ai poesiei în această vreme sînt burghesi. Nobilimea în această epocă dă un singur scriitor de frunte, pe Charles d'Orléans, care-și datorește însă talentul literar, nu descendenței din feudalitatea de sînge regal, ci aceleia din isteața Valentina Visconti. Încă Eustache Deschamps arătase spiritul dîrz de care orașele erau însuflețite; vedem la altul Franța aceasta orășenească înspăimîntată de cererile de bani.

îngrozită de pretențiile fiscale necontenite ale regalității. Rutebeuf dăduse fără milă pe față aceași suferință. Și alături de dînsul François Villon, care este fără îndoială unul din cei mai mari poeți ai Franciei, înfățișează dela un capăt la altul al operei sale viața de sărăcie, de umilință, de desperare a clasei de jos a poporului frances.

Este vorba, în aceste blăstămuri, de umanitatea în genere, de suferința care așteaptă pe fiecare. Dar nota aceasta de pesimism desperat arată că în Franța, dacă erau puteri, energii, bogăție și talente, lipsia un lucru: lipsia singurul care dă inițiativă și face dintr'o clasă politică un factor nou pentru viața unei națiuni: sentimentul de încredere în sine, care vine, nu din dreptatea ce i se dă, dar din dreptatea pe care este în stare să și-o cîștige. Acesta este lucrul care a oprit Franța în loc pe vremea lui Ludovic al XI-lea.

In locul unei politice mari totdeauna lîngă rege, această burghesie, chemată și la Statele generale din 1480-1483, se revoltă pentru bani,— pe cari de sigur îi putea plăti, ca Bourges în 1474 și Rheims ceva mai înnainte.

Regele pedepsia aspru, fără milă, orașele care-și arătau nemulțămirea. Astfel orașele francese n'au ajuns,—ca acelea italiene, care cu organisații de acestea cîștigaseră tot ceia ce posedau,— conștiente, cu o organisație liberă, pornită dintr'o inițiativă care să li aparție numai lor. Franța a fost oprită în loc la începutul secolului al XVI-lea prin căderea vechilor puteri și prin lipsa de pu-

teri noi, represintînd, nu elemente din burghesie agregate la regalitate și servind regalitatea, ci altele, represintînd burghesia însăși, răzimată pe popor și manifestîndu-se solidar ca factor nou și independent pentru întemeierea unei țeri noi și a unei noi națiuni.

Și de aceia Franța lui Ludovic al XI-lea merse la eșafodul dela 1793 al lui Ludovic al XVI-lea, fiindcă niciodată cu clase umilite nu se ridică un popor, ci numai cu clase care singure și-au cîștigat tot ceia ce posedă.

XIV.

Reacţiunea cavalerească: Ofensiva francesă în Italia şi pe Rin.

Franţa părea că întră într'o eră de cugetare politică burghesă, aşezată, socotită, plină de consideraţiuni care privesc numai realitatea şi nu se amestecă întru nimic în domeniul părăsit al ideilor medievale. Dar, din nenorocire, această politică, devenită din ce în ce mai burghesă în tendinţele ei, nu era sprijinită pe o clasă complect desvoltată şi capabilă de iniţiativă, clasa negustorească, orăşenească: clasa aceasta n'ar fi putut, confundîndu-se cu nobilimea, să formeze temelia cea adevărată a unei noi desvoltări a poporului frances. Şi e foarte regretabil cînd, în locul unei clase noi, pe care să se sprijine o politică nouă, întîlneşte cineva numai o clasă domesticită pe deplin, neavînd ambiţiuni dincolo de interesele ei speciale şi care deci nu va fi niciodată în stare să facă, cu aceiaşi con-

secvență, cu acelaș curaj, cu același simț al lucrurilor schimbate, o politică nouă, complect desfăcută de tradițiile cele vechi.

Vor putea fi înjghebate, deci, iarăși, marile întreprinderi militare, întru toate asămănătoare cu acelea pe care le cunoaștem din timpul războiului de o sută de ani, cu această deosebire că asemenea întreprinderi, care nu cuprind în ele mai puține aventuri decît cele care se desfășoară în tot decursul secolului al XIV-lea, nu se desvoltă pe același teritoriu.

Dar și mai rău decît atîta. Fiindcă aceste campanii italiene, începute de Carol al VIII-lea, continuate de Ludovic al XII-lea și care întîlnesc cea mai splendidă înfățișare cavalerească a lor în timpul domniei lui Francisc I-iu, făcute nu numai cu mijloacele evului mediu, dar de oameni cari par stăpîniți de idealul acelui timp, ating și un teritoriu absolut străin de interesele adevărate al regalității și ale națiunii francese.

Pentru desvoltarea logică a poporului frances pe pămîntul frances, la începutul epocei moderne, ceia ce se întîmplă dela 1494 — deschiderea acestei serii de războaie — la 1554, pacea dela Cateau-Cambrésis, — nu este altceva decît o uriașă săritură înnapoi. Trebuie să căutăm deci a explica acest fenomen: că o parte din Franța, regalitatea, cavaleria, unele elemente politice, se aruncă în întreprinderile acestea italiene, care nu raportează nimic, nici măcar ca patrimoniu moral, și după aceia trebuie să vedem ce făcea în acest timp Franța cealaltă, de acasă, Francesii legați de interesele lor cele adevărate. Nu

era greu ca un rege tînăr, ca niște nobili de o vrîstă cu el, ca niște curtesani, cari, ca să rămîie lingă Suveran, trebuiau să-i aprobe planurile, nu era greu ca aceștia să pornească în campaniile italiene. Dar a fost foarte greu ca pentru această politică de aventuri să fie cucerită Franța în întregime, — singurul lucru care ar fi făcut din ele o manifestație adevărată, sinceră și vrednică de un interes cu mult mai mare, al întregimii națiunii francese la începutul timpurilor moderne.

În anul 1494 regalitatea franceză isprăvește cît poate de răpede toate problemele care rămăseseră deschise încă din vremea lui Ludovic al XI-lea. Vorbim deocamdată numai de problemele străine, rămînînd ca marea problemă internă să fie lămurită odată cu explicarea motivelor care au îndemnat poporul frances la aventura italiană. Era o mare întrebare în ce privește granița nord-ostică a Statului frances.

Margareta de Burgundia, nepoata de fiică a lui Carol Temerarul, fusese peţită pentru Carol al VIII-lea și crescută chiar la Curte ca să fie regină a Franciei. Cînd iată că se ivește problema Bretaniei, prin apropierea morții ducelui de Bretania, Francisc, care lăsa două fete, dintre care cea mai mare, Ana, trebuia să ie în căsătorie pe Maximilian de Austria. Atunci Margareta a fost înlăturată, Carol al VIII-lea a pătruns în ducat la 1487, fără succes, dar trupele lui, comandate de la Trémoille, cîștigară lupta dela Saint-Aubin-du-Cormier (1086); pacea prevedea numai că moștenitoarele nu vor

fi măritate fără voia regelui, dar, la moartea lui Francisc, Ana fu silită, în 1491, să iea pe tînărul rege. Natural că de pe urma ruperii unei căsătorii contractate în toată forma, lucru foarte jignitor pentru Maximilian, ca și în urma împiedecării lui, de care a fost vorba mai sus, de a lua în a doua căsătorie pe Ana de Bretania, prin urmare în urma acestor două jigniri și a celor două conflicte, reîncepe ostilitatea între Casa de Franța și între ceia ce consimțim a numi pentru moment, pînă vom lămuri lucrul mai potrivit cu adevărul, Casa de Austria.

Acum, ar fi fost natural ca regele Carol al VIII-lea, care ieșise abia de supt tutela, prielnică, a surorii sale, Ana de Beaujeu, să continue tradiția aceasta și a tatălui său, să facă politică reală, locală, teritorial și național francesă, căutînd să asimileze cît se poate mai mult noile provincii căpătate. Doar noul teritoriu breton, legat de Franța prin această căsătorie, nu era anexat: nu se făcuse o confundare între Bretania și Franța prin căsătoria Anei cu Carol al VIII-lea. Nu era altă legătură decît aceia dintre Castilia și dintre Aragon, prin căsătoria Isabelei de Castilia cu Ferdinand de Aragonia. Un soț avea un teritoriu, alt soț alt teritoriu. Și dela căsătoria celor doi șefi de teritorii pînă la căsătoria, mult mai grea și mai rodnică, a celor două teritorii, trebuia să treacă încă multă vreme, și politica lui Ludovic al XI-lea ar fi cerut ca de acest lucru să se ocupe înnainte de toate fiul său.

Și tînărul avea ceva din însușirile tatălui său,

întru cît vrîsta lui lăsa să se vadă aceasta și, pe lîngă aceasta, el primise acea strictă, aspră și tristă educație pe care i-o dăduse Ana de Beaujeu. Comines ni spune: „Un tînăr hrănit cu frică mare și între oameni de rînd, sfielnic la vorbă, bun fără păreche și cu graiu dulce“ [1]).

Ei bine, n'o face. Rămîne ca Bretania însăși să-și găsească rosturile ei de apropiere față de Franța. El nu le descopere, și nici nu le urmărește. Odată căsătoria îndeplinită, lucrurile sînt lăsate să meargă dela sine. Dar era o parte în care lucrurile nu mergeau dela sine: anume partea aceia din moștenirea Mariei de Burgundia care-i trebuia neapărat Franciei și care astăzi se află în hotarele teritoriului francez, Artois și Flandra apuseană, iar, la Sud, Franche-Comté. Cine ar crede însă că regele se și grăbește, la 1493, să încheie cu Maximilian tractatul dela Senlis, prin care părăsește provinciile acestea dela Nord-Estul Franciei, Artois și Franche-Comté? I le dă regelui Romanilor, reservîndu-și numai trei orașe, pe care le va ocupa numai cîtă va vreme, pentru rațiuni trecătoare, de oportunism militar. Și, de altfel, aceste orașe și ele, după trecere de cîțiva ani, trebuiau să fie date pe deplin în stăpînirea lui Maximilian.

Era prin urmare o împortantă graniță a regatului francez deschisă pentru Casa de Austria.

---

[1]) Cf. III, p. 189: „petit homme de corps et peu entendu, mais estoit si bon, qu'il n'est point possible de voir meilleure creature“; p. 230: „la plus humaine et douce parole d'homme que jamais fut, estoit sienne“. „Ne faisoit que saillir au nid“; „craintif à parler“, „nourry en grande crainte et avec petites personnes“. Pp. 26, 130.

Aceasta însă nu represintă aici interese germane, ci alte interese, mai puțin opuse principial față de Franța decît interesele unor regi germani, dar, tocmai de aceia, cu mult mai periculoase pentru desvoltarea regalității francese.

După aceia Carol se învoiește tot așa cu vecinul său de dincolo de Pirinei, cu Ferdinand Catolicul, prin tratatul din Narbonne, lăsîndu-i liber joc în toate problemele care interesau în același timp și Spania și Franța (e vorba de provinciile Cerdagne și Roussillon). Iar el, împăcat și cu vecinul său de peste Mare, Henric al VIII-lea (tratatul dela Étampes), pornește, încă de la 1494, o mare expediție în Italia.

Aici el apare ca represintantul drepturilor Casei de Franța asupra regatului de Neapole.

Acest regat, cucerit de Carol de Anjou, ajunsese în stăpînirea altei Case de Anjou în veacul al XIV-lea,—aceia care pornește dela un fiu al lui Ioan-cel-Bun. Dar, după 1450, cineva care era mai aproape, care avea interese mai adevărate și știa mai bine în ce chip, nu numai că se poate căpăta o dominație, dar se poate și menținea, Alfons din Casa de Aragon, moștenitor al Siciliei, de mult scoasă de supt stăpînirea Angevinilor, izbutise să se strecoare în regatul de Neapole. Casa de Aragon, unită și cu Casa de Castilia, prin căsătoria lui Ferdinand cu Isabela, avea de la început un mal al Mării Mediteran, cel apusean, și acum ea ocupase în față, cel puțin în ce privește partea sudică, marea insulă vecină cu Italia și se fixase și în unghiul sud-vestic al peninsulei, ocupînd și malul

cellalt. Ea căuta deci să îndeplinească în părțile acestea ale Mării Mediterane ceia ce Veneția încercase, timp de mai multe secole, să îndeplinească în Marea Adriatică.

Pentru regele Franciei lucrul nu era așa de lămurit și de firesc. Drepturile lui erau foarte contestabile. Casa de Anjou era una, și el altceva. Este adevărat că moștenitorul drepturilor angevine pe vremea lui Ludovic al XI-lea, regele René, nu era de loc potrivit pentru o adevărată activitate politică : un om blînd, funcționînd totdeauna ca podoabă a ceremoniilor de Curte, sau ca împăciuitor al tuturor conflictelor, el a trăit multă vreme, dar era bătrîn înnainte de a îmbătrîni și avea gusturi de pictor și trubadur, care nu se potriviau de loc cu ale lui Ludovic al XI-lea și cu cerințele vremii față de un Suveran. Moștenitor al Lotaringiei, a stat cinci ani în temnița rivalului său din Casa de Vaudemont și a cedat apoi țara fiului său (1451-6). Moștenitor al fratelui său în Neapole, el părăsește regatul înnaintea Aragonesilor (1442), lăsînd și aici sarcina luptelor aceluiași fiu, Ioan de Calabria. Scos din Anjou de nepotul său, Ludovic, nu-i rămîne decît să se retragă pentru o moarte liniștită în Provența (1480). René de Vaudemont, vărul său, îi disputa moștenirea, dar Ludovic al XI-lea o sechestră, și Carol al VIII-lea anexă prin decret vechiul regat al Provenței, la 1486.

Regele Franciei căută acum să iea regatul de Neapole pentru dînsul singur. Era însă și alt pămînt italian, asupra căruia cineva din Casa

de Franța avea pretenții, ducele de Orléans: Milanul, ca al cărui moștenitor se privia ducele. Ludovic de Orléans, fratele lui Carol VI-lea, luase în căsătorie pe Valentina Visconti, și ducele de Orléans care căutase să-și strecoare influența, împotriva influenței regentei, în timpul minorității lui Carol al VIII-lea, era nepotul de fiu al Valentinei Visconti, prin tatăl său, faimosul poet Carol de Orléans.

Ludovic, care nu avea calitățile poetice ale tatălui său, avea fără îndoială ambițiunile bunicei și tot spiritul acela italienesc, de dibăcie, de elasticitate, de putință de a se adapta împrejurărilor, care a făcut din el un principe foarte turbulent, un captiv foarte smerit, după înfrîngerea dela Saint-Aubin du Cormier, în cușca de fier „naltă cît un stat de om și ceva mai sus", unde era pus. Ajunsese un foarte zîmbitor văr al regelui, pentru ca pe urmă să ajungă un rege model pentru timpurile sale.

Dar, pentru moment, Carol nu se gîndia la ambițiile și la drepturile lui Ludovic de Orléans asupra Milanului, ci numai la pretențiile sale proprii asupra regatului de Neapole.

Erau mulți cari-l chemau acolo; veniseră la Curtea lui soli din toate părțile Italiei zbuciumate de o adîncă nemulțumire în toate provinciile sale. Italiei îi trebuia un lucru, pe care nu-l putea căpăta pe nicio cale prin propriile ei puteri: unitatea, liniștea, care i-ar fi permis să desvolte toate puteriile în adevăr superioare ale rasei. Fărîmițată într'o mulțime de State: republici învechite, tiranii mai noi și tiranii mai

vechi, al căror prestigiu era ridicat prin toate farmecele de artă și literatură ale Renașterii, ea cuprindea pe lîngă aceasta și teritorii întregi stăpînite de străini, cum era Sicilia și regatul de Neapole. Aici Casa de Aragon era represintată printr'o rudă a lui Ferdinand Catolicul.

Nemulțumirea se manifesta energic și în tirania din Nordul Italiei, în ducatul de Milan. Ducele Gian-Galeazzo fusese înlocuit prin usurpația unei rude mai în vrîstă, om lipsit de orice scrupul, acel Ludovic Maurul, care ținea pe seniorul adevărat, nepotul său de frate, închis și care strînsese toată puterea în mînile lui.

În Florența, Casa de Medicis se prefăcuse într'o dinastie de tirani. Elementele republicane, pe care le scormonia atunci fanatismul contagios al lui Savonarola, criticînd moravurile stricate ale societății superioare, de bancheri, de oameni de afaceri, cari dominau orașul, nu voiau să lase Casa de Medicis a-și consolida sau menținea autoritatea căpătată, printr'o dibace strecurare, în secolul trecut.

În Statele pontificale, Papa Alexandru al VI-lea ar fi dorit să întemeieze și el o putere modernă, cu Tesaurul Bisericii și cu mijloacele de isteține particulare ale rasei sale, vestita familia Borgia, la care s'ar fi adăugit prestigiul superior al papalității înseși: Papa și fiul său, vestitul Don Cesare, acusat că a omorît pe fratele său și de lucruri, dacă nu tot așa de tragice, cel puțin, în ce privește moralitatea, tot așa de grozave, visa de o „tiranie“ care ar fi

putut să se transmită în forma unei adevărate dinastii.

Îndemnat din toate aceste părți, tînărul bolnăvicios, cetitor de romane care era Carol al VIII-lea prinse a visa de cucerirea Italiei întregi, de supunerea celei mai frumoase părți din Europa, de stăpînirea unui teritoriu care cuprindea Roma însăși cu toate amintirile ei clasice, de drumul care putea duce, prin Italia de Sud, pe un rege al Franciei la o datorie neîndeplinită de înnaintașii lui, încă de pe vremea lui Ludovic al IX-lea: datoria de cruciată. I se atrase atenția asupra faptului că Mohammed al II-lea murise (cu doi ani înnaintea lui Ludovic al XI-lea), că urmașul lui, Baiezid, era cu totul nevrednic de marele său părinte, că Sultanul acesta leneș, îmbătrînit înainte de vreme, fără nicio concepție politică și fără nicio virtute militară, nu este iubit de nimeni, că toată lumea ținea la fratele său mai tînăr, Gem, pribeag în Apus și păzit de Papă, că o Impărăție a violenței trebuie să cadă cînd nu mai este o sabie biruitoare care s'o susție; că toată creștinătatea balcanică, nemulțumită, care umpluse Italia — în Montferrat marchisa era o princesă sîrbă, cu fratele ei Constantin lîngă dânsa [1]), și fugari greci, albanesi, între cari și fiul lui Scanderbeg, don Ferrante, serviau în toate oștirile —, este gata de luptă pentru causa creștină, și mai ales supt steagul Franciei, de care se lega întreaga tradiție a cruciatelor în-

1) Maria, fiica Anghelinei, și aceasta a Despotului Ștefan.

cepute cu Godefroy de Bouillon. Se mai observa că, odată Constantinopolul cucerit, drumul la Ierusalim ar fi deschis. Era de ajuns ca să farmece această minte slabă: sfaturile surorii sale mai mari, ale ducelui de Bourbon nu folosiră nimic; tînărul era încăpățînat [1]).

Călătoria lui înarmată în Italia a fost, în curs de cîteva săptămâni, un adevărat drum triumfal, dela Nordul la Sudul peninsulei. A întrat în Milan, a fost aclamat în Pisa cu strigătele, neînțelese, de *libertà*, *libertà*, a străbătut Statele pontificale, a încheiat un tratat cu Papa, care i-a pus la dispoziție pe Gem, pentru ca acesta să moară îndată în regatul de Neapole; noul Suveran, Alfons al II-lea, s'a grăbit să se retragă din cale-i. Stăpînirea franceză s'a impus foarte ușor, înlocuind pretutindeni pe indigeni, cari nu-i păreau oameni [2]). Dar, cînd să se întoarcă spre casă, el s'a trezit că toți acești buni prieteni, cari-l aclamaseră la fiecare pas, se unesc între ei pentru a-l izgoni din Italia și a-i da, înainte de a o părăsi, una din acele lovituri din care nu se mai ridică prestigiul unei armate.

Pe lîngă mercenarii spanioli și austrieci, el

1) Toutes choses necessaires à une si grande entreprise leur defailloient, car le roy estoit très jeune... personne, pleine de vouloir ne accompagné de sages gens, ne de bons chefs... ; n'avoit nul argent contant ; Comines, III, p. 2.

2) Comines, III, p. 76 : „il ne sembloit point aux nostres que les Italiens fussent hommes" El însuși scrie : „Est la nature de ce peuple d'Italie d'ainsi complaire aux plus forts" (p. 45). Cf. : „Jamais peuple, ne monstra tant d'affection â roy„ny à nation comme ils monstrèrent au roy, et pensoient estre tous hors de tyrannie" ; *ibid* p. 6.„ Tous estats et offices furent donnés aux François" ; *ibid.*, p. 76.

întîlnește în fața lui elemente italienești conduse și de ducele de Milan, care, după ce căpătase dela el tot ce putea să capete, între altele otrăvirea nepotului său și prin urmare moștenirea legitimă, — dacă nu din punctul de vedere moral, măcar din punctul de vedere dinastic —, se îngrijia să scape și de mîntuitor, după ce scăpase de acela împtriva căruia îl chemase. Ducele de Orléans e încunjurat în Novara, iar regelui i se opun acele trupe pe care a trebuit să le înlăture în furtunoasă bătălie dela Fornuovo, în care cu silințe mari Francesii au biruit, dar acuma cu foarte mari silințe. Și ce efecte extraordinare ar fi avut pentru ei pierderea acestei lupte! Dar, iarăși, dacă în această luptă Carol al VIII-lea ar fi fost bătut de ispravă, n'ar fi continuat campaniile italiene supt urmașul său. Faptul însă că a biruit, a atras și pe alții ca pe urmă să încerce aventura italiană.

Patru ani după întoarcerea regelui i se dă un spectacol la Curte — un joc de minge —, la care el asistă dintr'o galerie puțin cam dărîmată; de și om foarte mărunt de talie, el se lovește de pragul de sus al unei uși și moare peste puține ceasuri fără a-și fi recăpătat cunoștința (April 1498).

Astfel, prigonitul duce de Orléans devine Ludovic al XII-lea. Nu mai era tînăr și, de sigur, nu-i lipsia experiența. Crescuse în școala ambițiilor înfrînte, a umilinței și a suferinței. Cine stă în cușca de fier se poartă altfel de cum s'a purtat Carol al VIII-lea, crescut într'o

cușcă de aur. Căsătorit cu o soră a lui Carol, femeie de o îngerească bunătate, care a isprăvit pe urmă în retragere ca o sfîntă, el se desparte de dînsa pentru a lua în căsătorie pe Ana de Bretania, care își plîngea soțul. Era păstrarea pentru regatul Franciei a Bretaniei, care altfel s'ar fi putut pierde. În condițiile acestea ale trecutului lui, ale familiei lui, Ludovic părea predestinat să joace un alt rol decît tînărul acela care strălucise răpede în campania lui italiană și murise așa de neașteptat. Cu toate acestea și el a mers în Italia, din motive personale, de sigur, și din alte motive pe care le vom vedea pe urmă.

În Italia, apariția trecătoare a lui Carol al VIII-lea nu stabilise pacea. Dar ea avuse o trainică și însemnată urmare pentru peninsulă : se văzuse că există dincolo de munți un rege viteaz, care dispune de o armată foarte numeroasă, care e încunjurat de o strălucită cavalerie, unul care nu are niciun fel de interes real în Italia, care nu esîe capabil să cîștige pe acest pămînt nimic și pe care, totuși, ori entusiasmul tinereții ori niște titluri învechite îl atrag să se amestece necontenit acolo. Dar pentru cine vrea să întrebuințeze un om în vederea, nu a intereselor acestuia, ci numai a intereselor sale proprii, nu se poate să se presinte cineva în mai bune condiții decît regele Franciei față de Italia.

Dacă Ludovic de Orléans era puțin Italian și el, ca unul care se coboară din Casa Visconti, atîta mai bine! I se putea pune în vedere și ducatul de Milan, pe care-l va păstra încă mai

puțin de cum păstrase predecesorul său ducatul de Neapole. Și Ludovic a venit la rîndul său, a întrat în Milan în calitate de duce al acestei provincii, primit cu aceleași aclamații cu care fusese primit Carol, de și el arăta intenția de a rămînea, de a fi duce al Milanului întocmai ca înnaintașii săi din familia Visconti, trecînd peste usurpatorii din Casa Sforza. În douăzeci de zile tot teritoriul pe care vroia să-l aibă Ludovic, se afla în mînile lui. Curtenitor cu toată lumea, el leagă atunci cu Tommasina Spinola relații care ținură toată viața lui. Nicio armată nu i-a stat în cale. A mers astfel în pace, dar nu pînă la Neapole, căci își prețuia mai bine timpul decît înaintașul său și-și aducea aminte de zilele grele cînd fusese asediat în Novara: a trimes numai trupele sale ca să restabilească stăpînirea Franciei în regatul din Sud și s'a întors acasă.

Se îngrijise să se înțeleagă cu Ferdinand Catolicul, care, avînd de la 1479 Sicilia, părăsi pe ruda sa napoletană, don Federigo, ultimul rege din această dinastie locală [1]), ca să împartă împreună cu Ludovic regatul de Neapole.

Aici a fost lăsat ca locțiitor, ca regent, un senior de ilustră familie, contele de Montpensier, din Casa de Bourbon, care avea un singur defect: nu se scula nicio dată înnainte de amiază [2]). Cu sistemul acesta evident că regatul de Neapole nu putea să fie păstrat multă vreme, cu atît mai mult, cu cît Casa de Aragon, care acum

1) Fu adăpostit în Franța, dîndu-i-se ducatul de Anjou.

2) Bon chevalier et hardy, mais peu sage, zice Comines; il ne se levoit qu'il ne fut midi (III, pp. 100-1).

înțelegea să domnească, nu prin ramura cadetă, care abdicase, ci prin însuși regele Ferdinand Catolicul, trimesese aici pe unul din oamenii cei mai strașnici, care acesta se scula odată cu ziua, pe don Gonzalvo de Cordova. Așa încît, între viteazul leneș, care era represintantul Franciei și acest om viclean, stăpînit de un veșnic neastîmpăr războinic, evident că în scurtă vreme a trebuit să se aleagă lucrul în folosul regalității aragonese.

Pe de altă parte, mulți dintre tiranii italieni sau dintre republicile italiene nu puteau să sufere Veneția. Regele Franciei, dar, avea, în cugetarea lor, *datoria* de a sfărîma puterea militară a acesteia. Se punea chiar în perspectivă o împărțire a teritoriului venețian, în care i se dădeau regelui, ca duce de Milan, două, trei orașe așezate în regiunea continentală dela spatele Lagunei. Ludovic, raliindu-se la Liga de la Cambrai, cu Maximilian, Ferdinand și Papa Iuliu al II-lea, a primit, și trupele sale porniră împotriva mercenarilor Sf. Marcu. La 1509, în lupta dela Agnadel, Alviano, care-i comandà, a fost cu desăvîrșire învins.

Dar au trecut numai doi ani, și la 1511 toată Italia s'a ridicat chemînd pe regele Romanilor, Maximilian, împotriva Francesilor. I se cerea regelui să-și retragă trupele. N'a vrut. A trimes oști din nou, care au dat lupta de la Ravena, în care a murit Gaston de Foix, acela căruia Carol al VIII-lea îi păstra în rîndul al doilea moștenirea regală a țerii sale.

Dar coaliția italiană, în fruntea căreia stătea

Papa, furios pe Francesi, în care vedea vechi dușmani personali, continuă lupta, alcătuind „o Ligă Sfîntă“, în care întră și regele Angliei, biruitor, fără resultat, la Guinegate. Novara fu înfrîngerea italiană definitivă a Francesilor și ea aduse pacea, deci pierderea Milanului, în folosul unui nou Sforza, Maximilian, fiul „Maurului“ și purtînd numele regelui Romanilor.

Regele adună un sinod împotriva Papei, și Papa un sinod împotriva regelui. Interdictul s'a întins asupra regalității francese, și regina Ana a fost așa de impresionată de aceasta, încît a murit la treizeci și șapte de ani. Regele și-a făcut mai puțin sînge rău, atît de puțin, încît, după trecere de cîteva luni de zile, „fort débile et antique“, el s'a însurat cu tînăra soră a regelui Angliei, Henric al VIII-lea, Maria, care, începînd o viață ca pentru vrîsta ei, la Curtea francesă, duse în mormînt pe soțul răpede înlocuit, înnainte de a pleca ea din Franța, cu ducele de Suffolk.

Italia părușe definitiv evacuată. Iată însă că moștenitorul tronului Franciei, Francisc I-iu, un descendent al lui Ludovic de Orléans și care ținea pe fata lui Ludovic al XII-lea, Claudia, pornește, îndată după suirea sa pe tron, în puterea dreptului asupra Milanului, cedat formal de soția sa, spre țara visurilor și a desastrelor. La 1515 el cîștigă biruința de la Marignano împotriva Sviților. *E vorba acuma numai de Milan.* Dar, după o stăpînire de șase ani a ducelui frances, guvernatorul, Lautrec, trebuie să părăsească țara ; o încercare de a recupera Mila-

nul nu izbuti, și la 1525 se întîmplă marea înfrîngere de la Pavia, a lui Francisc din partea Spaniolilor lui Carol Quintul, urmașul, cu coroană de rege spaniol și de Împărat, al lui Carol Temerarul. Făcut prisonier, el a stat în casa din Madrid, care pentru activitatea lui regală era o aspră și teribilă temniță. Atunci a trebuit să cedeze lui Carol Quintul Burgundia și toate drepturile feudale pe care Coroana Franciei le avea asupra lui, pentru a încerca să înlăture apoi această cesiune printr'o abdicare asupra căreia în cel d'întâiu moment de libertate era să revie, obiectînd că un rege al Franciei nu poate cu niciun chip să părăsească provincii care fac parte din patrimoniul său.

Și pînă la jumătatea secolului al XVI-lea Italia n'a dispărut din programul regalității francese. Chiar cînd, după renunțarea generală și absolută din 1529 (pacea din Cambrai), stăpînirea spaniolă s'a întărit la Neapole, ba chiar cînd s'a întins asupra Milanului, cînd vice-regele spaniol a dispus de toate forțele peninsulei și cînd ducatul de Toscana și Papalitatea au fost în absolută dependență de cellalt rege, Francisc 1-iu n'a pierdut speranța că se va putea reface această stăpînire italiană pe care a fost și urmărit-o așa de multă vreme. O nouă invasie franceză, în 1536, luă Turinul : Francisc era fiul Luisei de Savoia. Încă la 1544 se dă lupta dela Cerisole, în care învinș Francesii.

Alături de preocupația aceasta aventuroasă

grija de rotunjire a hotarului răsăritean, care era nevoia cea mare pentru Franța, cade, bine înțeles, pe planul al doilea. Pentru Italia s'a făcut, în 1521, cea de'ntîiu ligă contra lui Francisc, supt auspiciile Papei Leon al X-lea ; pentru Italia s'a alcătuit noua confederație anti-francesă din 1522, cu Ferdinand, Maximilian, Milanul, Veneția, Florența, Genova, Lucca și Siena ; pentru Italia a fost invadată de atîtea ori Franța, în Nord și în Sud. Da, pentru Italia s'au purtat cele cinci războaie pe care Carol Quintul le-a pornit împotriva lui Francisc I-iu și a moștenitorului său, Henric al II-lea ; pentru Italia a fost Parisul amenințat de două ori de trupele Împăratului, care întraseră și prin Provența și prin Flandra ; pentru Italia provincii întregi și-au perdut prosperitatea, de pe urma măsurilor regale ca și a prădăciunilor teribile cu care erau obișnuiți mercenarii din secolul al XVI-lea. Pentru dînsa s'a coborît Francisc I-iu la alianța cu Sultanul Soliman și la solicitarea unei căsătorii între moștenitorul său și nepoata Papei Leon, celebra Ecaterina de Medicis (1533). În lupta aceasta pentru stăpînirea Italiei s'a cheltuit cea mai bună forță omenească și cea mai largă parte din comoara bănească strînsă cu greutate dela țeranii și dela orașele monarhiei francese. Pentru acest mare și zădarnic vis! Poate nu se pomenește în istorie un Stat modern care să-și fi risipit atîta timp toate sforțările, toți banii și să fi cules, pe lîngă cîtăva glorie, atîta umilință, atîtea înfrîngeri adevărate,

și în plus o captivitate regală ca aceia de după Pavia.

În Răsărit ce a căpătat Franța pe vremea lui Francisc I-iu, cînd el dispunea de toate puterile sale, cînd Germania supt Carol Quintul însemna o anexă la Spania, cînd principii germani nu erau organisați ca factori politici capabili de a se luptà de sine? Porțiuni din Artois și alte ținuturi au fost complect părăsite. Flandra a fost ștearsă din programul regalității francese. Burgundia a fost părăsită lui Carol Quintul.

Într'un moment Carol a fost chiar lăsat să treacă prin teritoriul frances ca să potolească pe supușii lui revoltați în principatul eclesiastic din Gand. Numai în ultimii ani ai acestei zgomotoase domnii, prin pacea de la Crespy; în 1544, în schimb pentru Neapole și Milan, pentru Artois și Flandra, se ceda Burgundia și orașele Sommei, cu o zădarnică făgăduială de a adăugi Franche Comté și Flandra și, cînd Carol a oferit s'o dea de zestre fiicei sale care ar lua pe Carol, fiul regelui, Francisc răspunse printr'un singur cuvînt: Milanul.

Lupta a continuat, de altfel, supt fiul lui Francisc. Singurele lucruri, care au fost cîștigate de Franța în vremea lui (1552), constituind în adevăr o parte esențială din moștenirea regalității francese, parte pentru care Franța își vărsa dăunăzi într'un așa de cavaleresc și nobil chip sîngele, sînt cele trei orașe episcopale. Unul l-a pierdut la 1870, Metz, celelalte două, Toul și Verdun, se găsiau încă în puterea sa.

Carol Quintul și-a isprăvit cariera prin ne-

succesul din fața orașului Metz, cînd a aruncat cuvintele acelea: „Norocul nu ține, ca și femeile, la oamenii bătrîni", cu toate că nu era așa de bătrîn. Pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) cu moștenitorul lui Carol părăsia un număr de cetăți la hotar, iar, în Italia, Montferrat, Savoia și Corsica, ocupată un moment.

Cine a profitat din visurile acestea costisitoare asupra Italiei n'a fost Germania. Germania însemna numai un termin internațional vag. Nu se putuse întemeia un Stat modern național. Coroana imperială germană era un lucru pe care-l urmăriau vecinii, și Henric al VIII-lea și Francisc I-iu, și pe care-l căpătase Carol Quintul. Dar aceasta nu însemna că el își trăgea puterea din Germania: ea-i dăduse numai coroana imperială și cu dînsa o largă autoritate, un drept, care în epoca modernă plătește mult mai puțin decît în evul mediu. Nu-i dădea soldați, nu-l dădea bani, nu-i dădea principi, dar îi dădea primejdia Reformei religioase, toată acea pierdere de puteri care a însemnat pentru el lupta îndelungată împotriva luteranismului.

Dar atunci ce era Carol Quintul, dacă nu representantul Germaniei? Poate regele Spaniei? Da, întru cîtva. Dar Spania s'a plîns totdeauna că a fost jertfită de dînsul. Și avea dreptate. Dacă Spania n'a dat cea dintîiu monarhie modernă, cele dintîiu finanțe organisate, cele dintîiu concepții potrivite cu ideile noi ale autorității și administrației regale și a ajuns să fie țara sărăcită, despopulată, scăzută de mai tîrziu, aceasta i se datorește lui Carol Quintul. Dacă

Germania i-a dat o coroană, fără ca el să iea dela Germani nimic altceva, dela Spania a luat oamenii ale căror oase le-a sămănat cu indiferență pe toate cîmpiile de luptă din Europa. Spania a fost pentru el un reservoriu de soldați, pe cînd Germania era locul unde se păstra sfînta coroană a Imperiului roman de națiie germanică. Dar unde era el acasă, unde era vorba lui din copilărie, unde-l încunjurau toate amintirile, unde-și avea rădăcinile, e în Ținuturile flamande și burgunde. El era mai ales moștenitorul aceluia al cărui nume îl purta, al lui Carol Temerarul. Filip-cel-Frumos, tatăl austriac, Maximilian al Italienilor, *Massimiliano pochi danari*, — un fel de Don Quijote. amestecîndu-se pretutindeni unde credea că are drepturi de apărat și unde totuși nu căpăta nimic, — ca și bunicul, nu exista. Moștenirea cea mare, cea glorioasă îi venia lui Carol dela Casa de Burgundia, de la Temerarul, care murise la Nancy, prin Svițerieni, dar și la capătul îndelungatei acțiuni de subminare a lui Ludovic al XI-lea.

La nimic nu ținea Carol mai mult decît la Flandra și la Burgundia. Abdicarea lui chiar a făcut-o la Bruxelles, înnainte de a se retrage în mănăstirea din San-Justo. Spania era bună pentru a se îngropa în ea de viu ; Țerile-de-Jos fuseseră bune însă ca să-i dea viața, în toată bucuria triumfurilor ei.

Spania iese din luptele acestea de o jumătate de veac usată cu desăvîrșire ; a rămas numai cu morga trecutului mare, cu mucurile arse ale

făcliilor glorioase de odinioară. Dar Franța nu cîștigase în proporție cu forțele ei.

Și, atunci, se întreabă cineva de unde-i venia ei această pornire nebună? Din două motive, care nu se descopăr de la început, dar este de ajuns să le indice cineva ca să recunoască faptul că acestea au fost în adevăr.

Cine purta războaiele lui Ludovic al XI-lea de la o bucată de vreme, pe lîngă puterea franceză, așa-numiții „hommes d'armes" (gendarmes), archebusierii și nobilimea, care se strîngea în jurul regelui, precum și o parte din popor, de pe urma reglementării lui Carol al VII-lea? A apărut în Europa un stoc mare de forțe militare gata să servească pe oricine plătește, și pe fiecare în proporția în care plătește și asigură o pradă bogată. În Germania, care n'avea scopurile ei naționale, care nu ținea armata Imperiului, toate forțele militare se vindeau în dreapta și în stînga. Sunt așa-numiții „Landsknechte", *lansquenets* sau *compagnons de pays*. Erau luați din toate părțile: din Suabia și alte regiuni. În Flandra erau apoi regiuni care dădeau regulat mercenari, cum era Hainaut, cu ai săi *Hennuyers*. În sfîrșit o țară întreagă nu dădea decît soldați; mii și mii de oameni se creșteau acolo numai pentru aceasta, formînd industria țerii: Elveția.

Și nu erau numai ei; erau și mercenarii din Italia, admirabili oameni, în stare să se lupte o săptămînă fără să moară niciunul [1]).

1) Comines, III, p. 141: Leurs batailles d'Italie n'ont point accoutume d'estre telles, car ils combattent esquadre par esquadre, et dure quelquefois tout le jour sans que l'un, ne l'autre gagne

Dar pentru un rege tînăr, hrănit din romane, pentru niște miniștri ambițioși, pentru o întreagă societate nouă, avînd tesaurul plin și supușii săi, de toate categoriile, cari plătiau, suferiau și nu se mai revoltau, ce ispită erau toți acești oameni cari stăteau la îndemînă!

Ei toți dădeau mijlocul. Dar scopul? N'are decît să cetească cineva o foarte interesantă cronică, scrisă într'un stil foarte desagreabil, dar tocmai pentru aceasta interesantă, cronica lui Boucher. Autorul era procuror la Poitiers. Tocmit să crească pe fiul, menit unei morți precoce, al vestitului general frances la Trimouille, l-a crescut bine, l-a învățat latinește, precum și tactica militară după Vegețiu și istoria romană după Tit-Liviu, după Valeriu Maxim, și a făcut din el un om foarte învățat.

Prin acest izvor se poate înțelege încă un motiv care dădea țintă campaniilor din Italia. De la un capăt la altul e vorba numai de Roma, numai de luptele purtate de Romani odinioară, de gloria sămănată pe cîmpiile peninsulei, de datoria că oricine vrea să facă acte de vitejie să le facă acolo, unde avea necontenit în fața sa modelele cele mai prețioase ale antichității. „La nation francisque" nu putea să găsească lucruri mai frumoase de îndeplinit pe un teritoriu mai vrednic decît acolo, în Italia; doar îi aștepta moștenirea vechilor Gali, de „acum două mii de ani" [1])!

1) C'est la première conqueste ques vos'pères les Gaules firent en Italie il y a plus de 2.000 ans; c'est leur édiffice et demourance qu'ilz nommèrent la Ganle Transalpine; c'est le vray heritage du Roy et son paternel domaine; ed. Petitot, p. 441.

Erau deci mijloace; erau bani pentru a plăti aceste mijloace; era tinerețea regilor cari se succedau pe tron; erau ultimele licăriri ale cavaleriei medievale, care, modernisînd puțin felul său de luptă, căuta totuși să îndeplinească pe cît mai multe isprăvi; și, în sfîrșit, era acest luminos ideal al cîștigării de glorie cu mijloace clasice pe terenul clasic al antichității, pe care cei dintîiu represintanți ai Renașterii îl puneau și înnaintea ochilor regilor Franciei.

XV.

Luptele interne în Franța supt pretextul deosebirilor religioase.

După încheierea lungii lupte dintre Casa de Franța, represintată prin Francisc I-iu și Henric al II-lea, și Casa de Austria, pentru stăpînirea Rinului—cum se zice de obiceiu,—urmează aproape o sută de ani cari sînt întrebuințați cu frămîntări lăuntrice.

Să amintim și aici faptele, pentru ca pe urmă să ajungem la lucrurile de căpetenie, care singure merită să ne preocupe.

Henric al II-lea moare întîmplător, la un tournoi, unde cineva răpède mai cu putere sulița, care se înfige în oasele feței regelui. Rămîne ca regentă văduva, florentină, Ecaterina de Medicis, care guvernează de fapt Franța supt cei trei fii ai ei : Francisc al II-lea, cu domnia foarte scurtă (1559—60), Carol al IX-lea (1560—74), ucigașul din noaptea Sf. Bartolomeiu, despre care

anecdota spune că a stat la fereastă și a asistat la măcelul Hughenoților, ba încă ar fi tras și el cu pușca într'înșii, și Henric al III-lea (1574—89), regele cu cercei și cu *mignoni*,—acela care a ocrotit la Curtea lui și pe Petru, fratele lui Mihai Viteazul, care s'a ales de aici cu cercelul. — Henric, fostul rege al Poloniei, care a fost înlăturat prin asasinat. După aceia luptele interne mai continuă o bucată de vreme, pînă ce regele Navarei, dintr'o ramură nouă a Casei de Franța, iea, ca Henric al IV-lea, tronul frances prin părăsirea confesiunii sale calvine, prin cea dintîiu liturghie, nu din viața lui privată, — căci la multe liturghii o fi asistat el înnainte de aceasta—, dar cea dintîiu liturghie din activitatea lui politică, de unde cunoscuta vorbă: „Paris vaut bien une messe". Au urmat acei cîțiva ani de stăpînire ai lui (1589—1610), răzimați pe o bună pace cu Spania, pe condițiuni interne foarte favorabile, pe o administrație excelentă, pe o părintească grijă pentru clasele de jos ale poporului său. Într'un anume moment regele ar fi făcut, cum se zice, un mare plan de a rîndui Europa altfel, pe basa necesităților geografice și mai ales pe basa acelora ale echilibrului european, prin calcule de matematică politică ce trebuiau să-l ducă la consecința dărîmării Casei de Austria și a Imperiului turcesc.

Murind Henric al IV-lea, asasinat și el de un nebun, o altă Florentină, Maria de Medicis, guvernează o bucată de vreme regatul, spre nemulțămirea generală. Aducea cu dînsa favoriți din Italia, în special din Florența, dintre cari unul mai ales, Concini, creat mareșal d'Ancre, avea regatul

întreg în mîna lui. Se produce astfel tulburarea nobililor, cari organisează o conspirație de Curte împotriva străinilor considerați ca storcători ai finanțelor țerii. Aceștia din urmă sînt învinși, soția lui Concini, favorită a Reginei, e condamnată la moarte și arsă. Iar după aceia Ludovic al XIII-lea, fiul lui Henric, ajunge la vrîsta de a putea guverna. Neînțelegîndu-se cu fratele său, tînăr cu purtări rele, și nici cu mamă-sa, femeie cu ambiție neînfrînată, el aduce exilul reginei, care se așează la Colonia, pe cînd Monsieur, Gaston d'Orléans, se duce la Bruxelles.

Ludovic își iea ca principal sfătuitor, ca tutor, pe Richelieu, un fel de majordom al stăpînirii sale. Așa s'a deprins să trăiască necontenit supt această autoritate, încît marele Cardinal, omul căruia Franța îi datorește și hotarele ei și basele ei constituționale și chiar existența ei, a fost de fapt regele Franciei.

Cardinalul de Richelieu a adus țerii sale, prin participarea ei la războiul de treizeci de ani, un folos imens, procurîndu-i, la tratatele din Vestfalia, ca „despăgubire", Alsacia, dar, mai ales, cîștigîndu-i un indiscutabil prestigiu.

Ludovic al XIII-lea simți oarecum că rolul lui s'a isprăvit odată cu al lui Richelieu, mort în 1642, că el este umbra proiectată de astrul care apusese și prin urmare trebuie să dispară îndată după acest astru. În 1643 și-a isprăvit și el viața.

Iată acum o nouă regență. Noua regentă, Ana de Austria, principesă austriacă venită din Spania, provoacă și ea nemulțămiri generale împotriva ei. Toată Curtea, avînd în frunte un

număr de doamne de un neastîmpăr extraordinar, cu privire la originea și apucăturile cărora istoricii nu se satură niciodată să ni vorbească, e în zbucium, ea care singură are dreptul să se zbuciume, să joace un rol, care nu i se cuvenia. Adăugindu-se și clerici intriganți, cum era cardinalul de Retz, s'au dat lupte, în margenea Parisului, în Faubourg St. Antoine, contra celui care înlocuise pe Richelieu, cardinalul Mazarini sau Mazarin, personalitate mai curînd meschină, lipsită de orice distincție și „pretind" la ridicol. Și, după această luptă a „Frondei", care a ținut în loc, nu toată Franța, ci lumea de sus, chiar generali cari se distinseseră în lupte, cîștigindu-și o mare reputație, Condé, Turenne, s'a ajuns la liniștea trebuincioasă pentru ca Ludovic al XIV-lea să apară în toată energia încrezătoare a tinereței sale și în toată dorința sa curagioasă de a domina pe toți, supt toate raporturile. Atunci începe stăpînirea acestui rege, care înseamnă o eră nouă în desvoltarea regalității francese și în istoria Franciei înseși.

Acum să arătăm, nu ce se spune de obiceiu, ci ceia ce trebuie să se știe înnainte de toate pentru a avea o explicație. Între ce se întîmplă supt regența Ecaterinei de Medicis și supt stăpînirea fiilor ei și între ce se petrecuse în Franța înnainte de această regență, este o deosebire sau ba? Fără îndoială că pînă la 1550 avem o eră caracterisată și dela 1550 înnainte, măcar pănă la suirea pe tron a lui Henric al IV-lea, pănă se alcătuiește Curtea, o alta. Și în acest timp se manifestă mai multe

generații, ale căror trăsături distinctive trebuie căutate.

De la sfîrșitul secolului al XV-lea pînă la 1550 Franța purtase mai multă vreme, supt patru regi, războaie îndelungate și grele în Italia, sau în legătură cu Italia. Am văzut că ele nu erau determinate de o necesitate națională franceză, nici de o necesitate teritorială a Franciei moderne, ba nici de caracterul particular al unor drepturi care să nu se poată tăgădui de nimeni, ci că ele se datoresc, pe de o parte, unei concepții noi, care stăpînià spiritele, concepția Renașterii, — nu venită din Italia, ci alcătuită pe basa traducerilor de izvoare, mai ales istorice clasice, care se făceau în Franța însăși în veacul al XIV-lea (Tit-Liviu, Vegețiu, etc.)—, sau, pe de alta, existenței unor anumite corpuri militare, alcătuite din mercenari, care se puneau la dispoziția cui plătia mai mult.

Acum, războaiele din Italia ele înseși au trebuit să producă o anumită stare de spirit. Au crescut o generație, care se găsește în plina ei desvoltare la sfîrșitul domniei lui Henric al II-lea și în cei dintîiu ani ai fiilor săi. Ce fel erau acești oameni? Cum se simțiau, cum se manifestau, care este aspectul lor obișnuit și motivul deosebitelor lor manifestări?

Fuseseră crescuți, cum s'a văzut din amintirea unui izvor, în cunoașterea anticității clasice; erau familiarisați, cum nu erau predecesorii lor de pe vremea lui Froissart, chiar de pe vremea lui Ludovic al XI-lea, cînd începe această educație, cu fiecare colțișor din anecdotele mili-

tare și politice ale istoriei Grecilor și mai ales ale istoriei Romei. Tineri de creștere foarte bună, avuseră preceptori cu știință de latinește, cari, în tot casul, aveau în mintea lor tot ce se poate căpăta direct prin atingerea izvoarelor latine ale clasicismului. Veniau în Italia cu un entusiasm extraordinar și, pe lîngă aceasta, cu un sentiment de credință față de rege, absolut.

Unul din ei, pe care îl putem cunoaște bine, Montluc, care a jucat un rol foarte sîngeros în luptele dintre Calvini și catolici, ni spune, în memoriile sale, că regelui i se datorește averea și viața, adăugind însă, pentru a se ține și în nota timpului, că „sufletul este al lui Dumnezeu și că onoarea este a lui, asupra căreia nici regele nu poate nimic“ [1]). Toată nobilimea Franciei a încunjurat cu un devotament extraordinar pe Francisc I-iu. În lupta de la Pavia, despre care se putea gîci de la început că va fi pierdută, nimeni nu s'a gîndit să-l părăsească. La fiecare gest al lui Henric al II-lea, fiece nobil întors acasă, oricît de împovărat de oboseală, oricît de bolnav de strapațele lui îndelungate, oricît de multe ar fi purtat pe trupul său rănile campaniilor făcute, și oricît de doritor ar fi fost să prelungească puțin un intermezzo plăcut de viață civilă, se duce unde-l trimete el. Era o mare favoare pentru oricine să primească o astfel de sarcină regală. Și, cînd o audiență era acordată, după cine știe ce sforțare extraordinară a

1) Nos vies et nos biens sont à nos roys, l'âme est à Dieu et l'honneur à nous, car sur mon honneur mon roy ne peut rien ediția Petitot, p. 306.

puterilor ființei omenești, cum a fost resistența Francesilor la Siena, ea rămînea întipărită pentru totdeauna în mintea aceluia care se împărtășise de dînsa: regele li vorbia ca unor camarazi, îi îmbrățișa, îi ducea pănă la ușă. Și aceasta deși știau foarte bine și spuneau bucuros că Suveranul se gîndește să-și crească numai mîndria, ori să întindă și margenile teritoriului său [1]).

Între luptători era ca o nouă confrăție, care nu mai e în legătură cu un sfînt și cu o misiune religioasă, cu o țintă a credinței, ci numai cu ocupația permanentă, primită de toți cu plăcere și urmărită cu devotament, a unei clase întregi din societate. Odinioară între un duce și un conte și între un conte și un simplu cavaler, între cavalerul care se cobora dintr'o Casă veche și între cavalerul care se ridicase la nobilime într'un timp mai apropiat, era o deosebire foarte mare. Toți sînt, acum, aproape de o samă, frați de arme, tovarăși. Vrîsta unuia și vrîsta altuia, bogăția unuia și bogăția altuia, titlurile nobiliare ale unuia și titlurile nobiliare ale altuia, faptul că înnaintașii unuia au stăpînit o provincie și înnaintașii celuilalt se trag din cine știe ce castel pierdut, acestea n'au importanță. Un singur lucru hotărește în aceste războaie purtate frățește pentru un rege pe care-l considerau ca părinte al lor al tuturor [2]): experiența și vitejia. Erau zilele cînd Bayard, „cavalerul fără frică și fără reproș“,

1) Les princes sont glorieux et combattent plus pour la gloire et l'honneur que pour acquist; p. 300.

2) Nostre soleil c'est le roy, qui nous esclaire et eschauffe de ses rayons, quelque part que nous soyons; p. 342.

acel cu devisa „vires agminis unus habet“, putea să răspundă, fiindcă avea comoara onoarei sale pînă la sfîrșit, desonoratului conetabil de Bourbon, prinț de sînge, care trădase pe regele său în favoarea lui Carol Quintul, cînd cuteza să-i deplîngă soarta în ultimele momente: „Nu pe mine să mă plîngi, ci să te plîngi pe tine, care lupți împotriva regelui tău și patriei tale“. Nu era, deci, altă deosebire, decît aceia care pleca din exercițiul devotat, absolut, pînă la sfîrșit, al însușirilor personale ale fiecăruia.

Toți erau „gentilshommes“, și ce este dator un „gentilhomme“ ni-o spune fiecare din ei: în timp de războiu să servească pe regele său cu devotament, să ajute pe tovarășii săi ca pe niște frați. Cele mai frumoase precepte care se pot găsi în ce privește legăturile unui ofițer cu oamenii săi se întîlnesc în memoriile lui Montluc. Mentalitatea unui ofițer din timpurile noastre n'ar putea să descopere colțuri sufletești mai delicate decum o face acest aspru luptător contra Calvinilor la sfîrșitul veacului al XVI-lea. „Pune-te cel d'intîiu la lucru și soldatul, de rușine, te va urmà[1]).“ „Vorbește totdeauna pe cale vesel cu ei[2]).“

Un singur gînd îl au: acela de a-și cîștiga un rol onorabil în urmărirea rosturilor regalității, pentru serviciul căreia se află[3]). Aceasta nu înseamnă că acești „gentilshommes“ ar sămăna cu profesioniștii italieni sau spanioli din veacul

1) Mettez la main à l'œuvre le premier; vostre soldat, *de honte* vous suyvra; p. 63. — Propune pensii invalizilor; p. 63.

2) Parlez tousjours par les chemins joyeusement avecques eux; p. 480

3) L'honneste desir que nous avons de perpetuer nostre nom; p. 302

al XV-lea sau începutul veacului al XVI-lea; nu samănă cu cine știe ce căpitani de *lansquenets* sau Sviței, și nici cu conducătorii bandelor prădalnice din veacul al XIV-lea, care trăiau, nu numai pentru oaste, dar pentru cîștigurile pe care le puteau căpăta prin faptele lor de arme. Este dela începutul și pînă la sfîrșitul carierei lor un înnalt sentiment idealist al misiunii ce au avut. Oameni foarte cinstiți pînă la sfîrșit: dacă li se poruncesc lucruri crude, le îndeplinesc, dar se vede foarte bine din scrierile lor cîtă durere sufletească, cîtă sfîșiere de inimă li-a produs adesa îndeplinirea acestei datorii [1]).

În memoriile lui Tavannes se găsește o asămănare între tot ce poate da luxul, de o parte, și între tot ce înfățișează fără cheltuială natura, o comparație care face parte, de sigur, din cele mai bune pagini de poesie ce s'au scris în limba francesă 'n veacul al XVI-lea [2]). In artificiile poetice ale lui Ronsard, contemporan aproape, este mai puțină simțire, de multe ori, decît în atîtea pagini ale acestor scriitori de memorii.

În aceste campanii se învățau și o sumedenie de lucruri. Se căpăta întăiu o largă privire a lucrurilor. Între ceia ce vedea un castelan frances de la anul 1090 și ceia ce vedea un Montluc, un Tavannes în secolul al XVI-lea, este o enormă deosebire.

---

1) Tavannes, aceiași ediție, p. 30: „Heureux les chrestiens qui vivent sans charge et ne sont forcés de brusler tout un païs, chasser les femmes et enfans aux arquebusages des assiegeans".

2) Il n'y a point d'architecture plus belle que l'univers, ny plus belle voute que celle du ciel, ny plus beaux habits que la couleur des fleurs... Celui qui oyt le rossignol n'a que faire de celuy qui le contrefaict; p. 203.

Aceștia nu văd pînă la Ierusalim, cum vedeau ceilalți, dar cei vechi veniau dela castelul lor direct la Locurile Sfinte, trecînd orbi prin țeri care erau pentru ei numai drumuri, pe cînd ceștialalți văd anumite regiuni din Europa, dar le văd perfect. Citează une ori frase italienești, frase spaniole, cuvinte englese chiar. Montluc cunoaște pe Ariosto [1]), și, cînd e vorba de aventurieri, zice: „faire les Rolands“ [2]). Pomenește cutare cronică italiană, sau povestire istorică spaniolă, care i-a fost citată. Oameni, prin urmare, cari, știind foarte adese ori latinește, cunoșteau pe lîngă aceasta foarte bine două limbi moderne, învățate în contactul direct cu realitatea, ceia ce înseamnă mult.

Se pricepeau la discursuri. Montluc, bolnav, ca să impuie celor dela Siena, apare cu cel mai splendid costum al lui de Curte în mijlocul adunării convocate de el și de pe scaun ține o cuvîntare în care chiamă toate amintirile sale clasice ca să convingă pe burghesi că în adevăr trebuie să continue resistența. In viața socială au păstrat toată rafineria trecutului. E foarte interesant să se vadă un om așa de sîngeros cum era Montluc vorbind cum vorbește despre felul în care-și întrebuința vremea liberă: „Encore se faut-il quelquefois donner du bon temps“ [3]), jertfind „damelor“ „o parte din timp“ [4]).

---

1) „Rolland le Furieux en italien“; p. 310. „J'ay lu dans un livre écrit en espagnol“; p. 482.

2) P. 156.

3) P. 492.

4) Je portois gris et blanc pour l'amour d'une dame de qui j'estois serviteur lorsque j'avois le loisir... N'ayant rien à faire, il [= le oiysir] le faut donner aux dames“; pp. 232—3.

La Siena, același devenise deci așa de popular, încît femeile de acolo, cîteva mii, se organisează în trei corpuri ca să ridice fortificații, numai să-i facă plăcere. I s'a închinat și un cîntec, despre care spune că regretă că nu și-l mai aduce aminte ca să-l introducă în memoriile sale, pentru că era din cele mai bune: „aș da cel mai bun cal să-l am“ [1]).

Își închipuie cineva că oamenii aceștia, întorși acasă, simțiau părere de rău că nu s'a continuat războiul și că s'a încheiat pacea „nenorocită pentru rege și pentru tot regatul“ [2]). S'au resemnat, mulțămindu-se să arăte în memoriile lor ce bine ar fi fost dacă s'ar fi continuat această luptă, fiindcă, iată, Împăratul Germaniei a murit. Sultanul este un om slab și regele ar fi putut foarte bine să treacă pănă în Ungaria, să înceapă războiul cu Turcii—de alminteri este epoca luptei dela Lepanto, — să scape în sfîrșit de păgîni partea răsăriteană a Europei [3]). Cutare regreta că Franța nu și-a atins hotarele, că n'a cîștigat Flandra, că nu domină ripa Rinului, că nu se sprijină pe Roussillon, pe Savoia, care sunt bulevardele sudice ale unei fruntarii francese [4]).

---

1) Elles avoient fait un chant à l'honneur de la France... Je voudrois donner le meilleur cheval que j'aye et l'avoir pour le mettre icy (p. 250).

2) Au grand malheur du roy principalement et de tout son royaume; p. 484.

3) Tavannes, pp. 414—15, 425.

4) Il faudroit que le roy de France fût au moins seigneur de tous les Pays-Bas et barast son Estat de la rivière du Rhein. . . . Les comtés de Ferrette, de Bourgogne et Savoye, qui forment les limites devers les montagnes d'Italie, et, d'autre part, le conté de Roussillon et ce qui va jusque aux Pyrenées; p. 206.

Les reistres sont mesprisés des François, qui..., à main armée, passeroient le Danube et Rhein et iroient jusqu'à Vienne (p. 93).

Nu se gîndiau însă, nu li-a trecut prin minte măcar să facă războaie interne pentru a-și satisface dorința lor de glorie sau pentru a înnainta în cariera onorurilor. Dar acest lucru l-a făcut a doua generație, care n'a apucat zilele acelea mari și grele ale războaielor italiene. Ea a prins, nu lupta însăși, ci numai amintirea ei. Cine fusese'n lupta aceia își dădea seamă și de condițiile în care s'a purtat și de greutatea cu care s'a ajuns la biruință și de semnificarea politică a acestei biruinți. Cine venia a doua zi după victorie, acela simția doar nevoia continuă de activitate, fără a descoperi ținta, pe care aștepta să i-o deie cineva din afară.

Și, în această Franță de la 1560 înnainte, Curtea nu era încă. Ea a fost *inventată* mai tîrziu, ca să ocupe pe acești oameni. Deci ei s'au găsit de odată fără rost.

Aceia cari dăduseră teribilele lor lovituri o viață întreagă în campaniile italiene se întorseseră acasă, și ei povestiau urmașilor cele petrecute atunci, iar urmașii aceștia, cari înțelegeau viața cum li-o spuneau predecesorii, nu aveau unde s'o realiseze după preceptele lor. „Nobilii spune Montluc," sînt făcuți pentru serviciul regelui",—nu, ferească Dumnezeu, pentru plăcerile vieței de societate. Acelea sînt numai intermedii: se odihnește cineva cîteva clipe, pentru a pleca din nou la luptă. Cînd vede, „atîta tinereță fără folos" [2]), cum se încălzesc la

2) Tant de belle jeunesse vit inutile; p. 308. Chasser ces gens de là; p. 309.

foc, cum poartă grija sobelor de acasă, cum se îmbulzesc în sălile Parlamentelor dela Toulouse, și Bordeaux, îl prinde o furie, de i-ar goni pe toți, în numele regelui și al tradiției de vitejie a Franciei, ca să-și caute undeva un loc în care să se manifeste cum trebuie, cum li cere disciplina datoriei și interesul patriei lor. „Gîndiți-vă", li spune el, „că sînteți născuți nobili, că Dumnezeu v'a făcut pentru a purta armele, pentru a servi pe domnul vostru, iar nu pentru a vînà iepurii ori a face dragoste [1])."

Unul din fii lui Montluc a și făcut așa lucru. Într'o bună dimineață, văzînd că nu mai este nimic de făcut în Franța, a înarmat trei corăbii, a îmbarcat pe ele soldați și a pornit pe Ocean, ca să asigure vaselor de negoț francese care s'ar întoarce din Indii, un loc de adăpost. Cel mai bun i s'a părut a fi Madera. Iată-l dar că, pe neașteptate, apare cu ai săi în fața Maderei. Portughesii trag cu tunul asupra lor ; tînărul se coboară și-i taie pe toți cîți îi găsește pînă la biserica cea mare, unde cei ce se adăpostiseră îl trîntiră jos cu un glonte. Și bătrînul spune: Îmi pare rău, nu fiindcă a fost fiul mieu, dar fiindcă ar fi fost un strașnic căpitan. Și adauge: „să lăsăm lucrurile acestea, căci îmi vin lacrămile în ochi cînd le scriu".

Nu este gasconadă, ci însuși temperamentul eroic al acestor timpuri. Într'un rînd, regele Henric al II-lea l-a întrebat pe Montluc cum

1) Songez, vous qui estes noz gentilshommes, que Dieu vous a faicts naistre pour porter les armes, pour servir vostre prince, et non pour courre le lievre ou faire l'amour ; p. 166.

a apărat Siena. Și e i-a răspuns: Foarte ușor. M'am dus în tîrg și am cumpărat o pungă, pe care am legat-o foarte strîns la gură și am pus-o în foc. După ce a ars, m'am simțit alt om; puteam să apăr Siena până la sfîrșit. Regele nu înțelegea. Și atunci căpitanul i-a explicat: „In punga aceia am pus și frica de moarte și grija de mine însumi; „toutes mes humeurs de Gascogne", și toate păcatele care se pot ține de un om, și, după ce au ars toate, m'am simțit ce trebuia să fiu.

Cînd se auziau în Franța astfel de lucruri își poate cineva închipui ce neastîmpăr războinic cuprindea toată lumea. În Germania rămăsese însă un contigent enorm de onmeni de război fără întrebuințare. „Landsknechții" de odinioară și-au schimbat numele; erau acum Reiter, „reîtres", cari se oferiau oricui. De sigur că nici războaiele provocate de reforma lui Luther n'ar fi ocupat atîta timp Germania, dacă n'ar fi fost la îndemînă totdeauna acești auxiliari războinici.

Dar așa de mare era prisosul elementului războaielor de aventuri, încît nu mai încăpea în Germania. Cum, apoi, Germania de la o bucată de vreme s'a pacificat, ca și Țerile-de-Jos, unde, după măsurile de rigoare ale ducelui de Alba; „tribunalele de sînge", cu tăierea recalcitranților, distrugerea orașelor, răscoala contra dominației spaniole, mișcarea de revoltă fusese zugrumată, atunci, toți acești „reîtres", avînd în frunte de multe ori seniori și conți, cum a fost contele de Mansfeld, s'au oferit Franței.

Dar în afară de acestea mai sînt încă alte două motive. Propaganda lui Calvin era de un caracter așa de savant, încît se pare curios cuiva că o carte scrisă în latinește, tradusă într'o limbă francesă plină de expresii metafisice, ca Doctrina creștină" a lui, a putut să provoace războaie de religie.

Dar acțiunea acestei cărți s'a grefat pe o mulțime de fapte mai vechi, pe nemulțămiri inveterate: întîiu doctrina, de origine totuși orientală, a Valdensilor (les Vaudois), plecînd din Piemont, cucerisè încă din adîncul evului mediu anumite părți din Franța sud-estică. Pe vremea lui Francisc I-iu, care cu făclia în mînă mergea să vadă cum se ard ereticii, se luaseră măsuri împotriva acestor bieți oameni, cari se ridicaseră împotriva preoțimii catolice. Îndată ce a început deci propaganda calvină, atîția vechi Valdenisi vechi „neconformiști", au devenit soldați ai noii mișcări.

Dar nu e numai atît. În burghesia francesă încă de pe vremea lui Ludovic al XI-lea am văzut că exista o profundă nemulțămire. Impositele plouau; fiecare domnie întreia, une ori înzecia sarcina lăsată de regii precedenți. În adevăr, războaiele se făceau pe bani. Țara era de sigur încă bogată, dar regalitatea cerea extraordinar de mult, pînă într'atita, încît era de ajuns ca regele să meargă cu Curtea lui și să steie cîteva săptămîni într'o provincie, pentru ca bielșugul stabilit de decenii întregi să dispară. Țeranii erau răzleți și fără conștiința pe care o capătă cineva la școala de solidaritate umană

a oraşelor. Oraşele acestea însă erau necontenit şi adînc tulburate. Şi dovada despre bucuria cu care s'au raliat la propaganda calvină, este şi întemeierea acelei „republici“ de la Rochelle, pentru care a fost nevoie de o întreagă campanie a lui Ludovic al XIII-lea, ca să fie supusă cu totul (1628).

Dar mai este un element care a contribuit la producerea războaielor religioase în Franţa. E dorinţa nobililor, cari simţiau lipsa de autoritate la Curte, autoritatea fiind înlocuită prin acţiunea favoriţilor [1]), de a se substitui acestor favoriţi, în puterea numelui lor, în puterea trecutului lor. Tineri fără niciun trecut, fără nicio capacitate, căpătau locurile de căpetenie pe lîngă principi crescuţi şi ei în datina italienească, fiii lui Henric al II-lea şi ai Ecaterinei de Medicis. Aceasta a introdus, se poate zice, tragicomedia italiană în Franţa, care era mult mai serioasă înnainte de aceasta, acea tragi-comedie, avînd la capăt morţi dramatice, asasinate în unghere, otrăviri, măceluri în masă, după crudele datini ale Renaşterii, codificate, nu provocate, de Macchiavelli. Şi, atunci, natural, oamenii aceştia, cari-şi aduceau aminte de un alt trecut, s'au ridicat, cerînd socoteală monarhiei degenerate, monarhiei de parveniţi, de „mignoni“, de tineri stricaţi, monarhiei de tot felul de virtuosi în deosebitele arte, şi mai ales în aceia de a parveni, de a stoarce şi de a face rău.

1) Tavannes pretinde ca Henric al III-lea voise să facă pe Épernon „roy de Metz“ şi pe Joyeuse rege de Arles (p. 248)!

De pe la 1300, dar mai ales din epoca lui Ludovic al XI-lea înnainte, intelectualitatea universitară, aceia care se formă și trăia în afară de Universități, nu se obosia a lovi în așezămintele existente, a predică revolta. În romanul lui Rabelais satira, une ori grosolană, totdeauna muscătoare, atinge întreaga viață contimporană. Montaigne îi opune seninătatea și virtutea antichității. Chiar între autorii de memorii, Comines face lecție la fiecare pas autorității supreme: „regele nostru", spune el, „e domnul de pe lume care mai puțin are motiv să se folosească de vorba: am drept să ridic asupra supușilor mei ce-mi place; căci nici el, nici alții nu-l au" și nu-i fac nicio cinste cei cari spun așa [1]).

Pare că aude cineva îndrăznețele revendicări contra tuturor abusurilor de la Statele Generale din 1484. Iar Tavannes atacă pe acei cari „fură sîngele și sudoarea poporului prin birurile ce pun": „cu cît sînt mai mulți dregători, cu atîta și hoți mai mulți" [2]). „Să înceteze poporul de a îngrășa din munca lui 30.000 de lipitori fără folos, în dauna principelui, care ajunge

1) Notre roy est le seigneur du monde qui le moins a cause d'user de ce mot: J'ay privilège de lever sur mes subgets ce qui me plaist, car ny luy, ny autres l'a, et ne luy sont une honneur ceux qui ainsi le dient (pp. 299—300).

2) C'est peché de laisser voller le sang et sueur du peuple.. Les tailles, imposts, subsides, exactions sont plus grandes qu'au passé... Tant plus il y a d'officiers, plus il y a de larrons: un seul faisoit anciennement ce que trente exercent; p. 31. Și citează: „deniers du sei, du domaine, des traites forains, des aydes, tailles, tai lons, subventions, douannes, parties casuelles, polletes, peages, gabelles, huictiesme, vingtie esme sur le vin, sur le bled et sur toute marchandise, et plusieurs autres natures de deniers, sous lesquelles ils couvent leur volleries... Du moins chasque ville et village devroit sçavoir ce qu'il doit payer à chaque fois (pp. 32—3).

astfel să aibă interes la sărăcia supușilor[1])." Și anume: „Regii sînt făcuți de popoare pentru a administra dreptatea și a le apăra de apăsare, și nu pentru a le tunde (rançonner) spre a satisface plăcerilor și curtisanilor (mignons) lor. E mai bine să fii în Curtea ta decît în aceia unde se prostituie sufletul după relele scopuri ale prinților" [2]).

Ecaterina de Medicis și-a jucat jocul ei italian cu Franța. Aceasta a fost greșala ei cea mare. A ieșit de acasă ca să guverneze, nu cu pacea tuturor, ci cu discordia între toți. Dar ea știa că la dînsa, în Florența, actorii apar pe scenă cînd îi trimite regisorul și, cînd regisorul îi poftește în culise, ei se supun și se duc. Pe cînd aici erau teribili actori, cari nu mai jucaseră niciodată decît în viața reală și, cînd apucau sabia în mînă, tăiau. Ea a deslănțuit duhurile, și nu le-a mai putut opri. S'a jucat cu cercurile butoiului în care era închis zmeul, și s'a pornit o înspăimîntătoare furtună, care a răsturnat casele multor nobili. Iar, dintre cei trei fii ai ei, pe unul l-a trimes la moarte, a mustrărilor de cuget, Carol al IX-lea, iar pe Henric al III-lea l-a făcut să cadă supt cuțitul unui asasin.

Acesta e sensul războaielor de religie și cei

1) „Cesseroit le peuple d'engraisser de son abeur 30 mil sangsnes inutiles, au prejudice du prince, qui est interessé à la pouvreté de ses subjets". Se găsește regimul turcesc mult preferabil (p. 33).

2) „Les roys sont crées des peuples pour administrer la justice et les defendre d'oppression, non pour les rançonner pour satisfaire à leurs plaisirs et à leurs mignons; il vaut mieux estre en la cour de chez soy qu'en celle où l'on prostitue son ame aux mauvais desseins des princes". Cf. și 211. „Heureux qui ne cognoist les roys!". V. p. 203.

ce luau parte la ele dar le critică, descoperindu-li motivele, înșiră nesocotința reginei („les menées de la Royne"), ambiția Caselor de Guise și de Montmorency, dorința regelui Spaniei de a face războiu în Franța pentru a avea pace în Flandra, alcătuirea din partea regelui frances a unor legi de desbinare și deslegarea de jurămînt a supușilor săi prin călcarea lui de către el însuși [1]).

Își ziceau pe rînd calvini și catolici, dar nu era o convingere teologică la bază, nicio tradiție religioasă sinceră, serioasă, ci era altceva.

Era acțiunea concomitentă a unor vechi și adînci cause, care, supt suprafața aceasta a discordiei religioase, au agitat o societate întreagă. Se va zice: spre paguba ei? Poate, dar poate și spre folosul ei.

Cum oare ar fi putut guverna, mai tîrziu, Ludovic al XIV-lea cu atîtea familii nobile, care au perit în aceste lupte de patruzeci de ani? Doar o și spune unul din scriitorii de atunci: cît de mult ar fi Franța altfel, dacă ar muri o mie de gentilomi [2])! Cîteva sute au murit în noaptea Sf. Bartolomeiu. Precum bandiții războiului de o de ani au fost suprimați în Anglia prin războiul Celor două Rose, epigonii războaielor italiene, tot atît de ambițioși ca și eroii cari-i precedaseră,

1) Tavannes, pp. 3—4, 8, 9—13, 181, 184. „Imprudent est le roy qui permet des confrairies, ligues ou associations en son royaume, qui s'en fait chef et qui n'essaye de les rompre, et plus malhabile le prince qui, au lieu de juge, se declare partisan... Ayant contrevenu aux premiers poincts..., je me dispensay du second article, qui estoit d'obéir au Roy, puisque le premier estoit violé par Sa Majesté". Cf. Montluc, pp. 483, 497.

2) „En France faudroit tuer mil seigneurs, ce qui ne se pouroit" (Tavannes, p. 229).

s'au între-ucis, „entremangés", zice Montluc [1]) în așa-numitele războaie religioase.

Cu toate acestea mai rămîneau destui. Și atunci ce s'a făcut cu dînșii? În domnia lui Henric al IV-lea, și mai ales în a urmașului său, Ludovic al XIII-lea, adecă în vremea lui Richelieu, ei au fost atrași la Curte. Am spus că ea fost creiată pentru a li da o ocupație. Și Curtea dela început avea cu totul alt caracter decît cea de mai tîrziu. O Curte în care toate pasiunile, toate intrigile, toate răzbunările își aveau locul, o Curte după moda italiană. Nu în zădar spunea Gaston, fratele lui Ludovic, că el trăiește după moda florentină [2]), acel Gaston care represinta însuși spiritul elegant, ponderat, cuviincios al Curții celei noi. Fugia de acasă și cutreiera, schimbat de haine, Parisul; se amesteca în toate rosturile, căutînd ce era glumeț, dar și ce era abject în viața poporului. Richelieu a trebuit, în multe casuri, față de această Curte, care putea trece în lagărul de răscoală, să întrebuințeze, nu arma soldatului, ci, după supunerea dușmanului slăbit, barda călăului. În felul acesta a perit un Montmorency, un Cinq-Mars. Ludovic al XIII-lea, care știa și el ceva din metodele italiene, și mai ales Richelieu, care era absolut inițiat în aceste metode reci, sigure, nemiloase și totdeauna chibzuite ale Italiei, n'au cruțat niciun prilej ca să dea țerii liniștea, de care avea nevoie. Și, cînd

1) P. 483.
2) Mémoires de Nicolas Goulas, ediția societății „de l'histoire de France".

cardinalul era pe patul de moarte și duhovnicul l-a întrebat dacă n'are dușmani să-i ierte, el a răspuns: N'am avut în viața mea alți dușmani decît pe dușmanii regelui mieu și pe dușmanii țerii mele. Dar pe acești dușmani i-a suprimat cu desăvîrșire. Și a lăsat regelui această învățătură: De multe să te temi, dar de cei mari înnaintea oricui [1]).

Cîtă vreme nobilimea era strînsă la Curte, ca să învețe buna creștere au întrat ca niște oameni de rînd și au ieșit de acolo ca nobilii cei mai, supțiri din Spania sau din Italia —, armatele, conduse de un Condé dar și de un Turenne, mai puțin nobil, însă general de carieră, dădeau Franciei granița răsăriteană. Cînd s'a isprăvit însă războiul, Curtea a luat act, strigînd: să petrecem! Și, cînd a adaus la petrecere intriga și conspirația, tulburarea și rebeliunea formală, cineva care era mai puțin decît Richelieu ca inteligență, ca energie, ca prestigiu, ca nume, Mazarin, a venit și, sprijinindu-se pe interesele adevărate ale regatului, pe care nimeni nu le putea contesta, a isprăvit, prin lovitura dată Frondei, cea din urmă manifestare de neastîmpăr a nobilimii francese care nu căzuse supt cuțitul călăului lui Richelieu: el i-a atras acum, prin pensii, prin situații, prin mijloace de ispită, ca servitori umili ai regalității la Curtea din Versailles.

---

1) Cf. și în „Choix des lettres de lord Chesterfield, traduites par M. Peyron, Londres 1776": „sous le règne, je ne dis pas de : Louir XIII, mais du cardinal de Richelieu".

XVI

Poporul frances confiscat de regalitatea absolută: Ludovic al XIV-lea.

Ajungem astfel la ceia ce se numește de cel mai însemnat scriitor frances, agitator prin scris, din veacul al XVIII-lea, cu toată opositia de idei în care se găsia față de erou, „Secolul lui Ludovic al XIV-lea".

Voltaire, evident, nu era supt niciun raport politic un curtesan postum al marelui rege ; cu toate acestea și el credea că se poate cuprinde viața Franciei între 1650 și 1720 supt numele acestui rege, fără îndoială mare prin zgomotul pe care l-a făcut și prin partea foarte însemnată pe care a avut-o în tulburarea, de multe ori fără plan și de cele mai multe ori fără resultat, a tuturor lucrurilor din Europa.

Domnia lui Ludovic al XIV-lea a avut multe slăbiciuni : a sărăcit o țară, a sămănat discordia

între două clase esențiale ale poporului frances, una în decadență, nobilimea, alta în plină desvoltare, burghesia; a ars mult în Europa și a scăldat pămîntul continentului în atîta sînge. Dar ea este desfășurarea unei interesante și mari personalități și, pe lîngă aceasta, represintarea unor tendințe care, trecînd peste personalitatea lui Ludovic, ar fi ale poporului frances însuși.

S'ar putea aduce și oarecare argumente: în războaiele „Regelui Soare" s'au atins de atîtea ori granițele naturale ale Franciei; cel d'intîiu (1667—8; pacea dela Aachen) a fost pentru Flandra și Franche Comté, împotriva Spaniei decăzute, în puterea drepturilor resultînd din căsătoria lui Ludovic cu o princesă spaniolă; al doilea (1672—8; pacea de la Nymwegen), împotriva Olandei și apoi a unei coaliții (Spania, Împăratul tîrînd pe Electorul de Brandenburg) a fost provocat de precedentul, Olanda neputînd admite anume fruntarii ale Franciei în această regiune, amenințătoare pentru libertatea sa, și el i-a dat Regatului, nu numai Franche-Comté, dar și, prin acțiunea cunoscutelor Camere de Reuniune, în care regele cerea și regele judeca, pe linia Rinului, Strassburgul, Luxenburgul și alte puncte; al treilea război (1688—97; pacea de la Ryswik), cu Liga din care făceau parte, pe lîngă cei doi represintanți ai Casei de Austria, Olanda și Anglia, unite personal prin suirea pe tronul engles a stathouderului Gulielm de Orange, consacră resultatele celui de al doilea

S'ar zice: la basa calculelor lui Ludovic al

XIV-lea este totuși conștiința netedă că Franța trebuie să aibă anume limite la Rin, limite impuse de natură, și, prin urmare, dacă el luptă împotriva Europei întregi, aceasta nu vine din ambiția lui, ci din împotrivirea firească a acestei Europe la încercarea lui de a trece la Răsărit hotarele pe care natura însăși le pusese întinderii poporului frances.

Mai multă greutate ar fi în ceia ce privește ultimul războiu al lui Ludovic al XIV-lea, care ține douăzeci de ani și în care e vorba — acesta este și titlul supt care e pomenit—de succesiunea Spaniei. Dinastia Habsburgilor de acolo se stinge printr'o înceată degenerare. Cele din urmă personalități ale acestei dinastii sînt individualități patologic foarte interesante, dar fără niciun fel de caracter politic. Velasquez, în pînzele lui, ni învederează foarte limpede această degenerescență care se observă și la copii; nicio vlagă supt raportul fisic și încă mai puțin putința de desvoltare a unei mentalități sănătoase, care trebuie să se ridice peste comun ca să producă fenomene politice apreciabile. Prin degenerarea aceasta a Habsburgilor spanioli, nu din causa viților, ci din causa „virtuților" lor, căci nu-și trăiau viața, ci se asfixiau în măreția uriașelor lor palate, încă din 1668 se pusese chestiunea cine va moșteni teritoriile spaniole, din cîți aveau dreptul la aceasta. Căci Monarhia spaniolă era alcătuită, nu dintr'un singur teritoriu, ci din reunirea artificială, în cursul capriciilor istorice, a unor teritorii din deosebite

părți ale Europei, avînd rosturi geografice, naționale și politice cu titluri diferite:

Provincii flamande, provincii burgunde, vechea moștenire iberică — din care, la 1660, s'a desfăcut din nou Portugalia — Italia-de-Nord și Italia-de-Sud, plus un continent nou deschis aviditățiı spaniole.

Între concurenți — pe lîngă un arhiduce, care va fi Împăratul Carol al VI-lea, și un principe de Bavaria — era Filip, nepotul de fiu al lui Ludovic, după dreptul bunicii sale, Maria Teresa de Spania, dacă nu și al străbunei, Ana, soția lui Ludovic al XIII-lea [1]).

S'ar părea, mai ales aducîndu-și aminte cineva de uvîntul lui Ludovic al XIV-lea, cînd și-a trimis nepotul, la 1700, ca să se așeze pe tronul din Madrid, cu intenția să-l sprijine prin puterea armelor francese: „de acum înnainte nu mai sînt Pirenei", — cuvînt care n'a fost pronunțat exact în forma aceasta —, că Ludovic a voit să cucerească Spania. Dar nici prin gînd nu i-a trecut așa ceva, nici nu putea gîndi să sustragă vreodată moștenirea spaniolă a nepotului pentru a o lua asupra lui însuși. Filip însuși, ajuns rege al Spaniei, n'ar fi consimțit să încheie o învoială politică prin care s'ar fi dat regelui Franciei totdeauna ultimul cuvînt în toate chestiunile privitoare la regatul său. El era să fie rege întocmai ca Habsburgii d'innainte de dînsul. Ceia ce-l interesa pe marele rege frances era ca Spania să nu fie a altuia decît a unui Bourbon,

1) Era fiul Delfinului Ludovic, mort înnainte de vreme.

să nu mai constituie o amenințare pentru mișcările politicei francese. Era deci în această intervenție o măsură defensivă, o cucerire dinastică preventivă. Trebuia să nu mai existe primejdia de a strînge pe Francesi și de la Rin și de la Pirenei,—același lucru care a determinat la 1870 opoziția lui Napoleon al III-lea la așezarea unui Hohenzollern în Spania. Și în afară de aceasta mai era încă un motiv: Prin amestecul în chestia moștenirii spaniole, prin biruința punctului său de vedere dinastic, Ludovic putea să puie mîna definitiv pe Țerile-de-jos. Flandra o avea, dar dincolo de hotarul Flandrei era un vast teritoriu care se asămăna întru toate cu teritoriul flamand: oameni de aceiași limbă, de aceiași rasă ca și ceilalți.

Țerile de-Jos fuseseră o provincie spaniolă, ai cării locuitori, totdeauna nemulțumiți de suveranul lor după moartea lui Carol Quintul, se răsculaseră și-și căpătaseră, numai o parte din ei, Olandesii, reformați și de rasă germană, libertatea republicană, prin tratatele din Vestfalia. Părțile belgiene, care au participat și ele la luptă mai tîrziu, din causa catolicismului lor, s'au despărțit din lupta comună, revenind, la pace, în stăpînirea monarhiei spaniole.

Ludovic putea să rîvnească și fără „ambiție“ la posesiunea Țerilor-de-Jos spaniole, cu atît mai mult, cu cît ele nu puteau trăi de sine și erau expuse a trece de la dominația, cu greu acceptabilă și aceia, a regelui din Madrid, la aceia, și mai intolerabilă pentru Franța, a Habsburgilor din Imperiu, a Casei de Austria germane.

Astfel și acel războiu se lega de interesele francese la Rin și, cu toate înfrîngerile sale, Ludovic a păstrat la pacea de la Utrecht, din 1714, Flandra francesă măcar și Artois, Alsacia, Franche-Comté, Cerdagne și Roussillon.

Va să zică, dacă se gîndește cineva la toate aceste lucruri, la războiul d'intîiu, făcut pentru Flandra, la cel de-al doilea, pornit pentru păstrarea acestor cuceriri, la războiul de-al treilea împotriva Europei întregi, care voià să arunce Franța în vechile ei hotare, și la lungul războiu al patrulea, de aproape două zeci de ani, mîntuit în ajunul morții foarte bătrînului rege, și care avea și el drept scop, pe lîngă asigurarea împotriva unei eventuale ofensive la granița Pirineilor, și acela de a împiedeca pe alții să se așeze în Țerile-de-Jos și de a duce granița Franciei pînă la extrema limită nord-ostică indicată de natură, ar fi dispus să admită părerea lui Voltaire: da, Franța a sărăcit foarte mult, a pierdut foarte multă lume, prin lunga serie de înfrîngeri și umilințe de la sfîrșitul carierei militare a lui Ludovic al XIV-lea, s'a hrănit astfel neînțelegerea de clasă, acele nemulțămiri ale clasei mijlocii și clasei de jos care trebuiaus ă producă mai tîrziu Revoluția francesă, tragedia crudă a viitorului și distrugerea regalității absolute, primejduind viața Franciei însesi, dar, ținînd samă de caracterul esențial al tuturor acestor războaie, Ludovic al XIV-lea a servit totuși Franța; el a fost represintantul poporului frances; în opera lui, ori de cîtă am-

biție ar fi fost stăpînit și de oricîte motive personale, se cuprind necesitățile de viață ale nației asupra căreia se întindea puterea lui absolută.

N'am putea fi cu desăvîrșire de această părere. Nu totdeauna o acțiune care se mîntuie într'un anume fel, care poate fi natural, satisfăcînd și logica și morala, a fost pornită dintr'un motiv asemănător cu acel resultat pe care trebuia să-l producă : zăpezile nu se topesc, sălbatec, primăvara ca să facă șesurile capabile de roade ori ca să rectifice cursul rîurilor.

De fapt, nu numai că Ludovic al XIV-lea nu putea să aibă scopuri în legătură strînsă cu interesele poporului său și ale teritoriului pe care acest popor îl locuia, dar în toată Franța din a doua jumătate a secolului al XVII-lea nu putea să existe nici o direcție politică naturală, coherentă.

Am observat și înnainte că, alături de desvoltarea normală a societății francese, desvoltare care ar fi trebuit să scoată la iveală necontenit forțe nouă, adevărate și independente, proaspete, pline de energie, care să conducă pe aceleași drumuri firești desvoltarea teritoriului și națici, represintată înnainte de aceasta de alții, cari se obosiseră, se observă curente de deviare și cum aceste curente stăpîniau în dauna celorlalte. S'a afirmat, și mai ales cînd a fost vorba de războaiele din Italia, de politica lui Francisc I-iu și chiar de politica urmașilor săi în cei d'intîiu cinzeci de ani din veacul al XVII-lea, că, în afară de singurii ani în cari adevăratul rege frances

a fost Richelieu, în mijlocul tuturor intrigilor, masculine și femenine, dinastice și subdinastice și antidinastice, silind pe bietul om mare să-și tortureze geniul politic de bun simț, Franța merge pe alt drum decît al ei. Și-a creat o regalitate ca s'o represinte; a lăsat, a ajutat să se întemeieze această regalitate, în credința că o va înfățișa pe dînsa; i-a dat bani o mulțime de vreme, cîți avea și cîți n'avea, pînă s'au sărăcit provincii întregi. „Çà de l'argent, çà de l'argent", „bani, bani", strigă refrenul dureros al lui Olivier Basselin. Apoi acest glas de tînguire tace. Lumea consideră ca natural să muncească pentru rege, pentru armata regelui, pentru tesaurul regelui, pentru Curtea regelui, pentru plăcerile și nebuniile regelui, în credința că totuși la capăt va ieși un lucru bun.

Acest lucru bun și iese, dar nu prin regalitatea absolută, ci, de cele mai multe ori, împotriva regalității absolute. Această regalitate, în loc să fie manifestarea naturală și plină de viață a unui popor întreg, era ca una din acele formațiuni foarte vivace care se creiază în organism și care, cu cît sînt mai puternice, cu atîta vlaga organismului însuși slăbește, pentru ca lupta să se mîntuie cu moartea întregului.

Pentru ca să admitem lucrul acesta, pe care o să-l dovedim mai pe larg îndată, trebuie să ne lepădăm de un farmec care stăpînește pe oricine: arta face totdeauna minuni, cînd e artă adevărată, și evident că erau oameni de artă adevărată, oricît de strînși ar fi fost de formule, în secolul lui Ludovic al XIV-lea: era artă pînă

și în tragedia, totuși disciplinată, mutilată, în manifestările sincere ale sufletului omenesc, a asprului Corneille și a dulcelui Racine.

Și, de oare ce întreagă această operă cu dramaturgi, istorici, sculptori, ca Puget, Lebrun și Lesueur, ca Mignard și Claude Lorrain, cu pictori ca Poussin și arhitecți, se adună în jurul lui Ludovic al XIV-lea, deci al regalității absolute, regalitatea aceasta trage de la literatura și arta pe care poate nu le-a provocat, dar le-a știut ținea totdeauna în odaia de alături, chemîndu-le cînd îi plăcea pentru distracție, un prestigiu care ne face să-l vedem pe Ludovic al XIV-lea așa cum se văd de obiceiu suveranii pe statuile ce i li se ridică, avînd, jos, pe piedestal, pe toți oamenii de treabă cari au muncit pentru dînșii. Vedem statuia solemnă de pe piedestalul ale cărui basoreliefuri ni înfățișează pe toți reprezintanții de frunte ai Franciei în același timp și ni facem judecata, foarte nedreaptă, dar firească: de vreme ce toți consimt să-l servească, el era cineva vrednic să fie servit de toți aceștia.

Dar nu e adevărat. Pe lîngă acceptarea sinceră a unei situații, este și acceptarea fatală a acelei situații, și oamenii aceștia trăiau într'o asemenea acceptare fatală; nu creștea personalitatea lor prin serviciul pe care-l aduceau societății care se resuma în persoana lui Ludovic al XIV-lea, ci ei scădeau, cum scade orice putere vie dintr'un suflet omenesc — unii îi zic: „talent", alții altfel — cînd consimte, fie și din motive de asemenea fatalitate, să servească o convenție.

Ca și prin operele literare, prin palatele pe care le-a creat destoinicia plătită și răsplătită de dînsul, prin admirabilele tablouri de război, prin portretele splendide prinse pe pereții acestor palate, prin grădinile măiestre care încunjură până astăzi palatele pustii de la Versailles și Trianon, personalitatea lui Ludovic crește uriașă. Din regele solemn, luxos, pretențios, ambițios, egoist, se face un rege mare. Ca să-i trebuiască atîta spațiu și așa de împodobit pentru ca să-l încapă, trebuie să fi fost—zice lumea—o personalitate extraordinară.

Dacă ne lepădăm însă de toate lucrurile acestea și-l considerăm așa cum a fost, și mai ales dacă vedem în rîndul întîiu națiunea franceză care trăia pe lîngă dînsul, deși atît de împiedecată, atît de legată de mîni și de picioare, vom ajunge la alte încheieri. Păcat numai că n'avem acolo, de și e vorba de un popor mare și de o superioară desvoltare culturală, acele mii și mii de zapise, de cărți de judecată, de acte de judecată care ne ajută să vedem în fiecare colț al vechii noastre vieți românești și tot ce am dori să aflăm! Avem, în schimb, memoriile atîtor coconași și coconițe de la Curte, până la Saint Simon, cu toate lucrurile cuviincioase, și mai ales necuviincioase, pe care le-a suprins acesta, în atîtea volume lucruri povestite foarte frumos, cu un spirit neîntrecut, cu o putere de caracterisare, care, dacă ar fi fost mai strînsă, ar fi rămas mai mult, ca într'un Tacit al unei noi degenerări. Știm apoi istoria tuturor buduarelor

francese din acest timp prin „Histoire amoureuse des Gaules“, a lui Bussy Rabutin; cunoaștem toate alcovurile. Avem și destule jurnale de războiu, și actele diplomatice nu ni lipsesc. Dar noi nu voim numai atît, și chiar nu voim mai ales lucrul acesta. Evident, Curtea e foarte importantă în societatea francesă de atunci, dar exista o lume întreagă muncitoare, spornică supt toate raporturile, onorabilă, mai vrednică de interesul, de simpatia noastră decît toți aceștia cari priviau cum îmbracă regele cămașa în fiecare dimineață. Și totuși nu lipsesc istoriile provinciale; pentru Languedoc, pentru Normandia, pentru Provența, sînt și istorii de orașe destul de bine făcute, dar toate cuprind numai fapte politice, trase și ele tot din izvoarele făcute la centru și pentru centru.

O cronică de oraș, o cronică de Ținut, o cronică de provincie nu mai scrie nimeni. Și la noi aici, azi, se petrec zilnic atîtea lucruri vrednice, cu adevărat, de atenție, dar, cu toate acestea, ceia ce se petrece în acest domeniu nu răzbate în raportul zilnic care e presa noastră, iar ce se petrece altfel: intrigi, păcate, turpitudini toate se află spuse cu de-amănuntul în presa zilnică. Gîndiți-vă că n'am avea mijlocul să tipărim și lucrurile celelalte, că ar rămînea numai aici, și ar judeca, nu Bucureștii, ci România, poporul românesc de azi, după presă? Dar ne-am învîrti în mormînt de indignare că ni se aplică și nouă calificativul care se potrivește celorlalți! Din nenorocire pentru Franța actele privitoare la daraveri particulare, la acte, de notariat sînt, dar ele se

turnau în anume forme care și pentru 1500 și pentru 1700 erau tot acele formule de drept moarte, viața însăși fiind așa de redusă în ele, încît nu poți prinde mai nimic din toată vivacitatea și spontaneitatea ei.

Iată însă ce putem vedea. O nouă generație apare la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, generație total stîmpărată. Ea se naște în plină pace. Războiul de treizeci de ani se poartă peste granită; Franța cîștigă prin el lucruri foarte importante, numai cît acei cari se luptă sînt alții: bande de mercenari, armata suedesă întreagă, ajunsă, după moartea lui Gustav Adolf, un fel de nobilă bandă de mercenari, silindu-se, nu pentru scopurile patriei ci, cu toată noblețea, cu tot cavalerismul, cu tot loialismul, pentru alt rege, al salariilor ei. Deci, chiar dacă Franța se amestecă în războiul de treizeci de ani, chiar dacă ea cîștigă biruințe și și anexează provincii, acasă foarte multă lume stă liniștită. Dacă un Condé, un Turenne joacă pînă la sfîrșitul vieții lor un mare rol militar, aceasta se face de Condé din causă că el pare a strînge tot sufletul războinic al vechii nobilimi, iar de Turenne pentru că el e maiestrul cînd începe să fie indispensabil în noul război de meșteșug, de învățătură și tehnică [1]). Condé s'a amestecat prea mult în conspirații care au întunecat gloria trecutului său prin aceste imxitiuni în tot felul de daraveri problematice de curte, pe cînd Turenne, fără a fi străin de acel spirit pretențios al timpului, moare cu fața la dușman,

1) Montluc propusese — am spus-o — să se întemeieze o școală militară, arătând și ce materii să se învețe; pp. 136-7.

așezînd o baterie; dar, oricum, aceștia nu sînt manifestația întreagă și normală a unei clase. Războaiele Franciei se poartă, — am arătat — peste hotarele ei și cu puteri care nu sînt ale ei. Și, atunci, în deosebite castele care nu mai au vre-o autonomie politică sau valoare militară, se cresc oameni a căror ambiție este să facă o carieră cît mai răpede prin tot felul de legături, și mai ales prin legăturile care-i apropie și-i păstrează la Curte. Dați la școală, la școala-internat călugărească, la „pension" — și ce ar fi rîs Montluc dacă i-ar fi spus cineva că trebuie să dea la școală pe fiul său care s'a dus pănă în insula Madera să treacă examenul său de aventură! —, ei își fac clasele la Colegiile din Paris și în provincie, unde se învață latinește, retorica, filosofia. Însuși Condé scria epistole latine și a compus o Retorică; a făcut versuri și a discutat în public [1]). Învățămîntul iesuit a pus stăpînire pe Franța întreagă, acel învățămînt formalist și sec, care se sprijină pe tradiția Renașterii, dar preface această tradiție în ceva strict, limitat, stors de sînge, lipsit de orice inițiativă. Papagalismul enciclopedic, prețios și superficial, domină vremea fără a se împărtăși cîtuși de puțin de metoda pe care-o fixează tocmai în acel timp un Descartes, de profunda cercetare a propriului spirit care deosebește pe un Pascal, de descoperirile științifice care încep să apară. Galicanismul critic de la Port-Royal, unde Pascal și tovarășii săi făcuseră, nu numai o școală,

1) *Nouvelle Biographie Générale*, XI, p. 402.

ci ca o tabără a oștirii spiritului nou, liber, n'a biruit, și mănăstirea jansenismului a fost închisă din ordinul regelui..

Bossuet crește în asprul spirit al Vechiului Testament pe prinții de Franța, și Fénelon, alt mare represintant al episcopatului frances, îi încîntă cu dulci fabule morale antice. Li trebuia călugărilor Romei să obosească spiritul omenesc pentru ca, în vioiciunea și îndrăzneala lui, el să nu poată trece dincolo de margenile pe care le puneau interesele Bisericii catolice. Iese astfel exemplare pe care noi le recunoaștem. Nu ne împăcăm cu Montluc, nu facem expediții în Madera, dar oameni cum cresc la începutul domniei lui Ludovic XIV-lea, aceștia sînt frați buni ai noștri: aceiași educație, aceleași tendințe, și, în mai desagreabil, în mai șters, și viața noastră este viața lor.

Astfel se creiază o generație cu ani de clasă, cu examine și diplome, dar fără vlagă și care poate fi confiscată; una care, ieșind din Colegiu, simte îndată ce mijloace poate întrebuința pentru ca, jertfind cît se poate mai puțin din mijloacele sale, să ocupe situații, în ordinea militară sau civilă, cît mai înnalte. La douăzeci ani poate să aibă cutare tînăr unul din acele regimente care nu se recrutau de Stat, de rege, ci se alcătuiau de particulari, sau se cumpărau. Une ori se întorcea apoi la Colegiu tînărul colonel, înnaintînd poate mai ușor dintr'o clasă într'alta, iar regimentul era condus de un bătrîn căpitan, plătit, ca și ceilalți, de colonelul proprietar al regimentului ce-i purta numele. Tot așa de ușor se capătă, după ispră-

virea clasei de filosofie, și un loc de locotenent al regimentului în cutare provincie. Dar omul trebuie să-și ocupe viața într'un fel oarecare. În privința aceasta codul timpului dădea imediat formule trebuitoare : să se afișeze. Afișarea se făcea printr'un singur imens scandal sau o serie de scandaluri mai mici. Bussy Rabutin, de exemplu, a fost acusat că, având acum patruzeci de ani, la o petrecere, a botezat un porc, și aceasta l-a făcut celebru. „Il se divertit.“ Din ce se compunea acest „divertisment“ ? Din vînătoare, din comedii și danț. Mai la urma urmei, și teatrul lui Corneille și al lui Racine era pentru ei un „divertisment“, și atît.

Cine n'are o legătură anume, care nu trebuie să fie o legătură legală, este aproape un om desonorat : cîteva aventuri sînt foarte bune pentru oricine înțelege să joace un rol în societate. Poate fi cineva și o canalie patentă fără a-și primejdui cariera ; din contra, Bussy-Rabutin vorbește de o persoană care ținea foarte mult la dînsul, dar s'a îmbolnăvit și era să moară : a părăsit-o, ea însă s'a însănătoșit după plecarea lui, și el se mărgenește a însemna în memoriile sale faptul. Încearcă să fure văduve bogate și rămîn acoperiți de desprețul lor. Ori cer bani dela persoane feminine cu care sînt în legături de rudenii și cărora li fac complimente adhoc, rămînînd să le calomnieze în pamflete, dacă ar îndrăzni să refuse împrumutul.

Aceștia sînt oamenii din jurul regelui, și regele însuși e crescut întocmai ca dînșii și duce aceiași viață. Frecventă casa fratelui său, Mon-

sieur, care era însurat cu o principesă de Anglia, Madame. Lumea credea că descoperise o intrigă între dînsul și cumnata sa; și nu se scandalisează nimeni. Între persoanele care serviau pe Madame era însă și o domnișoară cam stricată de vărsat și șchioapă, de Lavallière, care a spus odată cu naivitate despre rege că-l găsește foarte frumos, deși era și el stricat de vărsat. Regelui i-a fost o milă nesfîrșită de biata fată, și de la milă până la alt sentiment distanța e scurtă. A instalat-o în vederea tuturor, i-a creat „une maison" și a stăruit pe lîngă soția lui, Regina, pe lîngă principesa de Spania pe care o luase în căsătorie, o femeie foarte cum se cade, s'o primească la Curte. Era foarte greu, dar el s'a ținut până a biruit.

Favorita cea nouă trece acum pe lîngă vechea favorită, nepoata lui Mancini, căreia tînărul prinț îi trimesese atîta timp „bilete dulci", și s'a făcut că n'o vede. „Știam că Lavallière e șchioapă, dar nu știam că e și oarbă", spune contesa de Soissons, care pentru aceasta era să nu mai fie primită la Curte. La observația ce i se face regelui din partea unui ministru că va fi un scandal imens, el exclamă: Deci eu nu pot face ce poate face cel din urmă om din regat? Într'un moment, favorita e răpită, instalată într'o mănăstire; regele lasă toată lumea și merge de-o aduce înapoi. El se întorcea de obiceiu acasă foarte tărziu, și erau scene dureroase între el și biata princesă spaniolă care aștepta la gura sobei resturile de atenție ale Maiestății Sale, ca să fie izgonită de dînsul în apartamentele ei.

Aceasta era viaţa normală a întregei societăţi. Un astfel de cap poate să cerceteze însă serios problemele politice? Cineva care douăzeci de ani măcar a trăit aşa, poate el să fie cu adevărat conducătorul unui popor? Scriitorii de Curte spun: da; noi am zice: nu. Această minte obosită, dacă nu în plăceri pasionate, de care Ludovic nu era capabil, dar cel puţin în copilăriile acestea romantice ale unei vieţi superficiale, desorientate, fără nicio conştiinţă, nu numai de rege, ci abia de om, poate ca crea şi servi? Acest om poate concentra viaţa întreagă a unei mari societăţi aşa de înnaintate, care să treacă în istorie, cu dreptate, supt numele său, ca supt al unui August sau Carol-cel-Mare?

Dar Ludovic însurase la bătrîneţe, printr'o căsătorie morganatică, cu d-na de Maintenon, care fusese mai înnainte de aceasta soţia actorului şi scriitorului scabros Scarron, „la veuve Scarron", tratînd-o ca pe o adevărată Suverană. Şi la moarte n'a fost nimeni să-l plîngă, pe cînd mulţimea arunca pietre pe sicriu.

Nu, regalitatea francesă, departe de a reprezinta naţiunea în veacul al XVII-lea, o caricaturà şi, departe de a o îmbogăţi, o scădea. Dacă Franţa a trăit puternic în acest veac, dacă a căpătat hotarele sale naturale spre Răsărit, dacă a pregătit acea mare influenţă culturală care s'a întins asupra Europei întregi încă din zilele lui Ludovic, aceasta se face, nu prin rege, care iea de la toate lucrurile acestea dijma, cum iea de la bogăţia particularilor, vitejia ostaşilor şi inteligenţa supuşilor, de la frumuseţa supuselor sale, ci prin

alt fapt, pe care ar trebui să-l cunoaștem mai bine de cum putem astăzi: prin sănătoasa viață de provincie, care nu era infectată de atmosfera de la Curte. Se datorește acelei burghesii serioase și muncitoare, econoame, care a pregătit ea, prin oamenii săi, și numai prin ei, literatura veacului al XVII-lea. Corneille nu era ducele de Corneille, nici Racine marchisul de Racine, și mai ales bietul actor insultat și bătut, care a înnoit timpul de liberă critică al lui Rabelais, nu era contele de Molière. Și nici marii pictori și sculptori, marii arhitecți ai lui Ludovic al XIV-lea nu veniau decît din contoarele sau casele de comerț ale cutărui sau cutărui negustor frances, înnobilat mai mult sau mai puțin, pe o vreme cînd nobilitarea se făcea cu miile în fiecare an. Pînă și acei cari organisează armata francesă, cum a fost Louvois, doar dacă erau nobili de clasa a patra și a cincea: cariera lor de militari îi semnalase, și ei nu întrau la Curte, nu cerșiau favorurile acolo. Dacă un Colbert a creat viața economică a Franciei, care a putut resista întru cîtva și enormei risipe a lui Ludovic al XIV-lea, e pentru că n'a urmărit filiera obișnuită, ci a urmat acel drum greu de muncă, cruțare și organisare a tuturor energiilor omenești pentru a ajunge la un scop vrednic de aceste energii. Nepotul negustorului de grîu, vin și postav din Troyes a început, în adevăr, ca simplu scriitor în cancelariile regale.

Dar, atunci, se va spune, dacă regalitatea francesă, dacă toată clasa strînsă în jurul ei, aceia de care se vorbește în memorii, în cronici,

în actele publice, în rapoartele diplomatice, este așa și dacă imensa majoritatea a țerii e altfel, dacă de sus nu vin decît forme pretențioase asupra întregii activități naționale, care nu aparține celui cu forma, și dacă, jos, acei cari muncesc în toate domeniile nu cîștigă destul după această muncă, nu sîntem în plină revoluție? La aceasta răspunsul trebuie să fie: da. Este o mare greșeală să se înceapă Revoluția francesă la 1789; de fapt Ludovic al XIV-lea a văzut înnainte de a muri cele d'intîiu semne ale acestei revoluții.

Da, era așa de încătușată națiunea francesă, încît i-a trebuit un secol întreg de continuă revoluție în domenii deosebite pentru ca să ajungă, tîrziu și obosită în concurența altor națiuni, la întrebuințarea deplină a puterilor sale pentru scopuri care să-i aparțină într'adevăr. Regalitatea și-a prelungit agonia un veac, și, cînd națiunea a ajuns să smulgă din mînile regalității agonisante sceptrul cîrmuirii, atunci era pentru națiunea însăși, față de nevoile momentului, puțin prea tîrziu.

XVII

Epoca filosofiei în Franța

Ca să se explice cum s'a putut ajunge de la cea mai imposantă și absolută formă a monarhiei absolute la anarhia populară care începe la 1789, s'au căutat de istorici causele decăderii încă în cei din urmă ani ai lui Ludovic al XIV-lea, cînd lacheii neplătiți cereau de pomană la porțile castelului de la Versailles, cînd, cum am spus, pietre de ură cădeau asupra sicriului ce cuprindea rămășițele strălucitorului rege.

Și s'a admis îndată ca motiv, după acesta, acel capitol rușinos din istoria Franciei de sus care e Regența. Filip de Orléans, fiul fratelui lui Ludovic al XIV-lea, care tutelează pe regele copil, Ludovic al XV-lea, strănepot de fiu al celui mort în blăstămuri, era un cavaler viteaz, un general bine înzestrat și, în vremea cînd Descartes își scria geometria, un cultivator asiduu al științelor exacte, ceia ce pentru dușmanii săi însemna un

otrăvitor patentat. La început administrator plin de cruțare, „filosof“ din întâia categorie și prigonitor al Iesuiților, el a fost însă unul din cei mai stricați printre oamenii timpului său și nu s'a sfiit să afișeze aceasta cu un cinism absolut. Ca sfătuitor el a păstrat pe vechiul său învățător, abatele Dubois, care-i dăduse toate libertățile și-i îngăduise toate licențele : spiritual, fără frică, ingenios, el a inaugurat o politică nouă, care a dus la dușmănia față cu Bourbonii din Spania, la războiul cu dînșii și la umilirea lor. Ducele de Bourbon, un bătrîn om de treabă, apoi învățatul cardinal de Fleury, istoric al Bisericii, conduseră apoi afacerile.

Pe cînd Ludovic al XIV-lea, aproape despărțit de blînda lui soție, fiica regelui detronat al Poloniei, Stanislav Leszczynski, pe care nu-l putuse restabili cu armele, dar îi asigurase un adăpost ca duce de Lorena, petrecea în public cu țiitoarele sale, purtătoare de titluri nobiliare— doamna de Pompadour a fost o adevărată regină, poate mai mult : o regentă —, coborîndu-se, une ori, și pînă la fetele servitorilor săi, Fleury îndrepta, pe căi care nu erau totdeauna cele mai potrivite cu tradiția și cele mai sigure, politica externă a Franciei. Ea intervine în războiul pentru succesiunea austriacă împotriva Mariei-Teresei și pentru rivalul ei bavares (1740-8); tendința veche de a căpăta Țerile-de-jos e explicația și scusa acestor sacrificii, de și pacea de la Aachen sili pe rege a restitui toate cuceririle sale. În al doilea război dintre Austria și Prusia, d-na de Pompadour atrăsese Franța de partea noii sale

prietene, regina Ungariei, și pacea dela Paris, în 1763, care mîntui războiul de șapte ani, aduse pierderea unei părți din acele colonii pe care, în decursul secolului al XVII-lea, le fundase în America inițiativa francesă: Canada, Scoția Nouă, cele mai multe din vechile contoare indiene. Ludovic al XV-lea, odată *le Bien-Aimé*, pentru încrezătorii săi supuși, dacă nu pentru singurii panegiriști ai Curții, se mulțumi să spioneze prin agenți secreți acțiunea miniștrilor săi. Lui îi ajungea să aibă petrecere ieftină la îndemînă. N'a zis: „après moi le déluge", „după mine potopul", tocmai pentru că-l interesa foarte puțin și ce va fi după dînsul.

Dacă regalitatea-și permitea — ea și cortegiul ei de favoriți și favorite— această v iață, motivul e că se credea în durata fără termin a unui asemenea regim. Ochii erau orbiți de strălucirea lui, urechile asurziau de laude; cugetătorii politici îl arătau ca o necesitate socială; istoricii dovediau — ca Bossuet, în celebrul său „Discurs asupra istoriei universale" —, că spre această monarhie absolută, de singur drept divin, se îndreptase, peste toate fasele ei, istoria omenirii. Olimpul regal era prea sus pentru a fi accesibil escaladărilor unui popor furios de miserie și rătăcit tot mai mult de doctrine demagogice.

Așa a fost și după moartea, — în cele mai miserabile împrejurări: de vărsat prins, se zice, într'o aventură cu o copilă —, a lui Ludovic al XV-lea, părăsit, și nu numai din causa teribilei molipsiri, de toată lumea. Urmașul său, în 1774, un nepot de fiu, Ludovic al XVI-lea, avea cele

mai bune intenții. Hrănit în idei de reforme, cetitor al literaturii revoluționare pe care o vom cunoaște și aprecia îndată, el luă condeiul pentru a face din cîteva linii de decret fericirea țerii sale. Avea la îndemînă și oameni de ispravă, pe cari la nevoie i-a întrebuințat. Dar, dacă a lăsat să cadă, în urma unor intrigi neiertate, oameni ca Turgot întîiu, ca Necker pe urmă, ca să încredințeze soarta Franciei, în cele mai grele momente de crisă, unui vanitos decavat, cum era Calonne, capabil să aplice și regatului, pentru a-l salvà, sistemul care-l ruinase și-l compromisese pe dînsul, e efectul aceleiași oarbe credințe : că, orice s'ar face, nu vor fi decît nemulțumiri de acelea ale claselor privilegiate — ca magistrații Parlamentului —, care se puteau stinge, dacă nu prin arestări și expedieri în provincie, prin apariția personală a regelui în Parlament — *lit de justice* — și prin scrisorile de poprire — *lettres de cachet*, — atunci prin cealaltă rețetă, menită să cîștige opinia publică și toate vanitățile hrănite de dînsa : concesii trecătoare și un ipocrit zîmbet.

Nicio putere organisată pentru luptă nu stătea în față. Nobilimea trăia din pomana pensiilor la care se îngrămădiau toți pînă la înnăbușire, cei cari strigau după mai multe reforme fiind cei mai lacomi la ghișet. Clerul, odihnind libertățile sale galicane de odinioară la umbra Concordatului, care-l supunea definitiv Sfîntului Scaun, nu mai avea altă valoare decît să adauge abații săi scriitori la alți „intelectuali“ ai timpului și un număr de curtesani candidați de miniștri

la aceia pe cari-i dădea vechea nobilime, nobilimea ridicată prin diplomă regală din burghesie sau nobilimea parlamentară (*la noblesse de robe*). Burghesia ea însăși nu formă un corp, ci, împărțită după ocupațiile ei, fără niciun mijloc de raliare și de înțelegere comună, ea participa la viața celorlalte stări sociale după împrejurările fiecăruia. De alminterea toată „filosofia" nouă nu voiă să știe nimic de aceste deosebiri istorice, nelegitimate prin vre-un principiu general, neconforme rațiunii, dintre oameni; formele medievale îi erau urîte și atunci cînd represintau o situație cîștigată, un mijloc de luptă, o cucerire a libertății, dar fără steagul ei. Poporul, — el își ducea la țară o viață pe care desființarea încetă a șerbiei o făcuse mai grea, nu mai ușoară, toți acești nenorociți, cercetați de foametea periodică și hrănindu-se adesea cu pîne de scoarță de copac, neavînd nicio putință și nicio dorință de a spune în formă politică singurul lucru care-i interesa: că au o viață din ce în ce mai grea, pe care nimic nu vine s'o sprijine și nimeni nu se gîndește a o îndrepta altfel decît prin declamațiile filantropice ale teoreticianilor ori prin măsurile naive, fără simț practic și fără efect, ale nesăbuiților visători de reforme. De fapt, seniorul se dusese, dar drepturile lui rămăseseră. Puține mulțumiri se vor fi auzit la 1779, cînd Ludovic al XVI-lea, unul din acești teoreticiani și reformiști, făcu, prin decret solemn, ceia ce alții făcuseră pe tăcutele, lăsînd să cadă în desuetudine o situație care nici nu mai avea vre-un

avantagiu pentru dînșii, desființînd șerbia pe domeniile regale.

Vechile datini locale nu mai existau. Provinciile se deosebiau numai prin Parlamente care pirotiau în orașe ce fuseseră odinioară centre episcopale vestite ori reședințele unor temuți seniori. Ele nu erau o primejdie pentru nimeni; în afară de opera lor zilnică de judecată, ele îndepliniau în viața politică anumite forme de înregistrare, a căror valoare era foarte contestabilă, Coroana avînd de mult toate mijloacele trebuitoare pentru a guverna. Școala de economiști a fisiocraților combătea cu ură hotarele care le despărțiau, văzînd în ele, nu margenile firești ale unor individualități necesare, ci piedeci aduse acelui liber comerț al grînelor care singur putea feri țara de primejdia periodică a lipselor de hrană.

Față de această societate, în care toate legăturile, și cu toată lumea, le avea acuma regele, acesta putea crede că totul îi e permis. Dispunea de venituri care, bine administrate, i-ar fi dat o putere formidabilă. E drept că războaiele lui Ludovic al XIV-lea și cele, așa de îndelungate, ale urmașului său îngreuiaseră de datorii Tesaurul. Un Scoțian, Law, propuse ducelui de Orléans, Regentului, să ajute Coroana printr'o mare instituție de credit, sprijinită pe exploatarea domeniilor Statului și a privilegiilor de comerț în America-de-Nord, în Indii, în Senegal, care ar fi atras în cassele regale banul rămas fără întrebuințare în tot regatul.

Law, încîntat de cele d'întâiu resultate, foarte favorabile, ale întreprinderii sale, care provocase în public o adevărată furie de speculație, lăsă ca sporul fantastic al valorii acțiunilor sale să crească din zi în zi, fără să-și închipuie că va veni o clipă de rece și sigură conștiință, cu urmările ei catastrofale; la desvoltarea baselor înseși ale creditului său nu s'a gîndit niciodată acest aventurier, amețit el însuși de băutura pe care o întindea aviditățiî celorlalți. Din patimă, sigur că banii vor continuà să curgă în biurourile sale, el cedă cu ușurință cererilor de împrumut, de cadouri, pe care i le făcea Statul însuși ca și miniștrii și favoritele, în cei cîțiva ani de paradisiacă încîntare. Omul care avuse întâiu o simplă îngăduință de la Guvern, devenise controlor general al finanțelor Statului, care păreau că se resumă deci în norocul lui. Cînd, într'o spăimîntătoare crisă de desperare a mulțimilor, edificiul fantastic se prăbuși, Statul însuși apărea ca falit, și nimic n'a mai fost în stare să-i cîștige încrederea acelora către cari ar fi dorit să se îndrepte.

Inteligența decăzutului Dubois știù totuși, nu numai să scoată momentan finanțele regale din acest mare impas, dar să li pregătească un viitor. Se gîndia la o reformă generală a impositelor, care ar călca privilegiile seculare ale nobilimii, și începuse a face o evaluare discretă a averii imobiliare. Dibuiri pe aceiași cale a noilor reforme deosebesc Ministeriul lui Turgot, care credea însă că mîntuirea se poate găsi, nu întărind ori transformînd clădirea haotică,

dar sănătoasă în multe părți, a trecutului, încă așa de viu în așezăminte și în suflete, ci înlăturînd toate piedecile pe care ea le cuprindea în sine. Făcea, astfel, prin desființarea vămilor interioare, a privilegiilor închise de breaslă, loc liber pentru o forță care nu se putea produce dela sine și pe care reformatorii o credeau că exista undeva, gata să se arunce tumultuos pe noua cale care se deschidea. Din partea lui, Necker privia totul ca o simplă chestie de contabilitate greșită, care trebuia îndreptată în contabilitate bună printr'un budget rațional și mai ales prin unul care să fie publicat, în mijlocul aplauselor, ca o operă de mîntuire, cu toate divulgațiile sale interesante.

Un nou Law, dar fără capital propriu, apăru în persoana înlocuitorului acestui teoretician economic fără practică și acestui bancher fără teorii și concepții: un senior de Curte după datina Regenței, Calonne. Nimeni dintre oamenii cu trecere n'a venit cu mîna goală de la acest simulator de bogăție, care credea că pe această singură cale se poate restabili un credit compromis. Dincolo de acțiunea lui era pentru regalitate un singur mijloc: abdicarea în mîinile națiunii pe care nu știuse s'o conducă.

Regele dispunea de o armată care cîștigase glorie în toate colțurile Europei. Această armată putea oricînd să cîștige biruințî asupra străinilor; ea era mult mai puțin capabilă însă de a ține ordinea în interior. O comandă unică lipsia; regimentele, cu organisație proprie, aproape auto-

nome, nu erau la îndemîna regalității. Dar, cum am spus, nimănuia, după două veacuri de liniște deplină în interior, nu-i putea trece prin minte că ea ar trebui să fie întrebuințată și pentru acest scop.

În fața acestui vechiu regim, care cuprindea încă într'însul atîta putere reală, pe lîngă o siguranță oarbă, se ridica, după concepția curentă, marea putere morală a mișcării filosofilor, reformatorilor politici cari se gătiau să smulgă puterea din mînile regalității îmbătrînite și incapabile, pentru a crea, cu forțe populare improvisate, un regim nou, izvorît din concepția că poporul are dreptul de a se cîrmui pe sine, că el nu poate să părăsească niciodată definitiv acest drept pe care l-a delegat temporar, că singură apariția lui este suficientă ca să înlăture pe aceia cari pînă atunci au lucrat în numele lui. E doctrina exprimată cu o simplicitate convingătoare de Jean Jacques Rousseau, unul dintre acești filosofi, în cărticica sa, de o răspîndire așa de vastă, „Contrat social".

Dar „filosofii" nu formau un grup de propagandiști politici, cunoscători ai nevoilor practice din lumea în care trăiau, în legături necontenite cu societatea pe care înțelegeau s'o îndrepte spre mai bine pe căile netede ale cugetării logice. Ei nu stăteau în afară de această lume, născuți în alt mediu, de țerănie aspră, de nemulțămită burghesie, ori desfăcuți violent din solidaritatea cu oamenii vechii organisări și concepțiilor tradiționale. Că trîntiau ușile la întrarea în

această lume, aceasta nu înseamnă că erau hotărîți să nu aibă nimic a face cu un mediu în care-i așteptau atîtea avantagii și atîtea satisfacții de vanitate. Demonstratorii fără cruțare ai neajunsurilor existente, mai mult: ai absurdității logice care se găsește la basa tuturor lucrurilor existente, umblau după pensiunile pe care le împărțiau mînile cele mai necurate, de favoriți și de curtesane; ei se dușmăniau turbat între dînșii pentru aceste favoruri și țineau, în mijlocul ironiilor cu care copleșiau societatea contemporană, la nimicuri ca titlul de „gentilhomme de la chambre“, cu care Voltaire fusese împodobit și pe care cu durere s'a văzut silit a-l părăsi.

Cercetarea originilor și vieții fiecăruia din acești protagoniști ne va întări și mai mult în această părere. Voltaire nu e un fiu de burghes din provincie ori de țeran sărac, ci din nobilimea tribunalelor, fiu de notar și de funcționar la Curtea de Conturi; mamă-sa e nobilă. Crescut la un Colegiu de Iesuiți, trebuia să fie magistrat. Își lasă vechiul nume de Arouet și iea, prin anagrama lui, pe acela de Voltaire, cu particulă, ca să facă figură mai bună în societatea superioară a timpului. A stat la Bastilia un an pentru cutare versuri imprudente, dar Marmontel ni spune că acolo se dădea mîncare de două clase și că putea cineva să-și ție servitor și să primească visite. Pribeag în Anglia, unde deprinde stilul pamfletelor sale, el se întoarce în patrie pentru a se amesteca în

afaceri din care iese bogat. Dacă anume scrieri îi aduc jigniri, se găsește cîte o doamnă nobilă care-i dă adăpost în castelul ei. Doamna de Pompadour se face ocrotitoarea lui, și el va scrie viața lui Ludovic al XIV-lea, ba și a lui Ludovic al XV-lea, împodobindu-le cu tot farmecul stilului său precis și elegant. Pe lîngă Frederic al II-lea din Prusia, care l-a chemat la dînsul, a fost un curtesan foarte deprins a măguli, și va pleca de aici numai pentru că a întîlnit în alt „filosof" un concurent la parasitismul glorios. E de ajuns ca ducesa de Weimar să ceară o lucrare istorică despre trecutul german ca să scrie „Analele Imperiului". La Ferney, unde se retrage, desperat că regele nu-l primește la Paris, el e un castelan ca oricare. Dacă iea apărarea nedreptățiților, alege nume mari, casuri celebre. Și, acum, toată silința lui e să iasă în vedere, zi de zi, să se vorbească de dînsul, de scrisul său, de fapta sa, de gluma sa.

Într'un tîrziu, la 1778, supt noul rege blînd, poate să se întoarcă la Paris, unde e primit ca un Suveran biruitor. Se îmbolnăvește, și ultimele cuvinte ale acestui ireligios sînt tot așa de cinice ca și acelea din timpul cînd n'avea infinita obscuritate înnaintea sa: e gata a îndeplini formele îndatinate, dar, dacă ar fi în India, ar muri cu o coadă de vacă în mînă; prelatului care încearcă a se strecura lîngă dînsul îi strigă: „lăsați-mă să mor în pace". E oare în această figură rînjitoare ceva din acea simplicitate naivă, din acea bunătate încrezătoare, din acea nesfîrșită milă care deosebesc totdeauna pe acei cari pregătesc marile

revoluții? Dar Voltaire nici n'a crezut vre-odată că societatea francesă va merge mai departe în nemulțămirea ei decît aplaudarea satirelor lui!

Rousseau, dătătorul Coranului revoluționar. Fiu de ceasornicar din Geneva. Străin prin originile sale, ca și printr'un spirit în care se simte pînă la sfîrșit seaca logică a calvinismului. Servește la case mari și trece la catolicism fără crisă de conștiință. Se face celebru printr'o tesă paradoxală susținută înnaintea unei Academii de provincii, la Dijon, în 1749. Se arată un adversar al culturii care conrupe, un partisan al stărilor naturale, în care mai tirziu eroul său, Émile, va căpăta de la sine, fără educator, toate noțiunile, pănă la aceia, supremă, a lui Dumnezeu. Dar un contemporan a pretins că Rousseau era gata să susție tesa contrară. Întors un moment la Geneva, revine și la vechea lui confesiune. E în adevăr prigonit, dar nu numai pentru provocarea cuprinsă în paradoxele sale ingenioase, înfățișate cu o superioară artă, ci și pentru efectele unui caracter bolnăvicios, care, cînd nu află suferința de la alții, — și-o creiază singur. Îi e ușor să se supere, să provoace rupturi, să se despartă de cei mai buni prieteni, să plece în lume, reluînd vagabondagiul cu care începuse viața sa, dar niciodată altceva decît lovitura de stilet a pamfletului, niciodată riscul personal, vorba caldă, fapta eroică. Și a putut ști poporul frances în masele sale adînci, pînă la care a pătruns totuși numele lui Voltaire, ceva despre acest filosof ambulant, cu veșmîntul curios și îața ascunsă de oameni?

Montesquieu. Mai ales un magistrat, un jurist, căutător de cause profunde și descoperitor, adesea, și de legături superficiale în marile lucruri istorice. Viață total isolată. Niciun element de agitație în cărțile lui celebre despre „causele măririi și decadenței Romanilor“ și despre „Spiritul Legilor“, adecă despre esența lor. „Scrisorile persane“ din tinereță sînt numai o spirituală critică mascată a moravurilor timpului. Revoluția, nu numai că n'a dorit-o, dar i-ar fi fost imposibil s'o înțeleagă.

Dintre cei cari sînt puși pe planul al doilea, Diderot n'a avut destule laude pentru Ecaterina a Rusiei, Suverană absolută în mod asiatic, și care debutase prin crimă. Avea naiva ilusie că ea-l chemase la Petersburg pentru a-i da rețete prin care să reformeze Rusia. Dintr'o familie de cuțitari. Crescut în împrejurări de aventură socială și literară. Așa și trăiește,—de alminterea după o nevoie a timpului, care nu găsia loc pentru oamenii spiritului ; e viața, în Anglia, a lui Samuel Johonson, a lui Addison, a atîtor altora ale căror scrieri au dominat vremea. „Enciclopedia“ lui, care strînse laolaltă pe toți „filosofii“ într'o operă de propagandă oarecum populară, trebuia să fie numai o traducere, o adaptare a unei lucrări englese. Ea n'a putut pătrunde decît în anumite cercuri. Iesuiții, furioși, cari se oferiseră a colabora, îi făcură succesul prin denunțările lor. A fost un scandal, dar într'un cerc așa de restrîns de inițiați, în acea mică lume parisiană, singura ale cării mișcări se vedeau. Între protectorii „Enciclopediei se

găsește, nu numai ministrul „luminat“ care a fost Malesherbes, dar și unul mai puțin „luminat“, Choiseul, și — nu e de mirare, după legăturile pe care i le cunoaștem —, doamna de Pompadour ea însăși. Și Iesuiții, urîți de toată lumea, erau să fie expediați din Franța în cursul acestei lupte chiar.

D'Alembert, care găsia pe Diderot „plicticos, fudul (suffisant) și arogant“, era un copil găsit, al unei „femei de spirit“, celebră, și al unui ofițer, din nobilime. De profesie, matematic; de temperament, solitar. Gîndul unei revoluții trebuia să-l sperie ori să-l desguste. Pensionar al lui Frederic al II-lea, care întâiul dintre cei de sus îi descopere meritele [1]).

Ajunge atîta ca să se vadă că marea mișcare, răsturnătoare de tronuri și schimbătoare a lumii, nu putea să plece de aici. În locul unor trainice adunări de conspiratori, în locul unor donciliabule de fanatici, n'avem în adunările lor decît exhibiții de talente în saloanele „femeilor ce spirit“ pomenite mai sus. Nu femei de un merit deosebit, de o inteligență superioară, de talent ori de nume mare, ci numai femei dibace, care știau cum să atragă, să împrietenească și să reție pe un număr de fruntași intelectuali ai epocei lor. Toată lumea venia acolo fără deosebire de naștere și de rang, prinții singuri fiind opriți de etichetă de la tovărășia cu ceilalți. Discuția se ținea în margenile limitate ale bunului gust și, mai mult decît o discuție, era un

1) V. și N. Iorga, *Istoria lite aturilor romanice* (supt presă).

schimb de vorbe spirituale. Nimeni nu-și dădea sufletul; toți cochetau cu dînsul. Se vorbia mult de rău pe socoteala aproapelui, cînd nu făcea parte din oamenii cetei. Se distrugeau reputații și se creau altele; se urziau cabale, ca aceia care, într'un moment, a rănit așa de adînc sănătatea lui Voltaire, făcînd să-i treacă înnainte bătrînul alcoolic fără talent, Crébillon.

Saloanele ajunseseră o putere însă în această țară centralisată, resumată în Paris. Curtea bătrînului Ludovic al XIV-lea fusese sumbră și tristă, stăpînită de apăsătoarea pietate a mustrărilor de cuget și de amărăciunea înfrîngerilor și umilințelor. Curtea depravată a Regentului și aceia, aproape de aceiași treaptă morală, a lui Ludovic al XVI-lea nu atrăgeau decît prea puțină lume. Afară de un restrîns număr de oameni de petrecere, mai mult tineri, cari se mai adunau la Curtea începătoare a lui Ludovic al XVI-lea, pe care o conduceau cochetele capricii ale unei arhiducese de douăzeci de ani, frivolă și ignorantă, Maria-Antoineta, nu mai era nimic. Atunci „salonul" o înlocui. Și prinții înșii cunoșteau adînca înrîurire a noului centru de viață socială și culturală. Doamna Geoffrin era oprită pe stradă, la Viena, de Maria-Teresa ea însăși, și sora lui Ludovic al XVI-lea o chema la o exposiție de pictură la care erau adunate numai prietenele ei.

Nici „filosofii" individuali, nici adunările lor în „saloane" n'au creat acea nemulțumire politică din care a resultat Revoluția. Ea era mai veche. În veacul al XVI-lea luptele religioase dăduseră

un curaj extraordinar propagatorilor doctrinei de răsturnare. Prin pamfletele 'n versuri și în prosă, prin scrierile de teorie ale unui Ramus se întîmpină încă tot ce au spus mai îndrăzneț oamenii Adunării Naționale, dacă nu și ai Convenției. Jertfirea „tiranilor" se impune ca o datorie; „poporul" e înfățișat ca singurul factor vrednic de respect și de iubire, și „republica" devine idealul. Focul frămîntărilor zilnice, beția sîngelui vărsat încălzise oameni cari găsiau în anticitatea clasică, înțeleasă superficială, prin formele, și nu prin esența ei, dovezi și exemple pentru toate aceste credințe ale lor. Peste aceste învățături trecuse zîmbetul părintesc al lui Henric al IV-lea, varga de fier a lui Richelieu, impunătoarea pompă a lui Ludovic al XIV-lea, dar după un veac și mai bine intelectualii fără căpătîiu, orfani alintați și prigoniți, pe rînd, ai unei societăți capricioase, le descoperiau și, într'o formă nouă, li dădeau drumul în lume.

Am văzut că o burghesie organisată pentru schimbare nu exista mai mult decît o nobilime strîns legată de tradițiile ei. Explicarea începuturilor Revoluției nu trebuie căutată deci în manifestarea violentă a intereselor de clasă, pe cît în psihologia particulară a tineretului care se ridica, din toate stratele sociale, acum, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Școala iesuită, pe la care trecuseră cu toții, dădea un fals ideal „antic" de „libertate, egalitate și fraternitate". Fiecare absolvent al clasei de filosofie se credea un Brutus și căuta o tribună. O misiune revoluționară și-o credea păs-

trată de Providența distribuitoare de glorii. Pe lîngă ocasiile date de exercitarea profesiunii de advocat, se mai găsia pentru a „filosofa", social și politic, aceia a concursurilor de Academie. Se primiau înaintea publicului lauri cari tulburau mințile necoapte și le făceau a căuta cu orice preț un mediu mai vast pentru puteri acum încercate. Și influența lui Descartes adăusese un element nou: cultul rațiunii, siguranța nezguduită că ea singură, fără un necontenit control asupra realității, este în stare să resolve, cu mecanismul ei de ceasornic, toate problemele.

Revoluția biruitoare în Anglia la 1688, regimul parlamentar plin de lupte cu o puternică elocvență reală înrîurise pe toți acești oameni dintre cari unii au petrecut cîtva timp în Capitala englesă. O întreagă literatură contribuia să-i atragă pe această cale, cu cărțile la modă care se chiamă „Révolutions": *Révolutions de Suède*, *Révolutions du Portugal* și așa mai departe. A face o „revoluție", a distruge un „tiran", a liberà „poporul" era pentru oamenii aceștia o datorie; cine n'o făcea, se credea oarecum desonorat.

Această generație găsi mijlocul de a se manifesta. Și în secolul al XVII-lea Parlamentul judecătoresc frances făcuse greșeala ambițioasă de a se confunda cu Parlamentul politic engles, de unde amestecul său în Frondă. Tradiția fu reluată de dînsul în veacul al XVIII-lea, îndată ce greutăți răsăriră în calea regalității.

La 1771 el refusă să înregistreze decrete regale și fu exilat, pentru ca Parlamentul de în-

locuire, zis „Maupeou“, după ministrul care-l crease, să fie desființat după trei ani.

Cînd o adunare a „notabililor“, chemată de Calonne, în 1787, nu ajunse la niciun capăt, pentru ca urmașul său, arhiepiscopul de Toulouse, Loménie de Brienne, să fie mai fericit, căpătînd impositul general pe pămînt și taxa timbrului, Parlamentul se ridică, avînd pretenția de a represinta viitorul, atunci cînd, de fapt, apăra privilegiile trecutului. Un advocat verbos, d'Éprémesnil, care era să fie ghilotinat mai tărziu, porni, din vanitate, o luptă contra intențiilor bune ale regelui, obiectînd formele în care se presintau. Ludovic al XVI-lea înregistră cu forța edictele prin presența lui personală; Parlamentul protestă și fu exilat în întregime, pentru a se supune. Cînd fu vorba de o nouă hotărire regală în materie de taxe, se produse însă tumult în adunare, care ceru convocarea Statelor Generale. Se vorbia în observații scrise (*remonstrances*) de „libertate“ și „despotism“ ca de două puteri care și stăteau față în față, de „Constituție“ și de „Parlamentul vostru“. Regele se gîndia la introducerea unor noi tribunale de veche amintire, dar descoperirea acestui plan exasperă și mai mult pasiunile. Cînd se luă hotărîrea de a se aresta agitatorii, Parlamentul hotărî să nu părăsească ședința pănă nu va căpăta satisfacție. După noi frămîntări Curtea cedă, în Septembre 1788.

Între acei cari aplaudaseră tiradele de teatru ale lui Éprémesnil erau și tineri nobili, ca Lafayette și Rochambeau, cari reveniseră de curînd

de la o luptă pentru libertate, în care opinia publică silise și Statul să se amestece: răscoala coloniilor englese din America-de-Nord contra metropolei (pacea se încheie la Versailles în 1783).

Credincioșii regelui, ca și clasa din care se ridicaseră ei, aduceau însă de pe cîmpiile de luptă ale unui nou continent cultul unei religii nouă, căreia erau gata să-i sacrifice și datoria lor către cel d'intîiu nobil, care era regele. Avîntul lor sincer și entusiast, unit cu o complectă lipsă de simț real si politic, era să constituie pentru Ludovic al XVI-lea o mai mare primejdie decît orice atacuri îi puteau veni de aiurea în ceasul cînd deschidea, fără să știe încotro îl va duce acest întăiu pas, Statele Generale, menite a-i consacra planurile de reformă, gata pregătite.

XVIII.

Revoluția franceză și consecințele ei

Ca metodă în tratarea istoriei Revoluției franceze, poate să-și puie cineva întrebarea dacă se poate cuprinde —, cum se face de obiceiu — Revoluția împreună cu Imperiul lui Napoleon, cu întreaga epocă din istoria Franciei și, colateral, din istoria Europei, în care predomină voința consulului, primului-consul și pe urmă a împăratului Napoleon I-iu.

O a doua întrebare prealabilă care se poate pune este dacă războaiele Revoluției își pot găsi locul, în expunerea lor, alături de fenomenele interne ale Revoluției francese — care este un fenomen pur francez, în legătură cu societatea franceză cum era la 1789 —, sau dacă aceste războaie trebuiesc lăsate la o parte pentru a fi tratate mai mult din punctul de vedere european decît din punctul de vedere francez, fiindcă servesc la lămurirea unor probleme de interes general european.

Ni se pare mult mai potrivit să se trateze Revoluția francesă numai până la atoputernicia lui Bonaparte, mai tîrziu Napoleon I-iu, și să se reserve epoca de dictatură și de Împărăție a acestuia pentru a fi pusă în legătura cu desvoltarea regalității constituționale francese pînă în 1848.

Căci Imperiul lui Napoleon era tot o regalitate, regalitate constituțională și ea, basată pe sistemul adus din vechi timpuri imperiale romane și strămutat la începutul veacului al XIX-lea. Se cuvine mai curînd să fie așezat regimul pe care-l introduce și pe care-l represintă Napoleon alături de regalitatea bourbonică, de vechiu regim, sau de regalitatea cetățenească ce durează pînă la 1848.

Împăratul el însuși ni dă dreptate. S'a apărat de atîtea ori spunînd: n'am nimic a face cu ideologia Revoluției francese. Acei cari au făcut toate isprăvile de la 1789 și pînă la 1799, aceia sînt ideologi, și, cînd zicea: ideologi înțelegea: oameni de pe altă lume, cari cred că cu geometria și cu logica se resolvă probleme politice, ceia ce e, nu numai fals, dar și stupid; oameni de pe o lume pe care omul o creiază, dar care nu există decît în legătură cu anumite raporturi ale minții omenești, iar nu cu toate raporturile ființei noastre. Napoleon se credea pe dînsul un om real, și într'adevăr a fost unul dintre cei mai admirabil de reali pe lume. Dacă în creațiunea lui sînt lucruri nedurabile, ireale, aceasta se datorește numai faptului că personalitatea lui era mare până la monstruos. Creațiunea lui, foarte reală astfel pentru oameni de această

talie, nu se putea menținea, de oare ce oameni de talia lui nu se pot, nu numai inventa, dar menținea ei înșiși în aceiași fericită încordare a tuturor mijloacelor lor. Așa încît, oricît de ridicol, oricît de mic, de meschin ar apărea un Ludovic al XVIII-lea, cu bolnăvicioasa lui grăsime leneșă, sau un Carol X-lea, condamnat prin vrîsta la care ajunsese pe tron și prin bolile pe care ea le atrage după sine, la o imobilitate regală tot așa de desăvîrșită ca și a fratelui său mai fin ca spirit, oricît de caricatural, ar fi apoi succesorul lor „cetățenesc", Louis-Philippe, cu invitații venind la balurile palatului, în tramvaie și cu datoria lui de a ieși în balcon de cîte ori striga vre-un ghid de Englesi : „Vive Louis-Philippe!", totuși sistemul lor al tuturora este sistemul lui Napoleon. Cu alte aptitudini, de sigur, dar ceia ce hotărăște un regim nu e aptitudinea persoanei, ci adevăratul conținunut al sistemului. Regalitatea restaurată și regalitatea revoluționară, oricît s'ar deosebi în ce privește aierele pe care le ieau și gesturile pe care le fac, cu toate acestea nu schimbă, nu pot și nu vor să schimbe acel admirabil sistem de guvernămînt pe care Napoleon nu l-a împrumut, ci l-a creat, jupiterian, „d'un seul jet", dintr'o singură turnare a materialului. Regalitatea aceasta a guvernat cu mijloacele napoleoniene, iar mijloacele napoleoniene sînt tocmai negarea mijloacelor Revoluției, introducerea unor garanții menite să împiedece acea serie de turburări, dibaciu întreținute, care erau capabile să ridice numai firi criminale și ambiții bolnave.

Iar războaiele Revoluţiei, deşi sînt necesare de amintit din timp în timp ca să se explice anumite fenomene interioare, fenomenele Teroarei, de pildă, nu sînt necesare de la un capăt la altul pentru a înţelege acea interesantă desvoltare internă a stărilor revoluţionare.

În orice cas, războaiele nu sînt necesare în forma tradiţională narativă pentru a se deslusi fenomenele interne provocate şi de ele în viaţa unei naţiuni.

De altfel, în sine războaiele acestea pot să fie extraordinar de interesante. Era nevoie pentru omenire să se schimbe graniţele vechi, să se dărîme total, pentru motive de utilitate publică, vechi cocioabe, dintre care una era Sfîntul Imperiu Roman de naţie germanică, în care de o mulţime de vreme nu se mai făcea nimic. Un steag austriac vechiu fîlfîia de-asupra acestui edificiu în ruine, fără să fie în stare a-l apăra de orce primejdie. Erau apoi: problema italiană, problema renană, a teritoriilor mijlocii dintre Franţa şi Germania, de la Ţerile-de-jos pînă în Sviţera; era problema rolului pe care i-l va juca Rusia în Europa modernă. Toate acestea interesează foarte mult, dar ca probleme particulare, nu ca un apendice neapărat al Istoriei Revoluţiei francese.

Răspingerea atacului austro-prusian în 1792 este istorie francesă: Jemappes, Valmy se ţin de viaţa poporului frances. A Franciei e resistenţa de la Verdun, din acelaşi an, şi tot aşa cucerirea lui Dumouriez în Ţerile-de-jos dar campaniile lui Pichegru, Jourdan, Moreau în Germania, cele două strălucite campanii ale lui Bonaparte, mai

tîrziu Napoleon (1796—1800), în Italia nu mai sînt însă istoria Franciei, ci lucruri făcute de Francesi, cu armate care, pînă la o bucată de vreme, sînt încă francese — cea din 1812 a fost făcută, cum se știe, și cu contingente germane, italiene, portughese —, cu generali francesi, mai tîrziu supt Împăratul Francesilor, dar ele nu aparțin mai ales Franciei; au răsunet, au influență în Franța, dar, în sine, nu sînt francese.

Trebuie să se fixeze deci limite, spunînd: acestea fac parte din viața adevărată, întru cîtva normală, a Franciei, dar, dincoace, Franța a trecut dincolo de rolul său și îndeplinește o funcțiune generală europeană, și supt raportul general european trebuie studiată această funcțiune.

Toate acestea trebuiau să se spuie, din punctul de vedere al metodei, de la început.

S'a arătat mai sus că Revoluția francesă nu vine dintr'o desvoltare de un secol care să se poată urmări în aceleași linii, avînd a face une ori cu aceiași oameni ori cu aceleași categorii de indivizi: ea este un accident, care a resolvit chestiuni foarte esențiale, puse de multă vreme. Aceasta nu înseamnă însă că problema a găsit în ceia ce noi numim accident soluțiunea sa naturală.

Revoluția francesă n'a fost un lucru necesar, neapărat, un lucru pregătit, organisat, pe care o generație întreagă să-l fi vrut cu orice preț. Tocmai starea de nepregătire absolută în care s'au găsit cu toții, aceasta a provocat ororile

Revoluției. Omul crud prin temperament, dacă are educație personală și un oarecare sens al lucrurilor publice, face mai puțin rău decît omul desorientat cu intenții bune, care se exagerează pe el însuși, care crește pănă la proporții neîngăduite rolul său, misiunea pe care și-o atribuie și ajunge astfel a face fapte de care, revenit în stare normală, încetînd haosul în care împrejurările l-au aruncat, s'ar rușina. Dacă ar fi trăit Monsieur Maximilien de Robespierre și fratele său, Augustin, nu sînt sigur că n'ar fi putut fi întîlniți în cine știe ce rang supt regalitatea lui Carol al X-lea și mai ales a lui Ludovic-Filip, căci sora lor, Charlotte, care petrecea pe vremea cînd cei doi frați dominau Franța, și-a primit pensia și supt regalitatea restaurată. Iar episcopul Grégoire, care votase moartea lui Ludovic al XVI-lea, a servit, în cursul negociațiilor de la Viena, parastasul pentru regele osîndit, adăugind în cuvîntarea sa că ziua execuției a fost plină de învățăminte. Revoluția nu înseamnă manifestarea unei psihologii omenești fixate pentru o viață întreagă, pentru o generație întreagă, ci numai un moment de criză, de terribilă criză, în desorientarea și nepregătirea unor oameni cari, în fond, nu erau nici mai buni, nici mai răi decît alții.

A fost, cum vom vedea, întîiu o greșeală a regalității, căreia i-a urmat o serie de greșeli, așa de mari, așa de încîlcite, încît a venit un moment cînd, într'adevăr, ca să se facă puțină ordine în îmbulzeală, a trebuit să se întrebuințeze cuțitul ghilotinei.

Am văzut filosofi urmărind pensii regale sau subsidii discrete ale doamnei Pompadour, care nu era, de sigur, cu obrajii ei roșiți, cu gentila ei figură pudrată, cu părul ei alb artificial, un fel de furie revoluționară. Li ajungea atita și satisfacția cotidiană a unei imense vanități. Am înțeles că, dacă este opoziție, o fac alții, și că această opoziție nu pleacă deci de la ei, de la firea lor adevărată, de la cugetarea lor serioasă. Ei nu represintau o clasă și nici măcar o ambiție personală; represintau o modă. In secolul al XVIII-lea revenise moda „frondeuse", și o urmă, nu toată lumea, ci o anumită clasă, ale cării exerciții elegante de dărîmare a unei ordini barbare în folosul ordinii greco-romane, republicane, ca în cărți, le-am urmărit.

Pe cînd d'Éprémesnil făcea ca Parlamentul să se declare în permanență pentru a împiedeca arestarea sa, pentru ca, pe urmă, să declare, ca în tragedie, că se sacrifică pentru obște, Beaumarchais, un om de talent, dar de rea societate și de rău gust, făcea zgomot în jurul unei afaceri de corupție a cutărui înnalt judecător sau a soției sale, pentru „a se vedea" și a deveni îndată cunoscutul și iubitul autor dramatic care a popularisat figura „bărbierului din Sevilla".

Cu atîta și cu frumoasele reverii de pastorală politică ale tînărului domn de Lafayette, nu s'ar fi avut niciodată o revoluție. S'a întîmplat însă și altceva. Regele n'avea bani. Am văzut de ce și ce mijloace se întrebuințaseră pentru a ascunde întâiu, a remedia pe urmă răul. Lucrul cel mai greu era că regalitatea și

Curtea n'aveau nicio încredere în sine. Doar cetiseră și ei pe Rousseau și erau convinși și ei că sînt numai delegați ai națiunii și că, deci, cînd se presintă națiunea, delegația lor încetează. Și astfel își ziceau: Ce ar fi dacă am consulta națiunea însăși ai cării delegați sîntem? Am văzut că s'a încercat întâiu cu nobilii, cu obișnuiții, dar soluția cea mare n'a putut fi mult timp zăbovită.

A trecut cîtăva vreme și guvernanții s'au gîndit că nu merge nici așa și au chemat clerul să-l consulte asupra celor ce de făcut. Clerul și-a dat părerea că regalitatea, întrebînd pe miniștri, va putea resolvì singură această chestiune, dar că este foarte lăudabil faptul că i s'a cerut părerea. Nu se ajungea deci la niciun capăt. De sigur este și ceva de nnal tă comedie în pregătirea revoluției francese, rămîne comedia pînă în momentul cînd piesa devenit tragedie, tragedie jucată de oameni cari 'aveau, une ori, stofă decît de comedianți, pînă cînd a venit marele „tragediante-commediante" Bonaparte, care a luat toate constituțiile lor, le-a rupt — soartă pe care, trebuie să o spunem, o merită multe Constituții —, și omul a guvernat cu toate puterile lui de erou. Și, cum simte calul cel sălbatec cînd a apucat frînele unul care știe conduce, tot așa o societate omenească, cît de tulburată, simte, cînd a apucat un om frînele, că *este* un om, și de aceia omul se evită totdeauna, fiindcă e jenant.

Chemați în Novembre 1788, notabilii au fost întrebați dacă trebuiesc convocate în adevăr Statele Generale, de care nu se mai auzise încă de pe

vremea minorității lui Ludovic al XIII-lea și despre rostul, compunerea și atribuțiile cărora, pe care le exagera firește, publicul nu știa nimic precis. De la o adunare ca aceasta trebuia tocmai să se aștepte tot binele, întreaga salvare.

S'a ivit întrebarea dacă în Statele Generale se cuvine ca fiecare clasă să fie represintată prin același număr de deputați sau, de oare ce sînt trei clase, cu vechi tradiții sociale din evul mediu, „tiers état", starea a treia, covîrșitoare prin număr, să fie represintată printr'un mai mare număr de deputația decît celelalte. Notabilii însă ziceau nu: tot ca înnainte. Căci notabilii erau aristocrați, tradiționaliști, conservativi, regaliști, nici vorbă. Cu toate acestea un frate al regelui — și aceasta arată mai bine decît orice că nu mai era un sentiment de clasă, ci tendința unei mode politice dominante —, contele de Provence, viitorul Ludovic al XVIII-lea, a fost și el de părere să fie de două ori mai mulți deputații din burghesie. Și așa credea toată lumea. Și fiecare a năvălit atunci cu sfaturi: în broșura lui, abatele Siéyès, om de salon, plin de vervă, capabil de efecte de stil, a scos celebrul pamflet intitulat: „Qu'est ce que c'est que le tiers état?". Și răspunsul dat de dînsul era: pînă acum nimic; de acum înnainte totul.

S'a hotărît deci, în toamna anului 1788, adunarea unei „Assemblée des Etats", — pentru 1-iu Maiu 1789. S'au făcut alegerile, și între alții au reușit un foarte mare număr de oameni săraci, din clasa de jos, cari n'aveau niciun fel de amestec în mișcarea filosofică și în acel joc, puțin cam ză-

darnic, dar strălucitor, al ideilor veacului al XVIII-lea[1]). S'ar fi putut spune: tocmai că s'au ales astfel de oameni era un bine, căci ei nu veniau cu prejudecăți, nu veniau influențați, și prin urmare însăși stîngăcia și grosolănia spiritului lor putea să formeze față de tendințele din cale afară de aeriene ale cugetătorilor un fel de contrapond. Da, dar cu o condiție: oamenii aceștia să nu fie impresionabili față de ce erau să vorbească ceilalți, căci acel care ascultă poate să devie une ori mai convins decît chiar cel care influențează de la tribună adunările cu artificiile lui și în conștiința acestor artificii. Știm rolul advocaților din timpul nostru în adunările deliberative, și știm cîte greșeli politice li se datoresc lor; dar pe atunci era și mai rău. Advocatul nostru e un om care are contact cu societatea, care trăiește într'o lume liberă, care face ucenicie politică încă de la început, venind în contact cu realitățile economice și sociale ale țerii; el are mai multe legături cu oamenii, și acești oameni sînt, cum am spus, oameni liberi într'o societate liberă. Pe atunci însă nu era așa: advocatul de provincie își petrecea viața întreagă în acel mediu închis; toată logica, neîmpiedecată de nimic, care distinge cuvîntările advocaților noștri, nu exista atunci; se învîrtiau într'un anume cerc de idei tradiționale, și oamenii aceștia erau deci, fără îndoială, în fond tot așa de nepregătiți ca și ceilalți, dar și mai periculoși

1) 242 de nobili, 28 de parlamentari, 348 de prelați, 35 de abați reali, *200 de preoți de sat*, 2 preoți la starea a treia, cu 12 nobili și consilieri comunali, dar: 16 medici, 102 magistrați inferiori, 212 advocați, *100 de negustori și agricultori*.

decît dînșii, pentru că la dînșii se aduna o siguranță de sine pe care aceia n'o aveau. Și să mai adăugim un lucru: ei erau adînc pătrunși de formulele filosofice ale lui Rousseau.

Ca să înțelegem întorsătura pe care a luat-o dela început Adunarea Statelor, pregătită pentru cu totul altceva, trebuie să cunoaștem puțin oamenii, fiecare în deosebi. Cine erau ei, nu atunci cînd au pornit să ție discursurile lor, dar înnainte de aceasta, o putem ști. Numai atunci o să înțelegem cum cu atîta bunăvoință în unele casuri, cu atîta interes și șarlatanie în altele — căci trebuie să se facă și partea șarlataniei, cu siguranță, în ce privește rătăcirile și excesele Revoluției, — s'a ajuns la turburările groaznice care a dat poporului, prin anarhia pretinșilor săi salvatori, îndemnul și lozinca spre cele mai oribile crime.

Să luăm pe cîțiva. Marea personalitate a lui Mirabeau domină. Să vedem în ce fel s'a pregătit el pentru rolul decisiv pe care l-a jucat. Fiu de ofițer nobil, de conte, crescut foarte rău de tatăl lui, om cu teorii, care vroia să-i moștenească fiul și teoriile. În dorința lui de independență, tînărul n'a urît deci nimic mai mult de cît orice teorie. Desfigurat de o boală teribilă, vărsatul, tratat de nenorocita lui mamă cu un colir care-i făcuse, pe lîngă adînciturile bolii, adevărate diri de arsură pe figură, dar inteligent, neastîmpărat, el nu erà recunoscut acasă ca o putere de viitor. Il închid într'o casă de

corecțiune, îl însoară mai mult sau mai puțin după gustul lui, pentru ca pe urmă nevasta să i-o iea părinții înnapoi, și pe dînsul să-l închidă pentru purtări proaste ca soț, precum îl închiseseră pentru purtări proaste ca fiu. A fost trimis — de Calonne — să vadă cum e guvernul lui Frederic al II-lea, și a scris o carte admirabilă despre „Monarhia Prusiană“

Întors în Franța, își găsește, ca toată lumea, un rost. Rost înseamnă: pensie, situație. El o va părăsi imediat pentru a juca rolul său revoluționar, dar nu fără oarecare jenă și fără deprinderea de a se cere ori măcar de a se lăsa plătit. Era represintant al stării a treia, și își placardase la ușă: „Mirabeau, negustor de postav“. Dar, pe lîngă acestea, era vîndut de dator. A rîs și a plîns mai tîrziu după succesele lui, cînd Ludovic al XVI-lea i-a spus că-i plătește toate datoriile, fixîndu-i o pensie pe lună, pentru a fi informatorul regelui și furnisorul unui plan extraordinar prin care regalitatea avea să scape cu siguranță. El lasă impresia unui om fundamental stricat, total lipsit de orice caracter, și fără nicio pregătire pentru rolul pe care-l juca după coborîrea de la tribună.

Iată acum unul dintre „constituționalii“ cari la început au jucat un rol important. Lameth. Conte Fusese în America; acum colonel de chiurasieri și gentilom al contelui d'Artois. A vorbit mai tîrziu contra lui Ludovic al XVI-lea, și s'a oprit numai la pragul Republicei, venind din anturajul însuși al regelui.

Maury, vestitul abate. Elocvent, autor de cărți

foarte prețuite, care mai tîrziu, în ultimii ani ai vieții lui, a ajuns și cardinal. Om de foarte mare talent oratoric, dar crescut pentru cealaltă tribună, nu pentru cea politică, ci pentru cea eclesiastică. A vorbit la Curte de cîteva ori, și lumea de acolo era încîntată de marile lui însușiri. Dacă i-ar fi spus cineva cu doi ani mai înainte că el va fi unul din conducătorii adunării menite să creeze Franța nouă, ar fi rîs. Elocvența lui chiar nu era de idei și nu servia vederi reale, concepții practice, ci, cum e totdeauna elocvența de amvon, oricît de strălucită, se învîrtia în jurul unor idei comune fără valoare politică.

Va să zică Mirabeau nobil patentat; și adăugim: Lameth, om din societatea contelui de Artois, Maury, vorbitor de amvon la ocasiuni mari. Aceștia sunt chemați să salveze Franța.

Cei adunați nu admiteau, în cea mai mare parte, cîtuși de puțin să delibereze cele trei clase. Ce sînt acești delegați ai Statelor? Ce e acest lucru medieval? Evul mediu a vieţuit, s'a isprăvit; a venit lumina adevărată de pe Muntele Tabor, cuprinsă în filosofia lui Rousseau. „Delegații națiunii" sînt înșiși națiunea, și oare se poate împărți națiunea în trei? Burghesia se declară Adunare națională, cum o învățase Sieyès, și clerul aderă. Unitară și în ființa ei, trebuie să fie și în toate manifestările. Curtea s'a supărat și a încercat să-i împrăștie supt pretextul de reparații. Ei însă, în sala zisă „du Jeu de paume", multă vreme neîntrebuințată, și-au început lucrul, acela la care se simțiau chemați, nu acela pentru

care-i chemaseră. Momentul declamațiilor de modă romană venise.

Bailly, matematician cu aplicări literare, care scrisese și piese de teatru, pune la jurămîntul fără Dumnezeu pe acești oameni, ca să fie solidari. Cînd regele încearcă să impuie prin prezența sa, cerîndu-li să meargă fiecare Ordin în odaia sa, burghesia resistă, și Bailly declară că „națiа adunată n'are ordine de primit", pentru ca glasul lui Mirabeau să sublinieze că numai baionetele pot face să plece acei cari au venit prin „voința poporului". Fu ales, în schimb, președinte al Adunării unificate prin hotărîrea însăși a regelui care cedase. Fără a se mai îngriji de dorințile acestuia, anulat după ideile lor, prin prezența națiunii, Adunarea începu, după aceleași idei, elaborarea pactului social: Constituția.

Astfel în persoana lui Ludovic al XVI-lea, un biet tînăr, grăsuț, bun, doritor de reforme cît și oricine, se credea că a fost biruit un Tarquiniu Superbul modern. Atunci Curtea a început să ia măsuri ca să se apere, convinsă totuși în fond că n'avea dreptate. Regele păstra încă o armată și nu era un fricos; miniștrii lui represintau adevărate inteligențe politice. Necker era puțin financiar de salon, un om de vitrină, pe care-l expunea nevasta lui, proprietară de „salon", dar era, fără îndoială, un element de valoare și un om foarte popular, înnainte ca adunarea să fi desființat, odată cu toate autoritățile, și toate popularitățile. Dar lipsia credința, și fără aceasta nu se face nimic. Și se mai adăugise un lucru:

gazetele au răsărit, de-odată, din toate părțile. Fiecare om care știa să scrie puțintel se apuca să redacteze una: *l'Ami du Peuple*, *Le Père Duchêne*, *Le Patriote français*, *Les Révolutions de Paris*, apoi și *de France et du Brabant* [1]). Au apărut astfel pe rînd multe foi de agitație, unele turbate, altele romantic tulburătoare. Figuri de spînzurătoare ca a lui Murat, asupra căruia vom reveni, pontificau într'un limbagiu diabolic, foarte contagios.

Lumea din Paris s'a aprins răpede de cetirea lor. Și ce spuneau? Că Franța este a poporului, că poporul, unde intervine, are dreptul să schimbe orice, că Adunarea însăși există prin popor, dar că regele nu mai există odată ce este o Adunare. Oamenii știau înnainte de toate încă un lucru: că li e foame. Grîne erau, numai circulația nu se făcea normal. Publicul nu și-a explicat că din causa turburărilor nu mai vine pînea, ci a atribuit lipsa numai regelui care nu era lăsat să guverneze, dar rămînea responsabil de toate. Vărul regal, ducele de Orléans, fiu al Regentului, ispitit de ambiții supreme, sufla în foc, și agentul întreținut de dînsul, Camille Desmoulins, atița mulțimea, împărțind cocarde verzi de frunze. Necker, disgrațiat, nu înțelegea ca acest eveniment să rămîie fără urmări.

Au început întîiu turburări la Paris. S'a atacat Bastilia, care, cu tot aspectul ei fioros, nu era decît un fel de *hôtel garni*, destul de confor-

1) Spectacolul vecin al revoltei privilegiaților din Țerile-de-Jos, contra Casei de Austria constituia o încurajare.

tabil, pentru coconașii cari nu se purtau cum se cade sau pentru publiciștii cari treceau de orice margine. Zidurile însă atrăgeau atenția: acolo era evul mediu și se ascundea pînea poporului. Mulțimea s'a răpezit asupra clădirii, a omorît pe cîțiva bieți invalizi, iar pe comandant, un biet ofițer bătrîn, l-au zdrobit, smulgîndu-i apoi ca un trofeu coada coafurii, plină de sînge. Mulțimea s'a dus la Primărie, la Hôtel de Ville, unde era preposit al negustorilor Flesselles, om foarte cum se cade, în care se întrupa tot bunul simț al burghesiei francese. Invitat să urmeze „națiunea", s'a supus. Dar un nebun l-a împușcat, și atunci, într'o scenă infernală, rămășițele sîngeroase ale bietului păzitor al Bastiliei și capul bătrînului Flesselles, „trădătorul", puse în vîrf de lanță, au fost plimbate pe străzile Parisului.

Aceasta era numai începutul. La Versailles s'a crezut că este „une émeute". Parisul era deprins de multă vreme să facă lucrurile acestea. In acest timp se cerea o gardă națională ca pe vremea războaielor de religie, și Bailly ajunge primar. Apoi mulțimea s'a potolit, și, cînd regele a apărut în mijlocul ei, l-a aplaudat și i-a aruncat flori în cale.

Dar puterile ascunse lucrau, și lipsa de ordine îngreuia traiul.

Iarăși se răspîndi zvonul că regele pregătește o lovitură împotriva Adunării, și atunci a avut loc mișcarea a doua, din Octombre. Cea din Iulie fusese făcută, se poate zice, dintr'o subită pornire, care prinsese și pe burghesii mai săraci,

pe cînd aceasta din urmă venia de la cele din urmă clase nedreptățite, ignorante, feroce prin nedreptate și foame. Mulțimea a pornit să aducă pe rege la Paris. Cînd nu plouă, se poartă pe stradă anume moaște; de aceasta era bun și regele. Trebuia să se aducă și regina, moștenitorul și mătușile regelui: fete bătrîne, evlavioase și nule, ca și suita regelui; din acel moment Parisul era să aibă pîne. E încă odată și un amestec de caricatură sîngeroasă în lucrurile acestea. Demagogia, sîngeroasa demagogia e și odioasă.

Regele, om așa de bun, consimția să vină la Paris dacă-l doresc iubiții săi locuitori ai Capitalei. Dar în cursul nopții s'au luat la ceartă garda națională, care avea pe Lafayette în frunte — el se odihnia, beat de triumful său, în acel moment, — și garda obișnuită a Suveranului, *lès gardes du corps*, dintre cari unul apăruse la fereasta palatului cu un aier ce s'a părut batjocuritor. A fost omorît, și pe urmă plebea a tăbărît asupra soldaților, făcîndu-se un măcel groaznic. Femei nebune, flămînde s'au răpezit în apartamentele regale, căutînd pe Regina, ca să li dea — pîne. Maria-Antoineta, trezită în zorii zilei, fugì în apartamentele regelui. Lafayette oprește măcar acum mulțimea, care cerea să i se dea Regina, s'o sfîșie. Biata femeie a ieșit în balcon, așa cum apucase să se îmbrace, cu Lafayette lîngă dînsa, și acesta, ca să arăte că s'au împăcat lucrurile, îi sărută mîna cu o veche eleganță de Curte. Totuși i-au suit pe Rege, pe Regină, în trăsură, cu insulte groaznice, — cutare comediant cinic spu-

nînd toate necuviințele, și, la fereastă, făcînd schimele cele mai urîte și mai impertinente, iar, cînd această prinsoare a familiei regale a ajuns fapt, totul parcă se liniștește. Adunarea își făcea ilusia că lucrează. În vestita noapte de August fiecare declară că părăsește drepturile sale. Cu entusiasm se votase declarația „drepturilor omului". Din provincie, din colonii, din străinătate chiar, veniau delegați să presinte omagii Adunării. Ea, încîntată, le primia în noua sa reședință din Paris. În sfîrșit se hotărî să se serbeze aniversarea luării Bastiliei printr'o mare ceremonie pe Cîmpul lui Marte. Un altar de verdeață aștepta pe rege și cu toată familia sa, ca în paginile lui *Télémaque*, și ei asistară, cu aparența unei convingeri, la această ceremonie mai mult păgînă decît creștină, teatrală, în orice cas.

Lucrurile trebuiau să se înrăiască însă din ce în ce, și aceasta pentru că nu guverna nimeni. Adunarea nu o făcea din causa alcătuirii sale, iar regele pentru că i se luase tot prestigiul și toate mijloacele de acțiune. Dacă Ludovic, lipsit și de sfaturile „scumpe" ale lui Mirabeau († 2 Aprilie 1791), consimțise a juca acest rol, toată Curtea, care, afară de emigrații de la început, din cea mai veche nobilime, începuse a se strînge în jurul lui, partidul «monarhian», din Adunare chiar, îndemnară să se facă ceva pentru a scăpa din această situație imposibilă pentru toată lumea. După sfaturile Curții, regele hotărăște să se ducă în Est pentru a se remite credinciosului său ofițer Bouillé. Cînd ajunge însă,

cu familia sa, noaptea, la Varennes, li se presintă doi delegați, cu felinarele, în mînă, cari recunosc pe Ludovic și pe regină și-i întorc la Paris, luînd loc în trăsură unul între rege și regină, pe cînd celălalt stătea între surorile regelui și sălta pe Delfin pe genunchi.

Ni putem închipui ce recepțiune li s'a făcut în Paris fugarilor cari încercaseră a scăpa dintr'o situație insuportabilă. Pe urmă, natural, odată lucrurile îndrumate în această direcție, ele au mers din ce în ce mai rău. Cluburile organisate după moda englesă, adevărate „secțiuni" pregătitoare ale Adunării, cereau Republica. Deputații se înprăștiară fără a o hotărî (Septembre 1791), făcînd loc legislaturii care trebuia să-i urmeze opera.

Din străinătate trebuia să se arăte interes pentru causa regală: Împăratul Austriei era doar fratele Mariei-Antoineta și avea datoria, și ca rege, și ca rudă, să apere pe Ludovic al XVI-lea. Dincolo de Rin era regele Prusiei, care-și simția aceiași datorie: manifestul ducelui de Braunschweig, comandant al armatei de intervenție, produse în Franța întreagă teribilul fenomen al spaimei. Oamenii noi n'aveau armată, n'aveau un general de care să fie siguri, căci Dumouriez, biruitorul în cel d'întâiu atac al străinilor, a trădat foarte repede, văzînd cum spiritul de anarhie pătrunsese și în armată, unde generalul era doar și el un „delegat" al soldaților. Războiul se declarase Europei, de Ministeriul republican moderat al regelui (Girondini,

după departamentul de unde veniau), la 20 April 1792, dar fără a se putea însemna succese, ci, din potrivă, dușmanul fiind pe teritoriul Franciei, Atunci, supt teroarea panică, s'au produs întîiu acele teribile turburări din 10 August și 21 Septembre 1792. Mulțimea din Paris, cu voluntarii focoși din Marseille, în sunetul celebrului imn, năvăli în palatul Tuileriilor — dacă se mai putea numi astfel această închisoare aurită —, și sili pe bietul rege să se așeze pe o masă, să pună în cap o bonetă frigiană roșie, să bea din păharul pe care i-l întindea un lucrător beat. La 10 August i se omorîră Svițerii, silindu-l să-și caute un refugiu în adunare: regalitatea însăși căzuse.

La 2 Septembre „suspecții", ca să sperie pe regaliști, fură măcelăriți în închisori cu miile, de călăi plătiți în toate formele de Danton, ministrul de Justiție. La 21 Septembre următor se proclamă Republica de cea de-a treia Adunare revoluționară, Convenția, în prima zi a ședințelor sale.

De oare ce însă primejdia rămîne la granița răsăriteană a Franciei, s'a întrebuințat atmosfera aceasta teribilă pentru a arăta Europei, prin procesul lui Ludovic al XVI-lea, că Revoluția învingătoare nu se teme de nimic. S'a dat în judecată Louis Capet — căci regele Ludovic trebuia, odată ce nu mai era „în funcție", să aibă, ca orice „cetățean", și un nume de familie. S'a înfățișat osîndirea lui ca un act de prevedere națională. În zădar apărători elocvenți ai

fostului Suveran recomandau adunării, căutînd să o cheme din nou în minți, să se gîndească la faptul că judecata lor va fi revisuită de judecata durabilă a istoriei. Frumoasa perorație a fost zădarnică, și Ludovic, osîndit, a fost executat la 21 Ianuar 1793.

Atunci au început însă sfîșierile între partidul lui Robespierre, al Muntelui (la Montagne), care voia să exagereze pentru a impresiona în interior și a grăbi în afară caracterul sîngeros al evenimentelor, și girondini.

Girondinii fură executați, supt presiunea populară, în Maiu și Iunie, cu tot prestigiul lor în adunarea năvălită de bandele pe care le organisase Comuna. Danton însuși era prea „slab" față de recea convingere virtuoasă a verdelui Robespierre; credea că nu poate fi atins, și totuși a fost trimis și el la eșafod. Constituția din 24 Iunie 1793 stabilia anarhia permanentă, prin alegeri pentru orice delegație și printr'un plebiscit interior și superior votului adunării. Zilnic cădeau sute de capete,—puterea și speranța Franciei—, pînă ce, întrecîndu-se toate margenile barbariei legale, a venit ziua socotelilor și pentru Robespierre, și, în lăuntrul Convenției producîndu-se un adînc sentiment de repulsie, lovitura de la 26 Iulie 1794 (8 thermidor după calendarul republican) aduse căderea tiranului care, rănit în încercarea de a se sinucide, fu isprăvit pe eșafod.

Din ce suflet social puteau porni lucrurile acestea fără exemplu și cu ce mijloace puteau

fi executate? Cum a fost cu putinţă ca asemenea iniţiative să plece de la oameni cari totuşi nu erau nebuni, şi pe cine au găsit ei ca să sprijine această odioasă politică, care a secătuit de individualităţi poporul frances? Să revenim la sistemul biografiilor. De unde vin deci oamenii cari au făcut aceste lucruri?

Danton e un fost „advocat la Consiliile regelui", advocat fără pricini, om lipsit absolut de orice rost înnainte de începerea Revoluţiei.

Desmoulins, o figură nobilă mai mult prin sentimentalitatea inconştiinţei sale, pentru că, s'o spunem, el nu-şi dădea samă ce efecte poate să producă retorica lui înflăcărată. Client al ducelui de Orléans, cum am spus, şi până la însurătoare.

Marat, monstrul foarte interesant, pe care l-a omorît în baie Charlotte Corday. Fost medic; în această calitate la „gardes du corps" ai contelui de Artois,—un fel de sinecură. A scris cărţi de fisică, de medicină; se credea un geniu nerecunoscut. De-odată, cînd porneşte mişcarea revoluţionară, el face să apară „Le Père Duchesne", în care aţiţă pe sărac împotriva bogatului. „La liberté ne peut exister pour qui ne possède rien", „libertatea nu poate exista pentru cine nu posedă nimic". In conclusiune, cerea 270.000 capete, şi atunci Franţa va fi mai bună.

Grupul Girondinilor, din care făceau parte ministrul Roland şi Madame Roland, Vergnaud, Brissot, Barbaroux, Loubet. Să luăm cîteva tipuri. Unul e fiul unui papetier, unui librar; în tinereţă se ocupă cu mineralogia şi tipăreşte, acest represintant al virtuţii republicane, cea mai scandaloasă carte din secolul al XVIII-lea: „Les

aventures du chevalier de Faublas", pe care le-a tradus apoi în nemțește Wieland. Barbaroux, prieten al lui Franklin, de departe, scrie cărți despre vulcani; se ocupă de știință, dar nu găsește nicăiri elementele unei reputații. Intră în Revoluție pentru ca în afară de munca și talentul lui să cîștige rolul pe care nu-l putuse cîștiga altfel. Brissot, fiu de hangiu; se ocupa cu chimia și criminologia. Îi intră în cap să întemeieze la Londra o mare asociație științifică universală, „Liceul"; tipărește și o gazetă; pe urmă se preocupă și de soarta negrilor. Toți aventurierii științei și literelor, cari nu-și puteau satisface ambiția pe căile normale, în ocupațiile lor anterioare, întrebuințau durerile și turburările unei societăți ca să se ridice și s'o stăpînească.

Roland era un om de treabă; fiul unui magistrat. Se pregătia să meargă în Indii; trece în Germania, în Anglia; devine inspector al manufacturilor. La 40 de ani iea o femeie de douăzeci, mai inteligentă ca dînsul. Se așează la Lyon, concurează la un premiu de Academie; merge în Svițera; e prieten cu Lavater. Începe Revoluția, și el e acum un om mare în Senatul Libertății.

Saint-Just, membru în „Comitetul Mîntuirii Publice", un fel de Consiliu al Inchisitorilor și „Tribunalul de sînge". Om foarte simpatic în viața particulară. Fiul unui căpitan de cavalerie. Se dedă literaturii; face o piesă fără niciun fel de succes. Om nul pînă la izbucnirea Revoluției. În Legislativă se alege, și prin două-trei discur-

suri exasperate ajunge om de frunte, între cei trei cari aveau soarta Franciei în mînile lor. E pentru executarea regelui, pentru că — acesta nu există în Contractul Social, „le roi n'étant pour rien dans le contrat qui unit les Français".

Maximilian Robespierre. Biografie foarte interesantă. Fiu de advocat din Arras, dintr'o familie bolnavă—toți mor tineri; duce o viață foarte retrasă și reservată. Om înăcrit de boala care-l consuma. Tînăr, face datorii mari și fuge în Belgia ; se duce în Colonia ca institutor ; se hotărăște să treacă în Anglia și America. O clipă, biografii lui pierd orice nădejde de a-i reconstitui viața. Capătă la oarecare vrîstă o bursă la Colegiul Louis-le-Grand ; nu găsește apoi ocupație la Paris, care nu l-a cunoscut niciodată cum se cade. Se întoarce acasă : ajunge advocat, dintre cei mai slabi, cu clientelă foarte puțină. Declamator fără măsură. Presintă versuri într'un proces pentru un paratoner.

Se crede omul de geniu împotriva căruia se coalisează ignoranța, pasiunile, ca să-l împiedece de a face fericirea semenilor săi. Foarte respectuos deocamdată, în asemenea produse, față de rege : „Cette tête si chère et si sacrée, les délices et la gloire de la France". Laudă și pe contele de Provence, pentru că-și dăduse părerea că e bine să fie represintată burghesia cu un număr îndoit de deputați. La 1783 are o mare satisfacție de vanitate — era de o vanitate feroce ! —: e ales membru al Academiei din Arras. Se împrietenește cu „les beaux esprits d'Arras",

în tovărășia cărora făcea versuri proaste, răspunzîndu-i-se pe același ton :

„Ah! redoublez d'attention.
J'entends la voix de Robespierre:
Ce jeune émule d'Apollon
Attendrirait une panthère!"

Rima „Robespierre" și „panthère" era fatidică... E ales în Adunare. Sărac lipit pămîntului, sărac rămîne. S'a păstrat și lista lucrurilor cu care a venit la Paris : și „o duzină de batiste, din care cea mai parte în stare bună". La început neținut în samă, luat în batjocură, Se semnalează cerînd vehement clerului viață apostolică. După aceia a mers răpede: denunță conspirații contra prețioasei sale persoane, „mii de pumnale" care-l pîndesc : „Je -sais qu'on aiguise contre moi mille poignards", și tovarășii săi exclamă : „Nous mourrons tous avant toi!". Teatru de clasa a patra....

Atunci de unde puterea cu care astfel de oameni puteau să miște lumea? Puterea o constituia foametea permanentă și ura de clasă inveterată a populației de jos din Paris. Pe aceasta s'a sprijinit, de fapt, revoluția francesă. Provincia n'a aprobat cea mai mare parte din acte: parlamentele provinciale au protestat, Vendeia s'a ridicat toată în arme pentru rege și pentru Dumnezeu, pentru acea lege creștină care, prin decret formal al Convenției, fusese înlăturată și înlocuită prin zeița Rațiune, represintată de cu-

tare actriță de pe străzile Parisului, spre scandalul lui Danton el însuși. Lyon s'a răsculat și a fost întreg pedepsit, cartiere au fost total distruse; se propunea chiar ca din oraș să nu mai rămîie nici urmele. Orașele din Sud-Vest s'au manifestat toate pentru Girondini în clipa stîrpirii lor. La Nantes, unde se temeau de turburări împotriva Revoluției, s'a trimis acel odios Carrier, care punea oamenii în bărci cu fundul ce se desfăcea și înneca astfel dintr'o dată cîte o sută, vestitele „noyades de Nantes", și care apoi s'a desvinovățit înnaintea Adunării, spunînd că a făcut aceasta pentru binele patriei.

Regalitatea concentrase viața Franciei în Paris, și, cînd a pierdut din mînă. Parisul, orașul imens a încăput pe mîna celor cari exploatau turburările. Viața întreagă a Franciei a fost hotărîtă însă și mai departe de aici, din Paris. Burghesia nu mai însemna nimic; ea era absolut majorată de masele populare. Convenția însăși a fost o bucată de vreme la discreția Comunei parisiene prin comitetul de suburbii, după rețeta lui Jean Jacques Rousseau: regele e cel mai păcătos fiindcă e delegatul cel mai depărtat, după rege vine Convenția, după Convenție Comuna, după Comună comitetele, după comitete, națiunea. Odată a și venit mulțimea la ședințele Convenției, și s'a îngrămădit în sală, cerînd să înceteze lucrările pentru că acum este acolo „poporul" însuși. Un membru al Adunării a și fost omorît atunci, dînd prilej președintelui ca într'un gest frumos să salute capul sîngeros cu cuvintele „Ședința continuă".

Prin urmare nu pregătirea îndelungată a unei clase intelectuale ori economice pornise Revoluția; nu ea sprijinise desvoltarea și progresele stării a treia, care trebuia să fie, cum zicea Sieyès, totul; nu biruința aceasta, desvoltată normal împotriva unei regalități care se apăra, a produs Revoluția franceză, pe basa unui program care ar fi creat fericirea contimporană a poporului. Ci, într'o societate total desorientată, în care autoritatea regală nu lăsase să subsiste nicio singură clasă normală, căci atrăsese totul la Curte și acum Curtea însăși nu mai însemna o putere, într'o astfel de societate, stăpînită de o formulă simplă, fatal atrăgătoare, dar falsă și nenorocită, distrugînd acțiunea normală a puterilor publice, joacă un rol cîțiva premiați din academii de provincie, cîțiva advocați fără clientelă, cîțiva nobili corupți, cîțiva clerici ambițioși, în fața unei majorități deprinse să-i aplaude, să-i admire, prin neimițiarea ei în viața politică, prin neputința de a distinge o măsură politică de o simplă declarație.

Incă de la 1789 se aprinse Franța de anarhie. Resultatul anarhiei este înrăutățirea condițiilor economice ale poporului din Paris. Poporul acesta, necontenit înnaintea primejdiei foametei, dă întâiu Revoluției caracterul ei sîngeros. Se adauge îndată după aceasta primejdia din partea străinătății. Atunci, supt impresia desperantă a groazei, o societate întreagă trăiește doi ani de zile jertfind ce are mai bun în spasmele de friguri ale nebuniei sale.

Ce a resultat din aceste lucruri, ce au lucrat puterile mai mari decît oamenii, supt crimele acestora, și nu prin ele, ce a venit normal, statornic, binefăcător din aceste convulsiuni, se va vedea. S'a petrecut acolo ceia ce se petrece în adîncul tulburat al pămîntului: cutremurul dărîmă, dar face să apară izvoare nouă de viață.

XIX.

Poporul frances în monarhie constituțională

Partea din viața Franciei care se întinde între 1795, cînd Convenția își încheie ședințele, hotărînd că în Consiliile legislative viitoare două treimi din membrii săi vor trebui să fie represintați și între anul 1848, cînd alte idei politice, răspîndite în curs de mai bine de o jumătate de veac, dau principiilor care călăuziseră Revoluția francesă nouă puteri în altă direcțiune, e o epocă în care nu uriașele particularități de temperament genial ale lui Napoleon I-iu vor fi în stare să fixeze o deosebire.

Auzim strigătul lui de la Saint-Cloud, chemînd pe grenadieri să stringă tot mai aproape cu baionetele lor pe cei Cinci Sute *Les Cinq-Cents*, pînă ce i-au scos din sală. Viața politică a lui Napoleon începe de fapt cu strigătul lui de la 9 Novembre (18 Brumar) 1799, cînd, întors din Egipt pentru a salvà ordinea, pe care noul guvern al Directoriului (din Octombre 1795), o conpromisese, el declara: „Je ne

veux plus de factions, il faut que ça finisse ; je n'en veux plus absolument!". Ceia ce numim noi „viața politică", nu o mai voià el.

Generalul Bonaparte, care rostia aceste cuvinte, făcuse salvatoarea campanie italiană din 1796, care impusese Austriei tratatul de la Campo-Formio (Octombre 1797), prin care se căpăta malul sting al Rinului, Milanul și Insulele Ionice ; în Egipt el căutase prestigiu și farmec de legendă. Erà cel mai glorios dintre generali, dar ceilalți nu stăteau prea departe de dînsul. Influența lui politică rămăsese nulă ; făcuse doar încă odată funcțiunea de restabilitor al ordinii în folosul Directoriului.

Și totuși ambele corpuri legiuitoare, Bătrînii și cei Cinci Sute, se supuseră, de bună voie sau de silă, somațiilor lui. Legislatorii se coborîră a-i supune proiectele lor de Constituție. Societatea întreagă primi pe acela din anul al VIII-lea al Republicei, care, tot după modèle antice, crea un triumvirat din care se credea că face parte și el, pe cînd, de fapt, făcea parte numai el. Peste doi ani, ea îl aclama în calitate de consul pe viață, pentru ca, în 1804, „Republica francesă", fără a crede că se recunoaște învinsă, să primească în fruntea ei pe „Napoleon Împărat", avînd în jurul lui Corpuri deliberante, Tribunatul, Senatul, Corpul Legislativ, care, părînd că se complectează, se anulau.

Cum s'a ajuns însă de la ideile revoluționare, de la tăierea capului lui Ludovic al XVI-lea, de la acea ticăloșie incapabilă de a primi un

nume care a fost moartea Mariei Antoineta și a fruntașilor intelectuali și sociali ai societății francese, la abdicarea acestei societăți turbate în mînile lui Napoleon? Cum se face, că, patru ani după închiderea ședințelor Convenției cu un optimism admirabil, cu siguranța de a fi salvat Franța, de a fi întemeiat Republica pentru toate timpurile, cu siguranța că niciodată hidra regalității nu va învia, că emigranții vor muri prin colțuri din Germania și Rusia, unde se refugiaseră, o regalitate cu coroană imperială începe, în profitul unui genial aventurier?

Se zice de obiceiu: fiindcă Franța era obosită și, al doilea, fiindcă rasa politicianilor se măcinase în mare parte. Se omorîseră ei între ei, ca și cavalerii neastîmpărați din veacul al XIV-lea. Astfel ei ar fi dispărut, dacă nu ca oameni, măcar ca organisare, ca factor dominant al întregii societăți. Evident că în parte și este așa.

Dar mai este și altceva: regimul acesta nou revoluționar adusese transformări sociale foarte adînci, pe care nu le voise. Cînd, în vestita noapte de 4 August 1789, și-au căzut în brațe represintanții tutulor statelor, fiindcă acei cari vorbiau în numele clerului și al nobilimii nu mai voiau să aibă niciun fel de privilegii, ei nu se așteptaseră să se ajungă la o transformare socială și economică esențială. Și totuși așa s'a întîmplat. Ei se fulgerau de la tribună, se trimiteau la eșafod, crezînd că atîta lucru este în Franța, și în acest timp se petreceau lucruri la care nu se gândiseră de loc. Știau ei acum ad-

mirabil toată practica electorală a Parisului, catastifele în care erau trecute interesele și slăbiciunile fiecăruia, mijloacele prin care l-ar putea prinde : acestea se știau prin cluburile revoluționare, care cuprindeau pe toată lumea, și ele-și puteau organisa la orice moment o demonstrație.

Mașinăria tulburărilor o cunoșteau astfel perfect: toate mișcările mari din Paris din timpul Revoluției erau făcute doar de cîteva mii de oameni, cari se știa unde pot fi găsiți și cu ce pot fi mînați înnainte.

Dar erà de ajuns, pe la sfîrșit măcar, ca la strigătele lor să răspundă un regiment, nu cu aclamații, ci cu o acțiune represivă, pentru ca aceia care-și făgăduiau o nouă domnie a teroarei să fie împrăștiați, prinși și aduși înnaintea judecătorilor. Așa s'a întîmplat, după execuția unór radicali mai putin absoluți și înviersunați, ca Hébert, cu mișcarea lui Babeuf, care represinta la un moment dat, cu oarecare cochetărie anarhistă, ideile de la 1789. Omul, deși convins, s'a omorît cu pumnalul ce-l avea pregătit, înnaintea judecătorilor săi.

Dar oare și la 1789 și la 1792 era așa? Nu. Am văzut că la 1789 masele mari erau mînate de foame, că la 1791 ele erau aținate de frica unei cuceriri străine. La 1793 era conștiința recentă că s'a făcut o crimă politică, și nimic nu unește mai mult pe conspiratori. Ei știau că stropul de sînge care mînjia pe Robespierre se găsește și pe fața fiecăruia dintre dînșii. La 1795 însă, cînd s'a desfăcut Convenția, nu mai erà nimic

din toate acestea. O zgomotoasă și turbulentă viață politică la suprafață; în adînc, noi forțe politice, pe care revoluționarii nu le bănuiau.

Care erau aceste forțe? Revoluția a avut nevoie de bani. Pentru ca să aibă bani, a confiscat averile Coroanei, ale clerului care nu voise să presteze jurămîntul și ale nobilimii. Pentru ca să circule această avere, au făcut apoi ce fac creditele rurale în timpul nostru: hîrtii care erau garanția tuturor posesiunilor teritoriale confiscate. Pe urmă, din causa politicei de neprevedere care nu deosebește numai tot veacul al XVIII-lea și numai Revoluția francesă, ci toate revoluțiile în șir, numărul „asignatelor" s'a înmulțit, și încă atît de tare, încît, la un moment dat, generalii cereau să li se plătească regulat în fiecare lună cinci franci în monedă, pe lîngă leafa lor, foarte importantă, în „assignats". Dar, pe vremea cînd Revoluția condusă de Convenție, ajungea la această catastrofă financiară, țeranii deveniau proprietari mici de pămînt. Căci ei, cari nu făceau parte din niciun club — lucru foarte important — și nu mergeau în cea mai mare parte la războiu, fiindcă acesta era purtat de voluntari, de „golanii" din Paris, cărora li se zicea „sans-culottes", aveau, nu numai dorința, dar și răgazul de a-și întemeia gospodăria. Țeranul ajungea astfel omul cel mai liber și cel mai fericit, față de durerosul trecut, de secole întregi, care însemna viața acestei clase în Franța și în toate teritoriile Republicei celei noi. Cine cunoaște însă țeranul frances, știe că nu există

pe lume făptură omenească mai conservativă, mai străină de orice se chiamă idee abstractă și de orice entusiasm comandat, de orice aprindere prin frasa de tribună sau de jurnal decît țeranul acesta pe care s'a răzimat și se razimă Franța din toate timpurile.

Prin urmare se creease o nouă clasă liberă, care începea să înțeleagă ceva din viața politică și care se întreba firește: de ce lumea e vinovată să sufere de pe urma acelora cari preferau o veșnică agitație, prielnică tuturor ambițiilor neodihnite? Pe lîngă aceasta, după burghesia din secolul al XVII-lea, care era de o intelectualitate puțin cam confusă și desordonată, care nu putea servi ca basă solidă a unei societăți nouă, în timpnl turburărilor revoluționare se organisează, prin experiențe și suferință, o adevărată burghesie, așa cum o cunoaștem în cele d'intăi decenii ale veacului al XIX-lea, aceia de care rîdeau poeții romantici, v. „gardes nationaux" ai lui Victor Hugo tînăr).

Această burghesie nouă se formează atunci, și era natural să se formeze. O societate care se preschimbă, care luptă, care dă lucruri nouă, revoluționează, ori de vrea, ori de nu vrea, viața economică din jurul său, O vreme anormală cheltuiește mai mult decît se cheltuiește împrejurări obișnuite. Pentru purtarea atîtor războaie, pentru căpătarea și serbarea acestor triumfuri, pentru ridicarea la viața socială a atîtor oameni cari pînă atunci fuseseră săraci, fără importanț socială, pentru înnălțarea atîtor familii

care începuseră cu gloria tribunei și, apoi, din iacobinismul radical, care vorbește împotriva oricării proprietăți și oricărui drept, ajunseseră a se gîndi la stăpînirea fericită a lucrurilor de care rîvniseră, se născuse un spor de producție și o accelerare a circulației averilor. De multe ori acest fenomen economic capătă o formă desagreabilă, imorală. Furnisarea armatelor dela 1796 și 1800 ale lui Bonaparte cuprinde capitole celebre. Alături de declarațiile de virtute care răsunau la adunările cele nouă, era o furie de a strînge bani și un desfrîu în a cheltui, fără pereche.

In Parisul descris de Sébastien Mercier, erà necontenit o petrecere extraordinară: ori de se apropia dușmanul de Rin, ori de se găsiau generalii Revoluției în drum către Alpi sau în mijlocul Germaniei. Unul din membrii Guvernului frances, ai Directoriului, Barras, ara tip de decadență romană; fost căpitan aventurier în colonii; om fără niciun fel de cunoștințe, fără nicio conștiință, fără niciun îndemn către activitate în sufletul său, fără niciun simț de responsabilitate. Și el a stat în fruntea Directoriului. Să ne gîndim la cariera pe care a făcut-o supt raportul social Iosefina de Beauharnais ca să ajungă Împărăteasa lui Napoleon I-iu. Să luăm tablourile lui David, portretele acelor frumoase femei care se îmbrăcau în costume ce vor fi fost potrivite pentru Roma veche, cînd lumea știa mult mai puține lucruri decît o mie de ani după căderea Romei, dar cam scandaloase în Parisul modern. Să ni amintim acele recepții

ale femeilor întinse pe o canapea, aşteptînd, în această atitudine la modă, să li vie invitaţii : militari, politiciani, artişti, ca să se închine formelor lor ; să străbatem foile „Tabloului", citat, a lui Mercier, unde se vede furia de petrecere care zguduia societatea aceasta întreagă.

Regaliştii, dintre cari mulţi nu plecaseră, ci se ascunseseră, iar alţii se întorseseră, — fără a mai pomeni de acei cari se prefăcuseră din revoluţionari în regalişti, simţind unde se aplaudă, unde se cîştigă, unde se impune cineva societăţii, — aceştia toţi au văzut imediat că această îmbogăţire a ţăranului, această răsărire a unei burghesii de afaceri şi aventuri economice pot fi împrejurări foarte bune pentru a aduce pe Ludovic al XVIII-lea, şi ei au şi început să lucreze.

Ce s'a întîmplat însă cu partidul revoluţionar ? El a înţeles că numai prin el nu poate să rămîie. A încercat de mai multe ori să recîştige terenul—şi prin exilările în masă, prin deportările dela 4 Septembre (18 Fructidor) 1797,—dar erau biruiţi regulat; şi, în toate alegerile, afară de acelea, care au fost însă casate, din 1797, ieşiau regaliştii.

Filosofii Revoluţiei se gîndiau însă : *modalitatea* adversarilor e foarte bună, iar, cît priveşte concepţia, îi convertim.

În general însă este cea mai mare greşeală politică să-şi închipuie omul ireal că va convinge pe omul real numai fiindcă e mai inteligent şi mai îndrăzneţ decît acesta. Niciodată irealitatea, oricît de savantă ar fi, ori cît talent

ar pune, nu izbutește să învingă realitatea; pe cînd realitatea, întrupată și în omul cel mai simplu, are o forță așa de extraordinară, încît pe ireal îl distruge dintr'un singur argument, presintat cu precisiunea lui de lege a naturii. A încercat Sieyès, care s'a trudit să-l facă pe Bonaparte, biruitorul împotriva celor Cinci Sute, a-i primi fantasticele construcții constituționale: generalul a luat din ele cît trebuie ca să-și aurească despotismul. Ce ar fi făcut el în adevăr cu o organisație care cuprindea o serie întreagă de alegători, alegători din alegători, așa că societatea avea înnainte de toate misiunea de a alege și șansa de a alege rău, până la alegătorul suprem sau „proclamatorul electoral", ajutat de un Consiliu de Stat, de un Tribunal, de un Corp Legiuitor și de un altul constituțional, Senatul de mai tîrziu.

Cum a spus-o el însuși, putea un om cu simțul demnității personale să consimtă a fi luat ca „un porc de îngrășat cu cîteva milioane", „un porc à l'engrais de quelques millions"?

A luat deci Constituția abatelui, a tras mult cu creionul printr'însa și a păstrat numai cîteva titluri care i se păreau că sînt potrivite, fiindcă Senat, Tribunal, consuli erau lucruri luate din anticitatea clasică și bune pentru cîți învățaseră în Colegiile Iesuiților istoria Romanilor după Rollin.

Și s'a instalat Bonaparte ca prim-consul, cu doi legislatori specialiști în jurul lui, unul în dreapta, altul în stînga.

Apoi, instalat între juriscons ulții săi, a început să organiseze Franța.

Și se simția nevoia într'o societate a cării organisație era nulă și inițiativa amorțită. Fanatismul revoluționar se stinsese, spiritul revoluționar încetase; era încă numai forma goală. Vechea deprindere tradițională, în care fiece om știa ce trebuie să facă fiindcă tatăl, bunicul, străbunul, neam de neamul lui, tot lucrul acela îl făcuse fusese distrusă: de oriunde o desrădăcinaseră, din departamentele și episcopatele împărțite acum geometric, din tribunalele prefăcute în judecătorii cu membri electivi, din școlile călugărilor și particularilor, contopite într'o legătură de Stat din care lipsia sentimentul, simpatia. Și iată cu ce norme abstracte trebuie să se conducă lumea în Franța și în afară de Franța, unde se creau State de același fel, în republicele sucursale: batavă, cisalpină, transpadană, romană, partenopeană.

Și atunci ce mai era în Franța? Nimic. Nicio siguranță, nicio garanție, nicio putință de a face să se miște o mare națiune.

Toate elementele bune, toate elementele disciplinate sau care fuseseră aduse, silite a se disciplină constituiau cea mai splendidă armată care a existat vre odată în timpurile moderne. Dar ea n'avea nimic comun cu țara; tocmai fiindcă se luptă dincolo de graniță, ca nu mai avea niciun contact cu mediul din care ieșise. Cel mai teribil Iacobin din Parisul anului 1793, după patru, cinci ani de luptă, ajunsese a simți

realitatea care este ploaia, zăpada, foamea ; realitatea care este primejdia, rana ; realitatea care e moartea tovarășilor. Cei din această armată erau oameni adevărați, pe lîngă aceia cari erau oameni de paradă, de salon ori de orgie. Pe lîngă țeranul de pe moșia lui, pe lîngă burghesul de la prăvălia lui venia acum și acel soldat îmbogățit și setos de bogăție, cu toată scîrba contra conrupției unora, contra ilusiilor celorlalți. Atunci de la țară, din orașe, din provincia francesă, toată plină de burghesi cuminți cari nu trecuseră prin furiile revoluționare, și din armată un singur strigăt s'a auzit: ordinea cu orice preț !

Și a venit atunci forma perfectă a lui Napoleon, care a asigurat toate biruințele și, ani întregi de zile, o stăpînire sigură asupra țerii. Erà o mașină de o precisiune perfectă, toate mergînd una din alta pînă la cel mai de jos agent al autorității, care deținea și el o fărîmă din puterea publică ori din imperiu: în administrație, în învățămînt, în armată, în finanțe, în justiție. Pretutindeni același spirit, roman. Unul sus, o serie întreagă de organe la dispoziția lui pînă jos; o piramidă perfectă de organisație, autoritatea coborîndu-se către basă cu atît mai larg, cu cît îi trebuia să sprijine mai mult.

In felul acesta a fost transformată, mecanisată societatea revoluționară prin sistemul lui Napoleon I-iu. Și au rămas oamenii foarte mirați că nu mai au nevoie să se zbată în fiecare zi, să lupte în fiecare zi, să se primejduiască în fiecare zi și totuși puteau să trăiască într'o societate care vădit înnainta, cîștiga, juca rolul întăiu printre toate societățile europene din

această vreme. Dar ceia ce a lipsit în momentul acela,—și aceasta a fost o mare nenorocire a societății francese, — este crearea unui nou spirit, care, acela, să poată face inutile formele mai tîrziu create de Napoleon. Sistemul lui Napoleon era cum este, pentru un arbore slab, bolnav sau rupt, suportul care se așează de jur împrejurul lui, și toate legăturile care-l prind și-l susțin, dar, după ce s'a făcut aceasta, trebuie întărită basa, rădăcina, pentru ca el să se poată ridica și într'o bună dimineață să se înlăture tutorul. I s'a întîmplat deci societății francese aceiași nenorocire ca în veacul al XV-lea. Atunci regalitatea i-a dat o formă; ea nu s'a gîndit că ar fi datoare să se lase societatea a evolua dincolo de această formă, dincolo de ordinea regală, iar societatea n'a înnaintat, ci a mers drept spre catastrofa Revoluției celei mari. Într'un alt moment de neputință a unei societăți întregi de a trăi prin mijloacele ei sufletești, a venit forma sigură, perfectă a lui Napoleon I-iu. Nu s'au creat însă mijloace reale pentru ca dincolo de această formă societatea francesă să evolueze. Ba Napoleon el însuși, de vreme, s'a lăsat cucerit de forma pe care o crease, și aceasta a fost și causa căderii lui. Voința lui individuală a rămas puternică până la sfîrșit, cu toate acele atingeri pe care vrista e natural să le poată aduce cuiva care, clipă de clipă, se găsește înnaintea celor mai mari primejdii, cerînd cele mai mari cheltuieli de forțe. El n'a înțeles însă că alături de geniul unui creator de ordine socială trebuie să se desvolte, tocmai prin această acți-

une a geniului, forțele vii ale unei societăți.

Și nu numai forțele materiale ale societății care se odihnește o clipă supt stăpînirea lui binefăcătoare, ci forțele morale, care să dea un sens acestor realități materiale. Biruitorul de atîtea ori al Europei, care smulgînd victorii tuturor armatelor din lume, înjosise pe rînd toate Statele prin tratatele din Lunéville la 1801, Amiens (1802), Pressburg (1805), — după ziua de la Austerlitz — Tilsit (1807) — după aceiea de la Jena, Auerstädt, Eylau, Friedland —, anexîndu-și, de fapt, Italia și o bună parte din Germania, în care-și așeză rudele, se poticni în campania din Rusia. Atunci, întîmpinînd resistență din partea acelui Țar pe care-l credea fascinat de dînsul, după sforțarea extraordinară din 1813—1814 pentru a apăra întîiu stăpînirea lui europeană, pe urmă Franța măcar, Napoleon s'a găsit înnaintea advocaților de la 1793, cari proclamau solemn că afară de Napoleon tiranul este o națiune francesă, gata să pacteze cu Împăratul Rusiei, cu Împăratul Austriei și cu regele Prusiei. A simțit poate atunci că geniul lui obosit nu e suficient ca să țină pe umeri, într'o luptă disperată, societatea pe care o întemeiase. A părăsit armata și tronul. Dacă s'a mai întors, aceasta e ceva „d'outre-tombe", — cum zicea Chateaubriand Memoriilor ce trebuiau să apară după moartea lui —, care era și trebuia să se isprăvească prin Waterloo, pentru ca apoi, la tratatele din Viena, să se ajungă, după inspirația lui Talleyrand — o uniformă a vechii diplomații, purtată cu îndemînare deosebită de unul dintre

oamenii cei mai activi și mai schimbători ai secolului al XIX-lea —, la restaurații sterpe, în Franța și afară de dînsa.

Ce s'a petrecut pe urmă, supt Ludovic al XVIII-lea, supt Carol al X-lea și Ludovic-Filip e o restaurație dinastică, de sigur, dar nu o refacere a regimului care încetase pentru totdeauna. Emigrații cei mai îndărătnici au trebuit să se plece nevoilor timpului, care nici așa nu voiă să-i sufere. O epocă de Constituție, botezată arheologic *charte*, ca și cum toată Franța ar fi fost o veche obște pe care coroana o emancipa de Parlamente, de oratori, de partide, de conflicte cu guvernele și de conspirații. Liberalismul se închina în taină lui Napoleon exilatul, pe care armata, fără glorie acuma, îl adora ca pe un zeu. Cînd el moare, ochii tuturora se îndreaptă spre zarea unde, după o lungă noapte, apărea din nou Revoluția, Republica.

Formele omului de geniu au funcționat și mai departe, ținînd în viață o societate pe care însă nimic n'o înviora decît păreri de rău și speranțe neclare. Dacă la 1830 s'a ajuns la o revoluție care a dărîmat tronul lui Carol al X-lea și a adus regalitatea burgheză a lui Ludovic-Filip, aceasta era o simplă demonstrație a burgheziei ambițioase, a publiciștilor, advocaților și bancherilor din Paris, la capătul unui întreg șir de discursuri și de agitații parlamentare.

Dacă schimbarea din 1830 ar fi însemnat ceva adevărat în desvoltarea poporului frances, de sigur că stăpînirea Regelui Francesilor n'ar fi

căzut așa de ușor la 1848. Pornită din interesele unei clase care nu ridicase un ideal corespunzător valorii sale materiale, regalitatea lui Ludovic-Filip trebuia să isprăvească firește la cea d'intîiu atingere cu o mare realitate socială. Această mare realitate socială era ivirea stării a patra, a muncitorimii, în Franța.

Rămîne să vedem într'un capitol final, consacrat ultimei jumătăți de veac, întru cît această muncitorime, în legătură cu romantismul politic, a putut da o nouă viață Franciei.

XXI.

Poporul frances supt înrîurirea stării a patra

De la 1848 Franța a trecut, printr'o Republică de perpetuă anarhie, măgulind fără folos pe temuții muncitori, la Imperiul lui Napoleon al III-lea, glorios prin victoriile sale asupra Rusiei și Austriei și prin opera de libertate pe care a făcut-o în Europa mai mult decît prin transformări interne, și de la acesta la republica burghesă, cu un puternic amestec de participare uvrieră, care se luptă așa de frumos astăzi [1]).

Domnia lui Ludovic-Filip se încheiase: ea nici nu este mai puțin un capitol regal în istoria burghesiei francese decît un capitol burghes în istoria regalității francese.

Ea nu înseamnă un rege aclamat de un popor, ci un popor care și-a creat un rege pentru ca să aibă dreptul de a-l aclama și de a-l dărîma cînd găsește de cuviință. Lucrul esențial este această burghesie, care ea răstoarnă pe Carol al X-lea după o îndelungată opoziție făcută regimului Bourbonilor de ramură veche, care stabilește pe tron pe Ludovic-Filip, și care-l dă

[1] Cuvinte spuse în 1915.

jos în clipa chiar cînd această biată coroană de comandă se pare a sta în calea revendicațiilor sale.

Tot burghesia va crea, pentru nevoile ei, și numai cît durează aceste nevoi, Imperiul al doilea. A ei este, deci, și stăpînirea, așa de modestă, a lui Ludovic Filip, șeful de birou al miniștrilor săi, și Imperiul lui Napoleon al III-lea, în tot decorul Imperiului întîiu, adaus cu elemente de fast care lipsiau dominației, adesc ori de o așa de mare simplicitate genială, a unchiului, și seria de președinți, Macmahon, Grévy, Sadi-Carnot și alții, care e forma Republicei a treia. Lucrul de căpetenie nu e, prin urmare, ce suscitează și menține pentru un moment această burghesie francesă, ci burghesia însăși.

Pe această burghesie francesă trebuie s'o vedem cum s'a alcătuit după Revoluția cea mare, prin ce se deosebește de alte burghesii europene, care e folosul și care paguba pe care poporul francez le-a avut de la dînsa. Ea a vrut să fie suverană; deci, precum a judecat critic, la timpul său, regalitatea, e drept ca aceleași sistem de critică să i se aplice și ei de istoria nepărtenitoare.

Nu mai e burghesia revoluționară de la 1789; aceia a fost și s'a isprăvit. Dar am observat la locul său că Revoluția de la 1789 nu pleacă numai de la burghesie, cum nu pleacă numai de la filosofie, dela literatură, de la publicistică, de la agitație, ci din multe locuri tot odată, și de aceia și caracterul ei complex. De fapt, în toată desvoltarea Revoluției, fiind așa de mari greutățile interioare și pe lîngă dînsele războiul ce

continuă la hotare, osebirea de clase, recunoașterea unei clase față de celelalte și fixarea menirii ei în Stat, toate lucrurile acestea nu s'au putut înfăptui. Până la 1795 s'au găsit necontenit elemente populare alături de elemente burghese, fără contact sufletesc intim, fără putință de a merge înainte în împrejurări normale. Clasa conducătoare a Revoluției a fost totdeauna o gloată strînsă de primejdie ; n'a fost o alcătuire care să-și fi fixat margenile și să-și fi înțeles mijloacele de acțiune. Iar alături de dînșii sînt o mulțime de intelectuali declasați, cari ei au ocupat rolul întâiu în Revoluția francesă. Din Revoluție au ieșit apoi o mulțime de oameni bogați, cari au făcut posibilă dominația monarhică a lui Bonaparte : oamenii aceștia bogați nu constituie însă o burghesie, ci numai un simulacru păcătos al ei, avîndu-și toate neajunsurile fără nimic din virtuțile clasei.

Aceste apucături compromit însă o clasă, și tocmai în momentul cînd o clasă nu trebuie să fie compromisă : atunci cînd se ridică și ia în stăpînire puterea.

Clasa țerănească avea teritoriul ei, legăturile ei, tendințele ei. Dar cultura o cuprinde prea încet și ea n'are încă ambiție politică. Lipsită total pînă atunci și de bogăție, și de știința de carte, și de amestecul în afacerile publice, înlăturată sistematic din toate rosturile guvernamentale, clasa aceasta nu poate juca niciun rol. Însă la sfîrșitul dominației lui Napoleon I-iu se mai întîmpină o clasă, care se găsește în vază și dispune de mijloace bănești : mulți dintre membrii ei au ajuns prin servicii militare la mari demnități,

fiind prinţi, conţi ai Imperiului, toţi parveniţi la origine, ca acel Bernadotte, devenit regele Suediei, Carol Ioan, dupa ce aspirase să iea moştenirea lui Napoleon în Franţa.

Clasa aceasta suprapusă avea tot ce trebuie pentru a juca un rol de căpetenie ; îi lipsia însă elementul sufletesc neapărat pentru orice clasă care-şi pune în vedere să străbată. Toate lucrurile materiale, — am spus-o adesea —, care par că sînt fără elemente sufleteşti, nu pot fi decît înfăţişări trecătoare, fără valoare în ele însele, ale sufletului care le-a produs. Dar clasa aceasta n'avea un suflet ; dincolo, la ţară, era sufletul, obscur, naiv, care de atitea ori s'a manifestat în evul mediu, ori prin jacquerii crude, ori prin glumeţe cîntece populare ; dar aceastălaltă clasă n'avea suflet.

De aceia a şi fost posibilă Restauraţia ; de aceia a şi fost posibil ca un număr de nobili, mai mult sau mai puţin îmbătrîniţi, un număr de cozi pudrate masculine — căci acesta era anturagiul lui Ludovic al XVIII-lea şi Carol al X-lea —, un număr de veterani ai petrecerilor de Curte, de personagii de bal, organisatori de „menus plaisirs“ regale, un număr de persoane fără talent, fără valoare propriu-zisă, să fie în stare a domina, împotriva voinţei sale, un popor întreg.

Căci cine l-a vrut pe Ludovic al XVIII-lea? In afară de un număr de marchisi şi de conţi din vechiul regim, încolo, nimeni ; toţi aveau în fundul sufletului lor icoana lui Napoleon, „tiranul“, care, plecat din Franţa, şi-a găsit astfel perspectiva pe care oamenii n'o găsesc decît după moarte. Erà în tot timpul, cum am mai spus, nu

iubirea, ci idolatria lui Napoleon; societăţile secrete, conspiraţiile, atentatele toate plecau de la cultul Omului. El era elementul care a înviat literatura întreagă, pe lîngă inspiraţiunea falsă care dădea lui Victor Hugo tînăr, cînd confunda marea regalitate plină de coloare a lui Ioan-cel-Bun cu amorţita regalitate de museu a lui Ludovic al XVIII-lea, versuri moarte, perfecte însă ca formă. La el, la Lamartine, la ceilalţi, viaţa va apărea cînd eroul inspiră pe poet, eroul dispărut în insula lui africană, pe care nimeni nu-l mai vedea şi care era, cu toate acestea, fără mijlocul ochilor, în mintea fiecăruia.

Dacă ar fi existat o burghesie consolidată şi conştientă, dacă această burghesie ar fi găsit legătura firească în jocul complicat al industriei moderne, de fabrică, organisată în veacul cel nou, cu clasa muncitoare care se ridica în „maşinismul“ modern, încă de atunci dominaţia de fapt a burghesiei ar fi creat şi menţinut corespunzătoarea formă politică. Ei bine, între burghesia de sus, neconsolidată şi nu destul de conştientă, şi între muncitorime nu era niciun fel de legătură, ci mai curînd o duşmănie de care se folosiau şi reacţionarii şi agitatorii şi blînzii constructori de utopii politico-sociale, noul Saint-Simon, Fourier ş. a., ori predicatorii convinşi ai anarhiei permanente. În ceia ce priveşte pe ţeran, el căuta să-şi tragă hotar la micile moşii pe care le putuse smulge din turburarea revoluţionară.

Gazete erau puţine şi scumpe pe vremea monarhiei din ramura veche a Bourbonilor sau din vremea lui Ludovic-Filip. Vre-o douăzeci, trei-

zeci în toată Franța, costînd cam cinzeci de bani numărul: ni putem închipui cîți le cetiau. Erau redactate într'o formă pedantă, „științifică", artificială, literară, care nu se putea apropia de sufletul omului. Legi aspre urmăriau de aproape, începînd din 1819, „crimele și delictele comise pe calea presei", și, dacă legea din Octombre 1830 făcu judecători în asemenea materie pe jurați, ea fu schimbată la 1835 în sens apăsător. Gazeta pentru popor, încercată în formă fulminantă pe vremea Revoluției, discreditată și oprită apoi, a reapărut numai de la 1848 înnainte, și încă îndată a intervenit Imperiul lui Napoleon III care, edictînd la 1852, judecata la tribunalul corecțional și regimul „avertismentelor motivate", a dat poporului în loc Monitorul ei Oficial.

Astfel lipsiau și mijloacele pentru a stabili o legătură între clasele nouă. Burghesia se manifesta prin discursuri în Parlament, solemne, lungi, pompoase, care nu puteau să aibă decît un slab răsunet într'o societate mărginită. Dacă se produc cîțiva oratori vestiți, ei sînt cunoscuți doar într'un cerc de vre-o 20—30.000 de oameni. Regimul electoral rămăsese foarte restrîns; clasele de jos nu erau interesante fiindcă nu votau, și nici nu se interesau, tot de aceia. Revoluția cunoscuse și sistemul cu două grade (1790: „adunări primare" și adunări electorale), și votul universal direct (1793), pentru ca reacțiunea să stabilească și censul și cele două grade în alegere, acestea din urmă fiind singurele părăsite prin legea din 1817 (condiții: 30 de ani, 300 de lei contribuție anuală) pentru a fi totuși restabilite la 1820. Monarhia „cetățenească", restabilind alegerea de un

singur grad, fixă virsta la 20 de ani și la 200 de lei taxa.

Căderea lui Carol al X-lea a fost un simplu accident. El s'a întîmplat în momentul victoriei contra deiului de Alger, victorie care făgăduia Franciei cea d'intîiu colonie nouă, „prin ordonanțele din Iulie", care, disolvînd o Cameră incomodă, schimbau legea electorală și zugrumau presa. Un guvern nul ca al lui Polignac scoate contra mulțimii o armată de sentimente napoleoniene, care refusă să asculte.

Revoluția nu era de loc necesară în acest moment. Ea a fost produsă printr'o efervescența parisiană, pe care măsuri mai practice ar fi potolit-o foarte răpede. Pentru a opri mișcarea ar fi ajuns o trupă ceva mai credincioasă și mai potrivită pentru rolul ei.

Cu un Paris mai puțin inextricabil, — căci dăinuia Parisul medieval, cu colțuri și încurcături în toate părțile —, cu o oaste credincioasă, cu un rege mai tînăr și mai simpatic și un prinț de coroană mai inteligent decît ducele de Angoulême, — fiul al doilea al lui Carol al X-lea, ducele de Berry, speranța dinastiei, fusese asasinat în 1820 —, s'ar fi trecut asupra crisei.

Pe lîngă acestea, nenorocirea facuse ca în momentul acela puterile Statului erau strînse în mînile emigranților, foarte isteți în conversații de salon și de Curte, dar cari în conducerea țerii erau absolut incapabili.

Prin urmare nu se poate zice că este o mișcare serioasă a burghesiei sprijinite pe o presă

foarte cetită, practică în efectele sale, ajutată de manifestările, cît de stîngace și de naive, ale claselor populare. Pentru lucrătorii din Paris venirea lui Ludovic-Filip a fost numai o ocasie de turburări și de manifestări firești ale instictului invidiei de clasă. Au fost zile de saturnale în societatea veche, cînd nu mai era slugă și stăpîn, tată și fiu, ci fiecare făcea ce-i trecea prin minte, răsbunîndu-se pentru toată disciplina momentelor obișnuite: s'a prădat reședința arhiepiscopală din Paris și biserica St. Germain l'Auxerrois.

Supt Ludovic-Filip, rege burghes, care-și dădea copiii la liceu, burghesia a fost pretutindeni în acești optsprezece ani. Ea a format Adunările, ea a dat miniștrii regelui. Dar, cînd acesta a vrut să se mențină prin mijlocul burghesiei bogate și al burghesiei savante, al bancherilor și profesorilor de speța lui Lafitte și Guizot, burghesia mică l-a răsturnat, în 1848, cu ajutorul tumultului popular pe care l-a putut provoca.

Deci clasa muncitorească: „a patra stare", care simția că pentru munca și jertfa ei, ca soldați, i se cuvine un rost în Stat, dar n'avea conducători adevărați ieșiți din mijlocul ei, ci tot teoreticiani din mijlocul burghesiei, a fost atrasă în mișcarea de la 1848, pe care a făcut-o, o bucată de vreme, în sens burghes, pentru ca, pe urmă, să simtă că pe lîngă regele răsturnat mai este un dușman în însăși această burghesie care o conducea. S'au produs atunci zilele sîngeroase de la 1848, — poporul venind, după doctrina lui Rousseau, la Corpul Legislativ ca să-i spuie că-l disolvă — : lupta de stradă care a ținut

cinci zile împușcarea șefilor clerului francez, momentele acelea teribile care au adus ca o reacțiune necesară întîiu, dictatura supt forma presidenției de Republică a principelui Ludovic Bonaparte, fiul, cu trecut aventuros, al lui Ludovic, regele Olandei, frate al lui Napoleon I-iu, apoi Imperiul lui Napoleon al III-lea.

Dar, în tot acest timp al regalității burghesé, deși un Lafitte, un Thiers, un Mignet, sînt oamenii cari joacă rolul de căpetenie, cu toate acestea n'avem a face cu o burghesie care se organisează, nu numai pentru a conduce, dar pentru a conduce fără zguduire, pentru a-și alia clasa populară din orașe, ceia ce era o absolută necesitate. Pe atunci nu pătrunsese încă socialismul german al lui Karl Marx, cu oposiția filosofică, metafisică dintre Muncă și Capital, cu atrăgătoarea formulă a legii Ofertei și a Cererii și cu tot catehismul pe care-l știe și fiecare tîmplar pentru ca să ajungă la conclusia că patronul trebue să falsifice bani ca să crească salariile, și cînd moare de foame el însuși, patronul.

Astfel, burghesia aceasta fiind necontenit în față, lupta nu ajungea să creeze nici măcar basa materială a stăpînirii sale.

Dacă ea ar fi existat, nu era nevoie ca societatea întreagă să abdice în mînile lui Napoleon: ea ar fi fost în măsură să nu se lovească de nemulțumirea violentă, exasperată de falșe așteptări, a lucrătorilor, cari, la un moment dat, declară că nu înțeleg să se solidariseze cu scopurile pe care le urmărește Republica burghesă de la 1848.

Ce s'a întîmplat pe urmă, supt regimul lui Napoleon al III-lea? Oamenii cari-l rugaseră să se instaleze la Tuilerii, cari ar fi fost în stare să controleze zilnic dacă omul făcător de minuni se mai află acolo ori ba, burghesia aceasta a început să reclame ceia ce pierduse cu propria ei învoire și prin propria ei incapacitate. A cerut prin pamflete atroce și prin atentate. Atunci, cum se întîmplă cu orice deținător de putere, s'a produs din partea Impăratului refusul absolut, care, la urma urmei, nu e un act politic de agresiune, ci numai manifestarea hotărîrii de a rămînea cineva unde este.

Mai tîrziu s'a ajuns, cu Émile Ollivier, în ajunul războiului de la 1870, la așa-numitul „Imperiu liberal", care n'a fost supt niciun raport mai bun decît cellalt.

Și aici burghesia francesă a dat faliment. Cită vreme Napoleon a fost încunjurat, cum se zicea, de favoriții lui, de creaturile lui, care nu erau fără îndoială oameni exemplari, cu saloanele „libere" ale principesei Matilda, vara Impăratului cu capriciile vărului, prințul Napoleon, fiul regelui Jérôme, cu vechile rude, une ori foarte violente, ca Pierre Bonaparte, care era să provoace o răscoală prin uciderea unui ziarist popular, cu mediul din care se desfăcea fratele uterin, ducele de Morny, se făcea totuși ceva mai mult și mai bine decît cu burghesia de advocați care a guvernat cîteva luni de la inaugurarea Imperiului liberal pînă la catastrofa războiului. S'a zis că acest război a fost războiul Impărătesei Eugenia, fiica unei Scoțiene și a unui nobil spaniol,

femeia, frumoasă și energică, a cării influență asupra soțului bolnav și îmbătrînit era în creștere. A fost, de fapt, și războiul boalei Împăratului însuși, a fost puțin și războiul amintirilor de glorie din Italia și Crimeia, cele două războaie victorioase ale Imperiului al doilea. Nu se poate zice măcar că a fost un război impopular războiul de la 1870, în cele d'intîiu două luni în care se mai putea spera victoria. A fost și un război de provocație, venit din afară, războiul lui Bismarck, care a văzut că acesta este momentul suprem al putreziciunii și incoherenței guvernamentale francese. Toate au fost. Evenimentele istorice sînt cu mult prea complicate ca să se adopte sistemul de precisiune farmaceutică în determinarea motivelor lor.

Dar Parlamentul care a vrut hotărît războiul, Ministeriul care n'a căutat să-l împiedece, al lui Emile Ollivier însuși, nu represintă decît acea burghesie care, cu toată frumoasa ei manifestare, gata de orice sacrificiu, în momentul crisei supreme a înfrîngerii, poartă și aici o grea vinovăție. Infrîngerea a dat, în momentul cînd Camera delibera asupra propunerii de înlăturare a Imperiului prin mișcarea de stradă din 4 Septembre, Guvernul Apărării Naționale, cu multe elemente republicane înnaintate, apoi a dat presidența lui Thiers, imaginea acestei burghesii. Un om foarte cum se cade, foarte muncitor, foarte cult, foarte patriot, însă fără îndoială meschin și lipsit de calitățile superioare ale omului de Stat. Și meschină și lipsită de calități superioare era și această burghesie bogată, care crease Imperiul, care a încercat să-l

distrugă, care l-a confiscat apoi și a dat de rîpă pe Impărat, odată cu supremația, cîștigată din nou, în grele lupte, a Franciei în Europa.

Pe vremea Imperiului, cînd Napoleon al III-lea făcea politica naționalităților în Italia, lucrînd pentru realisarea unității italiene, Thiers a luat cuvîntul, în calitate de fricos conservator supt raportul politicei internaționale, și niciodată nu s'au pronunțat cuvinte mai aspre în ce privește principiul național însuși, „absurd" și „răufăcător", decît atunci, de dînsul. Cu ideile lui abstracte a scris istoria Revoluției, cu idei abstracte ca la 1793, cu „omul" lui care este pretutindeni supt orice climă, în orice hotare, același. Nu înțelegea nici sufletul oamenilor, nici sufletul națiunilor, nici acele mari nevoi care, orice s'ar zice, lucrează în fiecare moment și stăpînesc din veac în veac umanitatea.

Fiindcă, în burghesia aceasta a Franciei, care altfel nu se poate plînge că soarta i-a fost vitregă, nu se petrecuse procesul care la alte burghesii s'a petrecut și li-a dat acea viață sufletească ce lipsia unor oameni de formule ca aceștia: anume procesul dureros si fecund al nenorocirii. Europa, la începutul veacului al XIX-lea, fusese invadată de armatele francese, care aduceau principiile marii Revoluții. Evident, armatele acestea au adus schimbări foarte fericite în unele părți: legislația actuală în Germania, și nu numai în Germania, pleacă de la codificările de legi de pe vremea lui Napoleon, care sînt, fără îndoială, una din cele mai admirabile opere de legislație îndeplinite pe lume.

Prin urmare nu se poate zice că n'a profitat Europa cotropită de pe urma prezenței temporare a armatelor francese. Dar oricine înțelege ce este un popor — și, pentru ca să înțelegi ce este un popor, trebuie să te simți făcînd parte din poporul tău, — oricine știe ce lucru sacru și gingaș este o națiune, va înțelege de ce toate progresele materiale și toate organisațiile economice nu înlocuiesc pentru un neam simțul independenței, nevoia de onoare, dacă nu și de glorie. Ei bine, popoarele acestea suferiau adînc, pînă în fundul sufletelor lor, și li-a apropiat nenorocirea unul de altul. Victoria nu apropie totdeauna pe învingători; înfrîngerea, traiul supt străini face din învinși o singură clasă morală, pe lîngă care toate clasele celelalte, materiale, dispar. Romantismul, care în Franța a fost puțin o modă: de cravată roșie, de păr lung, de pălărie ca în evul mediu, de plimbări prin Paris cu papucii, ca Théophile Gautier, de strigăte de teatru către pleșuvii clasici: „à bas les genoux", romantismul acesta de cimbale și de alăute, de arii stranii, executate pe vechi instrumente, al lui Victor Hugo, al lui *mai ales*, pierdut prin colțuri de catacombe regale sau rătăcind în regiuni orientale ori fantastice, nu cuprindea, trebuie să o spunem, afară de unele note în Alfred de Musset, nimic din sufletul însuși al poporului.

Și totuși era un suflet mare al poporului frances, sufletul care răzbește acuma, la 1915, cînd, în tranșee, se creiază, putem zice, poporul frances modern, egiptologul savant vărsîndu-și sîngele alături de țeranul analfabet, pentru aceiași causă:

In schimb, romantismul german, pornit din esența însăși a sufletului națiunii, a înrîurit și satele depărtate, văile pierdute atît de puternic, încît a prins și pe acel „Spitzbub“ de stradă și de ghetto care a tost Heine, și care, cu admirabila adaptabilitate a rasei sale, a cuprins în poesia sa o mare parte din sufletul german. Tot așa a fost în Anglia, în Spania, în Italia ; de jos au pornit puterile cele mari care au creat o nouă viață morală pentru societatea întreagă. In Franța s'a trecut de la romantism la parnasianism, cu manșetele schimbate de trei ori pe zi, cu dicționarul de rime la supțioară, așezîndu-se solemn ori făcînd exercițiile sale de săritură în aier, trecerile prin cerc, pentru ca lumea să se întrebe : cade sau nu cade, găsește rima ori n'o găsește. S'a trecut și de parnasianism și, pe urmă s'a creat, de Zola, la sfîrșitul Imperiului și la începutul Republicei a treia, epopeia socială în prosă, cu scene din viața populară, dar nu după sufletul claselor populare, ci aducînd miseria morală a claselor populare ca o distracție iritantă pentru gustul stricat al burghesiei îmbogățite, și, alături, Alphonse Daudet, ca o curiositate de Miazăzi, cu fluierașul din Provența la buze, ca să distreze printr'o simplicitate poetică aparentă o societate care în rafinarea sa nu mai știa să ceară decît atît.

Reacțiunea s'a produs în două domenii.

Impotriva oligarhiei de advocați rutinați, urmînd stîngaciu tradiția fermecătorului prin cuvînt care a fost Gambetta, și a capitaliștilor mai mult sau mai puțin inovatori, cari au dat și

unele scandaluri celebre: decoraţiile lui Wilson, canalul de Panama, ş. a., s'a ridicat, de o parte, intelectualitatea francesă întreagă, s'a ridicat literatura francesă de după Zola şi Daudet, şi eră din ce în ce mai puternică tendinţa aceasta de a nega dreptul la existenţă al unei stăpîniri care nu e capabilă nici să aducă o mare reformă materială, nici să susţină o mare operă morală.

Şi, pe de altă parte, natural, clasele muncitoare, întrebuinţate pentru a ridica, a sprijini, a ţinea necontenit pe scut o burghesie de îmbogăţiţi, şi-a arătat nerăbdarea de a transforma această societate.

Nenorocirea a fost că limbagiul politic şi literar al intelectualilor nemulţămiţi de sus a fost de aşa natură încît n'a putut să pătrundă în masele de jos. Intelectualul, cu chemarea lui socială şi morală pe lume, cînd se uneşte cu muncitorul de jos, în toată puritatea sacrificiului pe care acesta-l aduce prin lucrul lui de fiecare zi, e în stare să prefacă o societate. Păcat cînd lipseşte mijlocul de înţelegere între aceşti doi factori firesti de renovaţie! La noi aceasta s'a împiedecat prin incultura ţeranului; dincolo, prin existenţa, dar prin insuficienţa şcolii rurale. Franţa a avut mult timp una din cele mai slabe din şcolile săteşti; ea ajunsese a fi, în tot secolul al XIX-lea, o şcoală de simple forme goale. Dacă dădea cîteva formule de ştiinţă care se păstrează sau se uită, aceasta nu însemna mare lucru. Adevărata şcoală rurală este aceia care pregăteşte pe cetăţeanul rural; nu-l pregăteşte ea, nu există.

Şi în afară de aceasta, în Franţa trebuie să se

mai ţie sama de tradiţiile vechi şi romantice, care au continuat, şi au produs anume bizarerii ale literaturii francese contimporane. In loc să ajungă tot mai largă, pentru oricine, ea a fost astfel tot mai îngustă, potrivit cu anume mode, care căutau ele singure, cu mîndrie, isolarea.

Scriitorul este însă un om care prinde în el toate durerile, toate speranţele unei societăţi pentru ca, prin puterea lui ideală, să aline în mare parte aceste dureri şi să îndrepte către biruinţă măcar o parte din aceste speranţe. Aceasta este literatura : restul e joc, şi unul din cele mai reprobabile, pentru că se face cu unul din cele mai sacre lucruri.

Şi atunci s'a întîmplat ceia ce nimeni nu se gîndia că poate să se întîmple, ceia ce nu chema nimeni în societatea burghesă, aşa de comodă, şi în societatea uvrieră, încă desorientată de herveism, anti-patriotica doctrină a acelui Hervé, pe care ceasul cel mare l-a transformat.

Da, s'a întîmplat, cu dureri mari, miracului acest războiu. Oricine iubeşte Franţa, nu după formula tipică, oricine o iubeşte pentru că-i cunoaşte tot trecutul, toată valoarea rasei, toată nobleţa sufletului, pe care nici o victorie n'a putut-o conrupe, nicio nenorocire n'a putut-o descuraja, acela nu doreşte altceva decît ca, ieşind din tranşee, în care a salvat libertatea lumii, societatea francesă să păstreze pînă la sfîrşit acea camaraderie într'o viaţă morală unitară, care va fi în stare să deie pentru întîia oară toată măsura celei mai bine înzestrate dintre naţiunile lumii[1]).

1). Cuvinte rostite în Maiu 1915.

Tabla de Materii

Pagina

Introducere 3
Elementele alcătuitoare 12
«Cetatea» Galo-romană şi regalitatea francă a Merovingienilor 29
Carolingienii şi începuturile poporului frances 45
Formarea unui centru naţional frances 62
«Francesii» lui Hugo Capet şi ai urmaşilor săi 77
Feudalitatea şi cruciatele în legătură cu poporul frances 89
Franţa cruciatelor 109
Contopirea feudelor în Coroană 138
Inlocuirea Bisericii galicane prin regalitatea sacră a lui Ludovic al IX-lea 164
Burghesia intelectuală francesă în ajutorul regalităţii . 188
Sfîrşitul cavaleriei francese în războiul de o sută de ani 217
Regele burghesiei: Ludovic al XI-lea 239
Reacţiunea cavalerească: Ofensiva francesă în Italia şi pe Rin 263
Luptele interne în Franţa supt pretextul deosebirilor religioase 287
Poporul frances confiscat de regalitatea absolută: Ludovic al XIV-lea 309
Epoca filosofiei în Franţa 328
Revoluţia francesă şi consecinţele ei 349
Poporul frances în monarhie constituţională 377
Poporul frances supt înrîurirea stării a patra 389

N. IORGA

RUSIA ȘI POLONIA

STUDII ȘI CERCETĂRI

	Lei
I. Istoria poporului francez, de *N. Iorga,* 1919 . . .	20.—

ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ŞI CERCETARI

II.

SCURTĂ ISTORIE A SLAVILOR RĂSĂRITENI

RUSIA ŞI POLONIA

SIMPLE LINII DE ORIENTARE

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

BUCUREŞTI

Tipografia «Cultura Neamului Românesc»

1919

CARTEA I-iu

INCEPUTURILE.

AMINTIRII ACELUIA

care

ar fi cetit mai cu iubire aceste pagini:

a lui

IOAN BOGDAN

SLAVII RĂSĂRITENI: RUSIA ȘI POLONIA

I.

Delimitări naționale și împrumuturi culturale: Varegi și Bizantini.

Intre vechii Ruși și vechii Poloni, membri ai aceleiași „Slavii" risipite, fără osebiri politice, trăind în cel mai vast și mai larg patriarcalism politic, incapabil de inițiativă și de organisare proprie, sunt multe și strânse legături, care, adese ori, fac ca viața unora și viața celorlalți să se încalce și să se confunde.

A găsi și a fixă aceste legături a fost însă foarte greu pentru vechea istoriografie, care cunoștea numai și expunea pe larg acțiunile și reacțiunile dintr'o vreme când o Rusie cuceritoare își întindea puterea necruțătoare asupra unei Polonii sfâșiate de intrigi și de lupte lăuntrice, care nu se mai putea apăra, și când poporul polon întrebuința toate puterile lui morale pentru a-și păstra existența deosebită supt această apăsare, și brutală și vicleană în același timp. Preocupată de numele și datele, de aventurile și anecdotele, de pompele și de cuvintele ei de efect, ea nu se coboară mai departe decât suprafața lucrurilor pentru a căuta sensul lor adânc.

Pe de altă parte, felul cum erau privite în acele timpuri cu mai puțină critică înseși izvoarele din care se putea culege viața primitivă și medievală a acelor două popoare, fel plin de o naivă încredere ori stăpânit de imperioase prejudecăți a contribuit să împiedece această înțelegere.

In adevăr noi cunoaștem ce s'a petrecut până la sfârșitul veacului al XI-lea în aceste regiuni numai prin cronici care, departe de a ni da, într'o singură formă autentică, aceste cunoștinți de

la care putem pleca pentru a ne lămuri asupra principiilor unei desvoltări anterioare, pornesc, din potrivă, de la o stare de lucruri târzie, de la existența unor State definitive, cu așezăminte solide, cu un spirit public format, pentru ca, *potrivit cu ce ajunseseră a fi în present, să se creeze începuturi corespunzătoare, ca putere și strălucire, ori măcar ceva vrednic de o desvoltare ulterioară ca aceia.* Din origini obscure, nedeslușite, lipsite de direcție fiindcă erau total lipsite și de o conștiință națională — care era imposibilă — și de o noțiune de Stat — care ar fi fost precoce — s'au făcut: fundații naționale ori măcar politice, puse cu deplină socoteală, cu o chibzuială amănunțită, Suverani plini de mândrie și urmărind planuri întinse, armate numeroase, scânteieri culturale promițătoare

Așa e cu ceia ce ni spune despre începuturile polone după anul 1000 un Martin Gallus și un Vincențiu de Kadlubec, cari vorbesc—ca să aibă ce opune cronicelor germane, începând de la Merovingieni și puind în relație cu toată antichitatea romană, cu toată sacra tradiție biblică — de povestea lui Leh, de la care Leșii, a lui Krakus, de la care Cracovia, a Vandei, care s'a înnecat în Vistula, a lui Leșec I-iu, a lui Popiel al II-lea, pe care cu soția lui germană, l-au mîncat guzganii, a lui Piast țeranul care, cu gospodina lui, a întemeiat o dinastie menită a dură până la jumătatea veacului al XVI-lea, prin amestecul cu sângele străin al Iagellonilor.

Tot așa există o întreagă istorie legendară a Boemiei, de la Ceh, eroul eponim, care a dat numele său națiunii. Și tot așa, din acea rivalitate față de Germani, încă instinctivă, s'a creat, după cântece populare amestecate cu legende improvisate, pornind, explicative, de la numele de localități, așa-numitul „Cronicar anonim al regelui Bela", de fapt o fabricație de la începutul veacului al XIII-lea, în care s'a crezut că se pot găsi, ca personagii istorice, nu ca întrupări ale națiilor și ținuturilor în cântece populare, cele d'intâiu figuri de Voevozi luptători în părțile Ardealului, Maramurășului și Banatului.

Se vede bine cum aceiași stare de spirit, din același interes, în mijlocul aceleiași atmosfere politice, a creat aceste naive falsificații.

Numai în ce privește Cronica lui Nestor, cuprinzând povestea începuturilor rusești până prin veacul al XII lea și datorită, se

spune, unui călugăr de la Chiev, care ar fi trăit încă în veacul al XI-lea, numai în ce privește această largă, bogată, măiestru stilizată povestire nu întâlnim o asemenea interpretare. Dar toți criticii au relevat o maturitate literară care nu se găsește în niciun product istoric contemporan din lumea catolică vecină — iar noi vom adăugi nici din Bizanțul inspirator —, o grijă de autenticitate cronologică și diplomatică — de oare ce dă, ea singură, întregi tratate încheiate în al XI-lea și chiar al X-lea secol între Ruși și Bizanț [1] —, ba chiar și idei politice, de unitate slavă și normandă [2], de prioritate a înnaintașilor poporului rus la Dunăre, care pot uimi. Lucru mai ciudat încă: așa-numitul „Cântec al lui Igor", un falsificat pe care nu vrea să-l părăsească doar mândria națională rusească, dar împotriva căruia ca fond și formă — sunt și imitații din Euripid! — s'au adus argumente absolut distrugătoare, e apărat de unii, cu toate ideile sale anacronice, pentru cuvântul că aceste idei se găsesc și în Cronica lui Nestor, fără să-și fi pus cineva întrebarea, care nu se poate pune față de modestele producții ale literaturii pur bisericești, dacă nu cumva avem a face într'un cas ca și în cellalt cu producțiuni pe care aceleași nevoi politice să le fi scos la iveală.

Insăși apariția Cronicei e curioasă. Dacă acel cântec a fost găsit de Musin-Pușchin într'un manuscript din biblioteca sa proprie, care a avut nenorocul de a peri în focul cel mare al Moscovei în 1812, în schimb de Cronica lui Nestor, ca atare, nu s'a vorbit nimic până la lucrarea latină, datând din 1679, a unui German de la Iena. In istoria Rusiei a lui Herberstein, care o stră-

---

[1] Istoricul ungur Katona observă că unele expediții rusești la Bizanț sunt necunoscute cronicilor bizantine înseși. V. și mai departe, la cap. II. Cf.: „La Dunăre, unde e acum țara Ungurilor și a Bulgarilor. De acolo Slavii s'au răspândit pe pământ și au luat nume deosebite, în măsură ce s'au stabilit în diferite țeri" (c. III), etc.

[2] „Nu era decât o singură rassă slavă, adecă: Slavii stabiliți pe malurile Dunării și pe cari i-au supus Ugrii, Moravii, Cehii, Leșii și Polianii, numiți azi Ruși. Pentru ei au fost scrise întâiu cărți în Moravia, cu caractere slave, care subsistă în Rusia și la Bulgarii dunăreni" (c. XXI)... Nația slavă și nația rusească e una, căci de la Varegi poporul s'a chemat rus și era înainte slav, și vorbiau și slavonește" (c. XX). Cf.: „dincolo de Marea Varegilor, la Ruși.. Unii se chiamă Suedesi, alții Normanzi, alții Englesi, (*Inglenii* ar fi, după alții, Ingermanieni), alții Goți" (c. XV).

bătuse în al XVI-lea veac, nu e nicio urmă de cunoaștere a acestei cronici, care măgulia totuși așa de mult orgoliul moscovit. Tot așa și cu pastorul Petrejus, din Suedia, care a reluat subiectul.

Petru cel-Mare e acel care află manuscriptul din Königsberg. Leibnitz căpătă o copie pentru operele sale de istorie. La 1732 apare, supt numele călugărului Teodosie, o traducere germană.. Ecaterina a II-a face să se publice patru ediții, ca pentru o carte de propagandă. Manuscriptele răsar atunci. „Îndată se descoperì în deosebitele biblioteci al mănăstirilor și chiar ale particularilor o infinitate de copii, ale căror versiuni diferiau mai mult sau mai puțin între ele.“ Se vorbește de două manuscripte de basă din veacul al XIV lea. In condițiile în care scriem, orice verificare în această privință e imposibilă.

Dar mai e un argument pe care alții nu l-au putut avea. Puțin înainte de anul 1680 un Român, cu sânge poate și sârbesc, dar care, originar din Banat, se credea și se afirma Sârb, înfățișându-se ca urmașul de sânge al despoților de odinioară ai Serbiei, Gheorghe Brancovici, scrie, în Rusia sau pe baza manuscriptelor copiate în Rusia, o Cronică a Chievului și a vieții rusești, pe care o publicam dăunăzi [1]. Partea mai veche însă e întocmai ca în Nestor, cu deosebiri însemnate [2]. Fără a vorbi de numele corect Corestena, dat localității care la Nestor apare supt forma „Iscorestena“, cu prepoziția greacă — ceia ce face a se presupune un original grec, măcar pentru această parte —, de aici lipsește toată partea împrumutată cronicilor bizantine, ca Gheorghe Hamartolos, și acele ciudate acte politice ce apar intercalate, ca niște tratate de la putere la putere, în Cronica rusească, așa cum o cunoaștem.

Aceste concluzii se impun cu atât mai mult, cu cât cronica, mai târzie, a Voliniei, cronica Suzdalului, cronicile Novgorodului,

---

[1] *Revista Istorică* pe 1917; tras à parte supt titlul *Operele lui Gheorghe Brancovici.*

[2]. Cf. Brancovici, ed. cit., p. 42; Nestor, c. xxx.

[2] Capitolul despre idoli, p. 45 și urm., e după o cronică din Novgorod; v. și traducerea franceză de Louis Paris, I, p. 152 și urm. Tot așa pentru desființarea idolilor (Brancovici, p. 58) în ediția citată din Nestor, pp. 154—5. Casul de la Novgorod, ed. cit., pp. 154—5, e la Brancovici, pp. 59—60. — Paris citează din manuscript.

mai ales cele din Nord, au un caracter de scurtime cu totul deosebit de largile expuneri împodobite ale lui Nestor, și vrâsta lor n'ajunge pentru a se fixă deosebirea.

* * *

I. Lăsând la o parte socoteala elementelor de adevăr care și în forma unor asemenea compilații meșteșugite s'au putut strecura din vechile cronici de care se vorbește în „letopisețele" locale din veacul al XIII-lea, să încercăm a trage linii generale în mijlocul faptelor transmise cu amănunte și precizări cronologice care sunt cu totul dubioase.

Vechiul teritoriu slav asupra căruia s'a făcut întemeierea „Statului" polon și a „Statului" rusesc era relativ destul de restrâns, fiind mărginit din toate părțile de rasse rivale, care în cea mai mare parte a lor s'au contopit cu acest neam mai bine înzestrat sau mai numeros decât ele care au fost Slavii din Vest. La Apus, începând din extremul Nord, Finlanda arată și astăzi seminția care din cele mai vechi timpuri a locuit-o, acei *Suomi*, oameni ai mlăștinilor, „băltăreți", pe cari natura solului, așa de vitreg pentru viața și cultura umană, i-a împiedecat de a se desvolta. Fini de aceștia, rude bune — mai ales în ce privește pe acesti Suomi — cu Ungurii-Maghiari, cari apar, ca vânători și pescari, cu totul străini de plugărie, pentru care au luat cuvinte de la Slavii panonieni și de la Germani, sunt Estonii, vechii *Aestui* ai lui Tacit, locuitori în țara care li poartă numele și în regiunile livoniene, asupra cărora s'a întins expansiunea lor de agricultori.

Tot Nordul, până în apropierea Moscovei, era, odată, pământ finic. O arată numele geografice, întru cât ele nu sunt ale colonizării rusești mai nouă ; o arată și aspectul fizic al celor cari i-au absorbit cu toții. Ciuzii [1], „Mordvinii" sunt frații acelor Aleuți, Iacuți, Samoiezi, cari trăiesc, cu limba lor, cu obiceiurile lor, cu religia străbună a șamanismului vrăjitor, în Nordul, colonizat, dar neasimilat, al Siberiei.

Până la Pomeranieni apoi, Slavii „de pe malul Mării", coasta Balticei e cuprinsă de neamul letic, în care etnografi mai ve-

[1] Cuvântul înseamnă: „străin"; Daniel Ernst Wagner, în *Allgemeine Weltgeschichte*, LXII, Brünn 1789, pp 17-8.

chi vedeau o continuare a Herulilor (cari sunt, de fapt, Germani ca oricari alții), acei Latiși ai Rușilor de astăzi, cari i-au atras în viața muncitorească a orașelor și i-au făcut să decadă astfel supt raportul fizic ca și supt cel moral, până la ultimele „evacuări“ și lupte civile, care au scăzut și mai mult numărul lor.

Legați, în ce privește sângele, cu Prusienii din vecinătatea pomeniților Pomeranieni, alt vechiu popor anterior, dar cu un viitor mai larg de cultură, Lituanienii, se întindeau în adâncul pământurilor roditoare, spre Ost și spre Sud.

Și, lăsându-se aici o poartă către Apus pentru semințiile slave din Lusacia, din Silesia, din Mecklenburg (Obotriții), care au fost măcinate și înghițite de expansiunea țeranilor germani încă înaintea anului 1000, și pentru acei Slavi din câmpie cari de aceia se ziceau Poloni (de la pole, câmp), veniau la rând cândva, ca vecini apuseni, Românii, încă fără Stat, organizați și ei după datina, pe care vom cunoaște-o îndată, a conlocuitorilor lor. Ei au dat apoi ce e mai esențial în baza etnică a Rușilor Mici, a Rutenilor, Rusnecilor sau, pentru a li zice cu un nume care e al unei lupte politice actuale, a Ucrainienilor, sprinteni, vioi, cu ochii căprii, cu părul negru, sămănând cu ai noștri și cu cei cari sunt, în Balcani, cu toate osebirile istorice și urile actuale, totuși înrudiți cu mult mai mult decât credeam noi și decât cred ei înșii.

Niprul formează aici, cu linia lui aproape dreaptă, un sprijin — odată fusese chiar un hotar — pentru alți Slavi, cari-și ieau numele, după caracterul așezării lor: *Drevliani*, de pădure, *Severiani*, de Nord, lângă *Poliani*, de șes, ori după apa lângă care stau, după strămoșii legendari poate, Radimici, Viatici [1]. Teritoriul acelor cari, după o cucerire străină creatoare a unui nou Stat, își vor zice Ruși, se întinde de la această larga apă a Niprului până la marea linie cotită a Volgăi, dincolo de care se desfășură teritoriul de păstorie și pradă al popoarelor uralo-altaice, al „Hunilor“ din deosebitele timpuri, cari, înainte de a da pe Tatarii din veacul al XIII-lea, au dat deosebite alte semințiі cuceritoare, fundând „Imperii“ de o cohesiune îndoielnică și de o durată mai mare sau mai mică. Dintre ei, acești oameni ai stepei nesfârșite, europene și asiatice fără distincțiune, Cazarii

1. Brückner, *Gesch. der russischen Litteratur*. Berlin 1905, p. 3.

au întemeiat o stăpânire mai îndelungată, având legături și cu Bizanțul, în veacul al VIII lea, iar Polovții, Uzii sau Pecenegii au fost dușmanii statornici și înverșunați ai formațiunilor rusești din veacurile al X-lea și al XI-lea.

Trăind pe acest spațiu și cu aceste încunjurimi, Slavii de la Apus și de la Răsărit, pe lunga întindere de pământ de la Baltică la Marea Neagră, se mulțămiau cu o simplă viață patriarcală, fără vre-o poftă de altă întindere decât aceia pașnică, neîntreruptă prin colonizarea plugarilor lor, cari făceau aici cu Finii ceia ce cu Slavii de la Marea din Nord făceau Germanii ei înșii. Trăiau supt un regim care a fost și al nostru în cele mai vechi vremuri, având în fruntea lor Voevozi și staroști, cărora li corespund *bătrânii* noștri. Ceva asămănător cu juzii de la noi, de veche origine poate romană, nu se întâlnește la dânșii, unde creazul, de origine — se zice — germanică, are alt sens de și în documentele noastre slavone și chiar în usagiul obișnuit *jude* și *cneaz, cnez,* au ajuns a fi termini corespunzători.

II. Ca să fie un Stat, a trebuit o intervenție străină. In părțile Niprului ea a venit de la elementul germanic al Scandinavilor, al Varegilor „ruși" (așa zic Finii Scandinavilor: Ros). Veniau ei,— acești frați ai „Danezilor" din Anglia, ai Normanzilor din Franța-de-Nord, din aceiași Anglie, ceva mai târziu din regatul celor Două-Sicilii—, de la Nord, cum s'a pretins, pe la gura Dvinei[1], pe la lacurile Ladoga și Onega, pe la Novgorod, a cărui creațiune ar fi în legătură cu dânșii? Am emis aiurea o altă ipoteză. Garda Impăraților bizantini era compusă din Varegi, și aceștia joacă un rol și în rosturile militare ale provinciilor Imperiului. E exclus oare ca ei, cunoscând pe Slavii Niprului prin excursiile lor de pirați de la un capăt la altul al Mării Negre, să se fi gândit a-i întrebuința pentru a formă pe teritoriul și cu sprijinul lor o fundațiune politică, de unde să-și poată exercita în mai multe direcții acțiunea lor pasionată de glorie și lacomă de câștig? Ar fi fost o imitație, lângă fluviul cel mare nordic, a celor săvârșite de Bulgari, o ceată de aventurieri uralo-altaici, în mijlocul

[1] Ernest Seraphim, *Geschichte Liv —, Est - und Kurlands,* I. Reval 1897, p. 4 ș. urm.

altor semințiĭ slave, tot așa de amorfe, lângă Dunăre, cu două veacuri înainte.

De fapt avem a face cu o așezare de caracter pur militar-care n'avea toate caracterele deosebitoare ale Statului. Chievul, a cărui ctitorie legenda o atribuie unui fabulos Chii, ajunse reședința unor șefi cu drept de moștenire, cari erau încunjurați de o mică oștire de tovarăși, de credincioși, *drujina*, având aici drepturile pe care în monarhia de luptă și pradă a Francilor merovingieni le aveau antrustionii. Legăturile toate erau cu conaționalii de aiurea, și ele au durat destul timp pentru ca cneazul-König, Iaroslav, care și-a măritat una din fete la Scandinavi, să caute un soț pentru cealaltă în regatul francez, vecin cu Normanzii, — Ana ajungînd astfel regină în Paris, iar mai apoi, după moartea bărbatului ei, regele Henric, nevasta unui feudal din aceiași țară. Relații de familie cu stăpânitorii scandinavi nu lipsesc nici ele. Compilațiile istorice norvegiene vorbesc până târziu, ca Snorro Sturleson și Saxo Grammaticus, de cnejii ruși, cari sunt pentru ele Waldemar (Vladimir), Wisewald (Vsevolod), Harald, etc. Nu odată apar șefi varegi și în al XI-lea veac pentru a lua parte la războaiele interioare ale acestei „Rusii" înrudite, ale „Chünagardului" (Chiev), și în același secol regele norvegian Olaf-cel-Sfânt află refugiu la Ruși. In schimb, Iaroslav-cel-Înțelept din Chiev iea pe fiica regelui Suediei Olaf, Ingegerda; fiica lor Elisabeta se mărită cu Harald-cel-Indrăzneț al Norvegiei. Mai târziu, fiul lui Vladimir Monomahul, Mstislav, e soțul Suedezei Cristina; fiicele lor, Malfried și Ingeborg, se mărită în Scandinavia, și fiul celei din urmă și al regelui Eric va purta numele de Valdemar al bunicului [1].

III. O astfel de alcătuire n'ar fi durat multă vreme dacă n'ar fi întervenit o altă influență, aceasta în adevăr capabilă de a da un Stat după normele romane, care se perpetuau și în Constantinopolul grecizat.

După Rurik al lui Nestor, care ar părea cules din poesia epică a poporului, din *bâline*, ca acelea care ni s'au păstrat, și după Igor și Oleg, cari urmează ca domni ai Chievului aventurierilor cu nume specific normane, Askold și Dir, cneghina (Königin) Olga — femininul de la Oleg — trece la ortodoxia bizantină. Ca

[1] Barwinski, în *Die Ukraine*, Berlin 1916, pp. 10—11.

pretutindeni aiurea — la Franci, la Bulgari, cum vom vedea și la Poloni —, legenda face dintr'o femeie înainte-mergătoarea conversiunii politice și a botezului general național.

Până să se ajungă la adoptarea religiei împărătești, care dă legitimarea posesiunii, dreptul de a rămânea și de a se desvolta după puteri, va trebui o expediție în Balcani, o încercare de a înlocui pe Bulgari, mai vechi ocupanți, întemeietori ai unui Stat de imitație care după trei veacuri e acum în descompunere, în misiunea lor istorică de a întemeia aici un Sfânt Imperiu roman de națiе barbară, care ar corespunde Imperiului de națiе germanică al lui Carol-cel-Mare și al Ottonilor. Sviatoslav vine ca „federat" al Cezarului de pe Bosfor și are pretenția de a fi recunoscut ca Domn pe locurile unde sfărâmase Statul unor usurpatori cari, de un secol acuma, primiseră botezul Dar Ioan Tzimiskes, Impăratul de sânge armenesc, plin de energie și îndrăzneală, nu lasă pe acest intrus să se incuibe în preajma provinciilor sale. Strâns de oștile stăpânului legiuit, cneazul se retrage la Dunăre si, luni de zile, el rezistă în Drstr, vechiul Durostor, Silistra de astăzi, din care făcuse Capitala sa. Cronica grecească ni-l arată luptând din luntre, cu coif și platoșă de aur, ca un adevărat urmaș al vichingilor de nebună vitejie.

S'a întors din această Bulgarie pentru a cădea supt loviturile Pecenegilor din pustie. Dar ai lui au adus cu dânșii scumpe comori. Ei au acum noțiuni și așezăminte cu care nu porniseră de-acasă. Apar în mijlocul lor de acuma *boierii*, demnitate turanică, al cării nume pare a însemna „fruntași", de la *bol* cu sufixul de plural uralo-altaic *ar*, corespunzînd astfel numelui însuși ale Bulgarilor. Au limba bisericească și literară pe care din dialectul slav de lângă Salonic o alcătuiseră Ciril și Metodiu, convertitorii Moravilor și creatorii unei noi liturghii, acea limbă pe care Statul bulgăresc, vechiul Țarat, din Preslav, o adoptase și în care se lucrară și traduceri bisericești și chiar profane, opere de istorie (Malalas, Manase, etc.), după literatura bizantină mai recentă ori mai îndepărtată 'n timp.

Deci creștinismul el însuși avea credincioșii săi, cari nu mai erau, ca în zilele Olgăi, o excepție [1]. Poate că nu cneazul Vla-

[1] Ea trimite și o solie la Otto I-iu al Germaniei, pentru a cere misionari (Barwinski, *l. c.*, p. 9). Sosește un călugăr de la Trier, Adalbert *(ibid.)*.

dimir a creștinat pe ai săi la 988, ci aceștia i-au impus legea lor, cînd ea a fost întinsă asupra tuturora, oaste de Ruși și supuși slavi, prin hotărîrea șefului și a stăpânului. Cronica lui „Nestor", în versiunea lui Gheorghe Brancovici, zice așa: „Marele monarh rusesc Vladimir, după ce s'au botezat însuși și au luminat Chievul și tot neamul rusesc cu sfântul botez, îndată au poruncit să surpe toți idolii și capiștele să le sfărame și până în temelie să le strice și în locul lor să zidească dumnezeești biserici. Și întâiu pe idolul Perun au poruncit să-l leage de coadele cailor și să-l arunce în Dnipru... Și au poruncit Vladimir de au ridicat în Chiev o beserică de piatră mare, Preobrejenie Domnului și, într'acel loc unde au fost idolul Perun, au zidit o besărică întru pomenirea Sf. Vasilie, pre numele ce i s'au dat în botez".

O eră mai mult grecească decât „bulgărească", începe astfel. O principesă greacă e soția lui Vladimir, o soră a Împăraților „păziți de Dumnezeu", cari aveau obiceiul de a-și căpăta astfel aderenți printre barbari, chiar dacă aceștia nu călcau într'o biserică ortodoxă pentru a serba o adevărată căsătorie. Mai târziu, în alt veac, unul din cneji va purta numele grecesc al lui Constantin „Monomahul". Biserica principală la Chiev e Sfânta Sofie. Dietmar de Merseburg, cronicar german, spune că Vladimir și Ana au fost înmormântați, după datina împărătească, în sarcofagii de marmoră. Cărturarii sunt în bună parte Greci, ca și șefii clerului Mănăstirea constantinopolitană Studion dă norme călugărimii. Moneda e grecească pe o parte, slavă pe alta. Numele lui Vladimir însuși are un aspect „literar" balcanic, și așa va fi și cu atâția din urmașii săi. Iaroslav ordonă a se face traduceri din grecește. Căsătoria lui Vsevolod cu o princesă bizantină va întări aceste legături.

IV. Datina germanică rămăsese însă, contra regulelor romane în succesiunea la tron. Altfel ar fi fost dacă acești neofiți ai legii Răsăritului ar fi avut perspective de instalare la Bizanț. Refacerea Imperiului însă de Tzimiskes, de unii Împărați militari din veacul al XI-lea și, în sfârșit, îndată, de marea dinastie, restauratoare, a Comnenilor, împiedecă orice aspirații în această direcție. Se revine atunci la concepția teritoriului-pradă, a supușilor de moștenire, capabili de a fi distribuiți la altă moștenire.

Astfel, îndată după Vladimir, — căruia un călugăr contemporan îi atribuie frumoase mărturisiri înaintea lui Dumnezeu, pe care de sigur că nu el le-a scris, — cneziatul unic se desface în apanagii, având drept centru o cetate mai consolidată, și hotarele lor corespund destul de bine cu ale vechilor Voevodate slave.

Cu acest prilej, pentru a ajuta, la 1018, pe fugarul cneaz Sviatopolc, fiul lui Vladimir,—cu numele morav, luat din tradiția moravă—, pentru a stabili pe Iziaslav, pentru a face un stăpânitor, la 1087, în același veac al XI-lea, din Iaropolc, apoi unul din David, intervin Polonii, cărora odinioară, în veacul precedent, li se „luase" de către cei din Chiev Rusia Roșie, Galiția de mai târziu. Sviatopolc se însurase cu fiica lui Boleslav-cel-Viteaz al Poloniei [1]. Supt influența polonă au loc și relațiile nouă cu Scaunul roman, care se constată la 1075 și la 1092 [2].

II.

Începuturi polone.

„Statul" acestora e și el de origine romană,—romană de Apus, deci catolică. Mijlocitori au fost aici, corespunzând Bulgarilor din Răsărit, barbarii în contact direct cu civilizația antică în vechea ei vatră, Germanii.

Dar nu se trece de la ei direct, în această *transmitere de viață politică legitimă,* la Slavii șesului de lângă Vistula. Cei d'intâiu botezați, cei d'intâiu împodobiți, mai apoi, cu o coroană regală sunt Cehii. De la aceștia vine apoi înrâurirea care adună laolaltă pe șefii răzleți ai deosebitelor „ducate" care nu sunt decât Voevodatele primitive din Polonia însăși, din Mazzovia, din Silesia.

O femeie, Dombrovca, fiica unui stăpânitor din Boemia, face, la 965-6, din soțul ei — acesta „istoric", după mărturia în treacăt a cronicelor germane —, Miecislav I-iu, un prinț creștin.

De fapt osebirea între Polonia și Boemia, — care ea însăși nu e decât continuarea Moraviei și, prin aceasta, a vechiului ducat răsăritean format de Carolingieni, cari introduc aici noțiunea însăși a Craiului *(Carolus)* —, nu s'a făcut încă. E un Stat slav, de formă romano-germanică, nu având hotare lămurite

[1] În schimb, Casimir al Poloniei iea pe fiica lui Iaroslav din Chiev (Barwinski, *l. c.*, p. 8).

[2] Sosire la această ultimă dată a legatului pontifical Teodor în Chiev. *ibid.* Papii făcuseră încercări încă din secolul al X-lea (979, 986, 988, 991, 1000) Solii rușești la Roma, 944 și 1001 *(ibid.)*.

mai ales în Răsărit, o Austrie catolică de graiu și de sânge nou. Șefii poloni au nume cehe, și limba literară polonă va rămânea plină de termini împrumutați de la frații din Boemia.

Astfel, dacă Boleslav, Bretislav, căpeteniile cehe, stăpânesc la Gnesno, cetatea „cuibului" - de unde stema vulturului alb—, la Cracovia, ca și în Silesia, plină de „duci" poloni, Polonul Boleslav-cel-Viteaz, Hrabră, va fi mai mare și peste Boemi. Numai când, pe la anul 1000, cea d'intâiu atingere cu Germanii lui Otto al III-lea aduce o recunoaștere — istoria națională zice: o încoronare — în acel Gnesno, unde, firește, se prestează omagiu Cezarului, nu ca German, ci în această calitate imperială romană, se poate zice că există, dacă nu o Polonie, cel puțin o feudă polonă pentru Imperiu. O nepoată a lui Otto al III-lea va fi aici „regină", Casimir, urmașul „Viteazului", se va adăposti în zile grele la Împăratul Courad, și un Vladislav va purta porecla de Hermann. Mai târziu pe tronul din Gnesno va apărea o Agnes de Austria. Henric al V-lea, Frederic Barbă-Roșie vor avea, ca și Papa Alexandru al III-lea, vasalii lor pe Vistula.

Dar o încoronare formală din partea Papei lipsește, și în schimb este conflictul dintre al doilea Vladislav și Sfântul Stanislas, arhiepiscopul regatului, ceia ce aduce uciderea prelatului, la 1079 și intervenția pedepsitoare a Sfântului Scaun. Un rege polon, Boleslav Gură-Strâmbă, va fi între cruciați.

Polonia această caută imediat să înghită Rusia în catolicismul ei, de origine boemă. Odată Iaroslav cel Înțelept, din Chiev, susținuse, împreună cu Impăratul Henric al II-lea, pe Casimir Inoitorul, luând apoi pe sora acestuia [1]. După ce Impăratul Henric al IV-lea, a căruia soție, Praxedes-Agnes, era de la Ruși, se gândise a sprijini, pe la 1070, pe cneazul rus izgonit, Iziaslav [2], acel Boleslav al II-lea († 1081), soț al fiicei unui cneaz de Vladimir, hotărăște după voie, cum am văzut, la Chiev, la Smolensc,

[1] Barwinski, *l. c.*, p. 10. Era vorba la 1040 și de o căsătorie a lui Henric al III-lea cu o principesă rusă ; *ibid.*

[2] După cronicarul german Lambert de Aschaffenburg, Lambert de Gembloux și Albert de Stade. Grigorie al VII-lea însuși îi scrie, la 17 April 1075, ca unui „rex Russorum" (Scrisoarea la Baronius). *Deci o încercare de regalitate în numele Papei.* La Papa venise fiul cneazului, și i se oferise coroana „din partea Sf. Petru".

la Poloțc, reședințele posesorilor moștenirii marelui Vladimir [1]. Fiul său, Miesco, iea, cu speranța de moștenire, pe o princesă rusă

Pentru a se face măcar unirea politică, *reunirea* semințiilor pe care acum, pe lângă limbă, atunci fără valoare, le deosebia confesiunea, ar fi trebuit însă ca Polonia să stăpânească teritoriul de legătură, în Carpați, la originea râurilor ce curg spre Marea Neagră și Dunăre la Apus de Nistru, acea Rusie Roșie, în care tocmai cnejii din veacul al XII-lea așează, părăsind Chievul, centrul, cel puțin de hegemonie, al vieții rusești ortodoxe: Vladimirul (de unde: Lodomeria), apoi Haliciul (de unde Galiția), al cărui stăpînitor, Iaroslav, avuse, un moment, legături cu Manuil Comnenul, marele Împărat bizantin pornit în expediție de recuperare contra Ungurilor. În curând însă o direcție catolică eră să se pronunțe. Un singur moment, la 1198, după moartea Halicianului Vladimir, Polonii și-ar fi putut anexà definitiv Galiția, dar ei trebuiră să renunțe la dînsa, în profitul fratelui acestuia, Roman, care ocupă un moment și Chievul [2].

Aici pătrund, sprijiniți pe privilegiul particular al Papei, în calitatea lor de regi apostolici, în veșnică luptă contra shismaticilor — ce sunt pe lângă ei ducii „regali“ ai Poloniei? —, Arpadienii din Ungaria, cari, după temelia pusă, la 1000, de Ștefan-cel-Sfânt, au putut scăpa, dacă nu de omagiul formal față de Germani, măcar de o înrâurire decisivă a acestora, și cari pe încetul se ridică spre independență și se avântă spre cuceriri: în Croația, în Dalmația, dincoace de Tisa, la Dunărea sârbească și bulgărească, spre Carpații românești, cu depărtate visuri constantinopolitane, împărătești.

Înainte de 1100—afară de relațiile lui Ladislau, ruda Sf. Ștefan, și a fiilor lui în Rusia [3] — vedem pe Iaroslav măritându-și una din fete, Anastasia, soră cu Ana de Franța și cu regina Norvegiei, după regele Andrei I-iu al Ungurilor [3], și apoi pe acel Iaroslav Rusul

[1] Ditmar face din Sviatopluc, cneaz rus, ginerele lui Boleslav, care adusese cu soția și un episcop german.

[2] Dlugosz îl arată pe Roman primind la Haliciu pe fugarul bizantin Laskaris („Archamis“), când Latinii ieau Constantinopolul: în toate aceste relații Moldova a trebuit să aibă un rol. Romau moare în luptă cu Polonii: la Vladimir în acest timp domnește Vsevolod.

[3] Barwinski, *l. c.* Prinții Andrei și Leventa în Rusia (p. 11), unde primul se și însură.

mergând la acești Unguri pentru a se întoarce de acolo cu principele Coloman. Fiica de cneaz Eufemia, a lui Vladimir, va ajunge la 1112, ca soție a regelui Coloman (1095-1118), regină a Ungariei, care avea încă fundațiunile ei mănăstirești bizantine, din vremea cînd șefi maghiari căutau pe Hristos la Constantinopol, nu la Roma.

Cutare pretendent maghiar vine de la Ruși, și cu ajutor polon, ca să atace pe regele Bela-cel-Orb. În Rusia, Iziaslav se luptă pentru moștenirea sa cu ajutor unguresc [1].

Intervențiile ungurești în Galiția, al cării nume apare apoi și în titlul regal al „apostolicilor", se fac tot mai dese. Între Rusul Mstislav de la Novgorod și Coloman, însurat cu o princesă polonă, Salomeia, se vor da lupte pentru această țară. Andrei al II-lea, în timpul cât fiul său, alt Coloman, va stăpâni trecător (de la 1214), ca rege de creațiune apostolică, la izvoarele Nistrului, va lua ce d'intâiu titlul galițian și lodomerian. Bela al IV-lea așează aici pe ginerele său, Rostislav. Dar după Roman, fratele lui Vladimir, fiul, Daniil, și mai târziu Leon, cneji ruși, — cel din urmă și fundator al „Leopolei", al Lvovului sau Lembergului —, vor rămânea, timp de câteva decenii, până la 1301, domni ai importantei provincii. Și în acest timp totuși Ungurii vor ajuta pe ducele de Cracovia, Lesco-cel-Negru (1285), refugiat la ei, apoi, și a doua oară.

Această Rusie de la Haliciu e acum *cea adevărată*. *Chievul* e al ei, și Moscova s'a născut abia. La 1253 Papa va da coroana regală lui Daniil, care visa pentru fiul său Roman, căsătorit cu o Babenberg, moștenirea austriacă. Aici poate, între Răsărit și Apus, pe un teren favorabil fructificării unei culturi prin cea-laltă, ar fi renăscut viața rusească, dacă în acest moment oștile, de strictă disciplină chineză, de mare avânt sălbatec, ale genialului barbar Ginghiz-Han n'ar fi zdrobit la Culca (1224) coaliția șefilor ruși cari până atunci nu luptaseră decât între sine și n'ar fi împiedecat și orice expansiune a Haliciului acestuia către Răsărit, unde acuma era robia Împăratului păgân.

În acest răstimp Polonia, fără coroană regală legitimă [2], având

[1] Pentru căsătoria rusească a prințului Geyza, Barwinski, *l. c.*, p. 12.

[2] Cf. Salvandy, *Histoire du roi Jean Sobieski*, I, Paris 1856, p. 70: „ce nom de roi réservé à la république chrétienne et que les deux chefs, spirituel et temporel, de la chrétienté, le Pape et l'Empereur, pouvaient seuls donner".

doar ca sâmbure statornic o Biserică al cării caracter e național, cade și ea în frământările vieții politice locale. Și ce e mai grav, e apariția germanismului năvălitor, nu în forma Cezarilor ce se mulțămesc cu omagiu, ci în aceia a țeranilor colonizatori în *Drang nach Osten,* a burghezilor fundatori de orașe comerciale, și mai ales a Ordinelor cavalerești.

Un episcop misionar, Adalbert, întemeiază, în creațiunea sa de la Riga, pentru a înlătura pe păgânii Livoniei, Ordinul Purtătorilor de spadă, *Ensiferii*, cari creiază pe sama lor un adevărat Stat german, ce va trăi multă vreme aici, la Baltica. Față de atacurile prusiene, ale altor păgâni, se încearcă de ducii separației polone un Ordin *negerman*, al lui Hristos. În sfârșit printr'o convenție formală, cu termin, Conrad de Mazovia chiamă în aceste părți ale Prusiei pe Teutonii de la Ierusalim, siliți a-și părăsi acest loc de origine al puterii lor militare și izgoniți de regele Ungariei, care-i chemase contra Cumanilor, din Brașov, din Câmpulung, din toate aceste părți „transilvane" și „transalpine", unde nădăjduiau să rămâie în *burgurile* lor ca domni independenți. Prinții galițieni Andrei și Lev, apoi Iurie-Boleslav, încheie înțelegeri cu Teutonii pentru lupta comună contra Mongolilor [1]. La Marea Baltică ei erau însă de acum intangibili, și sfărâmăturile vechii Polonii unitare erau întemnițate 'n interior, între Teutoni, Tatari și alți păgâni, cari încep a se organiza atunci într'o puternică bandă militară, Lituanienii.

III.

Jugul tătăresc.

Stăpînirea tătărească a durat, asupra tuturor cnejiilor în care se sfărâmase, pentru motive pur dinastice și absolut întâmplătoare, fără nicio conștiință de Stat, cu nevoile lui, vechea Rusie unitară de la Chiev, nu un veac și jumătate, cum vrea să facă a se crede o explicabilă susceptibilitate națională, ci tocmai cu o sută de ani mai mult.

Căci lupta de la Culicovo, în care, la 1380, cneazul Moscoviei — oraș nou și apropiat de reședința Hanului stăpân, despre al cărui rost se va vorbi pe urmă, — Dimitrie Ivanovici Donscoi („de la Don"), a izbutit, el, care „cumpărase „iarlic" de la Han pentru Nijni-Novgorod și Murom, cu ajutorul vecinilor și tova-

[1] Barwinski, *l. c.*, pp. 14-5.

răsilor săi, să zdrobească oștirea de „800.000“ (!) de oameni a „Țarului“ tătăresc Mamai, aliat cu Jagello, n'a produs rezultate durabile. Vechea supunere a revenit, și încă într'o formă mai apăsătoare decît aceia de până atunci. Toctamiș, care a înlocuit pe Mamai, n'a fost mai puțin ascultat decît acesta (el a primit ca ostatec pe Vasile, fiul învingătorului, și a hotărît în conflictele lui cu vecinii); Timurlenc, noul Ginghiz-Han, care a răsărit în adâncurile Asiei ca să se arunce, într'un formidabil avânt, și asupra consângenilor săi din „Horda de Aur“ a Rusiei, a sângerat pe Ruși cu un frâu de fier, mai aspru decât cel din trecut; și în veacul al XV-lea un Edegù, un Ulù-Mahmed, în cea d'întâiu jumătate, un Sidî-Ahmed, în cea de a doua, și-au cerut și și-au căpătat de la „sclavii“ lor, principii, acuma singuri-stăpânitori, fără rivali, ai Moscovei, aceleași drepturi. Solii lor au pretins imperios tributul pe care viclenia slavă l-a putut înlătura doar prin necontenite zăboviri și prin oferte de largi „peșcheșuri“, până ce a venit în sfârșit momentul ca Marele-Cneaz Ivan să poată călca în picioare ordinul superiorului său, care, redus acum la teritoriile de dincolo de Volga — de aici terminul de *Tartari Zawolhienses* în documentele polone —, își văzuse întâiu oastea perind supt loviturile unui dușman de același sânge. Dar aceasta înseamnă: cam 1480.

In tot acest timp apăsarea a fost grea și umilința adîncă. Nu s'au simțit batjocuriți supușii, mulțimile acelea slave care n'aveau ideie de ce poate să însemne un neam, ci primiau orice putere li se impunea de soartă, și nici măcar anume clase din populație n'au gemut supt insultă. Totul se reduce la cazuri particulare, privind, în general, dar mai ales în parte, pe membrii deosebitelor dinastii. Orice cneaz trebuia după obiceiul mongolic pe care-l întâlnim apoi și la amicii Tatarilor, Turcii osmanlâi din Constantinopol, de aceiași rasă, să apară la Hordă, să se târască până acolo, după terminul oficial acceptat de toți, ca să fie recunoscut și întărit. Cum acești păgâni, cari nu erau, multă vreme, nici măcar Musulmani, ci rămăseseră la vechiul cult primitiv al idolilor, la magiile religiilor primitive, nu puteau suferi vederea unui profan necredincios, cneazul avea să treacă prin focul purificator și să se plece înaintea unor anume simbole. Venit cu cărticele apărătoare și cu stricte recomandații ale preoților săi, cneazul Mihail, îndată după cucerire, a refuzat să se

supuie la aceste rituri care erau o parte din eticheta la Curte, și a fost executat. Și alții, pentru pâri ale concurenților și doritorilor de moștenirea lor, au suferit acolo aceleași osânde : unul din ei, legat cu lanțuri grele, timp îndelungat, într'un bordeiu, e bătut prin inelele acestor cătușe de păretele bordeiului, care cade asupră-i și, încercând el să scape din dărâmături, e din nou chinuit și ucis. Cu oribilele rafinări de cruzime pe care și până azi le obișnuesc Chinezii, actul însuși al străpungerii mortale cu sabia e o grație, care adesea nu intervine curând. Iar până unde putea să ajungă strivirea morală o arată îndatorirea pentru acești principi de a linge, pe coama calului sau jos pe pământ, picăturile ce ar fi căzut din cupa cu lapte întinsă, după datină, trimesului împărătesc.

Mai poate fi o mirare apoi dacă din toate aceste plecări de grumazuri și linchiri a' țernei înseși înaintea tiranului a ieșit o umilință și o pasiune de a umili care vor deosebi secole întregi istoria rusească! Nici pe departe n'am răbdat — că nici n'am fi putut — atâta de la suzerani, de la stăpânii noștri turci în cele trei secole de vasalitate, de-a lungul cărora Domnii noștri au rămas continuatorii respectați, nu numai de supușii lor, dar de toată populația creștină din Imperiu, ai vechilor Cezari bizantini, ca dânșii binecuvîntați de Patriarhi, aclamați de mulțimea asupra cărora fac să cadă o bură de mici monede de argint, de accele sau aspri, petrecuți de un alaiu strălucit și primiți ca niște Împărați în reședințile lor dunărene.

Poporul rusesc nu suferia de pe urma unei politice în care n'avea niciun amestec, de voie sau de nevoie, afară de un oarecare număr de renegați, și din cler chiar. Datoria lui, într'un sistem de Stat pur fiscal, era să plătească, pe baza celei mai neîndurate și mai precise din statisticele de model chines, era să suporte toate greutățile „legale“ și toate adausurile, „ilegale“, care veniau de la îndeplinitorii poruncilor. Plătia birul său, cules de „bascacii“ Hanului, — contra cărora însă nu odată, și mai ales în liberul, zgomotosul Novgorod al negustorilor, se ridicau mulțimile și-i ucideau, orice ar fi să se întâmple pe urmă, ca pedeapsă—; plătia podurile, drumurile, vămile, care se întindeau până la Cetatea-Albă basarabeană, al cării nume, oficial, de Acherman nu vine de la Turci, ci de la aceiași Tatari. Afară de aceasta, ca Slavi, docili când simt violența, Rușii făceau, fără

protestare, serviciile cerute: dădeau tainuri, gătiau conace, întreţineau beilicuri, — ca acelea pe care le cunoaştem prea bine din legăturile noastre cu Turcii. La serviciul militar, care ar fi stors rassa, în nesfârşitele expediţii, nu erau constrânşi; cnejii ştiuseră să li cruţe această greutate.

Din această captivitate babilonică au ieşit însă şi anume avantagii, care sunt de cea mai mare însemnătate pentru desvoltarea viitoare a Statului rusesc.

Sentimentul unităţii naţionale a reieşit de la sine din această opresiune care atinge pe oricine, de oriunde, cuprinzându-l, în aceleaşi condiţii, în acelaşi sistem. Oamenii din Vladimir şi din Chiev, cari au putut scăpa, cei din Novgorod, din Tver, din Riazan, din Suzdal, din Rostov, cari au rămas supt jug, s'au simţit, supt un singur stăpîn, o singură massă de robi, având putinţa unei rezistenţe unice pentru a se ajunge la un scop care era al tuturora.

Al doilea, pe lângă acest sentiment popular, regimul mongolic a adus şi o conştiinţă politică, tot mai puternică. Legitimităţile locale n'aveau niciun sens în ochii aceluia care se privia ca, peste neamurile înseşi, în tot cuprinsul lor, Împărat al lumii. Cum, la noi, Unirea Principatelor a fost pregătită de obiceiul turcesc de a schimba de pe un Scaun pe altul, fără nicio preocupaţie de drept, oameni cari nu domniau, mai la urmă, în puterea niciunui titlu, cum astfel clientelele de boieri, mutându-se de la Iaşi la Bucureşti şi de la Bucureşti la Iaşi, au ajuns să aibă o conştiinţă de românitate peste graniţile celor două ţeri, astfel, pe vremea când un capriciu la Hordă putea izgoni pe un cneaz pentru a i se substitui altul şi când cel mai ascultător putea reuni, ca răsplată, mai multe din aceste formaţiuni ale întâmplării, de menţinerea cărora nu era legată nicio simpatie şi niciun interes esenţial, lumea a ajuns a înţelege mai mult, la Curţi ca şi în popor, putinţa unei singure Rusii ca aceia din Chiev, despre care vorbia letopiseţul.

Şi tot Tatarii sunt aceia cari au creat demnitatea superioară tuturor celorlalte şi au făcut să se fundeze Capitala care era să întunece pe cele mai vechi, în decădere. Nu e sigur că, înainte ca Alexandru Nevschi, după o biruinţă în Nord, cneaz de Novgorod, să se fi înfăţişat înaintea Hanului biruitor la Culca şi dis-

trugător al Chievului, ar fi existat titlul și autoritatea Marelui-Principe, *velichi cneaz,* susținut în menținerea supremației sale de toată puterea stăpânului. Alexandru a fost recunoscut însă în această calitate, pe care a transmis-o urmașilor săi Și, după ce Moscova s'a întemeiat, prin hotărîrea lui Daniil, fiul lui Alexandru Nevschi, pentru a fi la îndemâna Hanului, care sta la Sarai, pe Volga, Ivan Danilovici, zis Calita, „purtătorul de pungă", e acela, care, la 1320, a mutat, prin meritele sale de supunere față de Hordă, în acest nou centru, care capătă apoi și un prestigiu religios, prin așezarea unui Mitropolit, reședința Marelui-Principe, a *vicariului tătăresc.*

Tot acestor grele vremuri îi datorește viitoarea Rusie „binecredincioasă" *(pravoviernică,* apoi *pravoslavnică),* cel puțin atâta cât influenței bizantine de la sfârșitul veacului al XV-lea, *acea supremație a ordinii religioase asupra ordinii politice,* care, împiedecând o mai răpede și mai vioaie desvoltare a poporului rusesc, a constituit totuși și unul din marile lui mijloace de rezistență în anume timpuri. In adevăr, Tatarii trăiau în conștiința că mai presus de absolutismul, fără margeni pe pământ, al Împăraților lor este o forță misterioasă, ale cării practice milenare le deținеau preoții-vrăjitori, executând nepătrunse rituri, și că orice om cu orice puteri individuale și în orice situație rămâne cu totul neputincios față de poruncile venite din altă lume. In clericii ruși ei au văzut un element corespunzător acelui de care ei înșii se simțiau atârnând. De aceia i-au respectat, i-au ajutat, i-au susținut, i-au cruțat de serviciu, i-au ferit de umiliri prin formele de imunitate și dăruire care ni s'au păstrat într'o formă autentică.

Supt alt raport, să nu uităm imensa înlesnire pe care o oferia pentru negoț, putând trece acum liber de la Carpați până la Caracoram, vastitatea unui Imperiu care cuprindea o mare parte din două continente. Și pentru crearea noilor drumuri comerciale de care ne-am folosit și noi, ba, mai mult, care au adus însăși întemeiarea Statelor noastre, o astfel de dominație, stărâmând pentru totdeauna anumite hotare, cu toate piedecile lor, erà indispensabilă.

Și, astfel, în veacul al XV-lea *Rusia a răsărit ca o contrafacere a Statului tătăresc din care se smulsese și pe care și în ce privește*

teritoriul încerca să-l imite, cătându-și margenile la Astrahan, la Cazan sau pierzându-se în deșerturile înghețate ale Siberiei.

Și Rusiile Roșie, Albă. Neagră, Mare, Mică vin din împărțirile, caracteristic turanice—care se află și la Cumani, la Turci — ale foștilor domni.

„Țar" fusese pentru supușii și vecinii săi creștini Împăratul-Han ; „Țar" se va simți și Marele-Cneaz de până atunci, ajuns de sine stătător. Coroanele lui sunt derivate din căciulile blănite ale șefilor turcomani ai Asiei centrale, și ele au fost culese la jăfuirea ultimelor refugii ale stăpânului de până atunci. Ucazul e iarlicul de odinioară. Banul, *danga*, *tenghi*, semnul cu care se înfierează vitele și care aici marchează metalul prețios, *rubla*, sunt unități monetare ale Tatarilor. Sistemul vamal e dela dânșii, și l-am moștenit și noi, asupra cărora s'a întins un moment Hanatul separatist, de la sfârșitul veacului al XIII-lea, al lui Nogai, înrudit cu Bizanțul și cu dinastiile rusești și lângă care încă pe la 1330 se afla principatul lui Timur, căruia Ungurii îi ziceau: Demetrius. Birourile rusești, cu pisarii lor, sunt *calemurile* Porții Înalte de la Hordă. Pedepsele sunt luate din codul vechilor barbari asiatici. Primirea solilor, ospețele sunt după eticheta Hordei. Când, ca și Vlad Țepeș, cunoscător în mediul osmanic, unde țapa, spintecarea, chinurile, însemnarea precisă a capetelor tăiate erau o normă, Ivan-cel-Groaznic va redacta teribilele lui liste de victime cu notițe explicative în dreptul fiecărui grup, el e în tradiția lui Ginghiz-Han, care face din capete tăiate pietrele piramidelor sale. Dregătorii de oaste nu sunt decît „sclavi" ca aceia cari la Turco-Tatari îngenunche pe deosebite trepte ale tronului și primesc zimbind porunca de osândă. Până și regulele vieții casnice, cuprinse în *Domostroi*, cu datoria servitorului de a-și sufla nasul, de-a tuși, de-a călca pe loc ca să se afle fără s'o spuie că el a venit cu ordinul adus la îndeplinire, sunt o moștenire a bătrânei civilizații roabe din Extremul-Orient, strămutată în Asia Centrală, pentru ca de aici să fie răspândită de-a lungul drumului cuceririlor.

Ceva numai se va adăugi când, la 1472, protecția Papei va trimete ca a doua soție a lui Ivan Vasilievici, văduv după o cneghină de Tver, pe Sofia, fata, trecută un simp la Unirea cu catolicismul, a lui Toma Paleologul, care e fratele ultimului Împărat de Bizanț, mort apărându-și cetatea. Mândra „Romană"

va înlătura de la succesiune pe nepotul de fiu al lui Ivan, Dimitrie, a cărui mamă, și ea prigonită, e Elena, fiica lui Ștefan-cel-Mare cu o princesă din Chiev, ruso-litvană, și-i va substitui pe fiul ei propriu, Vasile. Dar ea va isprăvi mai mult.

Introducând elemente bizantine în viața politică, Sofia va face din vechea stemă a cavalerului luptător, în care mai târziu numai s'a văzut un Sfântul Gheorghe, numai scutul ce se prinde pe pieptul vulturului cu două capete al Imperiului, mutat acum la Moscova. Grecii săi vor frământa cugetarea înceată a cărturarilor moscoviți, cari încremeniseră în acele discuții zădarnice asupra Bibliei, întru toate asemenea cu argutiile turcești asupra Coranului. Acestui nou curent ar trebui să i se atribuie și alcătuirea pe baza vechilor Anale a lui „Nestor", așa cum e astăzi, cu extrasele din Bizantini, arătându-se anume izvorul, cu tratatele, poate plăzmuite ori culese de aiurea [1], cu notele geografice în care se pomenește Apusul [2], până la Englezi, cu cari *în acest moment* se încep relațiile : de altfel marele cronicar polon Ioan Dlugosz are în opera sa scrisă la 1480 pentru partea veche traduceri din letopisiți [3]. Iar, ca una ce venise din Italia, imperiala femeie va face să pătrundă și în acest depărtat Răsărit ceva din acel spirit al Renașterii de care e însuflețit în lucrările sale, de alt stil, un Aristide de Bologna.

---

[1] Cf. traducerea franceză de Louis Paris, I, Paris 1834, p. 50 : „Les histoires grecs ne font pas mention de la victoire d'Oleg, ni de l'avantageux traité que les Russes firent avec l'empereur". Și alt comentator, Bayer, găsește explicația în lipsa de istorie mai bogată a Bizanțului de la 813 la 959 și în pierderea multor izvoare bizantine *(ibid.)*. Același, p. 71 : „Il est rare de trouver dans les annales du X-e siècle des traités aussi détaillés que ceux d'Oleg et d'Igor avec les Grecs". Caramzin obiecta cunoașterea împrejurărilor, care e în adevăr impresionantă, fără a fi doveditoare.

S'au observat neverosimilitățile cu privire la botezul Olgăi și lipsa aproape completă a pomenirii lui la Bizantini *(ibid.*, p. 87). Știrile cronicarului german Regino sunt altele. Tot așa pentru Sviatoslav *(ibid.*, p. 105).

[2] Explicația despre originea Adrianopolei este, întocmai, la Zonaras, Pasagiul despre cruzimea Rușilor se află la Cedren *(ibid.*, p. 68). Povestea despre rostul creștinismului e copiată *(ibid.* p. 149).

[3] Cu prilejul morții soției lui Vladimir, Nestor îi zice Țar. Tratatul lu, Igor citează „legea rusească", redactată numai supt urmașii săi, Iziaslav și Iaroslav. — Tratatele să nu fie luate din vre-un adaus la vechiul text, păstrat în cronica Novgorodului?

Dar, înainte de a vedea spiritul european pătrunzând în *Asia slavă*, pe care a creat-o năvălirea lui Ginghiz și stăpânirea urmașilor săi, să cercetăm ce urmări au putut să aibă aceste fenomene istorice în cealaltă lume, apuseană 'n vremea când am văzut că Polonia ea însăși, care nu fusese niciodată o adevărată regalitate creată de Împărați și recunoscută de Papă, se prefăcuse și ea într'o pulbere de State, incapabilă de a opri pe Tatari, cari cedară numai propriei lor oboseli, și de a smulge ceva din ceia ce ei trebuiră să părăsească.

Adversarul firesc al expansiunii păgâne era, în această vreme, când Frederic al II-lea cădea în lupta cu Grigorie al IX-lea și cu Inocențiu al IV-lea, Papa. Constantinopolul, după luarea lui de cruciații Apusului, la 1204, era, cu cât se ținea de dînsul, o feudă latină, la care râvniau, de și fără folos, și regii „apostolici" ai Ungariei. Ordinele călugărești se înfipseseră la Marea Baltică, și în acest timp chiar Purtătorii-de-spadă se confundă, prin hotărîre pontificală, cu Teutonii, luându-li haina și „constituția". Din nenorocire puterea celor d'intâiu se atinge la fiecare moment de puteri rivale: a episcopilor din Riga, Oesel, Dorpat, a burghezilor din orașe de origine hanseatică, cu care sunt legate și cele copleșite de Slavi și supuse autorității unor cneji separatiști: Novgorod, care-și are și numele scandinav, și Pscov (pentru Germani Pleskau). La Sud și la Nord e deci o puternică bază pentru pătrunderea cuceritoare în Răsărit, unde și cneazul Mihail a fost învinuit de înțelegeri tăinuite cu Scaunul apostolic. Dacă Boemia, orientată către Apus, nu mai întră în socoteală, pe vremea cînd Ottokar al II-lea, combătut de Sfîntul Părinte, vede numai putința de a-și crea, dincolo de autoritățile medievale, un Stat al lui, de putere materială lumească, dacă Polonia e în halul pe care l-am arătat, Rusia haliciană poate fi considerată ca un element de sprijin, capabil de a influența asupra Răsăritului slav întreg.

Lui Roman încă i se oferă coroana din grația pontificală, dar, când i se vorbește de sabia Sfântului Petru, el întreabă dacă e mai bună decât propria lui sabie încercată. Urmașul lui Roman, Daniil, se arată mai accesibil: el primește, la 1248, pe frunte mirul din mâna unui Legat roman. Dar atâta nu-i ajunge lui Inocențiu al IV-lea.

Prin opera, relativ blândă, a Teutonilor față de Prusienii pe cari, creștinându-i, îi și îngrijesc, pe cînd rivalii lor din Livonia fuseseră niște adevărați extirpatori ai vechii populații, Litvanii au fost îndepărtați de la Mare și coborîți în adâncul teritoriilor rusești fără un stăpân ascultat. Noii barbari, rude cu Leții și vorbind o limbă care ar sta față de cele slave ca greaca față de latină, trăesc în păduri, unde duc și ascund produsul unor jafuri cumplite. Păgâni, având ca idol un șarpe cu puteri misterioase, ei recunosc, nu ca Polonii, influențați de lumea germanică, autorități feudale de trepte deosebite, ci singura putere, tiranică, a unui șef, pe care, când nu li place, îl omoară.

Dintre ei se ridică un om de însușiri deosebite, Mendowe, înaintea căruia nu întâlnim decît fantomele legendare pe care le proiectează ingeniozitatea de erudit a lui Strykowski, cronicarul din veacul al XVI-lea. În luptă cu Cavalerii, el câștigă necontenit teren și ajunge a stăpânî un întreg regat, care înaintează necontenit către Sud. Papa crede că l-a câștigat prin botezul din 1254, săvârșit în „Capitala“ sa, „Noua Cetățuie“, Novogrodek, unde primește coroana de rege.

Dar Rusia Roșie nu se poate menținea, și Polonia nu renaște din cenușa ei. Din potrivă, este un moment când, împotriva lui Lesco cel Negru, duce de Cracovia, Sandomir și Sieradz, și a lui Pșemislav al II-lea, din Gnesno și Posen, regalitatea cehă, cu scopurile ei speciale, neaprobate de papalitate, își întinde o putere, răzimată și pe legături strînse 'n Electoratul de Brandenburg, asupra acestor frânturi polone. Pșemislav, încoronat — poate cel d'intâiu în toate formele — de Bonifaciu al VIII-lea, la 1295, apare numai pentru a perî îndată. Numai la 1319 fratele lui Lesco, priceputul Vladislav Lokietek, va fi un rege al Poloniei în sensul legitim și întreg al cuvîntului, dominându-i, din Cracovia, toate provinciile.

Tocmai atunci însă o nouă energie barbară se ridică la Litvani: a lui Gedimin. La 1320 el va cuceri Chievul, care nu va mai fi rusesc secole întregi și nu va ieși, la 1471 abia, din mânile stăpînilor sau guvernatorilor litvani, a cnezilor cu mândrie de „Țari“, dintre cari unul, Simion fiul lui Olelco (Alexandru), va da pe fiica sa, Evdochia, după Ștefan-cel-Mare, decât pentru ca să aibă oblăduire polonă în Statul dualist polono-litvan. Aliat și prin legături de sânge cu prinții ruși, unul din urmașii săi, Olgierd, frate cu

Keynstut și cu Koriath, începătorul Coriatovicilor, cunoscuți nouă din Moldova, va fi soțul Mariei din Tver, iar cneazul rus Simion iea pe nepoata Litvanului Narimund : el cucerește Podolia până la Nistru, și Olgierd el însuși va ajunge la Moscova de trei ori, la 1368, 1370 și 1373.

Ar fi astfel o desvoltare naturală. Cum Rușii de la Nipru au format o organizație militară prin voia Varegilor, așa cei de la Apus și chiar urmașii Chievlenilor formează acum alt Stat militar, supt stăpânirea acestor Litvani, deocamdată iarăși păgâni, cari ar putea primi însă, într'un moment cînd Constantinopolul a înviat supt Paleologi și face Mitropoliți la Chiev și la Halicin chiar, botezul ortodoxiei. Atunci ce ar fi fost pe lângă această putere Moscova, încă sclavă, și ce viitor ar mai aștepta-o ?

Dar iată că prin talentul lui Casimir, fiul și urmașul lui Vladislav Lokietek, Polonia capătă un nou adaus de putere. Răspingând pe Tatarii cari se amestecaseră în Rusia Roșie, unde Maria, fiica lui Leon, măritată cu Litvanul Trayden, moștenise, după moartea amânduror fraților, pentru fiul ei Boleslav (1327-40), posesiunea Galiției, el ocupă această provincie, și anume ca prinț catolic. De și căsătorit cu Litvana Ana Aldina, la 1325 încă, el e orientat cu totul spre Occidentul latin. Pe fiica sa—și unică moștenitoare —, Elisaveta, o dă după Francezul din Ungaria, regele Carol-Robert. Așa încât Ludovic, fiul lor, rege unguresc, reprezintant ai ideii de cruciată în Carpați și în Balcani, apare ca însuși căpitanul ideii latine în mers spre Constantinopol, unde s'ar pregăti o restaurare.

Litvania era anulată înainte ca Rusia moscovită să se ridice. Vechea ideie a Papilor biruia. Orientul slav părea că va deveni latin. Dar un simplu hazard, faptul că Ludovic nu lasă, la moarte, în 1382, doi ani după lupta de la Culicovo, pe care a ignorat-o, decât două fete și că soțul Mariei, Sigismund de Luxenburg, nu e recunoscut în Polonia, care aclamă pe sora mai mică, Hedviga, sfarmă acest admirabil instrument de luptă.

Voința Polonilor, doritori să scape de absolutismul lui Sigismund și de năvălirea germanică, îi face să aleagă ca rege pe noul șef litvan Jagello, care, luând pe Hedviga, devine creștinul Vladislav al II-lea. Creștinul *catolic*, care abdică astfel de la misiunea sa istorică.

Dar bogata, înaintata Polonie îl atrage mai mult decât pădurile sale lituaniene. El e rege polon. Litvania lui a rămas în sama vărului Vitold, care, când va voi o coroană, o va cere, fără s'o poată căpăta, tot *de la Papă*, și ea nu mai are unitatea de odinioară. Totuși se păstrează Volinia, Podolia, Chievul, tăind astfel Rusiei care se va ridica dincolo, la Moscova, putința de a se complectă la Apus, de a se întoarce la vechile ei tradiții bizantine. Iar Polonia însăși rămâne incapabilă de a-și îndeplini sarcina de cruciată, fiindcă, potrivit cu originile sale, ca și cu caracterul ei confesional, ea caută contra Teutonilor, deci *contra politicei papale înseși*, un drum spre Marea Baltică.

Încă de pe vremea lui Jagello începuse această luptă în care se amesteca și tradiția litvană din timpurile păgâne. Moldova lui Alexandru-cel-Bun, care-și datorește poate menținerea necontenitelor gâlcevi dintre noul rege creștin și Vitold umblând după altă coroană regală, se amestecă și ea în acest lung și greu conflict, menținându-și posesiunea asupra țerii Șipințului și a Pocuției, luate ca feudă de la Hedviga și de la soțul ei în același timp, pe o vreme când situația în Galiția nu erà pe deplin consolidată, și Moldoveni luptă contra Cavalerilor germani.

După biruința de la Grünewald și pacea de la Thorn (1411) s'ar fi ajuns mai răpede la un capăt, dacă alegerea lui Vladislav cel tânăr, fiul Jagellonului, ca rege al Ungariei prin voința lui Ioan Corvinul, n'ar fi restabilit, un moment, cu toate datoriile sale de cruciată, situația de pe vremea marelui rege ungaro-polon Ludovic, — data aceasta Suveranul peste ambele țeri venind din Răsărit. Peste puțin, supt Casimir, fratele cu îndelungă domnie al acestui Vladimir, căzut în lupta de la Varna cu Turcii (1444), dinastia va începe și alte uneltiri în Apus, unde dorința legăturii sfărâmate prin sabia Sultanului Murad se păstrează,— data aceasta fiind vorba și de o întindere în Boemia, aruncată 'n anarhie de Husiți.

Abia la 1466 Ordinul Teutonic se supune. Marele Maiestru cedează regelui în deplină proprietate Danzigul și Prusia Occidentală; pentru cea Orientală, de la Königsberg, el se recunoaște vasal, potrivit cu originile înseși ale puterii Ordinului în aceste regiuni. Polonia se gândia poate la vremea când, rămășițele evului mediu, cum erau aceste Ordine cu posesiune teritorială, căzând

înaintea regalităților moderne, suzeranul, care avea un rost de îndeplinit, va lua locul vasalului, a cărui misiune era îndeplinită. Dar, după moartea lui Ioan de Tieffen, bătrînul Mare Maestru care a luptat în oastea regelui Ioan Albert, falsul cruciat, în Moldova, contra lui Ștefan-cel-Mare la 1496, un membru al familiei de Hohenzollern, care erà, de la începutul veacului, stăpână în Electoratul de Brandenburg, iea conducerea Teutonilor. La 1525 el va întrebuința mișcarea religioasă a Reformei, cu consecințele ei de secularisare, și se va proclama duce, fie și în aceiași legătură de vasalitate cu Polonia, al Prusiei, pe care un urmaș o va transmite ramurii domnitoare la Berlin.

Și în tot acest timp grija apărării de Turci la Dunăre, pe care până la moartea sa (1456) o avuse Corvinul, Român după amândoi părinții și pe care fiul său, regele Matiaș, o părăsise pentru a umbla după coroana boemă și după țerile austriece, rămâne, *exclusiv,* în sama Romînilor Țerii-Românești și mai ales a Românilor Moldovei, supt Ștefan-cel-Mare. O mână de oameni, neajutați de nimeni, legați de cei mai puternici prin legături de vasalitate care au rămas zădarnice, și izolați de Apus prin confesiunea ortodoxă, care erà o piedecă la ajutor și un motiv de neîncredere, au făcut ce li-a fost cu putință. Și, când bătrînul Ștefan, lovit de Poloni în 1496, cu intenția de a-i cuprinde țara, s'a ridicat cu Turcii pentru a-și răzbuna asupra lui Ioan-Albert, un capitol de istorie universală se încheie, în care noi singuri ni făcuserăm datoria până la capătul puterilor noastre.

IV.

Polonia până la sfârșitul veacului al XVI-lea: organizația polonă.

Dinastia Jagellonizilor a fost fără îndoială una din cele mai bine înzestrate. Cel de-al doilea Vladislav, de la care ea pleacă, erà o personalitate de o energie deosebită, venind dintr'o rassă nouă, fără aptitudini culturale, dar cu atât mai capabilă de inițiativă militară și politică. Urmașii lui, Vladislav al III-lea, cel ucis în lupta de la Varna, Casimir, cu lunga Domnie corespunzând lungii Domnii moldovenești a lui Ștefan-cel-Mare, și fiii acestuia, frații Ioan Albert și Alexandru, dispăruți răpede (1429-1501 și 1501-6), și Sigismund (1506-48), cu al cărui fiu, Sigismund,

zis August, ultimul reprezintant al acestei familii, se încheie dinastia, nu se coboară din frumoasa buna, luminata regină Hedviga, care se stinge încă de la 1399, ci din a doua soție a Jagellonului, o Ruscă, aducând și ea, — a cării rudă, Marinca, soție a lui Ilie, fiul lui Alexandru-cel-Bun, a jucat un mare rol în istoria Moldovei — energie barbară și pornire spre luptă.

Întâmplător, acești regi au adaus teritoriul regatului dualist, format prin unirea dinastică a Poloniei cu Litvania la sfârșitul veacului al XIV-lea. Une ori au încercat să iea și acea Moldovă, în afacerile căreia și înainte de 1400, s'au amestecat dregătorii lituanieni vecini, din Podolia și Rusia, și al cării pământ a fost năvălit, după această dată, în zilele urmașilor lui Alexandru-Vodă, precum a fost pe vremea lui Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare, ca și atunci, în 1496, când Ioan-Albert a venit aici să caute un apanagiu pentru singurul fiu al lui Casimir care rămăsese fără așezare, viitorul rege Sigismund.

Deci această țară de oameni hotărîți să-i jertfească orice, n'a putut fi supusă, deși am văzut că s'a ajuns la înfrângerea, despoiarea și supunerea în legătură de vasalitate a Ordinului Teutonic, — actul omagial al lui Albert de Hohenzollern, duce al Prusiei Nouă, nefiind mai puțin solemn, spre marea glorie a regelui-suzeran, decât închinarea smulsă lui Ștefan, urmărit de gîndul revanșei contra Turcilor, la 1485.

Și adăugim că, dacă nu s'au putut păstra legăturile dinastice cu Ungaria și cu Boemia, invadată prîn alegerea lui Vladislav al III-lea ca rege unguresc de cruciată, după modelul lui Ludovic-cel-Mare, dacă nici Ioan-Albert n'a putut căpătat moștenirea lui Matiaș Corvinul și a lui Gheorghe de Podiebrad, regi naționali ai celor două popoare de la Apusul Poloniei sale, dacă fratele său, Vladislav, fu mai fericit în această îndoită râvnire, dar, fără a putea păstra și moștenirea polonă, linia de răsbatere la Baltică se făcu mult mai lungă prin anexarea Livoniei.

Fără legături mai strânse între Ordinul Purtătorilor de Spadă, rămași izolați după secularizarea, în 1525, a Ordinului Teutonic, și între grupa orașelor și soborul episcopilor, și, pe de altă parte, cu părăsirea acestui puternic element german de către dietele germane, foarte socotite în cheltuielile lor — căci Carol Quintul se mulțămi să asimileze peMarele Maestru de Plettenberg cu prinții Imperiului,— Livonia se găsi de-odată înaintea năvălirilor rusești, care cătau

drumul la Mare, refuzat cu îndărătnicie, ca măsură de precauțiune, de către Ordin. La 1558-9, după sălbatecele scene de jaf și de omor ale cotropitorului, un „dușman ereditar", după oferte și propuneri făcute Danemarcei celei mari de atunci, unită cu Norvegia și moștenitoare a Hansei teutonice și a Uniunii Scandinavice de la Calmar, precum și Suediei, stăpână în Finlanda și având și aici puncte de razim așa de importante ca portul Reval, se ajunse la înțelegerea aceasta cu Polonia. Privilegiul din 1561 al lui Sigismund-August, care vorbise întâiu de o unire cu Litvania, lăsa Marelui Maestru Gottfried Ketteler Curlanda cu titlul ducal și păstra districtelor livoniene vechile lor privilegii.

Dar, peste puțin, nevoi bănești făceau pe același rege să amaneteze Suediei o bună parte din această nouă achiziție întâmplătoare, făcută fără a jertfi bani și nicio singură picătură de sânge. Și situația ei era privită ca atât de provizorie și deschisă, prin urmare, oricărei ambiții, încât, în puternicul avânt francez spre Răsărit din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, un diplomat, Charles Danzay, putu să formeze ideia ca Henric de Franța, fostul rege polon de care vom mai vorbi, sau fratele său să capete Livonia cu titlul de duce, mare-duce sau arhiduce, pentru ca, apoi, luând în căsătorie pe Elisabeta de Suedia, să poată ajunge, la o eventuala stângere a dinastiei Wasa, rege și în această țară, și chiar în Danemarca, luptând de aici contra încălcărilor moscovite[1].

Ce slăbia însă așa de mult acțiunea Jagellonizilor, cari, măcar în cele d'intâiu trei generații, reprezintă totuși vitejie și avânt?

In afară de acele zădarnice planuri către Apus — Jagello însuși avuse înțelegeri cu cumnatul său, multă vreme dușman, Sigismund, încheiase cu el un pact pentru împărțirea Moldovei și trimesese contra Turcilor trupe care se luptară la Golubaci —, cauza trebuie căutată în condițiile interioare, în condițiile constituționale ale regatului polono-litvan.

Să ni amintim că această regalitate e nouă, că ea există, de fapt, numai de la Vladislav Lokietek încoace. Acesta n'are decât un singur urmaș direct, pe Casimir-cel-Mare, care lăsând coroana, de curând numai recunoscută, a țerii sale unificate, lui

[1] Ediția lui Nestor de Louis Paris, I, p. 330 și urm.

Ludovic de Ungaria, fiul surorii sale, noul rege n'are nici gustul, nici răgazul, nici autoritatea ce ar fi trebuit ca să guverneze Polonia, în care a călcat numai rare ori. Mama sa Elisabeta e aceia care se îngrijește de moștenirea ei, și, pentru a se menține, face neapărate concesii. Dacă măcar acest Ludovic ar fi avut un fiu! In lipsa acestuia, Hedviga dobândește regatul, și căsătoria ei cu Jagello introduce ca Suveran pe un barbar abia trecut la creștinism și reprezintant al unei dinastii care se ilustrase numai prin cea mai sălbatecă acțiune de jaf și de măcel și în dauna Poloniei. Cum, apoi, Hedviga moare, lăsând țara ei nnui soț fără copii, ale-cărui drepturi pot părea îndoielnice, cu atât mai mare trebuie să fie grija de a nu supăra pe nimeni, de a nu trezi la cei puternici fără numirea și voia lui vre-o împotrivire. Să ținem samă și de grijile ungurești ale celuilalt Vladislav, de zguduirea catastrofei de la Varna, de firea blajină a lui Casimir, care nu vrea să înlăture și să schimbe nimic, de impopularitatea lui Ioan Albert, sfătuit de cutare Italian din jurul său să facă, prin lovituri după moda „principilor" din peninsulă, un început de monarhie absolută, și se va înțelege cum se întărește necontenit curentul pentru o viață „liberă", în afară de regalitate și, dacă e de nevoie, și *contra* regalității. Ultimii trei Jagelloni nici n'au voit să-l împiedece, nici n'ar fi fost în stare s'o facă. Astfel regele ajunse a prezida numai, bănuit, atacat, insultat, lăsat fără sprijin și concurs, o viață politică în care n'avea totdeauna inițiativa.

Dar erau și alte motive decît ale hazardurilor istoriei.

Creând Polonia unitară, Lokietek el însuși a trebuit să ție samă de tradițiile acelei independențe, acelei autonomii măcar, pe care venia s'o desființeze. Casimir, Ludovic au îngăduit și ei păstrarea vechiului spirit separatist în forma unor adunări provinciale cu drepturi întinse. Cu atât mai mult Jagello Litvanul, în țara păgână a căruia tirania șefului de războiu întâlnia piedeci interne, care-i aduceau adesea peirea, și în care fratele, vărul nu se sfiau să lucreze după interesele, gusturile și patimile lor. Iar în Rusia obiceiul de a se sfătui cneazul cu boierii săi făcea parte din datina cea mai veche și cea mai respectată.

Astfel, la 1404, dietele districtuale fură admise formal. La 1430, se hotărâ intangibilitatea acelora cari reprezintau Ținuturile în

fața regelui și, întâmplător, și contra lui. Supt Casimir, Suveranul cedă acestor nobili strânși grămadă, împreună cu delegați aleși, *nuncii,* dreptul de a decide despre războiu și pace.

Provinciile se deprind a da un mandat imperativ acestor soli, pe cari-i întreabă, îi controlează apoi la întoarcere. Obiceiul se fixează la 1468. Privilegii de monedă, de justiție se adaugă mai târziu. Dietele sunt acelea care, în caz de atac împotriva regatului, decid dacă el va fi răspins prin chemarea nobilimii, ca în Ungaria regelui Sigismund și a succesorilor săi, ori prin angajarea de mercenari, ceia ce se face cu atâta greutate, încât de cele mai multe ori izbutesc, chiar fără putință de revanșă, loviturile moldovenești ale lui Ștefan, lui Petru Rareș și altor Voevozi români din veacurile de libere mișcări războinice. Tot prin votul nobilimii — și delegații aparțin aceleiași clase — se stabilesc și mijloacele financiare cu care este să se poarte o expediție. Alegerea însăși a comandantului cade în competența adunării, ceia ce adauge încă la greutățile apărării polone.

Astfel în acel veac al XV-lea, în care se întemeiază regalitățile moderne ale Apusului, concentrând tot mai mult din viața națională, *în Polonia se produce un proces în sens invers :* an de an regalitatea își pierde drepturile ei, și aceia cari profită sunt nobilii, massa lor întreagă, din care aici, cu toate influențele străine, nu se desfac, alături de cnezii ruso-litvani, duci, conți și alți feudali de frunte, ca în Europa vestică.

Insă, dacă un Ludovic al XI-lea ajunge a concentra puterea în mânile sale, aceasta se datorește faptului că-l sprijină burghezia, acea lume orășenească ale cării începuturi trebuie căutate în „cetăți", în vechea „cetate" galică, galo-romană, franco-romanică. Ea a creat pe regele absolut. Aici însă vom vedea că *regele e acela care creiază orașul și burghezia.*

Polonia n'avea în veacul al XIV-lea orașe de comerț — de orașe cu origine veche nici nu se poate vorbi în aceste Ținuturi așa de nouă în ce privește cultura —, pentru că *drumul de comerț* însuși nu exista. El fu creat prin așezarea Genovezilor în peninsula Crimeii, prin activitatea lor trezitoare de viață în Marea Neagră. Din Germania la Caffa începură a merge materiile prime, produsele orientale, de o parte, și, de alta, manufacturile. Deci, precum, când se deschise calea de negoț către Orientul bizantin,

în veacul al XI-lea, regii Ungariei se folosiră de un mare exod de populație germană pentru a o atrage în Ungaria lor Superioară sau în Ardeal, unde toată viața cetățenească e de această origine, tot astfel în aceste veacuri al XIV-lea și al XV-lea se aduseră, și prin colonizări în masă, meșteri, negustori, toate elementele unei burghezii active și pricepute, cu obiceiurile lor de acasă, cu limba lor maternă, cu dreptul lor de Magdeburg, din deosebite părți ale Germaniei. La acești târgoveți creștini se adauseră, de pe urma prigonirilor periodice contra cămătarilor, o sumedenie de Evrei, vorbind și ei un dialect germanic, pe care, împreună cu îmbrăcămintea din Europa centrală la sfârșitul evului mediu, îl păstrează astăzi. Se mai oploșiseră ceva Evrei caraiți, din părțile rusești, și mulți Armeni, cari, din patria lor asiatică, veniseră, peste Marea Neagră, în această „Gazarie" (adecă „pământ cazar") a Genovesilor, iar, de la Caffa și din porturile vecine, pe drumul cel nou comercial, în Galiția, care fu apoi Metropola foarte vechilor așezări din Moldova — înainte de întemeierea principatului —, la Suceava, Siretiu, Roman, Botoșani și Iași.

Așa s'a creat prosperitatea economică a Cracoviei și Lembergului. De o importanță *politică* a acestor orașe nu putea fi vorba firește, în aceste împrejurări. Ele se germanizară; predica germană din biserici făcu loc celei polone; unii dintre burghezi trecură în rândurile nobilimii, dar un rost mai însemnat nu se putea dobândi de acești străini sau urmași de străini, cari, ca și în Moldova, n'au lăsat nici măcar în viața artistică urme ale prezenței lor.

Așa fiind, regele rămâne în mânile nobilimii, și el va fi bucuros când se va putea retrage într'o Curte organizată și împodobită după normele apusene, unde va închide, în mijlocul pompelor, serbătorilor, triumfurilor, o însemnătate care e în necontenită scădere, până ce influențe străine, asupra cărora ne vom opri însă pe urmă, vor veni s'o crească și s'o înalțe. Dincolo de el eră, dacă nu anarhia, cel puțin capriciul intereselor și pasiunilor, cu toată viața liberă pe care el o putea cuprinde

CARTEA a II-a

EPOCA MODERNĂ
PĂNA IN VEACUL AL XVIII-lea.

I.

Civilizația polonă și originile ei. Influențele străine.

Neajunsurile organizației politice a Poloniei contribuiră esențial la desvoltarea unei civilizații foarte puternice și variate, care se ridică mult mai presus decât aceia a Ungariei contemporane, care, pe lângă altele, erà împărțită, după zdrobirea de către Turci, la 1526, în provincia maghiară a Ardealului, în pașalâcurile turcești și în posesiunile Casei de Austria, pe când nimic nu ataca unitatea Statului Jagellonilor, în care, din potrivă, relativ iutea desnaționalizare a marilor familii ruso-litvane contribuia să afirme acest caracter de unitate cu mult înaintea actului formal de contopire constituțională din 1568.

Ni se vorbește de vechi măsuri din veacul al XIII lea luate contra năvălirii, odată cu o înceată colonizare germană, și de țerani, a limbii germane: nu știm cât temeiu se poate pune pe hotărâri care ar avea un caracter național așa cum îl înțelegem astăzi. Știm, pe de altă parte, câte influențe, și cât de adânci, veniseră cu mult înainte de aceasta de la Cehi, odată stăpânii politici, și cari au lăsat, odată cu numele regilor — catedrala din Cracovia are hramul Sfântului Venceslav —, și normele de scris. Imprăștierea Universității din Praga aduse crearea, dar fără caracter de opoziție religioasă, a Universității din Cracovia, care ajunse, prin complectarea Facultăților sale, o creațiune jagellonică. Lecțiile se făceau însă, firește, în limba latină, iar în auditoriu erau studenți din toate națiile, de la Moldova până în Anglia și în Svițera. Incă până a nu pătrunde propaganda husită, cu inovația prefacerii Scripturii în limba vulgară, se vorbește de traducerea Psalmilor în limba polonă, din îndemnul reginei Kinga, de origine maghiară, către 1250.

Totuși ucenici ai Universității, care decăzu de la o vreme,

fură marii cancelari din veacul al XV-lea, cari, ca Stanislau de Czolek, își strângeau actele de Stat pentru frumusețea formei lor literare, clerici, ca Sbigneu Olesznicki, cronicari de marea valoare a canonicului Ioan Dlugosz. In curând însă alte influențe erau să se adauge, pe de o parte pentru a îmbogăți această literatură de limbă latină, iar, pe de alta, pentru a trezi o altă literatură în limba poporului.

In frăția culturală dintre țările care scriau latinește, orice erudit din Italia Renașterii se putea simți acasă la dânsul și în această Polonie. Așa a fost și cu acel Florentin, din Casa Buonaccorsi, care se intitula Philippus Callimachus Experiens și care, descriind, după modèle clasice, lupta de la Varna, dădea în același timp învățăminte în cel mai bun stil politic italian minții aventuroase a tânărului rege Ioan Albert. Pe acest timp la Buda Napoletanul Bonfini scria istoria Ungariei pentru Matiaș Corvinul, căruia Filippino Lippi îi zugrăvise icoane de sfinți, regină fiind Beatricea de Aragonia, venită din Neapole. Ceva mai târziu, Bona Sforza ajunge să stea pe tronul Poloniei lângă pomposul și trândavul rege Sigismund, și Curtea ei cată a fi ca aceia din Milan, din Florența, din Ferrara. Această „Sarmație“ ajunge, pentru a ne exprima ca humaniștii timpului, un refugiu pentru Muzele plecate din „Hesperia“.

Cu atâta însă nu s'ar fi ajuns decât la cronici ca a lui Miechowski, lui Cromer, lui Sarnicki ori la epistole de laudă, de amplificare a evenimentelor istorice, victorii, serbări, ca ale episcopului Dantiscus (din Danzig), ale lui Cricius, și în sfârșit, la acte de Stat de o redacțiune perfectă, ca acelea alcătuite și adunate de Tomicius (Tomicki). Pentru a se avea și o literatură vulgară, dar, indiferent chiar de limbă, o literatură de luptă, o literatură populară, au trebuit să intervie și alte influențe.

Cu humaniștii veniră în Polonia pe vremea reginei Bona și de aceia cari aduceau cu dânșii și altă reformă decât a stilului latin, heterodocși ca Alciati, ca Biandrata, ca Socinus.

Ei nu fură răspinși. Dar mai ales când Marele-Maiestru al Ordinului Teutonic ajunse ducele luteran al Prusiei, la Curtea din Königsberg se adunară tot felul de spirite bătăioase, aprinse după aventuri și nebune după cariere strălucite. Astfel și acel Iacob Heraclide Despotul, care, dându-se drept urmașul lui Hercule și

marchizul de Paros și de Samos, ajunse, el, fostul caligraf de manuscripte grecești și alcătuitor de tratate latine, Ioan-Vodă al Moldovei, „fiu al lui Ștefan“, și, în această calitate, fundator de școli înalte, civilizator cu de-a sila, reformator religios, pregătitor de încoronări solemne, până sfârși în sângele său o tragicomedie fără exemplu în acest refractar mediu oriental.

Reformatorii pătrunseră și în Polonia, unde începu, cu elemente indigene, o puternică mișcare, de pe urma căreia țara nu-și schimbă legea, dar care atrase mii de membri ai nobilimii, atâția cărturari de samă și, mai ales, căzând în mijlocul unei lumi deprinse cu necontenită ceartă și discuție, produse lupte care țin decenii întregi și se păstrează pe paginile pline de viață ale unei bogate literaturi în amândouă limbile. Când Iesuiții lui Warszewicki și Solikowski se amestecară, din îndemnul Sfântului Scaun, ei nu făcură decât să crească energia atacurilor și defensivelor, așa de prielnice unei literaturi pline de însuflețire.

E epoca în care predică și scriu un Petru Skarga, cel mai însemnat dintre toți acești luptători cu vorba și cu condeiul, un Sokolowski, un Orzechowski. N'avem a face însă cu simpli campioni ai unor polemici religioase. In această țară unde nervii vibrează de un necontenit războiu, care-și găsește plăcerea în el însuși, în această lume de diete la care regele însuși trebuia să se apere împotriva acelora cari-l atacă public înaintea nobilimii și clerului —, și scenele sunt așa de aprinse, încât acest monarh, încunjurat de atâta neîncredere și supraveghere, e silit să puie mâna pe spadă —, argumentele teologice, silogismele filosofice capătă un àscuțiș necunoscut aiurea, unde, de altfel, atâta înviersunare ar scoate oștile una în fața celeilalte și ar face să curgă sângele. E vorba deci, în această revărsare de aprinsă elocvență, de suferințile țeranilor robiți, din ce în ce mai mult robiți, după exemplul Germaniei vecine, de stricarea moravurilor, de păcatele față de Dumnezeu și de omenire, care pot duce la peire și pe neamul cel mai nobil. „Priviți“, strigă Skarga însuși, „relele și pierderile care cresc de pe urma gâlcevilor voastre... Și această neunire va aduce asupra voastră servitutea în care libertățile voastre se vor îneca: pământuri imense, întinse ducate, care s'au unit federativ într'un corp complect, se vor desface, și zavistia voastră e pricina tuturor acestor nenorociri.... Veți fi ca o văduvă îndurerată, voi cari ați cârmuit neamurile lumii, și

dușmanii noștri vor râde de voi; limba voastră, Statul vostru, care se ridică mai presus de marea familie slavă, le veți pierde, pe el care numără veacuri de existență; pe el care erà odată așa de înfloritor, pe el care erà odată așa de celebru și de vestit pe lume, îl veți nimici. Veți fi supt jugul celor cari vă urăsc, dacă rătăcirile voastre nu încetează, dacă dihonia voastră nu se stânge. Veți fi fără regi, fără țară, surguniți, desprețuiți de aceia cari altă dată se temeau de voi ori vă respectau.. Cine vă va da vre-odată înapoi patria voastră, mama voastră glorioasă și binefăcătoare? Nu năvălirea străină, care vă va face să periți: căci pentru aceasta va trebui timp și mari sforțări. Și, de alminterea, când cazi după o luptă, e încă frumos, e încă nobil, e vrednic de o mare nație; dar să cazi prin certe lăuntrice, dar să piei prin înșeși greșelile tale, asta e grozav! Când fructul e pătat de-asupra, tai partea stricată, și așa-l păstrezi; dar, când e stricat miezul, îl arunci jos Așa e cu bazele republicei voastre. Și mai îngăduiți a spune: Nu-i nimic! Nu-i nimic! Polonia nu există decât prin discordie; dar ea va cădea, și veți fi îngropați supt ruine. Știu, o să spuneți: De mult ne amenințl, și tot trăim. Orbi, orbi! Dumnezeu știe vremea când trebuie să pedepsească. Oamenii zidesc incet; dar o zi ajunge ca să se dărâme." Tot ce trăiește, luptă și pătimește în Polonia își află răsunet în acest stil profetic, de care se înflăcărau mulțimile. Aceleiași inspirații îi răspunde lirica de intimitate religioasă și familiară a celui d'intâiu adevărat poet polon, Jan Kochanowski, traducătorul Psalmilor.

Dacă această notă o dă societatea polonă ea însăși, îndemnul a venit din Apus. Și acest Apus va trimete și altele, care vor ține și mai departe vie această puternică și variată literatură.

La 1572 Sigismund-August moare, lăsând ca singură moștenitoare pe sora sa Ana, trecută acum cu vrâsta. Dieta de alegere, cuprinzând întreaga nobilime a regatului, se adună. Se va alege, de și mai erau Piești în Siberia — căci Mazovia, guvernată cu titlu de vasalitate de altă ramură, se încorporase la regat în 1561 —, un principe străin, a cărui autoritate, firește slabă, va da și mai mari speranțe unei nobilimi a cării singură legătură e dreptul fiecăruia de a-și face voia (ceia ce s'a întrupat în formula lui „liberum veto", opreliștea opusă de oricine, după plac, legii pe care conștiința lui n'o aprobă ori interesul lui n'o

admite). Candidații nu lipsesc: Austriecii în rândul întâiu,—cari dăduseră lui Sigismund-August pe două din soțiile sale—, Ernest, fiul Impăratului Maximilian al II-lea, prinți suedezi, regele Ioan și fiul său Sigismund; apoi ducele Albert de Prusia, Electorul de Saxonia, markgraful de Anspach, în sfârșit Marele-Duce de la Moscova însuși, care voiă să fie rugat; ba chiar prințul frances Henric de Valois.

Fiindcă nu era vecin și n'avea nimic de urmărit pentru țara de unde venia, acesta e ales. El va stăpâni câteva luni, mai slab decât orice alt Suveran polon, făcând ce e datina, ce convine la mai multă lume, ce jignește mai puțin pe unul și pe altul, în margenile acelei convenții ce i s'a impus la alegere, — *pacta conventa*. Când fratele său, Carol al IX-lea, îi lasă la moarte Coroana, mult mai strălucitoare și având alt sens național, a Franciei, el se strecoară din palatul său și, într'o răpede străbatere a Germaniei, a Italiei, ajunge la Paris, de unde a crezut, un timp, pe vremea când se vânturau planurile nordice arătate mai sus, că ar putea păstra o autoritate nominală în regatul pe care cu așa de puțină durere îl părăsise.

Dar această domnie scurtă a unui Francez face și mai strânse legăturile cu extremul Apus european, unde se desfășura o vioaie civilizație inovatoare, pe aceleași baze ale autorității. clasice. Precum au venit în Polonia episcopii, secretarii, emisarii candidaturii lui Henric, și acei cari merg pe urmele lor, astfel Poloni deprind tot mai mult drumurile spre Ungaria, spre Imperiu, spre Paris și chiar spre Londra reginei Elisabeta. Familia Laski, bine înzestrată, dar nestatornică, din care răsar pe rând diplomați pentru Habsburgii din Ungaria, episcopi, candidați la tronul Moldovei, ca Albert Laski, ajutătorul lui Despot și trecătorul proprietar al Hotinului, poate servì ca exemplu. Italianul Guagnini înfățișează lucrurile polone contemporane; Herburt dă în limba franceză o istorie a regatului. La Padova, studiind operele de tehnică militară ale celor vechi, Ioan Zamoyski se pregătește să fie unul dintre cei mai mari generali ai epocei sale.

Un strașnic om de războiu e dat ca rege Poloniei de noua alegere din 1575. Iarăși se prezintase candidatura austriacă[1], a

[1] Fuseseră și acelea a doi nobili din sângele Piaștilor, Ioan Kosta de Sandomir și Andrei Tenczynski. Candidase și ducele Alfons de Ferrara.

arhiducelui Ernest. Sultanul însă adause stăruințile sale, pline de un neapărat efect, la meritele de om politic și de căpitan ale Voevodului ardelean Ștefan Báthory, și acesta, sprijinit, de puternicul Samuil Zborowski, izbuti. Izbânda lui era cu atât mai ușoară, cu cât vechea dinastie din Ardeal, Zápolya, pornind din părțile Zipsului, la „hotarul întreit“, avuse legături strânse cu Polonia, și cu cât nu se uitase în această țară marele rol avut în această „Semigradzie“ carpatică de regina Isabela, a regelui Ioan, fiică a lui Sigismund și a Bonei Sforza.

Ardeleanul a fost cel mai mare rege pe care l-au avut Polonii. El supuse Danzigul, care ținea cu adversarul său austriac; Livonia, în care pătrunsese Ivan Groaznicul, afară de Riga și Reval, fu liberată; Smolenscul, pe care Rușii îl ocupaseră la începutul veacului, li fu smuls înapoi; și, în afară de aceasta, trupele polone ieau Poloțc și se înfățișează și supt zidurile Pscovului. Vitebscul fu pierdut la pacea de la Zapolsc (1582). La moartea ducelui Magnus de Holstein, care avea o parte din Livonia (1583), ca „rege“, Polonii îi stăpâniau moștenirea, pe care o împărțiră în Palatinatele de Wenden, Dorpat și Pernau.

E drept că față de Turci politica acestui fost vasal al Sultanului, care lăsase în Ardeal pe fratele său Cristofor mai mult ca un locțiitor — și aceasta numai ca să mai apară în vederea tuturora vechiul nex cu Poarta otomană —, n'a avut prestigiu, ba adese ori nici demnitate. Aceasta o spunea mulțimii adunate la Lemberg ca să-i vadă sfârșitul mîndrul Domn moldovenesc de uzurpație Ioan Potcoavă, înainte de a-și pleca frumosul cap pe trunchiu în așteptarea loviturii călăului, înmărmurit de vitejia acelui pe care erà să-l sacrifice. Pe aceiași piață lioveană a curs apoi sângele lui Iancu Sasul, alt Domn moldovean trecut în Polonia pentru a încredința soarta sa onoarei marelui popor vecin. Atâtea scrisori ale regelui către Sultan, către Marele-Vizir sunt pline de cele mai umile asigurări de prietenie, și ca răspuns adese ori Vizirul singur credea că trebuie să răspundă unui stăpânitor care nu se putea pune alături cu Domnul Bizanțului păgân. Cu atât mai mult, cu cât, pentru a scăpa de prădăciunile Tatarilor din Crimeia, li se trimetea acestora în fiecare an un dar care erà privit ca un adevărat tribut.

Insă, în timpul când, ca să urmărească la alte hotare interese esențiale ale acelor cari se dăduseră pe sama lui, Ștefan între-

buința, ca un bun cunoscător al moravurilor și apucăturilor turcești, aceste mijloace, fiind însuși un Turc și jumătate, el se pregătia în vederea unei mari opere de cruciată care ar fi dus hotarele Poloniei până la Dunăre și, pentru întâia oară, — căci în lupta de la Varna Vladislav al III-lea luptase ca rege al Ungariei —, i-ar fi dat locul de frunte în apărarea și răzbunarea creștinătății contra Turcilor osmanlâi.

Soldații lui, garda ungurească, trabanții, și aceia de cari s'a servit pe urmă Ioan Zamoyski, în împrejurările pe care le vom vedea și care ni-au fost nouă așa de neprielnice, au format cea d'intâiu adevărată oștire a regatului polon, capabilă de a sprijini o monarhie modernă, pe care, dacă ar fi avut urmași din timpul său, regele Ștefan — moare la 1586, încă tânăr[1], — ar fi izbutit s'o și întemeieze.

Până să poată face din ea o puternică unealtă sigură de luptă contra Turcilor, el s'a îngrijit să puie, fără a rupe cu Sultanul, un frâu statornic Tatarilor. Pentru aceasta s'a servit de Cazaci.

Nimic național nu se găsește la începuturile lor. Adunătură de tot felul de pribegi, țerani poloni fugiți de iobăgie, țerani ruși din vechea Lituanie, emigrați din Statele Marelui-Cneaz muscălesc, căutând în lupta cu păgânii câștig și glorie, Români, mai ales Moldoveni, din vremea când, după Petru Rareș, nu mai sunt războaie ale lui Vodă, ei poartă numele care la popoarele turanice are sensul unic de: vagabond. Se oploșesc în acele ostroave ale Niprului, la „praguri“ — de unde numele, mai târziu, al Cazacilor *Zaporojeni* —, de unde odinioară plecau șeicile vechilor Ruși varegi, cari prădau coastele Mării Negre, și până la Constantinopol. Aleg un Hatman spre a hotărî după împrejurări direcția în care se face războiul, care e pentru dînșii un mijloc de traiu. De obiceiu însă ei sunt dușmanii îndătinați și chemați ai Tatarilor, pe cari-i așteaptă de la incursiile lor prădalnice pentru a-i desbrăca de pradă în folosul lor propriu.

De câte ori e vorba de a se da o lovitură Tatarilor și, prin ei, Turcilor, regele Ștefan aruncă pe acești „Nizovii“, dar, la orice plângere de la begii și Pașii vecini ori chiar de la Constantinopol, el răspunde adăugind expresia propriei sale indignări împotriva unei astfel de „adunături“, care nu e, propriu-vorbind,

[1] Soția sa, infanta Ana, avea 52 de ani la căsătorie.

pe teritoriul său și pe care n'o poate nici stăpâni, nici distruge. Dar el li-a dat, la 1576 încă, un statut; Hatmanul lor va fi recunoscut de Coroană, acțiunea lor va fi condusă de interesele de Stat polon. Astfel puterea militară a regatului s'a adaus cu un nou și puternic element.

In aceste împrejurări se ține noua adunare de alegere. Dintre Austrieci, arhiducele Maximilian are mai multe șanse decât rudele sale Ernest și Albert. O parte dintre nobili se și opresc asupra numelui său, și el își va căuta cu armele tronul care crede că i se cuvine, până va cădea, la Bendzin, în mânile lui Zamoyski.

Acesta e, de fapt, regele Poloniei sale. Dar pentru formă el a făcut să se unească cea mai mare parte dintre tumultuoșii votanți asupra persoanei acelui prinț de Suedia, Sigismund, fiul regelui Ioan, care prin mama sa, Ecaterina, din sângele vechilor regi, — era sora Anei, văduva lui Ștefan, — avea și drepturi dinastice asupra Coroanei polone și care, pe lângă aceasta, crescut în legea și limba polonă, făgăduia regatului Estonia[1].

Domnia lui, îndelungată și plină de tulburări, e o epocă de criză pentru Polonia însăși, ca și pentru toată lumea răsăriteană.

Ca să fie înțeleasă în sensul și în motivele ei trebuie însă a se lămuri acum viața Rusiei moscovite în veacul al XVI-lea.

II.

Rusia veacului al XVI-lea ca o continuare a Statului Hordei.

Vechea Rusie înainte de Ioan al III-lea († 1506) cuprindea, față de o Polonie-Litvanie pornind de la Marea Baltică pentru a se sprijini la Răsărit pe Nipru și a se opri la Sud numai în pustiile tătărești de de-asupra Mării Negre, un teritoriu ceva mai mic, fără hotare definite, neavând niciuna din gurile râurilor ce-i străbăteau întinderea. Cuceririle lui Ioan ele însești și ale fiului său Vasile (1505-33) s'au întins numai în Nordul nestrăbătut și fără importanță ori în Vest, prin biruințile câștigate

[1] Estonia, cedată, de fapt, de Sigismund, se declară la 1600 în favoarea Suediei. Pentru Livonia se dăduseră lungi și grele lupte.

asupra ginerului lui Ioan, prințul litvan și apoi regele polon Alexandru, care nu fu în stare să păstreze contra acestui concurent, dispunând de toate puterile Statelor sale, Smolenscul și regiunile încunjurătoare (1514-22). Dacă el și-a supus Novgorodul, în felul sălbatec ce se poate închipui, înăbușind sângeros o ultimă revoltă desperată a unor negustori cari erau deprinși cu o viață liberă, închinată câștigului fără părtași în stăpânitori, acest oraș, înfloritor până atunci și de atunci menit unei răpezi decăderi, erà și mai înainte în raza de ocrotire și ascultare a Marelui-Cneaz. Tverul lui Mihail Borisovici n'a fost atât de mult o anexare pentru Moscovit, cât indispensabila supunere a unui principat separatist, care nu avea niciun rost și căruia-i lipsiau și toate mijlocele de apărare; de altfel o cneghină de Tver, Maria, erà soția lui Ivan[1]. Noul principe, Vasile, se va întinde la Pscov și Riazan, unde stăpânește încă nn cneaz, Ioan (1520). Și totuși, chiar după aceasta, Case de cnezi au mai rămas, până târziu în veacul al XVI-lea, în Severia, la Putivla, la Starodub, la Novogradec, la Corsita. Ion-Vodă cel Cumplit, Domnul cel crunt al Moldovei, a luat pe Maria, fiica unuia din acești prinți, în zilele lui de pribegie la Muscali.

Din potrivă, expansiunea rusească, moscovită, supt Ivan al IV-lea, cel Groaznic, s'a făcut cu o răpeziciune extraordinară, întinderea Statului îndoindu-se, chiar întreindu-se, întru cât se poate vorbi de hotare la formațiuni politice cu un caracter încă haotic și provizoriu. S'a luat, între 1548 și 1552, Cazanul, prin luptă, și puțin mai târziu, prin închinare aproape de bună voie, și Astrahanul, unde stătea al doilea dintre acești Hani de sfărâmare a Hordei de Aur. Apoi cete rusești, de un caracter pe care-l vom stabili îndată, pătrund în lumea tătărească a Siberiei și, învingând pe rând un Han care asculta odată de urmașii lui Ginghiz-Han, își robesc țara nesfârșită, pâuă la ghețurile din Miazănoapte și la depărtata Mare a Răsăritului.

Niciodată cuceriri nu s'au făcut însă cu mai puține mijloace. Societatea moscovită e încă în copilărie, și-i lipsește tot ce formează o organizație: osebirea claselor, consolidarea, stabilirea raporturilor materiale și juridice dintre dânsele, găsirea mijloa-

[1] In acest sens s'a răspuns și reclamațiilor, din 1485, ale regelui Poloniei.

celor prin care să se poată lega cu un minimum de libertate și inițiativă, omenească măcar, o autoritate indispensabilă. Cercetători mai noi încearcă azi a studia viața țerănească din provinciile Moscoviei așa cum se studiază aceia din Franța, din Anglia, unde clasele rurale au avut, oricum, o adevărată desvoltare. Aici, supt boieri, supt mănăstiri, plugarul își pierde toate drepturile de care se împărtășia în vechile obști ale slavismului primitiv ; dacă există unele mijloace prin care se poate desrădăcina din pământul pe care pune să-l lucreze pentru altul, aceasta nu înseamnă că ele-i pot da putința de a reface condițiile, cu mult mai bune, în care trăia înainte de practicele scandinave, bizantine și, la urmă, tătărești ale stăpânitorilor săi. Nu întâlnim nici oști țerănești ca ale Moldovei și Țării-Românești până departe încă în acest veac, nici nemulțumiri, răscoale, formațiuni revoluționare rurale ca acelea de care vom da la Rușii din Polonia.

Burghezia într'un sens mai înnalt al cuvântului n'a existat niciodată la Moscoviți. Modelul bizantin nu aduce libertăți municipale, și cel tătăresc, încă mai puțin. In Nord, la Novgorod, la Pscov este o influență a spiritului orășenesc german și a împrejurărilor din provinciile baltice, dar atâta n'ajunge ca să putem vorbi de o desvoltare politică a unei negustorimi care e prea egoistă și prea meschină pentru aceasta. Decăderea instituțiilor vechi e evidentă, și ele nu s'ar putea potrivi de loc cu acel regim al Marilor-Cnezi, cari pornesc măceluri în massă și mută la Moscova lor până și clopotele care chemau odată la adunare pe cetățenii Novgorodului. Vom găsi numai negustori bogați, capabili de inițiative comerciale, cu toate riscurile și câștigurile lor, și pentru a se cuceri Siberia a trebuit astfel îndemnul, fără nicio legătură cu voința celui „Groaznic", al fraților Strogonov, cari nici nu întrebuințează oastea aceluia, ci numai pe Cazacii, năimiți, ai lui Iermac.

In sfârșit, — alături de un cler, care, la sfârșitul veacului al XVI-lea, va căpăta un șef de mai mare prestigiu în Patriarhul pe care-l face căpetenia, în pribegie strângătoare de milostenii, a „Marii Biserici" din Constantinopol, cler care nu lucrează de sine, ci se confundă cu „aristocrația", din care pleacă une ori episcopii săi, — această „aristocrație" e alcătuită—, ca la Turcii osmanlâi, cari n'au știut niciodată, în lumea lor de dregători sclavi, ce poate însemna o „familie mare", cu trecutul, averea

și tradițiile ei, ca la Tatari, unde, iarăși, supt Hanul atotputernic, proprietar al lucrurilor și al oamenilor, nu sunt decât robi, de aceiași treaptă și de aceiași calitate—, numai din creaturi ale favoarei, din parveniți ai norocului, din scormonitori ai viițiilor și din lingușitori ai patimelor. Pe când numele familiei, „porecla", nu lipsește încă de pe la 1400 la boierii munteni, iar ai Moldovei și mai înainte chiar se numesc după locul de origine, după moșie, după anumite însușiri sau defecte („de la Șomuz", „Limbă-Dulce", etc.), pe când nobilii lituanieni, cari au adoptat modele polone, formează o clasă cu conștiință de sine, la Moscova toți acești Adașev, Pojarschi, Curbschi, Romanov se simt numai ca indivizi, în locuri pe care azi le au și mâni le pot pierde. Când se spune că Ivan al IV-lea, ajuns minor pe tron, e tutelat de boieri, trebuie să se înțeleagă o clică de câteva persoane, nu o întreagă categorie socială. Și, de alminterea, streliții teribilului domn vor face spărturi mari, de atâtea ori, în rândurile acestor sfetnici, a căror „dumă" e mai mult o adunătură de curtizani — fără o Curte —, decât un corp de Stat. Altfel e numai când, ca în cazul familiei Glinschi, din care e Mihail, care învățase meșteșugul războiului pe lângă Albert de Saxonia [1], și Elena, mama tiranului, vin nobili de peste hotar, de la Rușii din Litvania și, în genere, din Apus.

Astfel stăpânul face ce vrea. Și Ivan nu lipsește de la aceasta. Când scapă de obrăznicia acelora cari uitaseră că lupușorul va crește și va avea dinți de sfâșiat, el își face de cap cu dânșii și cu ceilalți, cu ai săi mai mult decât cu învinșii pe cari biruința i-i dă în mână. Ce nu i-a trecut prin minte? La un anume moment s'a făcut că abdică, a lăsat un înlocuitor, s'a retras, cu favoriții săi, într'un colț de pocăință, „oprindu-și" numai anumite puteri (de unde numele de *oprișcini* pentru aceste rezerve de posesiuni și de oameni), pentru ca pe urmă să apară din nou ca răzbunător, încheindu-și din când în când, cu mulțămire, teribilele liste ale capetelor tăiate, cu care, în stil de Scriptură, dar în spirit de rege asirian ori, mai aproape, în spirit de Han-Tatar, se mândrește înaintea lui Dumnezeu. Oricât s'ar spune că icoana pe care o avem despre el — și care nu se găsește și în cronicile mos-

[1] Supt Mihail începe și Ostafie Dașcovici, de care va mai fi vorba aici (Wagner, *l. c.*, XLVI, p. 210).

covite —, vine din ura Livonienilor amenințați de dânsul, precum icoana lui Vlad Țepeș e înrâurită de ura, asămănătoare, a Sașilor prădați și chinuiți, „Ioan Basidiles“, cum se intitulează e însuși scriind în Apus Latinilor, a fost cu adevărat „Grbaznicul“.

Dar aceasta nu presupune mărire, putere, inteligență politică și consecvență. In zădar le-am căuta la dânsul. Nimic nu ni îngăduie a le bănui la acest monstru ipocrit și falș.

Și de ce mijloace relativ puține dispune acela care se îmbracă în brocardul de aur cel mai fin, în blănile cele mai rare și întinde ospețe de o zi întreagă în care el, păstrând vechiul taler prost, servește pe musafirii săi din aur și din argint, uimindu-i cu scânteierea pietrelor scumpe pretutindeni risipite! Tezaurul lui nu e un Tezaur de Stat, strâns cu îngrijire pentru scopuri politice. Armata, pe care nu o cere supușilor săi, e prea puțin potrivită pentru un mare și adevărat războiu. Spre a lovi în Poloni, în cavalerii din Livonia, el trebuie să recurgă la Tatari, luând și nelegiuirile lor pe conștiință. Iar la asediul Cazanului, marea ispravă militară din acest timp, mărturisirile din jurnalul lui Andrei Curbschi arată că întâiul corp, supt doi cneji avea abia 8.000 de „soldați aleși“, contra cărora ieșiră doar 5.000 de călăreți și 10.000 de infanteriști ai Hanului. După atâta luptă reședința acestuia poate fi încunjurată, „de nu putea nimeni nici să între, nici să iasă“. Se pierd totuși șepte săptămâni punând la cale alaiuri bisericești pentru a birui „farmecele“ Tatarilor, cari prin meșteșugurile lor chiamă potopuri de ploaie. Când se dă ultimul asalt, ajunge o jumătate de ceas pentru ca apărătorii să fie goniți de pe ziduri.

Atunci cum se explică aceasta așa de răpede întindere peste Ținuturi așa de importante?

De fapt, stăpânitorul creștin de la Moscova nu înseamnă, cu toată ortodoxia lui, ceva cu totul nou în viața acestor Ținuturi; el nu e, ca regele Ungariei, un căpitan de cruciată, dator a da luptă păgânilor în numele unui principiu cu desăvârșire protivnic, pe care trebuie să-l ducă la biruință. Deosebirile sunt, când te uiți mai bine, mai mult la suprafață. Altfel n'am vedea pe cutare fii de prinți din Pscov, din Novgorod trecând la legea Islamului, pe Ostafie Dașcovici, de care s'a vorbit mai sus, servind pe unul din Hanii tătărești contra creștinilor pe cari-i prădă

fără ca acesta să-l facă a fi aruncat pentru totdeauna din obștea acestora[1]. Și, pe de altă parte, n'am întâlni cu numele de Petru pe un „Țareviciu", fiu de Han, al Cazanului; ba chiar pe un alt urmaș al lui Ginghiz-Han, Simion, însărcinat cu vicariatul formal în Moscova, pe vremea când Ivan pretindea că s'a retras de la orice amestec în afacerile Statului său.

Așa fiind, *Marele-Cneaz nu e decât unul din urmașii Hanului Hordei-de-Aur,* și *acest Stat al său formează deci, pe lângă Cazan, Astrahan și Crimeia, al patrulea din cele care s'au desfăcut după ruperea vechii unități, dar fără ca tradițiile acestei unități să fi dispărut din mințile unor oameni, cari, creștini sau musulmani, tind către restabilirea ei.*

Astfel, precum Moscoviții acceptaseră odinioară pe Tatarii din vremile puterii Hordei, Tatarii acceptă, la rândul lor, fără un sentiment de rușine și umilință, fără altă împotrivire decât accia ce se întâmpină în hărțuielile dintre rivali, pe acești Moscoviți, cari joacă față de Impărații mongoli de odinioară rolul pe care Germanii l-au jucat față de Romanii din Apus sau față de Romanii bizantini din Răsărit, în rândul întâiu Bulgarii. La Cazan se cere hotărârea Muscalului atunci când doi pretendenți se luptă pentru Scaun și, cum odată, în asemenea cazuri de gîlceavă, Hanul își trimitea locțiitorul, așa trimete Ivan al IV-lea pe unul din Voevozii săi.

Și, când se ajunge, după o supunere întreruptă prin revolte, la cucerirea definitivă a celor două State tătărești de pe Volga, nimic nu se schimbă aici. Ce se petrece în Vest nu-și află nimic corespunzător aici. Colonizarea se va face numai pe încetul și fără o intervenție a oficialității, care se mulțămește a-și ridica cetățile, „creapostele" sale. Negustorii cari vin în Cazan și Astrahan și-au dat singuri samă de câștigul ce se poate avea în aceste locuri pe care Volga și Marea Caspică le pun în legătură cu caravanele Persiei și Indiei. De aici și întreprinderea, pomenită mai sus, a Strogonovilor către Siberia.

Unul singur din Hanate scapă de această *restaurare creștină a unității mongolice:* Crimeia. Dar nu prin mijloacele sale proprii și dintr'un antagonism firesc între creștini și musulmani, între Muscali și Tatari. In 1475 flota otomană, de mult stăpână în

[1] Wagner, *o. c.*, LXXI, p. 499 și urm.

Marea Neagră, iea Caffa genovesă; ultimele rămăşiţe de stăpânire creştină în aceste părţi cad. Până să se facă aceiaşi soartă, la 1484, cetăţilor moldoveneşti, Chilia şi Cetatea-Albă, Hanul, „Împăratul“ crâmlean trebuie să se plece înaintea aceluia care la Constantinopol, cu un rang mult inferior, e numai emir şi Sultan. El primeşte de la acesta învestitura şi introduce Ieniceri în locurile de mai mare însemnătate militară. Cu tot respectul ce i se dă, el a devenit astfel un vasal, şi urmaşii lui vor fi puşi şi scoşi după hotărîri de la Inalta Poartă. Aici opera de reconstruire a Rusilor nu poate înainta.

Ei vor trebui să vadă cum Soliman-cel-Măreţ, biruitor asupra lui Rareş, iea Basarabia-de-jos întreagă, prefăcând Tighinea, într'un Bender turcesc, cum la Nipru se ridică puternicele ziduri ale cetăţii Ozù sau Oceacov (1584) şi doar dacă se putu împiedeca acel plan al Marelui-Vizir Mohammed Socoli, care, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, căuta să lege printr'un canal Donul şi Volga, ceia ce, cu un Caucas pe deplin turcesc, însemna totala înlăturare de la Marea vie a Sudului, care ducea la împărătescul Constantinopol.

Vom vedea ce putea să deie domnilor Moscovei drepturi asupra cetăţii lui Constantin. Observăm însă că, deşi titlul de Ţar pe care — „Ţar şi stăpân al tuturor Rusilor“ — îl luă Ivan-cel-Groaznic, al cărui bunic era numai „gospodar al tuturor Rusilor şi Mare Cneaz la Novgorod, Moscova, Vladimir, ş. a.“, nu e decât un derivat din „Chesar“ al Bizanţului (Kaisar; cf. germanul Kaiser), el a fost atribuit, în graiul Slavilor, Hanilor Hordei şi celor din sfărâmăturile ei. Până departe — şi la Poloni, în acte latine, — apare altfel Ţarul Perecopului care e Ghiraidul din Crimeia. Şi în aceasta se descopere ideia dominantă în acţiunea Moscoviţilor, ca şi sentimentul de supunere *datorită* din partea Tatarilor.

Ce slabă, interesantă, superficială, formală apare, pe lângă această atât de puternică influenţă simpla modă bizantină!

Au dreptate de sigur aceia cari spun că Sofia Paleologa a adus la Curtea soţului ei, Ivan al III-lea, care-şi zice de acuma Ioan, — iar, cum am spus, „Groaznicul“ se intitulează „Ioannes Basilides“ — datini, pretenţii, ceremonii, norme de etichetă nouă. Prin ea s'a încercat un slab început de Curte, deşi aici n'a fost, ca la noi, strămutarea întregii ierarhii bizantine, pe care n'au

avut-o nici Slavii de peste Dunăre, Bulgarii și Sârbii ; s'au introdus alaiurile strălucite, și genuflexiunile tătărești au căpătat o formă ceva mai potrivită cu demnitatea umană, de care până atunci nu se vorbise pe-acolo. De la sosirea ei încoace, cum am arătat, apare ca stemă moscovită vulturul cu două capete. In orașul cu case de lemn, fără acele vechi lăcașuri care făceau vestit Chievul, fie și în actuala lui robie polonă, prin voința ei, cu meșteri mai pricepuți, pe cari-i adusese, s'au ridicat clădirile de piatră ale bisericii Uspenschi și altora, ale Palatului de granit. Am arătat și în ce fel acest nou spirit a influențat istoriografia rusească. Să adăugim că atunci întâiași dată urmașii lui Ivan Calita pretind la acea descendență dintr'un frate (!) al lui August pe care o întâlnim mai târziu în scrisorile lor către creștinătatea apuseană [1].

Dar pe lângă faptul că puțin după această căsătorie, în 1483, Elena lui Ștefan-cel-Mare va aduce aceleași practice bizantine [2], nu trebuie să uităm că această nepoată de frate a ultimului Cezar grecesc de pe Bosfor e crescută din cea mai fragedă vrâstă în pribegie, că a primit înrâuririle acelei Rome de unde vine, că a fost măritată de Papa, care i-a găsit, pentru scopurile sale și ale cruciatei, acest sălbatec soț în depărtatul Răsărit, că ea a fost însăși catolică până la schimbarea de confesiune din ajunul chiar al căsătoriei sale, dar, înainte de toate, că e o fiică a Renașterii italiane. De aceia un Florentin, și nu un Bizantin, cu tot numele său de Aristide, e acel Fioravanti pe care-l ține ca arhitect la Moscova. Niciun nume de învățat grec nu se poate însemna pentru cultura rusească din acest timp decât al acelui Italian, cunoscut prin finețea și elocvența desvinovățirii sale într'un proces vestit, care a venit aici, tot din Apus, dar urmând numai pasiunii lui de a rătăci.

Totuși nu vom întâlni aici Italieni decât doar, alături de mai mulți Germani — și din Silesia [3], din Spira, la Rin —, în rândurile ostașilor, ale specialiștilor de artilerie și săpare a minelor.

---

[1] Paris, *l. c.*, p. 429 și urm.

[2] Pentru alte relații cu Moldova decât cele știute. Kojalowicz. la Wagner, XLVI, p. 220, care vorbește de oprirea, în 1527, la Poloni, a unei solii moldovenești ce revenise de la Muscali. V. și broșura noastră *Câteva lucruri nouă din relațiile cu Rusia*, Iași 1918.

[3] Aduși de Schleinitz, supt Vasile, din însărcinarea lui Mihail Glinschi.

Legăturile cu Apusul nu ating în rândul întâiu nici Germania, deși Ivan al IV-lea trimite, un an de la încoronarea sa, — cea d'întâiu în Moscovia —, soli între cari și un Schlitte, la Impăratul Carol Quintul, vorbindu-i și de bogații bancheri Fugger, cu cari ar voi să aibă a face, iar în 1556 la Ferdinand, urmașul acestuia, cerând voie de a face negoț prin portul Anversului. Mai târziu, la 1600, rămășițele Hansei se gândiră a-și reface contuarele rusești [1].

Am pomenit de acele legături cu Franța, care nu pleacă numai din scurta prezență a lui Henric al IV-lea pe tronul din Varșovia. Se vor face încercări serioase de comerț în această depărtată țară apuseană. Incă de pe la 1550 vine aici un Francez, deși nu cu vre-o misiune oficială [2]. Se socotiau ca având legături cu Moscovia negustorii din Normandia, Bretania, Paris, Orléans, la Rochelle. Jean Sauvage din Dieppe umbla prin Rusia la 1586 [3]. Se amintesc dascăli, medici. Cutare Țar de uzurpație doria, se spune, să vie în Franța. Pentru ca apoi, la începutul veacului al XVII-lea, să întâlnim, după negustorii cari caută coasta înghețată a Rusiei de Nord, ambasadori regali ca Pierre Delaville (1611), ca de Hayes, ca Talleyrand (1630). Un Francez, căpitanul Margeret, care a trăit mult timp în aceste părți, va da prețioase știri într'o cărticică despre Moscovia, care a fost mult întrebuințată, ca un izvor capital. Și, în acest timp, soli moscoviți, un Mihail, un Ivan Condirovici, apar la Paris [4].

Relațiile de căpetenie sunt însă cu Anglia. Căutând un drum către bogățiile Persiei și Asiei Centrale, vin la Muscali, în 1553, doi soli englezi, Willoughby și Chancellor, cari sunt pentru aceste regiuni rusești ceia ce a fost puțin mai târziu un Hareborne, deschizătorul comerțului cu Turcia și provinciile supuse Sultanului. Un Thomas Randolph va căuta pe urmă câștiguri mai modeste. Cum Livonia e închisă, ca și Estonia și Curlanda,

[1] Wagner, *l. c.*, LXXII, p. 39 și urm. Boris Godunov trimite copii ruși la Lübeck ca să învețe latinește și nemțește.

[2] Cf. Paris, *o. c.*, I, pp. 328-9, 365.

[3] *Ibid.*, p. 386. „C'est la coustume du pays que de bien boire", spune el (p. 392).

[4] *Ibid.*, p. 402 și urm. Cartea lui Margeret se chiamă : „l'État de Russie et du Grand-Duché de Moscovie". — Se propunea colonizarea Livoniei cu 6.000-10.000 de Francezi. La Reval ei aveau un consul *(ibid.*, pp. 349-50, 360). Propunere de cruciată franceză contra Muscalului, *ibid.*, pp. 363-4.

vecine, de Ordinul Cavalerilor întâiu, apoi de Poloni și de Suedezi, cu cari Ivan a avut un războiu fără succes între 1554 și 1557, se face, anume pentru a se da țerilor rusești de supt Coroana Moscovei o putință de a răsufla spre Apus, portul nordic de la Sfântul Mihail Arhanghelul, fundațiune tot așa de engleză ca și portul actual de pe coasta Murman. Ba Ivan, dese ori văduv, va avea ciudata ideie de a peți pentru dânsul pe regina Elisabeta sau, în lipsa ei, măcar pe doamna de la Curte care i-ar fi în deosebi recomandată de dânsa, — ceia ce se și făcu, fără ca însă, bine înțeles, nunta să se fi serbat vre-odată. La 1601, la 1603 soli englezi se afla la Moscova, într'un timp când se întrețineau și relații cu Olanda.

In același timp influența Apusului vine prin Ordinul Iesuiților, care, fără legătură cu așezările lui din Polonia, răsbate aici și e tolerat de Țar. Possevino, acela care a luptat contra calvinismului în Ardealul Báthoreștilor, pătrunde, prin ocrotirea regelui Ștefan, în Moscovia însăși, unde face minuni. Pe un timp când Rușii din Galiția încheiau un act de Unire cu Biserica romană, el îndeplinește aici o operă însemnată și trainică pe care vom vedea pe urmă cine, nu din lăuntrul însuși al țerii, a împiedecat-o.

Ivan nu vedea însă ce poate aduce cu dânsul acest catolicism, care trebuie să întrebuințeze comunitatea slavă pentru a năvăli tot mai adânc în această lume politică de caracter tătăresc, tot mai nepotrivit cu timpul. El însuși primise, când cu alegerea polonă din 1573, în care și el era candidat ca și fiul Impăratului german, o scrisoare de la acesta, care-i propunea împărțirea Statului Jagellonilor, Litvania venind la Muscali: „Vom reuni“, spunea Habsburgul, cam două sute de ani înaintea celei d'intâiu împărțiri a Poloniei, „silințile noastre pentru ca regatul Poloniei și Litvaniei să nu se desfacă din Statele noastre. Imi e tot una ori de va fi fiul mieu ori al d-tale care ar ocupa tronul.“ Și când se alese, altădată, candidatul turcesc, Ivan avu una din marile lui furii, propunând el acuma Impăratului o Ligă care i-ar fi dat măcar Livonia[1]. In schimb, Ștefan îi luă Polotc și asedie și Pscovul.

[1] *Ibid.*, pp. 376, 379.

Când Ivan muri, aproape în momentul când Zamoyski ajunge stăpânul Poloniei prin alegerea lui Sigismund Wasa, fiul său Fedor, care suna, pentru plăcere, clopotele prin biserici și-și trimitea în agonie nevasta la mănăstire, lăsând ca moștenitor pe „cine o vrea Dumnezeu“, dispare iute, și boierul Boris Godunov, fratele Țarinei, aleasă ea întâiu pentru a succeda soțului, ajunge Țar. El ocrotește pe Luterani, li îngăduie biserică în Moscova, li dă clopote, și primește, la 1601 și 1603, legați ai Papei în Capitala sa [1]. Printr'însul — când eră numai regent, — întrebuințându-se greutățile interioare ale Suediei, se capătă pentru Rusia, în sfârșit, mult dorita deschidere la Marea Baltică, prin Ingria și Carelia, la 1595, sperându-se și adăugirea Estoniei și Livoniei. Nici lui nu-i este îngăduită însă o mai lungă domnie, nici fiul nu poate păstra Scaunul părintesc.

Căci Cazacii, și ai Niprului — să nu uităm: în continuă legătură cu Polonia și cari neliniștiseră Domnia bietului Moldovean Petru Șchiopul prin necontenita aducere de pretendenți ca Ioan Crețul, Ioan Potcoavă, — ridică, împreună cu Adam și Constantin Vișnievițchi, nobili ruși din Litvania, rude cu ginerele lui Ieremia Movilă, Domnul pus de Zamoyski în Moldova, pe un călugăr, Grișa Otrepiev sau altul [2], care pretindea să fie Dimitrie, fratele Țarului Fedor, scăpat de cuțitul ucigașilor întețiți asupra lui (1605). Marta, mama lui Dimitrie, declară că-l recunoaște. Iesuiții îl susțineau.

Ajuns Țar, — „prea-seninatul și neînvinsul Dimitrie Ioan, cu mila lui Dumnezeu Impărat și Mare-Duce a toată Rusia și al tuturor domniilor Tatariei și al mai multor stăpâniri supuse Moscovei domn și rege“, cum se intitulează [3], — ciudatul pretendent, un tânăr destul de plăcut, se împrietenește și mai mult cu Polonii, luând de soție, după făgăduință, pe Maria Mniszek, și se sprijină pe Germanii, Francezii, Englezii, Scoțienii gardei sale. Normele religioase le desprețuiește. Atunci contra lui e ridicat bătrânul boier Șuischi, condamnat la moarte de dânsul și uitat, care devenia astfel, după uciderea lui Dimitrie și măcelul Polo-

[1] Wagner, *l. c.*, p. 19.

[2] Cf. în această privință Wagner. *l. c.*, p. 80 și urm. Bizareriile purtării sale crude ar face să se creadă că era în adevăr fiul lui Ivan.

[3] *Ibid.*, p. 397.—E vădit că exemplul celor petrecute în Moldova cu falșii „Ioani“ nu precede numai, ci pregătește ce se petrece acum în Rusia.

nilor săi, Țarul Vasile. Dar la Starodub apare acum un nou Dimitrie, care găsește același sprijin la Cazaci, la Polonii lui Lissowski, la nobilimea polonă, devenită liberă după tulburările interne (1608)[1]. Cu Cazacii au mai venit, de altfel, un Ivan Bolotnicov, apoi un Ivan sau Ilie Vasiliev, care se pretindea a fi Țareviciul Petru, fiul lui Fedor[2].

Polonii se ridicaseră, de fapt, asupra lui Șuischi. Ca și Boris, care se gândise și la Impărat, la regele Dănemarcei, el alergă pentru ajutor la alți Apuseni, la Suedezi, cari trimet 5.000 de oameni, cu Iacob, fiul unui mai vechiu luptător francez în serviciul lor, Pontus de la Gardie, Francezi fiind în număr de trei companii între aceste trupe. Ajutorul erà firesc, de oare ce, pentru moștenirea tatălui său, regele Ioan, Sigismund se luptà cu uzurpatorul tronului Suediei, unchiul său, ducele Carol de Sudenmania. Dar Suedezii, reluându-și Ingria și Carelia, ocupară și Novgorodul.

Asttel se produse marea intervenție polonă, pregătită încă din zilele lui Boris, supt Hatmanii Zolkiewski și Chodkiewicz, ucenici ai lui Zamoyski. Prințul Vladislav, fiul regelui Poloniei Sigismund, fu proclamat Țar după înfrângerea Suedezilor, dar nu instalat în Cremlin, Șuischi fiind prins și Dimitrie cel nou isprăvind într'o revoltă militară (1611). Răspinși odată, Polonii revin din nou cu Sapieha — chemat și în calitatea sa de Jagellon, de rudă, deci, al vechilor dinaști moscoviți —, și ei par a fi câștigat definitiv partida[3], cu atât mai mult cu cât un fiu de rege suedez fusese proclamat la Novgorod.

Cine-i putea izgoni? Conștiință națională rusească nu exista. Ea nu fusese în stare a produce nicio literatură. Dar *absolut niciuna*, decât scrisori politice ori rânduieli judecătorești. „Cântecul lui Igor“ ca și „Donșcina“ nu sunt, unul din veacul al XI-lea, iar cellalt din al XIV-lea, ci în amândouă se vede o admirație pentru natură, un simț al nuanțelor ei, un cald patriotism, cheltuindu-se în indignate protestări, care sunt ale epocei lui Ossian, în ajunul timpurilor noastre.

[1] Wagner, *l. c.*, p. 306.

[2] La Paris, *o. c.*, I, p. 426; Wagner, *l. c.*, p. 175.

[3] Și doi prinți de Suedia — unul Filip, cellalt Gustav-Adolf (*l. c.*, p. 428) — candidează.

Rezistența națională se reduce deci la o ridicare de oaste și la un tumult în Moscova, care silì să plece puținele trupe polone. In fruntea răsculaților era Patriarhul Ermogen, boierul Pojarschi și măcelarul Ilie Minin. Ei ridicară pe tron pe un de tot tânăr candidat, Mihail Romanov, fiul Patriarhului Filaret, dus la călugărie în ultimele lupte interne, dar numit apoi Mitropolit la Rostov și luat ostatec de Poloni ; acesta era fratele Irinei, soția lui Ivan Godunov, el însuși frate al Țarului Boris, și avea de soție pe o fiică a lui Ivan al IV-lea.

Astfel, în Fevruarie 1613, se întemeiè o nouă dinastie moscovită. Dar cine ar crede că, avându-și originea într'o mișcare populară, se datorià numai acesteia, s'ar înșela. Fenomene de istorie universală, din Vest, au oprit această pornire, tot a Vestului, prin care Moscova părea că trebuie să se prefacă într'un Stat catolic, unit cu Polonia, care absorbise la 1568 Litvania, întocmai așa cum la 1388 Litvania cu populația rusească fusese unită cu vechea Polonie a Piaștilor. Lor li se datorește liberarea poporului rusesc, dar numai a celui de supt autoritatea Țarului, și fără ca această liberare să fi avut un motiv sufletesc și să fi produs, deci, urmări sufletești.

Sufletul modern al Rusiei nu erà să se formeze nici așa de răpede, nici așa de ușor.

III.

Rusia și Polonia în veacul al XVII-lea: desfacerea polonă și încercări de Stat popular rusesc.

Ceeace dădea năvălirilor polone în Moscovia, pentru uzurpatori și pretendenți sau pentru fiul de rege polon, puterea lor și li îngăduia să se repete așa de des, în mijlocul unor societăți care nu arăta că e în stare să le răspingă, erà întâiu existența unor numeroase elemente militare, care nu așteptau decât un prilej pentru a relua războiul în această direcție, unde se puteau găsi mai mari foloase decât în aceia spre Apus, unde Moldova Movileștilor fusese îndelung și fundamental prădată.

Erau Cazacii poloni, cari, data aceasta, se uniră cu tovarășii lor de activitate, în cea mai mare parte și frați de sânge, din această Moscovie. In toate aceste expediții, ei joacă un rol de căpetenie, și fără neastâmpărul lor ele n'ar fi fost măcar încercate. Erà însă și acea nobilime polonă, care, precum, în acest nou secol, a dat culturii nației lor o fasă care se chiamă a „diletantismului“ [1], dă o fază de diletantism, de adevărat diletantism, răpezit, strălucitor, viteaz, dar fără temeiu și fără urmări, și vieții politice și activității militare a Poloniei.

In adevăr asupra ei nu mai este acuma un rege în vechiul și seriosul înțeles al cuvântului. Sigismund al III-lea a căutat în acest regat numai baza și mijloace pentru a se putea impune și întări ca stăpânitor al Suediei, leagănul familiei sale, unde, cum văzurăm, drepturile lui fuseseră călcate în picioare de un uzurpator pe care nu era de loc dispus să-l recunoască. Nu e exclus să-i fi licărit înaintea ochilor planul, marele plan ale unei dominații suedeze care, stăpânind toate provinciile baltice,

[1] Brückner, *Gesch. der polnischen Literatur.*

pătrunzând și în adâncul pământurilor rusești — unde la suirea pe tron a lui Mihail Romanov ostașii săi ocupau vechea cetate, acum decăzută, a Novgorodului —, adăugându-și posesiunile litvane, râvnite și altă dată, să întrebuințeze provinciile polone ca un adaus firesc la o dominație care-și avea, cum a dovedit-o participarea lui Gustav-Adolf la Războiul de treizeci de ani, și scopuri în Germania însăși. Dar și pentru mult mai puțin decât atâta regele era, hotărît, prea slab. Intervenția lui în Suedia, care l-a costat atâția bani, a rămas zădarnică, iar în Polonia însăși marile familii nu voiau să-l asculte, și astfel ele, ridicându-se, cu clientela lor întinsă și cutezătoare, contra autorității regale, prin acea mișcare (— 1608) care s'a chemat *rokosz* (de unde verbul românesc „a se rocoși"), urmăresc scopuri de-ale lor. Astfel acei nobili cari prin căsătorie sunt legați de dinastia lui Ieremia Movilă, ginerii Voevodului moldovenesc, Koreski, Wiszniewiecki, Litvani și ortodocși, vor avea toate interesele lor dincoace de Nistru, și, până la prinderea Doamnei lui Ieremia și a celui mai tânăr dintre fiii ei, vor întrebuința toate mijloacele lor pentru aceste incursiuni, în cursul cărora ei se prezintă ca și cum n'ar face parte dintr'o țară cu ținte superioare țintelor lor proprii.

Dacă însă până către 1620 aceștia își au de lucru în Moldova — asupra căreia veghiază însă Sultanul, gata să intervie, cu forțe covârșitoare, pentru menținerea drepturilor lui —, atâția alții, n'au niciun fel de ocupație decât a petrecerilor și a pompelor care obosesc și satură. Ei vor fi bucuroși astfel să susție cu cavalerescul lor avânt orice aventură moscovită, oricare i-ar fi resultatul, căci dintr'însa iese — câștig poate dar, neapărat, distracție și chiar glorie.

La Cazaci și la nobilii poloni doritori de romane aventuroase se adaugă apoi, firește, mulțimile rusești înseși, sătule de șerbie, de muncă, de bătăi, de chinuri pe care, cum vom vedea, le stârnește la întreprinderi militare ca acestea și priveliștea voinicilor de la hotare, cari se înfățișează în haine așa de bogate, cu arme așa de strălucitoare, cu atâta voioșie pe față, ducând cu dânșii amintirea unor așa de vestite isprăvi.

Iar, în dosul acestor porniri de un mai brutal interes, e intriga catolică, uneltirea romană, lucrul tăinuit, așa de îndărătnic, al Iesuiților, cari dispun, precum s'a spus, într'o așa de largă măsură,

de întreaga viață a Poloniei și cari au pătruns și pătrund tot mai mult în Moscovia chiar. Și cel d'intâiu Dimitrie, om isteț și vioiu, e crescut de dânșii, și omul care, luându-și nevastă polonă, rămasă în credința și în obiceiurile ei, dă Moscovei priveliștea unor nesfârșite serbări de o bogăție fără exemplu, după modelul celor de la Constantinopol la circumciderea fiilor de Sultani, el care calcă fățiș datinele vechii Rusii ortodoxe mâncând cap de vițel — mare motiv de indignare generală! —, mergând nespălat la slujba bisericească și râzând de ceremoniile bizantine, a scris cu mâna lui Papei, oferind unirea confesională cu acea Romă de la care și mai departe-și aștepta ajutorul. Patriarhul pus de dânsul era un Grec unit din Cipru, Ignatie, pe un timp când alt Cipriot, Luca, ajungea la însemnătate în clerul muntean. Cine știe ce surprinderi ar fi rezervat lumii o mai lungă Domnie a aceluia care avea unele din calitățile lui Petrucel-Mare, fără brutalitatea și lăcomia de sânge a acestuia! Ajutătorii lui însă nu se lăsară nici după ce uzurpatorul fu ucis, îngropat, desgropat, ars și cenușa lui împrăștiată printr'o detunătură de tun. Și mai departe ei întrebuințară aceleași puteri pentru un scop imutabil.

In aceste condiții, oști polone luptă la 1617-8 contra noului Țar pe care Vladislav, care-și păstrează toate titlurile, nu înțelege de loc a-l recunoaște în slăbiciunea acestuia, care era un băietan de șaptesprezece ani, smuls cu sila dintr'o mănăstire, împreună cu maică-sa, care nu va trăi decât puțină vreme, lăsându-l în mâna unui tutor nepopular, ca boierul Morozov, și în voia unei plebi deprinse cu omorul și gata să-i sfâșie supt ochi miniștrii. Dacă nu se răstoarnă, cum se aștepta poate, un atât de șubred tron, se capătă măcar cedarea în toată forma a Livoniei, a Smolenscului, a Cernigovului, a Severiei, cu întreaga linie a Desnei.

Dacă lupta nu urmează pentru a se duce și mai departe granița polonă la Răsărit, aceasta se datorește numai primejdiei turcești. In Moldova, Gaspar Gratiani, aventurier croat, de sânge morlac, capătă, prin mijloace de intrigă, tronul Moldovei și formează mari planuri de independență, de stăpânire în Ardeal, de quasi-regalitate creștină. Ofertele lui de alianță supusă sunt primite de unul dintre ucenicii lui Zamoyski, bătrânul Zolkiewski, pentru ca această expediție moldovenească să se prefacă, prin

retragerea de la Ţuţora, prin străbaterea, în mijlocul cetelor de Tatari, a Basarabiei, într'o mare catastrofă, în cursul căreia şi bătrânul Hatman, o mare şi nobilă figură, îşi pierdu viaţa. Anul următor, tânărul Sultan Osman, în care părea că învie furia de război a strămoşilor, începea acel „război de la Hotin", fără rezultat, pe care l-a încheiat intervenţia mijlocitoare a lui Radu Mihnea, Domnul din Iaşi.

In acest timp Rusia lui Mihail îşi avea şi ea suferinţile. Suedia, supt un rege ca Gustav-Adolf, care nu-şi începuse încă rolul eroic în Germania, nu erà de loc dispusă a vedea cum i se smulge acel drept la ţărmul răsăritean al Mării Baltice pentru care se luptase din răsputeri ostaşii săi, izgonind pe Muscali din Ingria, din Carelia. La 1621 trupele suedeze întră astfel după lupte şi în Estonia, în Riga, şi o armată de 10.000 de oameni năvăleşte în Curlanda, luând Capitala acestui ducat, vasal al Poloniei, Mitau. Wrangel, mai târziu tânărul la Gardie luptă aici şi după încheiarea armistiţiului, care recunoştea neutralitatea Curlandei. Opera Suedezilor va continuà de altminteri până la mediaţia anglo-franceză din 1635, într'o vreme când Gustav-Adolf intervine şi în Prusia, ocupând (1625-6) Brunsberg, Elbing, vechea cetate teutonică Marienburg şi tot episcopatul de Varmia sau Ermeland, care aparţinuse odată cardinalului Andrei Báthory, nenorocitul prinţ al Ardealului.

La 1632 regele Sigismund moare, şi, luându-şi moştenirea, Vladislav reîncepe lupta pentru drepturile sale ruseşti, ducând-o până la acea trevă de la Viasma, prin care, dacă el părăseşte titlul de Ţar, în schimb i se asigură încă odată, solemn, posesiunea asupra provinciilor baltice — întru cât nu i le vor disputa, cum am văzut, Suedezii —, precum şi asupra teritoriilor ruseşti anexate în anii de tulburare şi de primejdie pentru Moscovia. Murind şi el, la 1645, Mihail Romanov nu va fi în măsură să întrebuinţeze alte împrejurări pentru a-şi reclamà aceste teritorii de graniţă pentru care, cu un veac în urmă, se duseseră lupte aşa de înverşunate cu Litvania.

Şi iată că aceste împrejurări se oferă, din belşug, pentru urmaşul său, tânărul Alexie.

La 1648 Vladislav dispare şi, pe lângă fraţii săi, Ioan Casimir

și Carol Ferdinand, se prezintă Țarul, care n'avea încă douăzeci de ani, și chiar noul prinț ardelean, Gheorghe Rákóczy, care-și amintia de succesul și de marele rol politic al înaintașului său din acest Ardeal, Ștefan Báthory. Ioan-Casimir se impune, ca fiind cel mai slab, și anarhia nobilimii urmează, pe când se îndârjesc tot mai mult Cazacii revoltați ai lui Bogdan Hmilnițchi.

Dintr'o dată, cum se întâmplă cu orice Stat, cât de întins ca teritoriu, cât de bine împoporat, având oricâte mijloace militare și în conducătorii săi oricâtă inteligență și fineță, dar care nu e însuflețit de principiile de viață ale epocei, Polonia se dărâmă. De fapt o dărâmare, căci ce face mai târziu un Ioan Sobieski, biruitorul de la Hotin, liberatorul Vienei, o face *prin personalitatea lui și pe seama lui, ca unul care a venit prea târziu ca să joace un rol pe care, cu un secol înainte, ar fi trebuit să cuteze a-l juca, menținându-și țara, modelul său, Ioan Zamoyski.*

Vecinii au simțit-o. Atunci se dă semnalul împărțirii acestei prăzi de mult râvnite. Rolurile se schimbă. Slavia ortodoxă, care cel puțin are un șef, atacă pe cea catolică, latină, care nu simte nevoie să aibă unul. Cel puțin teritoriile rusești trebuie să-i fie smulse. Muscalii intră în Smolensc, în Minsc, în Grodno, în Mohilev, în Vitebsc, în Polotc, în vechile cuiburi căzăcești din Braclav, din Pereiaslav, ba chiar în Vilna, Capitala Litvaniei.

In acest timp Carol-Gustav ocupă Posen, Kalisz, Sieradz ; luând Mazovia, el vrea Litvania. Dar și Alexie vrea pentru sine Livonia suedeză, — pe care o va ataca, izbutind la Dorpat, nereușind la Riga, până ce pacea de la Kardis erà să-l facă a părăsi cu totul Livonia.

Cu atâta nu se isprăvește marele asalt, pe care, uniți cu Electorul de Brandenburg, doritor de a nu mai fi vasalul nimănuia pentru Rusia ducală, Suedezii îl dau asupra nenorocitului regat.

In Octombre 1655, după luarea Varșoviei și a Cracoviei, armata lui Carol-Gustav îl proclamă rege al Poloniei. Nobilimea nu încercase nicio rezistență; soldații cu plată, așa-numiții *quartiani*, se mulțumiră a-și cere tumultuos lefile lor, rămase în urmă. Litvania făcuse o supunere solemnă. Din Prusia mai țineau cu vechiul stăpân doar Danzig și Marienburg. Ioan-Casimir, fost cardinal în Apus, și cu totul străin de obiceiurile țării, se re-

trăsese în Silesia, împreună cu soția sa franceză, Maria, Luisa de Nevers-Gonzaga. Vizitând mormintele regale din Wavel, Carol-Gustav fusese lămurit de conducător, un canonic, cu privire la acela al lui Vladislav I-iu: „Acest rege și-a pierdut de trei ori regatul și l-a căpătat de trei ori înnapoi". „Casimir al vostru", răspunse Suedezul, „l-a pierdut acuma, și niciodată n'o să-l capete înnapoi". Dar călugărul încheiase cu această observație : „Cine știe ? Dumnezeu e atot-puternic, și norocul se schimbă".

De fapt, Ioan Casimir găsi sprijin în Galiția, a cării cucerire trebui s'o părăsească rivalul său, care-și pierdu apoi vremea încercând să iea, după Marienburg, și Danzigul. In Iulie 1656 Varșovia avea iarăși o garnisoană a regelui legitim, dar numai pentru ca, peste câteva săptămâni, o luptă de trei zile să restituie lui Carol-Gustav Capitala Poloniei. Din armata învinsă plecase mica nobilime, și rămăseseră numai trupele lituaniene.

Alexie se grăbi însă a-și asigura printr'un armistițiu separat cuceririle făcute, și Liga, care singură putea să aducă prăbușirea Poloniei, dar nu în folosul Moscoviei mai ales, ci în acela al Suediei, fu desfăcută, permițând lui Ioan-Casimir să păstreze câțiva ani încă zădarnicul titlu de rege al unei țări peste care nu era stăpân. O expediție polonă făcu pe Statele din Brandenburg să declare că nu vor ajuta mai departe contra regelui pe Elector, care ținea încă ocupat Posenul, până ce o mare biruință impuse și lui Frederic-Wilhelm un armistițiu de trei luni.

Rákóczy veni acuma la rând, cu Ardelenii săi, la cari se reuniseră trupe de-ale Domnilor noștri, strâns legați, mai de mult, cu dânsul, Gheorghe Ștefan din Moldova și Munteanul Constantin Basarab, precum și Cazaci. Data aceasta însă, interveniră Tatarii, și prințul Transilvaniei putu să scape abia cu o ceată dintre ai săi, lăsând cea mai mare parte din oștire în mânile Hanului. Amenințările Danezilor și Austriecilor făceau tocmai în acest moment ca Suedezul să-și părăsească visul de regalitate polonă.

Astfel pacea de la Oliva (1660), — care ceda însă Suediei aproape întreaga Livonie, Estonia și insula Oesel, Curlanda rămânând același ducat deosebit —, lăsa Polonia cam în aceiași stare în care fusese 'naintea marii sale silinți, glorioase; dar sufletul ce fusese odinioară, dispăruse. Din aceste intrigi, din aceste trădări la străin, din aceste necontenite schimbări și reveniri nu

rămăseseră decât oameni prea storși și prea compromiși, prea mult lipsiți de conștiința interesului comun și a solidarității naționale pentru ca să se poată încerca din nou marile fapte de arme din trecut.

Putea Moscovia să ieie locul care, astfel, rămăsese gol?

De sigur că nu. Posesiunile lui Alexie Mihailovici erau întinse; bogății enorme stăteau ascunse, necercetate de nimeni, într'însele; revoltele încetaseră; dinastia prinsese în adevăr rădăcini. Dar această enormă massă, așa de răpede întruchipată la întâmplare, n'avea nimic din acel spirit care singur face puterea Statelor.

Vechile datini mongolice nu dispăruseră. Țarul eră același Suveran absolut care, în afară de împotrivirea pe care ar fi opus-o răscoala, putea face orice din oricine; aceleași aspre procedări neumane se mențineau ca în trecut în toate legăturile domnului cu supușii. Bătaia, chinul, vărsarea de sânge erau procedee obișnuite, contra cărora nu se gândia să protesteze nimeni, mulți din cei cari suferiau astăzi rezervându-și să le aplice mâni, în caz de întoarcere a norocului, învingătorilor. Istoria moscovită în acest secol ca și în cel precedent e numai o serie de păcate sângeroase contra umanității.

De la Tatari rămăseseră acestea. Dar din moștenirea lor nu mai eră niciun scop care să trebuiască îndeplinit. Prin cuceririle lui Ivan-cel-Groaznic vechiul Hanat se reconstituise în forma slavă și ortodoxă. Atât. El n'avea nicio misiune de îndeplinit pe lume. Apăsarea spre Smolensc și spre Marea Baltică nu eră nici ea altceva decât reînoirea unor lucruri din trecut, în vederea îndeplinirii hotarelor necesare ori a găsirii drumului, neapărat, către Mare.

S'ar fi părut un moment că vechea orientare bizantină a fost reluată, de și nu prin voia însăși a Rușilor din Moscova, ci de pe urma unei întoarceri ofensive a Bisericii constantinopolitane, a grecității bisericești contra propagandei de „Unire“ a catolicismului între Rușii de Apus, atârnând de Coroana Poloniei.

Țările noastre, și mai ales Moldova, au jucat un rol de căpetenie în această operă de restaurare a ortodoxiei și de readucere a Bisericii rusești întregi la o formă de o indiscutabilă autenti-

citate. Pe la noi a venit acel Patriarh de Constantinopol Ieremia al II-lea, care, strângând eleimosine, a trecut la Moscova, unde, pentru o sumă oarecare de ajutor, a făcut, la 1589, din Mitropolit un Patriarh, într'un timp când și Mitropolitul moldovenesc avea să primescă, fără titlul patriarhal, fiindcă Domnul său nu erà independent, toate semnele exterioare ale demnității. La Iași s'a ținut soborul româno-rusesc care a căutat să înlăture progresele Iesuiților în Galiția. Pe aici și-a făcut drumul în aceleași ținuturi foarte primejduite Nichifor dascălul, fost vicariu al „Bisericii celei Mari", care-și isprăvì propaganda dispărând fără de urmă în temnițele regelui Poloniei. Apoi, când Scaunul din Constantinopol își mai pierdu din însemnătate, prin Moldova au fost conduși la Moscova acei Patriarhi de Ierusalim, trăind mai mult la mitocul lor din Capitala Imperiului, cari au oprit în loc opera de convertire. Mai pe urmă, un Macarie de Antiohia, Patriarhul Siriei, va sta întâiu la Curțile românești pentru a se înfățișa pe urmă numai la Curtea lui Alexie, în care nu găsi pompa elegantă de care știa să se încunjure un Vasile Lupu. Și, la un moment, cel mai ascultat sfetnic grec al Muscalilor, cari-și aveau acuma și școala slavo-grecească, a fost Paisie Ligaridi, Mitropolit de Gaza, oaspete, multă vreme, al Principatelor.

Se ajunge astfel la revizia cărților sfinte și a practicelor bisericești, până la facerea crucii cu trei degete, care înlocui pe aceia cu două degete numai, o deosebire așa de însemnată în această lume rutinată de supra-bizantini, încât pentru a se păstra sfințenia vechiului obiceiu cutare șef al conservatorilor în Biserică murì pe rug, schițând semnul așa cum îl știa el, într'o ultimă mișcare de revoltă, iar mii și mii de oameni, *rascolnicii, staroviérții* („cei de veche credință"), până la scopiți, până la cei cari sar în foc ca să se purifice arzând, se despărțiră de o Biserică ajunsă astfel eretică și pierzătoare de suflet. După trecătoarea tipografie din 1561, Moscova văzuse o alta, închisă cu îngrijire însă, la Patriarhul singur și numai pentru edițiile lui bisericești, în 1644.

Dar ideia bizantină se întinse 'n ordinea politică pentru a duce la acea cruciată pe care un Zamoyski pretindea că o reprezintă la Dunăre chiar atunci când, de fapt, el ajuta, luptând, pentru scoaterea din Moldova, din Ardeal, din Muntenia lui chiar a lui Mihai Viteazul. Cazacii luptară și la Călugăreni și

la Șelimber, pentru cucerirea acelui Ardeal, supt ordinele lui Mihai. Dar cu Boris Godunov marele luptător creștin n'avu decât legături întâmplătoare, fără urmări. Dacă pe vremea lui Dimitrie se vorbi de cruciată, planul, întru cât a fost serios, dispăruse cu dânsul. Și, totuși, nu mai erà acum acea putere, gata, oricând, de războiu pentru lege, a Domnilor noștri la cari, la Petru Rareș, el însuși se adresase, în cea d'intâiu jumătate a veacului al XVI-lea, cutare agitator contra Turcilor care trăia în Moscova Țarului.

Atacul Sultanului Osman contra Poloniei nu trezi nicio dorință de ajutor din partea Moscoviei, din potrivă bucuroasă că se slăbește vecinul slav, rivalul din Apus. După jignirile aduse de atacurile catolicismului pe vremea răscoalelor și usurpațiilor, ortodoxia, devenind intransigentă, bănuind orice acțiune, cumpănind orice cuvânt, nu vede niciun alt dușman decât în „papistaș". Păgânul n'o interesează așa de mult. În toată lunga serie a luptelor cu Tatarii niciodată un sentiment de ură religioasă, un element de fanatism răsbunător nu s'a adaus la simple antagonisme dinastice și la ciocniri cu un caràcter exclusiv politic.

În ultimii ani ai domniei lui Mihail, Cazacii dela Don ocupară Azovul, însemnatul port dela Marea cu acest nume, pe locul vechii Tane. L-au luat ei singuri, cu propriile lor mijloace, fără niciun îndemn al Țarului și fără niciun ajutor dela dânsul. Când două expediții turcești s'au îndreptat contra cetății, indispensabilă pentru dominația — așa de dese ori, totuși, tulburată de alți Cazaci — a flotei otomane în Marea Neagră, niciun concurs n'a venit din partea Țarului, care s'a grăbit, după un mai vechiu exemplu polon, să asigure pe Sultan că el n'are niciun amestec în zburdăciunea, și lui neplăcută, a unei simple cete de briganzi. Astfel, dacă armele împărătești nu putură redobândi acest Azac, cum îi ziceau Turcii, Vasile Lupu avu toată voia să facă a lucra, odată cu argumente în legătură cu primejdia ce ar putea ieși de aici pentru creștinătatea întreagă, aurul său ca să silească pe niște biruitori incapabili de a-și păstra cucerirea s'o părăsească vechiului stăpân.

Și totuși aceasta erà vremea când Tatarii din Crimeia păreau că se apropie de sfârșitul lor și, mai ales, Impărăția otomană erà reținută prin grelele lupte pe care Sultanul Murad al IV-lea

le începe pentru stăpânirea Mesopotamiei — ceia ce permite o viață mai liberă și țărilor românești.

Puțintel înainte, poetul ragusan Gundulici, care se gândește la o liberare creștină, dedică poemul său „Osman“ regelui Vladislav al Poloniei. Singur fugarul croat, Gheorghe Crijanici, cel d'intâiu predicator al panslavismului contra tuturor neamurilor vecine, își îndreaptă ochii către Țar. Cel mult ar fi să se adauge la dânsul și Sârbo-Românul Gheorghe Brancovici, care, în cursul călătoriilor lui la Moscova, cere lui Alexie o intervenire 'n peninsula balcanică; dar el cunoștea și alte drumuri, fiind în strânse legături cu Domnii munteni ai epocei sale. La 1645 trebui ca Polonia să pregătească o mare expediție, supt ordinele lui Koniecpolski, contra Turcilor — și aceasta după sfatul Veneției, prinși în războiul din Creta cu Sultanul —, pentru ca Alexie să arăte vag că ar ajuta la o cruciată pentru care mai bucuros se oferiseră Domnii noștri, și mai ales al Moldovei, Vasile Lupu. Iar dela noi, ca și din Ardealul românesc, ortodox, se duceau la Curtea moscovită doar călugări cari să ceară milostenii pentru mănăstirile sau Scaunele lor episcopale, cum o făceau și alții din toată lumea Răsăritului. Un singur moment în acei ani când Țarul avea nevoie de aliați contra Poloniei, nu contra marii Impărății păgâne, soli rusești — alții decât călugări rătăcitori — veniră la Iași și la Târgoviște, unde Matei Basarab refusă hotărît să-l asculte.

Așa va fi până în clipa când către noul stăpânitor muscălesc Petru, nepotul de fiu al lui Alexie, vor veni, în alte împrejurări, cereri de sprijin din partea acestor popoare carpatice și balcanice ele însele, care, crezând că pot trezi un liberator, erau să-și aducă un nou și încă mai greu stăpân.

Deci, când e vorba de o notă originală rusească în acest secol de frământări ale unei ortodoxii mioape și naive, nu trebuie s'o căutăm la Curtea stăpânitorilor peste „toate Rusiile“, ci aiurea, în acele masse a căror vitalitate se dovedise, cu toate sarcinile iobăgiei, în luptele pentru coroană ale uzurpatorilor cu caracter popular ei înșii.

Din ce în ce mai mult amestecul de oameni din toate națiile cari sunt Cazacii capătă un caracter național rusesc, și în Vestul

supus Poloniei, la Nipru. Intre șefii de pe la 1600, lângă Rozinschi, care pretinde că se coboară din vechiul Gedimin Litvanul, lângă Ocesalschi, Valaoschi, Nalevaico întâlnim doar două nume românești: Lobodă și Rostopcea. Și însemnătatea Cazacilor se face tot mai mare. Inainte și după disciplinarea lor de Zamoyski, ei cutreieră aproape an de an Moldova, aducându-și într'însa candidații lor, pe cari-i instalează în Iași, șefii acestor ocrotitori stând, cum a făcut-o Șah pentru Ioan-Vodă Potcoavă, lângă prietenul lor, sau încercă măcar să-i așeze în Domnie. Cu acest prilej, deprinzând acest drum către faimă și bogăție, Cazacii ajung a cunoaște și rosturile unei civilizații mai înnalte, așezămintele unei vieți de Stat, care, cu toate margenile ei înguste, eră mai deplină decât a Moscovei.

Când steaua lui Mihai, cuceritor al Moldovei, eră sus de tot, când soldații lui prădau în Pocuția, s'a putut crede chiar că toți supusii de lege rusească ai regelui polon vor trece la dânsul[1]. Pe când Țarii nu vreau să știe de cruciată și întrețin, doar relații de vecinătate, fricoase față de marea putere persană, cu creștinii din Caucas, cu ceilalți „Țari", din Georgia, răsturnați, chinuiți, uciși de dușmanii lor musulmani, acești Cazaci, fie și numai din patima aventurilor, din setea de lefi și din nesațul de pradă, luptă la Dunăre, cum am văzut, supt steaguri de cruciată. Când Mihai e înlăturat de Polonii aliați cu Turcii, ei revin la vechea ocupație rusească a piraterieî, și din păpurișul Niprului pleacă acele temute flotile de șeici care jăfuiesc pe tot circuitul Mării Negre, dând Padișahului însuși priveliștea teribilă a satelor ce ard lângă zidurile Bizanțului său.

Dacă pe la 1630-40 energia lor scade, se va găsi un aliment în marele aport de putere țerănească pe care-l aduce răscoala, tocmai pe această vreme, a iobagilor ruși de supt Coroana polonă.

Starea acestora ajunsese de nesuferit. In proporție cu luxul de sus creștea suferința de jos. Nobilii exploatatori, de sânge rusesc și ei, dar trecuți la catolicism și plini de spiritul feudal al acestei aventuroase și risipitoare Polonii, fără stăpân sus și fără simț de chemare și de datorie jos, întrec orice margeni în nemiloasa exploatare, în cruda batjocurire — în persoana șerbului

[1] Wagner, *o. c.*, XLV, p. 117.

însuși, a femeii lui, pângărite, a copiilor, bătuți și uciși — față de aceste biete ființi robite, care n'au nici unde să se plângă, căci altă dreptate decât a seniorului nu e. N'au măcar putința de a ieși dintr'o situație așa de nenorocită, ridicându-se în clase superioare prin virtutea războinică : nobilii se luptă cu propriile lor mijloace, iar regele nu poate atinge averea omenească a altora și recurge — cât ar fi el de îngustat în mijloace — la mercenarii străini. Doar „goralii“ de lângă Cracovia, urmași ai păstorilor români [1], dacă joacă vre-un rol în marile tulburări care păreau că trebuie să aducă sfârșitul însuși al Poloniei. Emigrările nu mai erau îngăduite și, de altfel, vechea Moldovă de adăpost pentru țeranii dornici de libertate se prefăcuse și ea într'un pământ de robie a plugarului. Și, în sfârșit, sistemul nou al arendării moșiilor la Evreii cari părăsiau orașele decăzute, în care câștigul stinchia, aducea un adaus de stoarcere căruia nu i se mai putea rezista trupește, precum prigonirile preoțimii catolice contra îndărătniciei acestor shismatici întrecea acum margenile răbdării sufletului.

A fost de ajuns deci ca din Mazuria să alerge un mic nobil scos din răbdări prin suferințile lui și ale familiei lui, Bogdan Hmilnițchi, nou Spartacus rusesc [2], pentru ca Ucraina întreagă, tot pământul dintre Nistru și Nipru, să se găsească în plin „războiu servil“.

Nu odată, cei mai dârji seniori poloni, cruntul Ieremia Vișnievițchi, nepotul de fiu al lui Ieremia Movilă, cei doi Potocki, tatăl și fiul, din aceiași nobilime strâns legată cu Moldova, au fost înfrânți de Cazaci,—căci supt acest mare nume de libertate și de luptă se strângeau cete de oameni care până atunci abia știuseră ce e o armă. Ultimii ani ai regelui Vladislav, cei d'intâiu din domnia lui Ioan Casimir fură întrebuințați în repetarea unor sforțări zădarnice. In aceste locuri încetase de a fi Polonia, fără ca această armată, care se ținea numai supt amenințarea săbiei lui Bogdan și a fiului său Timuș — acel care a luat cu sila pe frumoasa, eleganta, bine crescuta Domniță a lui Vasile-Vodă, Ruxanda — ori supt aceia a Hanului tătăresc, aliat, de la început, cu cei doi parveniți din Casa lui Hmilnițchi, să poată da un Stat

[1] V. „Neamul Românesc literar“ pe Octombre 1913.

[2] Învățase la Iaroslav, în Colegiul Iesuiților.

nou. Curțile erau în ruine, bisericile suferiseră prada unor cumpliți răzbunători, orașele trebuiseră să primească oaspeți foarte pretențioși, iar în locul celor ce fuseseră până atunci erau numai lagăre unde se trecea vremea în beții și somn și bisericuțe de lemn în care, în sfârșit se făcea liber slujba răsăriteană, oprită și urmărită până atunci.

Căci erà în această mișcare și un puternic element confesional, cultural.

Odată, la Ostrog, un cneaz rus care nu sămăna cu ceilalți, Constantin-Vasile, Voevod al Chievului, crease o școală națională, chemând acolo și dascăli greci, ca acel Gheorghe Palamede, care, imitând exemple italiene, cântă isprăvile lui Mihai Viteazul. La Lemberg și aiurea, cu ajutor de la Domnii Moldovei, se înființează cam în același timp „confrății", care întrețineau și așezăminte de învățătură[1]. Dar aceste școli fără legături cu Biserica însăși, cu acea Biserică din Chiev, vechea Metropolie primejduită tot mai mult de catolicism și influențată de forma mijlocie a „Unirii", n'ar fi putut face nimic însemnat pentru desvoltarea sufletească a poporului rusesc.

Cu totul altfel a fost când acest Scaun metropolitan a fost căpătat de un Moldovean, Petrașcu-Vodă, fiul lui Simion Movilă, care cheltuise cei d'intâiu ani din tinerețea sa urmărindu-și moștenirea domnească. Petru Movilă, cu influentele lui rude polone, soții rudelor sale și alții, cu averea sa în regat, cu prestigiul numelui său, cu legăturile pe care le păstra în țara sa de obârșie, făcu lucruri care altuia de sigur i-ar fi fost imposibile. Afirmând un punct de vedere pur ortodox și înlăturând presiunile iesuite, el întemeiè în Lavra Pecersca o școală — vestita Academie —, o tipografie, ale cării produse, frumoase și practice, mergeau, cu toată bănuiala de latinism, departe în Moscovia, și ajunse astfel a crea aici un centru cultural bisericesc înrâurit de spiritul Renașterii, care s'a menținut și după dânsul, ajungând, prin ucenicii săi, a domină și în Moscovia, unde, de altfel, supt Alexie și fiul său Fedor, influența polonă capătă o nouă putere.

Un întreg cler erà gata deci, în conștiința drepturilor și misiunii sale, să sprijine o mișcare ale cării brutalități nu ajungeau pentru

[1] V. Hrușevschi, *Culturno-nationalnii ruh na Ucraini viți XVI-XVII*, Lemberg 1911.

a-l face să se îndepărteze de dânsa, de tot ceia ce ea însemna, făcea și făgăduia.

Și în curând — la 1649 încă boierul Rtâșcev întemeiase o trecătoare școală cu călugări din Chiev la mănăstirea Sf. Andrei — acest dar va învia însăși viața culturală a Moscoviei.

Un Stat căzăcesc, o Ucrainâ politică nu se putea deci întemeia Poate că Vasile Lupu, dacă n'ar fi fost răsturnat de ai săi la 1655, ar fi înrâurit în acest sens, el ale cărui fundații bisericești se întindeau departe în Ucraina, pe când darurile lui în bani ajutau să se ridice clădiri sfinte în Moscovia însăși. Rămas singur însă, Bogdan, când nu se luptă, fără osebire, pentru unii sau pentru alții, nu știe de ce să se apuce. Și, cum Timuș murise apărând în Suceava, asediată de dușmani, comorile socrului său, cum al doilea fiu, Iurie, stătea la Poartă, călugăr, și n'avea nicio aplicare pentru a cârmui, anarhia luptelor între căpitani, un Vihovschi, un Fetera, apoi un Doroșenco, un Samuilovici, începură.

Aceștia se oferiră unui stăpân sau celuilalt, după împrejurări, Cutare din ei îngenunche public înaintea regelni Poloniei ; cutare trimite emisari — ca Doroșenco — la Sultanul ; alții caută instinctiv pe Țarul, care, de altfel, nu e prea grăbít să se amestece în această anarhie.

Tratatul dela Pereiaslavl închină Moscoviților Ucraina. „La 1-iu Mart 1650 întru Dumnezeu mântuita, prea-slăvita și Scaunul a toată Rusimea împărătească cetatea Chievului", scrie Gheorghe Brancovici, un contemporan, „după multe schimbări ale sale, cu mila lui Dumnezeu iarăși s'au întors la ființa cea d'intâiu, și din vrednicia cea de demult ce rămăsese au venit iarăși la vrednicia cea împărătească, când Impăratul Impăraților și Domnul Domnilor au înălțat cornul unsului său, al Marelui-Cneaz și Impărat Alexie..., și patriia cea de moșie a strămoșilor săi, cetatea cea înpărătească, Chievul, în mâinile lui, cu schiptrul Inpărăției, ca o moștenire înpărătească a lui usebită, au întors [1]." Tratatul, puțin durabil, din 4 Octombre 1656 întărește aceasta situație, adăugindu-se și speranța unei alegeri a Țarului ca rege

[1] *Operele lui Gheorghe Brancovici*, p. 53. — Încă din 1653 se făcuse, prin soli, la Moscova, oferte de supunere.

polon. Dar la Hadiaci. în 1659, Vihovschi supunea aceleași teritorii regelui polon, în schimbul unei vaste autonomii.

Incă de la 1660 noul atac rusesc se pronunță deci, cum am văzut, spre Vestul polon, atingând iarăși Vilna, Grodno, Minsc, pe când trupe căzăcești se prezintă la Lemberg. Sobieski se deosebește atunci întâiu ca priceput apărător al regatului. Dar cu atâta nu se încheie războiul, și astfel în 1667 (30 Ianuar), la pacea de la Andrussowo — o trevă până la 1680 —, regele Ioan-Casimir e silit a ceda cea mai mare parte din Rusia Albă, cu Severia și Cernigovia întreagă, și cu Smolensc și, pe lângă aceste teritorii de mult dorite (se restituise Polotc, Vitebsc, locurile din Livonia), acela asupra căruia se întinsese vechiul Stat al Varegilor, Chievul cu toată Ucraina. Condiția era însă ca la 15 April 1669 Chievul să fie restituit. De fapt el rămase în mânile Moscoviților până la pacea din Jaworow, la 1686, când, de dragul marei alianțe contra Turciei, Polonia renunță definitiv la dânsul.

Dar cu aceasta Statul moscovit, ajuns în stăpânirea vetrei celei mai mândre tradiții, nu se schimbă, luând din aceasta un principiu activ, în legătură cu aceste tradiții. Moscova tătărească reține pe stăpânitori, fără să-i poată da ea însăși un alt izvor de activitate. Iar Petru-cel-Mare va relua silințile pentru ajungerea la Marea Baltică, unde-și va ridica, în smârcurile letone, noua Capitală. Cât ar fi fost de deosebită viața întregului popor rusesc dacă întoarcerea la Chiev, acum în sfârșit posibilă, ar fi chemat toată energia rasei spre apele Mării Negre!

Și nici Căzăcimea nu se poate deprinde cu forme superioare de viață orânduită. In Răsărit, la Don, se ridică, în 1670, Stenco Radzin pentru a fi câțiva ani, la Țarițin, la Astrahan, un fel de Țar al răscoalei, până la Marea Caspică, tratând pe Șah ca pe cumătrul lui, până ce-i veni ceasul să între în Moscova, ca prizonier, pe un cărucior, și să fie tras pe roată și rupt în bucăți, din ordinul lui Alexie. Iar cei dela Nipru nu se astâmpărară după încheiarea tratatului cu Moscovia, care li reservă atâtea drepturi de autonomie în Ucraina lor, ci, după pacea încheiată la Zuravna de noul rege polon Sobieski cu Turcii, cari-și rezervau a treia parte din Ucraina, trebuiră lupte la Cehrin, vechea

reședință a bătrânului Hmilnițchi, cu păgânii năvălitori, până ce la urmă, după pacea cu Sultanul, la Radzin (1680), de la 1681 la 1683 se văzu acest lucru neașteptat: un Domn al Moldovei, Duca-Vodă, poruncind din mila Sultanului ca Hatman la Nimirov, la Țicanovca, defrișând ogoare, păscându-și turmele și făcând să se dea acte de stăpânire în românește.

In curând Cazacii aveau să-și reiea, trecător, rolul de cruciată, dar erà vădit că nu în ei se putea sprijini viitorul neamului lor. Petru-cel-Mare răsări ca să zdrobească, tătărește, o libertate din care ei nu știau ce să facă.

CARTEA a III-a

PREFACERILE POLITICE IN SENS APUSEAN.

I.

Influențe culturale ale Apusului în Polonia și Rusia (c. 1670-c. 1760.)

Schimbări însemnate se petrec între aproape 1670 — Ioan Sobieski e ales rege la 1674, și Țarul Alexe moare la 1676 — și aproape 1760 — Ecaterina a II-a își începe Domnia la 1762. Ele își corespund în Polonia și în Rusia. Și e limpede că nu vin din vre-o desvoltare internă, căci Polonia opozițiilor nobiliare fără sfârșit și fără frâu a încremenit în formele ei medievale, iar Rusia, cu totala lipsă de participare a claselor de jos la viața politică și culturală, e incapabilă de a produce de la sine fapte nouă, direcții originale. Intr'o țară ca și în cealaltă poate fi vorba de un singur motiv al transformărilor care de fapt se întâmpină în această vreme: influența Apusului.

Acest Apus are puteri prisoselnice, și, pe de altă parte, ambiții îndrăznețe îl frământă care-și caută aiurea, deocamdată în aceste regiuni ale Europei răsăritene, un câmp de manifestare. De aici vine că asupra acestor două mari State din Est se vor exercita influențe culturale, de o parte, iar, de alta, influențe politice, menite să le supuie organisației superioare, desvoltării mai înaintate a țerilor occidentale.

Să urmărim întâiu influențele culturale.

Polonia era deschisă pentru dânsele, ea care în momentele cele mai însemnate, în fazele cele mai strălucitoare ale civilizației sale a primit din acest Apus principiile din care a plecat viața ei socială, activitatea ei literară și artistică. Precum aceasta se întâmplase în veacurile al XV-lea și al XVI-lea, al XVII-lea întreg e ocupat de întinderea, înrădăcinarea și stăpânirea unei înrâuriri care urmează celei germane, foarte vechi, celei italiene,

mai nouă: înrâuririi francese, a înfloritoarei Francii regale a lui Ludovic al XIII-lea și mai ales a lui Ludovic al XIV-lea.

Polonii — și alții decât vechii călători și aventurieri din speța lui Albert Laski — au mers s'o caute acasă la dânsa. Pe o vreme când și cutare cneaz rus a păzit la ușa apartamentelor regelui Franciei, nu e de mirare că fiul Suedesului Sigismund al III-lea, conaționalul prin originea sa a acelor generali suedesi, Wrangel Banner, Torstenson, cari au luptat pentru cauza francesă în războiul de treizeci de ani, prințul Ioan-Casimir, se duce în Franța pentru ca, acolo, supt acuzația că țese intrigi și culege informații pentru regele, dușman al Spaniei, să fie arestat și ținut mai mult timp în temniță, cu toată intervenția fratelui său, regele Vladislav, și a mai multor principi. Tot în Franța, după abdicarea lui din 1661, eră să moară el, la Nevers, în 1672, după ce petrecuse unsprezece ani într'un cerc femeiesc, cu Palatina și celebra Ninon de Lenclos, cea fără bătrânețe, care-i plăcea mai mult decât toate ceremoniile reședinței sale din Cracovia.

Soția lui Vladislav însuși era Luisa de Gonzaga-Nevers, care sosi în Polonia cu o întreagă societate de fete din nobilimea francesă, menite să ajungă soțiile unor tineri din cea mai bună nobilime polonă. Se îngriji, ea care rămase regină și după moartea soțului d'intâiu, măritându-se cu fratele și succesorul lui, ca aceste tovarășe să fie necontenit tot pe lângă dânsa, creându-se astfel o nouă Curte, asemenea cu acelea din Louvre și Versailles, precum peste Curtea lui Sigismund I-iu și a lui Sigismund-August se lăsa ca o strălucire de Renaștere italiană. Mai puțin simț pentru literatură și pentru artă, dar mai mult gust de petreceri și mai multă grijă pentru dânsele.

Și alți oaspeți francesi se adaugă necontenit: diplomații pe care-i chiamă misiunea lor, generalii cărora li se oferă o comandă, aventurierii în căutare de locuri nouă prin această „Sarmație", acum așa de convenabil francisată, rude de-ale reginei Luisa de Gonzaga însăși, dar mai ales rudele sărace ale domnișoarei ei de onoare, Marie d'Arquien, fiica unui simplu căpitan al Sviților lui *Monsieur*, fratele regelui, care, aceasta, ajunge soția tânărului Ioan Zamoyski, apoi, după trei săptămâni de doliu, a lui Ioan Sobieski și, astfel, ea însăși o viitoare regină —, scriitori cari umblă, nu numai după subiecte, dar și după o leafă. Vedem astfel aici, supt stăpânirea celor doi Suedesi, cari păs-

trează tronul până dincolo de jumătatea acestui veac al XVII-lea, ca și supt a lui Ioan al III-lea Sobieski, în rândurile curtenilor sau ofițerilor, în intimitatea părechii regale pe un conte de Maligny, fratele reginei Maria, pe un Grammont, un Colbert, un Souvré, un Courtenvaux, fiul marelui Louvois, la care erau să se adaûge, în cursul cruciatei contra Turcilor care face din Ioan al III-lea un erou pentru opinia publică a întregii lumi creștine, un Conti, un cavaler de Angoulême, un prinț, de Commercy, un Turenne, un conte de Soissons[1]. După moartea celui de-al doilea soț, regina Marysienka se gândia se aducă pe tron, printr'o nouă căsătorie, încheiată la o vrâstă foarte înaintată, pe un Vendôme[2]. Intr'un moment, pentru această cruciată s'a adus și artilerie franceză. Béthune, cumnatul lui Ioan, petrecu mult timp lângă dânsul.

Aceasta nu însemnă că la o Curte unde se știau și se vorbiau curent mai multe limbi — Sobieski cunoscând, pe lângă cea latină, aproape națională, limba italiană, în care vorba și în ultimile sale momente, și cea turcească —, limba francesă ar fi avut acel rost pe care l-a avut în clasele noastre de sus, după părăsirea altei limbi de modă, limba grecească. Se întrebuința și mai departe, în graiu și în scris, limba polonă. O întreagă literatură continuă pe aceia din epoca precedentă, dar în satiră, în epigramă, în teatrul de societate, în memorii, în scrisori, de un ton dulceag,— regele însuși, la cinzeci de ani trecuți, declarându-se un „Céladon" pentru soția lui cu zece ani mai tânără numai —, se observă tonul care domină la Curtea regelui frances, spre care erau îndreptate, oricând, toate privirile.

De o influență francesă la Moscoviți nu se va putea vorbi decât târziu în veacul al XVIII-lea, supt Țarina Elisaveta, fiica lui Petrucel-Mare, în zilele căreia o trupă francesă dă reprezintații la Petersburg și un Narișchin călătorește la Paris. Dar încă din zilele lui Alexie influența occidentală apare și aici.

Sloboda, cu bisericile ei de alt rit, cu petrecerile ei de alt gust, cu amestecul de neamuri și de limbi, dar cu tot mai multă asămănare în datini și în felul de viață, începea să ajungă o

[1] Salvandy, *Histoire de Jean Sobieski,* II, p. 305.
[2] *Ibid.,* p. 405.

putere, supt ocrotirea, tot mai largă, a unor stăpânitori cari aveau nevoie de negoțul Apusului. Când Alexie moare, pentru ca îndată după aceia (1682) să-i urmeze în mormânt fiul cel mai mare, Feodor, când încercarea uneia din surorile cele multe ale răposatului, energica Sofia, care trebuia să moară în temnița unei mănăstiri, supt neînduplecată osândă frățească, de a reface o viață bizantină, se isprăvește prin revolta, populară și militară, care dă puterea tânărului ei frate Petru — lângă Ivan, alt frate, slab de minte și incapabil de a guverna, — spiritul însuși al acestor străini iea în stăpânire tronul rusesc.

Alexie dăduse creșterea copiilor săi mai mari în sama unuia din călugării veniți de la Chiev, Simion din Polotc, de la care Sofia deprinsese acele elemente de cultură apuseană care o puneau în stare, pe această ambițioasă prințesă care făcea să se bată și monedă cu chipul său, a ține și condeiul,—lucru neobișnuit până atunci în Rusia[1]. In timpul când acest cleric își expunea părerile despre sfera de cristal a cerului pe care sunt prinse stelele, cu un soare de o sută de ori cât pământul, de-asupra unei luni în întindere de 428 550 de verste exact[2], când favoritul Sofiei, Medveiev, continuă, prin școala lui de latinește, aceiași direcție, Nicolae Milescu, pribeag din Moldova, unde, pentru intrigi politice, i se „boțise“ nasul, alcătuia mici tratate de un cuprins ceva mai „științific“, prin care, ca și prin traduceri făcute la întâmplare, de alții, pătrundea în Moscovia conștiința altei lumi decât aceia în care se trăise până atunci. In „Aventurile lui Frol Scobieiev“ se începe imitarea romanelor de aventuri din Germania contemporană. Actori germani jucau încă de la 1672 în suburbia germană, și porțile Cremlinului însuși li erau deschise, cu voia mamei aceluia care trebuia să fie „civilizatorul“ Rusiei. Dar, deocamdată, Petru rătăcia pe străzi după voia lui, și acolo, la Slobodca, avea convorbiri dese cu oameni fără situație și fără titlu, interesanți prin toată noutatea ce aduceau cu dânșii, ca Genovesul Lefort, ca Gordon, ca profesorul Timmermann și ca alții, cari, nefiind printre favoriții noului regim, au rămas în obscuritatea lor. „Mașinile“ acestor străini, cons-

[1] Și Natalia, sora, și după mamă, a lui Petru, s'a încercat în comedii de cuprins religios imoral.

[2] Waliszewzki, *Littérature russe*, Paris, 1901; Haumant, *La Russie au XVIII-e siècle*, Paris f. an.

trucțiile lor, corăbiile lor, disciplina armatelor lor — căci la Slobodca fiul de Țar se juca de-a soldații, pregătind astfel acele regimente Preobrajenschi și Semenovschi care au fost baza noii forțe militare moscovite — formau obiectul admirației sale; pentru idei, pentru literatură și artă înțelegerea lui Petru era mult mai slabă, cu toate că învățase unele din limbile Apusului, că gustase din rodul dulce al unor anume științi, că, mai târziu, alegea însuși cărțile germane care, pentru utilitatea lor, trebuie traduse, înlăturând însă ceia ce în ele erà de prisos și că, în sfârșit, Rusia-i datorește caracterele și ortografia scrisului său de până astăzi.

Opera pe care noul stăpânitor o va începe cu toată lăcomia, cu toată furia lui sacră de barbar, nu e decât o introducere violentă, fără critică, fără simț pentru necesitatea și putința unei adaptări, a acelei civilizații occidentale pe care în acest chip ajunsese a o cunoaște. Ca orice spirit simplu — oricât ar fi fost de genială voința, statornicia lui —, el vrea să vadă lucrurile însuși, să le pipăie, să se strămute în lumea chiar unde ele nu sunt o inovație, o intercalare, ci însăși realitatea obștească ce trăiește și se mișcă. Pentru un altul n'ar fi fost necesară călătoria care-l duce, într'un timp când streliții se gândiau acum la răscoala pe care el a potolit-o lovind însuși cu securea, când deci situația internă nu era pe deplin așezată, prin acele țeri din Apus, Olanda, Anglia — Franța nu, fiindcă vizita unui dușman al Turcilor, alături de Casa de Austria, nu poate fi bine primită la Curtea lui Ludovic al XIV-lea, dușmanul Habsburgilor —, unde a cercetat, a controlat, a lucrat el însuși, ca la Saardamul olandes, a angajat ajutători pentru opera pe care voià s'o întreprindă acasă acela care în acest drum de încercare erà numai tânărul Petru Mihailov, ba chiar „Peterbas“ din Olanda, „meșterul Petru“. Mai târziu va reveni în aceste regiuni occidentale cu faima unui creator de ordine nouă, superioară, de luminător al unei societăți întunecate, de crânduitor al unui vechiu haos asiatic, și ziarele-l vor înfățișa, poeții îl vor cânta, medalii se vor bate întru cinstea celui care „câștigă puteri mergând“ *(vires acquirit eundo)*, pe când el, lăsându-se în voia pornirilor violente ale firii lui, va bea, se va hârjoni, va face dragoste, va rupe canapelele cu șporii, va strânge balenele doamnelor de la Curte, crezând că pipăie oasele lor, și va ridica în triumf, spre marele

scandal al oamenilor celei mai fine etichete europene, pe copilasul rege Ludovic al XV-lea.

Merită opera lui, care de sigur înseamnă o nouă eră în istoria Rusiei și a Răsăritului european întreg, această laudă, ce s'ar potrivi mai bine pentru unul din acele spirite luminate care văd și ce este în jurul lor, nu numai ce le atrage necontenit înainte și care, fără a se orbi de strălucirea formelor și reformelor, descopere elemente de viață, germeni de progres și supt aparența cea mai modestă a realităților naționale?

Predecesor, de fapt, al acelora cari, astăzi, nenorocesc țara lor, aplicându-i fără discernământ regimul integral al unor idei moderne culese pedant din cărți străine, Petru-cel-Mare n'a făcut decât să introducă prin ucaz și supt amenințarea de moarte tot ceia ce formă prestigiul și puterea monarhiei europene moderne, așa cum ea se desvoltase în țările occidentale numai prin aproape trei veacuri de sforțări continue, la care participase un popor întreg, cu toate clasele lui, si cum eră înfățișată în strălucita personalitate a lui Ludovic al XIV-lea, ori și în aceia, mult mai ștearsă, a imitatorilor săi germani.

Îi trebuia pentru a-și face plagiatul, care eră să prefacă vechea Moscovie într'un fel de „țară a lui Petru", gândită și îndeplinită, stăpânită și controlată de dânsul, o Capitală, o administrație, o Curte, o civilizație în legătură cu aceasta.

Le-a făcut, răpede și, dintr'un anume punct de vedere, rău.

Capitala și-a clădit-o din nimic, miraculos, fantasmagoric, contra necesităților istorice — sfânta Moscovă mucezind, cu casele-i de lemn în voia incendiului, ori Chievul bizantin, cu toate amintirile lui, rămâind un oraș de provincie, la granița polonă —, contra legilor naturii, într'un mediu unde până atunci din mlaștini se ridicau insule pe care le cunoșteau, afară de fiare și de jigănii, doar pescarii și vânătorii. Mii și mii de oameni au sprijinit cu ciolanele lor noua creațiune strălucitoare, cu cheiuri de piatră, cu biseri i în stil occidental, cu palate pentru stăpâni și dregătorii lor, acele mii de oameni care par astăzi a se învârti în mormântul lor uitat, zguduind și dărâmând creațiunea martiriului lor. Așa a răsărit un oraș de imitație și compilație,

având ca notă distinctivă numai greoaia masivitate, potrivită cu proporțiile imensului Imperiu, un oraș al cărui nume mai amintește, fie și în prefacerea slavă din 1914, numai pe întemeietorul lui, cum, de fapt, el corespunde numai sufletului acestuia.

Lucrare asemenea cu a vechilor Faraoni, cari, ei, își făceau, în Piramide, locuințile lor pentru veșnicie dincolo de ceasul morții. Ea va îndemna mai târziu pe Ana să jertfească și ea fără milă armate întregi de țerani, când s'a săpat canalul Ladogei, și care, în plin veac al XIX-lea, autoriză pe Nicolae I-iu să ucidă atâtea vieți omenești numai pentru ca la data obișnuită pentru o anume petrecere să fie gata până în cel mai mic amănunt Palatul de Iarnă, care fusese distrus de un incendiu.

Un sistem administrativ mai vechiu nu exista. Guberniile se conduceau mai mult după vechile lor tradiții Legăturile dintre ele erau întâmplătoare și rari. Cum nu exista o ierarhie de funcționari, budgetul nu se putea fixă într'o țară, unde, obișnuit, nu erau lucrări publice, ci numai cheltuielile Curții și ale armatei, ai cării recruți erau puși adesea să „pască“ ciuperci în pădure [1].

Petru a vrut să aibă tot ce se putea afla în Franța atâtor încercări de organizație, în Germania unor împrumuturi de întâiul grad, făcute pentru o societate foarte înaintată. Din nobili a făcut, prin *cinurile* lui, care nu sunt numai „chinese“, ci și austriece, funcționarii săi, și din funcționari, nobili, ajutat fiind întru aceasta și de măsura fratelui său Feodor, care egalizase toată clasa boierească, oprindu-i cu asprime orice reclamare a unor drepturi de superioritate și precedență a unora asupra celorlalți. Ordinea civilă și ordinea militară aveau ranguri corespunzătoare, toți fiind deopotrivă oamenii aceluiași stăpân, potrivit cu acea concepție care-și găsi mai târziu expresia în cuvântul caracteristic al Țarului Pavel : „In Rusia nu este om important decât acela căruia îi vorbesc eu și atâta timp numai cât îi vorbesc eu“.

Un Senat, ca acela din orașele germane de la Baltică, înlocui, cu prilejul campaniei de la Prut — căci înainte nu era decât „Cancelaria imediată“ a miniștrilor —[2], Sfatul național și vechea

[1] Cf. interesantele note satirice asupra Domniei Anei în vechea carte contemporană *Lettres moscovites*, p. 36,

[1] Numai în 1716 acest Consiliu de regență are ședinți regulate : Bilbassoff, *Gesch. Katharinas II.* I, p. 186.

Dumă" boierească a consultațiilor fără sancțiuni. „Colegii", după model danes, îndeplinirâ rolul Ministeriilor germane, fiind, instituite, de la 1718, pentru fiecare din domeniile vieții publice. Guvernatorii, vice-guvernatorii, voevozii corespund cu desăvârșire dregătorilor din Statele germanice. Titlul chiar al „Magistratului", „Consiliului Comunal" din orașe arată de unde se luase îndreptarea și în această privință. Poliția, ordinea financiară nu pornesc de la altă inspirație. Până și în Biserică, înlocuindu-se Patriarhul, apărător chemat al vechii ordine a lucrurilor, printr'un Sinod de episcopi, pe lângă cari Țarul, șef al clerului său, erâ reprezintat printr'un laic ca „procuror-general", datina e luată de la Bisericile luterane ale Germaniei vecine. Monopolurile de Stat, industriile întemeiate prin ordin, crearea de venituri naționale pentru Tezaur, dorința de a nu importa nimic din străinătate, ceiace ar face să se scurgă aurul țării, sunt practice economice pe care le-a cunoscut, într'o formă desăvârșită, Prusia orânduită de sus, fabricată, de Frederic al II-lea.

Toate acestea se puteau face mai ușor. Curtea, cu strălucirea și distincția ei, nu se putea improviza însă din ordin. Boierimea barbară vegeta la țară, cu țeranii ei pe cari Boris Godunov încă îi legase de pământ — ca, la noi, Mihai Viteazul — și pe cari Petru el însuși căută să-i confunde, ori de fuseseră cu totul liberi, mazili chiar, din neamuri boierești, ori de se așezaseră, în anumite condiții, pe pământul de *slobodă*, de „slobozie", al proprietarului, ori de trăiseră din neam în neam în robie, într'o singură condiție, umilită fără speranță, de *podani* (cuvântul a trecut așa în românește, și-l întâlnim în cronici muntene de la începutul acestui veac al XVIII-lea). Bețivi, desfrânați, bătăuși, neatinși de altă cultură decât a Psaltirii pe care învățaseră a ceti, fără vre-o dorință de a se schimba și de a înainta, acești nobili primitivi se simțiau cu totul străini în Capitala ieșită dintr'un capriciu al monarhului, care nu se putea contrazice, dar nici aproba în intimitatea sufletelor. In „adunările" pe care le orânduise, cu muzică și danț după moda nemțească, de fapt francesă și italiană în originile sale, în aceste *assemblées*, al căror nume chiar a fost păstrat în imitație, bărbații se ascundeau ca să bea, femeile stăteau țapene la o parte, privindu-se bănuitor între sine. Se supuneau, dar nu putea să li placă toată această zăr-

dărnicie nouă, care stingheria obiceiul mișcărilor libere, expansive' desordonate.

Astfel această Curte, cu toți șambelanii ei, cu toate „frokenele", domnișoarele de onoare *(Fräuken)*, cu toate ospețele și balurile, cu toate ceremoniile solemne, erà de o goliciune și de o monotonie fără pereche. In zădar organiza Ana, cu prilejul nunții unui buton al ei, alaiuri imense la care fiecare gubernie trebuise să-și trimeată exemplarele etnografice. In zădar aceiași Țarină făcea din cutare drum la Moscova o desfășurare de pompă de care a răsunat Europa, făcând ca un întreg mic palat pe tălpi de sanie, în care se trăia viața obișnuită, să fie tras de douăzeci și patru de cai. Până și gustul, mai modest, al bătrânului nostru Neculce, silit să întovărășească, după campania nenorocită de la Prut, pe Domnul său Dimitrie Cantemir în Rusia și reținut acolo multă vreme, contra voinței lui, nu erà satisfăcut cu această mult lăudata Impărăție a „desrobitorilor" : „Este", scrie el, „un norod unde nu sânt oamenii slobozi să meargă unde li este voia, nici la Impărăție fără ucaz... Și la Impărăție vr'o Curte mare ca aceia, cu dvorebnici mulți, nu este, măcar precum este la Domnia țerii noastre, sau altă Crăie și Domnie. Ce foarte este un lucru puțin: numai oșteni sânt mulți de ajuns" [1]...

Cu toate spectacolele de operă ale Italianului Craja, în 1755, cu toate începuturile de scenă rusească din aceiași vreme, cu tot teatrul „național" care începe în Moscova de la 1759, cu toți „virtuozii" de la Curtea de Saxonia, violoniștii, cântărețele din Italia, cu toate isprăvile lui Lande, „maiestrul Palatului Curții" cu tot marele succes al reprezintațiilor de menuet și aducerea din Hamburg a trupei de teatru a vestitei Neuberin, cu toată Academia de pictură și de sculptură, întemeiată supt aceiași Țarină Elisabeta, fiica lui Petru, care făcu să se ridice clădiri occidentale după planurile Italianului Rastrelli, același aspect al unei temute Curți pustii și fără bucurie, în mijlocul conspirațiilor, a arestărilor de favoriți, a supliciilor celor ce ieri încă erau atotputernici, a răsturnărilor de Suverani, se păstrează până în zilele Ecaterinei a II-a.

Un început de literatură cu adevărat rusească se formă în veacul al XVII-lea, alături de curentele, în altă direcție, care

[1] *Letopisițe*, ed. a 2-a, II, p. 338.

înviau, în zilele unui Dimitrie de Rostov — cunoscut și la noi prin bune traduceri — viața din mănăstiri. Nenorocitul de nobil pribeag Cotoșichin, care muri la Stockholm pe eșafod, amestecat într'un furt, destăinuise viața de la Curtea Țarului într'o operă absolut originală, care, firește, nu s'a publicat decât în vremea noastră — ca și *Istoria ieroglifică*, de satiră a împrejurărilor contemporane, a lui Dimitrie Cantemir —; țeranul Posoșcov (n. 1673) se apucase a cerceta pricinile bogăției și sărăciei, precursor al revoluționarilor de economie politică elementară din zilele noastre. Un Danilov, o Natalie Dolgoruchi, scriu memorii pline de adevăr și de interes.

Dar de acestea n'avea nevoie noul regim. Nu-i trebuie nici satira, totuși așa de *adevărată* în prezintarea defectelor altor vremuri și a ridicululuí maimuțăritei lor imitații, a acelui Antioh Cantemir, fiul, din căsătoria cu Casandra lui Șerban Cantacuzino, al lui Dimitrie-Vodă, care Antioh, prin mediul său familiar, prin educația sa, prin îndelungata sa petrecere ca diplomat la Londra și Paris, aparține numai pe jumătate acestei societăți rusești, iar noii lumi literare, de slugi care trebuie să-și înfățișeze versul ca o podoabă de petrecere, proza ca o utilitate politică, încă mai puțin[1].

In rândul acestora se înșiră doar vre-o doi trei cinovnici literari. Trediacovschi: fiu de preot, din Astrahan, sărac, umil, fricos, bătut de dregători, cu toată calitatea lui de membru al unei Academii de favoare împărătească, bătut din nou, biciuit de servitori și pus apoi, cu mască și într'un costum caraghios — căci singur, în propria lui persoană, un om de condiția lui nu putea să apară — pentru a-și declama bietele versuri neghioabe la un colț al salonului plin de lume cu alte drepturi decât ale lui. Și totuși el, care va copiă pe Boileau în oda pentru succesul de la Danzig, învățase la Paris și văzuse acolo altfel de scriitori, cu alt prestigiu și cu altă influență! Fiu de pescar de la Arhanghel, Lomonosov, elev al școlilor germane din Marburg și Freiberg, soț al unei Germane, imitator al poeților din țara vecină, scotocitor nesățios al tuturor ungherelor științei, „inginer de mine“ și „himist“ pentrn dânsul, traducea din ordin, în două-

[2] Mult scăzut de spiritul strâmt național al noii critice rusești, Antioh era calificat încă de Bulgarin la începutul veacului trecut ca „întâiul scriitor cultivat al Rusiei“, Satirele lui fiind „cea d'intâiu floare a literaturii rusești“ (prefața la „Ivan Vijighin“).

zeci și patru de ceasuri, cutare odă pentru o iluminație[1] și trebuia să se lupte pentru orice publicație cu „profesorii“ beți cari exercitau meseria de censori; i se impunea să facă și o Istorie a Rusiei, care nu izbutise, în alte mâni, pe vremea lui Petru-cel-Mare însuși. Sumarocov, autorul unor piese de teatru vestite în zilele lui, — un „Horev“, un „Trevor“, ba chiar un „Hamlet“, în care se lua la întrecere cu Shakespeare însuși, — începătorul publicațiilor periodice în Rusia, e și dânsul un simplu furnisor disprețuit, în limitele competenței lui speciale.

Cu aceasta însă — plagiate, traduceri, imitații, comenzi de Curte — nu se face o literatură, într'o țară unde nici limba literară, prinsă între slavona Bisericii și odiosul jargon administrativ, decalchiat după cel german, nu era încă fixată.

Și aici trufie și zădărnicie. Câtă dreptate n'avea Johannes von Müller, istoricul svițerian, când punea pe hârtie această judecată: „Ascultarea, lipsa de opinie publică, prin care reforma a fost așa de mult ușurată, explică și aceia că Petru a îndeplinit mai mult aparența culturii decât o civilizație cu adânci rădăcini“!

---

[1] Waliszewski, *o. c.*, p. 80.

II.

Influența politică apuseană asupra Slavilor din Răsărit.

La întâia privire s'ar părea că atât Polonia, cât și Rusia au în acest secol care se întinde de pe la 1670 până pe la 1760 momente strălucite în ce privește activitatea militară și importanța politică.

Regatul lui Ioan Sobieski atrage atenția tuturora prin isprăvile lui împotriva Turcilor. Biruința câștigată la Hotin, înaintea alegerii lui Ioan al III-lea, la 1674, a fost celebrată în toată Europa ca o răsbunare a Creștinătății asupra prigonitorului ei. Unde nu s'a vorbit de dânsa, și cât au fost de mari speranțele trezite în inimile tuturor acelora cari credeau, peste calculele diplomației preocupate de câștiguri imediate, în nevoia unei solidarități creștine pentru apărarea civilizației care, oricum, eră comună! Că după aceasta Turcii și-au continuat atacurile, că și mai departe s'au văzut cetele iuți ale Tatarilor prădând sălbatec pământul Poloniei nenorocite, aceasta nu atrăgea atenția așa de mult ca acea mare și neașteptată lovitură. Iar, când, după trecere de câțiva ani numai, același căpitan eroic al oricării cruciate alerga la Viena pentru a o despresura prin altă impresionantă victorie, corul laudelor a pornit din nou cu o putere neasămănat mai mare, slăvind pe izbăvitorul de cea mai mare primejdie a întregii Europe centrale și apusene. Rezervele pe care le făcură publicațiile influențate de Guvernul din Paris, care nu putea să ierte ajutătorului Casei de Austria că a crescut astfel puterile luptătoare ale ei contra Franciei, acele expuneri meșteșugite, care înfățișau succesul doar ca o cerească minune, ca o lovitură tainică, asemenea cu cele din Biblie contra necredincioșilor, nu erau în stare să acopere marele vuiet de bucurie care de pretutindeni saluta înfrângerea și punerea pe fugă a Marelui-Vizir

Cara-Mustafà. Iar, dacă, pe urmă, Turcii și-au revenit, puind în primejdie, chiar în cursul acestei campanii, pe regele polon pus pe fugă, strâns de o mulțime prinsă de panică, strivit aproape de groaza ei desnădăjduită, dacă, în anii următori, Polonia nu putu face decât două năvăliri în Moldova, pe care spera s'o poată anexà — cea d'intâiu din ele unită și cu o zădarnică și dezastroasă încercare de a scoate pe Tatari din Bugeacul lor —, pe când necontenit alte oștiri turco-tătărești se înfățișau provocătoare la Nistru, trimețându-și obișnuitele ceambururi prădalnice, aceasta nu putea face să se uite ziua cea mare care fusese o serbătoare fără pereche pentru întreaga lume creștină.

Polonia decade după aceasta, supt acei regi germani din Casa de Saxonia, August al II lea — întâiul fiind Sigismund-August, din veacul al XVI-lea — și August al III-lea, a căror adevărată misiune și adevărată operă istorică se va înfățișa mai departe, ca și supt acel elegant Curtean, ieșit prin disgrația din iatacul Ecaterinei a II-a, care a figurat, ca regele Stanislav Poniatowski, în fruntea anarhiei polone ajunse în faza unei complecte disoluții. Dar ce măreață pare cariera de ostaș și de om politic a lui Petru, care și-a meritat, fără contrazicere din partea nimănuia, titlul de „cel Mare“ ! Infrângerea unui șef de oaste de valoarea lui Carol al XII-lea, regele Suediei, zdrobirea cu arme egale și în proporție corespunzătoare a acelor regimente de veche și glorioasă tradiție pe care lumea eră deprinsă a le admira, cucerirea în curs de câțiva ani — și fără putință de a le mai pierde — a provinciilor de pe malul Mării Baltice: Ingria, Carelia, Estonia, Livonia, ba încă și un colț de Finlandă, întinderea, cum se va arăta, a unei puternice influențe, pregătind situații nouă pentru viitor, asupra totalității țermurilor răsăritene ale acestei Mări, — lăsând la o parte un trecător succes contra Turcilor, cărora li se iea Azovul numai pentru ca acest însemnat port să trebuiască a fi părăsit la o pace viitoare—, se poate oare mai mult în mai puțini ani ! Și aici -- adăugim — nu e, ca în casul lui Sobieski, numai minunea săvârșită, pentru întinderea doar a vieții sale, de un om răsărit pe neasteptate cu extraordinare însușiri care domină calitatea sa, întâmplătoare, de Suveran, ci de un întreg sistem poiitic, nou și fericit, care-și va da roadele și după moartea, la cinzeci și doi de ani numai, a lui Petru, făcând ca o femeie fără talent politic și fără energie, ca nepoata lui Petru, Țarina

Ana, să poată răsplăti asupra Turcilor întrângerea de la Prut, din 1711. prin succesele din Crimeia și din Moldova, la 1737-9, ca fiica, puțin preocupată de războaie și de glorie a marelui Împărat, Elisabeta, să ajungă a domina cu trupele ei al doilea război european pentru succesiunea austriacă, a lua în trecătoare stăpînire Berlinul jăfuit de Cazaci și a spera anexarea definitivă la Statele ei a Prusiei răsăritene, până ce același sistem va da Ecaterinei a II-a marele rol de istorie universală care se știe.

Și totuși această aparență nu trebuie să înșele. Toate aceste „fapte mari“ cer mari cheltuieli, mari sacrificii, o imensă risipă de puteri, care pentru Polonia va fi cu desăvârșire hotărâtoare, lăsând-o incapabilă de a se apăra măcar împotriva oricării încălcări, cotropiri și umilințe. Ele împiedecă orice altă acțiune în acest domeniu al vieții publice, înfățișându-se ca singurul scop către care, cu toate puterile sale, trebuie să tindă Statul, jerfit nevoii de glorie—și de gloriolă—a stăpânitorilor, cari sunt crescuți în această privință cu ideile, predicate în școlile iesuite și răspândite în literatura timpului, ale unei autorități rău înțelese.

Pentru ca să fi fost o realitate binefăcătoare supt măreția acestei biruințe, supt prestigiul acestei păci de anexiune, ar fi trebuit ca, de o parte și de alta, la Poloni ca si la Ruși, să fi fost un popor, un adevărat popor, care să iea asupră-și toate aceste lucruri și să le întrebuințeze pentru propria lui desvoltare. Dar aceasta nu se întâmplă.

In expediția din 1653 oastea lituană nici nu vrea să se lupte; ea, supt Jablonowski, luptătorul contra Turcilor, mai târziu, la Boianul moldovenesc, supt acel Jablonowski care-și aduce aminte prea mult că i-a dat lui Sobieski coroana, își urmează drumul, fără a cere șefului suprem o îndreptare, fără a i se prezinta măcar la întoarcere acasă. Un întreg partid, aţâţat de regina, silește la revenire pe eroul de la Viena, tăindu-i și provisiile. Mai târziu, în plină dietă, un Paç, Lituanian, va insulta pe bătrânul Suveran în stare de boală, amenințându-l că va repeta rănirea cu care-l atinsese în tinerețea amândurora. Sobieski e așa de desgustat în ultimul timp, încât se crede otrăvit și, ridicându-se dintr'un leșin pe patul de agonie, suspină italienește „*Stava bene*“, „îmi era bine“. La moarte, fiul cel mai mare va opri convoiul

înaintea Cracoviei ca să nu între și mamă-sa, care vrea să-i răpească moștenirea regală, și cu greu s'a găsit de împrumut o coroană pentru capul celui care meritase a i se împodobi fruntea cu nemuritorii lauri de recunoștință. Treizeci și cinci de ani trupul său nu s'a învrednicit de odihna definitivă.

Iar, în ce privește Rusia, poporul nu exista după sfărîmarea streliților hăcuiți, după sustragerea Țarului dela neastâmpărul Moscovei, acum părăsite... Și atunci, ca totdeauna în aceste împrejurări, se ascunde supt toate aceste pompoase înfățișări influența străină, orientarea străină și, în ultima instanță, câștigul străin.

Acei străini cari domniau și supt raportul politic viața Slavilor de Răsărit în această vreme sunt Germanii.

Și anume într'o îndoită formă : sau în lenta lor expansiune sigură, necontenită, pașnică spre Orient, ca o consecință a unor mult mai vechi înaintări în această direcție, care aduseseră cu sine peirea totală a atâtor seminții slave la Ost de Elba. Sau, alături de această expansiune culturală, de această trimitere de pribegi și răspândire de aventurieri, „Drang nach Osten", înaintarea spre Răsărit, prin diplomație dacă nu și prin arme, a acelei formațiuni austriece despre care nu s'ar putea spune cu siguranță dacă a dat mai mult germanismului decât i-a luat pentru propria sa formațiune, desvoltare și mântuire de primejdie.

Acesta din urmă e casul pentru Polonia ; cel d'intâiu pentru Rusia.

Sobieski n'a avut o politică națională, care i-ar fi impus să nu părăsească, fără putință de revenire, Rusiei Chievul și malurile Niprului și care l-ar fi dus în anume momente, nu alături de Austrieci, ci contra lor. In adevăr, de veacuri planul său stătea în calea influenței germanice, conduse pe urmă de Habsburgi, în aceste regiuni spre care ei se îndreptau încă din al XIV-lea veac, când un Habsburg era tovarășul de căpetenie și logodnicul dorit al Hedvigei, care trebuie să renunțe la dânsul. Necontenite sunt poftele celor din marca răsăriteană a Sfântului Imperiu. La toate vacanțele de tron din veacul al XVI-lea, neobosiți, incapabili de a fi descurajați, măgu'ind, făgăduind, împărțind bani, întrând chiar — ca arhiducele Maximilian — în luptă cu armele, apar candidații vienezi. Când chestia cruciatei

apare din nou prin propaganda Iesuiților și stăruințile Papei, la sfârșitul veacului al XVI-lea, Austriecii o iau asupra lor, cu un ochiu și asupra Poloniei, turcofilă prin opoziție firească, și a trebuit talentul militar și priceperea politică a lui Ioan Zamoyski pentru ca să împiedece crearea unor feude militare ale Imperiului la Dunăre. Biruiți, Imperialii, cari atrăseseră în clientela lor brațul puternic al lui Mihai Viteazul și cutezanța cavalerească a lui Radu-Vodă Șerban, urmașul acestuia, instalează lângă Sigismund al III lea, concurentul biruitor al lui Maximilian, două arhiducese pe tronul Poloniei. Și, dacă Maria de Gonzaga-Nevers, ca soție a doi regi muritori, aduce cu dânsa oarecare, foarte slabă de altfel, influență polonă, soția lui Mihail Wiszniewieski e Austriaca Eleonora, care spera să domnească și cu urmașul lui Mihail. Viena împinge atunci la cea mai înaltă demnitate în regatul vecin pe prințul de Neuburg, care ar fi putut, un moment, să biruiască, pe când Francesii erau pentru ducele Carol de Lotaringia[1].

Dacă Sobieski e soțul, așa de iubitor, așa de plin de curtenire, așa de influențabil al frumoasei Francese Marie d'Arquien, nu trebuie să se creadă că o direcție francesă consecventă a putut lucra asupra politicei sale. Regina însăși privește legăturile ei cu patria d'intăiu, datoria ei față de Franța numai din punctul de vedere al intereselor și chiar al vanității ei proprii și a familiei pe care a lăsat-o acasă. Dese ori ea va lucra, cu acea patimă care a deosebit-o până la moarte, îndreptându-i silințile contra soțului, contra fiului Iacob, pentru a face tot răul cu putință acelui trufaș rege Ludovic al XIV-lea care o jignise, refuzându-i cererile.

Astfel el fu adus să ajute pe Leopold I-iu, cel mai nerecunoscător și mai egoist om din lume, în momentul când pomposul Cesar eră în primejdie de a-și pierde Capitala, încunjurată de nesfârșita mulțime a Turcilor. Cum a fost răsplătit pentru aceasta, să știe. Impăratul n'a găsit o vorbă bună pentru tovarășul și izbăvitorul său, un gest pentu prințul Iacob, pe care cu mândrie părintească i-l înfățișa regele polon, un salut pentru armata plină de praful și sângele luptei biruitoare, care-și întindea rândurile înaintea glacialei lui maiestăți tăcute. „Așa mi-i soarta",

[1] Se vorbise și de don Juan, fratele regelui Spaniei, de William de Orange, viitorul rege al Angliei, de un prinț de Danemarca: Wagner *o. c.*, XLV, pp. 508-9. Ba chiar de un fiu al Electorului de Brandenburg, Karl-Emil: *ibid.*

spunea regele, „că trebuie să îndatoresc pe toată lumea și să nu am nimic de așteptat pentru mine decât de la Dumnezeu.“ „Să mi se citeze exemplul unui prinț care să fi făcut vreo-dată atâta pentru un altul și în așa de scurt timp.“ „Nu se poate tăgădui“, scria el, cu alt prilej, soției sale, „că sângele nobilimii polone n'a curs în valuri pentru cauza Impăratului și a creștinătății.“ Iar, când trecu prin Ungaria, încercând a o supune stăpânului său legiuit, contra căruia se ridicase revolta lui Tököly sprijinit de Turci, el observa că „nobilii, țeranii și soldații ne vânează ca pe lupi“; că „bolnavii cari nu pot urmà oastea sunt uciși cu cea mai mare cruzime: Ungurii sunt mai răi decât Turcii“. Dacă se arată în zare perspectiva stăpânirii principatelor românești, a unei răscoale a Sârbilor și Bulgarilor chiar [1] — Franța-i oferise, în schimb, Ungaria, Prusia ducală [2] —, erau mijloace de momire. Partea lui fu redusă la Moldova, apoi, când se încheie, în 1699, pacea de la Carlovăț, el avu pentru șeisprezece ani de războiu și pentru atâtea jafuri tătărești, — cetatea Cameniței!

Și Austria nu se opri aici. Marysienka ar fi vrut ca rege, la moartea soțului ei, dacă nu pe Vendôme, din care sperase o clipă a face un soț pentru bătrânețele ei, măcar pe prințul de Conti, foarte puternic susținut de la Paris chiar. Viena făcu tot ce-i era prin putință ca să împiedece succesul, periculos pentru ea, al acestei lovituri. Nu-i trebuia nici prințul Iacob, — fratele acestuia, Alexandru, nu voià „să-și prindă mâna în acest vechiu trunchiu crăpat și putred“—, de și acesta luase pe o princesă de Neuburg [3]. Candidatul ei erà August de Saxonia, un om de petrecere, zdravăn de să rupă potcoavele în mâni (de unde porecla de Nalcarâm, pomenită de cronica munteană, la Turci), dar, leneș, fără inteligență și demnitate personală. Oferind zece milioane Tezaurului polon, plus făgăduiala că va adăugi regatului Principatele, Ucraina, Podolia și îmbrățișând pentru el, și urmașii — dar nu și pentru soție, care nici n'a călcat în Polonia — legea catolică, el a izbutit prin conrupție. August introduse imediat miniștri saxoni, „Cancelaria“ de șase, trupe saxone, și, pentru

[1] Salvandy, *o. c.*, II, pp. 282-3.

[2] *Ibid.*, p. 69.

[3] Sora lui, Teresa-Cunigunda, luase pe Maximilian-Emanuel de Bavaria. — Se mai vorbise de Leopold de Lotaringia, de un frate al Palatinului (Wagner, *l. c.*, p. 576).

a nu fi silit să le trimeată acasă, cum îi cerea opinia publică, jignită și îngrijorată, a Poloniei, el se amestecă în acea coaliție, cu Danemarca și cu Țarul — de altfel aliat al Poloniei încă din zilele Ligei creștine contra Turcilor[1] —, care trebuia să zdrobească pe tinerelul rege suedeș Carol al XII-lea, să-l răstoarne și să-i împartă Statele. Un alt asociat, Electorul de Brandenburg, ocupa, în urma unei afaceri de bani, orașul polon Elbing, în Prusia.

Dar Carol al XII-lea birui la Narva pe Ruși. Apoi se aruncă furios, și în vederea planurilor sale germane, asupra lui August, pentru a-l zdrobi, a-l umili în Polonia ca și în Saxonia — unde învinsul fu silit să iscălească tratatul de la Altranstatt — și-a înlătura chiar din cea d'intâiu țară. Tronul ar fi vrut să-l dea unui Piast și, trecând peste un Liubomirski, un Radziwill, el se opri asupra unui tânăr simpatic, dar aproape necunoscut, Stanislav Leszczynski. In acest moment Suedesul putea să creeze un rege în țara din care stăpânia Capitalele cele vechi, Varșovia, Cracovia, pe lângă Galiția cu Lembergul, și Prusia, cu Thorn. Neculce al nostru pretinde că din această Prusie s'ar fi ivit însă un alt candidat: regele Frederic I-iu el însuși, făgăduind, după exemplul fratelui său saxon, August, „că se va face catolic, numai să-l primească să fie Craiu, și țara lui cea prusească a Brandeburgului să o facă să fie tot una cu Țara Leșească[2]". *Alegerea titlului de Prusia pentru regalitatea lui erà ca un semn pentru viitor,* și Polonii se temeau de dânsul[3].

De fapt, în aceste lupte pentru tronul polon care ținură până la înfrângerea lui Carol și după aceia chiar, până la definitivul triumf asigurat al lui Petru, care aduse înapoi în Scaun pe August,—fostul „Austriac", devenit astfel un bun și devotat „Rus"—, ceia ce întreține focul nu e numai patima personală, învierșunarea Suedesului care vede în războaiele lui numai dueluri cu prinți neloiali cari l-au jignit și au umblat după averea și dreptul lui, ci și iremediabila sfâșiere a unei societăți politice ca aceia polonă, care nu va mai cunoaște de acum înainte decât, mai presus de anarhia personală, focul, nestavilit de vre-o conștiință

[1] In 1701 se ceru în zădar Chievul (*ibid.*, p. 616).
[2] P. 381.
[3] Salvandy, *o. c.*, II, p. 427.
[4] *Ibid.*, p. 429.

patriotică și națională, al partidelor. Contra Saxonilor se aduseră astfel Suedesii [4]. Nobilimea cea mare ținea cu Carol și cu Stanislav al lui, ca și episcopii; cei mici erau cu „Neamțul". Pe bani de-alminterea un Lubomirski, un Zaluski erau gata să-și schimbe părerile și steagul.

In voie treceau pe pământul polon oștile de o parte și de alta. Aceasta ajunse un obiceiu, un drept pentru vecini. După August al II-lea, care se ținuse prin sprijinul militar rusesc, la vacanța de tron din 1733 numai prezența trupelor Țarului putu aduce alegerea, ca August al III-lea, a fiului său Frederic-August. Incă de pe atunci Rusia lucra, nu numai pentru dânsa, dar și pentru Austria, care lua cu mâna altuia. Viena nu fu emoționată că după regele susținut, după regele creat veni, la moartea acestui de-al doilea Saxon, în persoana bietului Poniatowski, regele numit: ea știa bine că, la timpul cuvenit, când se va hotărî asupra „ruinei ce se mai ținea în picioare" [1], ea își va avea partea, — și o parte mare.

Această mare Rusie ea însăși se prefăcuse însă într'o adevărată colonie germană, în care nu odată se serviau chiar, supt conducerea germană, anume scopuri politice germane.

Ca „Neamț", sprijinit de „Nemți" începuse Petru-cel-Mare; Scoțieni ca Gordon, Genovesi ca Lefort, venit însă după alte aventuri, cu trupa unui colonel german, Olandesi ca Jansen, care trădă la Azov și fu ucis în chinuri, se confundau cu Germani autentici ca Schein, ca Brandt. Petru-și califica în intimitate prietenii de *Bruder* și iscălia nemțește, în două bucăți —: *Pe-ter*. In tinereță prefera să scrie, și 'n cutare însemnare comemorativă, în limba olandesă. Călătoria lui în Apus, cu Lefort și doi fruntași ai Rusiei lui, această călătorie incognito, care-l duse prin Olanda și Anglia la Viena, de unde, fără răscoala streliților, ar fi mers și la Veneția, unde merse boierul său Șeremetev, avea drept scop să afle tainele tehnicei europene, dar și să vadă oameni adevărați, „Nemți". Cu ce furie a tăiat el la întorsul neașteptat pe streliții cari voiseră să așeze din nou în Scaun pe Sofia, „Nemțoaică" numai pe jumătate, și ce scârbă a arătat față de acea societate moscovită care, pasivă, și chiar cu ascunse sen-

[1] „Une ruine qui restait debout"; Salvandy, *o. c.*, II, p. 445.

timente de ură față de inovațiile lui, nu făcuse nicio mișcare pentru a-și apăra stăpânul absent!

Armata pe care a creat-o e germană în ce privește șefii, cari de aceia n'au încredere în soldați, și aceștia, din partea lor, îi urăsc și sunt gata să-i părăsească, să-i ucidă, cum s'a făcut la Narva și cum mai târziu se va face pe câmpul de luptă de la Zorndorf, după biruința artileriei lui Frederic al II-lea asupra bandelor rusești. Comandantul de la Narva poartă un nume frances, ducele de Croy, dar el venise din Germania, unde slujise ca șef de mercenari, șef de spețа lui August al II-lea. Un Weide, un Weismann sunt în cele d'intâiu rânduri ale generalului; Jansen se luptă în 1711 contra Turcilor la Prut, Rönne iea Brăila.

Deocamdată unii Ruși din vechile familii, încă în picioare cu toate nemiloasele execuții, se amestecă în societatea străinilor favorizați. Astfel amiralul Feodor Apraxin, bătrânul Iacob Dolgoruchi, care călători la 1687 în Franța ca și în Spania chiar, Grigore, ambasador în Polonia și tatăl lui Alexie, care fu preceptorul nepotului de fiu al lui Petru-cel-Mare, pe când fiul său Ivan spera un moment să-și poată mărita fiica, Ecaterina, după acest Țar Petru al II-lea; apoi Sârghie Dolgoruchi, care avu misiuni la Haga, la Varșovia, la Dresda, Vasile Luchici, executat, Vasile Vladimirovici, feldmareșal, din același mare neam înrudit cu Țarii. Dintre Galițini, descendenți ai lui Gedimin, Petru întrebuință, dacă nu pe Vasile Vasilievici, care „civiliză" Moscova și încheie legătura cu creștinii contra Sultanului, atacând apoi Crimeia, până ce schimbarea din 1689 îl trimese în exil, și pe Boris, învățătorul noului stăpân, pe Dimitrie Alexievici, trimes adesea în Apus, dar mai ales pe Mihail, tovarășul de tinerețe al Țarului și biruitor al Suedesilor de mai multe ori († 1730), pe când fratele său ononim aducea servicii și în Persia. Cancelariul regimului european de la 1700 fu Golomin, conte al Imperiului german, guvernator în Siberia și însărcinat cu multe solii de încredere; el era să încheie la 1706 cel d'intâiu tratat rusesc cu Prusia,—străinii aveau în el cel mai puternic protector, care li asigurase bisericile lor, tribunalele lor de judecată. Urmașul său în sarcina de Cancelariu, Gavril Golovchin (de la 1709), și el conte german, urmă aceiași direcție; un fiu al lui reprezintă pe Țar la Berlin. Șafirov, întrebuințat și el la Cancelarie, e încă unul din acești Ruși „occidentalisați" prin călătorii și prin onoruri,

ca și prin sinceră lor admirație pentru elementele de superioritate ale Apusului.

Amintim și că, în tot ceia ce privește cultura, străinii sunt singurii întrebuințați. Formată și după sfatul lui Dimitrie Cantemir, pribeag după catastrofa de la Prut, Academia de la Petersburg, orașul „nemțesc", al Țarului „neamț" — și numele pe care li dă creațiunilor sale sunt tot germane —, cuprinde numai străini, cari încep studii de arheologie, de antichități, adună izvoare — Cronica lui Nestor se descopere la Königsberg —, încearcă lucrări de compilație istorică. Pe rând vor lucra aici un Bauer, un Wolff, un Schlözer. Rușii, ca Trediacovschi, vor pătrunde pe urmă, după multe stăruințe, ca niște tovarăși compromițători, de o speță inferioară.

Cu mijloacele militare pe care le strânsese și le organizase, Petru ar fi putut relua cu succes vechea tradiție a stăpânitorilor din Chiev, dominatori asupra Mării de Miazăzi care ducea la Constantinopol. El s'a gândit însă prea puțin la această Mare de Azov, la această Mare Neagră. Dacă s'a îndreptat asupra Azovului la 1696, îi era mai mult ca să facă o încercare a puterilor celor nouă create de dânsul, ca să îndeplinească un experiment militar, de reușita căruia s'a bucurat peste măsură. Și această direcție în activitatea sa de ostaș îi era impusă de legătura pe care o încheiase cu liga creștină prin tratatul său cu Polonia, tratat care el însuși a fost pentru el o condiție ca să poată reține pentru totdeauna Chievul și partea corespunzătoare din Ucraina.

Apoi el se oprește. Pe când ostașii lui Sobieski urmează mai departe greaua luptă cu Turcii și cu Tatarii, tânărul Țar își începe, desprețuind riscurile călătoriei și neglijând cu desăvârșire interesele lui de acasă, drumul cel mare de învățătură spre Apus. Nu e de loc grăbit să se întoarcă de acolo. Pentru ca să reapară în Capitala sa „barbară", pentru care-i lipsește orice iubire pentru că-i lipsește și orice înțelegere, îi trebuie zguduitura, accesul furios de indignare pe care-l produce vestea răscoalei streliților. Pacea care o negociază cu Turcii îl interesează prea puțin. El știe doar atât : că nu i se poate lua înapoi Azovul, și nu se înșeală. Restul îi e cu totul indiferent.

In 1700 el se aruncă asupra Ținuturilor suedese de lângă Marea Baltică. Acestea-i trebuie cu orice preț, la acestea-i e gândul.

A văzut odată Marea Înghețată, cu întinderile ei reci și pustii, a văzut Marea Neagră cu tot farmecul de lumină răsfrântă pe dânsa. Cea d'intâiu nu-i ajungea; de cealaltă îi pasă mai puțin. Vrea însă cu orice preț acea Mare căreia poporul care ocupă țermul ei sudic îi zice Marea Germană. O vrea tocmai pentru că aceasta e „Mare Germană", pentru că scaldă Ținuturi germane, pentru că pune în legătură cu lumea germană, spre care-l mână pe Țarul inovațiilor dorința de a căpăta, supt o formă cât mai asămănătoare cu cele din Imperiul german, paritatea cu popoarele mai vechi în cultură din această Europă.

La Narva el apare ca un cuceritor care cu orice preț caută a-și însuși o provincie de care simte neapărată nevoie. Infrângerea, care n'a fost un dezastru, nu-l sperie; ba încearcă din nou, sigur că va veni vremea când căpitanii lui germani vor fi la nivelul căpitanilor suedesi. Și, în adevăr, cu tot sprijinul pe care-l află Carol al XII-lea la noul Hatman căzăcesc Mazeppa, fost Curtean al lui Ioan-Casimir și Polon în tot felul lui de a judeca situațiile și de a resolvi problemele politice care-i răsar înainte, el biruie și în marea luptă hotărâtoare, din 1709, de la Pultava, la capătul căreia rivalul său suedes nu mai e decât un fugar bucuros că poate căpăta un adăpost al nestinsei lui porniri de răsbunare pe teritoriul otoman, lângă cetatea basarabenă a Benderului.

Până atunci însă Petru nu pierduse vremea în urmărirea dorinței sale celei mari. După câteva succese câștigate de generalul său Șeremetiev, el ocupă țermurile Nevei, unde în curând se va ridica noua și singura sa Capitală, unită cu Marea prin portul de la Kronstadt (în locul Kronslotului suedes) și atacă Dorpatul, iea și Narva, ocupă Estonia și Livonia, pătrunde, la capătul silințelor sale repetate, și în Riga, în Pernau, în Reval.

De altceva nu-i dorește inima. Va purta în adevăr un nou războiu cu Turcii, acela din 1711. Dar nu el l-a căutat, ci speranța învinsului de la Pultava de a-și putea relua duelul cu ajutorul gazdelor lui, Turcii și Tatarii. Carol vrea neapărat acest războiu, pe care și-l dobândește prin stăruinți, prin tăgăduieli, prin amenințări. Declarația veni de la Poartă. Iar, dacă Petru a simțit și el oarecare interes pentru această întreprindere, lucrul se datorește îndemnurilor ce-i veniau din toate părțile vecine cu

Impărăția sa ale Statului turcesc. Dimitrie Cantemir, Domnul Moldovei, avea nevoie să fie apărat de primejdia destituției pe care i-o pregătiau vechii și noii săi dușmani ; Brâncoveanu din Țara-Românească, avea între sfătuitorii săi oameni ca Mitropolitul Antim, originar din Iberia Caucasului, ca unii dintre Cantacuzini, rudele sale, doritori de politica nouă creștină a lui Șerban-Vodă, ca atâția dintre boierii mai tineri, cari doriau o încercare cu noua putere împărătească din Răsărit. Nu lipsiau nici legături cu Slavii de peste Dunăre. Și în birourile lui Petru erà și câte un Ragusan ca acel Sava pe care l-am văzut în Iași, cari treceau asupra acestui biet potentat creștin vechile planuri de cruciată liberatoare.

Expedițiа n'a reușit. Impotriva așteptărilor, Turcii n'au fost nici surprinși, nici descurajați. Ei apucară a trece Dunărea, înaintând pe Prut în sus, cu puteri mari. Moldova, care suferise a doua oară seceta, nu putea hrăni trupele acestui Impărat creștin, a cărui ortodoxie erà pusă foarte mult la îndoială de chiar supușii lui. Ajutorul lui Brâncoveanu, jignit de protecția ce se acorda vărului său Toma Cantacuzino, ca pretendent la tron, n'ar fi putut folosi mult. Inconjurat de cetele păgânilor de amândouă spețele, liberatorul Orientului era gata să cedeze și părți din Polonia, și cuceririle lui la Marea Baltică[1]. Marele-Vizir nu vedea așa de departe, și Turcia n'avea aliați. Se ceru lui Petru numai Azovul, pe care-l dădu ca să nu-l mai reclame niciodată, întinzându-se mai curând în părțile Caucasului, contra Persiei. Astfel fu escortat afară din Moldova, în care erà hotărât să nu mai revie niciodată.

In schimb, nu lăsă o clipă de supt ochi provinciile cele nouă de la Nord-Vest. Intors din a doua călătorie apuseană, el atacă din nou Suedia, când moartea lui Carol al XII-lea, — izgonit din Bender după rezistența eroi-comică a „cabalicului“, reținut la Demotica în calitate de neplăcut musafir care nu vrea să plece și condus acasă prin Țara-Românească și Ardeal, pentru a muri acolo în mijlocul acestei lupte — aduse un nou conflict în această țară, care nădăjduia să capete măcar o parte din ce apucase a prinde prin biruințile și înfrângerile marelui ei rege. Soldații ruși se văzură acum și pe coasta suedesă a Mării Baltice. Pacea

[1] Rambaud, *Histoire de Russie*, p. 405.

din Neystadt, în 1721, trebui să recunoască Moscoviei posesiunile câștigate cu sabia în momentul chiar când acel care reînoise loviturile lui Carol Gustav se găsia în stare a-i aduce peirea ori a o arunca cine știe unde în stepă, pentru o obscură agonie.

Dar planul lui Petru erà mai mare decât âtâta. Din cele două fete ale lui, una, Elisabeta, erà încă foarte tânără la moartea tatălui ei; cealaltă se mărită, la câteva luni după moartea părintelui ei, în Holstein, cu un prinț căruia trebuia să-i revie după Carol al XII-lea — dacă n'ar fi reușit Statele să impuie pe Ulrica-Eleonora, sora răposatului, măritată cu alt prinț german – Coroana suedesă. Neculce pretinde că Petru ar fi oferit și sprijin ostășesc ginerelui său pentru a pune stăpânire pe Suedia și a se face apoi, cu puteri unite, suedese și rusești, un mare atac contra Polonilor și a Turcilor totodată [1]. Petru stăruie să capete pentru acel care trebuie să fie ginerele său, de la Danesi, Slesvigul. Dintre fiicele lui Ivan, fratele său, una, Ana, luă în 1711 pe ducele de Curlanda, cel din urmă din familia lui Ketteler și, neavând copii, ea îl moșteni, de și numai ca regentă, pentru a-și ceda apoi, când ajunge Țarină, drepturile unchiului ei, Ferdinand; cealaltă fu soția lui Leopold de Mecklenburg, un om teribil, a cărui tiranie — trecută ca tradiție la succesori — avea nevoie pentru a se menținea de sprijinul trupelor moscovite. Intre toate aceste țeri germanice și Rusia erà un necontenit schimb de trimeși, de soldați, de aventurieri, Petersburgul fiind pentru oamenii întreprinzători din Holstein, de pildă, un fel de apropiată „Americă“ [2].

Cu dreptate scrie istoricul frances Rambaud că „Germania de Nord părea gata a trece supt jugul moscovit, cum în al XVII-lea veac trăise supt jugul suedes“ [3].

Să adăugim că pe îndărătnicul său fiu Alexie, născut din căsătoria cu Evdochia Lapuchin, cea trimeasă la mănăstire, pe acest dușman al cărții și al disciplinei, veșnic încunjurat de preoți, de călugări, de boieri de moda veche, Petru îl însură cu o princesă de Braunschweig, făcându-l astfel cumnat al Impăratului din Viena. Se știe ce sfârșit erà să aibă acest nenorocit prinț, care

[1] P. 360.

[2] V. Bilbassoff, *Gesch. Katharinas I*, I, p. 189 și urm.

[3] *O. c.*, p. 407.

murì supt cnut, bătut, se pare, de înseşi brutalele mâni pedepsitoare ale tatălui său. Dar pentru a fi adus spre ispăşire trebuiră să-l culeagă din Apus, unde acest cerbicos retrograd fugise, — cu o prietenă în haine de paj, care-l vându —, până în Italia, unde stătu închis în castelul Sant' Elmo de lângă Neapole.

In sfârşit acela care a fost cel mai mare admirator şi părtenitor al sârguincioşilor marinari olandesi făcu tot ce-i stătea prin putere ca să capete drept ginere, prin fiica sa Elisabeta, care se mulţămi mai târziu cu aventurile unei vieţi de o inconştientă uşurătate, pe Ludovic al XV-lea însuşi — ce bună păreche ar fi fost; şi o asemenea legătură nu apare ca imposibilă când ne gândim că el a luat pe blânda Maria, fiica lui Stanislav Leszczynski —. ori măcar pe ducele de Chartres, pe prinţul de Condé, pe ducele de Bourbon [1].

Când Petru se stinge, ars de focul dintr'însul, de excesele unei necruţătoare vieţi, favoritul din ultimul timp, care erà şi unul din cei d'intâiu amanţi ai Ţarinei livoniene Ecaterina, impune, pe câţiva ani, succesiunea acesteia, menţinând astfel toată direcţia politică a lui Petru. Sfătuit de acelaşi Mencicov, apoi de Dolgoruchi, care şi-l vrea ginere, Petru al II-lea, fiul lui Alexe, s'a gândit un moment să revie, întorcându-se şi la Moscova, la un vechiu regim care erà însă hotărât mort, pentru totdeauna. Tutorul acestei scurte Domnii, pe care o tăiè în adolescenţă o boală de vărsat, încercă a face din fiica sa, pe baza unui tainic testament, o Ecaterina a II-a, care ar fi fost deosebită, ca moravuri măcar, de aceia pe care o cunoaştem.

Boierii încercară atunci o adevărată revoluţie. Ei lăsară la o parte pe prinţul de Holstein şi tot aşa pe cine trebuia să treacă şi înaintea acestuia, principesa Elisabeta, care părea nici să se gândească la drepturile ei, având mai dulci şi mai puţin periculoase îndeletniciri. Se presintă în Curlanda Anei Ivanovna un act prin care ea se supunea, absolut, unui Consiliu de regenţă permanentă, care el hotăra despre războiu şi pace, despre impozite, despre ocuparea rangurilor celor mari din armată. Dacă ar călca

[1] Bilbassoff, *Geschichte Katharinas II;* I. p. 29. — Ca alţi pretendenţi apar: prinţul August, episcop de Lübeck, ducele Ferdinand de Curlanda, prinţul Mauriciu de Saxonia, prinţul Frederic de Sulzbach, marchizul Frederic Wilhelm şi prinţul Adolf de Schleswig-Holstein, Carol de Brandenburg-Bayreuth, infantul Manuel de Portugalia *(ibid.* şi nota 2).

jurământul ce i se impunea, să fie scoasă din domnie fără altă formă.

Se găsiră alții însă cari zdrobiră imediat această încercare de oligarhie aristocratică. Autorii marelui plan de republicanizare a Rusiei în sens polon fură izgoniți și pedepsiți aspru. Dar nici biruitorii n'avură vre-o influență prea mare asupra mersului afacerilor.

In Senat, restabilit acuma, în Colegiile ministeriale, în ceia ce se numia „Cabinetul" celor mai tainice hotărâri porunciau străinii. Ostermann, Münnich și mai ales acel parvenit nepot de fiu al unui șef al grajdurilor în Curlanda, care izbuti să îngenunche aspra fire bărbătească a nenorocitei Țarine și s'o silească a face din el, pe care nobilimea curlandesă nu-l primise ca egal, un duce al acestei țări, duce ereditar, o Alteță Imperială, un regent după moartea ei. Și ducele de „Biron" visase a face din fiul său un soț pentru Elisabeta Petrovna, în același timp când fiica lui ar lua pe moștenitorul tronului.

Acest moștenitor era un prunc de câteva luni, Ivan. Mama lui era fiica ducesei de Mecklenburg, cealaltă fiică a lui Ivan, iar tatăl un prinț de Braunschweig, Anton Ulrich. Ana făcuse această căsătorie, preferind pe acesta marchizului de Brandenburg [1]. Ea ar fi vrut să dea pe Elisabeta după ducele Ludovic, fratele lui Anton Ulrich, cu ducatul Curlandei ca zestre [2]. Cei doi soți fură admiși la Curte, unde-și petreceau viața în trândăvie, certându-se pentru distracții unul cu altul. Rușește nu știau mai de loc nici unul, nici altul. Mama viitorului Țar se dăduse cu totul pe mânile camerierei sale germane, von Mengden, înrudită cu Münnich.

Germanii erau în toate marile corpuri administrative, Rușii, în afară doar de un feldmareșal Trubețcoi, de un Cernișev, general șef, de un Curachin, de un Bestușev — fiind numai tolerați pe lângă dânșii, în posturi inferioare. Germani erau generalii, Münnich, Mannstein, Weddig, Emm, Schnese, Merch, Lascy, Sparren, Spiegel, Bismarck, Hesa-Homburg, care ținea pe văduva lui Dimitrie Cantemir, princesa Trubețcoi. Fiecare-și adusese și frații, rudele. Școala de adulți a lui Münnich avea profesori germani, veniți

[1] Wagner, *o. c.*, LXXIV, p. 369.

[2] *Ibid.* p. 468. Pe fata lui Petru-cel-Mare ar fi cerut-o și Șahul (p. 468).

din Prusia, și, în programa nu era istoria Rusiei, dar cea germană era. Muzica de la Curte venia din Holstein; din Hamburg se aducea o trupă de teatru, mai veche decât cele rusești (1739). Medicii, artiștii aparțineau poporului pe care Rusia întreagă îl suporta, fiindcă n'avea ce face, dar îl uria[1].

Deși Münnich răsturnă pe Biren, regimul se păstrează cu același caracter pur germanic și supt tutela poruncitoare a acestora.

Acum Rusia nu mai are o politică externă proprie. Sistemul lui Petru-cel-Mare însuși: cu Anglia și Olanda, de o parte, cu Austria și Saxonia, de alta[2], se preface tot mai mult într'un sistem austriac. A întrat într'un război european supt Ana pentru că Franța trimisese la Danzig pe Stanislav Leszczyncki cu o mică armată comandată de Plélo și de la Motte, care fu bătută. Cel mai vechiu tratat de alianță cu Habsburgii e din 1726; și el va fi reînoit. La 1735 Rușii apar pentru întâia oară la Rin, speriind populația în cale. Patru ani mai târziu Imperiul va începe cu Turcii un război de la care spera Crimeia și Moldova, căpătând măcar Azovul. Dar acest război fusese pornit ca să ajute un nou atac austriac contra Imperiului otoman, și Curtea din Paris se opri când găsi ea cu cale, lăsând pe aliații ei să se descurce singuri. Și după sfârșitul domniei Anei, legătura cu Austria fu păstrată din voia lui Ostermann, cu toate ofertele lui Frederic al Prusiei.

O stăpânire curat germană a fost aceia, nominală, a lui Ivan. Mama acestuia s'a gândit un moment să se proclame Impărăteasă. Ar fi fost eternizarea acestei situații de sclăvie pentru lumea rusească. Elisabeta se puse atunci în fruntea câtorva sute de soldați din regimentul ei favorit, Preobrejenschi, și puse mâna pe regent, pe regentă și pe copil. Ana Leopoldovna trăi mult timp în captivitate, unde i se născură mai mulți copii. Când muri, după o naștere, i se făcu o mare ceremonie solemnă la Petersburg. Cât despre Ivan, el rămase în temnița lui fără soare, *literal* fără soare, din Schlüsselburg supt paza unor ofițeri cari

[1] Wagner, *l. c.*, p. 337: „Weil sie dasselbe allen Hoffnung beraubte dass der Tod der jetzt regierenden Kaiserin der ihnen verhassten Staatsvervaltung der Deutschen ein Ende machen werdet.

[2] Bilbassoff, *Geschichte Katherinas II.* I, p. 91, V. *ibid.*, p. 93.

aveau ordin să-l omoare, cum s'a și făcut mai târziu, la cea d'intăiu mișcare în favoarea lui. Sunt de aceia cari cred că el n'a știut niciodată cine este.

Se cunoaște simpatia Elisabetei, sfătuită de favoriții ei, Bestusev și Razumovschi, pentru cultura francesă, ai cării represintanți în domenii mai ușoare o încunjuraseră. Totuși curtenii străini, un Rang, un Grünstein, un Brümmer din Holstein, rămân. Lestocq, care, împreună cu ambasadorul frances de la Chètardic, ajutase schimbarea, erà, cu tot numele său frances, un Calvin de limbă germană. Alături cu Francesii, cu Italianul Locatelli, trupa Ackermann dă reprezintațiile sale; linia de conduită în politica din afară rămâne aceiași. In cursul luptelor pentru succesiunea Marieі-Teresei se reînoiește, la 1746, vechea alianță cu Austria, și din nou trupele rusești trec prin Moravia și Franconia la Rin, unde n'au prilej să lupte, din causa încheierii păcii, la 1748.

Și în noul războiu silesian tot alături cu Austriecii se luptă trupele Țarinei. In 1758 ele se îndreaptă, supt generalul Wilhelm von Fermor, contra Prusiei. La Zorndorf Rușii sufăr o mare înfrângere, dar în anul următor Solticov biruie la Kay-Palzig, la Kressen, întră în Frankfurt și, după Kunersdorf, Rușii vor pătrunde și în Berlin.

Impărăteasa avea puternice speranțe să capete Prusia occidentală, când moartea ei dădu puterea acelui Karl Peter Ulrich de Holstein, nepotul de fiică, adus în 1742, al lui Petru-cel-Mare, care, ajuns la maturitate, nu făcea decât să petreacă la Oranienbaum cu soldații și prietenii săi Germani. Petru al II-lea își rechemă regimentele din Prusia și bău în sănătatea „stăpânului său", regele Frederic, cu a cărui soră voiseră să-l căsătorească [1].

Când, la 1762, îl răsturnă soția lui brutalizată și, amenințată cu moartea, Ecaterina, născută Sofia — Fiken—de Anhalt Zerbst, a cării mamă erà însă sora prințului moștenitor al Suediei, nelegitimitateta domniei acestei femei adultere, care procurase imediat soțului detronat crampe și un atac de apoplexie, se scusă printr'un singur și mare motiv pentru toată Rusia: ea arătase, prin legăturile ei cu Orlovii și cu altă nobilime tânără, sătulă de Nemți, că vrea să restituie Rusia tradiției și menirii sale.

[1] Bilbassoff, *o. c.*, I, p. 35. Frederic refuzase a-și da vre-o soră în Rusia *(ibid.*, p. 38*)*. Plan de căsătorie cu fiica lui August al III-lea, regele Poloniei; *ibid.*, p. 37.

III.

O încercare de politică externă rusească.

In momentul când Ecaterina a II-a capătă tronul lui Petru-cel-Mare printr'o uzurpație, Polonia aparținea supt mai mult decât un raport acestei Rusii care erà să înceapă o nouă activitate de politică externă, menită a-i da întinse teritorii și a-i crea, dacă nu acea situație de „arbitră a Europei“ pe care, de la început, o visase noua Țarină, cel puțin un prestigiu pe care nici în epoca marelui Impărat reformator ea n'o avuse.

E o importantă constatare aceia a „rusificării“ adânci a Poloniei încă din acest moment, și pentru a se putea stabili cu mai multă dreptate „răspunderea“ în acel act, tot mai mult reprobat de opinia publică a timpurilor ce au urmat, care a fost împărțirea Poloniei.

In adevăr încă supt Domnia lui August al III-lea, Rusia poate face — și o știe bine, o spune simplu și hotărât, ca lucrul cel mai firesc — tot ce voiește în cuprinsul acelor provincii slab legate între ele și supuse, fiecare din ele, arbitrariului egoist și capricios al unei clase de nobili zurbagii și ușurateci, care mai formează pentru geografia politică a Europei la 1762 regatul Poloniei. Lipsit de o conducere unică, nesimțind, de loc, nevoia unei administrații ca a Statelor moderne, ca a guberniilor rusești ale lui Petru I-iu măcar, considerând ca o armată adunătura întâmplătoare și după voie a unei inimoase cavalerii, protivnică oricării discipline, ne mai păstrând vechile cetăți și neocupându-se de a ridica altele nouă, capabile de a opri un moment măcar cursul impetuos al unei năvăliri, cunoscând abia folosul artileriei și, în sfârșit, dispuind de un budget care nu întrecea trei milioane de ruble, acest regat erà, în adevăr, deschis oricui.

Rusia erà încredințată, după atâtea precedente în timp de o

jumătate de veac, că ea are dreptul unei intervenții militare. Cu trupe rusești fusese ales August el însuși; trupe rusești vor înainta ca să susție, ca să garanteze — mai bine — alegerea, de formă numai, a elegantului și frumușelului nobil de salon din care Ecaterina făcuse, cedând intrigilor unui ambasador străin, expert în viața de Curte rusească, amantul ei, Stanislas Poniatowski. Rezidentul rus, de la Repnin până la Sievers și la Stackelberg, e mai puternic în Varșovia decât însăși fantoma regală; aceasta e privită cu neîncredere și bănuială de interesul de partid, pe când diplomatul rus apare ca un chizeș al „libertăților publice", de care acel rege ar putea fi ispitit cumva să se atingă. Căci „libertatea" e supremul bine, cu dreptul ei de opoziție personală la orice lege, cu dreptul ei de „confederație" pentru a reprezinta și impune, în arme, un interes care e numai al unei părți, al unei minorități. Și un întreg partid lucrează pentru Rusia, crezând numai că se servește de mijloacele forței rusești pentru anume scopuri de politică interioară : acel partid, fățiș în simpatiile sale, care se numește de obiceiu: familia, fiindcă, alături de prințul Adam Czartoryski, de rudele sale purtând același nume, se află și alții având legături cu dânsele, Oginski, Massalski, un Zamoyski, un Liubomirski.

Așa fiind, nu e de mirare felul cum Ecaterina, a doua zi după înălțarea ei, consideră legăturile Imperiului său cu această Polonie, căreia-i dorește continuarea unei „fericite anarhii" [1]. August al III-lea trăia încă la 2 August 1762 când ea trimese lui Poniatowski, pe care voia să-l înlăture în forma cea mai puțin jignitoare pentru dânsul, celebra misivă: „J'envoie incessamment le comte Kayserlingk ambassadeur en Pologne, pour vous faire roy après le décès de celui-ci", — „Trimet imediat pe contele Kayserlingk ambasador în Polonia ca să te facă rege după trecerea din viață a acestuia", pentru a primi plângerea plină de dor a acestuia: „Nu mă fă rege, dar chiamă-mă înapoi lângă tine" [2]. Și iarăși nu e de mirare cum, după ce Radziwill fusese izgonit de soldații ruși în Moldova ca și un Branicki în Ungaria, Stanislas — în folosul căruia se retrăsese ruda sa, mai recomandabilă în atâtea privinți, prințul Adam —, eră ales într'o adunare

[1] Bilbassoff, *o. c.*, I, p. 541, nota .

[2] „Ne me faites pas roi, mais rappelez-moi auprès de vous": *ibid.*, II, p. 3.

de 25.000 de persoane, între care multe femei din cea mai bună societate — pare că ar fi fost un bal sau altă solemnitate fastuoasă — fără nicio opoziție, „fără ca un singur glas", spune el însuși, „să se fi ridicat împotriva lui[1].

Astfel Rusia n'avea nevoie de nicio sforțare pentru ca Polonia să-i aparție, oricare ar fi fost înșelătoarea aparență a unei vieți de Stat propriu. Ea avea împotriva acelor cari, amintindu-și tot mai mult de trecutul ale cărui izvoare apăreau acum, ale cărui tradiții literare se înoiau, ale cărui taine răsăriau din străduința neobosită a unui Njemcewicz, ar fi voit să încerce opoziția demnității naționale — și câți se gândiau la dânsa! —, un alt mijloc de necontenită intervenție : al „disidenților". Supt acest nume, cu totul nepotrivit și înjositor pentru aceia cari consimțiau să li se aplice, se cuprindeau numeroșii ortodocși, de nație rusească, din Litvania care fusese unită cu Polonia, dar nu se cufundase cu dânsa, și, pe lângă ei, un număr mai restrâns de protestanți. Și unii și alții — mai mult țărani — aveau motive să se plângă.

Căci Polonia, țară alte chestii la ordinea zilei, fără orientări de viitor, fără vre-un ideal, căzuse în acest timp, când și Austria aparține jesuiților, în deplină atârnare față de acest Ordin îndărătnic, capabil de mari cuceriri în ajunul chiar al dispariției sale. Statul lui August al III-lea și al lui Stanislav al II-lea apărea astfel ca un fel de Paraguay european. Preotul catolic, singurul domn în sat, unde seniorul erà retranșat în castelul său, cercetat numai, la petreceri, de alți nobili, de aproape ori de departe, și unde capitalul erà represintat prin Evreul „păgân", cârciumarul și arendașul unui grup de oameni întunecați și exploatați, preotul catolic, deci, își simte dorința de a lucra pentru unificarea confesională a tuturor celor cari se țin de Coroana polonă. Cu sila se fac conversiuni aparente, — în singurele districte alipite apoi la Rusia se numărară, pentru câțiva ani, 1.500.000 de treceri la legea răsăriteană, care nu sunt decât reveniri.

Chestia „disidenților" e anterioară alegerii de rege din 1764. Ea devine acută în 1766, fiindcă așa vrea ministrul rus Repnin, — țărănimea prigonită pentru motivul religios neavând, ca ai noștri din Ardeal, mult mai vioi și mai plini de inițiativă când

---

[1] *Ibid.*, p. 565, nota 2.

fac din popa Sofronie de la Cioara un adevărat Craiu românesc al țării, o atitudine de protestare care ar putea să legitimeze intervenția străinului de aceiași confesiune. Dieta refuză însă cererile lui. Urmează atunci o energică declarație a Ecaterinei. Indată ea crește numărul trupelor rusești în Polonia. „Confederațiile" apar, se apropie între sine, se coalizează în mari partide înarmate, de o parte și de alta. Episcopii catolici de Cracovia și de Chiev sunt arestați și expulsați, ca și Voevodul de Cracovia și fiul său, cu această îndreptățire, că „au călcat, prin purtarea lor, datoria ce o aveau față de Maiestatea Sa Impărăteasa, atacând curăția intențiilor ei mântuitoare, dezinteresate și amicale pentru Republică[1]". In zădar câte unul strigă: „Suntem un popor liber și avem puterea de a vorbi și de a face așa". Disciplinată, ca „o dietă adunată în folosul libertății", spune un lingușitor, armata Țarinei ocupă moșiile recalcitranților. La începutul anului 1768 biata Republică încheie cu Impărăția căreia nu-și dădea samă că prin aceasta-i aparține și mai mult, un tratat „veșnic", prin care Ecaterina se îndatorește „a o sprijini, a o menținea și a o ocroti neatinsă, *în totalul întinderii sale*". Dar nemulțumiții cu politica rusească față de disidenți formează imediat confederația de la Bar și încep lupta formală, în sunetul vechilor imnuri ale evului mediu depărtat, trezind fanatismul unei mulțimi nobiliare total inconștiente. Indată Galițin va apărea cu soldații săi, făgăduind a lucra numai pentru siguranța nației polone, pentru apărarea libertății sale și a posesiunilor sale.

Astfel se ajungea pe încetul la acea împărțire din 1771, în care Voltaire, scriind pentru Impărăteasa, nu vede decât „o descurcare a haosului" (*un débrouillement du chaos*).

Și, când, prin convenția de la 4 Ianuar 1772, Frederic al II-lea — care el făcuse propunerea, la Petersburg, prin fratele său, principele Henric, anume venit pentru aceasta —, la care, după îndemnul bine primit de Kaunitz, dacă nu și de fricoasa minte a Mariei Teresei, se adăugi, încă de la 25 Iulie, și Austria, se ajunse la această sfășiere fără sprijin în drept — decât cunoscutele „documente și deducții solide" — și fără exemplu în istorie,

---

[1] Pour avoir manqué par leur conduite à la dignité de S. M. I., en attaquant la pureté de ses intentions salutaires, désintéressés et amicales pour la République"; *ibid.*, II, p. 70.

dacă regele își luă toată provincia polonă a Prusiei, afară de Danzig și Thorn, păstrate pentru altă ocazie, dacă Impărateasa din Viena adăugia la posesiunile ei, pe baza legăturilor medievale cu Ungaria, Galiția, pentru ca la noua împărțire din 1791-2 să creeze o „Galiție vestică“ din Ținuturi *ne*galițiene, peste Lublin, până la suburbiile Varșoviei, ajunsă acum prusiană; Rusiei îi veniau numai părți de Litvanie, cu o populație țerănească de aceiași lege, de același graiu și chiar de același sânge. Și mai târziu, la al doilea și al treilea act al tragediei, tot pământ ruso-lituanian îi va reveni în cea mai mare parte. Dar ea va pierde *dreptul de a se amesteca în Polonia întreagă, unde până atunci nu se văzuseră trupe prusiene ori austriece* și se va revărsa asupra ei, mulțămită și sistematicei campanii a participanților la aceste „achiziții“, o ură care înainte de aceasta aproape nu exista. Și oricine vede dacă, în definitiv, erà un câștig și dacă, deci, Rusia însăși erà interesată să dea unei probleme așa de adânc îndrumate pentru dânsa *această* soluție.

Dar actul din 1771-3 e în legătură cu întreaga politică *nouă* a Ecaterinei, *care s'a susținut, în lipsa ei de orice legitimare, printr'însa,* și la direcția acestei politice, ca și la motivele care au impus-o, e vremea să ne întoarcem acuma.

Momentul în care Petru al III-lea a fost detronat pentru ca soția lui, înrudită numai prin mama ei cu Casa de Holstein [1], în care Petru-cel-Mare își măritase o fiică, să iea puterea, nu ca regentă în numele copilului Pavel, ci ca Impărătească, încoronată în curând cu toate formele impunătoare ale Bisericii ortodoxe, erà acela în care exemplul lui Frederic al II-lea, ca și întreaga agitație a filosofilor curtezani, bucuroși să recunoască într'un Suveran reformator pe îndeplinitorul crezului lor politic, îndrepta către concepția regalităților geniale, care săvârșesc din grația lor o operă pentru care se cer toate silințile unei societăți întregi. Și astfel nu e de mirare că de la început femeia deșteaptă, cu oarecare cetiri franceze din literatura „revoluționară“ a epocei — un Marmontel, un Beccaria, un Montesquieu, un Voltaire în sfârșit — pe care o ridicase o răscoală de palat și un pronun-

[1] V. Memoriile Ecaterinei, apărute și în colecția germană „Memoiren und Chroniken“, XII (*Katherina II. in ihren Memoiren,* Lipsca, Insel-Verlag 1918).

ciament militar, și-a atribuit un rol ca acesta, care era de sigur cu mult superior calităților ei, așa de remarcabile totuși, de inteligență și de energie. Contemporanii au admis figura ei așa cum a vrut ea să pozeze; curtenitorii străini ai puterii au tras linii de care cei de acasă n'ar fi putut să se atingă; iar urmașii au primit „epoca Ecaterinei a II-a“ așa cum ea reieșise din scrisele acestor contemporani și din tot ce Impărăteasa ea însăși se îngrijise a înfățișa pentru perpetuarea faimei sale.

Pentru orice spirit critic e greu să se admită însă că o femeie abia trecută de treizeci de ani, preocupată necontenit de cerințile unei inimi care până târziu nu s'a astâmpărat, trecând de la Poniatowski la Grigore Orlov, de la Grigore Orlov la Patiomchin, de la acesta la Zubov, incapabilă prin condițiile sexului ei de a cerceta de aproape mecanismul unui Stat, de a-i străbate nemărginitele provincii care nu-și cunoșteau stăpânitorii acceptați servil unul după altul, și de a conduce armate, să puie pecetea sufletului ei, abia sfătuit de miniștri și înrâurit de confidenți, tulburat de favoriți, asupra uneia din cele mai gingașe epoce din istoria unui popor.

De la început Ecaterina a căutat, din potrivă — cu totul altfel de cum făcuse Petru-cel-Mare — să supuie personalitatea ei tuturor tradițiilor și chiar prejudecăților acestui popor pe care avea intenția să-l reformeze numai prin declarații mai mult sterpe, culese din cărți, ca aceia prin care dădea direcții ciudatei adunături de nouă legiferare, culeasă din toate provinciile Impărăției, care sămăna mai mult cu un congres de etnografie decât cu o Constituantă. Insăși proclamația ei prin care anunță domnia cea nouă are acest caracter: în ea se vorbește către soldații cari o priviau, cum spune singură, ca „opera mânilor lor“, către nobilimea din afară de Curte, către clasele populare fără amestec într'o viață politică numai de suprafață, despre „toți fiii adevărați ai poporului rusesc“, despre „vechea noastră Biserică credincioasă“, despre „glorioasa Rusie, care a fost ridicată prin armele ei biruitoare pe o așa de înaltă treaptă“, despre „dorința nemeșteșugită a credincioșilor noștri supuși“. Niciodată de la Petru I-iu încoace nu se arătase mai mult respect formelor unei religii care însemna așa de mult pentru sufletul național, și, în tot timpul stăpânirii sale, după atâta indiferență sau negligență pentru cult a înaintașilor, ea s'a arătat

cea mai atentă observatoare a unor forme în care aceia care până la cinsprezece ani fusese crescută în luteranism abstract și care-și hrănia spiritul din cetirea „enciclopediștilor“ parisieni, dintre cari câte unul, ca Diderot, a și fost adus în Capitala Rusiei, credea prea puțin, în adâncul conștiinței sale. Pompele bisericești de la Curtea ei uimiau pe ortodocși, cari alergau după ajutor și sprijin de tot felul la această „îndurătoare maică“, în stare să li dea veșminte, potire, cărți de slujbă, bani și, la nevoie, și — soldați și, la întoarcere, un Vartolomieu Măzăreanul din Moldova, un Mihai Popovici din Banat — pentru a vorbi numai despre Români — întrebuința toate mijloacele smeritului lor condeiu pentru a ridica în slava Cerului această Curte unde înainte de toate se respectă lucrurile legii,— fără a se gândi bieții că, în intimitatea convorbirilor ei cu Apusenii, aceiași Impărătească creștină a Răsăritului putea găsi note de ironie pentru aceia ce părea a o stăpâni în public așa de mult.

Totodată ea arată o grijă deosebită pentru acea limbă rusească pe care înaintașii ei, afară de Elisabeta singură, o disprețuiseră așa de mult, întrebuințând-o numai la anumite prilejuri Ea laudă acest graiu slav al supușilor ei pentru dulceața și elasticitatea lui, dar mai ales pentru scurtime și preciziune. In școala Academiei, în înalta școală de la Moscova, în asilul ei de orfani — o măreață creațiune — din aceiași veche Capitală, în școala de fete din palatul Smolnâ la Petersburg, creațiune a Țarinei Ana, limba rusească se învață acum ca un obiect de căpetenie. Literatorii ruși nu mai au situația umilită de odinioară, și li se ține în samă dacă ei se mulțămesc a exprima în versurile și în proza lor „ideile dirigiuitoare“ ale vremii: critica vechilor moravuri ruginite, căzute într'o simplă rutină ipocrită, batjocurirea formelor exagerate ale modernismului și, pe de altă parte, lăudarea, de-a dreptul, sau în forme mascate — ca în poeziile lui Derjavin, marele liric al vremii, care se face a se adresa către o princesă orientală, Feliza, sau în epopeile Românului Herescu, prefăcut în Herascov (ca „Rosiada“), a îndreptătoarii, miraculoasei transformatoare a unei societăți înapoiate. Cea d'intâiu notă se întâlnește la von Vizin („Brigadirul“, „Iuncărul“), la Kapnist și Chemnizer, ca și în revistele care încep să apară pentru moralizare și răspândire de cunoștinți folositoare și de „idei juste“.

Și Ecaterina însăși își iea locul în această nouă literatură pe

care am putea-o numi: politică, practică. Din cele vre-o treizeci de comedii pe care le-a scris pentru a combate păcate și slăbiciuni ale timpului, ca devoțiunea exterioară, imitarea nesăbuită a modelor străine, pătrunderea șarlatanismului unui Cagliostro „făcătorul de minuni", ori pentru a-și răzbuna pe cutare dușman, ca regele Suediei Gustav al III-lea, ni-au rămas vre-o zece, și ele reprezintă o adevărată literatură, cu pătrundere în observație, cu naturaleță și vioiciune în dialog. Câte o dramă ca „Oleg" învie figuri scandinave ca să arăte contemporanilor drumul la Constantinopol și ca o tradiție istorică, nu numai ca o necesitate actuală. Articole împărătești apar în publicații care caută a imita vestitele reviste de luptă englese, „Spectator", „Tatler". Pentru creșterea fiilor Moștenitorului, Alexandru și Constantin, bătrâna Împărăteasă prelucrează o literatură pedagogică „alexandro-constantiniană" care-și găsește, ca și unele din comedii, prețuitori și în Germania. Și, studiind istoria Rusiei pentru a-și consemna rezultatele cercetărilor în masive volume de amănunte și de recomandații, ea se lăuda că aceste „caiete" servesc și cercetătorilor din arhive. In sfârșit memoriile ei (până la 1759) apărute abia la 1859, dau, în limba francesă și rusească, dovadă de un real talent.

Atâta nu ajunge totuși pentru o direcție politică pe care instinctul ei sigur, perfectul ei bun simț, puteau să o descopere, dar care, pentru a fi afirmată și continuată, cerea de sigur ceva mai mult.

Pentru aceasta trebuia o manifestare *a întregii societăți conducătoare din acel timp*, și operei acestei societăți i-a dat Ecaterina, odată cu sprijinul, și numele ei.

Petru-cel-Mare lucrase cu boierii. Parte dintre dânșii dispăruseră în tulburările și prefacerile următoare, uciși, osândiți, exilați prin fundurile Siberiei, — deportațiile începând încă din acest timp. Alții se desgustaseră de o viață politică în care nu-și aflau locul, de marea îmbulzeală a străinilor, și în care nu aduceau calitățile trebuitoare de energie, pe lângă o inteligență vioaie, dar fără stăruință. La 1741, un ministru străin, Englesul Finch, scrie: „Nu e unul dintre dânșii care n'ar dori ca Petersburgul să se cufunde în Mare și toate provinciile cucerite de la Suedesi să se ducă dracului, numai ei să se poată întoarce la Moscova[1]". Dintre ei, după moartea Elisabetei, rămăseseră doar

[1] Bilbassoff, *o. c.*, I, p. 130.

personalități excepționale, capabile de a fi întrebuințate în conducerea Statului. Șuvalovii, cari avuseră influență în trecuta domnie, se arătaseră cu totul nedestoinici; Voronțovii, de cari se ținea și inteligenta prietenă și ajutătoare a Ecaterinei, princesa Dașcov, se compromiseseră și prin aceia că Petru al III-lea voise să iea în a doua căsătorie — lepădând pe Ecaterina — pe Natalia Voznițov, una din fetele de la Curte. Se crezuse că noua Țarină va asculta sfaturile lui Bestușev-Riumin, pe care-l chemase la Curte și ca semn de recunoștință pentru concursul ce i-l dăduse. Acest nobil rus, mare prieten al Angliei, și dușman al Prusiei, întovărășise pe Petru-cel-Mare în Marea-Britanie, servise pe Gheorghe I-iu ca Elector de Hanovra și ca rege; întors apoi în țară abia la 1718, el funcționase ca șambelan pe lângă Ana, când eră ducesă de Curlanda, și trecuse apoi iarăși în mediul european, ca resident la Hamburg și apoi ministru la Copenhaga, pe vremea Elisabetei numai; stabilindu-se în Rusia, el ajunge vice-Cancelariu, apoi chiar Mare-Cancelariu al Imperiului: de fapt el a condus timp de patrusprezece ani politica Rusiei. Harnic și priceput, ar fi avut defecte de caracter care stricau aceste mari însușiri. Dar omul împlinise șeizeci și nouă de ani când fu rechemat din exilul său și, cu toată ambiția lui, după viața pe care o dusese, nu mai putea servì. Cei de vrâsta lui trăiau, ca Razumovschi, care se credeà soțul morganatic al Elisabetei, cu care ar fi avut pe aventuriera principesă Taracanov, numai în amintirile trecutului. Când, în dorința de a se mărita cu Grigore Orlov cu aceleași forme tainice, Ecaterina trimese la el ca să-i ceară actele, moșneagul vorbi astfel, după ce arsese hârtiile cuprinse într'o veche cutie, agentului Curții : „N'am fost decât sclavul credincios al Maiestății Sale, răposatei Elisabeta Petrovna, care m'a copleșit cu binefaceri peste meritele mele; n'am uitat niciodată din ce soartă și de pe ce treaptă m'a ridicat mâna ei. M'am închinat la dânsa ca la simțitoarea mamă a milioanelor de popor și ca la o creștină exemplară, și n'am îndrăznit a mă ridica măcar în gând până la Măria Sa. Cu smerenie mă gândesc la trecut și trăiesc pentru viitor, de care, cu rugăciuni la Atot-Țiitorul, nu vom scăpa... Crede-mă, conte, dacă lucrul de care vorbești s'ar fi întâmplat cu adevărat, n'aș fi așa de vanitos

ca să recunosc o împrejurare ce ar tulbura amintirea neuitată a stăpânei, binefăcătoarei mele“ [1].

Rămânea atunci tineretul, acești Orlovi, Bariatinschi, Tepov, cari o ajutaseră a scăpa din primejdie pentru a lua puterea. Fiii lui Ivan Orlov, ridicat din simplu streliț la rangul de general supt Petru-cel-Mare, învățaseră, ca toți fruntașii acestei noi generații, la școala de cadeți a lui Münnich, după ce trecuseră prin lecțiile vre-unui preceptor de limba francesă ; a doua zi după ieșirea din acest institut al privilegiaților, ei întraseră în oaste. Grigore servește în gardă și la artilerie ; Alexe eră să ajungă amiral ; lui Fedor avea să i se încredințeze acțiunea rusească în Grecia; Vladimir, purtat și prin străinătate, trebuia să ajungă președinte al Academiei. Biografia celorlalți samănă : Ruși adevărați, cu pregătire rusească, cu idei rusești, în ciuda unor cetiri ușoare în literatura francesă a epocei, cu interese și tradiții rusești ; Ruși adevărați cu toate calitățile lor de vitejie și îndrăzneală, cu toate defectele lor de trândăvie, de patimă pentru petreceri și inconsecvență. Dintre ei se vor alege viitorii diplomați, ca Bezborodco, viitorii generali ca Galițin, Potemchin, Cutuzov, Rumiențov, pe lângă cari, cu toată favoarea lor, nu mai joacă roluri prime un Sievers, un Kayserling (din Livonia), un Stackelberg, în Cancelarii, iar în armată un Michelson, — căci de Englesii angajați pentru flotă, ca Elphinstone, Greigh, ori celebrul Paul Jones, creatorul marinei americane, nu se poate ținea atâta samă, iar Francesii sunt mai mult scriitori, artiști (Falconet, cu statuia lui Petru-cel-Mare) ori ofițeri de aventură (de Ligne, de Langeron, Roger de Damas, chiar Nassau-Siegen, crescut în Franța), când ei trec din serviciul Poloniei, sau Turciei chiar, în acela al corespondentei lui Voltaire.

Peste acești oameni noi a încercat să se ridice marea experiență și adevăratul talent politic al lui Nichita Ivanovici Panin, fiul încă în plină putere (născut în 1718) al unui prieten de-ai lui Petru-cel-Mare. Petrecuse — ca Bestușev în Anglia — tinerețea lui în Suedia, tocmai în clipa când se agita aici problema constituțională pe care, printr'o lovitură de Stat, Gustav al III-lea o resolvì salvând țara în folosul autorității regale. Hrănit de ideile de-acolo, el își înfățișă un program complect de reformă

[1] *Ibid.*, pp. 356-7.

administrativă, din care însă Ecaterina, după multe amânări și revederi, alese numai crearea ca Senat a departamentelor de specialitate și o nouă împărțire a țerii în gubernii mai mici și în *uiezduri* secundare. Panin, care se vedea mare și unic sfătuitor, trebui să se mulțumească îndată cu un simplu rol de guvernator al Marelui Duce Pavel, fără ca pentru aceasta să înceteze de a conduce politica externă a Imperiului, până în 1783, când, la moartea sa, acest loc fu luat de Alexandru Bezborodco, format exclusiv în țară, pe lângă Rumiențov și Panin el însuși, deși a fost unul din marii protectori ai artiștilor străini și creatorul pe una din moșiile lui — avea 47.000 țerani șerbi ! — al unei școli latine.

Politica externă a Ecaterinei, de care, întru cât n'a fost atinsă mai sus, vorbind de Polonia, ne vom ocupa acuma, e de fapt a lui Panin și a lui Bezborodco, deși ei, Impărătesei, trebuie să i se recunoască meritul de a fi văzut, cu bunul ei simț de femeie, că trebuie și aici o întoarcere la vechile tradiții, la drumurile îndătinate din trecut, părăsindu-se marile ambiții, înainte de toate accidentale, ale lui Petru-cel-Mare și trecându-se peste obișnuința foștilor miniștri de origine străină de a vedea înainte de toate interesele lumii din care ei înșii veniau.

Bătrânul general Münnich, care fusese rechemat din surgun de Petru al III-lea și care singurul erà să plângă la sicriul Impăratului său, asigura că planul războiului cu Turcii, cu ilusiile lui bizantine cu tot, se datorește inițiativei sale [1]. Această inițiativă s'ar potrivi cu trecutul omului care, numai el de la Petru-cel-Mare încoace, reluase lupta cu dușmanul păgân de la Miazăzi și dăduse Rusiei la Marea Neagră acel Azov, de unde o altă politică ar fi izbutit într'o jumătate de veac aproape să scoată alte resultate. Dar ea nu erà de nevoie.

Căci, cum am spus, de la început, Ecaterina și-a îndepărtat privirile de la câștigurile posibile în Vest. Curlanda, a cării stare inferioară, cu o guvernare prin State, față de un duce pe care nu-l ascultau decât prea puțin, deschidea aceleași perspective ca și Polonia, a fost lăsată la o parte din programul de expansiune

[1] *Ibid.*, II, p. 123; XII², p. 585. Cf. F. H. Geffken, *Katharina II, die Pforte und Europa*, Berlin 1878.

ale Imperiului. Doar de a fost silit intrusul saxon care se așezase în Mittau, Carol, fiul regelui August al III-lea, a părăsi această reședință a sa. Dar în loc n'a fost pus un guvernator în numele Țarinei, ci acel Biren, adus acuma și el din exilul său, care și mai înainte avuse această țară. Fiul său Petru-i va succeda și micul Stat nu va pierde viața sa deosebită decât în 1795, prin înlăturarea ultimului moștenitor.

Suedia, înainte de schimbarea introdusă de îndrăzneala regelui Gustav (1772), oferia o pradă ușoară, întru cât ar fi îngăduit-o împrejurările generale din Europa. Panin nu s'a gândit măcar la un atac în contra țerii unde avea atâtea legături și de unde adusese atâtea exemple. Ecaterina însăși, încercând un „sistem al Nordului", încă în 1764, cu Prusia, Saxonia, Suedia, Danemarca și Anglia, căută numai să păstreze la această graniță „libertatea" din 1720, ca și cea polonă, care n'ar fi fost periculoasă pentru dânsa. Odată numai, în 1769, întâlnim gândul de „a face din Finlanda o Putere intermediară" [1]. Numai după moartea lui Panin, în momentul celui de al doilea atac al Turcilor, se iscă primul conflict cu acest regat vecin, care-și organisase o puternică flotă, capabilă de a disputa victoria în 1788 și de a o câștiga, la Svenska-Sund, în 1790. Din Petersburg, după această înfrângere, se auzia bătaia tunului suedes. Dar Ecaterina fu bucuroasă că putu vedea trupele din Finlanda, unde se întrețineau simpatii pentru Rusia, manifestându-se amenințător contra războiului și că se ajunse astfel la pacea din Väräla, încheiată pe basa statului-quo. Niciodată n'a încercat Țarina o răsbunare în această parte. La 19 Octombre 1791 Gustav încheie chiar un tratat de alianță cu vecina sa.

Față de Danemarca se lichidase chestia aceia a Holsteinului care era să deie lui Petru al III-lea prilejul, dorit, al unui războiu. Acest teritoriu de moștenire al fiului Țarinei fusese schimbat pentru Oldenburg și Delmenhorst, prin stăruințile lui Panin. Legată încă din 1773 cu Imperiul rusesc printr'o alianță defensivă, Danemarca ajută în 1788 printr'o debarcare în Suedia apărarea rusească împotriva lui Gustav al III-lea.

In proclamația Ecaterinei către poporul ei, Frederic al II-lea,

---

[1] Bilbassoff, *o. c.*, XII[2], pp. 483-5. Un plan de alianță suedo-rusă al lui Gustav al III-lea, *ibid.*, p. 486.

căruia Petru al III-lea voise a-i da sprijinul întreg și devotat al armatelor rusești, era calificat drept „cel mai rău dușman al Rusiei". Se putea aștepta o nouă schimbare subită ca aceia care, la moartea Elisabetei, oprise ofensiva generalului Solticov contra Prusiei. Dar noua stăpânitoare se mulțămi să ordone retragerea de pe acest teatru de războiu a oștilor sale. Făgădui o neutralitate, pe care n'o schimbă tratatul din 31 Mart 1764 cu Frederic, căci el nu cuprindea decât o clausă de ajutor reciproc în defensivă -- iar acum și al doilea războiu silesian se isprăvise —, și, ca adaus secret, o asigurare că în Polonia nu se va introduce o schimbare interioară —, asemenea nici în Suedia, — care ar da țerii în persoana regelui ei însuși un apărător. Tratatul fu întărit la 1769 într'o formă și mai precisă în ce privește Suedia. Când mai târziu, pentru chestia succesiunii în Bavaria, a ducelui de Zweibrücken, era să izbucnească al treilea războiu între Prusia și Austria, Țarina făcu tot ce-i era cu putință pentru a se ajunge la o soluție pașnică prin pacea de la Teschen (1779).

Această politică de pace îngăduì Ecaterinei să intervie 'n războiul pentru liberarea coloniilor Angliei din America, războiu care puse din nou față 'n față flota francesă și cea englesă, pentru ca să unească Statele Scandinave cu Prusia, cu Austria însăși și cu depărtata Portugalie —interesată prin aceia că Spania luptă alături de Franța —, în liga neutralității armate, din 1780, care îngăduia comerțul neutrilor și în cele mai primejdioase împrejurări,— act cu care în deosebi se lăuda aceia căreia lauda nu i-a fost niciodată indiferentă. Și de această dată relațiile în Nord serviseră foarte mult ca să se ajungă la resultatul dorit.

Nici marile prefaceri produse, nouă ani mai târziu, de Revoluția francesă nu făcură mai activă și mai întreprinzătoare politica „europeană" a Rusiei. Din Petersburg se vor da toate asigurările causei monarhice, se vor făgădui toate ajutoarele ; se vor primì oaspeți dintre fugarii clasei până atunci dominante în Franța, și între ei chiar contele de Provence, viitorul Ludovic al XVIII-lea, și, în schimb, se vor trimite emisari ruși în tabăra emigraților de la Coblentz, dar aici se vor opri lucrurile, afară de acea intervenție în Polonia, menită unor ultime împărțiri, pentru „iacobinismul" ei— intervenție de care trebuie să se vorbească 'n legătură cu singura politică mare, deplin consecventă.

plină de resultate, pe care, în vechiul făgaș moscovit, Ecaterina a voit-o și — a făcut-o.

Totuși cel d'întâiu războiu cu Poarta, unde domnià, înteținď la un conflict, influența Franciei, acum hotărîtoare, n'a pornit din voința cercurilor hotărâtoare de la Petersburg, care știau cât de neîndestulător e pregătită armata — putând dispune, tață de sutele de mii ale zvonurilor exagerate despre Turci, abia de 70—80.000 de oameni — și cât de neexperienți, cu toate recentele campanii din Prusia, ale unor șefi cari fuseseră însă, de atunci, înlocuiți, conducătorii. Retragerea pe teritoriul turcesc dintre Nipru și Nistru a haidamacilor resistenței confederaților de la Bar și urmărirea lor până în târgușorul Balta aduse conflictul. Marele Vizir nu stătu pe gânduri să declare războiul, în convingerea că inovațiile de modă franceză introduse în vechea oștire otomană îi vor da victoria.

Moldova a fost ocupată de Elmpt și Galițin, și acesta trecu apoi comanda supremă în sama lui Rumiențov, care fu eroul acestui războiu, nu prea greu. O acțiune navală, supt conducerea lui Alexe Orlov, aduse distrugerea flotei otomane la Cesmè, răscolirea Grecilor din Arhipelag, coborârea trecătoare de trupe în Moreia. In cursul și din causa lui se procedă la cea d'întâiu împărțire, lămurită mai sus, a Poloniei. Urmă de aici că Rusia putea să lase Sultanului provinciile dunărene, ce fuseseră amândouă cucerite, petrecând patru ani supt regimul rusesc, dorit de boieri, cari nu sperau ca poporul lor să poată ajunge la o situație mai bună prin propriile sale mijloace și într'o formă proprie și erau, deci, bucuroși de o stăpânire creștină, care-o fi și cum o fi[1]. Tratatul de la Chiuciuc-Cainargi, din 1774, dădea Rusiei numai anume drepturi de ocrotire asupra „bisericii din Constantinopol", din care s'a făcut apoi întreaga organisație ortodoxă în Statele Sultanului, și deschidea agenților de comerț și de intrigi ai Curții Imperiale provinciile Imperiului Otoman. Se prevedea, în același timp când Turcia ceda Azovul, Cherciul, cetățile ei tătărești, că Tatarii din Crimeia se destac din legătura

[1] Asupra deosebitelor propuneri pe care le făcură, la Petersburg ca și la congresul din Focșani, v. cartea noastră *Histoire des relations russo-roumaines*, Iași 1917.

de vasalitate față de Padișah și rămân „liberi" de a-și hotărî singuri soarta, — pentru a întrebuința cea mai favorită din formulele politice ale vremii noastre.

Aceasta deschidea perspective de anexare. Opera fu îndeplinită aici de acel Potemchin care-și câștigă astfel — pe lângă merite mai vechi — titlul de cneaz al Tauridei, ce era însăși această Crimeie, întoarsă odată cu dominația creștină la vechiul ei nume clasic. Șahin-Ghirai se ridică împotriva Hanului Devlet-Ghirai și, când Tatarii fură îndestul de zdrobiți prin această luptă, stăpânirea rusească fu primită zgomotos, la capătul unui mare ospăț, bine garnisit cu băuturile trebuitoare.

Încă din 1783 Poarta fu silită a primi această stare de lucruri. Dar la 1780 regele Romanilor, fiul Mariei-Teresei, visitase pe Ecaterina, care botează Constantin pe unul din fiii Țareviciului și se hotărî a-i da o educație bizantină, și ea-i propuse, după exemplul polon, după acela al pașnicei ocupații austriece, în urma tratatului din 1774, a Moldovei de Nord, din care se făcuse o Bucovină nouă-nouță, o împărțire a Turciei[1]. Iosif se întoarse la 1787. De la această nouă sfășiere Iosif, care nu se încrezuse la început, aștepta pentru Austria lui, dacă nu și Moldova, Țara-Românească — un moment reservate „Daciei" lui Potiomchin — măcar Serbia, Bosnia și Herțegovina, Dalmația, părți din Albania, pe când Rusia ar fi înlăturat numai, la Oceacov pe Nipru, ultimele urme ale stăpânirii turcești la Nordul Mării Negre și ar fi creat pentru acel tânăr Mare-Duce un imposibil Bizanț de autonomie cu dinastie rusească.

In 1787 era să se ajungă, după îndelungate abusuri consulare, la un nou ultimatum turcesc către Rusia. Dar Austria o luase înainte, ca să nu i se răpească Principatele, și, înțeleși cu un partid de boieri, năvălitorii pătrunseră și până la Iași, prinzând pe Alexandru-Vodă Ipsilanti, pe când dincolo de Siretiu, până la Roman, se proceda, din Bucovina, la o adevărată luare în posesiune.

Totuși în Banat Marele Vizir Iusuf pune pe fugă pe Impăratul însuși; în pasurile muntene un simplu Fanariot ca Nicolae

[1] Ecaterina pomenește planul „restabilirii vechiului Imperiu grecesc, așezând acolo pe Marele-Duce Constantin" la 10 Septembre 1782; Bilbasoff, *o. c.*, XII[2], p. 534. Cf. scrisorile publicate de Arneth, *Joseph II. und Katharina von Russland*, Viena 1869.

Mavrogheni răspinge nu odată pe cătane și trece dincolo, pe teritoriul Ardealului. Pentru o ofensivă biruitoare în Muntenia, în Oltenia trebui să se aștepte venirea Rușilor, luarea Hotinului, ocuparea de dânșii a Moldovei, înaintarea unui nou și energic general al Impărătesei, Suvorov, biruința acestuia la Focșani, la Mărtinești. Numai atunci prințul de Coburg, comandantul celorlalți Imperiali, se apropie sfios de București, unde două zile nu cutează să între, pentru a se instala apoi și în Capitala munteană și în Craiova, — cu cele mai bune speranțe de a rămânea.

Revoluția francesă impune însă mediația Prusiei și a Olandei. Austria, cea mai interesată, și supt raportul dinastic, în lucrurile din Apus, se grăbește a-și face, la Sistov, în vara anului 1791, o pace prin care-și păràsește toate cuceririle.

Din partea ei, deși n'avea hotărârea de a se amesteca în Franța, Rusia vedea perspective deschizându-i-se din nou în Polonia, și de aceia ea încheie pacea de la Iași, din Ianuar 1792, cu evacuarea imediată a Moldovei, pentru a se căpăta numai, odată cu Oceacovul, teritoriul dintre Bug și Nistru, ajuns astfel, de la Hotin până la vărsare, hotarul între cele două Imperii.

Dar aceste elemente polone: Constituția din 3 Maiu 1791, liga formată contra ei, amestecul Prusiei, sfășierea a doua, apoi revoluția pe care Koszciusko nu o putu duce cu totul la victorie, aparțin altui capitol din viața Slavilor de Est, influenței asupra lor a Marii Revoluții.

La sfârșitul acestuia trebuie să se observe însă cât de superficiale, deci cât de puțin rodnice pentru un popor sau, mai bine, într'o adunătură de popoare, pentru acel care sprijinise mai mult Statul de-a lungul veacurilor, fuseseră aceste strălucitoare reforme, aceste mari glorii militare ale unei splendide domnii.

De lumea orășenească nu se ocupa nimeni în deosebi, cu toată fixarea de clase, dintre care cele de sus căpătară vechiul nume hanseatic de ghilde. O mare parte din negustori erau șerbi cari-și cereau voie de-a pleca de la stăpânii lor și, rămâind legați la dânșii, li plătiau în continuu preț de răscumpărare, o adevărată chirie a corpului lor. Și mai departe marele comerț era al străinilor, Englesi și, într'o mică parte, Francesi. — căci se încearcă legături cu Marsilia. In niciunul din teritoriile ocupate

nu pătrund, odată cu steagurile împărătești, și produsele unei industrii naționale.

Clerul, deși unii din membrii săi, ca duhovnicul cel d'intâiu și catehisatorul Ecaterinei, au făcut studii în Apus, deși episcopul Simion, un mare predicator, are o cultură europeană, deși alți clerici au fost pe la Halle și Lipsca, rămâne în cea mai mare parte ignorant și vițios. Alt mare centru de învățătură bisericească decât Chievul încă nu e. Curentul de cărturărie în mănăstiri emigrează din țară, și astfel Paisie va trece la Athos, la mănăstirea lui de la Poiana-Mărului, în părțile Râmnicului, la Dragomirna bucovineană, la Secul, la Neamț, unde a creat o întreagă școală de necontenită și fecundă muncă. Averile cele mari ale Bisericii rusești sunt secularisate de Ecaterina, care va fixà budgete mănăstirilor, împărțindu-le în clase după însemnătatea lor.

Țeranii, întru cât pot să simtă, sunt adânc nemulțămiți. Donațiile către favoriți — veche datină — fac să treacă în posesiunea particularilor zeci de mii de țerani ai „Coroanei", cari se coboară într'o înjosită situație de șerbi, — pe care Impărăteasa li-a recunoscut-o și li-a impus-o. Categoriile privilegiate, cum au fost Cazacii, sunt total distruse. *Secia* căzăcească de la Nipru nu există de mult, Zaporojenii sunt siliți a emigra, și o parte din ei își va găsi adăposturi la gurile Dunării, supt stăpânirea turcească, pe când alții vor merge la Cuban și Terec. Cu miile, coloniști străini se așează la țară, unde unii nobili încearcă industrii rurale rău chibzuite. In schimb, populații întregi, cum sunt Calmucii de la Ural, emigrează spre Asia Centrală.

Nu e de mirare deci cum, la 1774, un Cazac, Omelian Pugacev, izbutește a înoi în părțile Volgei, luând Cazanul, Saratovul, epopeia aventuroasă a lui Stenco Razin. Dându-se — ca și cutare agitator din Muntenegru, cu puțin timp înainte, — drept Petru al III-lea scăpat din mânile asasinului său, el întemeiază o putere militară așa de bine alcătuită, încât, până să-l prindă, multe regimente de oștire regulată s'au frânt de hotărârea lor.

S'a spus că omul va fi fost și altceva decât ce s'a crezut ori că ajutoare i-au venit din străinătate. Nici una, nici alta, dar poporul de jos, cel nedreptățit și uitat, — rascolnicii contrari reformelor religioase ale lui Petru, între alții — era cu el. Și la Mos-

cova, într'o seară, clopotele sunară pentru dânsul, și mulțimea aclamă pe „Petru al III-lea“ și pe Pugacev. Aici îi erà puterea.

Și nu lipsiau în societatea rusească oameni cari ar fi putut servì un spirit în adevăr liber și hotărît pentru adânci și trainice reforme spre ridicarea claselor populare. Francmasonii câștigau teren la Riga, în toate Provinciile Baltice, dar și la Moscova, unde din ce în ce mai mult se desvolta un suflet național, deosebit de cel străin, al Petersburgului. Intâiu Germani, ca Schwarz, Lenz, stau în fruntea mișcării, apoi se întâlnesc fanaticii lor adepți, indigeni. La această agitație idealistă se adauge a misticilor, a iluminaților, în ciuda criticei exercitate asupra rătăcirii lor de mintea positivă a Impărătesei.

Pe când un Șcerbatov apără elocvent valoarea morală a vechii nobilimi rusești, un Radișcev expune supt forma unei inofensive călătorii de la Petersburg la Moscova, într'un chip așa de impresionant, miseria și suferința șerbilor, încât nu s'a îngăduit supt tot vechiul regim rusesc publicarea largă și integrală a cărții sale. Și, blând suflet milos, Novicov, care publică reviste ca „Zugrăvitorul după adevăr“ (1773), „Zorile“, ori ziare ca „Știrile din Moscova“, întemeiază o „Campanie tipografică“ pentru a răspândi scrieri trezitoare de viață între cei mici și săraci.

Pentru unul ca și pentru cellalt răsplata era să fie prigonirea și exilul. Astfel Ecaterina arăta — ca și acei cari o încunjurau — că erà încă depărtată vremea când poporul rusesc însuși va vedea răsărind soarele asupra țerii sale și pentru el.

CARTEA A IV-a

„DUHUL FRANCES“ IN RUSIA ȘI POLONIA

I.

Revoluția francesă față de Rusia și Polonia.

Sunt de aceia cari asigură că vestea despre transformarea unei simple adunări a „Statelor“ la Versailles pentru a da unui budget imposibil și unor conducători incapabili soluții pe care „țara“ singură le-ar putea descoperi, după falimentul succesiv al tuturor bunăvoinților și imaginațiilor oficiale, într'o Constituantă, ar fi produs mare impresie la Petersburg. Sărutări pe stradă ar fi dat expresia adâncii bucurii pe care ar fi simțit-o măcar o parte din această imensă societate.

Lăsând la o parte faptul că Petersburgul, cu toată recea și masiva lui măreție oficială, nu erà nici atunci Rusia, dar în acest oraș însuși ca și în țara pe care o stăpânià, dar nici nu voià, nici nu putea s'o represinte, lipsiau cu totul clasele care se puteau încălzi pentru o mișcare revoluționară 'n străinătate, dorind astfel s'o imite acasă.

Ușurateca nobilime din cinuri n'avea nici această dorință, nici această grijă. Aici nu erà, ca în Franța de la 1789, în familiile de sus un prisos de intelectualitate și de energie, neîntrebuințate 'ntr'o viață economică mai activă, și deci nu puteau răsări și la Ruși acei Lafayette, acei Mirabeau, acei Lameth și Barnave, cari au răsărit de la început, cu ambițiile lor nesatisfăcute, în fruntea mulțimilor nemulțămite pentru a li arăta un drum pe care ei înșii îl cunoșteau doar din nobile aventuri americane, în lupta de libertate a coloniilor Angliei. Va trebui să treacă mai multe decenii pentru ca în ofițerime să fie un curent spre reforme radicale, spre hotărîtoare prefaceri, și acest curent îl vor aduce tinerii din oaste numai din chiar acel Apus, a cărui mișcare veniseră s'o oprească și s'o disciplineze, dacă nu s'o și distrugă cu totul.

Intelectuali fără clasă și fără profesie, ca acei parasiți cu minte isteață, cu strălucitor „spirit“ cari făceau atracția și farmecul saloanelor parisiene din ajunul anului 1789, lipsiau aproape cu totul, deși, cum se va vedea în altă legătură de idei, literatura se desface pe încetul din domesticitate, fără a se pierde în profesorat. In locul acelor strălucitori și neastâmpărați „abbés“ cari au dat Revoluției francese pe un Sieyès, pe un Maury erà aici un cler care, și după mai târzia întemeiare a Seminariilor și a școlilor superioare de teologie, e circumscris în datoriile sale religioase, și, acestea având prea puțin a face cu conștiința credincioșilor, păstrează aici mai mult un caracter profesional. Și, în sfârșit, afară de Moscova, nicăiri nu se găsiau mulțimi flămânzite, nedreptățite, neglijate de toată lumea, care să se ridice la cel d'intâiu semn al fanaticilor ori al agenților interesați pentru a da unei convulsiuni sociale armata ei, capabilă de orice vitejie și de orice crimă.

Fără a mai vorbi de faptul că aici lipsia literatura de luptă, ziarul, revista, broșura, pamfletul, tot ceia ce în Franța a pregătit așa de mult terenul pentru evenimentele ce se cunosc, și că nu putea fi vorba măcar, cu regimul ce dăinuia în Rusia, ca o astfel de publicistică îndemnătoare și atițătoare să se improviseze.

Cât privește pe Impărăteasa însăși, acum o femeie de aproape șeizeci de ani, Ecaterina trebuia să se creadă jignită de acest zgomot mare ce-l făcea vechea ei prietenă „filosofia“, fără a ține samă de tot ce făcuseră Suveranii, între cari ținuse să aibă locul cel d'intâiu, pentru a lăuda și curteni, pentru a imita și admira, pentru a onora și răsplăti pe represintanții de căpetenie ai unei direcții ce avea acum cutezanța de a voi să meargă, nu în umbra monarhilor, ci contra puterii lor. Și, pe lângă aceasta, tulburările din Franța o prindeau în mijlocul chiar al campaniei contra Turcilor, de la care așteptase definitiva prăbușire a Imperiului otoman, și ele-i răpiau, prin perspectivele ce se presintau Casei de Austria în teritoriul francez, — afară de datoria față de Ludovic al XVI-lea, de soția lui, soră a Impăratului Leopold, de principiul monarhic el însuși —, un aliat care nu erà cu totul lipsit de preț și o siliau deci, părăsită ca înnaintașa ei, Ana, de Carol al VI-lea, să încheie cu dușmanul o pace spre care niciodată n'ar fi crezut că ar putea-o duce repetatele ei victorii.

Se luară deci măsuri împotriva cărții francese, împotriva gândului frances, „franțușchi duh“, împotriva chiar a acelor mulți Francesi, negustori, industriași, coaferi, preceptori, aventurieri pe cari tocmai Țarina-i atrăsese necontenit și cari, dacă nu făceau declarații energice că se întorc la ideile cele bune, erau aruncați peste graniță, cu familia și lucrurile lor, părăsind terenul în mânile Belgienilor de supușenie austriacă și a Elveților de un mai cumpătat și orânduit republicanism. Oamenii nu și-ar fi închipuit că din această primitoare și măreață Rusie vor fi siliți cândva a se întoarce acasă astfel.

Primind mai târziu pe refugiații de la Coblentz, cari formau acolo o armată fără putință de a se luptă, găzduind pe prințul de Condé, vechiu cunoscut al noului Țar, fiul Ecaterinei, făcând din acești oaspeți cinci regimente rusești supuse aceleiași riguroase discipline, Rusia va face de sigur ceva pentru acești represintanți ai vechiului regim. Dar de o intervenție militară alături de Austria și de Rusia nu putea să fie vorba în chip serios. Ecaterina s'a mulțămit a da numai speranțe, iar acei cari vorbesc de pregătiri războinice în mijlocul cărora ar fi prins-o la 1795, moartea, nu-și dau sama nici de adevărata situație, nici de intențiile pe care de fapt ea putea să le aibă.

Cu totul altfel erau împrejurările în Polonia.

Epoca de adâncă decadență politică a veacului al XVIII-lea presintă și însemnate simptome de regenerare. Literatura nu mai e o simplă petrecere de nobili fără ocupație, o adunătură, adesea netipărită — de ce? pentru cine? — de răutăți spirituale, cu ascuțiș personal, de revelații sensaționale sau scandaloase în memorii care vreau să lovească și să provoace zimbetul. Izvoarele istorice apar, și ele familiarisează cu un frumos trecut de luptă și de glorie. Dlugosz se publică întâiu la Lipsca, pe pământul ereditar al regilor din Casa de Saxonia, cu o dedicație către August al II-lea. Ocupația cu studiile istorice devine mai serioasă și mai răspândită. Actele de Stat ale Piaștilor sunt strânse de Dogiel, și Naruszewicz, pasionat pentru asemenea desvăluiri, cutreieră bibliotecile și arhivele Europei pentru a pune laolaltă comoara de informație din cutiile, din „tecile“ sale. Clericii luați de Stanislas Leszczynski în Lorena făcuseră și ei recolta lor în depositele Apusului, și episcopii Zaluski, doi din acești

pribegi, adunară o bibliotecă de 300.000 de volume, pe care o dăruiră țerii. „Comisiunea pentru educația națională“, formată în 1772, a lăsat lucrări memorabile. Și s'a observat de cunoscători că, în stilul curățit de latinismele parasite, spiritul produselor literare din acest timp samănă mai mult cu acela din operele veacului al XVI-lea decât cu al epocei care abia s'a încheiat.

In fruntea unei nouă mișcări culturale e însuși acel perfect cavaler, francisat cu desăvârșire, care a fost Stanislas Poniatowski, care întemeiază școala de cadeți, care dă „dineuri“ la Curte oamenilor cu gust pentru literatură și cu interes pentru discuții, care e capabil de a înțelege orice, dacă nu și a lucra în sensul ideilor pe care le-a primit și le-a aplaudat fără a se crede însă, cu tot entusiasmul lui momentan, foarte sincer, statornic îndatorit față de dânsele.

Totuși vestea lucrurilor din Franța l-a făcut pe acest rege, care nu bănuia că va fi cel din urmă, să se unească, o clipă, cu elementele cele mai sănătoase din nobilimea polonă și litvană pentru a da țerii o Constituție, și garanțiile dăinuirii și independenței ei, fie și în margenile restrânse ale celei d'intâiu împărțiri.

Nu știa că un popor întreg începe să urmărească lucrurile și să le priceapă. N'ar fi găcit că în Varșovia lui va porunci unei mulțimi înarmate și gata de ultimele sacrificii un simplu meșteșugar, cum a fost cizmarul Kilinski, ori un legător de cărți, Kapostas, care a fost unul dintre ajutătorii lui. Și n'ar fi bănuit niciodată că în luptele ce se vor da pentru libertatea polonă, dacă, în ciuda efervescenței lor patriotice, seniorii se vor împrăștia înaintea asaltului asprelor masse rusești, țeranii, bieții șerbi fără proprietate și fără drept, aceia din a căror muncă trăiau toți fără a o recunoaște altfel decât în discursuri de circumstanță, vor resista până la capăt cu atâta eroism, încât comandantul, uimit, va lepăda uniforma lui bogată pentru a îmbrăca haina singurilor soldați cari-și făcuseră datoria. Intre nobili și pentru nobili regele Stanislas se hotărî să facă și el ceia ce cu atâta succes, între singurii săi curteni și fără niciun curent popular, făcuse cu douăzeci de ani înainte regele Gustav al Suediei.

Cu atât mai mult, cu cât un puternic îndemn tainic îi venia din străinătate.

Prusia căuta prin orice mijloace să ajungă 'n stăpânirea acelor mari centre Danzig și Thorn, fără care provincia-i, de curând răpită Poloniei, a Prusiei occidentale nu era complectă. In cursul războiului ruso-turc, atotputernicul ministru Hertzberg ordonase Trimesului regal la Constantinopol, von Diez, om inteligent și priceput, pe care o asemenea misiune îl despera, să stăruie pe lângă Turci pentru ca aceștia să cedeze Principatele românești Austriei, care, la rândul ei, ar părăsi Galiția în folosul Poloniei, și, în sfârșit, aceasta să răsplătească pe Frederic-Wilhelm al II-lea, inițiatorul acestui schimb de teritorii, prin cedarea celor două cetăți prusiene, așa de mult râvnite. Neizbutind, firește, pe această cale — căci cine ar fi putut convinge pe Turci că într'o astfel de combinație este cât de puțin, oricât s'ar fi vorbit de garanții pentru restul posesiunilor otomane, din interesul lor? —, se recurse la sfaturi perfide către regele și nobilimea polonă pentru a se provoca aici o schimbare a ordinii de lucruri chizășluite de împărțitori și a se deschide astfel putința unor noi anexări.

Planurile de reformă încep din 1788, când se și alege o comisiune de studii. Prigonirea „disidenților" fusese reluată însă la 1789. Îndată Berlinul trimete sfaturile sale privitoare la crearea unei Polonii constituționale, în care n'ar mai fi discordiile de până acum, ci toate chestiunile s'ar tratà într'un Parlament cu o chemare decisivă 'n viața Statului. O convenție formală se încheie între Prusia și regatul lui Stanislas la 29 Mart 1790. Iar la vre-un an după aceia, în ziua de 3 Maiu 1791, dieta, devenită o „confederație" pentru a putea lua măsuri la care să nu se ceară unanimitatea vechiului năravi, făcea din Coroană o realitate, asigura Casei de Saxonia moștenirea Tronului, regele actual nefiind însurat și având hotărârea să nu contracteze o căsătorie, crea un Ministeriu de șase membri și dădea puterea legiuitoare în mâna Senatului, de o parte, și a Camerei Nunciilor, deputaților, de alta. Până la măsuri cu caracter social, până la o liberare a șerbilor nu cuteza să meargă însă, deocamdată, nimeni.

Era sigur că Rusia va protesta contra acestor călcări a liber-

tăților, asigurate de dânsa. In prevederea acestui lucru, încă de la 11 Iunie 1791 i se propunea de Prusia lui Leopold I-iu, noul Suveran austriac, să se'iea toate măsurile pentru ca, la o nouă împărțire, în perspectivă, Ecaterina a II-a să nu-și aibă partea ei [1]. O înțelegere formală fu încheiată între Austria și Prusia la 7 Februar din anul următor, îndată după ce pacea de la Iași lăsase Impărătesei mână liberă pentru a se amesteca în vechiul domeniu al diplomației sale: se recunoștea acum datoria de a invita și pe Rusia la împărtășirea prăzii ce era să fie.

La 18 Maiu 1792, în calitatea ei de protectoare a ordinii de lucruri legale, Ecaterina aproba confederația de opoșiție de la Targovitsa, care se grăbia să ceară ajutorul militar rusesc contra „Iacobinilor" din Varșovia, ca unii ce amenințau și liniștea Statelor vecine. Odată cu acordarea acestei „ocrotiri", Prusia și Austria încheie tratate de eventuală colaborare cu Țarina, și în cel d'intâiu dintre ele se dădea ca scop al legăturii „un concert intim tinzând a efectua îndreptarea inovațiilor pe care Constituția din 3 Maiu 1791, stabilită pe jumătate prin forță, pe jumătate prin surprindere, le-a introdus ilegal în vechea Constituție a Poloniei [2]". In acest moment Frederic-Wilhelm se înțelegea cu Ecaterina pentru ca Austria, căreia i se deschidea perspectiva unei despăgubiri în Franța ori în Bavaria, să nu fie primită la noul ospăț.

Rușilor li se lăsă urîta sarcină de a zdrobi puterile polone scoase într'o luptă fără speranță de succes. Pe sama ei se puse și acea convertire a regelui care trebuia să răpească acestei lupte și orice caracter de legitimitate. Nenorocitul Stanislas o făcu, aderând la confederația de la Targovitsa și înlăturând astfel pe reformatorii împreună cu cari mersese până atunci, Ignațiu Potocki, Kollontai, Malakhowski.

Se procedă imediat la sfâșiere. Rusia se mulțămi cu încă un dărăb din vechile provincii ruso-litvane. Dar Prusia-și însuși, nu numai Danzig și Thorn, dar cele mai vechi și mai venerabile din centrele organisării polone în evul mediu: pe lângă Posen, Gnesen.

[1] Bilbassoff, *o. c.*, XII², pp. 468-9.

[2] Un concert intime tendant à effectuer le redressement des innovations que la Constitution du 3 mai 1791, établie moitié par force, moitié par surprise, a introduite, illégalement, dans l'ancienne Constitution de la Pologne.

Cum se prevăzuse, interesele austriece nu întraseră în socoteală.

Tovarășii, și mai ales Prusienii, oameni formaliști, voiau să aibă însă o întărire formală a proprietății lor printr'un act al Camerelor polone. Rolul odios fu dat iarăși Rusiei. Dieta se adună la Grodno, în mediu litvan : singurele trupe care veniră să impună hotărîrea inexorabilă fură cele rusești ale lui Rautenfels, care, represintând pe Țarina protectoare, se așeză lângă Stanislas ; diplomatul care luă toate măsurile fu Sievers, trimesul Ecaterinei. Astfel, în „ședința unită" de la 23 Septembre 1793, după ce președintele, în presența nenorocitului rege zădarnic, făcu trei întrebări una după alta pentru a se ști dacă este vre-un membru care să se opuie, se proclamă, înaintea deputaților cari plângeau, că pacea, trista pace se poate iscăli. Urmă, pentru a compromite și mai mult pe Rușii, un tratat silnic, de alianță cu dânșii, ca garanți ai ultimelor rămășițe din teritoriul polon.

O revoluție eră de așteptat. Acel care izbuti s'o organiseze, Tadeu Kosciuszko, fost elev al școlii militare din Versailles, venia ca și Lafayette din lupta de libertate a Americei, și el știa că, dacă un popor nevrednic poate lăsa să piară o armată organisată, un popor vrednic e în stare să improviseze și fără organisare o mare oștire devotată onoarei și intereselor sale. Curtea saxonă-l ajută în această operă, care nu ceru, dată fiind starea spiritelor, prea multă vreme. Resturile de trupe polone care nu fuseseră încă împrăștiate formară sîmburele forțelor care erau să încerce a salvà, dacă nu și integritatea teritorială a Patriei, măcar numele ei bun.

Pentru întâiași dată steagul polon, pe care-l ridică Madalinski la Ostrolenka, acoperia, nu o clasă, ci o națiune. Kosciuszko proclamase „insurecția" generală, și toate stratele populației răspunseră la supremul lui strigăt de desperată chemare. Rușii lui Igelström fură izgoniți din Varșovia, după scene sângeroase. Vilna și alte orașe urmară acest exemplu al Capitalei.

Indată armatele celor trei Puteri trecură granițele noii împărțiri. Și Austriecii luau parte deci la represiune, și ei ocupară Lublinul, mergând spre Varșovia, pe care însă și-o reservaseră Prusienii. După ce luaseră Cracovia, aceștia, cari apăruseră spontaneu, fără nicio declarație, se încercară și contra Capitalei, fără a-i putea înfrânge însă resistența, de și regele prusian însuși

stătea în fruntea trupelor sale. Frederic-Wilhelm, rechemat acasă de revolta din Posnania, la care și Danzig și Thorn stăteau gata de a se ralia, așteptă ca Rușii, cari învinseră pe Kosciuszko la Maceiowice, să îndeplinească opera de cucerire și, după atacul furios asupra suburbiei Praga, Suvorov, cel mai brutal dintre generalii Ecaterinei, pătrundea în oraș pentru a îngrozi lumea cu o adevărată baie de sânge.

Apoi, pe când Rusia lua Capitala Lituaniei, orașele ei de căpetenie: Covno, Grodno, și reședința prinților păgâni ai țerii, Novogrodek, Prusia-și instala soldații în Varșovia supusă, iar Austria cuteza să numească, pentru a o putea anexà, „Galiție Occidentală“ Ținutul care, prin Sandomir, Lublin și Chelm, se învecina cu însuși districtul varșovian al tovarășei sale germane. Regele Stanislas, care fusese înlocuit printr'un Consiliu național, găsi în Rusia un adăpost umilit până la moartea sa, în 1798.

Polonia nu mai exista decât în amintirea și în conștiința poporului său (1795). Dar acestea erau o realitate energică și gata de a reîncepe, la cele d'intâiu împrejurări prielnice, o luptă care se socotia numai ca întreruptă.

In același an Țareviciul Pavel moștenia Coroanele Rusiei, ale cării hotare fuseseră așa de larg întinse prin inițiativa și norocul Ecaterinei.

Personalitatea lui interesează, întru cât ea a provocat, prin capriciile unui spirit sucit și îndărătnic, amărît și înăcrit de o îndelungată înlăturare, din voința bănuitoarei sale mame, de la orice amestec în politică, în armată — căci a dorit în zădar să iea parte la al doilea războiu contra Turcilor —, ba chiar în educația copiilor săi, — incidente neașteptate în legăturile Rusiei sale cu străinătatea.

Venit pe tron după vrâsta de patruzeci de ani, încunjurat de o familie numeroasă: trei fii, Alexandru, Constantin și Nicolae, și mai multe fete, dintre care cele peţite de Napoleon, Ecaterina și Ana, ajunseră regine în Württemberg și în Olanda, plin de setea răsbunărilor, Pavel dădu de la început impresia unui om care nu se poate stăpâni. Petersburgul văzu sinistra scenă a sicriului lui Petru al III-lea pus lângă o Impărătească care-și răsturnase soțul și contribuise la uciderea lui și apoi aceia a ucigașilor înșiși, Alexe Orlov, Bariatinschi, acum niște bătrâni aproape

de moarte, întovărășind la ultimul loc de odihnă rămășițile victimei lor.

Erà poate și un mijloc de a risipi calomnia care — pe o vreme când s'a făcut din Ecaterina însăși fiica unui mediocru nobil, Betchi, ba chiar a lui Frederic al II-lea ! — atribuia lui Solticov paternitatea lui Pavel. Dar măsurile pe care acesta le luă pe urmă, reglementarea veșmintelor și a coafurelor, ucazurile relative la ghivecele cu flori, care nu trebuie să fie așezate prea pe marginea ferestilor, bizarele întrebări menite a deconcerta pe ofițerii săi arătau că încă odată Rusia se găsește 'n puterea unui om a cărui minte, totuși vioaie și spirituală odată, când călătoriă în Franța, cu soția sa a doua, Maria de Württenberg, supt numele de „conte al Nordului", se deosebește de aceia a obștii omenești.

Deocamdată, până ce exemplul revoluției din 1762 trezi iarăși la anumite persoane interesate sau pătimașe ideia unei izbăvitoare crime, Pavel Petrovici putu impune, timp de cinci ani, politicei rusești direcția toanelor sale schimbătoare.

Ceia ce-l făcu să intervie în războaiele Revoluției francese, contra căreia sufletul său de autocrat hrănia, firește, cea mai înviersunată ură, tu, pe de o parte, jignirea ce i se aduse prin ocuparea insulei Malta de generalul Bonaparte, iar, pe de alta, pătrunderea Franciei nouă în acel domeniu al Orientului turcesc pe care și el, ca și Ecaterina, îl credea reservat unei cuceriri, mai apropiate ori mai depărtate, a Rusiei înseși.

Se proclamase el singur Mare-Maiestru al Ordinului de Malta, refăcând cu emigrați francesi cadrele lui de odinioară, înviindu-i în jurul său costumele și ceremoniile. Înțelegea ca această calitate să fie recunoscută și respectată lui, șefului ortodox al unei miliții religioase catolice. Dar, mai ales, el nu putea să îngăduie ca, la căderea Veneției, Republica francesă să se instaleze în acele Insule Ionice care păziau Albania și Moreia, și încă mai puțin ca ideia lui Talleyrand de a se lovi interesele englese în Egipt să-i fie pusă în practică de același Bonaparte, ocupându-se o provincie a Imperiului otoman. Să nu uităm nici participarea de la 1797 a legiunilor polone ale lui Dombrowski la acele războaie ale Republicei francese.

Astfel se văzură în 1798-9 lucruri cu totul neașteptate. Un

amiral rus merse împreună cu corăbiile lui Capudan-Pașa să înlăture dominația francesă din Corfù, și regele Neapolei, care n'avuse niciodată relații cu Curtea rusească, deveni, în vederea acelorași interese 'n Marea Mediterană, un prețios aliat, — cum va fi mai târziu, pentru a se stingheri supremația francesă în Italia, regele Sardiniei, care acreditase la Petersburg pe acel om cu judecată originală și necruțătoare, Joseph de Maistre. Un întreg sistem nou de relații, cu totul deosebit de acelea ale Ecaterinei, dușmana înverșunată a Turcilor, destul de indiferentă față de posibilitățile de a se amesteca în lucrurile Apusului. După înțelegerea cu Austria, Suvorov merse în acea Italie, unde-și câștigă, după exemple romane, atunci la modă, titlul de prinț *Italiischi*, pentru a bate pe republicani, pe Iacobinii Directoriului și pe ai Poloniei, la Trebbia și la Novi, și a face întrări victorioase la Milan și la Mantova, în același timp când alte trupe rusești luptau, alături de Englesi, în Olanda. Regimentele împărătești străbătură, peste mari greutăți, și în văile Sviterei. Dar aici generalul frances Masséna zdrobi pe Corsacov la Zürich, și cam în același timp lupta de la Bergen și capitularea de la Alkmaer puneau sfârșit isprăvilor de la gurile Rinului. Din mari și frumoase oștiri mai rămăseseră după atâtea încercări și suferințe numai miserabile fragmente.

Bonaparte știù să măgulească vanitatea pe care Pavel o moștenise de la Ecaterina. Incetul pe încetul sufletul nesigur al Țarului luă altă îndreptare. Francesilor li cerea, cavalerește, numai să respecte pe ocrotiții rusești din Germania și pe noul prieten italian din Neapole. Incolo, contele de Provence care, după fratele său de Artois, se oploșise în Rusia, țiind Curte, cu pretenții de a liberà pașapoarte „supușilor săi“ francesi, la Mittau în Curlanda, fu silit să plece. Erà vorba acum de o adevărată și solidă alianță cu genialul cuceritor al Italiei, din care Pavel avea să facă un om de treabă, un rege, de o expediție comună în Persia, în Asia Centrală, de mari planuri orientale — Pavel anexase de curând Georgia caucasiană la țările sale. Scandinavii și Prusienii fuseseră reuniți într'o nouă ligă a neutrilor. Se aștepta un războiu în sens cu totul opus campaniilor de până atunci.

In acest moment (22 Mart 1801), Impăratul fu ucis. Partidul german de la Curte, un Benningsen, un Pahlen, dușmani ai influenței unui Rostopcin și Aracceev, sperau să poată așeza în

locul lui pe intriganta Impărătească Maria, de același neam cu dânșii. Ea știa proiectul, și-l aprobase. Nici Moștenitorul, care nu prevedea un asasinat, nu erà străin de dânsul. Când conjurații pătrunseră în iatacul lui Pavel, nenorocitul se ascunse în sobă. Tras de acolo, el fu zugrumat, lovit în tâmplă cu cel d'intâiu obiect greu aflat pe masă, înnăbușit, strivit prin întunerec.

Astfel ajunse Țar Alexandru I-iu.

Domnia lui nu putea fi o autocrație, cum o realisase cu vremea Ecaterina, cum Pavel o impusese de la început prin cele mai fruste mijloace ale tiraniei. Crescut cu cea mai mare îngrijire de un preceptor svițerian, Frances de sânge, republican de supușenie și revoluționar de temperament, acel Laharpe care scria în caietele „domnului Alexandru" că Isus Hristos e „un Evreu de la care-și iea numele secta creștinilor", hrănit cu cetiri îndrăznețe, el mai avea și, de la tată, de la mamă, acea moștenire împovărată care-l făcu să nu fie niciodată pe deplin domn pe hotărârile sale, până ce, din ce în ce mai mult, el lăsă frânele în asprele mâni de caporal ale lui Aracceev, revenit în favoare după 1812, și se pierdu în acele visări ale misticismului pe care i le întăriau anumite prietenii, ca aceia cu d-na de Krüdener, cu d-na Ebling, sora lui Alexandru Sturdza, el însuși unul din răspânditorii prin scris ai crezului unei religiosități mistice.

E deci necesar să se vadă cum era societatea care, de la început, l-a încunjurat.

Nobilimea tânără rusească însăși nu mai sămăna cu aceia de care, cu o jumătate de veac în urmă, se servise Ecaterina la începutul stăpânirii sale. In locul ofițerilor ieșiți din școala de cadeți, care-i crescuse după un program străin, avem acuma oameni cari au învățat și vor învăța în noile instituții de cultură civilă. Pe lângă Universitatea din Moscova, cu un așa de mare rol în formarea mentalității rusești nouă, pe lângă aceia, țiindu-se de altă nație, de la Vilna, în această epocă se vor crea Universități la Petersburg chiar, la Cazan, la Harcov. Afară de gimnasiile aceleiași vremi, Francesi emigrați întemeiază școli ca aceia la care poetul Pușchin a primit lecții de la un profesor cu nume aristocratic care erà însuși fratele fiorosului Marat, și, în sfârșit, o mare instituție, cercetată de mii de elevi și foarte

prețuită, e aceia a Iesuiților, cari se vor bucura, rând pe rând, până la Alexandru însuși, de favoarea stăpânitorilor ruși.

Un Curachin, crescut cu Țarul Pavel, pe care-l întovărășește în călătoria-i de Moștenitor la Paris, unde va fi apoi ambasador, n'are o pregătire străină. O are, fiind educat la Strassburg, Cutuzov, care va fi apoi un tip de „Rus vechiu". Dar dintr'un mediu curat rusesc vine fiul, cu același nume, al lui Nichita Panin, apoi Novosiltov și Marcov, represintantul mai vechiu al lui Alexandru în Franța, pe care n'o iubia, Strogonov, Doctorov, etc.

Dar nu numai în rândurile lor își caută Alexandru sfătuitorii. Și alte clase sociale apar, mulțămită școlilor publice, la lumină. Noul Impărat a făcut miniștri și din doi poeți: Ozerov, un clasic fără simț pentru vremea sa, și istețul fabulist Dimitriev. Iar omul care mai mulți ani de zile — până în 1811 — a fost adevăratul stăpân în Imperiu — cu toate invidiile și urile —, acela care și-a propus a da așezămintelor o bază democratică și care, favorisând noul învățământ, aduse pe Alexandru la ura împotriva șerbiei, pe care făgăduia solemn la Paris că o va desființa, după ce o văzuse cu bucurie dispărând din vechiul teritoriu de opresiune al Provinciilor Baltice, a fost „feciorul de popă" Speranschi, ajuns conte și dictator, până ce un curent de reacțiune îl înlătură pe dânsul fără a putea distruge cu totul opera lui.

Dar Impărăția moștenită de Alexandru nu mai e aceia a cării conducere o usurpase Ecaterina pentru a-i asimila profund și a-i adăugi esențial provinciile. Ea nu mai aparține Rușilor singuri. Lângă Alexandru s'a văzut mult timp nobila figură visătoare a acelui prinț Adam Czartoriski cel tânăr, bun patriot polon, creator de școli în sens național în Lituania — unde aruncă rusificarea, cum s'a spus, cu o sută de ani în urmă — și rămas până la sfârșitul vieții lui în exil un ireductibil revoluționar. Un număr de oameni din Rusia Mică aduc și ei o influență polonă, ca Miloradovici, de pildă; Cociubei, ruda lui Bezborodco, la care crește și capătă acele cunoștinți, sporite apoi prin studii la Geneva, care i-au îngăduit a fi vice-Cancelariu al lui Pavel și ministru de Afaceri Străine supt Alexandru; Gudovici, unul din generalii războiului contra lui Napoleon. Cutare dintre ai lor, Tadeu Bulgarin, a înfățișat în interesantu-i roman *Ivan Vijighin*, această viață de castel din Rusia occidentală, în care pecetea stăpânirii polone rămâne, în curțile senioriale, indelebilă.

Și atâția alții dintre străini încunjură pe Țarul crescut în sentimente umanitare, care-i impuneau să nu aleagă între un om și altul, ignorând rasele chiar când îndeplinește datoria sa de Suveran.

Sunt și destui diplomați, funcționari, generali de rassă germani. Câte unul vine chiar dela el de-acasă, din patrie, dar, în noua viață rusească ce s'a creat, fără pretenție de a mai represinta, ca un Ostermann și Münnich, ca străin, interese străine. Astfel Benningsen, care vine din Braunschweig, unde a fost în serviciul Casei de Hanovra, încă pe vremea Ecaterinei, și care la sfârșitul carierei sale se va întoarce să moară la el, în Hanovra: Anstett, din Strassburg, care trece în Rusia numai la 1789: von Diebitsch, din Saxonia, care păstră totdeauna caracterul său german și căruia i s'a atribuit la bătrânețe intenția de a trece și în serviciu german; Michelson, biruitorul lui Pugacev: apoi Wittgenstein, Osten Sacken, Hermann, Rebinder, Budberg, Meyendorff, și, între diplomați, Sievers, Stackelberg, mai târziu ceva Nesselrode.

Câte unul dintre acești Germani de origine e fiul unui funcționar rus, cum e casul pentru Ivan Ostermann. Din ce în ce mai mulți sunt însă, în toate ramurile administrației și în toate rangurile armatei, originarii din Provinciile Baltice. Pomenim pe Livonianul Buxhoevden, care, venit din insula Moen, va fi cuceritorul Finlandei, pe Pahlen — Cartensohn von der Pahlen —, rudă cu Medem, care avuse slujbă la jumătatea veacului al XVIII-lea, unul din cinci frați cari toți își vor găsi ocupație în serviciul public, pe Barclay de Tolly, dintre cei mai strălucitori generali ai acestei epoce, Livonian și el, dar de mai veche obârșie scoțiană.

Mai rari sunt, din potrivă, Latinii între ajutătorii militari ai Rusiei lui Alexandru: un general Langeron, un Lambert, un Rochechouart, un Saint-Priest fiul [1]. Ducele de Richelieu creiază cu adevărat dintr'un simplu târg oriental marele port modern al Odesei, și Maisons dă o așezare nouă Tatarilor din Crimeia: o lume întreagă de Francesi îi încunjură [2]. Traversay organisează,

[1] La Odesa, comandantul garnisonei, Cobley, era Engles, Prusianul Forster diriguia lucrările portului, generalii residenți la Cherson și Caffa erau (Pingaud, *Les Français en Russie*, p. 338), unul Olandes, altul German, un al treilea Engles.

[2] Tatăl lui represintase pe regele Franciei pe lângă Prusia. Și fostul ambasador la Constantinopol, Choiseul-Gouffier, a cărui carte despre Gre-

la Nicolaiev și Sevastopol, flota Mării Negre. Pozzo di Borgo, din Corsica, e unul dintre cei mai influenți diplomați din această vreme.

In sfârșit, pentru a se vedea ce rase nouă aduce la cârmă întinderea Imperiului, care tinde a lua, în ciuda unității de limbă, de organisație, de conducere supremă, tot mai mult caracterul internațional, — din Georgia, unde luptase supt steagul național, vine un Bagration, „brațul drept“ al lui Suvorov, și Moldova invadată, Basarabia anexată va da pe Sturdzești, Scarlat, Alexandru, apărător prin scris al ideilor lui Alexandru I-iu, al cărui nume îl poartă. Ba până și rasa greacă, prin Insulele Ionice, trimetea Rusiei un viitor Cancelariu, pe contele Capo-d'Istria.

O bucată de vreme, Țarul cel tânăr e supus înrâuririi elementelor „umanitare“, „filosofice“, liberale, care admiră schimbările fundamentale petrecute în Franța și le-ar introduce bucuros și în țara lor. Bonaparte poate deveni Impăratul Napoleon I-iu, încoronat de mâna sa în prezența Papei, pentru a crea apoi un Impărat al Austriei și a da o altă ordine Germaniei, acum fără Impărat, unde clientela rusească, la dispositia ocrotitorului tuturora, dispare fără ca Rusia să se ridice în contra lui, cu Impăratul său de tradiție bizantină, de confesiune ortodoxă, de caracter autocratic. Se ajunsese chiar, după pacea de la Lunéville, la un tratat între cele două țeri, care făcea din Insulele Ionice o republică independentă și neutră, deși „garantată“ de Țar, cuprinzându-se pe lângă aceasta și clause de despăgubiri, evacuații și mediațiuni, toate în vederea impunerii și menținerii păcii generale, cu privire la care Impăratul rusesc avea idei proprii asămănătoare cu acelea pe basa cărora Henric al IV-lea voise să alcătuiască Europa vremurilor sale.

Pentru menținerea Prusiei, pentru liberarea Germaniei, deci, în fond, *pentru îndepărtarea acestei Francii agresive de la hotarele sale,* interveni Alexandru, silit de împrejurări și fără o deosebită tragere de inimă, la 1805. Trupele sale suferiră alături de Austrieci marea înfrângere de la Austerlitz (1805) și pentru Prusieni, după reluarea războiului, acelea de la Eylau și Friedland (1806).

Vom vedea ce urmări au avut biruințile napoleoniene asupra Poloniei, a cării Capitală de odinioară ieși astfel din mânile

cia cu propunerea de împărțire a Imperiului Otoman, ar fi și ea între originile planurilor Ecaterinei, a fost un timp oaspetele, bine primit, al Rusiei.

prusiene, care o ținuseră ceva mai mult de zece ani. Pierzând terenul în această parte, unde se putea teme de învierea Poloniei întregi, Țarul reluă atunci, împăcându-se cu Napoleon, creatorul și arbitrul cel mare al anexiunilor, tradițiile Ecaterinei.

El ocupă deci, întrebuințând ca pretext o schimbare de Fanarioți în Scaunele din Iași și Bucuresti, contra convenției rusoturce din 1802, Principatele. La întâlnirile cu Impăratul Francesilor care avură loc la Tilsit (Iunie 1806) și la Erfurt (Octombre 1807) se discută soarta Imperiului otoman, pe care în acest moment tocmai îl zguduiau mișcări revoluționare. Erà vorba de o împărțire formală a Statelor lui Selim al III-lea, reformatorul fără noroc, între Cesarul răsăritean, care se grăbi a decreta anexarea, recunoscută prin discursul Tronului frances, a Moldovei și a Țerii-Românești, și Cesarul din Apus, lăsând Turcilor doar Constantinopolul și o fâșie de Rumelie, care nu se puteau nici împărți, nici ceda. De altă parte, Finlanda, era și ea recunoscută de Napoleon ca provincie a prietenului său. „Franța n'ar consimți decât la o pace care ar asigura Rusiei Finlanda, Țara-Românească și Moldova", spunea actul secret din Erfurt.

De acum înainte Alexandru urmează pe omul genial care se impusese personalității sale nehotărâte. El va face chiar ca trupele sale, comandate de un Galițin, să meargă contra Austriei, în noul conflict al acesteia cu Franța, alături de Polonii lui Poniatowski și Dombrowski, pe cari generalul se îndărătnicia a-i numi „Varșovieni", ca fiind soldați ai Marelui-Ducat de Varșovia. Dacă o parte din Galiția Orientală fu cedată, prin pacea din Schönbrunn, Rusiei, Țarul trebui să vadă cum cea mai mare parte din această provincie vine să crească noul Mare-Ducat.

Nu însă aceasta, nici continuele anexări napoleoniene (cu Cracovia, Radom, Lublin, Sandomir), nici nemulțămirea cu pagubele economice ce resultau pentru țările sale din blocul continental decretat de Napoleon contra Angliei, nici alianța cu Austria, alianță întărită prin căsătoria Impăratului Francesilor cu arhiducesa Maria-Luisa, nu îndemnară pe Alexandru să rupă o legătură din care păruse a face basa neschimbată a politicei sale, ci o mișcare a spiritelor, cea d'intâiu pe care o pomenește istoria poporului rusesc.

S'o urmărim în originile ei mai depărtate și în liberalismul de inspirație francesă.

II.

Reacțiunea rusească până la Nicolae I-iu.

Schimbarea de spirit în Rusia, trezirea acelui curent care era să deie un războiu, un înverşunat războiu de „principii“, dar nu şi resultatele obişnuite ale unor asemenea sforțări când ele sunt adevărat naționale, începe încă de la sfârşitul veacului al XVIII-lea, din chiar zilele Ecaterinei a II-a.

Autorul de comedii satirice despre care am vorbit şi până acuma, von Vizin, a cercetat Franța, Parisul în zilele sale. Nu i-a plăcut, fără să se întrebe cu ce drept o judecă şi fără să-şi dea sama cât a văzut dintr'însa şi cât s'a crezut ea datoare să arăte unui străin, această societate francesă, care era totuşi vestită în lume pentru fineța şi ospitalitatea ei. Deşi recunoaşte o superioritate de aparență, călătorul rus declară formal că „nobilimea rusească din provinciile noastre e mult superioară celei de aici... Cea mai mare parte din nobili sunt şi obraznici. Nu afli pe lume lichele asemenea cu Francesii... Cred că nu este pe lume o nație mai dispusă la crezare şi mai uşuratecă... Sunt puțini oameni de bun simț. Francesul n'are judecată şi ar considera faptul că ar avea-o ca o nenorocire în viața lui, căci aceasta l-ar sili să cugete, când ar putea să-şi petreacă. Plăcerea, atâta doreşte... Indată ce un Frances are creştere, nu mai asasinează, ci se mulțămeste a înşela. Lăcomia de bani otrăveşte de necrezut toate condițiile sociale, fără a escepta pe filosofii veacului. In ce priveşte banii, ei nu se scârbesc de slăbiciunile omeneşti... Dacă printre tinerii noştri compatrioți e vre unul care, având o judecată sănătoasă, se indignează văzând abusurile şi neorânduielile din Rusia, şi dacă în inima lui începe să-i ajungă străină, ca să-l aducă înnapoi la iubirea de țara lui, nu este mai bun mijloc decât să-l trimeți în Franța.“

Mai brutal și mai nedrept nu se poate. In aceste rânduri—care de altfel, nu erau menite să fie publicate și nici n'ar fi fost îngăduită publicarea lor, dacă el însuși s'ar fi gândit la așa ceva—, este, pe lângă un barbar obiceiu de cârtire față de orice se înfățișează, și dincolo de hotarele Rusiei, invidia față de străinul bine primit, bine hrănit, bine plătit și răsplătit, la Curte ca și în orice familie din Petersburg, din Moscova, din centrele mai mari, pe când literatul, profesorul rus e considerat ca fiind doar ceva mai sus ca slugile obișnuite. Dar e și o tendință, deocamdată foarte slabă, de a opune imitației străine o afirmare a caracterului național.

Foarte rare ori această afirmare înlocuiește nemijlocit o adâncă și învechită deprindere de a imita. Influențele străine, covârșitoare și copleșitoare, se combat și se înlocuiesc una pe alta până ce poate veni acela care va avea îndrăzneala de a da un sens răspicat național cuvântului ori sensului său. Așa trebuia să fie deci în Rusia însăși.

Aici, încă trăind Ecaterina, cea atât de francisată, în gândul, în conversația și încercările ei literare, se face din nou acea apropiere de Germania care fusese răspinsă și evitată o bucată de vreme doar pentru consecințele ei politice. La aceasta contribuiau mai multe motive, unele dintre dânsele pur literare, ca nevoia de-a avea un cler luminat, ale cărui cunoștinți se puteau desăvârși numai la protestanții germani, și ei represintanți ai „vechii Biserici“ și dușmani ai catolicismului, farmecul, pur frances, al unei nouă literaturi care, ca a lui Wieland, se inspira din moda cărturarilor parisieni ai „filosofiei“ triumfătoare, și, în afară de cele d'intâiu lumini ale unei adevărate cugetări filosofice, nespus superioare celei pe care o putea înfățișa Franța din aceiași epocă, nevoia de a împrumuta Germaniei harnice în compilații, dar și capabile de a deschide drumuri nouă, exploratori pentru Siberia, ca Pallas, ori istorici, ca acel Schlözer, a cărui operă a însemnat o desvoltare a genului însuși.

Alte motive erau de ordine politică: am văzut căsătoriile încheiate cu principi germani sau din mediu german de Ecaterina ea însăși pentru fiicele lui Pavel și restabilirea unui protectorat rusesc asupra unor State din Germania care numai astfel s'au putut apăra un timp contra patimei de distrugere și radicală refacere a lui Napoleon I-iu.

In sfârșit nu trebuie să uităm persoana, necontenit amestecată în afaceri de Stat, a acelei Impărătese Maria, mama lui Alexandru I-iu, princesa de Württemberg, pe care conspiratorii, conduși de doi Germani, ar fi pus-o bucuros, după exemplul Ecaterinei, pe tronul tuturor Rușilor în locul soțului asasinat cu voia ei. Ea și-a crescut în același spirit anti-frances, anti-revoluționar, anti-napoleonian și fetele, care n'au fost fără înrâurire asupra afacerilor politice, — acele două fete mai mari de care a fost vorba câtva timp ca logodnice aie lui Napoleon despărțit de Iosefina și în căutarea unei legături cu vechile dinastii europene. A fost un moment, după întrevederea de la Tilsit, când unii nerăbdători vorbiau de putința unei nouă răsturnări, care, odată cu Alexandru însuși, ar fi înlăturat și putința legăturilor de prietenie cu Franța în care alții, din potrivă, vedeau cel mai potrivit mijloc pentru a se asigura puterea de azi și viitorul de mâne al Rusiei [1].

Alături de această influență protivnică Franciei era și alta : cea englesă. N'am putea zice că la răspândirea acesteia au lucrat acei mari negustori englesi cari aveau în mâni ce era mai mănos în comerțul Rusiei și banca (Southerland era bancherul Ecaterinei), pe când Francesii trimeteau ca agenți culturali firești pe abații-preceptori, pe profesorii de dant și de maniere, iar Germanii pe anume specialiști și pe musicanți, pe lângă aceia pe cari i-am găsit în chiar întâile rânduri ale societății. Dar un Engles, Tooke, a dat în secolul al XVIII-lea cea mai bogată și mai metodică descriere a Imperiului rusesc, pe când din partea francesă n'avem decât lucrări ca acea călătorie a lui Chappe, căreia cineva identificat de unii — fără dreptate, se zice, — cu Ecaterina ea însăși i-a opus un „antidot“ în aceiași limbă. Intr'o epocă sentimentală, când istoricul Caramzin va începe plângând nenorocirile fetelor părăsite de amanții lor — în *Lisa*, la locul închipuit al suferințelor căreia, lângă Moscova, tinerii făceau un adevărat pelerinagiu — , *Pamela* lăcrămoasă a lui Richarson trezia imitatori cari opuneau autorului engles, din mândrie națională, o „Pamelă rusească“, și barzii osianici, ca și imitatorii lui Grey, găsiau tovarăși în poesia începătoare, la 1812, a romanticului Jucovschi, care făcea să plângă întregul cerc al curtenilor, cu Alexandru Turgheniev, autorul acelei bucăți, cu tot. Am văzut că

[1] Rambaud, *Histoire de la Russie*, ed. a 2-a. Paris 1878, pp. 531-2.

revistele de critică socială din veacul al XVIII-lea au de model pe cele englese, și se poate ca nota englesă mai mult decât cea francesă să domine și în publicațiile ziaristice ce apar, „Viestnicurile“ („Curieri“) europene și rusești, „Jurnalul de Moscova“, etc., pe când publicațiile periodice ale lui Caramzin, care cercetase marile centre de cultură germane, sunt făcute după acelea ale Germaniei din zilele lui Schiller și Goethe. Mai târziu o atotputernică impresie o va face asupra întregului tineret romantic, cu Pușchin și Lermontov în frunte, furtunoasa poesie de revoltă, luminată numai de fulgerul zimbetelor „diabolice“, a lui lord Byron.

Atâta n'ar fi fost însă de ajuns pentru a porni mișcarea contra lui Napoleon. Trebuia *și un puternic interes intern*, al unei clase care să vadă în spiritul liberal din Apus, așa cum începuse el să capete o realisare prin reformele lui Speranschi, până la 1811, cea mai mare primejdie pentru privilegiile și abusurile sale, pentru existența sa parasitară, consecință firească a unor reforme venite de sus și rămase totdeauna numai la suprafață.

De la un capăt la altul al Impărăției nobilului Țar, care practică „republicanismul“ după rețeta lui Laharpe și îngenunchia între iluminați și femei exaltate la ședințile mistice ale aventurierei germane din Rusia, d-na de Krüdener, eră continuarea vechilor datine asiatice pe care le păstra lipsa unui simț de drept, unei porniri de împotrivire în clasele populare, iar în Guvern, fie și cel mai bun, imposibilitatea unui control, cu așa de puțini cameni utilisabili, față de atâtea păcate, pe o așa de mare suprafață de stăpânire.

Cu câțiva ani înainte de mișcătoarele fabule, pline de alusii, făcute adesea numai pentru aceste alusii, ale lui Crâlov și înnainte de tablourile de moravuri pe care le presintă Gogol în „Revisorul“ său — cu închipuitul inspector care încasează pe fiecare pentru vinovăția lui cinic mărturisită în cercul unor prieteni complici — și în „Sufletele Moarte“ — în care se înfățișează cumpărătorul numelor acelor țerani șerbi, morți de la ultima conscripție, dar existenți în registrele oficiale, cari-i pot alcătui o aparentă avere și permite împrumuturi, întreprinderi, ambiții sociale —, un începător nedreptățit al acestui realism, crud, dar lipsit de o protestare prea indignată, căci îndreptarea nu părea cu putință, Tadeu Bulgarin, originar din Rusia vestică, polonisată în

parte, dădea în romanul său de aventuri contemporane *Ivan Vijighin* o icoană de îngrozit a Rusiei lui Alexandru, a doua zi chiar după măsurile luate, cu așa de bune intenții, de Speranschi. Țerani neglijați de toată lumea, bătuți, batjocuriți de stăpâni; nobili de la țară, adevărate fiare pentru sfășiat la masă și pentru străbătut codrii după vânaturi, iar lângă dânșii femei resemnate, care știu doar că fiecare-și are osândele lui și că ale lor pot fi și mai mari decât acelea de pe urma cărora ar suferi dacă nu s'ar fi deprins așa de bine cu dânsele; petreceri de mâncare și băutură, de nesocotită risipă trivială ori de calculată câștigare de prieteni în stare să amnistieze excrocheriile curente și, din când în când, și o mare crimă. La orașe, negustori fără conștiința importanței lor, continuu nedreptățiți și brutalisați de administrație, crescându-și copiii, cari-și râd franțuzește de părinți, pentru a ieși din clasa lor și a cheltui întreaga agonisită. Apoi, la Moscova, câtă e iarna rusească de lungă, petreceri cu cei din funcții, cu proprietarii veniți din împrejurimi pentru a-și juca, distra și mărita fetele, petreceri în care jocul de cărți cu procedee de măsluire, în continuu progres, este principala emoție pentru toți, iar pentru cei mai deștepți și un însemnat mijloc de traiu și de plăcere, petreceri cu aventurierii, actrițele, și străinii gata de fugă la apariția unei polițiii cu pretenții prea mari. La Petersburg supt, ochii Suveranului și diplomaților, o viață mecanică, preocupată de nesfârșitele visite solemne și zădarnice. Iar, pretutindeni, cinovnici cari înșeală, mint, intrighează, persecută și fac averi, de la vameșul care iea bucăți de marfă acasă pentru... a le prețui mai bine în răgaz, de la polițistul care-și caută victima, până la judecătorul fără opinie, fără cinste, fără conștiință, până la administratorul care înlocuiește pe vechiul stăpân ereditar, și sus, în afară de cercul lor, personagiile multiple și bizare, care prin „protecția“ lor dau nume, valoare și — slujbă.

Această societate trebuia să formeze un adevărat bloc contra reformelor în spirit occidental și contra noii morale pe care puteau s'o aducă după dânsele.

Firește însă că nu lipsiau nici spirite nobile, patrioți adevărați, idealiști autentici, dușmani desinteresați ai năvălirii străine care cuprindea toate domeniile. Fără strălucirea pe care au dat-o ei mișcării, aceasta nici nu s'ar fi produs cu intensitatea uriașă

care se știe, aducând provocarea contra lui Napoleon, resistența îndârjită față de o expediție care tindea mai mult să impuie spiritului impresionabil al lui Alexandru, „fermecat“ odată de geniul „usurpatorului“, sacrificiul fără margeni al soldaților, până la trupele chemate în grabă de la Dunăre unde desanexaseră Principatele cu prețul Basarabiei singure la tratatul din București, și apoi ce a urmat: arderea fără considerație, fără milă, fără pietate, a Moscovei, reluarea războiului, izgonirea Francesilor, urmărirea lor în largul Europei, cele două campanii în Franța și cele două întrări, aclamate de inconștienți și trădători, în Paris.

Erau scriitori cari vorbiseră în acest sens și a căror predicație „rusească“ atinsese un grad de extremă vehemență: gazetari ca Gretsch, — German de origine —, profesori, istorici, ca marele Caramzin, a cărui operă capitală nu eră să apară însă decât în 1820, poeți. Erau șoviniști ca bătrânul amiral Șișin, care, contra lui Caramzin, cerea, cu societatea sa „Beseda“ („Șezătoarea“), să se revie la vechea limbă, la vechiul stil, la străbuna datină slavonă. Erau preoți gata de a proslăvi, ca Mitropolitul Platon, biruința trimeasă de Cer asupra dușmanului nelegiuit. Și eră, în sfârșit, o nobilime, care, crescută absolut franțuzește, dar în alt sens decât cel revoluționar și iubind pe emigrați, cu cari se și încuscria, de obiceiu, bucuros, predică din răsputeri cruciata ortodoxă contra iacobinilor atei. In fruntea lor — un adevărat tip — e contele Rostopcin, acela care a găsit zguduitoare accente pentru a striga contra Francesilor „de pe scara roșie“ a Cremlinului, în fanatic limbagiu arhaic, luat ca din Psalmi, înainte de a preface Moscova lui în cenușă numai pentru a lăsa în zăpadă pe năvălitor și oștile lui blăstămate.

Pentru întâia oară ei vorbiră poporului neștiutor și apatic. Dar nu limbagiul patriei, ci al religiei, încălzind, nu ura națională, ci aceia contra „păgânilor“. Masele se ridicară deci pentru a răspinge pe pângăritorii fără Dumnezeu, pe spurcătorii de biserici și stricătorii de icoane, pe represintanții, osândiți de o putere mai mare decât cea omenească, ai unei lumi blăstămate. Plăcerea distrugerii, patima jafului, ispita prăzii n'au lipsit, și e sigur că la arderea Moscovei bandele de tâlhari și-au avut o însemnată parte.

Ar fi o nedreptate ca și o dovadă de neînțelegere istorică să se apropie această opositie națională, inferioară chiar celei spa-

niole, condusă de preoți, în numele ideii catolice, de mișcarea, aproape contemporană, a Germanilor în anii 1813-4. Aici n'a fost o întreagă pregătire literară a nației, n'a fost un entusiasm necruțător al femeilor, care și-au adus ca prinos patriei și giuvaericalele lor cele mai modeste, n'a fost o năvălire supt steag a întregului tineret, chiar a celui pe care nu-l chema acolo — ca pe atâția tineri Ruși — nici mândria de clasă, nici tradiția de familie, nici datoria față de Stat și, în sfârșit, n'a fost acel adânc răsunet în poporul întreg, colaborator până în milioanele de țerani, la opera de redeșteptare, refacere și regenerare. Tabloul pe care ni-l presintă Tolstoi în „Războiu și Pace" corespunde sufletului rusesc așa cum se formase *la jumătatea veacului*, iar nu acelui, mult mai puțin desvoltat, de la începutul lui.

De aceia nici nu s'au putut culege în Rusia de pe urma acestei lupte desperate resultatele morale care ele în rândul întâiu, și nu școala rurală, precum s'a pretins odată, sau pregătirea tehnică, precum se afirma ieri, au dat poporului german mijloacele de a îndeplini, oricare i-ar fi fost conducerea, fapte de energie cu un caracter de incontestabilă energie și solidaritate.

Poporul rusesc a rămas în starea de'nnainte. Niciuna din clasele de sus nu și-a adus aminte de triumfurile cu greu smulse la 1812. Iar, cât privește conducătorii, iată ce s'a întâmplat cu dânșii.

Nobilimea s'a întors la viața ei exclusiv francesă, dar numai superficial francesă. Contemporanii marii epopei au trecut, ca Galițin ș. a., la catolicism, s'au pierdut în misticism de nuanță occidentală, ca d-na Svecin, s'au mutat în Paris, ca Nicolae Turgheniev, Dolgoruchi și însuși Rostopcin (pe când fata lui Speranschi francofilul, d-na Bagreev, va scrie franțuzește la Viena, iar amiralul Ciceagov se făcea Engles). Și, neputând iubi noua patrie, cum nu putuse rămânea în cea veche, distrugătorul Moscovei, care-și mărită fata după un Ségur, declara că „în Franța nu e națiie, societate, politică și bun simț, ci totul e distrus de egoism, de opinii de partid, de insolență și nebunie", așa încât lumea nu-și va putea afla odihna până „nu va crește iarba în Rue Richelieu și nu se va face vânătoare de iepuri la Palais-Royal".

In ce privește literatura, ea n'a căpătat un nou spirit din

aceste împrejurări. După cel d'intâiu entusiasm, cu poesia lui Jucovschi, cu imprecațiile lui Rostopcin, cu învierea pe teatru a figurilor lui Dimitrie Donscoi, biruind pe un mai vechiu Napoleon, sălbatecul Tatar Mamai, a lui Minin și Pojarschi, izgonitori ai Polonilor, după solemnele discursuri bisericești, păstrate apoi în antologii, se reveni la imitarea modelelor apusene, Dacă nu i se poate contesta lui Pușchin — idolul tineretului —. mort tânăr, dar la capătul productivității sale, un șimț de natură, o iubire pentru figurile legendei naționale, care sunt originale, subiectele sale adesea, dar mai ales spiritul de batjocuritoare negație, de insolentă luare în batjocură, de bagatelisare și ironisare a tuturor lucrurilor vin de la Byron. O întreagă școală va proceda tot așa. Iar, dacă alții văd cu adevărat nu în ei, ci în jurul lor, ei vor da numai cruditatea unor condamnabile moravuri ori a unei stupidități ce pare iremediabilă, până ce, într'un târziu, în altă epocă, Turgheniev va descoperi o poesie a naivității, o filosofie a indiferenței, o moralitate a supunerii, iar Dostoievschi va pătrunde până în cele mai adânci straturi ale miseriei trupești si sufletești cu acea candelă a milei care face din orice om în suferință un martir și din orice jerfit, un sfânt.

Nu e de mirare deci că în ultimul timp al domniei lui Alexandru I-iu, când acesta dă totul pe mâna lui Araccеiev, opoziția se mărgenește la cercuri de ofițeri tineri cari fuseseră în Franța, se pătrunseseră de ideile Revoluției și mai ales se uimiseră văzând că reacțiunea bourboniană păstrează toate cuceririle regimului zdrobit. Ei, un Râleiev, un Pestel, conduc, în societatea imitată după cele germane, a „Virtuții“, apoi, după despărțirea acesteia, în a „Nordului“ și a „Sudului“.

Când Alexandru, desgustat de toți și chiar de el însuși, se retrage în Crimeia ca să moară, cum dorește din tot sufletul, acești tineri cred că ei ajung pentru a pregăti o revoluție. Un act secret asigura moștenirea, nu fratelui mai mare, Constantin, guvernator al Poloniei, ci celui mai mic, Nicolae. Totuși a fost o vreme de nehotărâre, Constantin fiind proclamat prin însuși ordinul acelui care trebuia de fapt să domnească. Se întrebuință aceasta pentru o mișcare militară a câtorva regimente. Ele putură ucide pe generalul Miloradovici, care li „făcea morală“, și putură împroșca și pe Mitropolitul Petersburgului cu gloanțele lor, dar, când Nicolae, îmbărbătat de ai lui, mai ales de ener-

gicele femei ale familiei, ieșî înaintea răsculaților, un gest imperios îi aduse la supunere. Pestel muri în spânzurătoare, blăstămând țara în care nici funia nu e în stare să resiste, pe când Râleev îngâna ultime cuvinte de iertare și îndemn către Țarul neiertător.

Cu totul altfel se înfățișează în nenorocirile ei nația polonă. După ultima împărțire a regatului, unii dintre luptători se refugiară în Saxonia, unde se afla mai târziu prințul Gedroyc, căruia i se încredințase comanda într'o viitoare mișcare revoluționară, în Italia, unde, la Florența, a fost un centru al emigrației, dar mai ales la Paris, unde se strânseră în curând cele mai puternice talente și mai mari energii ale națiunii.

De aici a pornit ideia „legiunilor polone“ ale lui Dombrowski, după ce mai mult timp alți fugari avuseră consfătuiri în același sens prin Moldova noastră, unde erau pândiți necontenit de Ruși, ori la Constantinopol, cu agenții Republicei, cari formaseră și un mare plan de acțiune comună, având și ajutorul Turcilor, cam greu de mișcat. Legiunile luptară eroic, — formând un foarte important element al armatei francese care operă în Italia, — cu oastea lui Suvorov; mai târziu ele se întâlnesc în expedițiile de la Neapole, de la Roma, ba unele elemente, crezând că prin orice luptă francesă trece drumul către patria liberă, merseră să moară departe, în America Centrală, la San-Domingo.

Războiul lui Napoleon ca Impărat contra Austriei și Rusiei, la Austerlitz, la Friedland și Eylau, ca și contra Prusiei, la Iena, reînoi, la 1806-7, o tradiție întreruptă prin pacea franco-austriacă de la Campoformio. O prevedere a întoarcerii apropiate încălzia încă odată pe eroicii soldați cari nu știau că noul Cesar îi privește numai ca material cu care „se poate mobilă un câmp de bătaie“. Se credea, după întrarea lui Murat în Varșovia, unde-l salută o populație entusiastă, după asediarea Danzigului și ocuparea Silesiei de Francesi, că se va proceda la reconstituirea, așa de fierbinte dorită, a regatului de odinioară. Dar Napoleon era mai grăbit să răpească Prusiei sfărâmate teritoriile dintre Rin și Elba pentru a face din ele regatul de Vestfalia al fratelui său Ieronim decât să-și asigure veșnica recunoștință a unei națiuni întregi și o nestearsă glorie în istorie. El încheia la Tilsit un tratat prin care Danzigul rămânea oraș liber, Rusia căpăta,

pe lângă teritoriile sale ruso-lituaniene, districtul Bialystok, dar, dacă nu lăsa pe Prusieni în Posen și Gnesen, desrobitorul formă numai din aceste provincii Marele-Ducat de Varșovia.

Mai târziu, el îi adause și Galiția cracoviană (fără Lemberg), luată de la Austrieci, după patruzeci de ani de stăpânire a acestora, și eră gata să și întregească această restituire a provinciei usurpate de Habsburgi. Dar ceia ce Austria numia Galiția sa occidentală, cu Lublin și Sandomir, până la porțile Varșoviei, fusese cedată prin aceiași pace de la Viena (1809), după o nouă înfrângere a Impăratului Francisc, Rusiei, ca preț al păstrării unei alianțe care în curând eră să se sfarme, și pentru totdeauna.

Regele Saxoniei, conform dorinței naționale din 1791, eră Mare-Duce la Varșovia, pe când odinioară Electorul de Saxonia fusese rege în Polonia. El fusese ales din causa credinței lui către suzeranul frances, ca și din causa unei totale incapacități politice și militare, așa încât niciodată să nu poată primejdui interesele rusești. Se păstrează și celelalte elemente ale vechii Constituții, cu corpul reprezintanților format din membri de drept și din membri aleși. Se introduseseră norme de drept francese și se recunoscuse libertatea *personală* a țeranilor.

Polonii, supt Iosif Poniatowski, priceputul nepot de frate al ultimului rege, se luptaseră eroic alături de Ruși în războiul contra Austriei, de și generalul Galițin, cum am spus, nu voià în ruptul capului să vadă în ei altceva decât „Varșovieni". Mai focos se luptară ei la 1812 contra Rușilor. Credeau că în sfârșit a sosit ceasul cel mare, când Napoleon însuși își făcu întrarea solemnă la Vilna, pe atunci principalul centru al Poloniei rusești. Dieta se grăbi să proclame restituirea regatului în hotarele lui de odinioară.

Dar Lituania fu organisată *deosebit*, cu altă administrație și altă oștire. Gândul Poloniei se pierdu în planurile mai mari ale Impăratului. In zădar, după înfrângere, Poniatowski muri lângă dânsul în lupta de la Lipsca.

Soarta Poloniei era să se hotărască acum în Congresul de la Viena, unde dicta Austria și Prusia. S'ar fi ajuns la un resultat și mai rău pentru nenorocita nație dacă Alexandru I-iu, care nu părăsise încă total vechea sa îndreptare, n'ar fi intervenit, și din ambiție personală, în favoarea ei. Regatul Poloniei rămase, dar

numai pentru o parte din cele douăsprezece milioane pe care și-i reservase [1]. La 21 Iunie 1815 Țarul lua titlul de rege, asigurând represintația națională în cel mai larg sens și libertăți publice.

Păcat numai că acestei țeri îi lipsia *un suflet!* Acest suflet rămânea în străinătate, și regimul nou rusesc, șovăitor în curând și apoi uitător al tuturor făgăduințelor sale, nu erà în stare să-l atragă. Din potrivă, prin neîndreptățitele prigoniri contra tânărului profesor lituanian Adam Mickiewicz, se dădu emigrației cel mai mare poet al ei, autorul lui „Conrad Wallenrod“ și lui „Pan Taddeuz“. Nici mai târziu, când el vorbia, aclamat de un public entusiast, la Collège de France despre solidaritates morală a raselor slave, nu s'a făcut nimic pentru a-l câștiga, nefiind, de altfel, nici mediul potrivit pentru a-l primi acasă.

Astfel literatura lui, a lui Towianski, a lui Slowacki, a lui Kraszinski se pierdu în romantismul nebulos, în romanul istoric de imaginație, după Walter Scott, în reverii mistice, ca orice scris care nu se desface din mijlocul însuși al societății naționale, pe când în Polonia austriacă și în cea prusiană cele mai mari talente încremeniau în compilarea, oricât de folositoare, a simplelor lucrări de erudiție.

Totuși la 1830 Polonia se va ridica, și cu altă energie decât Rusia, pentru a-și cere libertatea. E drept că bătrânul Kosciuszko, liberat de Țarul Pavel încă și retras în Svițera, cu angajament de onoare de a nu mai servì contra Rusiei, nu erà acolo, cum n'a fost nici în luptele supt vulturii lui Napoleon, pe care, ca republican îndărătnic, îl uria. E adevărat că Chlopicki, generalul cel mai priceput, înspăimântându-se de ceia ce făcuseră, în insurecțiunea din Novembre, elevii școlii de cadeți din Varșovia, credea că s'ar putea ajunge la o înțelegere cu noul Țar, care, el, declară că n'are de pus, nici de primit condiții. E adevărat iarăși că, dacă mai toată armata polonă a autonomiei luă parte la luptă, *aceasta făcu să nu se mai apeleze la popor*, care rămase fără amestec în acest nou războiu pentru învierea Patriei. E adevărat, în sfârșit, că Adam Czartoryski, ca șef al Guvernului, după detronarea „regelui“ rusesc, erà prea bătrân și usat, prea pacific și scolastic, iar acela care îndemna spre cele mai radicale soluții și

[1] La 1807 în Austria rămâneau 5.000.000 și în Prusia 2.000.000.

spre cea mai îndârjită rezistență, istoricul Ioachim Lelevel, era prea tânăr și prea puțin experient. In sfârșit speranțele puse în Europa apuseană, asupra căreia, începând de la Paris, trecuse încă odată o modă revoluționară, se vor dovedi absolut zădarnice.

Rămânea un sfârșit frumos. Revoluția polonă va ști să-l aibă. Dembinski, Malakhowski, Ramorino vor resista luni întregi regimentelor de fier aduse din Balcani de bătrânul Diebitsch și sforțărilor biruitorului asupra Persiei, Paschievici. Numai așa se va putea cuceri în sfârșit Varșovia, și cu aceasta Polonia întreagă va reîntra în ceia ce la Petersburg se putea considera ca „ordinea legală", așa cum resulta din neclintitele tratate de la Viena [1].

Regimul lui Nicolae I-iu, care trebuia să facă Rusia slabă înlăuntru, odioasă în afară, putea să înceapă.

---

[1] V. mai departe. p. 156 și urm.

III.

Regimul lui Nicolae I-iu.

Supt Alexandru I-iu, oricare ar fi fost slăbiciunile sale de caracter și revenirile, provocate de acestea, ale unei politice necontenit influențate, când de unii, când de alții, ceva din idealismul primitiv, din născare, și din educația dată de Laharpe fiului mai mare al Țarului Pavel s'a păstrat totuși. Omul avea totuși un suflet nobil, și nu se poate uita că, atunci când, la Paris, represintanții orbiți ai unui partid ahtiat de putere-l întâmpinau, la 1814, cu cuvintele „Vă așteptam de mult", el a răspuns: „Aș fi venit mai curând dacă n'aș fi fost oprit mai mult timp de vitejia soldaților d-voastră". Când, la urmă, neizbutind în toate încercările lui, prin toate mijloacele și cu toate concursurile, — ca un om fatal ce a fost în adevăr —, el pleca, bolnav, în Rusia-de-Sud ca să caute o rază de soare pentru ziua agoniei lui, el pretindea că „a trăit și stă să moară ca un republican".

Sfaturile misticelor din jurul său îl aduseseră a înjgheba pentru dominația și controlul Europei scăpate de „duhul rău" al Revoluției sentimentala frăție, romantica Treime a celor trei biruitori asupra lui Napoleon și, ca unul care adusese în această luptă comună cele mai multe resurse ca și cea mai nezguduită hotărâre de a duce lucrul până la capăt, el ajunse — cu toată puterea, mai reală, a lui Metternich, observatorul austriac al bunelor principii — presidentul ordinii de lucruri sănătoase și cuminți care se stabilise după atâtea frământări și sacrificii. Dacă adunările periodice ale Suveranilor pentru a chibzui mijloacele și condițiile intervențiilor militare contra Revoluției care mai scotea capul pe ici pe colo, s'au ținut pe pământ austriac, la

Troppau, la Laybach, la Verona, dacă, înlăturându-se ofertele rusești, trupe ale Impăratului Francisc au restabilit în Italia vechea stare de lucruri (iar în Spania, de voie, de nevoie, trupele francese ale Restaurației), pe neclintirea asigurată a Impărăției lui Alexandru se răzimau toate situațiile și toate restituțiile.

De aceia Țarul s'a găsit foarte încurcat de acele tulburări revoluționare izbucnite în 1821 — după o lungă pregătire în Statele sale chiar — la hotarul său chiar, prin trecerea din Basarabia la Iași a beizadelei Alexandru Ipsilanti și a ajutătorilor săi, între cari încă un fiu de Fanariot și de Româncă, cneazul Gheorghe Cantacuzino, și unul și altul ofițeri ai armatei rusești. Tradițiile politicei rusești din vremea Ecaterinei, continuate oarecum și supt Pavel, și chiar amintirile recente ale războiului în aceste Principate românești, care dăduse Imperiului Basarabia, ar fi cerut o intervenție, pe care, de alminterea, așa cum o așteptau Grecii și tovarășii lor tainici din Balcani, o reclamă sentimentul popular rusesc, care nu știa altceva decât datoria față de creștinătate, față de ortodoxie. Dar revoltații nu puteau fi susținuți — de și creștini și ortodocși — față de acel păgân, fie și dușman ereditar al Rusiei, care era Sultanul, căci aceasta ar fi însemnat ruperea unor îndatoriri formale, unui contract „sacru", sfărâmarea basei înseși pe care el, Alexandru, înțelesese a o da Europei.

Astfel, pe de o parte — căci cercurile de la Curte aveau încă politica lor proprie, ceia ce nu se va mai întâmpla supt un Nicolae I-iu —, Ipsilanti fusese încurajat, lăudat, susținut, de însăși Impărăteasa Elisabeta, buna femeie părăsită care era să vegheze asupra ultimelor clipe, așa de triste, din viața soțului ei, și atâtea ușurinți se acordau Eteriei de oficiali și neoficiali, iar, pe de alta, se repudia public această nouă revoluție, se ștergeau din controalele armatei rusești cei amestecați într'însa, se dădeau asigurări Austriei, care începea față de problema grecească un rol dublu, menit să întărească, prin succesul lui, influența ei în Europa.

. Dar Turcii, obișnuiți ca Rusia să caute pretextele pentru a-i ataca, iar nu să o vadă răspingând prilejurile favorabile ce i se oferia, prinseră curaj. O sălbatecă prigonire se abătu, și cu ajutorul mulțimilor fanatice și fanatisate, asupra fruntașilor societății grecești, până la Patriarhul Grigorie, silit să demisioneze,

pentru a fi apoi înhățat și spânzurat în mijlocul serbătorilor Paștilor, iar presupusul său trup, aruncat de valuri cu simț politic, tocmai la Odesa, în fața celei mai înfloritoare colonii grecești din Imperiul Țarului, să se învrednicească de o pompoasă înmormântare demonstrativă. Mulțimea fremată în toată Rusia înaintea acestei jigniri fără pereche adusă credinței și aceluia care stătea în fruntea Bisericilor drept-credincioase. Și, dacă totuși Alexandru se mulțămia să recheme pe ambasadorul său din Constantinopol, comunicând de acuma cu Poarta numai prin represintantul Angliei, el se simți dator să proteste atunci când oștile otomane care trecură Dunărea pentru a zdrobi pe insurgenți la Drăgășani și la Sculeni, se arătară dispuse a rămânea, prefăcând astfel o simplă expediție de represiune într'o ocupație durabilă. Dar toate amenințătoarele observații făcute Divanului nu-și produseră, multă vreme, doritul efect, așa încât relațiile cu Turcii erau să fie reluate numai după moartea Țarului, în 1826, când se încheie, pentru a se lua hotărâri definitive în chestia organisării Serbiei și a reformelor de la noi, convenția de la Acherman.

Astfel Alexandru, *între alte jalimente politice*, nu lăsa numai neresolvată chestia grecească, în care cuvântul cel d'intâiu ca și cel decisiv se așteptaseră de la dânsul, dar el făcea să treacă asupra Puterilor liberale din Apus, Anglia și Franța, mânate în luptă de entusiasmul filelenilor din societatea lor, un rol care fusese până atunci totdeauna al Rusiei. Și, orice s'ar face pe urmă, flota rusească participând și ea la blocusul hotărât contra flotei turco-egiptene pe coastele Moreii și câștigând alături cu vasele anglo-francese, în 1827, biruința navală, neprevăzută, de la Navarino, această greșeală de la început nu va mai putea să se îndrepte, și pentru întâia oară o parte din populația creștină a Imperiului otoman va căpăta privilegii și, la urmă, o libertate deplină, nu ca o îndatorită a Impăratului de la Petersburg, ci ca o *creațiune europeană*, pregătindu-se astfel acel conflict între Statele Occidentului și Rusia care a fost, peste vre-o treizeci de ani, „războiul Crimeii".

De la început, după ce înăbușise tulburările din Capitala sa, Nicolae se hotărî să dea acestei armate frământate de nemulțămiri, acestei societăți care-și dădea samă de lipsurile și viciile

ei fără să întrevadă calea prin care ele s'ar putea îndrepta ș' lecui, ocupație într'o serie de expediții biruitoare, într'o necontenită fluturare cu izbândă a steagului împărătesc, ajuns un adevărat drapel național, la toate hotarele unde se aflau dușmani a căror înfrângere să pară asigurată.

Deocamdată, fără ca această societate să aibă preparația morală pe care o intenționa poate încă de atunci, el declară dirz că de acum înainte în fruntea Rusiei stă un „general de brigadă". Pe când trupe rusești pătrundeau, din Caucasul anexat supt Pavel, în Persia, supt Paschievici, pentru ca, după luarea Erivanului armenesc și a vechiului loc de întâlnire al caravanelor, Tebriz, să se îndrepte contra Teheranului, ceia ce dădu, la pacea de la Turcmanciai, două provincii nouă Imperiului, în acest timp, față de Turci, siliți a iscăli convenția, pomenită mai sus, de la Acherman, se întrebuințau mijloacele tari, de mult lăsate în părăsire. Pentru ca totuși liberarea Greciei să nu fie o operă la care el să se fi împărtășit doar cu o a treia parte, Nicolae porunci, fără a fi cerut sfat în dreapta și în stânga, trecerea Prutului (1828). Principatele fiind astfel ocupate, se urmă cu atacul în adâncul Peninsulei Balcanice, până 'n apropierea imediată a Capitalei turcești, fără ca Diebitsch, comandantul suprem, să se preocupe prea mult de cetățile dunărene rămase în urmă. Tot odată, după cucerirea Armeniei persane, se dădea lui Paschievici, lăsat pe un câmp de luptă care-i era perfect cunoscut, sarcina de a pune mâna pe Armenia turcească, luând Erzerumul.

Dar intervenția stăruitoare a regelui Prusiei, printr'un trimes special — și poate că la spatele lui era totuși și gelosia neîmpăcată a Austriei — sili pe „generalul de brigadă" să încheie acel tratat din Adrianopol care-i dădea relativ prea puține avantagii și care, în orice cas, lăsa causa Greciei în mânile „Europei". Ea era astfel definitiv instalată, cu interesele ei economice și cu ideile ei apusene, în acest Orient, smuls de acum influenței exclusive a Rusiei pentru a fi cuprins și el în acel nou echilibru pe care-l fixaseră, cu atâta greutate, tratatele din Viena.

Nicolae I-iu era s'o afle de acum necontenit înaintea sa. Și deocamdată, până s'o întâlnească în negociațiile de la Constantinopol pentru succesiunea turcească, *deschisă acum în folosul*

tuturora, el o găsi, ținând în mână armele revoltei, la Varșovia.

Emigrația polonă erà încă la începuturile ei și ea nu putea să încerce o mișcare revoluționară, pentru care-i lipsiau toate mijloacele de propagandă, de organisație și de bani. O pregătire a poporului polon, a acelor adânci mase care luptaseră așa de eroic în 1792 pentru păstrarea rămășițelor patriei și pentru răsbunarea onoarei sale, nu se făcuse. Erà, din potrivă, vremea când profesori, publiciști părăsiau țara pentru a merge în străinătate și a respira acolo un aier de libertate, de care însă și mai încolo erau să fie lipsiți ai lor.

Dar revoluția din Iulie 1830 răsturnase în Franța regimul bourbonic pe care-l impusese la 1815 biruința finală a celor trei Suverani. Această schimbare părea să promită tuturor pôpoarelor apăsate înlăturarea consecințelor păgubitoare și dureroase ale tratatelor din Viena. Polonii, întreg tineretul și nu puțini din cei cari aparțineau generației mature, avură această impresie, care erà să se dovedească o frumoasă, dar pierzătoare ilusie.

Spiritul public erà pregătit, în Polonia rusească, pentru o schimbare doar prin conflictele care, supt Alexandru, represintat la Varșovia prin foarte binevoitorul său frate Marele-Duce Constantin, izbucniseră — d ex. pe chestia divorțului — între Guvern și Adunare. Atâta n'ajungea însă ca să se prevadă o revoltă. Marele-Duce guvernator o aștepta mai puțin decât oricine. Cea mai bună dovadă că el fu surprins cu totul se află în zăbava de două luni pe care o puseră Rușii ca să-și aibă trupele pregătite pentru opera de represiune.

Nu e imposibil ca anumite îndemnuri să fi venit din Austria, unde mișcarea a fost favorisată până la sfârșit, ori din mica republică polonă autonomă din Cracovia, creată și ea prin actele Congresului din 1814-5 pentru că vecinii nu se putuseră înțelege cu privire la marele și frumosul oraș.

Oricum, la 17 Novembre st. v., seara, cadeții școlii din Varșovia se ridică, supt comanda unui simplu sub-locotenent, care merge în căsărmile Rușilor să-și caute și cele d'intâiu cartușe. Constantin, atacat în palatul său, de o mică ceată, nu se opune. Și peste puțin armata întreagă iea partea rebelilor, urmând exemplul „decabriștilor" militari din Petersburg, cu patru ani în urmă. Mulțimea aclama. Istoricul Lelevel, om de cunoștinți în-

tinse și de cugetare adâncă, se puse imediat în fruntea radicalilor.

Un alt partid, al generalului Chlopicki, căruia i se dăduse comanda trupelor, încercă o împăcare cu Rușii. El fu înlăturat însă și se proclamă solemn coborîrea de pe tron a „regelui“ Nicolae. Supt conducerea îmbătrânitului visionar Adam Czartoryski, care trebuia să fie el regele național, se organisă un guvern.

Dar intervenția Europei nu se produse, Franța negăsindu-și în Ludovic-Filip, noul rege, decât un foarte prudent chibzuitor al posibilităților date. Generalii cari cutezară să iea asupra lor o astfel de situație, un Skrzynecki, un Dembinski, un Malachowski, se înțelegeau prea puțin între dânșii. Când în fața lor răsări o adevărată oștire rusească, în frunte cu experientul Diebitsch, apoi, după ce acesta muri de holeră, cu biruitorul din Asia, Paschievici — „Erivanschi“ după „Zabalcanschi“ —, se ajunse la catastrofa ce se putea prevedea. A doua oară Varșovia scăldată în sânge căzu, și un incendiu pustiì cartiere întregi. Atunci s'a spus de comandantul rus triumfător vorba, rămasă apoi celebră: „Ordinea domnește în Varșovia“.

Nobilimea, risipită prin Apus, luase o prea mică parte la această mișcare. Ajutoarele de la Polonii din Austria și Prusia nu fuseseră îndestulătoare. Țerănimea, cum am spus, nu fusese frământată, și pentru a nu trebui să i se acorde noi drepturi — ele veniră apoi din mila împăratului învingător —, și, de alminterea, se credea că ea nu e necesară, odată ce se dispunea de o destul de mare oștire, foarte bine organisată. Caracterul național, în ce privește și puterile și metodele, nu numai scopul, lipsi astfel prea mult revoluției din 1830-1.

Eră un succes al Țarului față de acea Europă pe care o urà din ce în ce mai mult. Spiritul care biruise pe baricadele din Paris fusese înăbușit la asediul Varșoviei. Orice influență a lui fu urmărită pretutindeni până la distrugerea totală. Inchidere de școli, prigonire a intelectualilor, supraveghere de orice clipă a tuturor suspecților, iată care au fost urmările imediate ale revoluției.

Un an după aceste evenimente însă, același spirit al Europei răsăria aiurea în calea ambițiilor și intereselor lui Nicolae I-iu. Egiptul lui Mehemed-Alì și Ibrahim, regenerat și condus de Fran-

cesi, se ridică împotriva vechilor tradiții otomane din Stambul și încă mai mult împotriva acelor încercări de modernisare, de europenisare care, pornite de la Sultanul Mahmud, ar fi putut, întărind dinastia legitimă, să facă imposibilă o schimbare în Turcia.

Pe când oștile egiptene înaintară prin Asia Mică spre Constantinopol, Țarul crezu că poate profita. El înfățișă vecinului său musulman un tratat de garanție reciprocă, și el fu iscălit la Hunchiar-Schelesi, un chioșc din aproprierea Capitalei, în Iunie 1833, deschizând Rușilor libera trecere, pentru „ajutor" la orice întâmplare, prin Strâmtori.

Dar Europa opuse din nou o resistență care nu se putea învinge cu niciun preț. In curând, sprijinit de Franța, de tot mai mult urâta Franță, Chedivul Egiptului, care păstrase Siria, reîncepu o luptă de la care aștepta cele mai mari resultate. Anglia se grăbi a încheia o coaliție europeană pentru garantarea noului Sultan Abdul-Megid, fiul lui Mahmud (1840), primind și pe Rusia ca și pe Puterile Centrale, Austria și Rusia, numai să se oprească progresele Egipteanului.

Dar *prin aceasta chiar Rusia scădea:* rolul pe care-l primia era numai acela al unuia din membrii acestei „Europe" care-și anexă în acest chip ambițiile rusești în Orient. Iar, când Franța fu luată în tovărășie, „Convenția Strâmtorilor", din Iulie 1841, nu însemna altceva decât înlăturarea solemnă și definitivă a privilegiilor pe care dibăcia diplomației rusești le putuse smulge, fie și numai de formă, cu zece ani în urmă.

De aici înnainte gândul lui Nicolae I-iu a fost numai acela de a se lua la o luptă decisivă cu această Europă, care-i stricase toate planurile, care-i împiedecase toate ambițiile, și de a o răpune, pentru ca, altfel decât fratele său, să fie domnitorul continentului european și arbitrul soartei lumii întregi. El se închipui pe sine ca apărătorul chemat, față de rătăcirile, de pretențiile și agresiunile revoluției, al spiritului celui bun, al adevăratei politice, al interesului de Stat celui mai fundamental și al celui mai sfânt drept monarhic.

Pentru aceasta el căută să-și câștige și puterile sufletești ale poporului său, acele puteri de care Alexandru, chiar temându-se de ele, nu ținuse prea multă socoteală, dar pe care acestălalt Țar le simția crescând îndestul ca să poată fi întrebuințate cu folos.

Din succesul cel mare împotriva acelui Napoleon, geniu mult timp neînvins, care părea că resumă toată energia civilisațiilor apusene, a căror supremă măsură o dădea, a reieșit pentru cugetătorii și scriitorii ruși o extraordinară exaltare a persoanei, dar și a națiunii lor, ajunsă acum cea d'intâiu în ce privește mijloacele de acțiune militară și politică. Pe când Pușchin, în poemele lui de inspirație byroniană, Lermontov, în amărăciunea unei isolări de orgoliu și mai mare, Prometeu care, având stânca și vulturul, nu avea și conștiința că a furat focul pentru frații săi oameni, se sterilisau în disprețul sau revolta egoismului lor fără frâu și fără margeni, anti sociali și predicatori de anti-sociabilitate, pe când o întreagă școală călca pe urmele lor, fluturând același steag de nimicnicie, care cu zimbet, care cu blăstăm, alții, cum e Ciadaiev, strigau că Rusia, „singuratecă pe lume, căreia nu i-a dat *și nu i-a luat*“ — observați acest mândru: „și nu i-a luat“ — „nimic, nu i-a adaus încă nicio ideie la comoara cugetării omenești“, are datoria, dar și dreptul și — în părerea lui — și putința de a face această operă, îndată ce se va opri serios asupra adevăratei sale chemări, „dând astfel într'o zi soluție la toate chestiile intelectuale, morale, sociale, care se desbat în Europa“.

Acestea fură și părerile, nu numai ale unui cirac prost ca Șevirev, care căuta originea doctrinei lui Hegel în ceia ce i se părea lui adevărata cugetare rusească de la începutul evului mediu, dar și ale unui spirit critic—socotit a fi chiar cel d'intâiu —, Bielinschi, în acea epocă din evoluția sa în care căuta să facă din literatură un instrument de radicală regenerare socială, pentru ca din această regenerare să iasă Rusia nouă, în stare să dea omenirii ceia ce aceasta ar fi așteptând de la dânsa. De aici, de la anatemele lui Cernișevschi, se ajunse apoi la doctrina unui mare și larg slavism, de inspirație și conducere rusească, întemeietor prin desfășurarea îndrăzneață a gândirii sale, prin revărsarea sentimentalității sale nouă și „sincere“ al unei lumi cu totul desrobite de aceia care, în haosul desbaterilor, polemicilor și revoluțiilor sterpe ale Apusului, se cufunda, pe încetul, dar sigur, în noapte. Tot mai mult spiritele erau dominate de un Chirievschi, de un Homiacov, de un Acsacov.

Pentru ca o asemenea învățătură, care poate desechilibra prin spectacolul neapărat al zădărniciei sale — căci nici Rusia nu

putea fi ce doriau „slavofilii“, nici Europa nu era de loc dispusă a o primi, pocăită și însetată de un nou crez, în această calitate, — pentru ca, zicem, o doctrină așa de orgolioasă să poată fi corectată, readusă la proporțiile cuvenite, ea trebuia cercată pe două pietre sigure: a desvoltării istorice—naționale și generale— și a realităților contemporane.

Dar aceasta era cu neputință.

După încercările din secolul al XVIII-lea ale lui Tatișcev, răspândite și în cercurile celor cu învățătură mai puțină, Caramzin dădu cea d'intâiu istorie deplină a Rusiei, pe care o aduse până în timpurile moderne. Ea n'a precedat și înrâurit mișcarea „națională“ de la 1812, ci a fost precedată și înrâurită de dânsa. Cartea, susținută și de compromițătorul Araccev, avu un mare succes, când, la 1820, apăru primul volum. Și ea merita acest succes prin sârguința cu care se culesese informația, prin frumusețea unui stil care nu era nici prea încărcat cu arhaisme, nici pornit oblu pe drumul inovațiilor, prin „maiestatea“ cuvenită genului.

Dar ea nu cuprindea decât lupte, anecdote politice, negocieri diplomatice, biografii și scene. Adevărata istorie a adevăratului popor rusesc lipsia.

Nu erau s'o deie nici alții pe urmă, din lumea harnică a eruditilor, de la Ustrialov până la Soloviev, din ce în ce mai larg și mai amănunțit, într'o expunere pe care n'o mai pot stăpâni. Dacă o asemenea operă a fost încercată de un negustor din Siberia, care nici după aceia nu și-a părăsit meșteșugul, Polevoi, îi lipsia, în scrierea lui destul de întinsă, adevărata cunoaștere a subiectului și spiritul filosofic necesar. Iar o istorie universală după nevoile și pe înțelesul Rușilor n'a încercat-o nimeni. Cutare spirit distins din această epocă și-a pierdut vremea doar cu traducerea istoriei, pur pragmatice, fără interpretare și conclusii, a lui Weber.

O literatură de realități exista. Dar ea nu știa, cu Gogol, decât să expuie și să zimbească de milă când nu râdea, de plăcere, cu hohot. Cu aceiași obiectivitate care nu se impresionează și nu vrea să schimbe nimic în conștiința publică se înfățișează, cu mult talent, părți din trecutul rusesc în drama lui Alexie Tolstoi, pe când Ostrovschi se mulțămește a da bucăți desfăcute la în-

tâmplare din viața de toate zilele. O amărăciune nemărginită se amestecă în icoanele din povestirile lui Necrasov, un îmbogățit pe căi dubioase, care a pornit de la cea mai absolută părăsire, de la cele mai scârboase împrejurări în care se poate câștiga un traiu miserabil.

Un *adevăr național sănătos* se putea culege dincolo de margenile acestei societăți de nobili sărăciți sau — ca Ivan Turgheniev, cel mai mare poet fără versuri al epocei, — „desrădăcinați", de funcționari, mari și mici, purtând semnele, am zice: rușinoasele răni ale meșteșugului, de târgoveți fără orizont. Colțov încercase simple și duioase povestiri de la țară, dar poesia populară — foarte bogată în Rusia Mică — n'a putut aduce o reînnoire totală a cântecului și, în ce privește idilele și tragediile satelor, ele mai găsiră un interpret pastoral, liric în Turgheniev, când el debută cu „Amintirile unui vânător rus".

Dar această inspirație se opri aici. Pe Turgheniev însuși ca și pe ceilalți scriitori de frunte ai epocei nu-i preocupa obiectivitatea, oricât de fragedă, de colorată, de plină de viață și mișcare, a vieții din sate, ci marile probleme contemporane și felul cum ele transformă sau diformează, cum ajută și distrug psihologia unor oameni representativi, tipuri ale societății de sus, pornită cu orice preț să caute soluții dincolo de originalitatea națională, care, singură, întrebată serios și stăruitor, poate să le dea.

Și eră natural ca această literatură cu conclusiile triste, când nu era și cu figuri ignobile, cu scene umilitoare pentru mândria națională, să nu se răspândească prea mult într'o lume care trăia și mai departe 'n vechiul ei patriarcalism, care eră străină de tot ce se frământă, mai mult fără folos pentru nație, în lumea rafinaților unei culturi contemporane cari nu putuseră găsi, cu toată inteligența și înzestrarea lor, rațiunea de a fi pentru dânșii înșiși ca și pentru poporul din care făceau parte.

Atunci oficialitatea, care, de fapt, se resuma în Țar, a căutat să ieie din toată activitatea spirituală a epocei ceia ce-i putea fi ei de folos, creând astfel prin școli, prin societăți provinciale de istorie și arheologie, prin biblioteci un mediu cultural prielnic desvoltării și împuternicirii „patriotismului oficial", „naționa-

lismului“ militarilor și al șefilor de birou, cari de fapt aveau în mânile lor Rusia.

De la numirea ca ministru de Justiție a lui Uvarov, de la încurajarea unor reviste ca „Albina Nordului“, redactată de Gretsch, German de origine, de Bulgarin, mai mult polon, și de acel Sencovschi, de aceiași origine, până la sfârșitul Domniei de treizeci de ani a lui Nicolae, acest mediu îl formează Țarul, și el se gătește și astfel a da marea luptă distrugătoare „Europei», pe care o urăște în Constituțiile, în Parlamentele, în ziarele, în cărțile ei libere, de și o imită perfect, cu o strălucire mare, în modele și obiceiurile ei de societate, în creațiunile și fundațiunile ei de ordine materială.

La 1846 Polonii pregătiau o insurecție generală contra tuturor celor trei Guverne care dețineau fragmentele patriei lor. Data aceasta, „Europa“ lucrase cu folos prin membrii emigrației polone, cari desăvârșiseră o admirabilă organisație secretă, din ce în ce mai îndrăzneață, dispuind de mari mijloace bănești, strânse prin devotata siguranță a unor femei idealiste. Dar poliția prusiană arestă pe unul din principalii șefi, pe ucenicul lui Mazzini, Mieroslawski, și tot proiectul fu dat pe față.

Totuși lovitura izbăvitoare se prepară și mai departe în Galiția. Republica din Cracovia trebuia să ieie inițiativa și să formeze centrul și sprijinul revoluției. De fapt, trupele austriece chemate aici supt Collin fură izgonite, și ilusii mari puteră fi hrănite câtăva vreme. In comitetul de conducere, care trebuia să cuprindă mandatari ai tuturor provinciilor Poloniei împărțite se întâlnește și un delegat rus. Dar administrația austriacă, în dorința, mărturisită de arhiducele guvernator, Ferdinand de Este, de „a nu compromite trupa“, atița contra nobililor proprietari de pământ cari erau în fruntea agidatorilor pe țerani, și se ajunse la acea îngrozitoare măcelărie în massă, cu femei, cu copii, care procedă cu puțin înăbușirea mișcării din Cracovia însăși și desființarea imediată a Republicei.

Intre trupele care întrară 'n oraș erau și cele rusești — de și Cracovia și teritoriul ei fură lăsate în sama Austriei —, pe când Prusienii se mulțămiau să apară la graniță pentru a primi și a face să dispară pe insurgenți. Când soarta nenorocitei Republici fu pecetluită, în ciuda protestului Angliei și Franciei, Nicolae eră

bucuros că dă o nouă lovitură Puterilor prietene ale neliniștii și răsturnărilor.

Mulți Poloni trecură în Ungaria revoltată ia 1848 contra Casei de Austria, și Bem fu, câtva timp, chiar șeful suprem al oștilor maghiare. Țarul Nicolae întrebuință răsturnarea la București a lui Vodă-Bibescu pentru a cere intervenția Turciei suzerane și făcu ca ostașii Rusiei protectoare să înceapă la Dunăre o ocupație care ținu mai mulți ani de zile. Și, din principatul muntean „pacificat“, regimentele imperiale trecură 'n Ardeal și Ungaria pentru ca să aducă în curând, prin capitularea de la Șiria (Világos), sfârșitul acesteilalte revoluții. Polonii trecură în Turcia, unde Bem ajunse Murad-Pașa, iar Czajkowski Sadic-Pașa.

Franța, tulburată mult timp după urma revoluției care sfarâmase tronul lui Ludovic-Filip, Anglia, care continuă să represinte o tradiție liberală fixată, scutită de asemenea convulsii, nu se opuseseră operei îndepliuite de Ruși la noi și în Ardeal. Țarul crezu că poate încerca și mai mult, și, neglijând resistența posibilă a noului Napoleon care printr'o lovitură de Stat pusese stăpânire pe poporul frances, el își închipuì că poate să încerce chiar a sondà Anglia prin ambasadorul ei la Petersburg cu privire la împărțirea eredității „omului bolnav“, Turcia.

Anglia refusă, dar Austria, în ambiția ei nouă, dădu prilejul mult timp așteptat.

Văzând prin atitudinea Vienei înseși, în 1848, cât de solidă e loaialitatea și soliditatea elementului german, învățând printr'o revoluție încheiată cu spânzurători și exiluri care sunt sentimentele Ungurilor și înțelegând, în sfârșit, prin scenele, contemporane, din Praga ce vreau Slavii din Boemia — fără a mai pomeni de așa de recenta experiență cu Polonii —, Monarhia socoti că se poate răzima, alături de bunii Români totdeauna supuși, auxiliari fără pretenții în zilele revoluției ungurești, pe Iugo-Slavi. Și urmașul lui Metternich, căzut atunci la 1848, se gândi că o lovitură de maestru ar fi să se lărgească această bază alipindu-se frații acestor Slavi-de-Sud cari se aflau în Imperiul otoman: Sârbi, Bosnieci, Herțegovineni, etc. Și, ca un început, pentru a răpi Rusiei prestigiul atotputerniciei față de Sultan, un

adiutant al lui Francisc-Iosif merse la Constantinopol să interzică înaintarea în Muntenegru a trupelor lui Omer-Pașa.

Resultatul fu atins. Dar aceasta impunea Țarului datoria de a-l contrabalanța printr'o și mai mare dovadă de putere. Prințul Mencicov, adiutant imperial, merse deci la rândul său în Capitala turcească pentru a cere, în formele cele mai necruțătoare și în limbagiul cel mai brutal, concesii și mai mari, care să nu poată fi întrecute. Erà vorba, în adevăr, de protecția, „conform tratatelor", a tuturor supușilor de lege „greco-slavonă" ai Sultanului.

Acesta ar fi cedat, dacă Europa n'ar fi apărut încă odată 'n fața acestui Impărat „asiatic", ale cărui metode, mai ales față de Poloni, îl făcuseră execrat în țerile Apusului. Incurajați de Anglia, apoi și de Franța napoleoniană, Turcii, contra tuturor prevederilor, resistară. Mencicov, care se suise demonstrativ pe corabie, fu lăsat să plece.

Aceasta însemna războiul, și, în adevăr, Rușii trecură din nou Prutul. Peste puțin, cu toate silințile mediatoare ale Vienei, Anglia, Franța, care fusese ofensată amintindu-i-se anul 1812, erau alături de Turcia.

Acuma nu mai erà pentru Nicolae I-iu, ca în 1828, un războiu moștenit și aparținând oficialității singure. El trebuia și a putut să apară ca războiul unei societăți, al unei lumi întregi contra alteia, o veche rivală, cu principii contrare și direcție opusă. Rusia, învingătoare, ar fi dominat continentul, și poporul rusesc, cel de sus, cu ilnsiile pe care le cunoaștem, ar fi dat „soluțiile" pe care le ținea în reservă pentru umanitatea întreagă.

Dibacea intervenire amicală a Austriei în folosul Turciei, aducând ocuparea neutrală a Principatelor, răpi Rușilor un câmp de luptă așa de bine cunoscut, iar Francesilor sprijinul unui popor adânc umilit de politica rusească, și care-i doria. Holera opri o expediție prin Dobrogea. Se căută atunci, de nevoie — aliații neputând, apoi, nici decide războiul printr'un succes naval în Marea Baltică, nici debarca la Kronstad, în fața Capitalei Țarului — un câmp de luptă 'n acea Crimeie care și altă dată fusese făgăduită Turcilor.

Aici, în aproape doi ani, cu toată admirabila resistență a Rușilor, cari prefăcuseră coastele peninsulei într'un savant sistem de

fortificații, s'au adus pe rând pentru a le topi în foc toate elementele militare, toate resursele economice ale Imperiului.

Și societatea rusească, foarte călduroasă la început față de un nou război, nu arătă, ca oricând e numai o pregătire oficială, iar nu o robustă conștiință națională, decât puțină dispoziție de a înțelege nevoile și durerile unei înfrângeri. Incetul pe încetul, isolat în Europa, părăsit de Rusia, amenințat de Austria, care se lăuda cu nerecunoștința ei, Țarul se simți străin în mijlocul alor săi chiar. In mijlocul iernii el ieși bolnav, fără mantă, să inspecteze trupele, înlăturând sfaturile medicului său.

El se sinucise astfel (1855), dar odată cu moartea lui un regim, și nu, ca supt Alexandru o simplă bunăvoință personală, dăduse faliment.

IV.

Soluții zădarnice supt Alexandru al II-lea. — Desvoltarea sufletului polon.

In războiul Crimeii, Rusia lui Nicolae I-iu pusese toate mijloacele ei militare, toată vlaga ei economică, toată energia ei morală, — întru cât ea nu era imobilisată în sufletele nemulțămiților sau risipită împreună cu pribegii de-a lungul Europei occidentale. Capitalul ei întreg fusese pus în această întreprindere, care trebuia sa fie mîntuitoare. Și un desastru deplin, absolut, iremediabil răsplătise în chipul cel mai crud aceste sforțări.

Imperiul pierdea, nu numai dreptul de a se amesteca de acum înainte în afacerile Turciei, trecută acum, ca mare Putere cu situație de paritate supt scutul rivalei biruitoare a Rusiei, Europa, dar și acela de a controla, ca „protector", prin consulii săi viața Principatelor dunărene. Rusia erà izgonită din Marea Neagră, flota ei de războiu trebuind să mucezească în porturile cu atâta trudă și cheltuială ridicate și care erau să rămâie fără întrebuințare. Nu numai că i se luau gurile Dunării, smulse pe cale de amenințătoare negociații Sultanului cu treizeci de ani în urmă, pentru a se da întâiu Moldovei, apoi, după obiecțiunile presintate de Poartă, Statului suzeran însuși, dar prin retrocedarea Basarabiei-de-jos — județele Cahul, Bolgrad și Ismail — ea nu mai era îngăduită să aibă măcar calitatea de riverană a acestui fluviu, din Comisiunea Europeană a căruia trebuia să fie înlăturată. Părăsindu-se cuceririle din Asia, unde abia se luase Carsul, ceia ce pregătise sufletele rănite pentru discuții de pace, nu se căpăta nicăiri o compensație. Dar, mai presus de toate, această nouă Europă, desvoltată din tovărășia de echilibru și solidaritate încheiată la tratatele din Viena, răpia monarhiei rusești, care

atâta vreme avuse un glas hotărâtor în toate afacerile continentului, o situație care-i făcuse atâția dușmani și atâția invidioși.

Oricât de mult s'ar fi ridicat Imperiul învins, puțin după încheierea păcii, prin fatalele disensiuni — și în chestia Orientului — între învingătorii săi, oricât de mare ar fi fost situația care i se puteà creà între aceste discordii, căutându-i-se alianța chiar și pe basa unui nou program de împărțire a provinciilor turcești, oricât de apropiat — peste mai puțin de cinsprezece ani — erà să fie momentul când, înaintea Franciei napoleoniene, nu biruite numai, ci cu adevărat și în cel mai tragic chip zdrobite, erà să se declare că prescripțiile fără caracter teritorial ale tratatului din 1856 nu mai angajează Rusia, trebuia ceva, fără zăbavă pentru a trezi voința de viață, puterea de muncă, aptitudinea de a spera și de a pregăti alte vremuri.

Dacă împrejurările ar fi fost ca acelea când Petru-cel-Mare putea să decreteze convertirea imediată, fără reserve, la occidentalismul salvator ori ca acelea, mai apropiate, când Turcia secolului al XVIII-lea, bătută și de Ruși și de Austrieci, își lua, începând cu Selim al III-lea, hotărârea de a imita credincios formele de traiu ale celor ce se dovediseră poate din acest motiv cei mai puternici, lucrul ar fi mers mai ușor. O nouă erà de reforme copiate asupra legilor și așezămintelor acestei Europe care învinsese ar fi început, făgăduind multe și mari lucruri, dar dând măcar pentru moment ce erà mai neapărat: liniștirea conștiințelor și refacerea voințelor.

Am văzut însă că Apusul erà considerat ca decăzut, ca infectat, putred, menit peirii, trăind numai din rămășițele a ceia ce fusese odată credințe și convingeri, bunăvoință și devotamente. Se urmà și mai departe pe acest ton, de oficialii cari erau de părerea fostului Țar când scria pe un act, în fața cuvântului *progres*: „progres, progres; ce progres?, să se suprime acest cuvânt din limbagiul oficial", ca și de exilații cari, ca odinioară Rostopciu, credeau că ar avea dreptul de-a afurisi cultura occidentală care-i formase întâiu acasă și-i primia acum în străinătate, și, în sfârșit, de publiciștii din patrie, cari expuneau păreri ca acestea: „Națiunile din Vest, înlănțuite de tradițiile lor feudale și de prejudecățile de castă", nu mai pot îndeplini nimic.

Rămânea atunci un singur mijloc de scăpare: să se caute o

clasă nouă pentru ca vădita aplecare spre bine și pornirea spre reforme a unui Impărat încă tânăr și de o totală inexperiență, pe care n'o putea înlocui măcar o inteligență mai vie sau o capacitate deosebită în adaptare, să poată face în folosul ei acea operă de reforme care ar fi pus-o pe picioare azi pentru ca, mâne, să poată fi și scoasă în luptă.

Aristocrația erà așa cum o zugrăvia literatura cea nouă a lui Tolstoi, cu exactitate și cu indiferență, ca o clasă sfârșită, fără ca măcar să se arunce asupră-i acel zăbranic de poesie cu care așa de meșter știa Turgheniev să înfășure, să drapeze și cele mai urâte din miseriile naționale. Acești proprietari de șerbi, cari-și păstrau robii de la țară și când treceau la Paris, la Londra ca să condamne o întreagă alcătuire socială, un sistem național întreg, nu se lăsară convinși a restituì libertatea acelor cari o pierduseră prin ucazurile de usurpație de la sfârșitul veacului al XVI-lea și de la începutul celui al XVII-lea. Doar, în prevederea unor măsuri oficiale care nu se știa de erau să cuprindă despăgubiri, s'au arătat acele dorinți, răpede aprobate și date ca exemplu de Alexandru al II-lea, din partea guberniilor de către Occident: Chiev, Volinia, Podolia. Guvernul a trebuit totuși la urmă să ieie lucrul asupra sa, creând comitate locale și un comitet superior, o comisiune, silind pe cei 1.336 de proprietari chemați la sfat în 46 de comisiuni să arăte limpede cum își consideră dreptul și cu ce preț ar consimți să se desfacă de dânsul.

Negustorimea nu constituia o burghesie fiindcă-i lipsia iubirea pentru chemarea ei și simțul pentru valoarea națională a faptei ce îndeplinește. Bulgarin a descris bine pe acești harnici oameni de treabă, cari n'aveau nicio dorință mai mare decât aceia de a vedea că fiii lor nu-i urmează la tejghea, oricare ar fi biroul unde s'ar rătăci pentru lene și decădere materială și morală urmașii lor. Câtă deosebire între acești bieți oameni cari, simțindu-se desprețuiți, ajung ei singuri să nu se mai poată prețui, și între admirabila burghesie francesă care a putut ajunge printr'o revoluție la hegemonia ei de un secol pentru că de-a lungul atâtor alte secole rămăsese neclintită la datoria ei socială!

Cinovnicii? Dar erau oameni mai detestați în toată Rusia decât acești autori ai tuturor hrăpirilor și vânători ai tuturor favorurilor, cărora li se atribuia întreaga răspundere a nenoro-

citilor ce se abătuseră asupra Rusiei administrate de dînșii pentru scopurile cele mai răspicat personale? !

S'a spus că în acest timp literatura a jucat, în lipsa altor factori, un rol foarte mare. E adevărat că Rusia a dat încă o bucată de vreme scriitori mari, nu numai raportați la țara și națiia lor, ci la întreaga lume culturală. Cel mai puternic roman istoric al epocei e de sigur „Războiu și pace“ al contelui Leon Tolstoi, și Dostoievschi a lăsat pagini care au zguduit și înduioșat marele public european.

Dar cel d'intăiu nu pronunță nicio sentință și nu arată nicio direcție în cea d'intăiu fasă a desvoltării sale. El fixează tipuri, nesfârșite tipuri, în care gâlgâie viața și care se mișcă, fără ce numim nou „artă“, numai prin intensitatea puterii creatoare din care au pornit. Dar el lasă ca realitatea să se prețuiască însăși pe sine, și, dacă această prețuire poate fi osânda, nu e vina lui. Așa sunt, așa-i presintă; nu li detrage și nu li adauge nimic, ci-i lasă a fi cunoscuți numai în toată adâncimea tainelor lor sufletești. Iar cellalt, fiul de medic, osânditul la spânzurătoare din 1849, întemnițatul în Siberia, locuitorul, timp de mai mulți ani, al „Casei celor morți“, bolnavul zguduit de crisele nervilor săi infirmi, răspândește asupra tuturora: bun și rău, blând și aspru, curat și pătat de sânge, aceiași compătimire la care crede că orice om are dreptul, dacă n'a păcătuit sau dacă a ispășit — și care e acela care să nu între 'n una din aceste două categorii!

Oricum, acești expatriați, acești isolați prin propria lor voință, aceste naturi hamletice care nu-și pot afla echilibrul nu sunt în stare a servi, nici prin scrisele lor, cu atât mai puțin printr'o faptă de care nu sunt capabili, la marea operă de purificare și reconstituire, care nu putea zăbovi. Și când se gândesc la lucrurile nouă ce ar trebui să fie, ele se găsesc așa de departe, așa de sus, încât orice încercare de a le găsi în lumea teoriei pure ar însemna părăsirea unui punct de sprijin fără a găsi altul și fără a se putea întoarce măcar la cel d'intăiu. Cu ei se poate sări în anarhie, dar nu se poate păși spre o nouă ordine. Felul cum s'a înțeles de mulțimi astăzi crezul „creștin“ curat al lui Tolstoi, care nu vrea să lase omului decât ceia ce nu s'a cucerit prin netăgăduitul progres material al timpurilor, e cea mai bună dovadă că s'a exagerat rolul acestei liternturi în acțiunea sănătoasă și în adevăr profitabilă asupra societății.

Rămânea sa se „libereze“ țeranii, cei 20 de milioane ai Coroanei, cei 21 de milioane ai proprietarilor, cei 4.700.000 ai întreprinderilor industriale și altor așezăminte, cei 1.400.000 de la curțile domnilor lor.

Ei înșii n'o ceruseră: nici prin graiu, nici prin scris, nici prin vre-o faptă revoluționară, mișcări țerănești având să izbucnească numai *după* reformă, în acele părți ale Cazanului, unde, din veac în veac, revolta erà un obiceiu și părea o datorie. Cei cari o ceruseră pentru ei nu erau și aceia cari puteau oferì un sacrificiu complect. Se ajunse astfel, și în ce privește viitoarea situație *materială* a satelor, la un compromis.

Ucazul din 19 Februar 1861 declara pe toți țeranii oameni liberi, li recunoștea și proprietatea curții, li atribuia permanent o anume întindere de pământ pe care o puteau și răscumpăra definitiv. El crea în acest scop pentru comune, pentru obștile *mirului*, un credit special. Se înlătura în același timp poliția din judecată, se deschideau porțile deosebitelor instanțe, de la „judecătoria de pace“ la „adunarea de judecători“ pentru apeluri, la „palatele de justiție“, la Senatul de odinioară prefăcut în Curte de Casație; se instituiau juriții. In sfârșit pentru a se avea un decalog complect de viață modernă, care să n'aibă nimic de invidiat Apusului, răul inspirator, se creau pentru gospodăria districtelor și guberniilor zemstvo-uri de două grade, — acele adunări, prea adesea fără practica afacerilor publice, fără simțul realităților și fără părăsirea intereselor personale din care, dăunăzi, un Lvov, lucrând mult asupra lor, a crezut că poate face marele instrument de regenerare a patriei sale.

Și totuși anii trecură fără a se produce resultateie așteptate, fără a se putea însemna măcar o parte din ele, — Rusia rămânând și de acum înainte ce fusese.

Nu din lipsa unor libertăți politice mai mari — se vorbia de „State generale“, de o *dumă* a Imperiului, după tradiții medievale. Nici din causa unei inferiorități de rasă, care, din potrivă, e foarte inteligentă și doritoare de-a afla lucruri nouă și de a le pune în practică. Nu măcar din lipsa de interes a claselor culte, care, dacă n'au dat poporului altă literatură decât cărțile religioase ale oficialității și cele anti-religioase, *științifice*, ale dușmanilor ei, a întemeiat biblioteci, a împărțit broșuri și ziare, ba

a mers până acolo încât „poporaniștii“, desfăcându-se din blocul socialist, au îmbrăcat cojocul pentru a merge în sate, a locui în ele, făcând dintr'o admirabilă inițiativă școli primare, dispensarii, spitale, stând alături de omul din popor pentru a-l învăța meșteșuguri sau măcar o mai bună gospodărie a casei sale.

Numai cât o clasă socială nu se poate pregăti în clipă pentru un rol pe care niciodată nu se gândise să-l joace, cum nici alții nu se gândiseră a i-l oferi. Când Petru-cel-Mare a introdus formele lui occidentale, care din ele înseși nu puteau da nimic decât o administrație pentru cârmuire, dar și pentru demoralisare, și o armată pentru victorie, dar și pentru înfrângere, el a distrus vechile datini care nu-și încheiaseră rolul în desvoltarea poporului rusesc și care cuprindeau germeni capabili de a încolți și de a rodi. Ceia ce s'a acordat în schimb a cuprins pe săteni în margeni nouă de activitate, dar nu li-a putut dărui și puterea— care, de altfel, nu se dăruiește niciodată — pentru a umplea înseși aceste margeni. Lăsați în singura grijă a unui cler tot așa de formalist în chemarea sa ca și acea administrație de împrumut a „cinovnicocrației“, ei nu putuseră trage nici de aici aierul liber necesar vieții lor, și astfel, când, într'un târziu, lumea de sus alergă către dânșii, cerându-li mântuirea, cu o încredere potrivită numărului acestor luptători pentru ziua de mâne, ea rămase uimită constatând paralisia acelora cari multă vreme nu fuseseră nici îndemnați, nici lăsați măcar să umble.

Toate lipsurile s'ar fi putut compensa dacă ar fi fost măcar una din acele mari comoțiuni revoluționare, care, când zguduie prin puterea unei nevoi naționale, sufletești, nu a unei nevoi sociale, pur materiale, pot înoi o societate și până în cele mai adânci strate ale ei.

Aceasta s'a întâmplat însă în Polonia, — și ea, totuși, odinioară un pământ clasic de șerbie și rămasă cu vechii ei robi și când ei dăduseră așa de frumoase pagini mișcării pentru libertate, după a doua împărțire a regatului.

Și aici fusese însă, odată cu trecerea de jumătate a veacului, o tendință ca acea din Rusia, care îndrepta, în domeniul cugetării, către filosofia pozitivistă a lui Auguste Comte, către științile naturale și aplicate, către tehnica industrială și între-

prinderea modernă. Dar, pe când dincolo, la Ruși, aceasta a provocat adăugirea pe lângă funcționarii, diplomații, generalii germani—un Zimmermann, un Kaufmann, un Haymann, un Krüdener, un Totleben, un Annenkof, un Gerstenzweig, un Berg, un Witte, etc., fără a pomeni mulțimea baronilor baltici și numele germane din știință — a unei mari burghesii străine, oricum a unor capitaluri și a unei conduceri venite de peste graniță, schimbând caracterul marilor centre orășenești și al regiunilor miniere (ca la Don), în Polonia „societatea de agricultură“ eră să organiseze comemorații naționale, cu portretele vechilor eroi, să ceară Țarului o Constituție, să stârnească mișcări de stradă, să ducă, în sfârșit, la o nouă revoluție.

Ea și izbucni, cu toate încercările lui Alexandru al II-lea, care nu putea așa de ușor să fie într'un loc „liberatorul“, iar în altul călăul, de a potoli lucrurile prin acordarea unui fel de zemstve polone, încununate cu un Consiliu de Stat, și cu toată schimbarea guvernatorilor, între cari fiul de Frances Lambert și Marele-Duce Constantin Nicolaievici, la 1863.

Cu treizeci de ani în urmă insurecțiunea întrebuințase o armată care de atunci fusese total desființată de răsbunătoarele măsuri ale Țarului Nicolae. Alte mijloace trebuiau întrebuințate acum. Organisatorii crezură cu dreptate că a organisa trupe populare pentru a le opune unei vechi oștiri este a da nației câteva zile de glorie nouă, dar pe urmă o răpede catastrofă. Ei preferară să introducă războiul de *guerillas*, al micilor cete ascunse în păduri, dosite prin sate și castele, răsărind într'un colț când erau gonite din altul și înfățișând și avantagiul că prin acest fel de luptă niciun om în stare a purta armele nu se putea sustrage de la datoria de a-și căuta tovarășii în mijlocul primejdiei. Femeile, cu clasicul lor entusiasm pentru țară și neam, erau acolo pentru a se aminti la nevoie zăbavnicilor o sfântă și inevitabilă datorie.

Astfel se atinse și ținta — principală — de a se crea curente de opinie publică în Apus, înduioșat de repetarea, necontenită, a unor așa de mari și de nobile jertfe. Se ajunse la o intervenție a „Europei“, în care eră, firește, și Anglia și Franța, dar eră, de prisos, Austria și nu eră cum, cum se și aștepta, Rusia. Țarul exasperat, trecu peste această notă, și, când ultimele forțe periră

la zidul execuțiilor sau fură aruncate peste granițe, Polonia reveni la situația ei de odinioară

Dar sufletul ei, după această solidaritate în cea mai necruțătoare jertfă, erà altul. Aceasta s'a putut vedea în viața ulterioară a oricării clase sociale și mai ales în curagioasa hotărîre a femeilor de a suplini pe bărbații, cari lipsiau, în marea operă a muncii reparatoare pentru refacerea unei țeri ruinate. Romanciera Orszewska a înfățișat nu odată asemenea tipuri care impun tot respectul și adversarilor. Şi, în sfârșit, din aceste noi suferințe a ieșit comunicația duhovnicească de fiecare zi a marelui scriitor Kraszewski, necontenit în ascultarea emoțiilor poporului său, și admirabila operă de înviere istorică prin care Sienkiewicz s'a făcut nemuritor, afirmând înaintea lumii puterea creatoare în domeniul spiritului a Poloniei sale martire. O legiune întreagă de neobosiți cercetători, care, ce e drept, n'a dat niciun istoric de superioară valoare, luminà răbdător până în cele mai ascunse din cutele adevărului acel trecut național care aici erà o înbărbătare, pe când Rușii vedeau pe al lor mai adesea ca pe o lungă epocă de întunerec și robie, ca însuși sprijinul de căpetenie al unui regim odios și nefast.

Față de nesuccesul măsurii de la care se așteptau toate minunile, oficialitatea rusească trebui să caute alte mijloace pentru a da unei societăți tulburate orientare și direcție, Se reveni la tradiția războaielor contra Turcilor, pentru ortodoxie, pentru frații slavi din Balcani, pentru libertatea omenească.

Alexandru al II-lea însuși, care-și amintia numai prea bine suferințile războiului Crimeii, nu erà dispus, cu toată dorința lui de a șterge urmele unui tratat rușinos — și el voià să recapete, odată cu influența în Balcani, cu conducerea neamului pravoslavnic și cu presidarea vieții Slavilor de Sud, întoarcerea Imperiului la hotarele anterioare păcii din 1856 — să încerce o nouă aventură orientală. Sufletește chiar el nu sămăna, cu „generalul de brigadă“ care fusese tatăl său, și în ultimii ani firea sa melancolică fusese atinsă de lipsa totală a popularității, pe care o căutase și pe care, pentru calitățile lui personale, de vigoare, de frumuseță, de familiaritate spontanee și spirituală, Nicolae I-iu o avuse.

Dar erau Marii-Duci cari voiau reluarea firului mai vechii politice care adusese Rusiei glorie și provincii. Nicolae. fratele Țarului, visa un rol asămănător cu acela pe care și-l alesese părintele al cărui nume-l purta. Erau generali doritori de distincție. Erà o întreagă diplomație, ale cării amintiri de la Panin la Nesselrode și de la Nesselrode la noul conducător al politicei externe a Imperiului, Alexandru Gorceacov, erau în acest domeniu oriental, deschis prin slăbiciunea apărării sale asaltului tuturor ambițiilor. Erà și o presă setoasă de alte subiecte decât ale mucedei vieți de toate zilele, și în fruntea ei prin influență stătea, după Chireiev și frații Acsacov, un Catcov, cu „Gazeta de Moscova". Erà o literatură care și în versurile lui Tincev și Maicov, poeți ai unei ere nouă, proclama vechile idealuri bizantine. Erà un cler care amintia la ocasie că, orice ar crede Guvernul, conștiința Bisericii ortodoxe reclamă o intervenție armată când creștinătatea sufere de sila Musulmanilor. Erà o întreagă opinie publică, acum desgustată de reforme, care căuta diversiuni în altă parte.

Se adause apoi pretextul pe care, douăzeci de ani după vechile planuri iugoslave, îl dăduse Austria, acum o Austro-Ungarie. Francisc-Iosif I-iu, în căutarea elementului național pe care să se sprijine, făcu o călătorie dalmatină, cu serbări mari la Cattaro, în presența prințului Muntenegrului și a delegatului Domnului român, dar cu exclusiunea cneazului, disgrațiat, al Serbiei, și se înfățișă cu acest prilej ca *adevăratul* Impărat al Orientului. Nu prea mult după aceia izbucni răscoala creștinilor din Bosnia și Herțegovina, și e sigur că îndemn și arme li veniau de la Guvernul Dalmației, în același timp când Cancelariul Andrássy își presinta planurile de reforme pacificatoare.

In cărți de revelații se denunța ambiția rusească, gata să trezească din nou focul în Balcani. De fapt, nu lipsia la Constantinopol cine să primească așa cum trebuia desfiderea austriacă. Provocator, insolent, hotărât a duce lucrurile până la capăt, ambasadorul Țarului în Turcia, generalul Ignatiev, manevră în așa fel, încât Turcii, cari încercaseră a scăpa de amestecul străin dând o Constituție tuturor locuitorilor Imperiului fără deosebire de religie și nație, ajunseră la un desperat refus față de toate încercările de a-i ferici prin proiecte diplomatice. Oștile de mult strânse în Basarabia trecură, astfel, Prutul, în April 1877.

Se știe ce s'a întâmplat. Armata nu erà pregătită; conducerea se dovedi, de la început chiar, insuficientă. Veni un moment când o parte însemnată din armata rusească fu reținută, cu cele mai grele amenințări pentru soarta întregului războiu, la Plevna lui Osman-Pașa. După câteva insuccese panica se puse în mijlocul unor trupe cărora li lipsia prea mult știința și conștiința scopului pentru care se luptă. Trebui să se ceară ajutorul românesc, să se profite de mișcările Muntenegrenilor și Sârbilor, reveniți la luptă.

Cu greu ajunse, peste o iarnă teribilă, Marele-Duce Nicolae la Adrianopol. Intrarea în chiar Capitala Imperiului Otoman, interzisă odată părintelui său, nu și-o putu face însă: corăbiile englese apărură înaintea Constantinopolei. Apoi Rusia lui Bismarck, pe care Rusia o lăsase să biruie pe Francesi și să creeze un atotputernic Imperiu național, pretinse ca tratatul încheiat la Santo-Stefano să fie adus, la Berlinul său, înaintea acelei „Europe" care pretindea și acum că are singură dreptul de a iscăli socoteli definitive. In al treilea rând, Austria, exploatând, până la margenile unui conflict, nemulțămirea noastră cu aliații cari ni impuneau părăsirea județelor din Basarabia-de-jos, căuta să-și asigure tot mai mult situația în Bosnia și Herțegovina, căpătate fără luptă. Și să nu mai pomenim „desilusia" cu creștinii de la Dunăre și din Balcani: protestarea României contra schimbului de pământuri ce i se oferia, nemulțămirea Serbiei înlăturată de la hegemonia slavă și desbrăcată de drepturile sale asupra teritoriilor de peste Drin, nerecunoștința, răpede manifestată, a unei Bulgarii create în margeni inadmisibile, pe care trebui să le părăsească.

Războiul nu făcu deci decât să înrăiască și mai mult sufletele, să le facă nervoase și gata pentru orice agitație.

Rândul nihiliștilor venise.

Tipul nihilistului care nu prevede și nu pregătește nimic dincolo de acțiunea lui nimicitoare, dar căruia această acțiune singură-i ajunge fiindcă-l răsbună și-l mângâie, fiindcă deschide calea puterilor mari ale istoriei, care de aici înainte vor lucra de la sine, se găsește încă în operele lui Turgheniev, în Bazarov și în alte personagii din „Părinți și copii", din „Fum". Anarhismul apusean al lui Proudhon, al lui Élisée Reclus, al Comunei din Paris,

la grozăviile căreia conlucraseră și unii fanatici ruși, eră imitat cu o convingere religioasă, cu o dogmatică siguranță, cu o putere de visiune ca a vechiului alcătuitor de Apocalips. Ceia ce pentru Occidentali eră o ideie, o ipotesă, o dorință, pentru aceștia formă soluția imediată a unei probleme actuale care nu poate fi zăbovită. Dându-și sama de această lipsă de frâu interior, așa de periculoasă, Herzen însuși scrisese aceste cuvinte, străbătându-se ori ba de urmările teribile pe care putea să le aibă un asemenea adevăr: „Acolo unde Apusenii sunt opriți de conștiința lor, noi suntem opriți numai de un jandarm“. Și ce poate fi mai ușor decât suprimarea lui?

Mâni se întindeau pentru a prinde arma de foc, pentru a primi bomba. Studenți romantici doritori de a juca un rol, fete cu mintea zguduită de o sentimentalitate anormală, Evrei exasperați de soarta constituțională și socială a rasei lor, Poloni purtând în inimă vechi uri nepotolite, mari savanți de cabinet, în stare a face liniștit lucruri înaintea cărora și cel mai turbat s'ar fi dat înlături, creară armata.

Iar la capătul unei lupte care ținu mai mulți ani de zile, după un șir de cinovnici apăsători, Alexandru al II-lea însuși căzu sângerând, într'o zi din Mart 1881, pe străzile Capitalei sale.

Și nici acum minunea regenerării subite, fulgerătoare nu se produse. Moștenitorul tronului, un militar mediocru și un om mărginit, care nu fusese crescut pentru tron, având un frate mai mare, — mort apoi în Franța —, Alexandru al III-lea, luă puterea cu splendoarea vechilor încoronări la Moscova, ca și cum nimic nu s'ar fi petrecut, ca și cum crima fățișă, de stradă, crima oamenilor de jos n'ar fi pătat pentru întâia oară hermina blănilor împărătești.

Cei cari-i câștigară încrederea, cu un Pobiedonosev în frunte, acel procuror al Sfântului Sinod care condamna cugetarea însăși într'o prea mare a ei generalisare, crezură că se mai poate urmări încă pe un drum mântuirea țerii.

Un drum drept și îngust, închis cu ziduri în dreapta și în stânga. Nicio reformă, nicio concesie, nicio iertare. Timpurile lui Nicolae I-iu se întorceau, cu censura lor, cu exilurile în Siberia, cu execuțiile, dar cu necontenite noi izbucniri ale conspirației nihiliste, pe care acea eră nu le cunoscuse.

Nici războaie nu trebuiau. Ele aţiţă minţile şi înfierbântă sângele; ele pasionează pentru ideale şi învaţă a se despreţui moartea. Chiar când aduc biruinţa, ele pot fi rău sfătuitoare, dar încă atunci când, după atâtea exemple recente, ea nu e nimic mai puţin decât garantată?

Apusul rămânea şi pentru noul regim izvorul relelor. Comunicaţiile cu dânsul fură oprite. Un nou şir de Ruşi, cugetători ca Novicov, ca Roberty, oameni de ştiinţă ca Mecînicov, istorici ca un Covalevschi, apoi un Vinogradoff se fixară pentru totdeauna în „Europa“, fără a mai întreţinea măcar de acolo o agitaţie. Vechea, buna Rusie, strict ortodoxă, absolut conservativă, cultivând propria ei originalitate, fu aşezată în Scaun de un Ţar care se privia numai ca devotatul ei închinător.

In acest aier închis, cugetarea ajunse vicioasă. Povestitorii din Rusia Mică, un Corolenco, un Potapenco, aduc încă o notă de poetic mister, de duioşie umană, dar un Cehov nu face decât să presinte brutal bucăţi de viaţă miserabilă din monotona dăinuire a unei societăţi condamnate, şi el râde de prostia, de răutatea, de inconştienţa, fără leac, a acestor nenorociţi. Până ce din adâncul mulţimilor Pieşcov, care iscăleşte Maxim Gorchi, va aduce duhorile morale ale supremei miserii sufleteşti, şi grozăvia desperărilor mute va fi înfăţişată, înfiorând fără a fi înfiorat, de un Leonid Andreiev. Ici şi colo palizi simbolişti se îmbată de cuvinte după ce public şi critici s'au emoţionat de neîntreruptele gemete ale agoniei tânărului Evreu Nadsohn.

Când aceasta e literatura, la ce poate servi ştiinţa de document şi cea de laboratoriu, ori manifestaţiile, şi cele mai interesante, ale artei, care se poate mândrî cu un Vereşciaghin, aşa de zguduitor adevărat adesea, când e vorba de asigurarea vieţii sănătoase a unui popor prin fixarea definitivă a conştiinţei lui moderne?

Venit la tron de tot tânăr, cu caracterul unui om făcut pentru o liniştită viaţă privată, bănuitor şi iertător, filantrop, dar neaccesibil unor superioare idei de dreptate, fiul lui Alexandru al III-lea, Nicolae al II-lea, căzu în mâni care au fost din ce în ce mai puţin curate.

Supt el se repetă încă odată experienţa mijloacelor de însănătoşare a unei societăţi care nu-şi voiă ea singură sănătatea.

Războiul cu Iaponia pentru hegemonia în Extremul Orient dădu rușinile de la Țușima și Carbin. Reformele constituționale, cu cele trei Dume, a căror origine a fost revoluția din Petersburg la 1906, dădură ambițioșilor mijloace nouă de a ieși la iveală — până la socialiști de prin Caucas și la intelectuali evrei, cu nume schimbate, de pretutindeni —, dar nu și poporului putința unor adevărate și folositoare manifestații legale. Naționalismul oficial fu cultivat ca și supt Nicolae I-iu pentru a da un război de idei și de drept, pentru Serbia, pentru „micile națiuni", pentru cultură, pentru umanitate. Și, după o ilusie de mare solidaritate națională, el a dus Rusia la sinucidere.

* * *

La sfârșitul romanului său *Ana Carenin* Tolstoi înfățișează o femeie rătăcită și înșelată în ilusiile ei nebune care nu mai caută alt mijloc de a se despovăra de urmările triste ale faptelor sale decât acela de a se arunca pe șinele unei gări înaintea vagoanelor în mișcare.

Și nu e oare ca o prevestire de ce s'a petrecut supt ochii noștri, când, la capătul unor lungi rătăciri și unor dureroase înșelări, pe care și le datorește numai ei înseși, Rusia de la 1917, în loc să descopere atâtea căi de mântuire, așteaptă mașina uriașă pornită spre înaintarea ei, orice ar distruge în cale, și, în fața morții sigure, filosofând idealuri sociale imposibile, pune capul pe șine[1]?

---

[1] Rânduri scrise în 1917.

TABLA CUPRINSULUI

CARTEA I-iu

Inceputurile

I. — Delimitări naționale și împrumuturi culturale: Varegi și Bizantini 5
II. — Inceputuri polone 15
III. — Jugul tătăresc 19
IV. — Polonia până la sfârșitul veacului al XVI-lea: organisația polonă 30

CARTEA a II-a

Epoca modernă până în veacul al XVIII-lea.

I. — Civilisația polonă și originile ei. Influențele străine . . . 39
II. — Rusia veacului al XVI-lea ca o continuare a Statului Hordei . 46
III. — Rusia și Polonia în veacul al XVII-lea: desfacerea polonă și încercări de Stat popular rusesc 59

CARTEA a III-a

Prefacerile politice în sens apusean.

I. — Influențe culturale ale Apusului în Polonia și Rusia (c. 1670-c. 1760.) 77
II. — Influența politică apuseană asupra Slavilor din Răsărit . . 88
III. — O încercare de politică externă rusească 105

CARTEA a IV-a

„Duhul frances" în Rusia și Polonia.

I. — Revoluția francesă față de Rusia și Polonia 125
II. — Reacțiunea rusească până la Nicolae I-iu 140
III. — Regimul lui Nicolae I-iu 152
IV. — Soluții zădarnice supt Alexandru al II-lea. — Desvoltarea sufletului polon 166

Dr. GR. ANTIPA

PROBLEMELE EVOLUȚIEI POPORULUI ROMÂN

STUDII ȘI CERCETĂRI

	Lei
I. Istoria poporului francez, de *N. Iorga* 1919	20.—
II. Scurtă istorie a Slavilor răsăriteni, de *N. Iorga* 1919	10.—

ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ŞI CERCETĂRI
III.

PROBLEMELE EVOLUŢIEI POPORULUI ROMÂN

DE

DR. GR. ANTIPA
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
INST. DE ARTE GRAFICE CAROL GÖBL S-SOR I. ST. RASIDESCU
1919.

PREFAȚA

Poporul Român fiind pe cale de a-și constitui un stat unitar pe teritoriul său etnic, se găsește acum în fața celei mai importante probleme ce i s'a prezentat vre-o dată, acea: **a organizării noului său stat și a stabilirii liniilor mari a desvoltării sale în viitor.** *O asemenea mare problemă, care caută a găsi mijloacele de a asigurà acestui popor cele mai favorabile condițiuni de existență și de propășire, nu se rezolvă însă numai prin improvizațiuni geniale și prin inspirațiunile momentului; ea nu se poate rezolvi decât printr'o muncă intensă, bazată pe știință și pe învățămintele ei, la care trebue să contribue fiecare după puterile sale cu cunoștințele și experiența sa. Deasemenea, poporul nostru având acuma să decidă singur de soarta sa, și fiecare cetățean având a se pronunța asupra tuturor chestiunilor care privesc organizarea statului și asupra directivelor politicei sale, nevoia de o pregătire specială a individului ca «Cetățean» — de o «educațiune cetățănească» — aevine tot mai simțită. In organizarea noastră de astăzi, o asemenea educație cetățănească, poporul nostru nu o poate primi însă, nici din școală — pe care o părăsește prea de*

timpuriu — și nici dela partidele politice, ale căror programe sunt prea unilaterale, fiind legate de anume puncte de vedere sau de sprijinirea unor anume categorii de interese. Numai omul de știință — având ca unică preocupare cercetarea și expunerea obiectivă a adevărului, astfel cum reiese el din studiile sale, independent de orice alte considerații — este singurul care are îndatorirea de a îndeplini astăzi acest rol important.

Aceste au fost cele două motive principale care m-au îndemnat și pe mine la alcătuirea studiului de față, și la publicarea sa, în această formă, lipsită de termini tehnici și de indicațiuni bibliografice și scris — pe cât o permite conținutul său științific — pe înțelesul tuturor.

Ca unul care mă îndeletnicesc cu cercetările biologice și care, de aproape 27 ani, lucrez și la chestiunile de organizare practică a statului, în domeniul cultural și economic, am crezut că, trăgând o serie de consecințe din îndelungatele experiențe dobândite în aceste două ramuri de activitate științifică și practică, voi puteà aduce mai bine contribuțiunea mea. Căci, pe deoparte, studiile biologice m'au făcut să văd viața și continua ei evoluție sub toate formele în care se prezintă ea pe pământ, în raport cu condițiunile mediului în care se desfășură; iar pe de altă parte, activitatea practică de organizator m'a deprins să văd nevoea de a ținea cont de legile vieței organice și în viața socială, economică și culturală a popoarelor și deci și în organizarea instituțiunilor ei.

Studiul de față urmărește un îndoit scop:

1. Lămurirea unei chestiuni pur științifice: acea a legilor care guvernează viața și evoluțiunea popoarelor în general și a poporului român în special, considerate ca organizme, așa dar supuse marilor legi ale evoluțiunei lumei organice și asupra cărora se aplică învățămintele ce decurg din istoria mare a desvoltărei ei pe pământ, din care istoria scrisă a omenirei alcătuește numai o mică parte; și:

2. De a trage din rezultatele ce reesă din aceste cercetări științifice, câteva concluziuni practice cu privire la organizarea poporului și statului român, precum și câtevă directive, pentru a'l pune în stare să-și asigure existența sa și să-și realizeze mai bine aspirațiunile ce decurg din firea sa, din țara pe care o locuește și din locul ce'l ocupă între popoarele omenirei.

Asupra aplicărei principiilor și metodelor biologice în judecarea chestiunelor de organizare socială există o întreagă bibliografie. In studiul de față am preferat totuș să privesc problema astfel cum mi s'a prezentat ea din observarea și judecarea directă a faptelor, fără a mă lăsa influențat în expunerea concluziunelor naturale și logice ce decurg din ele de părerile altor autori și de discuțiunile care le-au provocat.

Prin lucrarea de față nu urmăresc însă stabilirea unui program cu propuneri precise de organizare. Scopul nostru este numai de a atrage atențiunea asupra principiilor generale care decurg din studiul evoluțiunei popoarelor — și care condiționează aspi-

rațiunile pe care poate *să le aibă poporul nostru— și apoi de a* indică și formulă problemele *pe care el trebue să le rezolvească pentru a'și puteà realizà aceste aspirațiuni.*

Asigurarea mersului evoluțiunei spre progres a unui popor și a viitorului seu este o chestiune cu mult prea vastă și complicată pentru a puteà fi tratată în toate detaliile ei numai de o singură persoană într'un studiu general. Oamenii de știință — fiecare în specialitatea sa — au dar a studià toate acele numeroase și variate chestiuni de detaliu ce se prezintă, întregul popor are a luà hotărâri și oamenii de stat a le înfăptuì. Fiecare, dar, trebue să contribue cu știința și cultura sa, cu inteligența și cu bunul său simț, cu munca și cu energia sa la rezolvirea acestei mari probleme.

Privind problema asigurărei mersului evoluțiunei poporului nostru spre progres dintr'un punct de vedere atât de înalt — acel al legilor evoluției generale a organizmelor și popoarelor — am căutat înadins să ne desprindem de necesitățile momentului și să luăm în considerare numai acele forțe mari care condiționează în mod permanent viața sa — influențându-l independent de timp — și care deci vor aveà oricând însemnătatea lor. De aceia am lăsat aci la o parte orice fapte trecătoare — deci și orice statistice, care nu pot aveà decât o aplicare limitată — și ne-am mărginit la descrierea unui mecanism mișcat continuu de forțe permanente și la indicarea în linii mari a problemelor și directivelor ce rezultă din ele. Lucrarea de față nu este dar o colecțiune

de date, ci, presupunându-le cunoscute, ea caută să fie, în prima linie, un stimulent al gândirei, pe baze și metode științifice, pentru toți acei care vor să contribue prin munca lor la rezolvirea marelor probleme impuse de necesitățile evoluțiunii poporului nostru.

Ea de asemenea nu se restrânge la problemele de actualitate, ci are în vedere mai cu seamă viitorul. Dacă totuș am pus adeseori aci în evidență relele sociale care împiedică mersul normal al evoluției organismului nostru, și dacă am arătat efectele sistemelor greșite și organizărilor defectuoase din starea actuală, aceasta am făcut-o, nu pentru a ne scoborî în discuțiunile politice sau pentru a critica persoanele care le conduc—care din punctul nostru de vedere au o prea mică importanță—, ci numai pentru a putea precizà mai bine problemele viitorului și a arătà căile pe care trebue să le luăm pentru a găsi soluțiunile lor.

După evenimentele mari prin care am trecut și după secolele de subjugare în care au trăit unele din ramurile poporului nostru, acesta întregit, intră astăzi într'o perioadă de reculegere, de care are nevoie pentru a se putea lămurì asupra intereselor sale mari, pe cari i le indică țelurile evoluției sale, și asupra mijloacelor de a-și asigurà viitorul.

Timpurile de astăzi, bogate în fapte și învățăminte—în care o nouă alcătuire politică, economică și socială caută a înlocuì pe cea veche și a creea o nouă stare de echilibru între popoarele lumei și între păturile sociale din care se compun ele—nu îngăduesc însă o prea lungă chibzuială. Hotărâri grabnice

trebuesc luate, căci lupta sub alte forme continuă cu aceiaş înverşunare şi focul ameninţă să ne prindă nepregătiţi în mijlocul său. Tocmai în această intenţie, mai cu seamă, am alcătuit lucrarea de faţă, şi scopul ei imediat ar fi pe deplin satisfăcut dacă ar contribuì la această grabnică reculegere a poporului, după cum eu însumi — în aceste vremuri de suferinţe şi fericire, de învrăjbire şi înfrăţire—am căutat să'mi reculeg gândurile şi să mă înalţ deasupra atmosferii plină de patimi în care trăim, pentru a o puteà scrie cu toată obiectivitatea şi imparţialitatea ce i se cuvine.

Bucureşti 5 Iunie 1919

Dr. GR. ANTIPA

CUPRINSUL

PROBLEMELE EVOLUȚIEI POPORULUI ROMÂN

	Pag.
Prefața	V
Cuprinsul	XI
Introducere	1

PARTEA I

EVOLUȚIA OMENIRII ȘI FACTORII DE CARE DEPINDE EA

1. Țelurile evoluțiunii și mijloacele de luptă ale organismelor.	9
2. Inteligența ca armă în lupta pentru existență și ca factor al evoluției omului.	14
3. Asociația de indivizi și organizarea, ca arme de luptă și ca factori ai evoluții omenirii. Formarea popoarelor și Statului.	18
4. Cultura ca armă de luptă și ca factor al evoluției popoarelor	24
5. Mediul de traiu ca factor elvoluției popoarelor. Civilizația. Formarea statelor naționale	28
6. Evoluția statelor și rolul lor în evoluția omenirii	39
a) Statele omogene	39
b) » eterogene	47
c) » federative și Confederațiunile de state	55
d) » coloniale. Insemnătatea lor pentru evoluția omenirii și pentru răspândirea Culturii și Civilizației	58
7. Rolul popoarelor în viața omenirii	66
8. Invățămintele care decurg din studiul evoluțiunii omenirii	74

PARTEA II

Pag.

EVOLUȚIA POPORULUI ROMÂN 79

CAP. I. FORMAREA FIRII POPORULUI ROMÂN 81

CAP. II. PREDISPOZIȚIUNILE NATURALE ȘI ÎNSUȘIRILE FIREȘTI ALE POPORULUI ROMÂN 87

1. Constituțiunea fizică 88
2. Tenacitatea și puterea de rezistență 90
3. Puterea de reproducție 92
4. Puterea de adaptațiune 94
5. Inteligența și voința 97
6. Simțul estetic și aptitudinile artistice 98
7. » moral 101
8. » social 105
9. » național 109
10. Puterea de asimilare 113

CAP. III. CULTURA ȘI PROBLEMELE ACTIVITĂȚII CULTURALE 113

1. Cultura ca factor al evoluției. Noțiunea și scopurile culturii. Cultura națională 119
2. Factorii, mijloacele și produsele culturii 123
3. Starea actuală a culturii poporului român și problemele activității sale culturale 127
a) Cultura oficială 135
b) » claselor bogate 139
c) Intelectualii 149
d) Cultura Țăranului 158

CAP. IV. MEDIUL DE TRAIU AL POPORULUI ROMÂN ȘI BAZELE GEOGRAFICE ALE VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII SALE CIVILIZATORII 160

A) Țara și Mediul intern. Mediul geografic, natural, economic, social și cultural 160

I. Influența țerii asupra formării națiunilor. Teritoriile etnice 168

II. Teritoriul etnic al poporului român și limitele sale antropogeografice 171

III. Influența țerii asupra vieții și muncii poporului român și indicațiunile ei pentru problemele activității sale civilizatorii . . . . .

Pag.

1. *Influența poziției geografice și a climei* 173
2. *Influența pământului țerii asupra condițiunilor de locuință, hrană și producție și indicațiunile sale* 181
A) Influența configurațiunii pământului țerii 182
B) » naturii pământului țerii 188
1. Solul și problemele valorificării sale 190
a) Regiunea stâncilor goale 195
b) » pășunilor de munte 195
c) » pădurilor de conifere din munți. Pădurile de brad 197
d) Regiunea pădurilor de foioase din munți. Pădurile de fag 200
e) Regiunea dealurilor cu Podgoriile, Pometele și Fânețele 203
f) Regiunea Câmpiei, Podișurilor și Stepei. Terenurile agricole. (Clima și ameliorațiunile solului. Hidraulica agricolă. Ameliorațiunile sistemelor de cultură. Organizarea generală a producției agricole. Chestia țărănească și problema Colonizărilor interne. Terenurile neproductive. Comasarea) 208
g) Pădurile de câmpie 247
h) Regiunile inundabile, Luncile râurilor, Balta și Delta Dunării 253
2. Apele 262
3. Subsolul 274
a) Petrolul 277
b) Cărbunele 285
c) Sarea, alte producte miniere 287
d) Bogățiile miniere din țerile alipite 288
3. *Influența condițiunilor naturale ale țerii asupra valorificării produselor ei* 294
A) Condițiunile pentru transformarea și prelucrarea produselor țerii. Activitatea industrială: . . . 300
1) Materiile prime 304
2) Forțele naturale și Generatorii de energie 305
3) Condițiunile de muncă 308
4) Foloasele și pericolele Capitalului strein. Capitalul național 313
5) Îndrumarea Industriei naționale și raporturile ei cu agricultura, meseriile, industria casnică și cu chestiunea socială 325
B. Condițiunele pentru circulațiunea și schimbul produselor țerii. Activitatea comercială. 333

Pag.

1. Producția țerii ca bază fundamentală a comerțului și raporturile dintre ele 352
2. Posibilitățile și mijloacele de transport și comunicațiune 354
3. Posibilitățile și mijloacele de schimbul mărfurilor. Comerțul propriu zis 361

B. **Mediul Politic sau Mediul extern și problemele ce le impune el poporului român** 367

CAP. V. ORGANIZAREA PUTERILOR POPORULUI ROMÂN ȘI ÎNTREBUINȚAREA LOR. STATUL ȘI POLITICA. 381

1) Statul. Țelurile și bazele organizărei sale 382
2) Poiitica. Omul politic și Omul de știință și Rolurile lor în îndrumarea evoluției poporului 387
3) Partidele politice 390
4) Instituțiunele statului și problemele speciale ale politicei de stat 393
a) Politica socială 394
b) Politica culturală 398
c) Politica economieă 400
d) Politica financiară 401
e) Politica externă 404

INTRODUCERE

INTRODUCERE

Soarta popoarelor — ca și a oricărei alte ființe — este de a duce o necontenită luptă pentru satisfacerea nevoilor și aspirațiunilor lor. Progresele realizate și succesele obținute nu le lasă timpul de odihnă, căci aceste singure aduc alte probleme nouă, atât pentru consolidarea acestora cât și pentru asigurarea mai departe a vieții și propășirii lor.

Poporul nostru, fiind astăzi pe cale de a formà un stat unitar în limitele pământului ocupat de dânsul, și-a satisfăcut în această privință idealul său astfel, cum cei mai mulți n'ar fi avut încă îndrăsneala să și-o închipuească. Această unire a tuturor ramurilor din cari se compune el — înfăptuită cu arma vitejilor soldați și pregătită prin dorința arzătoare din inimile fraților răspândiți în atâtea țeri — nu ne îndreptățește însă la odihnă și nu ne dă nici răgazul de a perde timpul sărbătorind această izbândă. Ea ne deschide din contră o nouă luptă, pe alte căi, pentru a consolidà succesele dobândite și a pune bazele desvoltării ulterioare.

Firește, înainte de toate, trebue ca diferitele ramuri ale acestui popor—cari au fost supuse la regimurile și influențele, atât de diferite, ale statelor de cari au

fost subjugate—să se poată reculege, astfel ca însușirile și pornirile naturale caracteristice neamului nostru—până acum înăbușite — să poată ieși la iveală, spre a formă baza comună de desvoltare și aspirațiunile către cari să tindem cu toții. Apoi mai trebue ca micile diferințe și asperități cari ne separă astăzi să fie înlăturate, spre a face loc numai conștiinței intereselor mari și permanente ale neamului și ale noului stat ce-l formează el, pentru realizarea cărora trebue de acum înainte să luptăm cu toții uniți într'un singur gând și într'o singură voință de a birui.

Tocmai de la justa și grabnica recunoaștere a acestei baze comune de desvoltare—care dictează aspirațiunile noastre—și a acestor mari și permanente interese ale neamului nostru întregit și a statului nou format, depinde însă viitorul ce ne așteaptă, căci înțelepciunea poporului nostru ne previne că „așà vom dormì cum ne vom așterne".

Problemele nouă vitale ce ni se impun, pentru consolidarea celor dobândite până acum și pentru asigurarea propășirii noastre în viitor, sunt atât de mari și de urgente, că cer să ne punem grabnic la o nouă muncă încordată; aceasta atât pentru precizarea lor, cât și pentru determinarea căilor pe cari trebue să le luăm pentru a le puteà realizà.

In lupta aceasta nouă care se deschide, o nouă armată trebue să iea acum locul vitejilor care, cu arma și sângele lor, au dobândit primele succese și au pus baza desvoltării viitoare: va fi armata acelora cari au pregătirea necesară de a studia nouăle probleme, de a organizà și de a înfăptuì reformele de cari e nevoe

pentru asigurarea viitorului nostru ca popor și ca stat. Din această armată vor trebui să facă parte toate elementele culte ale națiunii precum și toți acei cari prin experința vieții, prin aptitudinile lor și prin bunul simț pot înlocui cultura. Intre aceste elemente vor fi mai cu seamă două categorii principale, cărora le revin roluri conducătoare în această luptă de clădire și reorganizare; acestea sunt: oamenii de știință și oamenii politici.

După cum orice meșter, înainte de a porni o nouă lucrare, își revizuește instrumentele de cari dispune spre a vedeà: ce poate face cu ele, ce rol va aveà fiecare de îndeplinit în lucrarea pe care are a o executà și cum trebue să și le pregătească în vederea acestor scopuri, tot astfel și noi astăzi, ajunși în fața alcătuirii proiectului celei mai mari lucrări ce s'a cerut neamului nostru — a organizării noului nostru stat și a stabilirii liniilor mari ale desvoltării sale în viitor—se cuvine să supunem și unei nouă revizuiri uneltele de cari avem a ne servì în această mare întreprindere. E nevoe să precizăm dinainte rolul, pe care fiecare din ei are a-l îndeplinì în rezolvirea diferitelor probleme cari compun această mare lucrare, și pregătirea ce trebue s'o aibă în vederea lor; aceasta, spre a nu se perde mai târziu timp și a se risipì energie și ca să putem astfel ajunge la maximul de efect, printr'o muncă disciplinată și repartizată după un plan bine chibzuit de mai nainte.

In cele ce urmează vom căutà dar, pe de o parte, să stabilim cari anume sunt problemele, a căror rezolvire ne-o impun necesitățile evoluției poporului nostru,

a țerii sale și a noului stat ce-l formează și îndrumarea sa spre aspirațiunile sale, iar pe de altă parte, vom căutà totodată să precizăm și rolurile, pe cari au a le îndeplinì omul de știință și omul politic în conducerea acestei mari lucrări.

* * *

Orice problemă are mai multe laturi din cari poate fi văzută și orice observator o judecă, după cum e deprins crierul său să gândească. Problema organizării noului nostru stat și asigurarea viitorului poporului nostru în lume are și ea mai multe laturi din cari poate fi privită și din cari se pot trage învățăminte pentru rezolvirea ei. Istoricul, etnograful, geograful, tehnicul, omul de stat, economistul, omul de finanțe etc., fiecare o vede prin prisma preocupărilor sale, o cercetează după metodele științei sale și trage cuvenitele consecințe. Ca unul care mă îndeletnicesc cu științele biologice, voiu încercà, ca și din acest punct de vedere — în aparență mai îndepărtat — să examinez, bazat pe metodele acestei discipline și pe legile cari decurg din cercetările ei, această problemă.

Am convingerea, că tocmai acest mod de a privì problema ne va da adevăratele lămuriri și directive asupra chestiunilor ce ne interesează, deoarece omul, cu toată libertatea aparentă de a hotărî asupra acțiunilor și destinelor sale, rămâne totuș supus în totul marilor legi ale naturii, care-i indică țelurile și căile desvoltării sale.

Popoarele, ca ori și ce alt organism, sunt supuse și ele — conform legilor mari biologice cari guver-

neazâ lumea organică — unei necontenite transformări, provocată, pe deoparte, de puterile interne de desvoltare — adică de totalitatea predispoziţiunilor, însuşirilor şi aptitudinilor lor naturale — iar pe de altă parte, de puterile mediului în care trăesc, care le înfluenţează desvoltarea şi caută a le sili să se acomodeze necontenit cerinţelor lui. Din această neîncetată luptă, între aceşti doi mari factori ai evoluţiei, se nasc formele sub cari se prezintă ele în fiecare moment al desvoltării lor. Evoluţia unui popor poate fi deci şi ea concepută ca o serie infinită de stări de echilibru, cari se succed una alteia, provenite din lupta continuă dintre mediul său intern şi cel extern.

După cum puterile interne de desvoltare ale unui popor sunt mai tari sau mai slabe, pentru a puteà biruì în această eternă luptă asupra greutăţilor mediului şi a-l pune în stare să poată profità de foloasele ce acesta i le oferă, tot astfel şi mersul evoluţiei sale va fi progresiv sau regresiv.

Considerând dar poporul nostru ca un asemenea organism, vom căutà — bazaţi pe învăţămintele ce le putem trage din faptele şi legile biologice — să analizăm: cari anume sunt puterile interne de desvoltare carii hotăresc evoluţia şi cari sunt cerinţele mediului în care are el a se desvoltà. Pe baza acestor constatări vom puteà să ne dăm seama de factorii naturali cari condiţionează desvoltarea sa şi de modul cum trebue să-i înfluenţăm — desvoltând pe unii şi temperând pe alţii — pentru a-i asigurà existenţa şi propăşirea în viitor. Procedând astfel vom puteà apoi, pe această bază, să stabilim felul problemelor ce ni se împun şi în vederea

rezolvirii cărora va trebui să organizăm munca ce urmează să o desfășurăm.

Prin puterile interne de desvoltare, înțelegem totalitatea acelor însușiri, aptitudini și predispoziţiuni fizice, morale și intelectuale, moștenite din strămoși—și deci inerente rassei — cari alcătuesc elementele din cari se compune energia vitală a poporului nostru. Nu e dar vorba numai de energia actuală, ci mai cu seamă și de acele forțe latente, cari zac în mare parte încă neîntrebuințate și cari, puse în condiţiuni prielnice de desvoltare, pot să se desfășure, luând proporții neașteptate.

Prin mediul de traiu al unui popor înțelegem totalitatea condiţiunilor de traiu în cari se desfășură vieața acelui popor; așà dar țara locuită de el, cu totalitatea condiţiunilor de existență ce le cuprinde ea, adică cu totalitatea resurselor ei favorabile și defavorabile existenței sale. Raporturile de vieață dintre diferiții îndivizi, sau categori de îndivizi, cari compun acest popor, precum și între el cu popoarele sau țerile cu cari vine în contact, fac parte și ele din mediul de traiu— adică din condiţiunele naturale de existență — determinând evoluția.

Mediul de traiu este însă supus și el unei continue evoluții, atât întru cât privește resursele sale naturale, cât și în privința raporturilor dintre indivizii ce compun poporul sau între acesta și alte țeri sau popoare; deci și raporturile dintre popor și mediul său se schimbă necontenit și deci și felul problemelor, ce ni se impun pentru asigurarea viitorului poporului nostru și a statului, va varià în consecință și va trebui să ținem cont de ele.

Spre a puteà însă determinà cari anume sunt acele însușiri firești și puteri interne — pe cari poporul nostru are nevoe de ale desvoltà, pentru a-și asigurà mersul evoluției sale spre progres — și care este influența mediului asupra acestei evoluțiuni, e nevoe să ne dăm seama mai întâiu de țelurile mari pe cari natura le-a impus luptei pe care toate ființele organice — deci și popoarele — o duc în contra mediului și de modul cum s'au organizat ele spre a-și asigurà biruința. O ochire generală, urmărită în mod genetic și comparativ, asupra evoluției mijloacelor și armelor de cari s'a servit omul în această luptă — începând dela strămoșii sei animali și până a ajuns, prin desvoltare și organizare, a formà popoarele și statele cele mai înaintate — precum și asupra raporturilor ce s'au desvoltat între ele și mediul lor de traiu, ne va indicà mai bine calea pe care trebue să apucăm, spre a puteà îndrumà mai sigur către progres evoluția poporului nostru, considerat și el ca o ființă organică. Vom începe dar studiul de față cu o scurtă schițare generală a evoluției omenirii și a factorilor de cari depinde ea, iar apoi vom trece la analiza problemelor evoluției poporului român, a culturii și civilizației sale și a organizării statului său.

PARTEA I.

EVOLUȚIUNEA OMENIRII ȘI FACTORII DE CARI DEPINDE EA

1. Țelurile evoluțiunii și mijloacele de luptă ale organismelor

Trei mari țeluri a pus natura eternei lupte pentru traiu, prin care se manifestă vieața organismelor cari populează pământul: Conservarea individuală, perpetuarea neamului—specie, varietate, rassă, popor, etc.— și năzuința spre progres, prin perfecționarea neîncetată a organismului. In vederea acestora e îndreptată orice manifestațiune vitală și în vederea lor e alcătuită întreaga construcție a organismului lor. Omul, ca ființa cea mai perfecționată din lumea organică, precum și popoarele — ca unitățile organice superioare ce le formează el — sunt și ele supuse în totul acestor legi naturale, și întreaga lor organizațiune, precum și orice manifestațiune a vieții lor — oricât de complicată ar fi ea —, nu are alt scop, în ultima instanță, decât realizarea acestor 3 țeluri fundamentale.

Să căutăm dar, aruncând o privire generală asupra lumii organice, să ne dăm seama, în mod genetic și comparativ: cari sunt însușirile și armele, grație cărora speciile cari populează astăzi globul au putut să biruească în lupta pentru existență, spre a-și perpetuà neamul și a-și perfecționà organismul; cum au evoluat ele de la ființele inferioare până la omul civilizat; și cari sunt cauzele, pentru cari un mare număr din speciile de animale sau din popoarele cari odinioară stăpâniau pământul, au trebuit să dispară cu totul sau să fie reduse la o vieață rudimentară? Această privire generală asupra evoluției armelor și mijloacelor de luptă ne va arătà care este valoarea lor și ne va conduce apoi să recunoaștem: cari sunt acele puteri elementare indispensabile, de cari trebue să dispună orice organism — și deci și un popor — pentru a-și perpetuà existența și a se îndrumà pe calea progresului.

După cum am amintit mai sus, evoluția unei specii — deci și a unui popor — este rezultanta luptei neîncetate dintre organismul individului și mediul său de traiu. Pentru a puteà birui în această luptă, natura, în înțelepciunea ei, a înzestrat diferitele organisme: 1) cu o mai mare sau mai mică *tenacitate* și *putere de rezistență* contra agenților mediului, 2) cu o *putere de adaptațiune* pentru a se acomodà la cerințele mediului, 3) cu o serie infinită de *aparate* și de *arme* — cari de cari mai rafinate — *pentru agonisirea hranei* și celor trebuitoare existenței sale și pentru *apărarea contra mediului și dușmanilor* și în fine 4) cu o *suficientă putere de reproducție* — care la unele specii

mai expuse iea proporții enorme — pentru a-și asigură continuitatea vieții și înmulțirea prin urmași.

Nu e locul acì de a descrie și exemplificà toate aceste însușiri și puteri elementare — ca *tenacitatea* și *puterea de rezistență*, *puterea de adaptațiune* și *puterea de reproducere* — cu cari natura a înzestrat diferitele organisme pentru a rezistà în lupta lor pentru existență; și nici de a cità exemple din variatele *aparate* și *arme de apărare contra mediului* și *pentru utilizarea resurselor sale*. Ne mărginim numai a le indicà și a da câteva considerațiuni generale, pentru a puteà pune apoi mai bine în evidență acele *arme speciale*, de cari s'a servit omul în lupta sa cu natura și cari constituesc o serie din factorii fundamentali ai evoluției sale.

* * *

Predispozițiile unor specii pentru a-și perpetuà existența sunt atât de mari, încât — dacă mediul de traiu ar prezintà în mod uniform aceleași condițiuni favorabile de existență — fiecare din ele ar fi în stare, într'un timp relativ scurt, să ajungă a populà întreaga suprafață a globului. O ochire asupra speciilor cari au trăit în diferitele epoce geologice ne arată ce mare răspândire au avut unele din ele în anumite formațiuni, când condițiunile de vieață ale mediului le erau favorabile.

In contra unei asemenea înmulțiri și lățiri prea mari a unei specii lucrează însă: variațiile mediului, schimbarea condițiilor de traiu, apariția unor dușmani noi, etc. Din cauza acestor modificări ale condițiilor de traiu, specii, cari aveau o mare răspândire, dispar brusc de pe

suprafața pământului — cum au dispărut d. ex. toate acele amintite specii din epocele geologice — sau lasă numai în urma lor câțiva urmași, cari în lupta pentru existență au reușit a se adaptă nouălor cerințe ale mediului.

Și asupra omului această lege a naturii se aplică cu aceeaș rigoare; toate acele așà zise rasse primordiale—ca Veda din Ceylon, Australienii, Nou-Zelandezii, Aino, Papuanii, Pieile roșii din pădurile Braziliei și din țara de foc, Buschmanii, etc.—sunt resturile unor rasse, cari înainte populau întregi continente și cari, în urma schimbării condițiunilor de traiu, nu au mai putut rezistà, lăsând pe urma lor numai aceste mici resturi degenerate.

Aceste legi mari biologice se aplică însă nu numai asupra rasselor primitive, ci și asupra popoarelor culte. Istoria omenirii — care de altfel nu este decât o pagină din istoria desfășurării lumii organice — ne dă un întreg șir de exemple în această privință.

In această luptă pentru existență, în care o specie, o rassă, un popor etc. dispare pentru a face loc unui altuia mai apt, pot fi două feluri de cauze principale, cari produc acest efect: 1) Sau că organismul, cu puterile sale interne de rezistență, de reproducție și de desvoltare, slăbește—că acea specie, rassă, popor, etc., este îmbătrânită — așà că o altă specie, care este mai bine înzestrată și mai capabilă de luptă, vine și-i iea locul; sau 2) că condițiunile de traiu ale mediului schimbându-se prea mult, *puterea de adaptare* a organismului nu mai ajunge pentru a se puteà acomodà nouălor împrejurări. In acest din urmă caz, cele mai de multe

ori e vorba de ființe al căror organism a fost cu totul adaptat la cerințele unui mediu special, astfel încât, prin modificările profunde ce le-a suferit el, și-a perdut elasticitatea necesară și — în fața unor nouă condițiuni de traiu — aceste ființe se găsesc în imposibilitate de a mai reacționà, rămânând dezarmate.

Această specializare unilaterală la un mediu cu totul particular a fost, de ex., cauza principală a dispariției celor mai multe din speciile de Reptile și Mamifere gigantice cari au populat pământul în epocele geologice.

In lupta pentru existență în asemenea medii, cea mai mare șansă de a se perpetuà și de a continuà să-și perfecționeze organismul prin selecțiune — cu toată schimbarea condițiunilor de traiu — o au dar nu acele specii al căror organism e prea diferențiat într'o direcție și perfect adaptat numai la cerințele unui mediu special, ci tocmai din contră, acelea cari au un organism mai echilibrat, cu arme de luptă mai universale și deci, cu o *putere de adaptare la nouă medii* mai mare ; pe acestea natura le selecționează și le desvoltă mai departe. Examinând din acest punct de vedere, de ex. seria probabilă a strămoșilor omului — care constitue arborele său genealogic — vedem că ea constă numai din forme cu un organism mai indiferent, nespecializat prea mult într'o singură direcție, însă tocmai de aceasta capabil de adaptare la orice mediu și deci de progres; din această cauză, tocmai, selecțiunea a putut împinge desvoltarea lor până a ajuns la ființa cea mai perfecționată, care este omul.

2. Inteligența ca armă în lupta pentru existență și ca factor al evoluției omului.

In privința puterii de adaptare la schimbările condițiunilor de traiu ale mediului, natura a înzestrat pe om cu o armă mai universală și mai elastică, *Inteligența*, — omul este dela natură un «*animal rational*» — care-l pune în stare, fără a-și specializă organismul într'o singură direcție, să se emancipeze de alte arme și astfel să biruească toate greutățile mediului, spre a pune stăpânire pe natură, chiar acolo unde condițiunile de existență par imposibile. Prin inteligență omul a ajuns, mai mult încă, să-și fasoneze chiar singur mediul de traiu cum îi convine mai bine și *să tragă din resursele acestuia maximul de foloase pentru existența sa;* aceasta, tocmai, i-a permis să se întindă pe toată suprafața globului, înmulțindu-se neîncetat și evoluând spre progres.

Inteligența, abiă rudimentară la strămoșii săi animali, a ajuns în adevăr un factor atât de esențial în evoluția omului, încât selecțiunea naturală în această privință s'a făcut cu o mare grabă, nemai putând biruì în lupta pentru existență decât acei cari o posedau mai desvoltată. Prin aceasta continuă selecțiune, s'a ajuns treptat la un mare grad de perfecționare al ei și al organului care o produce, *crierul.* Comparațiunea, între craniul cu fruntea turtită al omului de la Neanderthal sau cel dela Krapina și între craniul cu fruntea bulbucată al rassei albe, ne arată suficient desvoltarea

enormă pe care a luat-o crierul omenesc într'un timp relativ atât de scurt.

Cum însă progresul este bazat pretutindeni în lumea organică pe diferențiare și diviziunea muncii, tot astfel, și din inteligența rudimentară a omului primitiv s'au diferențiat și s'au desvoltat apoi mai departe, prin selecțiune, două mari ramure de activitate cerebrală:

1) *Inteligența propriu zisă* sau *Gândirea*, care îl pune în stare de a transformà *senzațiunile* ce le capătă prin simțuri în *noțiuni* abstracte, de a *judecà* și a *raționà* și — prin aceste procese ale gândirii — de a cunoaște lumea, a-și formà convingeri și a găsì, astfel, calea adevărată pe care trebue să pășească pentru a biruì în lupta pentru existență; ea este ajutată de *Memorie*, care-i dă putința să rețină și să acumuleze cunoștințele odată dobândite; și 2) *Voința*, care-l pune în stare de a luà hotărâri și a aduce la îndeplinire ceea ce judecata și sentimentul său îi indică că e necesar să facă pentru conservarea și desvoltarea sa.

Aceste, împreună cu *Sentimentul* (simțirea), constituesc cele trei facultăți ale omului, grație cărora a putut el să se înalțe atât de tare deasupra celorlalte ființe.

Prin colaborarea armonică a acestor 3 ramuri ale activității crierului său, omul devenind *o ființă conștientă* de acțiunile sale și capabilă de a luà hotărâri — ceea ce-l deosebește radical de strămoșii să animali—, el a fost pus în stare să se organizeze singur, pentru a duce, cu mai mulți sorți de izbândă și mai multă energie, lupta ce i-a fost impusă de natură pentru perpetuarea neamului său și pentru progres.

Cea mai înaltă manifestațiune a inteligenței astfel

formate și una din cele mai puternice arme în lupta pentru existență a omenirii este *Știința*. «Trebuința de a ști», apărută la omul primitiv numai ca un «instinct al curiozității» — după cum o vedem apărând și la copii — s'a desvoltat treptat din nevoia de a cunoaște lumea exterioară în care trăește și a ajuns o necesitate organică tot așà de mare ca și trebuința de traiu și a se îmmulți. Ea a dat naștere «luptei pentru aflarea adevărului», care formează una din marele preocupări ale omenirii.

Evoluția științei s'a făcut și ea cu o mare grabă și merge înainte cu pași atât de repezi, încât omenirea cu ajutorul ei este pe cale de a se emancipà cu totul de capriciile naturii. Pornind dela trebuința organică «de a ști», înnăscută în om, ea a început prin *observarea* lumii și a fenomenelor încunjurătoare; apoi s'a desvoltat nevoia de a stabilì, prin *Judecată,* raporturile dintre obiectele sau fenomenele observate, și în urmă a ajuns ca, prin *raționamente* și toate acele procese complicate ale gândirii — prin analiză și sinteză, prin metodele de inducțiune și deducțiune, etc. — să pătrundă tot mai adânc în tainele lumii. Observațiunile îmmulțindu-se au format mai întâiu — grație memoriei — un capital empiric de cunoștințe, cari — fiind de folos în lupta omului cu natura — se păstrau cu sfințenie și se transmiteau din generație în generație. Nevoia de a ordonà și sistematizà cunoștințele dobândite, de a explica fenomenele observate și a le grupà în jurul unor cauze generale etc., a făcut trecerea dela empirie la adevărata știință, care caută să cunoască legile cari guvernează universul și să respundă la toate chestiu-

nile mari — tot mai adânci — cari chinuesc spiritul omenesc.

Știința însă, astfel desvoltată, nu răspunde numai trebuinței de a ști, din care și-a luat naștere, ci și celorlalte trebuințe organice ale omenirii de a trăi și de a se îmmulți. Orice cunoștință nouă dobândită își are imediat — direct sau indirect — și aplicațiunile ei practice, ușurând lupta pentru traiu. Astăzi această podoabă a minții omenești predomină totul; prin aplicațiunele ei, ea a ajuns baza existenței omenirii actuale; ba chiar nici nu am fi în stare să concepem putința de a răspunde necesităților de traiu ale atâtor oameni, câți populează astăzi lumea, fără aplicarea științei la producțiunea și distribuțiunea bunurilor economice. Intr'însa deci omenirea a găsit cea mai puternică armă în lupta ei pentru cucerirea pământului.

Prin desvoltarea mai departe a inteligenței și diferențiarea sentimentului s'au mai născut însă în om și s'au perfecționat mai departe trei simțuri principale — sau sentimente — cari reprezintă cele mai înalte porniri organice ale spiritului omenesc: 1) *simțul moral*—adică al binelui și dreptății — 2) *simțul estetic* — adică al frumosului — și 3) *simțul social* — adică al trebuinței organice a omului de a trai în societatea semenilor săi pe baza unei ordine sociale.

Grație acestor simțuri fundamentale — desvoltate prin convieţuirea cu semenii săi și cari la rândul lor înlesnesc această convieţuire—omul a putut să se înalțe dela *starea de barbarie*, bazată pe egoismul crunt și feroce, la *starea de civilizație*, care exclude orice acte, obiceiuri și moravuri cari lovesc în drepturile altora, și a pus

astfel bazele *Culturii*. Manifestațiunile acestor trei înalte porniri ale spiritului omenesc, fecundate prin știință —Morala cu religia, Arta cu tehnica și Statul cu ordinea socială — sunt cea mai înaltă podoabă a omenirii și formează baza vieții actuale pe pământ. Ele constituesc însă totodată și trei mari arme și regulatoare în lupta sa pentru progres.

3. Asociația de indivizi și organizarea ca arme de luptă și ca factori ai evoluției omenirii. Formarea popoarelor și a statului.

In această scurtă schițare a evoluțiunii mijloacelor și aparatelor, de cari se servesc ființele organice și omul în lupta lor pentru existență și progres, am avut în vedere numai individul și rolul său în această luptă. Natura, urmărind țelurile ei mari în evoluție, consideră însă individul numai ca un mijloc la scop; în ultimă instanță menirea individului este numai de a conservà și perfecționà specia și acea a speciei de a perpetuà și perfecționà vieața organică pe pământ, ducând-o la o desvoltare tot mai mare. Astfel fiind, vieața individului este limitată la timpul necesar pentru a-și îndeplinì rolul existenței sale, adică de a se continuà prin urmașii săi și de a asigurà acestora putința să ducă lupta mai departe. Dela vieața individuală a protistei unicelulare, care e redusă la o durată numai de câteva clipe—până ce prin diviziunea corpului în două sau mai multe părți dispare spre a se continuà în urmașii ei—

și până la aceea a celor câteva specii de animale superioare, cari au ajuns la o durată de 2—300 ani — o clipă și aceasta față de vieața speciei — sunt cuprinse limitele duratei vieții individuale pe pământ.

Pe de altă parte, individul, oricât de perfecționat ar fi organismul său, dispune numai de puteri limitate, cu cari trebue să facă față la toate nevoile atât de variate ale vieții sale, și cari, tocmai din această cauză — neputându-se specializà — nu pot luà o desvoltare suficientă, pentru a biruì toate felurile de greutăți ale mediului ce mereu i se reînnoesc.

Evoluția însă, care nu lasă neutilizată nici o posibilitate spre progres, a găsit și a desvoltat prin selecțiunea naturală mijloace pentru preîntâmpinarea tuturor acelor inconveniente, cari decurg atât din scurtimea vieții, cât și din limitarea puterilor de luptă ale individului, spre a puteà astfel asigurà mai bine realizarea înaltelor ei țeluri. Unul din acele mijloace constă în *asociarea* sub diferite forme — de la simple coabitări sau colonii la formări de state complexe — a mai multor individe de aceeaș specie, spre a duce vieața — și deci lupta pentru existență — în comun. Față de mediul exterior, aceste *asociații* apar ca un tot organic, în care indivizii sunt numai o parte a întregului, având a îndeplinì fiecare un rol anumit în lupta pentru satisfacerea celor trei mari țeluri prin cari se manifestă vieața oricărui organism, și deci și a acestei unități organice de un ordin mai înalt, astfel formată.

Foloasele formării unor asemenea asociații de indivizi sunt foarte mari: 1) puterile de luptă sporesc considerabil, 2) se dă posibilitatea unei mai intense utilizări

a avantajelor ce le oferă mediul de traiu, și 3) vieața asociației fiind mai lungă, se dă posibilitatea unei *organizațiuni* mai perfecționate — bazată pe diviziunea muncii și pe specializarea indivizilor — în vederea luptei pentru existență și progres.

Ca și indivizii, aceste *unități organice superioare* sunt și ele compuse din organe. Pe când însă la indivizi organele sunt formate din grupe de celule, la aceste asociații ele sunt compuse din grupe de indivizi, specializați în vederea îndeplinirii în comun a unor anumite funcțiuni.

De acì dar se naște nevoia *diviziunii muncii*, ceea ce produce o *diferențiare* și o *specializare* tot mai pronunțată între indivizii cari compun o asemenea unitate organică superioară. Cu cât specializarea indivizilor e mai desvoltată și mai rațional aplicată, cu atâta organele ce ele le formează sunt mai perfecționate și mai apte de a scoate toate foloasele din resursele ce le oferă mediul de traiu; cu atâta dar și șansele de biruință a întregului în lupta pentru existență sunt mai mari. In seria animală se cunosc tot felul de asemenea asociații, dela simple colonii până la statele complicate ce le formează unele specii ca albinele, furnicile, termitele, etc.

Această formare de unități organice superioare, organizate prin asociarea indivizilor specializați în vederea diferitelor funcțiuni, este dar una din armele mari, pe cari natura le-a creat prin selecțiune, pentru a înlesnì mai bine organismelor biruința în lupta pentru existență și progres.

Mai bine ca toate organismele, însă, a știut omul

— grație inteligenței sale și simțului social înnăscut într'însul (omul este de la natură un animal social «ξῶον πολιτικόν») — să se folosească de această armă puternică, formând prin asociație unități organice mai înalte, spre a duce cu forțe superioare și mai rațional utilizate lupta pentru realizarea țelurilor existenței sale pe pământ. In lupta cu greutățile mediului natural de traiu, această armă a fost pentru omenire de un imens folos, căci i-a asigurat biruința și a pus-o în stare să tragă pentru existența și desvoltarea ei foloase încomparabil mai mari din resursele sale.

De îndată însă ce a apărut o asemenea armă puternică, natura, în virtutea puterii ei de a selecționà, a silit, sub pedeapsa suprimării, pe toate ramurile omenirii s'o adopte și să se grupeze — după afinitățile lor de neam și ale intereselor lor vitale — în asemenea asociații. Acestea au fost dar primele impulsuri pentru formarea începuturilor societății umane — fără de cari noi astăzi nici nu ne mai putem închipuì existența omenirii — și cari au luat apoi treptat o desvoltare tot mai mare, începând de la simple asociațiuni de indivizi—adică dela vieața de «Turmă» în care trăià omul primitiv, horde, triburi, etc. — și ajungând până la popoare, națiuni, state, confederațiuni de state ș. a. m. d.

Intre aceste asociații de oameni, astfel formate, s'a stabilit însă îndată, ca și între indivizi, o mare concurență, fiecare dintre ele căutând să profite de slăbiciunile alteia spre a-i ocupà locul în natură. Tocmai această concurență sub toate formele ei — care merge până la luptele cele mai crude de exterminare — le-a

făcut să ajungă la enorma desvoltare, unde le vedem astăzi; aceasta, deoarece, fiecare din aceste asociații e nevoită *să se organizeze* tot mai bine, pentru ca, cu forțele naturale de cari dispune, să poată desvoltă *maximul de energie vitală* în lupta pentru existență.

Organizarea acestor asociații nu se poate însă dobândi decât pe baza principiului mecanic *al economiei forțelor,* spre a se obține astfel cu minimul de efort maximul de rezultat; aceasta nu se realizează însă decât printr'o *specializare* și *diviziune a muncii* cât mai intensă, între indivizii din cari se compune asociația.

Și diviziunea muncii însă, ca să-și dea maximul ei de efect, trebue să fie aplicată astfel, ca fie care individ să fie ales după aptitudinile sale naturale și să fie pus în stare de a contribuì cu maximul și optimul de de energie de care dispune, astfel ca, din conlucrarea lor în mod armonic și fără risipă, să reiasă ca rezultat final maximul de energie vitală pentru asociație.

In societățile primitive, această selecțiune a indivizilor după aptitudinile lor — care este baza întregei organizări — o face natura singură, având ca regulator nevoia de a perfecționà tot mai mult organismul spre a puteà învinge în lupta pentru existență. In societățile desvoltate și ajunse la un grad de cultură mai înaltă, sarcina de a face selecțiunea indivizilor și a pune pe fiecare la acel fel de muncă prin care poate da el maximul și optimul pentru comunitate, e lăsată însă în seama unui organ special care este «*Statul*». Acesta are funcțiunea de a dirige și coordonà activitatea tuturor organelor, armonizând-o și subordonând-o trebuințelor

întregului organism, spre a se puteà astfel obține maximul de energie prin colaborarea lor.

Acest organ, care guvernează activitatea întregului organism — popor sau națiune, — este acel care are a îndrumà evoluțiunea sa spre progres, veghind la mănținerea și crearea unor permanente stări de echilibru între forțele interne de desvoltare ale asociației și forțele contrarii ale mediului său de traiu; el intervine ca *factor conștient*, atât pentru sporirea continuă a energiei vitale a organismului printr'o organizare tot mai perfectă, cât și pentru punerea ei în valoare în lupta pentru existență și progres, adică pentru realizarea aspirațiunilor ce decurg din firea acelui organism — popor sau națiune — arătându-i calea pe care să păsească pentru acest scop.

Dela gradul de perfecționare și dela capacitatea acestui organ — adică a Statului — care întrupează voința de a trăì și de a se desvoltà mai departe a întregului organism, depind șansele de izbândă în lupta continuă, pe care natura a impus-o și acestor asociațiuni complexe de oameni, ca și oricărei alte ființe organice.

Un minunat model, pentru o asemenea organizare perfecționată și bine adaptată în vederea luptei pentru existență și progres, ni-l oferă însuș corpul omului: cu cea mai perfectă specializare a elementelor sale—adică a celulelor și organelor ce-l compun—în vederea funcțiunilor pentru cari sunt destinate, cu coordinarea lor pentru o colaborare armonică în vederea unui scop comun și cu crierul ca organ central, care dirige și guvernează activitatea întregului organism.

Principiul corelațiunii organelor și lupta între diferitele

părți ale organismului în vederea economiei forțelor în cursul desvoltării ontogenetice, pot servì asemenea ca modele de regulatoare și pentru desvoltarea organismului social.

Se pare în adevăr că natura, în înțelepciunea ei, împinge prin selecțiunea naturală evoluția organismului social la aceleași forme de organizare la care ea a împins și organismul animal, până ce a ajuns la organizarea cea mai perfecționată pe care o prezintă corpul omului. Și una și alta sunt guvernate de aceleași principii de desvoltare.

4. Cultura ca armă de luptă și ca factor al evoluției popoarelor.

Oricât de departe s'ar merge cu organizarea forțelor naturale ale indivizilor cari compun o asociație — un popor sau o națiune — pentru a obține din ele, pe baza principiului economiei forțelor, maximul de energie vitală pentru acest organism, se ajunge totuș la o limită, la care, orice nouă combinare a acelorași forțe nu mai poate da o nouă sporire a energiei finale. Ajuns acì, o nouă sporire a energiei finale nu mai e posibilă, decât dacă e posibilă și o nouă sporire a puterilor naturale ale indivizilor, ca elemente din cari e compus întreg organismul social. După cum deci vitalitatea unui individ depinde de starea organelor sale și a celulelor ce le compun, tot astfel și vitalitatea popoarelor — ca unități organice superioare — depinde de starea în care se găsesc elementele din cari se compun ele, adică indivizii.

La începutul acestui studiu am arătat însă că însușirile naturale ale omului sunt capabile încă de o mare desvoltare și că el dispune încă de un însemnat capital de *forțe latente* și *predispoziținni firești*, cari, puse în condițiuni favorabile, pot ajunge la o mare desfășurare. Pentru ca vitalitatea întregului organism să meargă crescând, trebue dar ca, paralel cu organizarea tot mai perfecționată a societății, să se desvolte tot mai mult și energia individului, ca element constitutiv al unității superioare din care face parte și de valoarea căruia depinde gradul de energie al întregului. Aici tocmai începe rolul cel mare al organului conducător, care guvernează întregul organism social; căci el, grație conștiinței ce o are de nevoile societății și grație puterii de care dispune, poate influență mersul natural al evoluției, prin crearea de condițiuni speciale, cari să favorizeze desvoltarea acelor puteri ale individului de cari societatea are mai mare nevoe pentru propășirea ei, și să oprească desvoltarea pornirilor rele din individ.

După cum grădinarul, prin cultură și selecțiune artificială, poate scoate din plantele sălbatice rasse nobile, desvoltând și punând în evidență calitățile lor ascunse și combătând defectele, tot astfel și societatea — în interesul propriei ei propășiri — trebue să tindă a înnobilă pe individ prin desvoltarea calităților și forțelor sale latente. Ceea ce selecțiunea naturală — prin acțiunea ei severă, însă inconștientă și lentă — a putut realizà în lumea animală și vegetală și în societățile umane primitive, o fac societățile moderne constituite în state — potrivit gradului lor de civilizație — prin

Cultură și *selecțiune intenționată*, în mod conștient și accelerat. De graba, seriozitatea și perspicacitatea ce o depun ele în rezolvirea acestor probleme, depinde gradul de energie vitală pe care sunt capabile să-l desvolte în orice moment și deci sorții de reușită în lupta continuă pentru existență și progres. O bună organizare dar a unei societăți — popor, națiune, stat, etc. — cere înainte de toate înălțarea cât mai multă a individului, spre a-l face cât mai apt pentru a-și îndeplini rolul său—nu numai ca o parte dintr'o mașină, ci ca ființă superioară și conștientă — în comunitatea de vieață din care face parte.

După gradul de desvoltare al popoarelor, sau statelor ce le formează ele, fiecare și-a creat o serie de instituțiuni, cari urmăresc scopul de a cultivà și formà individul, de a-i desvoltà și pune în evidență puterile sale fizice, intelectuale și morale și de a-l prepară ca bun cetățean, adică de a-l face apt să-și îndeplinească cât mai bine rolul de colaborator conștient în comunitatea din care face parte. Totalitatea acestor instituțiuni și rezultatele pe cari le produc ele, pentru desvoltarea armonică a însușirilor fizice, morale și intelectuale și pentru înălțarea firii indivizilor cari compun un popor, constituesc *Cultura* acelui popor. Bazată pe știință, artă și educațiune, cultura constitue ultima armă și cea mai puternică, care, sporind necontenit energia vitală, conduce popoarele la biruință în lupta pentru existență și la realizarea aspirațiunilor lor spre progres. Ca și știința, ea trece din generație în generație și, prin acumulare, constitue un capital prețios pentru progresul unui popor.

Cultura, lucrând asupra individului — pe care-l formează și-l înobilează, pătrunzând adânc în firea sa — e pe cale de a devenì organică și ca atare transmisibilă — cel puțin ca predispoziție — prin ereditate; de aceea un popor cu o cultură mai veche — dacă aceasta nu e prea specializată și anchilozată într'o singură direcție, astfel încât să altereze puterea sa de adaptațiune și dacă nu intervin alte cauze cari-i slăbesc puterea sa de rezistență — e mai bine armat în lupta pentru existență decât un popor tânăr, care e la începutul desvoltării sale culturale. Cine a călătorit pe coastele Mediteranei, a putut ușor să capete impresia transmisibilității predispozițiilor culturii prin ereditate, recunoscând în locuitorii Insulelor Golfului de Napoli — cu toată mizeria în care se găsesc astăzi — trăsăturile fine și alurile nobile, perfecționate printr'o veche cultură, ale vechilor locuitori ai anticei Greciei Mari.

Fiecare popor, pe orice grad de desvoltare s'ar află el, are însușirile sale sufletești, specifice și originale, cari-l disting calitativ de alte popoare. Ele se manifestă: printr'o concepțiune specială și mai mult sau mai puțin diferită a noțiunilor fundamentale de bine, frumos, dreptate, etc., printr'o serie de porniri și aptitudini speciale ș. a. m. d. Oricât s'ar desvoltà aceste însușiri speciale prin cultură și oricât ar fi ele de înfluențate prin educațiune, știință și artă, ele continuă a rămâneà și în evoluțiunea lor specifice și originale. *Cultura unui popor face dar parte din firea sa, ea este națională,* în opoziție cu știința, care urmărind adevărul — unul și acelaș pretutindeni —

este universală. Tocmai în această specificitate a însușirilor unui popor și a originalității culturii ce o poate produce el, stă importanța cea mare a *formării statelor pe baze naționale ;* căci numai în această formă poate geniul unei națiuni ajunge la maximul de desvoltare, spre a-și afirmă voința de a trăi și a progresă, și a da totodată — ca unități ale unui organism și mai înalt — maximul de tribut pentru asigurarea perpetuării și progresului omenirii pe pământ, adică pentru satisfacerea marilor țeluri pe cari natura le-a impus eternelor lupte ale lumii organice pe această planetă.

5. Mediul de traiu ca factor al evoluției popoarelor. — Civilizația. — Formarea statelor naționale.

In expunerea de până acuma am urmărit modul cum s'au desvoltat puterile elementare ale organismelor și s'au organizat între ele până au ajuns a formă acele arme atât de puternice, ca știința și cultura, de cari se servesc popoarele în lupta lor pentru existență și progres. Nu am examinat însă mai de aproape factorul principal care provoacă această desfășurare de forțe, adică Mediul de traiu, spre a ne da seama de influența sa asupra evoluției organismelor și în special a popoarelor.

La începutul acestui studiu am arătat că, prin mediul de traiu al unui organism, înțelegem totalitatea condițiunilor în cari se desfășură viața acelei ființe. Me-

diul de traiu al unui popor e dar format: 1) de țara locuită de el, cu totalitatea condițiunilor naturale ce o caracterizează *(Mediul geografic, Mediul natural)*; 2) de țerile și popoarele cu cari vine el în contact, direct sau indirect *(Mediul politic)*; 3) de raporturile care se stabilesc între indivizii sau categoriile de indivizi cari compun acel popor *(Mediul social)*; 4) de produsele propriei sale activități, atât în domeniul culturii materiale, cât și al celei sufletești *(Mediul cultural)*; și 5) de orice alt agent care poate aveà o influență oarecare asupra vieții și desvoltării acelui popor *(Mediul universal)*.

Mediul de traiu, astfel constituit, influențează deci necontenit, prin agenții sei, vieața și desvoltarea unui popor; aceasta, atât prin foloasele ce i le oferă existenței sale — și pentru care organismul său trebue să se adapteze în mod special pentru a puteà profità de ele — cât și prin greutățile ce i le opune și în contra cărora trebue să se apere și să le biruească. In amândouă cazurile dar, mediul silește organismul acestui popor să-și desvolte și să-și organizeze puterile de cari dispune, astfel încât să poată face față acestor două serii de cerințe ale sale. Cu cât un popor reacționează mai bine și mai repede în această privință, cu cât dar puterea sa de adaptațiune — adică plasticitatea organismului său — e mai mare, cu atâta și șansele sale de reușită sunt și ele mai mari. Mediul este dar un continuu stimulent, care, prin agenții săi, provoacă în fiecare moment în organismul unui popor o nouă desvoltare de forțe și o nouă organizare a lor, spre a-i puteà satisface ce-

rințele sale ; prin aceasta dar mediul devine factorul principal al progresului unui popor.

Cu cât mediul de traiu este mai variat și cerințele sale sunt mai multiple, cu atâta și puterile a căror desvoltare o provoacă el în organismul unui popor sunt mai variate și mai mari și cu atâta vieața în intregime a acelui popor este mai intensă și mai desvoltată. Acest adevăr este atât de evident și general, încât — bazați și pe concluziile la cari am ajuns mai înainte — am puteà formulà chiar următoarea lege : *Energia vitală a unui popor stă în raport direct cu aptitudinile sale naturale, cu puterea sa de adaptațiune și cu varietatea cerințelor mediului său de traiu.*

Dacă însă mediul are o influență atât de mare asupra desvoltării unui popor, împingându-l spre progres, apoi și poporul — în tendința sa naturală de a-și asigurà condițiuni de traiu tot mai prielnice — are o influență din ce în ce mai covârșitoare asupra mediului, pe care caută a-l modificà necontenit, combătându-i puterile cari-i sunt vrăjmașe și desvoltând pe cele cari-i sunt favorabile vieții și propășirii sale. Astfel: în *Mediul natural*, poporul caută, prin toate armele pe cari și le-a creat în lupta sa pentru existență, a îndulcì asperitățile și a face cât mai accesibile avantajele ce acesta i le oferă pentru existența sa; în *mediul politic*, el caută a se organizà pentru o apărare cât mai bună în contra dușmanilor și pentru a trage cât mai multe foloase dela popoarele și țerile cu cari vine în contact ; în *mediul social*, caută a regulà cât mai bine raporturile dintre indivizii și categoriile de indivizi din cari e alcătuit, spre a puteà desvoltà prin organizarea forțelor

lor maximul de energie vitală; în *mediul cultural*, el caută a creă cât mai multe instituțiuni, atât pentru creșterea bogățiilor materiale — și mai cu seamă pentru sporirea puterilor de producție ale pământului pe care-l locuește, — cât și pentru sporirea puterilor fizice, intelectuale și morale ale indivizilor și pregătirea lor în vederea funcțiunilor ce au a le îndeplini în vieața socială ș. a. m. d.

Cu modul acesta, între un popor și mediul său de traiu se stabilește o nouă serie de infinite raporturi, din ce în ce mai intime și mai complicate, cari toate provoacă o modificare neîncetată a mediului și o ameliorare a condițiunilor sale de traiu. In vederea acestor modificări — cari constituesc tot atâtea terenuri de luptă — poporul se organizează din ce în ce mai mult și-și creează organe speciale, a căror perfecționare depinde de gradul de desvoltare la care a ajuns el pe treapta progresului. Acest adevăr e atât de evident, încât putem formulă regula generală că: *După starea de perfecționare a mediului de traiu al unui popor, se poate recunoaște gradul de desvoltare pe scara progresului al acelui popor.*

Starea de perfecționare a mediului de traiu — și în special a țerii pe care o locuește — cu totalitatea instituțiunilor prin cari se manifestă ea, este dar un product al activității unui popor și constitue ceea ce numim *Civilizația* acelui popor—sau a acelei țeri[1]).—

[1]) «O țară civilizată» este opusul unei «țeri sălbatice», după cum un «om civilizat» este opusul unui «om barbar»; și într'un caz și în altul e vorba de o înobilire prin cultură, care transformă o stare primitivă în una înaintată. — Civilizația este colectivă, pe când cultura este individuală, și devine colectivă numai prin însumarea indivizilor cari o posedă și gradul de desvoltare la fiecare din ei.

Gradul ei de desvoltare evoluează paralel cu gradul de desvoltare al poporului care a produs-o. Bazată mai mult pe știință, tehnică, și artă, civilizația nu face parte, ca cultura sufletească, din firea poporului care a produs-o, însă poartă totuș stampila originalității spiritului său.

Să urmărim dar în linii generale cum au evoluat—în desvoltarea generală a popoarelor—raporturile dintre acestea și mediul lor de traiu, ce forme a luat lupta dintre popor și mediu și cum au ajuns apoi popoarele a-și transformă, prin cilivizație, mediul lor natural într'un aliat, pentru lupta ce au a o duce inainte pentru existența lor și progres.

La popoarele, cari se găsesc încă pe o treaptă inferioară de desvoltare, lupta cu cerințele mediului este foarte grea, așà că ele, adeseori, pentru a nu dispăreà cu totul, sunt silite prin selecțiunea naturală a adaptà —ca și animalele—chiar organismul fizic al indivizilor cari le compun. Așà sunt d. ex. unele popoare primitive nordafricane, cari, prin schimbarea bruscă a condițiilor de traiu ale mediului—cari provocau o mortalitate foarte mare—au fost silite a se adaptà la cel mai curios fel de vieață, al flămânzirii îndelungate, și cari, firește, au fost reduse prin aceasta la o vieață cu totul rudimentară. Alte popoare primitive, cari trăesc prin pădurile veșnice, au fost silite a se adaptà — cu câte sacrificii?—la mușcăturile șerpilor veninoși ș. a. m. d.

Un mijloc mai comod pentru a evità aceste greutăți —și care reprezintă o armă foarte răspândită în seria animală — sunt *Migrațiunile*, pe cari unele specii le întreprind, părăsind cu totul habitatul lor, pentru a

evită greutățile unui mediu sau pentru a profită de avantajele mai mari ale unui mediu nou.

Unele specii de animale — ca d. ex. speciile de paseri migratoare, diferite specii de pești, etc. — deși nu părăsesc definitiv habitatul lor, întreprind însă numai migrațiuni periodice, în anumite anotimpuri sau la anumite vrâste, spre a evită astfel pericolele ce tocmai în aceste epoce le prezintă mediul lor și a profită de avantajele temporale ale altor medii.

Și popoarele s'au servit de această armă în lupta lor pentru existență, mai cu seamă în epocele de copilărie ale omenirii, când pământul nu erà atât de populat și se găsiau încă suprafețe întinse neocupate. Astfel așà zisele popoare primitive, cari astăzi se mai găsesc refugiate numai prin câteva insule sau localități izolate, nu reprezintă decât părți din acele popoare mari, cari silite de modificarea condițiilor de traiu ale mediului pe care-l locuiau—ca d. ex. schimbarea climei, apariția unor dușmani mai bine dotați, lipsa de hrană provocată prin îmmulțirea prea tare a propriei populațiuni față de resursele limitate ale acelui mediu, etc., —au putut să scape prin migrațiuni în aceste localități izolate cu condițiunile de traiu mai favorabile. Tot astfel migrațiunile popoarelor din timpurile istorice, cunoscute sub numele de „năvălirea barbarilor", nu sunt decât tot astfel de migrațiuni, provocate prin schimbarea condițiunilor de traiu.

Intr'un stadiu de desvoltare ceva mai înaintat al popoarelor, *Vieața nomadă* — care nu e alt ceva decât tot acele migrațiuni periodice pe cari am văzut că le fac diferite specii de animale—erà o stare gene-

rală a vieții lor; și aceste migrațiuni le făceau în acelaș scop, pentru a profită de foloasele ce le oferă unele medii în anumite anotimpuri și a scăpă în acest timp de greutățile sau pericolele altora. Chiar migrațiunile ce le fac astăzi periodic: Laponii după turmele lor de Reni, pescarii din Norvegia, Scoția etc. după bancurile de Harengi sau de Bacalao *(Gadus Morrhua)* pe la Islanda și Terre-Neuve, și chiar ciobanii noștri ducând turmele lor de oi la pășunat din Carpați spre balta Dunărei și înapoi, etc., toate aceste așà zise «*Transhumanțe*» nu sunt nici ele alta decât resturile acestor migrațiuni periodice și ale vieții nomade din trecut, sau ale vieții pe care o duc și astăzi popoarele din stepele înalte ale Asiei, etc. Prin aceste migrațiuni multe popoare primitive au scăpat dela o peire sigură sau cel puțin dela degenerare.

Migrațiunile însă, deși constituesc o armă comodă și un mijloc de salvarea existenței unor popoare primitive prin evitarea luptei directe cu greutățile unui mediu, ele sunt totuș legate de atâtea alte greutăți, încât formează o piedică mare în desvoltarea lor mai departe spre progres; de aceea chiar și vieața nomadă a dispărut de mult la popoarele mai înaintate.

Pentru ca un popor să-și poată desfășurà în întregime puterile sale și a evoluà spre progres, *el trebue să aibă înainte de toate un teritoriu al său propriu*, pe care să-l locuească în permanență și ale cărui resurse să și le facă cât mai ușor accesibile satisfacerii nevoilor sale, prin cultura materială sau civilizația ce o produce pe dânsul.

La popoarele stabilite pe un teritoriu propriu și deci

mai înaintate în cultură, lupta pentru existență — cel puțin întru cât privește greutățile naturii — devine tot mai ușoară. Pe de o parte, grație energiei vitale cu mult mai mare pe care sunt capabile a o desvoltà — printr'o organizare tot mai perfecționată a forțelor lor și printr'o desvoltare tot mai mare a puterilor intelectuale ale individului cu ajutorul culturii sufletești, — pe de altă parte, grație perfecționării tot mai intense a mediului, aceste popoare — prin ajutorul culturii materiale — au găsit mijlocul, prin știință și tehnică, de a birui greutățile naturii fără a mai fi silite să-și schimbe prin adaptațiuni profunde constituția organică a indivizilor din cari se compun, ori să emigreze sau chiar să ducă numai viața nomadă. Ele nu mai au nevoe dar să-și schimbe organismul după cerințele mediului, ci, cu ajutorul culturii materiale acumulate pe același pământ și al științei și tehnicei, schimbă ele singure mediul natural după cerințele organismului lor.

Această ușurare a luptei în contra naturii pune dar pe aceste popoare în stare să-și poată conservà mai bine caracterele lor organice moștenite și să se desvolte mai departe pe baza însușirilor lor caracteristice, păstrându-și astfel *individualitatea* lor.

Perfecționarea mai departe a organismului acestor popoare, devenite prin stabilirea lor pe un toritoriu propriu stăpâne pe grăutățile naturii, nu le nimicește nici ea individualitatea lor, ci din contra, le-o pune tot mai bine în evidență. Și aceasta se afirmă cu atât mai mult, cu cât legăturile dintre popor și teritoriul ocupat de el devin mai întinse și cu cât tovărășia de interese și de luptă cu greutățile aceluiaș mediu strânge tot

mai mult raporturile dintre indivizii cari-l compun. Calea progresului—după legile biologice—nu aduce dar pe un popor, cum s'a afirmat adeseori, spre perderea acelora din însușirile sale firești cari constituesc *naționalitatea* sa – adică spre o egalizare generală a culturii tuturor popoarelor, — ci din contră, spre afirmarea și desvoltarea ei mai departe pe această cale. Cât de mare e acest adevăr, se poate vedeà și din faptul că, chiar în cuprinsul aceluiaș popor, propășirea pe cale culturală accentuează adeseori diferențieri naționale cari devin tot mai profunde, putând provocà chiar și separarea acestui popor în mai multe ramuri distincte sau chiar în state deosebite. Istoria ne arată în această privință destule exemple chiar între popoarele europene.

Pentru ca un popor însă să-și poată desfășura toate puterile de cari e capabil, spre a-și creà maximul de condițiuni favorabile existenței sale pe teritoriul pe care s'a stabilit, și pentru ca, pe de altă parte, un teritoriu să poată ajunge a da maximul de avantaje pentru vieața acelui popor, trebue ca legăturile între acestea să devină tot mai intime, astfel în cât *să ajungă a formà la un loc o unitate indestructibilă.* Forma cea mai perfectă, prin care se poate realizà această unitate, este *crearea unui stat național, care să închege într'o organizațiune unitară întreg poporul cu întreg teritoriul ocupat de dânsul.*

După cum însă un popor este un product rezultat din influența mediului său de traiu — și în special al mediului natural, adică al teritoriului ce-l ocupă — asupra însușirilor sale naturale, tot astfel și teritoriul său este un product rezultat din activitatea culturală

și civilizatorie a poporului care-l locuește asupra naturii sale primitive. Această continuă și îndelungată influență reciprocă dintre popor și teritoriul său, *dă întregei unități astfel formate — adică statului național — o individualitate specială, cu caractere bine definite și distincte* de ale altor popoare cu statele ce le formează ele.

Un *stat național* reprezintă așà dar o unitate organică, compusă din 3 organe fundamentale: 1) *Poporul,* cu totalitatea aptitudinilor moștenite dela strămoșii săi și desvoltate prin selecțiune în lupta sa pentru existență în mediul special în care s'au desfășurat și care le-a fasonat după cerințele sale; 2) *Teritoriul* cu totalitatea condițiunilor naturale ce-l caracterizează și 3) *Capitalul cultural,* adică totalitatea instituțiunilor de cultură materială și sufletească, create de activitatea acestui popor pe teritoriul său.

Energia vitală a acestei unități organice superioare astfel formată, numită *Stat național*, este dar un produs rezultat din desvoltarea, organizarea și conlucrarea tot mai intimă a puterilor acestor 3 principali componenți ai acestui organism.

Dela modul cum poporul — care reprezintă elementul conducător al acestei unități — știe să desvolte și să întrebuințeze această energie, depinde viitorul acestui organism și puterea cu care va fi el în stare să-și afirme voința sa de a trăi și a progresà în veșnica luptă pe care natura i-a impus-o s'o ducă. Această voință însă trebue să fie în concordanță cu țelurile mari ale naturii, fiind limitată de legile ei, pe cari poporul nu le poate călcà decât cu riscul perderii existenței sale. Un popor, în adevăr — ca și indivizii

din care se compune — este o ființă conștientă, înzestrată cu puterea de a gândi și a voi, adică de a hotărî singur de soarta sa. Această libertate de a hotărî o are însă numai pentru a recunoaște cari anume sunt nevoile și aspirațiunile, cari decurg din firea statului pe care-l formează și din rostul existenței sale, și pentru a organizà și întrebuințà energia sa vitală pentru realizarea acelor nevoi și aspirațiuni. A pornì însă pe altă cale, decât cea pe care aceasta o indică, este a expune întregul organism la peire, căci altfel natura își reintră în drepturile ei spre a-și realizà singură țelurile ei superioare.

Tocmai această libertate aparentă a popoarelor, de a-și alege singure — fără alte considerații — calea pe care s'o urmeze în evoluția lor, a fost aceea care le-a ademenit pe multe din ele să-și risipească energia pentru realizarea unor aspirațiuni de mărire, cuceriri și alte asemenea aventuri, cari nu decurgeau din nevoile lor firești și cari, la urma urmelor, din această cauză le-au fost fatale. Asupra învățămintelor ce le pot trage din aceste fapte acei cărora le este încredințată greaua sarcină de a conduce popoare sau state, cred că nu mai am nevoe să atrag atenția. Istoria ne dă în tot cazul destule exemple, atât de soarta statelor cari și-au risipit puterile în războae pentru cuceriri fantastice, cât și de ce s'a ales de pe urma enormelor sacrificii de vieață omenească făcute de marile genii militare, ca Dariu, Alexandru cel Mare, Napoleon I, etc.; ea ne învață totodată că politica trebue să urmărească realizarea necesităților naturale ale evoluției ci nu fantaziile de cuceriri aventuroase ale conducătorilor statelor, oricât de geniali ar fi ei.

6. Evoluția statelor și rolul lor în evoluția omenirii.

a. Statele omogene.

Din cele arătate până acum, s'a putut vedeà că forma sub care popoarele pot să desvolte maximul de energie vitală este crearea de state naționale în limitele teritoriului ocupat de ele. Aceste state naționale, astfel formate, din teritoriu, popor și capitalul cultural produs de ele, reprezintă forma optimă de organizare, în care geniul unui popor se poate desfășurà spre a da maximul de contribuție pentru omenire. Statele naționale sunt dar totodată organele elementare ale unei unități organice superioare, «*Omenirea*», având ca atare anume funcțiuni de îndeplinit și îndatorirea să conlucreze în mod armonic — după principiul economiei forțelor — pentru realizarea țelurilor superioare ale existenței ei pe pământ. Dreptul de existență al unui asemenea stat se justifică dar, în primul rând, prin contribuția pe care el este în stare s'o dea pentru realizarea țelurilor superioare ale vieții omenirii. Aceste țeluri sunt: crearea și utilizarea cât mai perfectă a cât mai multor posibilități de vieață pe toată suprafața globului, pentru a asigurà o desfășurare cât mai întinsă a neamului omenesc și o perfecționare a sa cât mai mare prin cultură și civilizație.

S'a mai văzut apoi că, cu toată libertatea aparentă ce o are un stat de a hotărî asupra viitorului său, aspirațiunile sale nu pot fi realizabile decât dacă decurg din nevoile sale firești și sunt în concordanță cu

rostul său în natură, adică cu țelurile superioare ale vieții omenirii.

Din istoria omenirii, noi știm însă că vieața statelor este limitată. Ca ori și care altă ființă organică, și statele au ciclul vieții lor; ele se nasc, trăesc și dispar. Cu tot numărul mare de popoare, pe cari ni-l arată Etnologia că populează planeta noastră, noi știm că astăzi suprafața globului este împărțită numai în aproximativ 50 de puteri politice sau state. Tot restul, nu au ajuns încă la o desvoltare suficientă pentru a formà state proprii; sau statele pe cari le-au format s'au prăbușit, și ele au căzut sub dominațiunea altor popoare. Multe popoare au dispărut chiar înainte de a fi ajuns a se stabilì pe un teritoriu propriu.

Cari sunt dar cauzele acestor apariții și dispariții de state și cât e de lungă vieața naturală a unui stat? sau de ce factori depinde durata ei?

Intru cât privește **nașterea statelor,** noi am arătat în cele precedente, că popoarele, silite prin greutățile luptei pentru existență — care prin selecțiunea naturală le amenință cu dispariția — caută a-și perfecționà organismul lor din ce în ce mai mult, până ajung la această formă de state naționale, care le permite desvoltarea maximului de energie. Statele naționale se nasc dar prin acea pornire internă pe care o simte un popor bine înzestrat dela natură — și care pornire apare ca o voință neînfrânabilă — de a-și desfășurà toate puterile latente concentrate în ființa sa, spre a-și îndeplinì misiunea pe care natura le-a destinat-o pe pământ ; ele sunt dar împinse de acelaș *nisus formativus*, care dă impulsul desvoltării germenului din

sămânța organismelor, când găsește condițiunile favorabile de a se desvoltà.

Cari sunt însă cauzele **dispariținii statelor?** Este oare în adevăr — după cum s'a afirmat adeseori de unii filozofi și scriitori politici — lupta pentru existență care ar condamnà în mod fatal pe toate statele mici să fie înghițite de cele mari?

O asemenea susținere — în forma în care s'a făcut — nu poate fi bazată pe legile biologice; cei ce au emis-o nu au fost naturaliști, deprinși cu judecarea fenomenelor biologice, ci oameni politici, cari, pentru a susține o teză, caută argumente comode din toate domeniile, fără a fi în stare să le aprofundeze. Dacă în adevăr, după teoria lui Darwin, legile biologice ar împinge fatal la dispariția celor mici, atunci continentele ar fi trebuit de mult să fie populate numai cu câteva specii mari, ca Lei, Tigri, Elefanți, iar mările cu Balene, Rechini, etc. Cine aprofundează însă rostul vieții pe pământ știe că, în realitate, astăzi tocmai aceste specii mari sunt mai amenințate cu dispariția— cum au dispărut dejà cea mai mare parte din speciile mari de Cetacee, Foce, Proboscideele cele mari, ca Dinoterium, Mastodonii și Mamuții, toate Reptilele gigantice, etc. — și că atât mările, cât și continentele sunt populate cu o înfinită varietate de specii, dela cele mai simple la cele mai superioare. Fiecare din aceste specii — oricât de mici ar fi ele — servesc pentru a se puteà utilizà toate posibilitățile de vieață ale mediului și au astfel un rol mare de îndeplinit în desfășurarea vieții pe pământ.

Acelaș lucru e și cu popoarele. Fiecare popor, cât

de mic, dacă e dotat cu o energie vitală suficientă, își are rostul său, are o funcțiune specială de îndeplinit în desfășurarea vieții omenirii pe pământ. Micul popor al Eschimoșilor d. ex., deși e un popor primitiv, el totuș — printr'o perfectă adaptațiune la mediu — îndeplinește greaua misiune de a populà Tundra și Regiunile înghețate și a întinde astfel viața umană până prin ghețurile polare, unde popoarele mari civilizate nu pot străbate. Tot astfel nenumăratele mici popoare cari locuesc prin mediile cele mai extreme din toate părțile globului — ca d. ex. toate acele popoare sălbatice din pădurile veșnice din centrul Africei sau din Brazilia, sau cele din Savana africană, din țara de foc, etc., — toate acestea, deși pe o treaptă de înferioritate absolută, îndeplinesc rolul de a întinde viața omenească până și prin regiunile unde condițiunile de traiu sunt cu totul imposibile pentru orice alt popor, și deci contribuesc la realizarea marilor țeluri ale luptei omenirii pe pământ.

Teoriile istoriei naturale, bine pricepute și aplicate, nu condamnă dar statele mici în mod fatal la dispariție și nici nu e nevoe a scoate pe om din domeniul acestor cercetări sau a recurge chiar la supranatural pentru a dovedì contrariul, căci legile biologice singure dovedesc dreptul lor la viață, când îl au în adevăr.

Cu toate acestea, și statele — ca și orice altă ființă organică — se prăbușesc și dispar în adevăr, iar cauzele acestor dispariținni sunt interesante de cercetat, atât fiindcă ne permit să vedem mai bine adevăratul rost al vieții lor, cât și fiindcă putem să tragem câteva învățăminte foarte prețioase pentru prezent. Cauzele

acestea sunt de 3 feluri: 1) Cauze naturale, adică ele mor, după ce și-au trăit viața, prin îmbătrânire și slerirea puterilor; 2) mor prin propriile lor greșeli de conducere, când adică nu-și înțeleg rostul și risipesc puterile, întrebuințându-le în alte părți în loc să le sporească și să le facă productive; și 3) mor sugrumate cu forța de alte state mai puternice. In acest din urmă caz însă — dacă e un popor tânăr și viguros și dacă nu i s'a distrus prea mult organismul și capitalul său cultural — poporul găsește puterea de a se reculege și a-și reface statul, sub o formă oarecare, când o ocazie favorabilă i se prezintă. In acest caz e dar numai o dispariție provizorie, căci natura, care dispune de timp, își urmărește cu tenacitate țelurile ei.

Cele mai multe state dispar prin moarte naturală, adică prin slăbirea forțelor și insuficiența lor de a mai putea birui greutățile mediului de trai; și aceasta se aplică tot atît de mult la statele mari cît și la cele mici.

Cauzele acestei slăbiri a forțelor unui stat pot fi căutate la toți cei trei componenți ai săi, adică la țară, la popor și la capitalul său cultural:

1) Intru cât privește *Țara*. Dacă d. ex. condițiile naturale se schimbă brusc —din cauze cosmice sau altele— și țara devine nelocuibilă sau neproductivă, puterea întregului stat slăbește și poate duce la desființarea sa. Dispariția bancurilor de pește dela o coastă locuită de un popor de pescari, dispariția vânatului din țara unui popor de vânători, distrugerea fertilității câmpiilor prin schimbări de climă sau a regimului natural al apelor, prin vulcani, prăbușiri, cutremure, etc.; apariția unor epidemi sau epizootii ș. a. m. d., toate acestea pot fi simțite

ca adevărate calamități naționale — istoria economică ne dă exemple destule — și pot reduce întreg poporul la o vieață rudimentară sau chiar să-l silească la părăsirea totală a teritoriului. Firește că prăbușirea statului e apoi consecința inevitabilă.

2) *Nimicirea capitalului cultural*, fie el de natură materială—ca toate acele bunuri dobândite prin munca multor generații pentru perfecționarea mediului și ameliorarea condițiunilor de traiu, — fie el de natură ideală — ca toate acele bunuri morale cari regulează raporturile dintre oameni, înobilează pe individ și susțin vieața morală care dă energia poporului; — și aceasta poate duce de asemenea la aceleași calamități, cari pot provocà chiar prăbușirea întregului stat. Poporul Massailor d. ex., care ducea o vieață relativ prosperă, ca crescători de vite în regiunea marilor lacuri africane, a fost redus la o vieață cu totul rudimentară, când epizootii grozave le-au distrus cârdurile de vite, adunate și crescute prin munca multor generații ca un capital de cultură materială. Vechea Mesopotamie, țară mănoasă dintre Tigru și Eufrat, s'a pustiit împreună cu vechea ei civilizație, de când soldații Impăratului Iulian, la 313 d. H., au distrus instalațiile de irigație. Acelaș lucru cu țara Aztekilor în Mexico și țara Inkașilor în Peru, cari au fost de transformate de Spanioli în pustietăți, din cauza canalizațiilor pe cari le-au distrus, ș. a. m. d.

Pentru efectele nimicirii acelor bunuri ideale, cari formează capitalul de cultură morală, nu mai e nevoe să citez exemple, căci istoria ne arată cum, din cele mai vechi timpuri, statele cele mai mari s'au prăbușit din această cauză, atunci când luxul și desfătarea au

tocit simțul datoriei și au înlocuit vechile tradiții de muncă, dreptate și onestitate, cari conduceau viața cumpătată, dar energică, din trecutul acelor popoare.

3) Cauzele principale însă ale slăbirii puterilor unui stat trebuesc căutate la elementul său de căpetenie, adică la *Popor*. Sunt cauze naturale, cari rezidă chiar în firea poporului, și sunt cauze artificiale provocate de o rea conducere. Intru cât privește cauzele naturale, noi știm, înainte de toate, că gradul de energie la care poate să ajungă un popor este limitat prin desvoltarea la care sunt capabile să ajungă însușirile sale firești, adică puterile elementare ale indivizilor cari compun acel popor. Istoria ne arată o întreagă serie de popoare mari, cari au desfășurat odinioară o mare energie, producând o însemnată cultură și civilizație, și apoi s'au oprit, deoarece puterile lor au ajuns la limita desvoltării și nu mai sunt capabile de o nouă desfășurare. Despre Statul chinez de astăzi, d. ex., se susține de unii că ar fi o dovadă vie despre aceasta, deși realitatea pare a fi că acestui harnic popor—care pare a se află încă într'un stadiu de reculegere -- îi este rezervat încă un mare viitor. Alte popoare, ca d. ex. aproape întreaga rassă neagră, s'au oprit la cultura epocei fierului, până unde au ajuns prin propriile lor puteri. Altele în fine, ca Papuanii din Noua Guinee, locuitorii Țerii-de-foc, Botocudii din Brazilia, Peruanii și Equadorienii, etc., s'au oprit la epoca pietrei și—prin propriile lor puteri — nu mai sunt capabili să ajungă mai departe.

Sunt însă și popoare mai bine dotate dela natură — ca cele din neamul arian, — ale căror puteri sunt

capabile de o mare desfășurare, și totuș ajunge un moment că puterile elementare ale indivizilor — ca constituția fizică, tenacitatea și puterea de rezistență, puterea de reproducție, puterea de adaptare, inteligența, simțul moral, simțul social, etc. — slăbesc, așà că întreg organismul nu mai e capabil de a desvoltà energia de care au nevoe pentru a-și îndeplinì rostul lor pe lume. In aceste cazuri se vorbește de «degenerarea rassei». Oricari ar fi însă cauzele cari produc aceste fenomene de senilitate, poporul trebue în mod fatal să decadă și statul să se prăbușească.

Sunt în fine state, unde, deși indivizii și-au conservat toate puterile neatinse, totuș ele nu mai sunt capabile de progres. Acestea sunt state ale căror puteri interne sunt paralizate în mod artificial: fie çă aceste puteri sunt anchilozate într'o organizare prea veche, ce nu mai poate corespunde nevoilor timpului; fie că ele se paralizează reciproc prin lupte în mediul social intern, între naționalități, clase, categorii de interese, etc., sau prin anarhie ; fie că energia vitală, în loc de a fi întrebuințată pentru satisfacerea adevăratelor nevoi, se risipește în lupte inutile de cucerirea sau subjugarea altor popoare și satisfacerea ambițiilor imperialiste, etc. Și în toate aceste cazuri, provenite din greșeli grave de conducere și organizare, statul e condamnat la prăbușire—la o moarte prematură —; căci natura nu tolerează risipă de forțe, ci cere ca toată energia să fie întrebuințată pentru satisfacerea marilor ei țeluri, a propășirii omenirii pe pământ.

Din toate acestea se poate vedeà dar:

1) Că statele naționale — la popoarele ajunse la un

oarecicare grad de desvoltare — se nasc din necesitatea organică de a-și găsi forma de organizare, care să le permită desfășurarea mai departe a tuturor puterilor lor, spre a-și puteà îndeplini funcțiunea lor de organe ale omenirii, ameliorând și utilizând cât mai perfect toate posibilitățile de traiu ale teritoriului pe care-l ocupă și satisfăcând astfel țelurile ei superioare pentru îmmulțirea și propășirea neamului omenesc pe pământ.

2) Că vieața statelor naționale este limitată la timpul cât puterile lor, ajunse la maximul de desvoltare, sunt capabile de a desvoltà o energie vitală suficientă pentru a îndeplinì această funcțiune ca organe ale omenirii.

3) Că slăbirea puterilor organelor fundamentale cari compun statul național — teritoriu, popor, capital cultural — atrage după sine prăbușirea statului și decăderea poporului.

b. **Statele eterogene.**

In cele de până acuma ne-am ocupat numai de statele naționale — omogene, — ca unități organice, pe cari le-am văzut că reprezintă forma cea mai prielnică pe care au găsit-o popoarele mai înaintate pentru a-și îndeplinì rolul lor de organe ale omenirii, având funcțiunea de a da o întindere cât mai mare vieții și propășirii ei pe pamânt. In afară de statele naționale, cari formează *unități organice*, mai sunt însă și alte state, compuse din mai multe popoare sau fragmente de popoare, cari formează la un loc numai o *unitate politică;* e vorba firește numai de popoare adevărate, cu pretențiuni la o vieață proprie națională, și nu de popoa-

rele de rassă inferioară — cum sunt d. ex. Țiganii la noi — sau de micile fragmente neînsemnate — cum sunt Evreii, Armenii, Lipovenii, etc. — și orice alți immigranți, cari se contopesc cu poporul dominant din statul în care trăesc.

Pe când statele naționale însă sunt o creațiune naturală — născută din mersul natural al evoluției omenirii spre progres — statele eterogene sunt o creațiune artificială, cari-și au fiecare explicarea istorică a necesității care le-a creat, dar al căror viitor depinde de modul cum vor fi ele în stare să-și mai poată îndeplini mai departe funcțiunea de organe ale omenirii, adică să dea maximul de tribut pentru țelurile ei. Spre a ne puteà da dar seamă de dreptul la existență și de durata vieții acestor state, e nevoe, mai înainte de toate, ca o cercetare mai amănunțită să ne arate pentru fiecare din ele: 1) necesitățile cari le-au creat și întru cât acele necesități mai persistă și 2) energia pe care sunt ele capabile s'o desvolte ca state asfel formate, și energia pe care ar fi în stare popoarele din cari se compun ele s'o desvolte într'o altă organizare.

Spre o mai comodă cercetare, am împărțit aceste state în 3 categorii, cari trebuesc examinate fiecare separat: 1) Statele formate prin cucerirea altor state sau popoare mai mici — sau prin alipirea acestora într'un alt mod — de către un stat mai mare; 2) Statele mici, compuse din fragmente de alte popoare — cum sunt d. ex. așà zisele state tampoane, sau statele dela gurile fluviilor mari, etc. — create numai în vederea unor interese de politică generală trecătoare

și 3) statele compuse din mai multe popoare sau fragmente de popoare, cari conviețuesc pe acelaș teritoriu, unite între ele în vederea satisfacerii în comun a unor interese identice — politice, economice, de apărare, etc., — însă bazate pe respectul reciproc și garantarea drepturilor lor naționale. Să le examinăm dar pe fiecare în parte:

I. Caracteristica statelor din prima categorie este subjugarea unui sau mai multe popoare mai mici — sau fracțiuni de popoare — de către un popor mai mare, care — după raporturile nivelului de putere și cultură dintre ele — le impune, mai mult sau mai puțin, anume sarcini, precum și felul său de vieață și cultură. Intru cât privește *starea materială*, popoarele subjugate, în unele state, sunt tratate ca popoare cucerite și atunci ele stau foarte rău, trebuind să muncească pentru cuceritor; așà sunt d. ex. popoarele de prin colonii, popoarele cari au fost subjugate de Turci, etc. In alte state însă sunt tratate pe picior de egalitate cu poporul dominant și pot dar să se bucure și de o vieață materială prosperă — câteodată mai prosperă chiar decât a conaționalilor lor cari formează state libere, — cum erau d. ex. unele din popoarele vechei monarhii austriace.

Interesele cuceritorului fiind de a trage cât mai mari foloase pentru sine din bogățiile țerii cucerite, din puterea de muncă a acelor popoare, din capacitatea lor de apărare contra dușmanilor statului, etc., el are și interesul să caute — după gradul său de cultură — de a pune în valoare acele bogății prin lucrări tehnice și investiții costisitoare și de a înălța

nivelul poporului prin instrucție, printr'o bună administrație și justiție, prin întreținerea ordinei sociale, apărarea teritoriului ș. a. m. d. Toate acestea, firește, profită însă și cuceritului și ridică și la el nivelul general cultural, atât al țerii, cât și al poporului, cel puțin întru cât privește desvoltarea aptitudinilor sale pentru producerea bunurilor economice.

In schimb însă, poporul dominant are tot interesul de a înăbuși la popoarele subjugate orice desvoltare a acelor însușiri specifice naționale, cari constituesc individualitatea lor etnică și cari dau adevărata bază a progresului și energiei unui popor; aceasta firește, fiindcă, dând naștere unei culturi naționale diferită de cea oficială a statului, duc în mod fatal la diferențieri și la tendințe separatiste, adică slăbesc puterea statului înăuntru și în afară. Incercări de desnaționalizare și asimilare prin școale, armată și tot felul de instituțiuni publice, sau prin mănținerea în stare de inferioritate — ca în vechea Rusie, — prin alcoolism, ignoranță, etc. în clasele de jos ale populației; încercări de pervertirea simțului național, fie prin religie, fie prin deviarea sa spre afaceri lucrative sau chiar prin corupție, persecuție, etc., la clasele de sus și la intelectuali; acestea și multe altele sunt mijloacele obișnuite pentru a înăbuși în germene orice aspirație la o vieață națională.

Dacă poporul subjugat este dintr'o rassă inferioară, el nu poate rezistă contra acestor mijloace și-și perde individualitatea sa, dispărând încetul cu încetul spre a fi înlocuit de poporul cuceritor ; dacă e însă un popor bine dotat și cu puterile sale elementare nealterate, atunci toate acele măsuri — cari, cel mult, fac câteva

victime în clasa de sus — provoacă o reacțiune puternică; atunci, încetul cu încetul, din rezervoriul mare de energii al poporului, apar treptat tot mai mulți apostoli oțeriți pentru a duce lupta pentru deșteptarea națională. O asemenea luptă, pentru trezirea acelor forțe latente, cari constituesc puterile specifice ale organismului și individualitatea unei națiuni, odată pornită, nu mai poate fi apoi oprită prin nici un mijloc artificial: e ca o primăvară, care trezește de odată pornirea spre desvoltare a puterilor germinative din toate semințele aflate într'un pământ roditor, spre a da naștere la o nouă viață. Ea se manifestă mai întâiu printr'o luptă pentru dreptul de a participà la administrația și conducerea statului și ajunge apoi în curând la o luptă pentru dreptul la viața națională și crearea unui stat separat.

Poporul cuceritor, pentru a nu se slăbì prea mult puterea statului și a-l expune dușmanilor din afară, e silit mereu la concesiuni și compromisuri și pe terenul cultural; și acestea accentuează și mai mult diferențiarea între populațiuni, până ajunge la un moment când separațiunea e inevitabilă. Concede statul dela sine recunoașterea completă a drepturilor naționale a popoarelor ce-l compun, atunci ele pot continuà să mai formeze încă pentru un timp un stat, unindu-se pe baza altor interese comune (cum ar fi fost d. ex. în Ungaria, dacă legea naționalităților dela 1868 s'ar fi aplicat sau cum ar fi în statele federative de azi). Dacă însă el nu se poate hotărî la o asemenea concesiune radicală, atunci prăbușirea întregului stat e fatală; căci dacă înăbușirea artificială a vieții naționale a acestor

popoare continuă, ea este o paralizare a forțelor lor și deci o slăbire a energiei totale a acestui stat; iar dacă vieața națională se desvoltă, cu toată această înăbușire, forțele statului se paralizează prin luptele dintre naționalități și energia sa se micșorează proporțional. In orice caz dar puterea statului slăbește din ce în ce mai mult, așà că la prima complicațiune internațională bazele sale se clatină.

Evoluția viitoare dar a acestor state duce în mod fatal — după legile progresului omenirii — la desfacerea lor în state naționale. Așà sau desfăcut în state naționale — adică în unitățile organice din cari erau compuse — toate imperiile mari vechi create prin cuceriri, și așà se vor mai desface și cele ce aŭ mai rămas sau cari se vor mai creà din nou; căci natura urmărește țelurile ei mari cu perseverență, fără a se lăsà incomodată în opera ei de timpul, mai mult sau mai puțin îndelungat, de care e nevoe pentru a-și restabilì drepturile.

II. Interesele politice ale marilor puteri, a căror influență se întinde peste tot globul, le-a făcut să creeze în mod artificial diferite state mici, fie ca state tampoane — pentru a puteà evità mai bine fricțiunile directe între ele, cari pot duce la conflicte armate — fie pentru a neutralizà gurile marilor fluvii și a le ferì de o influență unilaterală, fie pentru a-și elimină un obiect de discordie asupra unui teritoriu asupra căruia au mai mulți pretenții ș. a. m. d. (ca exemple Belgia, Luxemburg, etc.). Ele au ales peutru acest scop fragmente din alte popoare — după cum le convenià mai bine intereselor lor — și, dându-le numele geografic al pro-

vinciei pe care o locuesc, fără ca aceasta să aibă vreo legătură cu naționalitatea popoarelor, au creat din ele state.

Toate aceste state sunt creațiuni artificiale, căci de fapt ele nu au un interes propriu de existență, și fiecare popor duce numai viața materială comună cu statul din care face parte, pe când viața culturală o are comună cu conaționalii săi din alte state. Astfel fiind, puterea de apărare a acestor state în contra dușmanilor din afară nu provine din desvoltarea forțelor lor proprii — cari firește sunt insuficiente, — ci numai din sprijinul și interesul la existența lor a celorlalte state. Viața lor, ca state, este dar trecătoare, ca și necesitatea politică care le-a creat. Pe acestea, dar, evoluția le duce în mod fatal la desfacerea lor în state naționale și—conform principiului economiei forțelor — la alipirea fragmentelor de popoare de trunchiurile din cari și-au luat naștere; aceasta cu atât mai mult, cu cât această alipire reprezintă forma de organizare, în care aceste fragmente de popoare pot să-și desfășure mai bine forțele lor, spre a da maximul de contribuție țelurilor luptei omenirii.

III. Statele din a treia categorie sunt cele ajunse pe o treaptă mai înaltă a evoluției, cum ar fi d. ex. Elveția. Popoarele din cari se compun ele au toată libertatea de a-și desvoltă viața lor culturală națională și — dacă sunt fragmente din alte popoare mai mari — de a duce viața culturală comună cu poporul din care și-au luat naștere. Ele nasc tocmai din nevoia ca mai multe fragmente de popoare, cari locuesc pe același teritoriu, să găsească un mod de viață, bazat pe

respectul reciproc al individualității și drepturilor lor naționale. Statul, astfel format, le unește dar pe toate terenurile unde au interese comune — politice, administrative, judiciare, economice, militare, etc. — și lasă liberă desvoltarea fiecăruia pe terenul culturii sale naționale. Chiar dacă interesul general cere câteodată și mici concesiuni reciproce pe terenul național, ele ajung în totdeauna la o înțelegere; căci, prin acestea, nu naționalismul adevărat — fecund și creator — este atins, ci mai mult numai acele excrescențe sterile, provenite din exagerarea naționalismului și cunoscute sub numele șovinism, xenofobism, etc., cari constituesc o pedică a propășirii unui popor și de cari o națiune cultă caută a se scăpà cu bucurie.

Aceste state dar, astfel constituite, sunt singurele dintre statele eterogene cari îndeplinesc o funcțiune reală și durabilă pentru omenire; aceea de a găsì baza unei conlucrări în armonie — în loc de a se sfășià reciproc și a-și paralizà puterile—a mai multor popoare cari locuesc amestecate pe un teritoriu comun și de a le garantà desvoltarea lor pașnică — unul lângă altul,— urmând fiecare pornirilor și aspirațiunilor sale firești. Ele dar, cu toată aparența contrarie, nu sunt o creațiune artificială, ci formarea lor răspunde la o necesitate a mersului normal al evoluției și au deci dreptul la vieață și mai departe. Mai mult încă, ele reprezintă totodată și un ideal, către care mersul natural al evoluției împinge pe toate acele fragmente de popoare cu pretenție la o vieață proprie, cari conviețuesc pe un teritoriu comun, spre a-și puteà garantà desvoltarea mai departe și păstrarea individualității lor naționale.

c. Statele federative și Confederațiunile de state.

Din cele de până acum am văzut că mersul general al evoluției omenirii — în tendința sa spre găsirea unei stări de echilibru între popoarele ce o reprezintă — duce la reorganizarea tuturor acelor state eterogene, bazate pe cuceriri și pe interese politice trecătoare, și la formarea de state naționale de către acele popoare, cari, locuind singure pe un teritoriu propriu, dispun de o energie suficientă pentru a îndeplini țelurile ei superioare. Acest drept natura îl dă atât popoarelor mari, cât și celor mici, cu singura condiție, să fie capabile de a desfășură forța și energia necesară pe teritoriul ce-l ocupă.

Dacă însă cultura națională și civilizația desvoltată de un popor mic, însă capabil, poate prin originalitatea ei aduce contribuțiuni însemnate — și câte odată chiar neîntrecute — la progresul omenirii, în multe privințe totuș, un popor mare are avantaje importante asupra celor mici. Mai cu seamă întru cât privește desvoltarea culturii materiale, ca de ex. mijloacele de perfecționarea și ameliorarea condițiilor mediului natural, mijloacele de apărare contra dușmanilor, producțiunea și distribuțiunea bunurilor economice, etc. și în general tot ce constitue așà zisa activitate civilizatorie a statului; pentru toate acestea munca e cu atât mai lesnicioasă și rezultatele cu atât mai mari, cu cât întreprinderea e așezată pe o bază mai largă.

Cum ţelul evoluţiunii este perfecţionarea şi cum organizările nu sunt decât mijloace în vederea acestui scop, este evident că evoluţiunea mai departe a statelor tinde la găsirea unor forme de organizare, care să permită popoarelor, atât desvoltarea culturii lor ideale pe baze naţionale cât şi desvoltarea culturii materiale pe baze mai largi. Dacă dar interesele materiale sau cele de apărare naţională etc. o cer, statele naţionale — şi mai cu seamă cele mici — odată formate, pot încheiă între ele tot felul de convenţiuni, legà alianţe, creà ligi şi orice fel de alte legături sau organizări, prin cari şi-ar puteà totodată asigurà mai bine conservareà existenţei şi aspiraţiunilor lor.

Formele de organizare însă — găsite până astăzi— cari garantează mai bine ajungerea acestor scopuri sunt:

1) *Confederaţiunea de state,* în care mai multe state libere stabilesc o legătură organică între ele, având un guvern central pentru anumite ramuri de activitate publică — politica externă, apărarea naţională, etc.— şi păstrându-şi absolută libertate pentru toate celelalte. Legăturile acestor state între ele s'ar puteà comparà cu cele stabilite prin *Carteluri* în vieaţa economică, şi

2) *Statele federative*, în cari legăturile dintre statele componente sunt mai intime — contopindu-se toate într'un singur stat, — iar vechile state îşi conservă organizarea autonomă numai pentru un număr mai mic de chestiuni de gospodărie internă. Legăturile acestor state între ele ar corespunde mai mult celor stabilite prin *Trusturi* în vieaţa economică.

Desvoltarea acestor nouă forme de state—care reprezintă un mare progres — este abiă la începutul ei și le este rezervată încă o mare desfășurate în viitor, ea reprezentând noua stare de echilibru, către care este împinsă organizarea statelor în viitoarea evoluție a omenirii. O nouă formă, care pare a se ivì acuma cu «*Liga națiunilor*», ar fi firește — dacă va fi bazată pe respectarea și apărarea drepturilor fiecăruia — un pas și mai înaintat în această direcție; rămâne să vedem numai modul cum se va concretizà ea.

Toate aceste legături dintre statele naționale — sub orice formă s'ar face ele sau orice organizare li se va da, pentru a puteà fi conforme cu legile biologice ale progresului și deci durabile — nu se vor puteà însă niciodată întinde până la confundarea vieții și culturii naționale cu aceea a unui alt popor; căci aceasta aduce cu sine în mod fatal slăbirea energiei vitale a poporului și deci dezarmarea sa în lupta pentru existență. Un popor, ale cărui însușiri firești cari constituesc naționalitatea sa sunt înăbușite, și se lasă a fi silit să ducă vieața culturală și lupta pentru aspirațiunile unui alt popor, decade pentru totdeauna — oricât ar fi el de altfel de viguros — într'un fel de sclavie morală, care-l duce la degenerare și la perderea existenței. Numai vieața națională, bazată pe o cultură proprie, înalță pe un popor și-i dă tăria să-și afirme dreptul la existență — prin modul cum își îndeplinește misiunea superioară față de omenire — și să-și apere statul, oricât de mic ar fi el, în lupta pentru vieață și progres.

d. Statele coloniale. Insemnătatea lor pentru evoluția omenirii și pentru răspândirea culturii și civilizației.

La începutul acestui studiu, tratând despre popoare, am arătat că evoluția unui organism — popor, stat, națiune—poate fi concepută ca o serie infinită de stări de echilibru cari se succed una alteia, provenite din lupta continuă dintre mediul intern și cel extern. Considerând omenirea întreagă ca un asemenea organism, vedem că ea, după ce s'a format ca atare prin îmmulțirea speciei *Homo sapiens* pe pământ și s'a împărțit în mai multe popoare — de o energie vitală, manifestată prin gradul lor de cultură neegală—a găsit—în lupta pentru lățirea și propășirea ei — una din aceste stări de echilibru în formarea acelor „*State politice*", în cari un popor mai înaintat subjugă pe altele, pentru a le impune cultura sa și a le forță să ducă lupta pentru realizarea țelurilor și aspirațiunilor sale. Unele dintre popoarele subjugate, însă, cari erau dela natură mai bine dotate, desvoltându-și treptat puterile și individualitatea lor-- și putând duce astfel singure cu mai mult succes lupta pentru existență—s'au început a se emancipà; atunci o nouă stare de echilibru a trebuit să fie creată între popoare, și aceasta s'a găsit prin formarea „*Statelor naționale*" pe teritoriul ocupat de fiecare popor.

Noi am arătat însă că și în aceste state naționale, atât poporul, cât și mediul de traiu, evoluând necontenit și influențând mersul evoluției, echilibrul creat devine iarăș nestabil, așà că atunci nevoia găsirii unor nouă stări de echilibru se impune mereu.

Cea mai mare schimbare se petrece în mediul social al acestor popoare, unde, din cauza îmmulțirii prea repezi a populațiunii, condițiunile de vieață se îngreuează cu atâta mai mult, cu cât perfecționarea mediului—și în special producția hranei și a altor bunuri economice — nu merge crescând paralel în aceeaș măsură. Unul dintre mijloacele pentru evitarea acestor dificultăți și pentru crearea unor nouă stări de echilibru a fost găsit în *Emigrarea* spre țerile mai puțin populate, din cari astăzi nu au mai rămaș însă decât acelea în cari condițiunile naturale de vieață sunt cu mult mai grele. Aceste emigrări, de astădată, nu se mai fac însă ca în epocele primitive, când un întreg popor părăsià habitatul său pentru a-și alege un alt teritoriu mai convenabil; acum ele se mărginesc numai la acel plus de populațiune, care, nemai putându-și satisface nevoile de vieață în vechiul teritoriu, e silit să plece în alte țeri.

Un exemplu recent, foarte instructiv, pentru nevoia acestor emigrațiuni, ni-l oferă Germania, unde, populațiunea crescând în 45 ani (de la 1871 — 1916) de la 41.058.000 milioane la 68.000.000 locuitori, au ajuns să emigreze anual câte 173.000 oameni. De îndată ce s'a organizat însă o industrie mare, anume pentru a se da o ocaziune acestui plus de populație ca să-și poată agonisì vieața în țară, emigrările au scăzut la 22.231 suflete (în 1890) și au rămas la această cifră; căci, în această epocă, comerțul exterior german, urcându-se de la 6 miliarde mărci la 22.54 miliarde anual, le asigură cu îndestulare și acì câștigul vieții.

Crearea grabnică însă a acestei industrii improvizate, fără de a aveà toate condițiile naturale de producție

în țară, a făcut necesară aducerea din toată lumea a materiilor prime (pentru 5.393 milioane M în 1913) și a hranei lucrătorilor ei (pentru 3.077 milioane M); aceasta a adus însă și nevoia creării unei enorme flote comerciale (în 1913 au intrat în porturile germane 89.328 vase cu pavilion german și 26.600 vase streine) și a unei flote de războiu corespunzătoare, pentru apărarea acestei din urmă. Războiul actual a dovedit că toată această oprire artificială a procesului natural al emigrărilor, adică concentrarea într'un teritoriu a unei populații mai mari decât este el capabil s'o întreție din propriile resurse, eră din multe puncte de vedere și o slăbire a statului.

Tot atât de instructive exemple ne oferă și Italia, unde populația, crescând mai mult decât resursele teritoriului ei pot s'o întrețină, e nevoită să emigreze în alte țeri pentru a-și câștigà vieața; și tot astfel e cu Anglia, etc. Acesta e un proces natural al unei națiuni viguroase, care, în loc de a recurge la mijloace artificiale pentru a oprì creșterea populației și în loc de a importà prea multe alimente și a-și crește mizeria în țară, preferă să permită o emigrare sistematizată a plusului de populație, spre a populà cu neamul ei părți nouă de pe suprafața pământului.

Nu tot astfel pot fi judecate însă emigrările din Ungaria și Galiția, țeri cari exportă alimente și totuș exportă și oameni. Acì nu e un proces natural, ci o politică nesănătoasă națională și economică, care, continuată, nu poate duce decât la descompunerea și prăbușirea statului.

Acest plus de oameni dar, din țerile cari începuseră

a se suprapopulà, înarmați cu știința și cu mijloacele tehnice ale patriei lor, pornesc spre țerile transoceanice, slab populate însă cu condiții naturale grele, constrâng acolo încetul cu încetul pe poporul băștinaș de rassă inferioară să muncească după prescripțiile sale și, învingându-l, caută apoi să modifice tot mai mult acel mediu natural dificil și să creeze condiții favorabile de vieață.

Astfel se nasc „*Statele coloniale*“, unde poporul băștinaș de rassă inferioară face munca fizică, iar poporul imigrat de rassă superioară munca intelectuală și organizarea ei. Incetul cu încetul, poporul de rassă superioară înlocuește pe cel de rassă inferioară, care se retrage tot mai mult spre locurile cu condiții naturale extreme —unde poporul dominant deocamdată nu se mai poate stabilì și astfel statele coloniale se transformă încetul cu încetul în „*State naționale*“ ale poporului imigrat, cu o clasă de muncitori fizici din populația autohtonă.

Fragmentele de popoare de rassă superioară emigrate în colonii, desvoltându-se acì mai departe într'un mediu de traiu special, îmmulțindu-se și amestecându-și sângele prin încrucișări, își formează după un număr de generații o individualitate proprie, mai mult sau mai puțin distinctă de a poporului din care și-au luat naștere, astfel că constitue o *Națiune* separată.

Cu modul acesta, prin înlocuirea rasselor inferioare de pe alte continente cu fragmentele emigrate ale popoarelor din rassele superioare, cari ajung a constituì acì state naționale, omenirea perfecționează mediul de traiu din nouă teritorii—creând nouă posibilități de vieață în acele țeri—și realizează astfel tot mai mult țelurile ei,

de a lăți necontenit vieața omenească pe suprafața globului, cât și de a o perfecționă prin cultură și deci de a pune stăpânire tot mai completă pe întreaga suprafață a pământului.

Istoria lățirii popoarelor de rassă albă asupra întregului glob ne este cea mai bună ilustrație pentru modul cum omenirea străbate încetul cu încetul pretutindeni, pentru a răspândì și perfecționà vieața ei pe pământ prin migrațiuni și colonizări.

Pornind la un moment dat din Europa — după unii (Biedenkap) din regiunile nordice ale Mării Baltice, după alții (Klaatsch și Hauser) din părțile locuite de *Homo aurignacensis*, din care probabil și-ar trage originea Arienii — a ajuns până în India anterioară și în tot Sudvestul Asiei, închegându-se acolo în diferite popoare, cari au populat acele regiuni formând statele cele mai vechi. De acolo au pornit iarăș treptat spre Europa diferite ramuri în diferite epoce, formând de o parte popoarele mediteranee, iar de alta cele centrale și cele nordice *(Homo mediterraneus, Homo europaeus* și *Homo alpinus)*. Acestea s'au întins acì încetul cu încetul, populând întreg continentul, amestecându-se între ele, cât și cu popoarele autohtone și formând astfel diferitele popoare, din cari apoi unele au putut a se închegà în state.

Prin îmmulțirea mai departe a populațiilor însă, condițiunile de vieață devenind și în Europa mai grele —și cum știința și tehnica nu erau încă pe atunci ajunse la acel grad de dezvoltare ca să permită o exploatare mai intensă a bogățiilor solului și o sporire mai considerabilă a producției lor — diferite popoare au

început a trimite coloniști spre țeri nouă, pentru a găsì putința agonisirii mai ușoare a vieții. Aceste emigrațiuni nu au mai pornit însă deodată, în massă, ca cele vechi, ci numai strecurându-se încetul cu încetul. Incepându-se sub formă de comerț—la care popoarele navigatoare au început a se dedà încă de pe timpul vechilor Cretani și apoi Fenicieni, Greci, Romani, Cartageni, etc., — ele au luat proporții tot mai mari, până ce în timpurile mai recente Spaniolii, Portughezii, Genovezii, Venețienii, Vikingii, Normanii, Olandeziii, Englezii, Hanseații și mai în urmă Francezii și Germanii au pornit treptat la asemenea colonizări mai sistematice. Ei au început mai întâiu a se așezà în alte țeri spre a înlesnì schimbul de producte, luând pentru produsele lor mai perfecționate mărfurile brute ale diferitelor popoare. Din acestea apoi s'au format *coloniile comerciale* din porturile transoceanice, cari, numai cu încetul, au străbătut și interiorul țerilor spre a organizà și producția.

După această *infiltrațiune prin comerț*, care a format primul pas al colonizărilor de fapt, abià cu mult mai târziu au urmat ocupațiile militare, cari au permis o colonizare mai sistematică, dând încetul cu încetul naștere la formarea de popoare și state coloniale.

Desvoltarea mai departe a dus apoi pe unele din aceste state astfel formate la emanciparea lor de statele de cari depindeau și la crearea de *state independente naționale* — cu un substrat autohton — bazate pe desvoltarea mai departe a firii caracteristice a poporului dominant, astfel cum s'a modificat și s'a format el în condițiile speciale ale noului mediu de traiu din aceste țeri.

O ochire generală asupra statelor din celelalte continente ne permite să vedem diferitele stadii ale mersului procesului acestei evoluții. Astfel, avem astăzi: a) Simple colonii de comercianți, agricultori, industriași, etc., ca d. ex. Germanii din Chile, din S-ta Catharina (Brazilia), Italienii de pe coastele Africei, etc.; b) Colonii făcând parte integrantă din organismul statului dominat și administrate prin funcționari de ai săi, ca d. ex. Siberia, coloniile germane, coloniile olandeze, etc.; c) State cu o administrație parțială proprie, numită însă de statul dominant, uneori chiar și cu un suveran propriu, d. ex. Indiele, Egiptul și cea mai mare parte din coloniile engleze; d) State cu o administrație proprie, având o libertate de acțiune mai mare, însă tot depinzând până la un oarecare grad de statul dominant, ca d. ex., Australia, Canada, etc.; și e) State independente — mai mult sau mai puțin naționale — emancipate cu totul de statul de care depindeau, d. ex. fostele colonii spaniole și portugheze din America de Sud, Mexicul, Statele Unite ale Americei de Nord, etc.

Urmărind dar mersul acestor evoluțiuni a statelor, care se formează pe suprafața pământului și care de fapt reprezintă luarea ei treptată în stăpânire de către popoarele mai înaintate—în special a celor din rassa albă,—vedem că factorii principali sunt cultura și civilizația pe care aceste popoare sunt capabile să o desvolte. Popoarele celorlalte rasse, mai mult sau mai puțin dotate—constituite sau nu în state—se țin în această luptă până la oarecare limită și îndeplinesc în acest timp un rol în desvoltarea omenirii; după aceasta însă, puterile lor nemai fiind capabile de o nouă desvoltare,

se opresc în loc, cum s'au oprit d. ex. vechea civilizație a Egiptenilor, a Inkasilor din Peru, a Aztecilor din Mexic, etc. și cum pare că e pe cale a se oprì acum străvechea civilizație—bazată pe o cultură cu totul originală—a Chinezilor. In mod fatal dar aceste popoare rămân pe o treaptă inferioară—la nivelul culturii pe care o reprezintă și a civilizației pe care au creat-o și deasupra căreia nu se mai pot urcà—și, de îndată ce un popor de o rassă mai înaltă găsește mijlocul de a pătrunde, spre a se instalà pe teritoriul lor și a le perfecționà mediul de traiu cu mijloacele sale de civilizație superioare, ele sunt silite să-i cedèze locul. Ele mai continuă apoi cel mult a mai îndeplinì un rol inferior, în această nouă organizare, care le condamnă la perderea individualității lor și deci la o treptată dispariție ca popor.

Cu modul acesta dar, pentru omenire, întreaga suprafață a globului devine un imens câmp de irigație, prin ale cărui canaluri se scurge mereu un lichid fertilizànt—cultura și civilizația, — care caută a pătrunde pretutindeni, a schimbà fața țerilor pe cari le atinge și a o ridicà la un nivel cât mai înalt. Producătorii acestui lichid sunt însă numai anume popoare, iar din concurența între ele rezultă o perfecționare tot mai mare a calității sale și deci a puterii sale fertilizante. Cultura dar, care prin originea ei e națională — făcând parte din firea și sufletul popoarelor cari o produc,— ajunge, prin acest mod de răspândire al produselor ei, universală. Aceste produse, ajunse pe terenuri favorabile din țeri îndepărtate de originea lor, încolțesc ca orice sămânță și dau naștere la nouă centre de producție culturală, spre a creà nouă civilizațiuni.

Cu ajutorul culturii și civilizațiunii dar — bazate pe știință, tehnică, artă și pe desvoltarea mai departe a tuturor acelor podoabe ale inteligenței omenești — omenirea caută a transformà întreaga suprafață a globului într'un *Paradis*, adică în locuri fertile, cu condiții de traiu prielnice, în cari să găsească cele necesare pentru existență, asemănătoare locului în care s'a desvoltat ea în copilăria ei și a cărui amintire i-o păstează fiecare popor în tradițiunile sale. Către această creare a Paradisului pe întreaga suprafață a pământului, în care omenirea să se poată desvoltà și perfecționà tot mai mult, o împing destinele ei naturale și, pentru aceasta, e nevoită să ducă eterna luptă, după marile legi care guvernează lumea organică și întreg universul.

7. Rolul popoarelor în vieața omenirii.

Din cele arătate până acum, s'a putut vedeà, că înmulțirea și răspândirea din ce în ce mai mare a speciei Homo sapiens — care, prin activitatea ei civilizatorie, amelioreză condițiunile de vieață și creează neîncetat nouă posibilități de traiu pe întreaga suprafață a globului — stabilește, între elementele la început izolate ale acestei specii, legături din ce în ce mai strânse, spre a formà din totalitatea lor o singură unitate organică superioară, «omenirea». Popoarele, ca elementele din cari e compusă această unitate, devin acuma organele ei, având fiecare a îndeplinì o funcțiune anumită în interesul întregului organism din care fac parte. Ele nu mai pot duce o vieață complet independentă unele de altele, trebuind de acum să con-

lucreze toate în mod armonic și să îndeplinească fiecare un rol determinat în lupta pentru realizarea țelurilor existenței omenirii pe pământ. Și între popoare dar, ca organe ale omenirii, se stabilește cu modul acesta — ca și între indivizi — nevoia diviziunii muncii, bazată pe specializarea în vederea rolului ce au a-l îndeplini, iar dela modul cum știe și poate fiecare să-și îndeplinească acest rol, depinde dreptul său de existență.

Se cuvine dar să analizăm ceva mai de aproape și această chestiune, spre a vedeà care anume e rolul popoarelor în evoluția omenirii și cum pot ele să-și îndeplinească mai bine această funcțiune. E cu atât mai necesar să examinăm și această chestiune, cu cât în capitolul următor al acestui studiu, rămânând să tratăm în mod special evoluția poporului român și să tragem liniile mari ale desvoltării sale în viitor, potrivit rolului pe care natura îl impune să-l îndeplinească, vom aveà nevoe de a stabilì legăturile naturale ale acestei chestiuni cu evoluțiunea popoarelor în general și cu rolul ce li se cuvine în vieața și evoluția omenirii.

Firește că, în linii generale, se poate zice că fiecare popor este dator să dea o contribuțiune cât mai mare pentru îmmulțirea, răspândirea și perfecționarea neamului omenesc pe pământ. In ce mod poate însă el realizà aceasta? căci concurența — care între popoare este cel puțin tot atât de grea ca și între indivizi — nu îngădue nici unuia de a ocupà un loc în natură fără de a-și îndeplinì rolul care-i revine în mod natural. Acest rol dar nu este facultativ, ci este determinat pentru fiecare popor, pe de o parte, de mediul de traiu

pe care-l locuește el, iar, pe de alta, de calitatea însușirilor sale firești și de gradul lor de desvoltare.

Cum suprafața pământului nu este uniformă și prezintă o infinitate de variațiuni ale mediului de traiu, cu condițiunile cele mai extreme de vieață, trebue ca fiecare popor, înainte de toate, să fie în stare a desvoltà, pe teritoriul pe care-l ocupă, cu condițiunile de vieață care-l caracterizează, maximul de activitate civilizatorie ce se poate, care să permită o îmmulțire, o răspândire și o perfecționare cât mai mare a vieții populației sale. Firește dar, că nu e vorba de acea activitate civilizatorie superficială a statelor cuceritoare sau a capitalismului modern, care, construind câteva orașe, căi ferate, fabrici etc. în vedereà exploatării unor bogății naturale, lasă restul țerii și populația autohtonă în starea în care au găsit-o. E vorba din contra de o civilizare profundă, ca fiecare părticică din teritoriu să fie pusă în stare prin munca și înțelepciunea poporului, desvoltată prin cultură și organizată, să dea maximul și optimul de foloase pentru vieața și propășirea sà, și prin aceasta deci și pentru a omenirii întregi.

Pentru a se puteà ajunge la un asemenea ideal, trebue, înainte de toate, ca fiecare popor să fie perfect adaptat la condițiile naturale de vieață ale țerii sale și să aibă totodată și elasticitatea necesară de a se puteà adaptà mereu la nouăle condiții ce i se creează: prin cerințele exterioare, prin starea generală a progresului civilizației lumii și chiar prin modificările provenite din propria sa activitate.

Intru cât privește condițiunile naturale, e știut că ele diferă dela o țară la alta și că fiecare are parti-

cularitățile ei speciale, cari o caracterizează și o disting de alte țeri chiar apropiate; la toate acestea poporul care o locuește trebue să fie perfect adaptat, spre a puteà trăi și desvoltà o civilizație, așà cum natura ei o cere. Nu ne gândim numai la mediile extreme cari impun condiții grele de vieață, la cari numai printr'o îndelungată și profundă adaptare, câștigată cu enorme sacrificii, s'au putut acomodà anume popoare—ca d. ex.: locuitorii pădurilor veșnice ecuatoriale adaptați la vieață în căldurile umede tropicale, Eschimoșii, Samoezii, locuitorii Țerii de Foc, etc., adaptați la frigurile și ghețurile polare ș. a. m. d.—cari deci rezolvă o problemă însemnată a omenirii, răspândind și perfecționând vieața ei până și în aceste regiuni imposibile. Dar chiar micile diferințe de: climă, orografie, hidrografie, faună și floră, distribuția apei și a vegetației, aproprierea de mare sau fluvii, condițiunile naturale sanitare, calitățile solului, bogățiile miniere, căile naturale de comunicație, vecinii, etc., apoi: densitatea populației, condițiile de hrană, raporturile stabilite dintre oameni, gradul general de civilizație al țerii, gradul de cultură al poporului, condițiunile de producția, distribuția și schimbul bunurilor economice ș. a. m. d.; toate acestea la un loc dau unei țeri o caracteristică specială și constituesc condițiuni speciale de vieață, la cari poporul trebue să fie perfect adaptat, atât pentru a trăi cât și pentru a-și puteà desfășurà puterile sale.

Fiecare popor, numai printr'o vieață și muncă îndelungată—legată de marile sacrificii pe cari le cere *Selecțiunea telurică*— a putut să-și acomodeze organismul său acestor condițiuni speciale, să-și reguleze vieața până

în cele mai mici detalii după cerințele mediului natural și să-și potrivească felul de muncă și al întregei sale activități, după felul bogățiilor naturale din această țară. Numai el, prin viața îndelungată pe acest teritoriu, a putut să-i afle toate tainele și, prin activitatea sa, să-i îmblânzească puterile vrăjmașe existenței sale și să-l facă rodnic. Afirmarea că poporul este un produs al mediului său natural este astăzi recunoscută ca un adevăr științific și poate fi completat cu alt adevăr, că: și mediul de traiu este un produs al poporului care-l locuește și care l-a modificat prin activitatea sa civilizatorie astfel, încât din primitivitatea aspectului țerii ajunge a nu mai rămâneà decât relieful pământului.

Intre popor dar și teritoriul său este o legătură organică indestructibilă ; fiecare părticică din acest teritoriu reprezintă totodată și o bucată din viața poporului, ba chiar din sufletul său ; căci munca și inteligența cheltuită de nenumărate generațiuni, pentru cultivarea pământului și a celorlalte bogății naturale și pentru perfecționarea lor în toate direcțiile, le-a legat pe vecie de sufletul său.

De aceea și sentimentul, care apare ca cel mai puternic în toată viața și felurile de manifestație ale unui popor, este cel al iubirii de țară, pe care el o numește «*Patrie*». De aceea dar numai poporul băștinaș — dacă e bine înzestat dela natură și e în deplinătatea puterilor sale — poate fi acela care va fi mai bine în stare să facă, ca, prin munca și inteligența sa, fiecare părticică din teritoriul său să fie pusă în stare de a da maximul și optimul pentru răspândirea și propășirea vieții omenești în acele locuri; căci numai el are pre-

gătirea necesară — printr'o continuă adaptare a organismului, minții și sufletului său — să aducă asemenea sarcină la îndeplinire.

Pentru a-și puteà însă îndeplini această îndatorire, trebue ca puterile și munca acestui popor să fie din ce în ce mai desvoltate și mai organizate. El trebue dar, în acest scop, înainte de toate să formeze pe teritoriul său un stat propriu, cu o organizare cât mai perfectă, care să-i permită desvoltarea unui maximum de energie vitală, atât prin desvoltarea și înălțarea tuturor însușirilor firești ale indivizilor ce-l compun și prin organizarea lor pe baza principiului diviziunii muncii, cât și printr'o utilizare cât mai perfectă a resurselor naturale ale terii. După cum un individ, pentru a-și puteà desvoltà puterile sale și a se apucà de muncà productivă, are nevoe de un adăpost sigur și de unelte, tot astfel și un popor are înainte de toate nevoe de un teritoriu propriu și de un capital de cultură materială și ideală, spre a-și puteà constituì în siguranță gospodăria sa — adică statul său, — care să-i permită să-și desfășure în liniște puterile spre o muncă rodnic ă.

Noi trăim însă într'o epocă de înaltă civilizație, datorită progreselor vertiginoase ale științei: pulsul vieții omenirii bate astăzi într'un alt tempo decât în timpurile trecute; grație medicinei epidemiile nu mai distrug întregi popoare; grație navigației perfecționate schimbul accelerat de mărfuri înlesnește traiul pretutindeni și împedică mortalitățile prin foamete; grație aplicărilor științei și organizării capitalului, producțiunea hranei și a celorlalte bunuri economice devine tot mai intensă și zilnic nouă izvoare de bogăție se pun în valoare ș. a.

m. d. Toate acestea fac ca populațiunile să crească astăzi în cu totul alte proporții — mărindu-și necontenit densitateă — și ca, acolo unde trece peste limita pe care poate s'o întrețină teritoriul, să caute a emigrà în țerile unde e mai rară ; ele se mișcă ca un lichid în vasele comunicante, căutând să ajungă pretutindeni la acelaș nivel. O nouă luptă se deschide dar astăzi și nouă probleme se impun popoarelor, fie pentru a puteà găsì mijloacele de a hrănì o populațiune mai numeroasă pe teritoriul lor, fie pentru a-și ferì propriul teritoriu de cotropiri străine. Oprirea artificială a îmmulțirii populațiunii dintr'un stat suprapopulat, spre a ușurà pe această cale condițiile de vieață, nu este o soluțiune bună, căci duce la degenerarea rassei ; pe de altă parte, oprirea imigrației într'un stat cu populația mai rară nu constitue nici ea o apărare sigură contra cotropirilor străine, căci popoarele cu o populație mai deasă găsesc totuș posibilitatea de a străbate, fie prin infiltrație pașnică, fie cu forța și, în orice caz, individualitatea etnică a poporului este amenințată.

Fiecare popor dar — pentru a-și puteà asigurà viitorul său — trebue să fie în stare a-și adaptà munca sa la noul «Tempo» al desvoltării progresului în omenire ; și cu cât e mai rămas în urmă pe această cale, cu atâta trebue ca pașii ce are de făcut să fie mai mari. El trebue dar cu cea mai mare grabă, pe de o parte, să caute a-și însuși și a-și asimilà toate produsele științei și ale civilizației universale și a le aplicà la țara sa, pentru a perfecționà mediul de traiu și a pune în valoare bogățiile ei ; pe de altă parte el trebue să caute, tot cu aceeaș grabă, a creà toate in-

stituțiunile necesare pentru a puteà înălță prin educațiune nivelul cultural al populațiunii și a-i desvoltà și perfecționà puterile și aptitudinile, pentru ca, cu o pricepere și îndemânare tot mai mare, să poată, prin muncă intensivă și bine organizată, conlucrà la civilizarea tot mai adâncă a țerii sale. Numai astfel, prin educațiune, cultură și știință și prin muncă intensivă bine organizată, poate un popor realizà acea adevărată civilizație profundă— care să se întindă până în cele mai mici colțuri ale țerii sale și până în cele mai joase clase ale populațiunii sale — și a se întări astfel spre a-și apără teritoriul de cotropiri străine și a se afirmà în marea concurență dintre popoare. Toți ceilalți factori cari mai concurează la crearea unei civilizațiuni —cum sunt d. ex. capitalurile și alte asemenea bunuri materiale, — oricât de necesare ar fi ele, au totuș o importanță secundàră și vin în urmă dela sine; căci adevăratele bogății ale unei țeri sunt și rămân: *țara* cu bogățiile ei naturale și perfecționate prin munca acumulată a generațiilor trecute, de o parte, și *Poporul* cu puterea sa de muncă, înteligența și comorile sale sufletești, de alta.

Orice civilizație dar, care nu este bazată în prima linie pe desvoltarea acestor factori fundamentali, cari deci nu-și are rădăcinile ei adânci în pământul țerii și în firea poporului care a creat-o, oricât de strălucitoare ar fi ea, nu este decât o improvizație trecătoare, menită să dispară fără urme la prima conjunctură nefavorabilă.

* * *

Un popor, care a știut să-și înalțe firea sa prin cultură, desvoltându-și puterile și toate comorile sale sufletești, și care a putut prin munca sa organizată și prin știință să desvolte o civilizație originală pe teritoriul ce-l ocupă, nu și-a îndeplinit prin aceasta încă în totul îndatoririle sale față de omenire. El trebue ca și plusul de energie, ce-i mai rămâne peste necesitățile impuse de problemele proprii țerii sale, să-l consacre țelurilor ei și să contribue astfel cu produsele originale ale culturii și civilizației sale la progresul general al omenirii. Tocmai printr'o participare directă la problemele civilizației universale — prin știință, artă, tehnică, comerț, industrie, colonizare, și creare de nouă centre de civilizație, etc. — se manifestă originalitatea geniului unei națiuni și-i asigură prestigiul în lupta mare a popoarelor pentru progresul omenirii.

8. Invățămintele cari decurg din studiul evoluțiunii omenirii.

In cele de până acuma, bazați pe legile evoluției lumii organice, am căutat să analizăm mersul evoluției poparelor—considerate ca ființe organice—și să stabilim țelurile către cari tinde ea și factorii cari o determină. Această analiză ne permite să facem o serie de constatări, cari pot servì ca învățăminte importante, de cari fiecare popor — așà dar și poporul român — trebue să se călăuzească în lupta pentru asigurarea vieții și propășirii sale; iată principalele:

1. Fiecare popor — ca parte a omenirii — are un

anumit rol de îndeplinit pentru satisfacerea țelurilor ei superioare, acela de a contribuì cu toate puterile sale la îmmulțirea, răspândirea și perfecționarea vieții omenești pe pământ; dela modul cum fiecare din ele știe și poate mai bine să-și îndeplinească acest rol de organ al omenirii depind sorții de izbândă, ce-i are el în lupta sa pentru existență și în concurența cu celelalte popoare, cari tind să-i ia locul.

2. Putința îndeplinirii acestui rol, pe care natura-l impune unui popor, depinde:

a) dela calitatea însușirilor și predispozițiunilor sale naturale—fizice și morale—cari constituesc puterile sale elementare, adică: constituția fizică, tenacitatea și puterea de rezistență, puterea de reproducție, puterea de adaptare la cerințele mediului, inteligența, voința, simțul estetic, simțul moral, simțul social, simțul național, puterea de asimilare a altor popoare s. a. m. d.

b) dela gradul de desvoltare și perfecționare a acestor însușiri;

c) dela modul de organizare al acestor puteri elementare în vederea conlucrării lor armonice, pe baza principiilor diviziunii muncii și a economiei forțelor, spre a desvoltà o energie unitară;

d) dela calitățile mediului în care au a se desfășurà aceste puteri;

e) dela modul cum știe poporul să-și întrebuințeze energia sa, astfel dobândită, prin desvoltarea și organizarea puterilor sale elementare.

3. Prima îndatorire pe care natura o impune unui popor este de a-și desvoltà și organizà forțele sale, astfel ca geniul său să poată creà, pe teritoriul pe

care-l ocupă, o civilizație originală cât mai profundă și a satisface astfel, acì mai întâiu, aceste țeluri ale omenirii.

4. Condițiunile naturale variind dela o țară la alta, fiecare popor trebue în acest scop să fie înainte de toate perfect adaptat și specializat pentru felul de vieață și de activitate ce i-l impune teritoriul pe care-l ocupă.

5. Pentru ca un popor să fie în stare a desvoltă maximul de energie vitală de care are nevoe pentru rezolvirea acestor probleme — și de care depinde dreptul său de a existà, — trebue ca el să formeze pe teritoriul ce-l ocupă o unitate organică de vieață și muncă comună, bazată pe ordinea socială — să formeze un *stat național* — care să întrupeze și să dirigă interesele tuturor și să înlesnească:

a) o desvoltare continuă și o organizare cât mai perfectă a tuturor forțelor elementare ale poporului — prin desvoltarea neîncetată și perfecționarea tuturor însușirilor sale naturale, prin trezirea forțelor sale latente și prin organizarea lor în vederea unei colaborări armonice bazate pe specializarea și diviziunea muncii ;

b) o ameliorare cât mai mare a condițiilor mediului de traiu și o desvoltare și utilizare cât mai perfectă a izvoarelor naturale de bogăție ale teritoriului; și

c) o producție, o acumulare și o utilizare cât mai intensă a unui cât mai mare capital de cultură materială și sufletească, provenit din munca, înțelepciunea și experiența tuturor generațiunilor trecute și prezente ale acestui popor.

6. *Vieața națională într'un stat propriu* este o condiție indispensabilă pentru ca un popor să poată

scoate din firea sa maximul de energie vitală și de activitate civilizatorie de care organismul său este capabil. Forma optimă de organizare pentru un popor este dar *Statul național*, constituit în limitele teritoriului ocupat de acel popor.

Statele eterogene — dacă nu sunt bazate pe respectarea drepturilor naționale ale popoarelor, conștiente de individualitatea lor etnică, din care sunt compuse — înăbușind desvoltarea normală a unora din însușirile firești esențiale ale acestor popoare, nu sunt capabile de a desfășurà întreaga energie vitală necesară și ajung în mod fatal a se prăbuși și a se desface în state naționale.

Statele eterogene, compuse din popoare mai mici — sau fragmente de popoare — cari conviețuesc pe același teritoriu, însă bazate pe respectarea reciprocă a vieții lor naționale — cum sunt *statele federative* sau *confederațiunile de state* — reprezintă forma optimă de organizare pentru a asigurà viața și propășirea materială și națională a acestor popoare.

7. Agenții principali pentru întărirea și îndrumarea pe calea progresului a unui stat național — prin înălțarea firii poporului și sporirea puterilor sale trupești și sufletești și prin civilizarea tot mai profundă a țerii sale — sunt: *Cultura* și *Știința*. De aceea prima îndatorire a statului național este de a se îngriji să creeze condițiuni favorabile pentru producerea și răspândirea lor în țară și a înlesni poporului să folosească cât mai mult de produsele culturale ale altor popoare și de civilizațiunea universală.

8. Fiecare popor — cu pretenții la o viață proprie

— pentru a da măsura puterilor sale vitale și a-și stabili astfel prestigiul și dreptul său la existență față de celelalte popoare, trebue să caute a contribui cu produsele originale ale culturii și civilizației sale la progressul general al omenirii și al civilizației universale.

PARTEA II

EVOLUȚIA POPORULUI ROMÂN

Pe baza constatărilor, trase din aplicarea legilor biologice ale evoluțiunii lumii organice asupra omenirii și popoarelor ce o compun, vom examinà acum, din acelaș punct de vedere, și problema specială a evoluției poporului român, spre a vedeà ce învățăminte putem trage pentru îndrumarea sa pe calea progresului. Firește că nu poate fi vorba de a schițà un program — oricât de general ar fi el, — ci numai de a face câteva constatări și a ne clarificà asupra unor principii, de cari va trebuì să ținem seama la închegarea și organizarea noului nostru stat și la activitatea ce vom aveà a desfășurà în acest scop.

Să căutăm dar, prin aplicarea mai departe á acestor principii asupra poporului nostru—considerat ca ființă organică—să stabilim:

1) Cari sunt *țelurile* speciale pe cari natura le impune vieții acestui popor, și cari deci constituesc aspirațiunile naturale către cari trebue să tindă el;

2) Cari sunt *factorii* cari condiționează evoluția sa, și deci modul cum putem să-i influențăm pentru a-i înlesni satisfacerea acestor aspirațiuni; și

3) Care este modul cum trebue el să-și *desvolte* și să-și *organizeze puterile* sale și cum să-și *perfecționeze mediul* de traiu, și să valorifice bogățiile naturale ale țerii, spre a puteà desfășurà energia de care are nevoe pentru a-și asigurà vieața și propășirea între popoarele lumii.

Din cele precedente am putut vedeà însă, că rolul pe care natura îl impune unui popor a-l îndeplinì—și care hotărește aspirațiunile pe cari poate să le aibă acest popor—nu depinde de bunul său plac, ci este determinat: pe de o parte, de mediul în care trăește el, iar pe de altă parte de calitatea însușirilor și predispozițiunilor sale firești și de gradul lor de desvoltare și organizare, adică de armele de luptă de cari dispune acest popor. Pentru a puteà dar răspunde la aceste întrebări, e nevoe să ne clarificăm mai întâiu asupra următoarelor chestiuni:

1) Cari sunt însușirile firești ale poporului român, cari constituesc puterile sale elementare și deci armele sale principale în lupta pentru existență.

2) La ce grad de desvoltare și organizare au ajuns ele, care este adică *starea sa culturală?*

3) Cari sunt condițiile speciale de traiu ale mediului în care poporul român are a-și desfășurà vieața sa și a o desvoltà mai departe? Ce puteri vrăjmașe și ce foloase prezintă el existenței sale? La ce grad de perfecționare a ajuns acest mediu, care adică este *starea civilizațiunii* sale?

CAPITOLUL I.

FORMAREA FIRII POPORULUI ROMÂN.

Poporul român, descinzând din contopirea a două din cele mai bine înzestrate popoare ale lumii vechi și așezat pe teritoriul pe care-l locuește de peste 18 secole, posedă, prin ereditate dela strămoșii săi Traci și Romani și printr'o viață oțelită în condițiunile cele mai grele ale mediului în care s'a desvoltat, o serie de însușiri trupești și sufletești neîntrecute de nici unul din popoarele de pe continentul european. Numai faptul că în acest timp îndelungat a putut să-și conserve ființa sa, ducând o viață latentă de peste 1000 ani și suportând navălirile tuturor popoarelor barbare—Goți, Huni, Gepizi, Avari, Slavi, Bulgari, Unguri, Pecenegi, Cumani și Tătari — fără a se influința decât cel mult în mod superficial de Slavi, cu cari a conviețuit un timp mai îndelungat și pe cari i-a asimilat, este cea mai bună dovadă de vitalitatea extraordinară a acestui popor.

Prin viața aceasta, expusă un timp atât de îndelungat la continue pericole și legată de enorme sacrificii—prin așà numita «Selecțiune țelurică, —el și-a putut câștigà însă și o serie de foloase, dintre cari mai cu seamă două mari însușiri fizice fundamentale: 1) Și-a întărit consi-

derabil organismul prin selecțiunea continuă în lupta grea cu natura și dușmanii, pe care erau siliți indivizii s'o ducă și din care puteau scăpà numai cei mai bine înzestrați și robuști și 2) și-a adaptat perfect organismul la condițiile speciale ale mediului de traiu din această țară, potrivindu-l astfel ca, printr'o conformare specială și prin imunizare, să poată rezistà la toate puterile sale vrăjmașe și descoperindu-i toate tainele—să poată trage din el foloase pentru existența sa.'

Și în adevăr, de sigur că nu poate există un exemplu mai bătător la ochi de perfectă adaptare, care să ne arate pe om ca un produs al mediului său de traiu, decât ciobanul român din Carpați, care reprezintă ultimile resturi ale vieții milinare de păstori pe care a dus-o aproape întreg poporul nostru în aceste locuri: Ca și Capra Neagră, Ursul sau Șoimul, face și el parte integrantă din natura acestor regiuni, el este podoaba vie și stăpânitorul de fapt, nedisputat, al acestor munți. Nimeni dar ca dânsul nu e mai bine pregătit, prin firea și organismul său, să trăească în aceste locuri și să desvolte o activitate civilizatorie tot mai rodnică în aceste regiuni.

Această vieață *latentă* atât de îndelungată, pe care a fost nevoit poporul nostru s'o ducă ca ciobani prin munți, fără o altă ocupație intelectuală mai intensă, a mai avut însă și alte efecte binefăcătoare asupra sa: descinzând dintr'un vechiu popor, care-și întrebuințase puterile sale pentru a creà o înaltă cultură, a cucerì întreaga lume antică și a produce o civilizație mondială, și care, la colonizarea Daciei, se află în perioada descendentă a vieții sale, poporul nostru nou născut erà un copil al bătrâneții, căruia sângele dac numai

îi aduceà o împrospătare. Perioada aceasta de vieață îndelungată latentă, lipsită de muncă intelectuală intensă, a fost pentru el dar o epocă de reculegere, de zemislire și de reîntinerire; căci și în ciclul vieții popoarelor, ca și a multor organisme, se intercalează adesea un *stadiu de incistare* sau de *incapsulare*, în care organismul se reface și reîntinerește pentru a ieși—după o pauză mai mult sau mai puțin îndelungată—cu puteri proaspete.

Cum că în acest timp facultățile sale intelectuale nu s'au slăbit, ci au stat numai în stare latentă, ca puterea germinantă dintr'o sămânță, ne-o dovedește faptul că de câte ori ocazia favorabilă s'a prezentat—ca d. ex. în epoca Fraților Asan, în Principate dela Mircea și Alexandru cel Bun până la epoca Fanarioților și apoi de la 1821 până azi—manifestațiile inteligenței și energiei sale izbucniau cu violență din rezervoriul de energie potențială în care stau încătușate.

In această îndelungată *perioadă de vieață latentă* s'a putut, înainte de toate, desăvârși *amestecul de sânge* între cele 2 popoare—care la început erà numai superficial, prin adaptare a limbii — *spre a formà un singur popor, cu o constituție unitară și cu o individualitate proprie.* Tot în acest timp, noul popor, odată format, a putut să asimileze și resturile celorlalte popoare rămase acì după plecarea barbarilor.

Tocmai această lungă durată a procesului zămislirii sale, pe pământul pe care-l locuește și astăzi, a desvoltat *coeziunea* necesară între elementele ce-l compun, spre a creà o singură ființă conștientă de unitatea ei și rezistentă la orice influență din afară. Această lungă

perioadă de vieața latentă, dar, a dat poporului nostru acel organism sănătos, care-l pune în stare să asimileze sau să elimineze ca corpuri străine popoarele cu cari conlocuește, fără însă a se lăsà să fie influențat de ele și a-și modificà firea sa, și grație căruia el a putut rezistà la toate pericolele de desnaționalizare la care a fost expus. Așa dar *conștiința individualității etnice cu simțul național, instinctul de conservare al neamului, puterea de asimilarea altor popoare în organismul său și legăturile indestructibile cu pământul pe care s'a zemislit, adică simțul iubirii patriei,* sunt deasemenea câteva din *însușirile fundamentale,* pe cari poporul nostru și le-a desvoltat și întărit încă din perioada vieții sale de reculegere.

Cu aceste puteri elementare, ese dar armat poporul nostru din vieața latentă de atâtea secole, pe care a dus-o retras în munți, și cu o serie de alte însușiri, predispozițiuni fizice și morale și învățăminte, câștigate în îndelungata sa luptă pentru existență, care toate constituesc firea sa și din care, ca mai importante, semnalăm următoarele :

1. Ca ereditate, cu *însemnate predispoziținni de cultură și energie,* moștenite atât dela Romani, cât și dela Traci ;

2. Cu *sângele reîmprospătat,* prin încrucișarea cu Dacii și apoi cu Slavii pe cari i-a asimilat;

3. Cu *puterile reîntinerite* și *reîmprospătate,* prin reculegerea în stadiul de vieața latentă îndelungată ce l-a dus ;

4. Cu *conștiința individualității sale etnice ;*

5. Cu *simțul național și instinctul de conservare al neamului* bine desvoltate;

6. Cu o însemnată *putere de a asimilà* în organismul său alte popoare;

7. Cu *simțul iubirii patriei* pe care s'a zemislit și s'a desvoltat;

8. Cu *organismul robust și tenace,* format prin selecțiunea continuă în lupta grea ce a dus-o contra mediului natural și politic în care a trăit, și întărit cu o mare *putere de rezistență,* desvoltată prin oțelirea sa în vieața intimă ce a dus-o în mijlocul unei naturi aspre;

9. Cu *o adaptare completă a organismului său* la cerințele speciale ale mediului în care s'a desvoltat;

10. Cu un *capital mare de cunoștințe practice* asupra naturii și bogățiilor țerii și cu *specializarea minții și îndemânării sale* pentru a-l puteà utilizà pentru vieața și propășirea sa și pentru a puteà desvoltà o activitate civilizatoare potrivită cerințelor speciale ale acestei țeri;

11. Cu un imens *capital de bunuri sufletești,* păstrat din generație în generație sub formă de tradiții, poezii populare, maxime, zicători, precepte, proverbe, etc., moștenit dela strămoșii săi și modificat prin experiența și înțelepciunea vieții ce a dus-o în această țară;

12. Cu concepțiuni speciale despre bine, frumos, dreptate;

13. Cu o inteligență vie și cu un mod special de gândire, simțire și concepție a lumii;

14. Cu o voință fermă de a trăi și a se desvoltà pe baza aspirațiunilor sale naționale;

15. Cu aptitudini speciale de artă, manifestate: prin poezie populară, prin modul său de a se exprimà și de a povestì, în ornamentație și incrustație, în broderie, în portul său special, în modul de a-și construì și mobilà locuința, etc., în muzica populară, danțuri ș. a. m. d.

CAPITOLUL II.

PREDISPOZIȚIUNILE NATURALE ȘI INSUȘIRILE FIREȘTI ALE POPORULUI ROMÂN

Acestea fiind principalele dintre însușirile firești, predispozițiile și învățămintele, pe cari poporul nostru le-a moștenit și apoi le-a desvoltat și perfecționat mai departe în îndelungata luptă pentru existența ce a dus-o în această țară — și cari constituesc mari calități pentru un popor, — să vedem acuma cum s'au păstrat ele și cum s'au desvoltat mai departe.

Firește că pentru asemenea cercetări, nu trebue să luăm de bază populația urbană, unde așă zisa «civilizație modernă» — adoptată în mare parte numai în formele ei — și influența străină, pe unele locuri covârșitoare, a alterat în multe privințe organismul sănătos al poporului, pervertindu-i simțurile — și în special simțul moral — și scoțând la iveală unele apucături rele ale firii omenești. Din norocire populațiunea noastră rurală, care s'a conservat încă trupește și sufletește sănătoasă, e în vechiul regat în proporție de aproape 82%, iar în provinciile românești din vechea Ungarie chiar de 87.8%. Suntem dar o națiune de țărani, con-

servativă prin firea noastră; acì tocmai stă garanția viitorului nostru, căci acì e adevăratul izvor de energie națională, de unde vom puteà alege însușirile bune, spre a le desvoltà mai departe prin cultură și a combatè prin educațiune apucăturile rele.

Să trecem dar în revistă pe scurt fiecare din aceste însușiri firești ale poporului nostru, spre a ne da seama de modul cum au evoluat și în ce stare se găsesc ele astăzi și a vedeà astfel ce avem de făcut pentru desvoltarea lor în viitor. Nu e nevoe de a intrà acì în amănunte — căci acestea cer o serie de studii speciale, cari în majoritate trebue să se facă de acum înainte de către adevărați specialiști în diferitele ramuri, după cum comportă importanța mare a acestor chestiuni,— ci ne vom bazà numai pè experiența zilnică, pe diferitele statistici asupra poporului ce s'au făcut, pe mărturiile străinilor ce ne-au observat, cât și pe numeroasele studii etnografice și folcloristice ce s'au publicat:

1. Constituțiunea fizică.

In cele precedente am văzut că poporul nostru, prin vieața grea ce a dus-o în condițiunile grele ale unui mediu natural aspru și ale unui mediu politic periculos — expus la necontenitele invaziuni ale altor popoare barbare pe teritoriul său, — și-a câștigat cu mari sacrificii, printr'o selecțiune naturală neîndurată, un organism robust; numai cei cu o constituțiune fizică cu totul solidă puteau rezistà în acest fel de vieață plin de pericole și se puteau îmmulți, transmițând urmașilor lor însușirile lor fizice moștenite și perfecționate în această continuă luptă.

Acest fel de vieață poporul nostru a fost silit să-l ducă până în timpurile recente: In mediul său politic, vieața expusă la necontenitele invaziuni străine — la persecuțiunile Turcilor, Tătarilor, Fanarioților, etc.— a continuat până pe la începutul secolului trecut. In mediul natural poporul nostru dela țară duce aproape și astăzi vieața expusă la tot felul de intemperii și puteri naturale vrăjmașe ale acestui mediu. El nu beneficiază decât într'o foarte mică proporție — și aceasta numai în timpurile cu totul recente — de înlesnirile reale ale unei civilizațiuni; căci acestea depășesc rar limltele orașelor sau, în tot cazul, dacă influențează asupra ameliorării condițiunilor generale economice ale țerii, ele nu modifică încă aproape întru nimic condițiunile de vieață ale țăranului. Condițiunile generale sanitare sunt încă și astăzi aproape tot așă de rele ca în trecut — înrăutățite încă prin nouăle boale periculoase, ca sifilisul, etc. aduse de militarii ce se întorc la vetrele lor; asistența medicală e încă aproape nulă; alimentația depinde încă de capriciile recoltelor și e înrăutățită prin limitarea pășunelor și deci prin scăderea creșterii vitelor și mai cu seamă a oilor ș. a. m. d.

Toate acestea fac dar ca mortalitatea la țară și în special a copiilor să fie și astăzi foarte mare. Coeficientul mortalității în vechiul Regat erà înainte de răsboiu de 25.3‰, *din care jumătate copii până la 5 ani*, adică o cifră în care din toată Europa nu suntem întrecuți decât de Rusia, unde în 1910 erà 31.4‰. Astfel fiind, vedem dar că și astăzi, sub auspiciile civilizației cu totul superficiale în care se resfață orașele, la țară continuă cel mai crud regim al selecțiunii naturale; aceasta în adevăr alege numai pe

cei mai robuști pentru a conservà și perpetuà neamul, dar dacă va mai continuà — ținându-se seamă și de nouăle pericole produse tocmai de această civilizație — va sfârși prin a nu mai aveà de unde alege.

De altfel statisticile recrutărilor, atât din Regat, cât și din provinciile române cari aparțineau Austriei și Ungariei, dovedesc în adevăr oarecare schimbare în rău, însă totuș ne arată că numărul celor dispensați pentru debilitate corporală e relativ destul de redus, că adică însușirile fizice moștenite nu au fost încă alterate profund.

2. Tenacitatea și puterea de rezistență.

In această privință se știe, din observațiunile zilnice, cât de mare e puterea de rezistență a poporului român la oboseală, la orice fel de muncă, la frig și căldură și la orice fel de intemperii ale naturii. La munte, urcă vârfurile cele mai înalte cu o ușurință de capră, la câmpie muncește 16 ceasuri pe zi în frig, ploae sau arșița soarelui, la baltă stă de dimineață până noaptea în apă, etc.; el doarme pe pământul umed, umblă zile întregi fără a se obosì ș. a. m. d., și e totuș sănătos și vesel.

Dar, în afară de aceste observațiuni directe, se știe cât de lăudate au fost în totdeauna aceste calități ale soldatului român; cum la marșuri e neobosit și cum la lupta cu baioneta — care tocmai e bazată pe aceste calități fizice în afară de cele morale — e neîntrecut; ultimul războiu a dovedit toate aceste calități mai mult decât se credeà chiar. Cuvintele de laudă ale fostului Impărat al Austriei, despre regimentele din Transilvania și

Bucovina, pomeniau deasemenea în totdeauna despre «die Zähigkeit, Genügsamkeit und Ausdauer der Rumänischen Regimenter.»

De altfel zicătorile că «Românul nu piere» sau «Românul are șapte vieți», sunt cea mai bună dovadă de conștiința ce o are el singur de puterile sale fizice, de rezistență și tenacitate.

Firește că, oricât de rezistent din fire ar fi poporul nostru, aceasta nu ne îndreptățește să neglijăm îmbunătățirea cât mai grabnică a condițiilor sanitare și a alimentațiunii sale, căci răspândirea epidemiilor — favorizată prin îmmulțirea mijloacelor de comunicație — ne duce la acel coeficient periculos de mortalitate a copiilor, care poate să ajungă o catastrofă națională.

3. Puterea de reproducție.

Puterea de reproducție — care e una din marile garanții ale viitorului unui popor și o dovadă de sănătatea organismului său fizic și social — s'a conservat la poporul nostru nealterată. Coeficientul natalității, care în regat e de 39.9‰, e întrecut numai de Rusia (47‰) și Bulgaria (40.3‰), iar creșterea populațiunii (excedentul nașterilor asupra morților), care e de 13.9‰, e printre cele dintâi dintre toate țerile Europei. Cu modul acesta dar se compensează cu prisos marele coeficient al mortalității, asigurându-ne o creștere însemnată a populației.

Este și necesar ca populația să se îmmulțească cât mai repede, deoarece *densitatea populației* la noi în Regat este numai de 56 locuitori pe km. p., fiind

în această privință abiă în al 12-lea rând între țerile Europei. România, care este o țară exportatoare de cereale, ar puteà hrăni cu ele o populație de 2 și chiar 3 ori mai mare, iar aceștia, ocupându-se cu industria, ar puteà produce în țară o mare parte din articolele industriale de cari avem nevoe, așà că *am stabilì un echilibru economic intern* și nu am mai atârnà atât de mult de străinătate; totodată însă am scăpà și de infiltrațiunile străine — din ce în ce crescând — cari, depășind procentul pe care-l putem asimilà, devin periculoase. De altfel 81.2% din totalul populațiunii noastre fiind populație rurală, cu un coeficient de natalitate cu mult mai mare (42.7‰), e de prevăzut că densitatea va sporì necontenit în mod natural.

4. Puterea de adaptațiune.

Și în această privință experiența ne arată că poporul român este foarte bine înzestrat, grație mai cu seamă viei sale inteligențe.

Graba, cu care am fost nevoiți să înjghebăm statul nostru și să împrovizăm o întreagă serie de instituțiuni și de nouă ramuri de activitate națională, a provocat o emigrare a elementelor din populația rurală la orașe, unde au devenit lucrători în fabrici, meseriași, funcționari, oameni de știință, profesori, advocați, oameni politici, etc. Și e în adevăr de admirat cum acești oameni, cari, din moși strămoși de 18 secole, nu s'au ocupat decât cu cultura pământului sau cu creșterea vitelor, se adaptează acum cu o repezeciune uimitoare

la toate aceste nouă ocupațiuni atât de diferite de cea a părinților lor, ajungând pe treptele cele mai înalte. Străinii cari au creat industrii în țară sunt în plină admirație pentru calitățile pe cari le desfășură țăranii noștri ca lucrători industriali. Un inginer străin care a fost adus pentru a organizà o fabrică de ciment din Brăila — și care organizase dejà vreo 20 de fabrici în Franța, Belgia, Anglia și Germania—mi-a declarat că cei mai inteligenți și îndemânatici lucrători ce i-a avut, în îndelungata sa practică de director de fabrică, au fost țăranii români din cari a format lucrătorii fabricii din Brăila.

In 1893, făcând timp de 9 luni o călătorie de studii talasografice cu crucișătorul Elisabeta al Marinei române, am putut constatà ce marinari îndemânatici deveniseră soldații recrutați din județele noastre de munte. La Zăvoadele de Carmace ale pescarilor de Moruni dela Portița am întâlnit, ca ataman, pe un fiu de țăran din județul Tutova, care erà cel mai îndrăsneț pescar de Moruni și care nu cunoșteà nici un pericol, ieșind cu barca pe furtună până la 10 mile distanță în mare ș. a. m. d. Acestea toate ne dau dreptul dar să constatăm că Românul se adaptează cu ușurință la felurile de vieață și la ocupațiile cele mai variate.

De alttel și graba cu care acest popor s'a adaptat la felul de vieață occidental și chiar, în parte, și-a însușit culturile popoarelor din occident — uneori numai în mod superficial, adeseori însă și destul de profund — este o dovadă de marea sa putere de adaptațiune, bazată pe o mare desvoltare a inteligenței sale.

5. Inteligența și Voința.

Fără îndoeală că cea mai mare dintre calitățile naturale ale poporului nostru este via sa inteligență. Lucrul este atât de cunoscut că nu ar mai fi nevoe să-l ilustrăm prin exemple. Este totuș nevoe de o lămurire a noțiunilor, deoarece la noi, adeseori, se confundă cu inteligența oarecari talente, cu cari în realitate ea nu are nimic a face, cum sunt d. ex.: darul de a vorbì sau de a povestì frumos, de a face spirit, de a glumì, etc.; ba chiar — în perversiunea bunului simț, care a început a domnì în soeietatea noastră — se consideră ca inteligență și darul de a sucì adevărul prin sofisme, de a mânuì intriga, șiretlicul, îndrăzneala («Tupeul») etc. sau «glumele țigănești», «palavrele grecești», «minciunile și sofismele advocățești», spiritul ușor de prin cafenele ș. a. m. d. Asemenea fel de inteligență, în adevăr, la țăranul român nu-l întâlnim, căci el este din firea sa rezervat și măsurat la vorbă. De fapt, toate aceste din urmă sunt numai niște talente speciale, din cari unele le găsim și la multe popoare inferioare, iar altele sunt semne caracteristice ale degenerescenței unor anumite pături sociale.

Prin inteligență, însă, nu se poate înțelege decât gândireà logică cu toate procesele ei — adică observațiunea, formarea de noțiuni, judecata și raționamentul — și pe acestea, oricât de simplă ar fi mentalitatea țăranului nostru, le posedă foarte desvoltate. Țăranul este un foarte bun observator și are o judecată simplă, dar sănătoasă, adică știe să lege noțiunile între

ele și să raționeze. Vorbele sale sunt în totdeauna caracterizate prin «simțul realității» — adică pornesc dela observarea directă a faptelor reale — și prin «bunul simț», adică prin judecata dreaptă. Ajunge numai să vedem capitalul său acumulat de tradiții, sfaturi, maxime, zicători, proverbe, etc., ca să ne dăm seama câtă înțelepciune practică conțin și de câtă inteligență reală dau dovadă.

Pentru darul său de observație, e suficient să spun că naturalistul Hacquet, care a studiat pe la 1794 flora munților Moldovei, unde a descoperit planta pe care el a numit-o *Aconitum Moldavicum*, a scris că nu cunoaște un popor care să fie mai bun botanist ca poporul român, care cunoaște perfect toate plantele țerii sale cu toate calitățile lor medicinale. De altfel, aceasta trebue să fie o calitate moștenită încă dela Daci, căci *Dioscorides* încă admiră aceste cunoștințe ale Tracilor și citează o serie de nume de plante în limba lor, cari s'au păstrat și astăzi în limba noastră.

In studiile mele despre Pescăriile României am arătat acelaș mare dar de observarea naturii la pescarii noștri dela Dunăre și bălțile ei, cari cunosc perfect biologia peștilor și hidrografia apelor— precum și toate animalele și plantele cari trăesc în baltă — și cari au ochiul atât de exercitat, încât văd numai după încrețiturile apei mersul cârdurilor de pești. Și tot așà e cu tot restul naturii care-l înconjură, pe care țăranul nostru a observat-o și și-a format noțiunile sale precise, pe cari le conservă ca un capital cultural prețios: el are medicina sa (vezi *Leon,* Istoria naturală medicală a poporului român; *Dr. Crăiniceanu,* Medicina populară, etc.) as-

tronomia sa (vezi *Otescu*, Astronomia populară), meteorologia sa, etc., bazate toate pe observațiuni profunde — firește adeseori greșit interpretate, ceeace e foarte explicabil. In toate ramurile de activitate economică țăranul, numai cu darul său de observație și cu judecata sa dreaptă, a găsit de secole mijloacele de a cunoaște și exploată bogățiile acestei țeri, din care a trăit întreg poporul până acuma.

De altminteri și în toate celelalte ramuri de activitate, poporul nostru are specialiștii săi și tradițiile fie cărei meserii, bazate pe experiențele sale de secole. El are concepțiunile sale speciale despre frumos, despre bine și rău, moral și imoral, drept și nedrept, etc., precum și despre raporturile dintre oameni și ordinea socială, despre familie, religie, etc. și chiar concepția sa specială despre lume. Toate acestea se pot vedeà numai în manifestările lor, fie în organizațiile instituțiunilor lor intime — dacă nu au fost încă înlocuite prin organizările oficiale, — fie exprimate în imensul material folcloric, care constitue cultura nescrisă a acestui popor [1]).

Dar nu numai inteligența propriu zisă — adică gândirea—ci și cealaltă formă a ei—*Voința*—face parte din însușirile firești, nu numai ale indivizilor, ci și ale întregului popor. Cum că poporul nostru are o voință fermă, adică necesitatea organică de a luà hotărîri și a aduce la îndeplinire ceeace interesele sale îi dictează, o dovedește perseverența cu care a știut el să lupte atâta amar de secole cu atâția dușmani, până a ajuns

[1]) Vezi și Antipa, *Pescăria și Pescuitul în România*. Buc. 1916. Cap. I, Pescuitul și Etnografia națională, pag. 21.

ca să-și aducă la îndeplinire visul neamului său. Ce voință mai nestrămutată se poate decât aceea pe care a dovedit-o ramura transilvană a acestui popor în lupta sa milenară cu Ungurii și cu toate națiile ce-l cotropiseră. Și chiar poporul din regat, dacă împrejurările l-au făcut îngăduitor — ceeace de altfel e un semn de blândețe și inteligență — nu rezultă că nu-și urmărește țelurile sale superioare cu perseverență.

Voința de a trăi și a se desvoltà conform cu aspirațiunile sale naționale și deci de a luà hotărîri și a întreprinde orice acțiune în această direcție este dar tocmai una din fundamentalele însușiri firești ale poporului nostru, care-i garantează și mai mult viitorul său.

6) Simțul estetic și aptitudinile artistice.

Poporul român are simțul estetic foarte desvoltat. Gustul său artistic se vede în toate manifestațiunile sale: în casa sa, în portul său, în gospodăria sa, în raporturile dintre oameni, etc. El simte frumosul și are aptitudini pentru a-l redà: fie în ornamentațiile și crestăturile sale, în broderie și țesătorie, în zugrăveala caselor, în închistritul ouălelor, în muzica sa, în dănțurile și jocurile sale, în construcțiile sale de case și biserici, etc.; dar mai cu seamă în poezia sa și în legendele și poveștile sale, este neîntrecut. Modul său de a se exprimà—prin contrast cu cele mai desvoltate popoare — este ales și plin de comparațiuni artistice; urechea sa pentru sunete muzicale este fină; ochiul său este ager. Gustul său pentru alesul și armonizarea colorilor — manifestat mai cu seamă în broderiile și

țesăturile sale—este chiar rafinat; mișcările sale sunt elegante — ținuta femeii dela munte e unică ca demnitate și elegantă ș. a. m. d.

De ce comoară dispune națiunea în aceste aptitudini naturale ale poporului și ce izvor de activitate națională pe terenul artei și a artei industriale reprezintă ele, putem să ne-o închipuim. Aceste aptitudini, desvoltate și perfecționate prin cultură, vor fi una din ramurile mari, în cari geniul poporului nostru va puteà da maximul de contribuție pentru binele și progresul omenirii întregi.

Din nenorocire în ultimele timpuri se observă o pervertire a gustului în toate direcțiile: Vieața nesănătoasă dela orașe, cu fenomenele ei de degenerescență, se întinde mereu și la sate, produsele ieftine industriale cari omoară orice originalitate ieau tot mai mult locul produselor artistice ale muncii casnice, promiscuitatea cu Țiganii împinge poezia și cântecul popular spre pornografie și sensualism ș. a. m. d. Măsuri grabnice și energice sunt dar și acì necesare pentru a distruge acest vierme care roade la rădăcina celei mai frumoase însușiri a poporului nostru.

7) Simțul moral.

Poporul român, în raporturile sale cu semenii săi, cu instituțiunile și cu natura ce-l înconjoară, se conduce de 3 serii de norme morale:

1) De normele moralei religioase — în parte cea creștină și în parte cele pe cari le-a moștenit dela strămoșii săi păgâni, amestecându-le el singur cu morala

creștină; 2) de normele cari decurg din legile statului, cărora el se supune prin constrângere, însă pe cari în mare parte nu le recunoaște și nu le simte, și 3) de normele pe care i le dictează conștiința sa și cari pornesc din modul său de a fi, a simți și a cugetà.

Acestea din urmă diferă în multe privințe atât de cele religioase, cât și de cele oficiale, așà că de multe ori el consideră ca *bun* și *drept* ceea ce după lege este oprit. Este o mare problemă socială de a pune în concordanță legile noastre cu simțirile populațiunii, fie modificând pe unele, fie pe celelalte, printr'o îndelungată muncă culturală.

După principiile și apucăturile sale firești, poporul nostru în general respectă dreptul și proprietatea altuia și respectă—însă mai puțin—natura care-l încunjură. El are milă de animalele domestice: (După aparențe, s'ar zice în adevăr că e barbar cu animalele, în realitate, însă, e numai «gura sa cea rea» care le înjură necontenit, pe când in fond el are milă de ele și nu le bate; numai barbaria cu «datul cânilor în târbacă» e o adevărată rușine, ca și înjurăturile atât de urîte, cari dovedesc o desăvârșită lipsă de educație). El are respect pentru femei și dragoste pentru copii; e darnic, milos și gata de sacrificiu și e foarte ospitalier. Crime nu comite decât din beție sau gelozie, sau când se simte nedreptățit și-și «face singur dreptate», — nu însă din răsbunare; — statisticile judiciare dovedesc că la noi se întâmplă mai puține omoruri, având de mobil furtul, decât la toate popoarele din Europa, și noi știm că la sate cele mai multe crime sunt comise de Țigani.

De asemenea în raporturile sale cu semenii săi el

este bun, blând și glumeț, iar cu străinii este la început rezervat și bănuitor, însă cuviincios, câte odată mucalit; față de superiorii săi nu minte, nu umblă cu șiretlicuri, își ține cuvântul și angajamentele, ba chiar — cu toată sărăcia sa — e bun platnic al datoriilor.

Din nenorocire, toate aceste mari calități firești se întâlnesc astăzi din ce în ce mai rar și numai prin satele izolate; contactul cu viața din orașe, obiceiurile aduse de prin cazărmi de soldații reîntorși acasă, contactul cu Evreii, Grecii și arendașii sau antreprenorii spoliatori și nu mai puțin cu toată acea pleavă a societății, pe cari partidele politice îi trimit ca funcționari pe la sate — cari jefuesc țăranii ca Grecii din timpurile Fanarioților — au stricat în mare parte obiceiurile și au început să pervertească simțul moral. Deocamdată el sufletește nu e încă stricat și în sat domnește încă — mai mult sau mai puțin— vechea cinste, el răsplătește numai pe fiecare cu aceeaș monetă cu care îl plătește pe el; pericolul însă merge crescând pe fiecare zi și nici școala, nici biserica, astfel cum sunt ele astăzi organizate, nu vor mai fi în stare să-l oprească. E nevoe de o grabnică acțiune, mai energică și mai conștientă, pentru a oprì din timp un adevărat dezastru care pare că ne amenință; dar mai cu seamă trebue ca exemplul de sus să fie altul decât cel de până acuma, căci morala, nu prin predică și nici prin măsuri polițienești, ci prin *pildă*, se răspândește în popor, și cu deosebire printr'o purtare corectă față de cel căruia-i ceri să fie corect.

Cel mai mare vinovat de perversiunea simțului moral, care începe a se lățì în popor, este statul cu ad-

ministrațiile sale, și mai cu seamă cu funcționarii săi corupți și brutali. Dacă țăranul ar ști că-și găsește *dreptatea*, când se plânge contra tuturor acelor cari profită de naivitatea sa și de neștiința sa de carte, spre a-l jupuì de dreptul, munca și avutul său, el ar rămâneà credincios principiilor moștenite pe cari i le dictează conștiința și firea sa. Dar el nu găsește decât rea credință, corupție și brutalitate, așà că desnădejdea îl împinge să devină șiret, prefăcut, mincinos, necinstit și chiar hoț și să caute a pescuì și el în apă turbure, căci acestea sunt singurile arme cu cari poate sperà să mai aibă o reușită în noua formă a luptei pentru existență ce e silit să ducă. De sus vine dar răul și numai de acolo poate fi remediat printr'o operație radicală, adică printr'o schimbare totală a sistemului de guvernare.

8. Simțul social.

Ca descendent al poporului care a format statul cel mai bine organizat al lumii antice, poporul nostru și-a conservat neatins simțul social, adică trebuința organică a indivizilor ce-l compun de a trăì în societatea semenilor lor și de a formà împreună cu ei o comunitate de vieață și muncă, pe baza unei ordine sociale. In vieața îndelungată, ce a dus-o pe acest teritoriu, el a adaptat apoi acest simț nouălor condiții de traiu, însușindu-și și dela popoarele pe cari le-a asimilat diferite forme nouă de organizare socială. Vechile «*Cneazate*» și «*Voivodate*», primele încercări de a se închegà în state pe cari le cunoaștem la poporul nostru după îndelungata sa vieață latentă, sunt manifestațiunile

deşvoltării mai departe a simţului social al poporului; de asemenea acel «*Jus Valachium ab antiquo*», despre care se pomeneşte în documente străine de pe la începutul secolului al XIII-lea, cu privire la emigranţii români cari formau sate în alte ţeri, denotă că, şi pe atunci, când poporul român ducea încă viaţa latentă din munţi, [1]) aveà o stare de drept desvoltată ca bază a ordinei sociale, şi deci ca manifestare a simţului său social şi moral.

Sunt însă cu siguranţă si forme de organizare socială mai vechi, despre cari istoricii nu au reuşit încă să găsească nimic scris, ale căror urme însă Etnografii trebue să le caute în viaţa poporului nostru de astăzi. Astfel d. ex. cred că în organizarea ciobanilor noştri din Carpaţi, şi în special a Mocanilor — cari pleacă în grupe cu turmele lor de oi şi vite în ţeri îndepărtate spre a le păşună şi a face comerţ cu produsele lor — se găsesc încă păstrate urmele vechilor forme de organizare socială a poporului nostru, când duceà aproape în întregime viaţa de păstori. Interesantele obiceiuri şi tradiţii păstrate în satele mocăneşti, chiar numirile geografice vechi izvorîte din legăturile cu acest fel de viaţă, denotă o veche organizare, ale cărei origini trebuesc căutate în epoca pastorală a poporului nostru. Astfel d. ex.

---

[1]) Vezi: D. Onciul, **Date istorice despre Banat,** în Revista Istorică. An. V, No. 3.

„*Jus valachie*" sau „*Antiqua lex districtuum volachicalium*". sau cum se spune şi mai lămurit într'un alt document despre dreptul românesc ale „*districtus volachicales*" sub Cnezii şi Voivozii naţionali: „*semper ab antiquo, quo memoria hominum comprehenderet tali libertati usi fuissent*". Vezi asemenea: D. Mototolescu, *Jus Valachicum in Polonia*. Bucur. 1916.

Muntele de lângă Sălişte—până unde Mocancele prin tradiţie vin de întovărăşesc pe bărbaţii lor în ziua de Sf. Gheorghe, când pleacă în grupe cu turmele lor, petrec noaptea împreună şi a doua zi se uită după ei până îi perd din zare — se numeşte din bătrâni, şi tocmai din această cauză, *Vârful cu dor*; probabil că şi acelaş nume al muntelui de lângă Sinaia are aceeaş origine; şi câte alte numiri geografie din Carpaţi nu au legătură cu vieaţa ciobănească. O cercetare amănunţită în aceste direcţii cred că ne-ar descoperi multe lucruri interesante şi ar contribui poate să ne lumineze puţin şi asupra proceselor cari se petreceau în veiaţa poporului nostru, când se află în stadiul său de încapsulare, şi a formelor de organizare socială prin cari a trecut.

Tot astfel cred că în forma de organizare a «Companiei», pe care am descris-o la năvodari [1]) şi care se întâlneşte ca formă de tovărăşie de muncă a poporului nostru mai la toate ramurile de producţie, are de asemenea o origine mai veche.

Ori cum ar fi însă trecutul, *simţul social* a fost şi este bine desvoltat la poporul nostru, şi *disciplina*, care este condiţia esenţială pentru *ordinea socială*, face parte şi ea din însuşirile sale firesti fundamentale. Cea mai bună dovadă despre aceasta e că — deşi avem una din cele mai rău organizate şi abuzive poliţii din Europa — la noi ordinea socială nu a fost decât foarte rar turburată, şi aceasta fiindcă poporul nostru simte trebuinţa ei ca o nevoe organică a sa.

1) Vezi: Antipa, *Pescăria şi Pescuitul*. — Cap. X. Vieaţa Pescarului român, pag. 739.

Urmărind viața socială a țăranului nostru — acolo unde s'a păstrat curățenia primitivității ei — vedem cum că el este în adevăr prin natura sa o ființă socială desăvârșită; el se întovărășește cu semenii săi pentru tot felul de muncă în comun, bazată pe o organizare oarecare. Vechea *obștie a satului, clăcile, imașul satului,* etc. sunt asemenea întovărășiri, organizate pentru muncă comună; *„Sfatul satului"* eră organizarea sa politică, formată de dânsul pentru discutarea și apărarea intereselor obștești — cu mult mai practică decât consiliul comunal de astăzi, la care el de fapt nu mai iea nici o parte activă; — *Șezătorile, Priveghiile* și toate obiceiurile si tradițiile sale la orice întâmplare din viață — de bucurie sau durere, dela naștere până la îmmormântare — îl arată de asemenea, din fire, ca o ființă socială prin excelență.

Ca cetățean el este supus și-și îndeplinește îndatoririle în conștiință; chiar plata birurilor — pe cari adeseori le consideră ca nedrepte — o face cu cinste. In armată — deși deprins cu viața liberă în natură — este cu mult mai disciplinat și conștiințios în îndeplinirea datoriei decât orășanul. Dacă din timp în timp s'au văzut izbucniri de revolte, cărora a căzut victimă în totdeauna tot el, aceasta a făcut-o, sau împins de nevoi elementare — ca foametea și mizeria, — sau atâțat de politicieni fără scrupule, cari, pentru a se răsturnă unii pe alții dela putere, profitând de naivitatea țăranului și de pervertirea simțului moral, pe care au produs-o tot ei, l-au făcut să-și piardă mințile prin tot felul de făgăduințe imposibile, carî nu s'au realizat niciodată.

Simțul ordinei sociale dar, care incontestabil face parte din însușirile organice ale poporului nostru — cu mult mai mult decât la alte popoare ajunse chiar pe o treaptă culturală mai înaltă — trebue cultivat prin pilde de sus și nu pervertit, căci pervertirea sa duce la anarhie și anarhia — după cum am arătat în partea I-a a acestui studiu — la prăbușirea statelor.

Grație dar acestor însușiri elementare ale firii sale, poporul acesta — cu toate marile greutăți prin cari a trecut — a putut să-și organizeze tot mai mult viața sa socială. Incepând probabil dela simplele organizări de grupe de păstori și închegându-se mai departe în acele state rudimentare — Knezatele și Voivodatele, — el a ajuns a formà prin desvoltarea lor mai departe ca state regulate, Principatele, din cari apoi a ieșit regatul, iar astăzi se află în fața problemei organizării statului național al întregului popor românesc unit. E de datoria generației care are fericirea să trăească în timpurile mărețe, când acest popor după 18 secole ajunge a se închegà într'un stat național unitar, să lucreze din răsputeri, pentru a desvoltà și perfecționà, acum mai mult ca oricând, aceste însușiri firești — încă cu totul rudimentare — spre a le pune în stare să dea noului stat o astfel de organizare, ca să poată asigurà propășirea mai departe a poporului care l-a creat.

9. Simțul național.

Cea mai importantă dintre însușirile firești — care are o influență hotărîtoare asupra viitorului unui popor — este simțul național, adică: conștiința acelei comunități

de sânge, de însușiri fizice și morale, de gândire și simțire, care formează dintr'un întreg popor o singură ființă, cu individualitatea sa proprie, cu sentimentul de solidaritate desăvârșită între indivizii ce-l compun și cu conștiința unității organice ce o formează.

In perioada atât de îndelungată de zămislirea poporului nostru într'un spațiu geografic restrâns, el a putut, mai bine ca oricare alt popor, să-și desăvârșească amestecul complet al sângelui, între popoarele din cari s'a născut și cele pe care le-a asimilat, și apoi să se desvolte mai departe, consolidând unitatea firii sale sub influența constantă a condițiilor uniforme ale aceluiaș mediu de traiu. Această îndelungată vieață comună, într'un spațiu restrâns și sub influența acelorași condițiuni de traiu, a dat o soliditate atât de mare neamului astfel format — uniformizându-i structura interioară și precizându-i prin contururi adânci caracterele distinctive în afară, — încât, cu toată marea răspândire geografică pe care a luat-o el în urmă și cu toate influențele diferite la cari au fost apoi supuse diversele sale ramuri, el și-a conservat unitatea firii neatinsă; ba mai mult chiar, nici măcar conștiința unității neamului — pentru slăbirea căreia toate statele străine cari aveau populațiuni românești au întrebuințat mijloacele cele mai rafinate — n'a putut fi câtuș de puțin atinsă.

Dacă însă putem fi siguri că s'a păstrat un simț național în toate părțile, unde e răspândit astăzi poporul român, el nu este totuș pretutindeni ajuns la acelaș grad de desvoltare și nu se manifestă cu aceeaș intensitate; aceasta variază atât după diferitele țeri, cât și după diferitele clase sociale.

In general, influențele străine, prin toate mijloacele de desnaționalizare întrebuințate, au avut mai întâiu efectul de a slăbi mai mult sau mai puțin simțul național — mergând chiar până la completa desnaționalizare — la clasele superioare și de a-l amorți la clasele de jos. Această amorțeală nu a durat însă mult timp, căci încetul cu încetul el a început a se trezi din nou, luând forme din ce în ce mai acute, și odată redeșteptat nici un mijloc nu l-a mai putut — și nu-l va mai puteà — potolì niciodată.

In acest stadiu se află astăzi Transilvania, unde vechile clase aristocratice au fost desnaționalizate de timpuri îndelungate, pierzându-și orice contact cu națiunea, iar în popor — cu toți intelectualii și noua clasă cultă care s'a ridicat din el — simțul național s'a redeșteptat și se manifestă atât de puternic, că nici o stavilă nu i-a mai putut rezistà. Basarabia din contra — numai după 100 de ani de ocupație străină — se află într'un stadiu mai timpuriu; acì, clasa aristocratică a fost și ea în parte rusificată prin toate ademenirile guvernului țarist, în popor însă simțul național e încă în parte amorțit — prin incultură, prin influența popilor rusificați, prin împingerea înainte a soluțiunilor internaționale pentru rezolvirea chestiei sociale, prin agitații antisemite, etc.;—abià în anii din urmă se pare că și acì începuse redeșteptarea națională — mai întâiu sub formă de «Poporanism»,—care de acum nu se va mai puteà oprì niciodată.

Ceva mai înaintat e acest proces în Bucovina, unde chiar o bună parte din aristocrație s'a mănținut românească, iar în popor s'a redeșteptat un puternic simț de solidaritate națională. In Principate chiar, influențele

străine reușiseră să slăbească simțul național, grecizând — în epoca Fanarioților — la o bună parte din boierimea noastră sentimentele; și chiar astăzi influența culturilor străine—pe cari unii semiculți le-au adoptat numai în formele lor fără a le asimilà—le influențează judecata și-i fac să privească interesele vitale ale neamului lor prin prisma intereselor țerilor, a căror cultură își închipuesc că au asimilat-o. Totuș acestea sunt excepții datorite unei educații școlare și sociale greșite, căci în popor și în vechea boierime curat românească instinctul rassei a rămas viu, și dela ei a pornit renașterea națională atât de puternică.

Astfel fiind, este totuș necesar ca acest simț—atât de hotărîtor pentru viitorul nostru, și care în esența sa a rămas nealterat la întregul popor românesc de pretutindeni—să fie cât mai tare desvoltat prin cultură națională și, acolo unde a fost amorțit prin influența îndelungată a statelor străine în cari au trăit unele ramuri ale poporului nostru, să fie cât mai grabnic trezit și desvoltat. Trebue dar ca întregul popor să se reculeagă și să-și recunoască adevăratele sale interese naționale, pentru ca astfel să se organizeze, spre a duce o luptă conștientă pentru realizarea unor aspirațiuni comune ce decurg din firea sa și din rostul existenței sale în această țară.

10) **Puterea de asimilare.**

Vechiul popor roman, prin organizarea puternică a statului său, prin cultura sa superioară, prin civilizația strălucitoare pe care a reprezintat-o și mai cu seamă prin

structura limbii sale cu construcții simple, își impuneà graiul său popoarelor cu cari venià în contact, și care astfel devenise pe atunci o limbă universală. Firește că această adoptare a limbii latine de către acele popoare nu însemnà însă chiar desnaționalizarea lor—și mai puțin încă asimilarea lor—de către poporul roman. Aceasta, deocamdată, însemnà numai, că și între diferitele limbi se duce o luptă pentru existență, în care, aceea, care e mai simplă și mai ușor de învățat, biruește și capătă o răspândire tot mai mare. Această biruință devine cu mult mai ușoară, când acea limbă este tot odată și un instrument, care dă unui popor posibilitatea de a se adăpà la izvoarele de cultură superioare ale unui alt popor sau la civilizația universală. Acest lucru îl vedem că se întâmplă și astăzi cu limba engleză, și acelaș lucru s'a întâmplat și în antichitate cu limba poporului roman.

După datele istorice, noi știm că această *adoptare* a limbii romane de către un alt popor se săvârșià adeseori într'un timp foarte scurt, pe când *asimilarea* este un proces cu mult mai îndelungat. Prin asimilare trebue dar a se înțelege numai acel proces, prin care un popor superior absoarbe în organismul său pe un alt popor, astfel, încât *firea întreagă* a acestuia se contopește întrânsul, fără totuș ca prin aceasta poporul asimilator să-și schimbe structura organismului său.

Firește însă că prin asimilarea unui nou popor, deșì structura organismului poporului asimilator rămâne neschimbată, el poate totuș suferì oarecari influențe mai mult sau mai puțin sensibile; și aceasta este un proces natural, datorit încrucișărilor de sânge, pe cari

selecționatorii de plante și animale îl cunosc și-l utilizează în deajuns pentru perfecționarea rasselor și varietăților. Etnologia comparată ne învață însă, că adeseori unele popoare aflate pe o treaptă mai joasă au și câteva însușiri organice superioare celor ale popoarelor aflate pe o treaptă mai înaltă și că, și după asimilarea lor, aceste însușiri bune continuă a persistà; căci în tot timpul amestecului sângelui, între diferitele însușiri ale organismului celor două popoare e o continuă luptă pentru existență, în care cele cari reprezintă o perfecționare a sa înlocuesc pe cele inferioare. Așà dar, însușirile bune ale unui popor inferior nu se pierd prin asimilarea sa de către un popor superior, ci întreg organismul iese din acest proces perfecționat.

Se poate totuș ca două popoare să-și amestece sângele, fără ca unul din ele să fie în stare a-l asimilà pe celălalt—adică să-i contopească firea lui în organizmul său—decât cel mult ca unul să adopte limba celuilalt; în acest caz, însușirile mai slabe ale poporului inferior nu au putut fi înlocuite cu cele mai perfecționate ale poporului superior și continuă a persistà și după încrucișare. Astfel a fost d. ex. cu Bulgarii, cari venind în Peninsula balcanică au adoptat limba Slavilor și și-au amestecat sângele cu ei, însă firea lor turanică a persistat. Poporul Slav, dar nu a avut de tulă putere de asimilare, pentru a contopì în organismul său pe poporul bulgar venit peste el.

Nu tot àstfel a fost cu Romanii veniți acì peste Daci; ca o rasă superioară, ei le-au impus mai întâiu limba și cultura lor și apoi, în lunga vieață latentă ce au dus-o, și-au amestecat în mod complet sângele,

dând naștere poporului nostru și păstrând însușirile bune ale unuia și altuia din aceste două popoare. Venind în urmă Slavii și diferitele resturi ale barbarilor rămași pe acì, noul popor i-a asimilat pe toți treptat. El nu a conservat dela ei decât: numiri geografice, numiri de animale și plante, un mare număr de cuvinte — cari îmbogățesc foarte mult tezaurul lexical al limbii fără însă a-i schimbà câtuș de puțin organismul ei, — o serie de instituțiuni și organizări din vieața practică, gospodărie, etc. ș. a. m. d. Poporul nostru dar a asimilat complet pe Slavi și pe toate resturile popoarelor ce au mai rămas pe acì, adoptând dela ei tot ce au putut învățà ca lucruri nouă și practice, fără însă a-și schimbà câtuș de puțin firea sa daco-romană.

Acelaș lucru l-a făcut și în urmă — pe cale naturală—cu toate fragmentele de popoare ce au mai venit peste el în această țară, și acelaș lucru continuă a-l face și astăzi—fără nici o constrângere — cu toți imigranții care se așează, presărați sau în masse mai compacte, printre noi—cum sunt Grecii, Bulgarii, Sârbii, Albanezii, Rușii, Nemții, Ungurii, Armenii, etc.—.Puterea de asimilare a poporului nostru a dat dar dovezi de o mare capacitate; și aceasta constitue, pe deoparte, o bună dovadă de sănătatea și vitalitatea organismului nostru și superioritatea rassei, iar, pe de altă parte, o garanție a viitorului nostru.

Dacă astăzi mai trăesc printre noi fragmente de popoare pe care nu le-am asimilat, ca Evreii, aceasta nu e o dovadă de slăbiciunea organismului nostru, ci din contră o excepție care întărește regula. Un organism sănătos asimilează numai ceeace e asimilabil, adică

ce se potrivește cu firea sa; poporul evreu însă constitue din multe cauze — între cari Rassa, Religia, mentalitatea și diferite tradiții vechi, etc. — pentru noi, ca și pentru celelalte popoare europene, un corp străin, neasimilabil, care, introdus în organismul nostru, ar puteà da loc numai la grave turburări fiziologice, fără însă o contopire reală. Faptul dar că convieţuirea cu aceste popoare nu a ajuns la asimilarea lor, este o dovadă mai mult de sănătatea și de regulata funcționare a organismului nostru, care și-a conservat neatinsă puterea de eliminare—sau de izolare—a corpurilor străine ce se introduc într'însul.

CAPITOLUL III.

CULTURA ŞI PROBLEMELE ACTIVITĂŢII CULTURALE.

1. Cultura ca factor al Evoluţiei. Noţiunea şi scopurile culturii. Cultura naţională.

După ce, în cele precedente, am descris acele însuşiri fundamentale ale poporului român, cari constituesc puterile elementare ale organismului său — moştenite dela strămoşii săi sau câştigate şi consolidate în îndelungata luptă pentru existenţă ce a dus-o în mediul său de traiu — să vedem acuma în ce mod pot fi ele desvoltate şi perfecţionate mai departe, spre a sporì astfel continuu energia vitală a acestui popor.

In Partea I-a a acestei lucrări, studiind mersul general al evoluţiei lumii organice şi legile ce decurg din aceasta, am văzut că principalul factor care lucrează ca agent-regulator al evoluţiei spre progres este *Selecţiunea naturală*, adică *puterea naturii de a alege pentru perpetuarea neamului* — specie, rassă, popor, etc. — pe acei indivizi, al căror organism e mai bine înzestrat cu însuşirile necesare pentru a puteà biruì cerinţele mediului. Mediul, prin agenţii săi, fiind însă şi el singur un continuu stimulent al progresului, provoacă, pe de o parte, desvoltarea mai departe a acestor însuşiri

moştenite, iar pe de altă parte, favorizează formarea în organism a nouă însuşiri, cari înlesnesc individului biruinţa mai departe în lupta pentru existenţă şi progres.

Acest continuu proces, prin care natura-şi urmăreşte marile ei ţeluri, se petrece în mod inconştient în lumea plantelor şi animalelor şi la popoarele primitive. Cu cât popoarele însă se urcă pe o treaptă mai înaltă şi *devin conştiente* de ţelurile luptei pe care o duc, şi deci de puterile de cari au nevoe pentru a biruì, cu atâta ele se silesc *singure* de a-şi selecţionà, desvoltà şi organizà puterile lor naturale în vederea putinţei realizării acestor ţeluri.

La aceste popoare dar, selecţiunea naturală, ca agent al progresului, tinde a fi înlocuită tot mai mult printr'o activitate conştientă şi organizată a poporului, şi numai atunci ea îşi reiea rolul ei crud, când poporul singur nu e în stare a-l îndeplinì cu toată rigoarea necesară.

Această activitate, care tinde a înobilà din ce în ce mai mult întreg organismul, cu puterile sale fizice, morale şi intelectuale, constă din următoarele operaţiuni: 1) a selecţionà indivizii după însuşirile şi predispoziţiunile lor naturale şi a-i destinà pe fiecare la acel fel de muncă, pentru care organismul lor e mai bine pregătit dela natură; 2) a creà condiţiuni speciale, cari să favorizeze desvoltarea mai departe şi perpetuarea acestor însuşiri şi predispoziţiuni şi cari să provoace formarea altor însuşiri bune, trezind nouă puteri în organizm; şi 3) a împiedicà desvoltarea şi perpetuarea pornirilor rele.

Este dar în fond acelaş fel de activitate prin care grădinarul, crescătorul de animale, selecţionatorul de seminţe, etc. caută — prin selecţiune artificială — a per-

fecționă rassele și a le cultivà mai departe spre a obține varietăți tot mai nobile, cari corespund tot mai bine unor anumite scopuri. Această activitate dar prin care popoarele, *în mod conștient*, caută a înlocuì selecțiunea naturală, alegând *singure* însușirile bune și cultivându-le mai departe, și astfel înobilînd organismul lor și prevăzându-l cu puteri tot mai mari, constitue *activitatea culturală* a acelui popor.

Cultura, luând dar locul selecțiunii naturale, ea devine principalul agent-regulator al evoluției spre progres al popoarelor mai înaintate.

De oarece progresul omenirii este bazat însă pe specializare și diviziunea muncii, cultura urmărește nu numai de a desvoltà și pune în evidență cu intenție toate însușirile bune ale individului, ci totodată de a alege indivizii după predispozițiile lor și a perfecționà pe fiecare în acea direcție, în care este mai bine înzestrat dela natură spre a puteà îndeplinì rolul în lupta pentru propășirea neamului său.

Cultura are dar un dublu scop: 1) de a pune în evidență și desvoltà *toate* însușirile firești bune, spre a înobilà individul și a formà din el o ființă armonică *(cultura generală)*; și 2) de a alege apoi anume însușiri ale indivizilor și a le perfecționà mai departe, în vederea rolului ce fiecare are a-l îndeplinì în viață *(Cultura specială sau profesională)*. Această din urmă e mai mult condiționată de cerințele speciale ale mediului de traiu.

Celei dintâi îi servește ca instrument mai mult *Educațiunea*, celei de a doua *Instrucțiunea* și *știința*. După felul însușirilor pe cari are a le desvoltà deosebim

de asemenea: *o cultură fizică*, *cultură intelectuală*, *cultură morală (etică)*, *cultură națională*, *cultură estetică (artistică)*, *cultură socială*, etc.

Prin cultivarea sistematică a însușirilor bune — fizice, morale și intelectuale — și prin combaterea celor rele, cultura perfecționând și înobilind neîncetat organismul, aceste perfecționări se acumulează din generație în generație, se fixează și se consolidează, așă că *devin organice*, făcând parte din firea poporului. Devenind organice — cel puțin întru cât privește predispozițiile lor — ele ajung *transmisibile prin ereditate*, așă că întreaga activitate culturală a unui popor — în timp și spațiu—creează prin acumulare un întreg *Fond cultural*, consistând dintr'o serie de însușiri și predispoziținni firești, născute din lupta acestui popor pentru a birui greutățile mediului său de traiu și a-și perfecționà organismul.

Cultura, prin desvoltarea și perfecționarea însușirilor individului, îl pune în stare de a lucrà cu puteri tot mai mari — izolat sau în organizația de muncă a întregei națiuni — la rezolvirea problemelor pe cari cerințele omenirii și ale mediului de traiu le impune neamului său. Ca atare, activitatea sa poate da tot felul de *Produse*, din cari unele satisfac nevoile momentane, iar altele rămân ca *bunuri permanente*, servind intereselor permanente ale neamului său. Aceste *bunuri culturale* — materiale sau sufletești — se acumulează și formează *Capitalul cultural* al unei națiuni.

Cultura — adică selecționarea și perfecționarea însușirilor firești, — făcând parte din firea indivizilor cari compun un popor, este ***națională;*** căci ea este con-

diționată, pe de o parte de calitatea însușirilor și natura întreagă a acelui popor, iar pe de altă parte de totalitatea condițiunilor mediului în care se desvoltă el; după cum de altfel și cultura unei plante este condiționată atât de însușirile ei, cât și de natura solului, clima și totalitatea condițiilor mediului, localității, în care are să fie ea cultivată.

După cum o plantă străină nu poate fi cultivată într'o altă țară, decât dacă-și schimbă firea, potrivind-o cerințelor solului, climei și tuturor condițiilor acelei țeri — altfel continuă a rămâneà o plantă de seră, care nu se poate desvoltà decât în condițiuni artificiale; — tot astfel și o cultura străină nu poate fi introdusă la un popor, decât dacă se aclimatează, schimbându-și firea ei după felul special al organismului acestui popor și condițiile speciale ale mediului său. Astfel porumbul, cartoful, tutunul, etc. și toate acele specii și varietăți de plante de origine străină, cari au îmbogățit atât de mult agricultura unor țeri europene, nu au putut fi introduse în cultura mare a acelor țeri, până nu și-au potrivit în totul organismul lor — trecând prin toate procedeele stațiunilor de aclimatare — cerințelor speciale ale solului și climei europene. Vaca bună de lapte din Bucovina este originară din Elveția, însă ea a trebuit să se adapteze cu totul noualor condiții de traiu, *devenind o rassă nouă*, până a putut fi introdusă în cultura mare a vitelor din acea provincie. Diferite cereale din Germania de sud sunt cultivate în nordul Suedei, și apoi trec de acolo, ca sămânță, în alte țeri sau localități de munte, unde vara e mai scurtă; ele nu au putut fi însă introduse în cultura

mare decât după ce s'au aclimatat într'atâta, încât durata lor de vegetație a scăzut dela 120 zile numai la 70 ș. a. m. d.

Tot astfel e și cu produsele culturii umane: ideile străine, felul de a gândi și simți, concepția binelui, frumosului, dreptății, etc. nu pot fi luate dela un popor și cultivate în firea unui altuia, decât dacă se modifică astfel încât să poată deveni asimilabile și deci organice, și dacă corespund și cerințelor mediului special de traiu al acelui popor. Astfel d. ex. Monogamia, după concepțiile noastre, este cea mai morală formă a familiei; la poporul Eschimoșilor însă, Nansen arată că poligamia este o necesitate, pentru a se asigurà perpetuarea neamului în acele grele condițiuni de viață pe care o duc ei între ghețurile polare; de aceea și misionarii creștini cari propagă monogamia la acest popor — de altminteri foarte blând și cu însușiri culturale remarcabile — nu au succesul la care se așteptau.

Nu există dar o singură cultură universală, ci fiecare națiune are cultura ei, potrivită firii ei și condițiunilor speciale de traiu în cari se desvoltă ea. Chiar în artă, geniul artistic este național, și devine universal numai prin apropierea sa de perfecțiunea ideală, adică de concepțiunea ideală a frumosului, care — conform legilor naturii — trebue să fie frumos pentru toată lumea; calea pe care se desvoltă el însă pentru a ajunge la această perfecțiune ideală și forma în care se manifestă este națională, adică face parte din firea sa, care — la rândul ei — e o parte din națiunea căreia îi aparține.

O pictură japoneză sau chineză, d. ex., oricât de

perfectă și de frumoasă ar fi ea — și oricât de mult am admirà-o, apropiindu-se de cele mai înalte concepțiuni ale frumosului — ea rămâne tot o creațiune chineză sau japoneză, și nu poate fi confundată niciodată cu una franceză sau italiană, chiar dacă ar reprezentà acelaș subiect; căci fiecare din ele arată cum se oglindește acelaș subiect în sufletul diferit al fiecăreia din aceste rasse sau națiuni. Orice creațiune dar, oricât de genială ar fi ea, pornește dela o bază organică, care nu poate fi decât națională și care apare în toate manifestațiunile ei. Această diferință însă, care apare atât de evidentă între manifestațiile artistice a două rasse diferite, ajunse amândouă la perfecțiune în această ramură — fiecare în felul ei — se mănține și la popoarele mai puțin diferite între ele. Chiar între popoarele legate între ele prin înrudire de sânge există *o nuanță diferită,* care apare în manifestațiile lor artistice, care tocmai este *nuanța specifică națională* a fiecăruia din ele.

2. Factorii, mijloacele și produsele culturii.

Ca și culturile ſcari urmăresc scopuri practice, și cultura unui popor este condiționată de următorii factori:

1. *Calitatea obiectelor pè cari voim să le cultivăm,* de a căror capacitate de a fi cultivate depinde în primul rând rezultatul la care se poate ajunge. In cazul de față, acest obiect este poporul cu însușirile sale naturale — *„aptitudinile sau predispozițiile sale culturale“* — și cu însușirile desvoltate ulterior prin activitatea culturală din trecut și acumulată în el ca

Fond cultural. In special sunt anume calități ale poporului — *„Însușirile culturale“ „Talentele“*, — cari se aleg, spre a se cultivà mai departe printr'o continuă selecțiune, din infinita varietate de forme sub cari apar însușirile firești ale indivizilor cari compun acel popor.

2. *Însușirile mediului în care se face cultura.* După cum reușita unei culturi agricole depinde de calitățile solului și de condițiunile climaterice în cari se face ea, tot astfel și cultura unui popor depinde de calitățile mediului său de traiu, adică de totalitatea condițiunilor în cari se desfășură vieața acelui popor (de *„calitățile culturale ale mediului“*).

3. *Țelurile culturii,* adică scopurile cari se tinde a se realizà prin cultivarea unor anumite însușiri. Prin cultura unui popor urmărindu-se: desvoltarea, perfecționarea și organizarea puterilor sale firești — fizice, morale și intelectuale — și înobilirea firii sale, prin combaterea și eliminarea pornirilor rele ale organismului său, țelurile speciale ale fiecărei culturi sunt determinate de rezultatele imediate la cari se tinde a se ajunge pentru a puteà corespunde mai bine realizării scopului general.

4. *Mijloacele culturale,* adică metodele și procedeele culturii, cu totalitatea instituțiunilor, instalațiunilor, aparatelor, etc., de cari se dispune pentru a servì scopurilor ei. Din acestea fac parte: întreg capitalul de cunoștințe, metode, etc. de care dispune omenirea și mijloacele de cari dispune un popor de a și-l face accesibil întreg capitalul cultural și civilizațiunea la care s'a înălțat acest popor cu toate instituțiunile

și aparatele ei, inteligența și îndemânarea cultivatorilor ș. a. m. d.

Din această simplă enumerare a factorilor cari condiționează cultura, se vede că ea îmbrățișează aproape întreaga activitate a unui popor; căci chiar acele ramuri de activitate, cari în aparență nu au a face cu cultura, sunt influențate în mod covârșitor de dânsa și contribuesc la desvoltarea ei. Rezultatele acestei activități — a cărei tendință imediată este numai înălțarea și înobilirea individului prin perfecționarea însușirilor sale firești — sunt *produsele culturale,* adică totalitatea acelor bunuri materiale și sufletești prin stăpânirea cărora un popor ajunge a se înălță tot mai mult deasupra *stării naturale* (zisă «*starea primitivă*» sau «*starea de barbarie*»), înobilându-și firea, perfecționându-și mediul de traiu și afirmându-și voința de a-și desfășură viața conform aptitudinilor și aspirațiunilor sale legitime. Aceste *„bunuri culturale“* însă îi constituesc totodată și cele mai puternice arme în lupta sa pentru existență și progres.

Cel mai important dintre produsele culturale ale unui popor este *Civilizația* sa, adică acea stare de perfecțiune, pe care o creează el prin activitatea sa în toate direcțiile mediului său de traiu — mediul geografic, mediul natural, mediul politic, mediul social, mediul cultural și mediul universal — și prin care-și înalță tot mai mult viața sa individuală și colectivă deasupra stării de viață naturală (sau sălbatică) dela care a pornit. Cu cât cultura — care sporește mereu puterile poporului — e mai intensivă, cu atâta și ac-

tivitatea sa civilizatorie e mai mare și cu atâta și civilizația ce o produce e mai perfectă.

Grație *activității sale civilizatorii*, bazată pe cultură, el stabilește norme de viață și raporturi între indivizi, bazate pe siguranță publică, ordine și dreptate, perfecționează moravurile, organizează tot mai bine munca națională și apărarea țerii, ameliorează mediul de traiu în toate direcțiile, utilizează bogățiile țerii sale, creează tot felul de instituțiuni pentru ușurarea și perfecționarea vieții și înălțarea ei prin știință, artă, morală, etc., organizează tot mai bine statul ca expresie a puterii și voinței sale ș. a. m. d.

Toate produsele culturale însă, și în primul rând civilizația, odată create, devin din nou și ele noi factori ai culturii, favorizând desvoltarea ei mai departe, spre a puteà servì apoi iarăș de bază la o nouă activitate civilizatorie. Intre cultura și civilizația unui popor este dar o strânsă legătură, una favorizând desvoltarea celeilalte, stimulându-se și ajutându-se reciproc.

Cultura dar, care treptat cu gradul de desvoltare al popoarelor tinde a se substituì selecțiunii naturale, îndeplinind rolul de agent-regulator al desvoltării lor spre progres, ajunge încetul cu încetul a acaparà aproape întreaga viață și activitate a acelor popoare. In acest stadiu ea nu mai e numai un mijloc la scop, ci se confundă cu scopul însuș al existenței acelui popor. Lupta pentru existență dar se transformă în *lupta pentru cultură și civilizație* și ajunge țelul superior, care dirige întreaga activitate a popoarelor și către realizarea căruia este îndreptată orice manifestație a vieții lor.

Principala activitate dar, pe care are a o desvoltà un popor pentru a-și asigurà propășirea sa pe calea progresului, este să desvolte o *activitate culturală* cât mai mare, prin care să se înalțe pe sine — trupește și sufletește — și să se pună în stare de a desvoltà o *activitate civilizatorie* cât mai întinsă asupra mediului său de traiu.

Să vedem dar care este starea actuală a culturii poporului român, care este starea factorilor de cari depinde ea și cari sunt mijloacele de a influență acești factori, spre a ajunge la gradul de cultură de care poporul acesta are nevoe pentru a-și puteà îndeplinì rolul său ca organ al omenirii.

3. Starea actuală a culturii poporului român și problemele activității sale culturale.

După cum s'a văzut, din cele precedente, asupra chestiunii *„ce trebue să înțelegem prin cultură?“* domnește încă o mare confuziune—nu numai în vorbirea obișnuită, dar chiar în bibliografia științifică străină, — așà că am fost silit să încerc a precizà științificește noțiunile, spre a înlăturà concluziunile false cu consecințele periculoase la cari ne pot duce.

Cea mai periculoasă dintre confuziunile ce se fac —căci duce la aprecieri false asupra stării reale culturale și deci și la măsuri greșite pentru desvoltarea ei—este, că se ieau *formele culturii* și *mijloacele culturale* drept cultura însăș și se socotește gradul de cultură al unui popor după numărul instituțiunilor și aparatelor culturale, pe cari le posedă, precum și după

unele semne exterioare, ca: modul de a se îmbrăcà limbile străine pe cari le vorbește, luxul și confortul vieții și alte asemenea aparențe. Firește, toate acestea ar puteà servì eventual ca indicii, însă sunt departe de a ne da măsura culturii reale a poporului, ba chiar ne pot induce în eroare.

Judecându-se după astfel de criterii, ar urmà că gradul de cultură depinde numai de mijloacele materiale de cari dispune un popor și că cultura s'ar puteà improvizà cu ușurință: importânduse cu toptanul mijloacele culturale de la alte popoare, adoptându-se legile lor cele mai bune, copiindu-se instituțiunile lor, zidindu-se fără sistem școale, biserici, muzee, laboratoare, teatre, etc., cât mai frumoase ș. a. m. d. Pe de altă parte ar urmà ca un popor cu aptitudini culturale serioase, căruia însă greutățile mediului și împrejurările prin cari a trecut nu-i permit să dispună de mijloacele materiale necesare pentru a importà deodată o întreagă civilizație străină, dar care — tocmai prin lupta grea ce a trebuit s'o ducă — și-a perfecționat însușirile sale bune și și-a sporit puterile, să fie considerat ca stând pe o treaptă culturală inferioară.

Tocmai din aceste cauze e nevoe, când judecăm starea culturală a poporului român, să dăm o atențiune deosebită și să facem bine distincțiunea între ceeace este *mijloc sau instrument de cultură,* ce este *aparență de cultură* și ce este *cultură propriu zisă;* căci prin asemenea superficialități am ajuns să ne credem, într'o parte cu mult mai mult decât suntem, iar în alta cu mult mai rău, și astfel, să ne influențăm greșit, spre a luà o serie de măsuri inutile și constisitoare și a

neglijă pe cele necesare. După aceste aparențe am ajuns să ne închipuim: că în adevăr «România este Belgia Orientului», că «Bucureștii sunt un mic Paris» că «cutare institut științific, având instalațiuni mai complete și aparate mai nouă, este superior instituțiilor vechi din apus, de reputație științifică mondială», etc.; iar pe de altă parte: că «Țăranii români din Ungaria și Transilvania»—din cauza simplicității vieții lor, ceeace tocmai este un semn de viață socială sănătoasă—«sunt inferiori ca cultură celor din Regat», că «Țăranul nostru e o brută» și câte alte aseminea exagerări și inepții.

Pentru a nu ne formă dar un tablou fals al stării noastre reale culturale, trebue să cercetăm cu toată seriozitatea și obiectivitatea cuvenită și să ne lămurim mai întâiu asupra următoarelor chestiuni: 1) care este valoarea *reală* culturală a instituțiunilor și mijloacelor culturale pe cari le-am creat, importat sau copiat, care adică este influența pe care o exercită ele asupra perfecționării însușirilor firești și a sporirii puterilor fizice, morale și intelectuale ale poporului nostru? 2) care este gradul de desvoltare la care au ajuns *în realitate* aceste însușiri la diferitele clase și categorii ale populațiunei noastre, care adică este valoarea fondului cultural care s'a acumulat la fiecare din aceste pături ale populațiunii? și 3) care este *capitalul de bunuri culturale* — materiale și sufletești — care s'a format prin activitatea acestor însușiri perfecționate?

Procedând astfel, va trebui să trecem în revizie și să dăm valoarea cuvenită—după efectele culturale pe cari le pot da ele: — întregului cod de legislație pe care l-am copiat — adeseori fără nici o critică — dela alte

popoare, instituțiunilor pe cari le-am înființat — de multe ori fără a corespunde la o nevoe reală a țerii sau a poporului, — aparatelor administrative, judiciare, etc. cu toată pleiada lor de funcționari ș. a. m. d. Cercetând și judecând astfel lucrurile vom vedeà că ne rămâne cu mult mai puțin decât ne-am deprins s'o credem pentru așà zisa «cultură oficială».

Trebue să ne mai deprindem a distinge bine între *formă* și *fond* și a aprecià d. ex.: că cunoașterea și vorbirea în perfecție a limbilor străine este numai atunci un semn al culturii când servește la adăparea din izvoarele culturale ale altor popoare, dar că ea poate devenì și un instrument de excitarea sensualității sau chiar de desvoltarea pornirilor rele, când e întrebuințată numai pentru cetirea literaturilor perverse ale acelor popoare; că luxul și eleganța îmbrăcămintei sau eleganța «manierelor de salon» nu sunt în totdeauna expresiunea perfecționării gustului artistic sau al moravurilor, ci poate fi adeseori și numai o perversiune sau o excrescență vătămătoare a civilizației; că luxul și splendoarea construcțiilor palatelor și edificiilor publice nu este în totdeauna expresiunea valorii reale culturale a instituțiunilor pe cari le adăpostește, ci adeseori pot fi numai bani cheltuiți degeaba — sustrași dela adevăratele scopuri culturale cărora trebuiau să fie destinați; că splendoarea cultului și a serviciului bisericesc nu este expresia puterii de propagare și întărirea credinței religioase; că discursurile frumoase au o valoare culturală numai când, pe lângă talentul de expunere, au și un fond inteligent și sunt puse în serviciul unei cauze bune, unei convingeri sincere sau

unui patriotism cald, dar că pot devenì și o plagă socială în serviciul demagogiei și instigatorilor de rea credință; în fine că chiar scrisul și cetitul au numai atunci o valoare culturală reală, când sunt folosite la lecturi din cari se poate învățà ceva, pe când rău întrebuințate, ele pot devenì și instrumente periculoase pentru desvoltarea pornirilor rele, instigații, etc. In schimb însă, toată acea înțelepciune a vieții, pe care un popor analfabet a acumulat-o de generațiuni și o propagă din tată în fiu prin viu graiu, sau toate acele minunate poezii și povești populare, deși nescrise, constituesc un însemnat capital de bunuri sufletești și au o mare valoare culturală. In toate acestea dar trebue să ne ferim de a fi induși în eroare de *aparențele de cultură* și să căutăm a găsì și judecà numai *valoarea culturala reală a fondului.*

Judecând dar și apreciind în acest mod, să căutăm a ne da seama de starea reală culturală de astăzi a populațiunii noastre, examinând în parte cultura la diferitele clase și pături sociale, precum și la categoriile principale ale ei, și să vedem astfel ce activitate culturală consecventă trebue să desvoltăm.

a. *Cultura oficială.*

Judecând după numărul mare al instituțiunilor pe cari le-a creat și le întreține statul, după nenumăratele legi organice pe cari le-a tradus dintre cele mai bune legi ale popoarelor din occident — și cari regulează până în cele mai mici detalii întreaga activitate a țerii, — după armata de funcționari pe care o întreține, după numărul și frumusețea clădirilor școalelor, bisericilor, univer-

sităților, institutelor de cultură, etc. ce le-am înființat, ar urmà de sigur că suntem între cele mai culte state din Europa. Din nenorocire însă, în mare parte, realitatea este alta : fără a puteà fi acuzați de exagerare, trebue să constatăm ca *în fond* aproape toate rezultatele activității culturale oficiale nu stau în nici o proporție cu sacrificiile ce se fac ; ba, ce e mai trist, nici măcar acele condiții esențiale, cari formează substratul moral pentru putința desvoltării unei culturi serioase — adică: Siguranța, Ordinea, Libertatea și Dreptatea — nu sunt încă asigurate pe deplin.

Firește, că în legislațiile noastre toate acestea sunt proclamate ca principii fundamentale ale statului; dar care e realitatea în aplicarea lor? *Justiția* («regnorum fundamentum») nu și-a putut încă asigurà prestigiul de care are absolută nevoe; ce diferință între starea culturală în care morarul dela Potsdam puteà spune fără frică, încă de acum 150 de ani, Regelui său, că «sunt doar judecători în Berlin» și între starea noastră unde țăranul, și astăzi desnădăjduit, ajunge să strige adeseori: «plec să-mi faç singur dreptate cu toporul». *Administrația și Poliția* — care are a garantà Siguranța, Ordinea și Libertatea — sunt întrebuințate mai mult ca arme ale politicei de partid, din care cauză și funcționarii sunt în bună parte corupți. *Instrucția publică cu Educația* — cu toate progresele ce le-a făcut — este departe de a da roadele cuvenite, căci și până astăzi avem încă cel mai mare număr de analfabeți, după Rusia. *Instituțiunile superioare culturale* — cu unele excepții remarcabile — lâncezesc în bună parte și numai câteva s'au înălțat abià la nivelul celor mediocre din apus; vorba «se

creează catedre și institute pentru persoane» e caracteristică pentru lipsa de sistem în activitatea culturală oficială și ne arată totodată și cauza lâncezelei și a risipei. *Biserica* nu e nici ea la înălțimea cuvenită, căci clerul — fără a mai vorbì de starea sa morală — se ocupă, la orașe în mare parte, mai mult cu chestiuni electorale decât cu grija sufletească a populației, iar la sate cu afacerile materiale; rezultatul e că poporul, neavând ocazia să asculte și câte o predică înălțătoare sau cui să-și mărturisească păcatele, a ajuns aproape indiferent față de religie, mărginindu-se la îndeplinirea unor datine creștinești — la botez, nuntă, îmmormântare, etc., — fără a mai fi pătruns de principiile moralei creștine sau a le fi înlocuit prin alte convingeri morale. Și tot astfel de rezultate am puteà cità în toate celelelte direcțiuni.

Dacă ne întrebăm acum care e cauza că, cu tot acest aparat bogat de mijloace culturale și cu toate cheltuelile atât de mari ce se fac, s'au produs *relativ* atât de mici rezultate, vedem că ea nu poate fi căutată: nici în lipsa de aptitudini a poporului nostru — despre care am văzut că este înzestrat cu cele mai frumoase însușiri culturale, — nici în lipsa de calități culturale ale mediului natural — care, după cum vom vedeà, e cel mai prielnic posibil — și nici chiar în defectuozitatea legilor organice.

Legile, oricât de perfecte ar fi ele, nu pot aveà niciodată o valoare mai mare decât aceea a persoanelor cari le aplică, și acestea sunt: funcționarii statului și oamenii politici. Prima îndatorire dar, pentru a puteà creà mai întâiu acele condițiuni pregătitoare, cari servesc ca

substrat moral pentru desvoltarea culturii și apoi cultura însăș, ar fi fost de a ne formà: 1) oameni politici la înălțimea problemelor ce ni le impun necesitățile evoluției spre progres ale poporului nostru și 2) un personal de funcționari de toate gradele, culți, integri și specializați pentru toate ramurile de activitate, cari să corespundă importantei lor misiuni. *Oamenii politici*, pentru a înfăptuì la momentul oportun, reformele necesare și a le pune în concordanță cu interesele speciale ale populațiunii și astfel a îndrumà mersul armonic al evoluției; *funcționarii*, pentru a studià și preparà acele reforme, a le aplicà apoi cu cuvenita seriozitate și a asigurà astfel funcționarea regulată a mecanismului statului.

Numai un corp de funcționari capabili și integri pot să asigure mersul regulat al mașinei statului și să-i garanteze stabilitatea necesară — fără a o lăsà influențată de necontenitele schimbări politice — constituind astfel unul din stâlpii mari pe cari se razimă întregul edificiu. Ce mare importanță are un corp de funcționari, cu tradițiile și stabilitatea sa, pentru soliditatea și prestigiul statului ca instituțiune, se poate vedeà în Franța, unde, cu toate schimbările foarte dese de guverne, mașina statului continuă mersul ei cu regularitatea ei tradițională; și tot așà a fost și în vechea Austrie, unde cu toate necontenitele schimbări de guvern provocate de luptele naționalităților între ele, administrația propriu zisă mergeà cu o regularitate demnă de imitat.

* * *

Prima îndatorire dar și la noi ar fi fost să se formeze acel corp solid de funcționari, cu prestigiul necesar, care să asigure mersul regulat al mașinei statului, să studieze și să organizeze — sub controlul parlamentului — toate ramurile de activitate, să aplice legile și să bage ordinea în anarhia ce domnește.

Nici formarea oamenilor politici, înzestrați cu știința și aptitudinile necesare — astfel cum i-ar merită un popor ca al nostru în perioada cea mai grea a desvoltării lui — și nici a corpului funcționarilor, nu a fost însă cu putință în organizarea noastră politică actuală; căci sistemul guvernării țerii prin *partidele politice,* cu „organizări puternice“ și „disciplină de partid“ — bazate mai mult pe comunitate de interese decât de idei și aspirațiuni — a condus la *politicianism,* adică la acea excrescență urîtă a celei mai nobile îndeletniciri a unui popor, care este viermele cel mai periculos, care roade la rădăcina organismului nostru social și care a transformat instituțiunile statului într'o puternică mașină de exploatare a țerii pentru scopuri așà zise «politice» și în realitate personale.

Poporul nostru a produs în adevăr destule capete politice remarcabile — înzestrate cu inteligența, talentul și toate calitățile necesare, — politicianismul însă îi distruge sistematic și nu-i lasă să-și dobândească prestigiul și influența necesară spre a îndeplini rolul ce li se cuvine și a aduce terii serviciile de cari sunt capabili; cei mai mulți sfârșesc prin a cedà locul «disciplinaților» și a lăsà astfel interesele vitale ale țerii pe mâna unor oameni inferiori, instrumente docile a le cluburilor și politicianismului.

Mai rău e încă cu funcționarii. Pentru a se formă un personal de funcționari capabili pentru toate ramurile de activitate oficială, e nevoe înainte de toate de o selecțiune severă, care să-i aleagă cu cea mai mare scrupulozitate după cinste, capacitate, demnitate, cultură, energie, specializare, etc. Selecțiunea însă,—care pretutindeni este baza fundamentală a progresului—este acì falsificată sistematic de politicianii diriguitori, cari caută a-și numì numai «oamenii lor», sau din acei cari se pretează mai cu ușurință a le satisface interesele lor așà zise «politice» — și mai cu seamă personale — în dauna țerii și a interesului general. Ba chiar putem zice că se face o selecțiune specială—pe care o putem numì „*Selecțiunea politică*“ — ale cărei criterii de alegere sunt tocmai contrariul celor arătate ca necesare. Sub regimul acestei selecțiuni, un om cu demnitate, capabil, cinstit și cult—oricât de bun specialist ar fi el — nu poate reușì decât cu greutate să străbată la o funcțiune publică; iar dacă a apucat odată a intrà, el nu poate rezistà și trebue să plece—oricât de necesar ar fi pentru serviciul său—sau... să-și schimbe firea și atitudinea după cerințele ce i se fac. Toate legile de stabilitate politicianii găsesc mijloace să le înconjure—căci față de interesele lor nimic nu mai este sfânt—și vai de funcționarul care îndrăznește să apere interesul general sau avutul statului contra rapacității lor sau a partizanilor.

Prin acțiunea îndelungată a acestei selecțiuni politice, clasa funcționarilor—din care ar trebuì să facă parte numai elementele cele mai culte, cinstite, capabile și demne ale națiunii, căci ei reprezintă și valorifică legile

și deci puterea statului—a ajuns a se transformà într'o adunătură de oameni terorizați, umiliți și înjosiți, lipsiți de demnitate și voință și gata a executà orice ordin li s'ar da. Ea se compune: sau din elemente incapabile, corupte și venale, sau din oameni cinstiți, însă resemnați, cărora greutățile vieții nu le permit a luà o atitudine sau a opune vreo rezistență călcărilor de legi și abuzurilor ce li se cere a le tolerà. In consecință și tratamentul ce se aplică de către politiciani funcționarilor este în conformitate cu starea de înjosire morală la care ei au împins această numeroasă clasă a populațiunii noastre și acest important organ al vieții statului nostru. Ei sunt maltratați la orice ocazie; vieața lor în unele administrații nu le este asigurată nici ca a lucrătorilor de fabrici; la fiecare buget le tremură inima, că «vor rămâneà pe din afară», și aceasta cu atât mai mult cu cât sunt mai destoinici; lefurile sunt cât se poate de mici, însă celor «docili» li se dau numeroase gratificațiuni. La orice întâmplare nenorocită, ei sunt găsiți vinovați și trebue să suporte consecințele: Când casa pensiunilor erà aproape de faliment—din cauza abuzului politicianilor, cari votau cu grămada «Pensii viagere» pentru tot felul de femei pierdute și «Recompense naționale» pentru partizani din banii adunați din reținerile de pensie ale funcționarilor—consecințele au trebuit să le suporte funcționarii, cărora li s'au redus considerabil pensiile și li s'au îngreunat condițiile de a le puteà dobândì, sporindu-li-se anii de serviciu. Când statul erà aproape de faliment, în anii de criză dela 1899, în urma mai multor ani de risipă, consecințele au trebuit de asemenea să le suporte iarăș

funcționarii, reducându-li-se lefurile foarte simțitor, după cunoscuta „Curbă de reducție", etc.

Un asemenea tratament pune dar tot mai bine pe funcționari la discreția politicianilor, adică asigură acestora tot mai mult putința de a întrebuința instituțiunile statului pentru satisfacerea intereselor lor „politice" și personale; ba chiar le dă posibilitatea de a se folosì de ele pe sub mână, prin mijlocirea funcționarilor partizani, chiar când sunt în opoziție, când adică nici măcar vreo răspundere cât de slabă nu le mai impune vreo rezervă.

Această posibilitate de a „guverna" și abuză de puterea statului și din opoziție, prin acapararea instituțiunilor publice prin funcționarii partizani sau prin terorizarea lor, face ca goana după ei, ademenirile sau amenințările și teroarea să fie tot mai mare. La ce consecințe dezastruoase duce o asemenea stare de lucruri — care s'a transformat dejà într'o adevărată complicitate —cred că nu mai am nevoe s'o arăt.

Așà dar Politicianismul — care este urmașul direct al obiceiurilor din epoca fanariotă — a împins la degenerare organul fundamental, prin care statul are a-și îndeplinì misiunea sa și a provocat o nouă boală: *Funcționarismul*. Aceasta însă nu e identic cu *Biurocratismul* din apus—căruia i s'a găsit remediul eficace în controlul parlamentelor,—ci se aseamănă cu *Cenovnicia* din vechea Rusie despotică, ale cărei abuzuri și corupții au dus în mod fatal la revoluția socială cu starea de completă anarhie de astăzi.

Toate acestea sunt triste, dar din nenorocire absolut adevărate, și le-aș puteà ilustrà cu numeroase exemple. Politicianismul este dar cauza cauzelor tuturor relelor

de cari sufere întreg organismul statului nostru; el e cauza că cultura n'a putut încă și nu poate să se desvolte în proporție cu sacrificiile materiale ce se fac de către stat; și tot politicianismul este acela care, în loc de a sporì prin cultură puterile sufletești ale poporului, i-a pervertit simțul moral sănătos și continuă a-i pervertì și distruge toate frumoasele sale însușiri firești.

Nu e vorba firește de persoane, ci de consecințele dezastruoase ale unui sistem defectuos de guvernare, care în mod fatal scoate la iveală asemenea elemente acaparante și le permite să pună stăpânire — ca un mare Trust — pe întreaga noastră viață politică, socială și economică, spre a o exploată în folosul propriu. Dacă am putut aprecià de multe ori bunele intenții și patriotismul cald al unor oameni politici, nu am putut însă să nu mă conving și mai mult că chiar pe aceștia „Goana după partizani“ îi împinge în mod fatal spre politicianism—adică spre acapararea pentru partizani a instituțiunilor statului — și aceasta duce direct la completa dezorganizare și slăbire a puterii statului, adică la o stare anarhică, cu totul nefavorabilă pentru desvoltarea și înflorirea culturii și deci pentru mersul evoluției poporului.

b. *Cultura claselor bogate.*

Și la clasele bogate cultura e în realitate cu mult mai mică decât apare unui judecător superficial, care nu are putința de a cercetà lucrurile mai de aproape sau nu e deprins a distinge formele și aparențele — „Spoiala“ — de fondul real. In adevăr: se vorbesc

în perfecțiune limbile străine, însă puțini le întrebuințează la alt scop cultural decât la conversațiuni banale sau la cetitul romanelor; gustul pentru lux e cât se poate de rafinat, însă puțini știu să judece adevărata valoare artistică a unei opere de artă; se călătorește foarte mult în străinătate, însă puțini se duc pentru a se adăpă la izvoarele de cultură apuseană, ci mai mult la confortul otelurilor moderne și la vieața decadentă a orașelor mari; la moșii se duce o viață de castel, cu toate rafinamentele ei, însă puțini își dau seama de rolul cultural ce l-ar puteà aveà între săteni; se face foarte multă politică, însă puțini se preocupă de interesele mari ale neamului; cei mai mulți se opresc la intrigile și cancanurile de partid, sau cel mult consideră politica ca un sport pasionant, unde o bună lovitură dată adversarului valorează mai mult decât o lege necesară pe care o face să cadă.

Cam aceasta este, în toate felurile de îndeletniciri ale acestei clase, diferința între cultura reală și aparențele culturale; ea variază ca proporție în diferitele regiuni ale țerii și la diferitele ramuri ale poporului nostru, precum și după originea și tradițiile diferitelor familii. In schimb însă s'a ajuns, în unele cercuri, la unele excrescențe periculoase, cări sunt vădite semne de degenerescență a vieții și de perversiunea unor anumite simțuri, astfel: Vorbitul în perfecție al limbilor străine l-au împins unii atât de departe, că și-au uitat cu totul limba proprie, sau dispun numai de un vocabular restrâns al unei limbi românești pocite pentru a se puteà înțelege cu servitorii; firește că în asemenea condiții nu mai poate fi vorba de cultivarea limbii și

literaturii țerii sale — prima datorie a fiecărui om cult de orice naționalitate ar fi el, — ceeace constitue o înstrăinare de poporul din care face parte; acest abuz de întrebuințarea limbilor străine duce la o periculoasă pervertire a simțului național și al iubirii de patrie. Gustul estetic a degenerat într'un lux nebunesc — și mai cu seamă la femei cu mòdele lor extravagante — pentru care se cheltuesc în străinătate sume enorme, ruinându-se întregi averi în dauna economiei naționale și a bilanțului comercial al țerii. Călătoriile în străinătate pentru petrecere au luat proporțiile unei adevărate migrațiuni către stațiunile internaționale de desfătare, unde Românii sunt cunoscuți în timpul «sezoanelor» prin luxul și risipa lor; această pornire spre desfătare peste nevoile unui repaos meritat — care costă pe țară sume atât de mari — și lipsa de orice muncă productivă este de asemenea un semn vădit de degenerare și pervertire a simțului datoriei. La moșii, nevoia de bani pentru lux și cheltueli exagerate face pe unii să fie față de țărani de o aviditate care depășește orice limite sau să-și încredințeze moșiile pe mâna unor arendași sau administratori rapaci, cari folosesc toate mijloacele pentru a stoarce dela ei cât mai mult; la ce consecință duce aceasta pentru economia generală a țerii, cât și pentru chestiunea noastră socială se cunoaște în deajuns; este dar iarăș o perversiune a simțului moral. In politică, în loc de a luptă pentru interesele mari ale neamului, pentru organizarea țerii, etc., mulți se gândesc numai la urîta ocrotire a intereselor lor proprii și se dedau la acel politicianism scârbos, care am văzut că este cangrena

cea mai rea care roade la fundamentele statului nostru; și aceasta nu e decât o pervertire a simțului moral și social. Și astfel în toate direcțiunile în cari vom căutà, vom găsì o serie de excrescențe periculoase, cu semne de degenerescență și perversiune, pe care o cultură adevărată trebue să le smulgă din rădăcină pentru a-și înlesnì desvoltarea normală; aceasta mai cu seamă la acea clasă care, prin starea ei materială și prin desvoltarea de mai multe generațiuni a aptitudinilor ei, e menită a îndeplinì un rol mai important în desvoltarea culturală a poporului.

Am face totuș o mare nedreptate, dacă am generalizà aceste constatări asupra întregei clase avute, căci sunt și multe excepții — mai cu seamă din vechea clasă boerească băștinașă — cari din fericire devin din ce în ce mai numeroase: Sunt multe familii unde se cultivă cu destulă pricepere artele și chiar știința, posedând colecțiuni însemnate, biblioteci frumoase și chiar laboratorii științifice; sunt case a căror podoabă sunt încă vechile virtuți, cu tradițiile patriotice, cultivarea limbii și literaturii române, etc.; sunt proprietari cari desvoltă o întreagă activitate culturală între săteni și cultivă vechile relații patriarhale cu ei; sunt numeroase societăți de doamne cari se ocupă cu încurajarea și perfecționarea muncii casnice și a artei naționale la sate ș. a. m. d. Dar cea mai bună dovadă despre preocupările adevărat culturale ale multor reprezentanți demni ai acestei clase sunt: numeroasele donațiuni făcute Academiei Române (Fondul V. Adamachi, în prima linie), universităților, spitalelor și diferitelor instituțiuni de cultură; depozitele cul-

turale fundate de ei, ca: Biblioteca dela Miclăușani, Muzeul Simu — un minunat exemplu de devotament pentru o activitate culturală conștientă din partea unui particular, — Muzeul Kalinderu, Colecțiunea General Mavros din Muzeul de antichități, Colecțiunile Ghica-Comănești și Dr. Mitrea, dăruite Muzeului de Istorie naturală, Bibliotecele Sturdza-Scheianu și Filipescu, Colecțiile de Monete D. A. Sturdza și Mih. Sutzu dela Academia Română, numeroasele fundațiuni culturale ale patriotului Basarabean Vasile Stroescu, Cabinetul de Istorie naturală al Societății de Medici și Naturaliști din Iași, cu colecțiuni importante dăruite de boierii moldoveni încă dela 1834, și multe alte asemenea sacrificii pentru scopuri naturale.

c. *Intelectualii.*

Poporul român, în starea organizării sale sociale de astăzi, nu are încă o clasă de mijloc închegată în felul Burgheziei țerilor din apusul Europei; funcțiunile acestei clase în organismul nostru social sunt îndeplinite în cea mai mare parte de străini, așezați printre noi încă de prea puțin timp pentru a puteà constituì o clasă românească, căreia să-i poată revenì un rol în cultura poporului nostru. In timpurile din urmă s'a înjghebat în adevăr și o mică clasă de comercianți și meseriași români, însă e prea puțin numeroasă, iar elementele ce o compun sunt prea diferite ca cultură — meseriașii și micii comercianți abià stau pe treapta culturală a lucrătorilor industriali din apus! — pentru a puteà formà o clasă omogenă cu aspirațiuni culturale mai mult sau mai puțin uniforme.

Există la noi însă o clasă destul de numeroasă, care, fără a dispune de mijloacele materiale ale burgheziei din apus, reprezintă o unitate socială bine definită, cu pregătiri și aspirațiuni culturale destul de însemnate; aceasta e *clasa intelectualilor*, compusă din: profesori, medici, publiciști, advocați, judecători, ingineri, funcționari de toate categoriile, farmaciști, veterinari, agronomi, arendași, preoți, fabricanți, etc. Cu toată originea și starea lor materială și socială diferită, ei au ceva comun care-i leagă: *munca intelectuală ca principalul mijloc de existență*. Firește, ca atari, și activitatea lor ca agenți ai culturii trebue să fie foarte însemnată. Să vedem dar care este starea culturii acestei interesante clase a populațiunii noastre și rolul lor ca propagatori ai ei.

Fără a ne scoborî la timpurile prea vechi, când singura știință românească ce se cultivă pe pământul nostru își aveà cuiburile ei prin mânăstiri, vom amintì că, pe lângă fiii de boieri, primele elemente cari au început a învățà carte și a se pune în serviciul culturii erau ieșiți din rudimentele acestei clase: fii de preoți, dascăli, mici funcționari, răzeși, etc. Aceasta a mers cu o grabă atât de mare, că, pe când acum vreo 60 de ani erà aproape o imposibilitate să-ți închipuești un medic sau farmacist român, sau chiar un «gramatic» de pe la curțile boierești, astăzi avem o abundență atât de mare, că în unele ramuri depășește cu mult necesitățile de completarea personalului instituțiunilor statului sau a celor financiare, economice, ndustriale, etc., iar în unele profesiuni libere concurența e dejà prea mare.

Astăzi poporul român, cu aptitudinile sale mari culturale, scoate pe fiecare an un număr din ce în ce mai considerabil de tineri — ieșiți din toate clasele societății — care se consacră vieții intelectuale. In general, încă din școală, ei arată aptitudini foarte mari; în universitățile și laboratoriile din străinătate sunt în totdeauna considerați printre cei dintâi, așà că promit mult pentru viitorul cultural al țerii.

Din nefericire mediul în care au a-și desfășură în urmă activitatea lor nu este de loc prielnic pentru a favorizà desvoltarea mai departe a acestor energii culturale; în special politicianismul are o înfluență dezastruoasă asupra lor și nimicește, sau deviază dela calea dreaptă cel puțin 90% dintr'înșii. Incepând cu ademenirile — încă dela ușile școalei — pentru a-i atrage în «partidele» lor, în cazul cel mai bun le omoară prin «disciplina de partid» inițiativa și obiectivitatea și le pervertește prin «înaltele considerațiuni politice» judecata dreaptă. Cele mai de multe ori însă cele mai frumoase talente și cele mai nobile simțiminte și aspirațiuni se pervertesc în această promiscuitate și ajung a fi puse mai mult în serviciul cauzelor rele, anticulturale decât al celor bune. Cu cât inteligența și talentele sunt mai mari, cu atâta și mijloacele de ademenire sunt mai puternice, și dacă pe calea ofertelor nu reușesc să-l câștige și să-l sustragă dela menirea sa culturală, atunci metoda persecuțiilor cu înjosirile de tot felul și cu închiderea tuturor drumurilor la orice carieră duce la rezultat sigur: Numai pe calea unui adevărat apostolat poate un tânăr lipsit de mijloace ajunge să lupte pentru idealurile sale ade-

vărate, însă și atunci numai după ce și-a cheltuit trei sferturi din energia sa pentru a se apără de mizeriile ce le întâmpină. Așà dar și acì politicianismul, care falsifică selecțiunea—adică singura cale a progresului—este cel mai mare dușman al culturii, căci conrupe sau lovește tocmai în acea clasă socială, care ar puteà și are menirea de a aduce cele mai mari servicii propășirii ei. Și din acest punct de vedere este dar o datorie—în interesul viitorului neamului nostru — de a luptà pe orice cale în contra lățirii acestei plăgi sociale, care, prin modul cum e organizată—ca o adevărată camoră—și prin mijloacele materiale de cari dispune, răspândește virusul ei până în cele mai mici capilare ale organismului nostru, ducându-l la un dezastru.

Cu toate aceste piedici însă, mișcarea culturală, pornită și reprezintată de această clasă, nu mai poate fi oprită și iea o întindere tot mai mare. Elemente tot mai serioase și mai bine pregătite i se alipesc și manifestațiile ei devin tot mai îmbucurătoare: o literatură națională din ce în ce mai bogată, și mai bine îndreptată prin înfluența diriguitoare a criticilor literari, ne perfecționează mereu limba și gustul și înalță simțimintele populațiunii; în muzică, pictură, sculptură, arhitectură, arte decorative, etc., producțiunile originale devin tot mai dese și înfluențează desvoltarea simțului estetic și perfecționarea aptitudinilor artistice firești ale poporului, care duce la crearea unei arte naționale bazată pe specificitatea modului nostru propriu de a simțì și concepe frumosul; în știință numele Românilor încep a se întâlnì din ce în ce mai des în marile

reviste științifice internaționale și în diferitele tratate speciale; problemele științifice ale țerii noastre nu mai fac numai obiectul cercetărilor savanților străini sau ale «societăților pentru studiarea orientului european,» ci sunt studiate cu o competință tot mai mare de învățații români, cari-și câștigă un nume tot mai bun în lumea specialiștilor; în tehnică, lucrări importante se proiectează și se execută de ingineri români; se pun în valoare bogățiile subsolului nostru, se ameliorează solul, se perfecționează necontenit toate ramurile agriculturii, se instalează fabrici, se organizează industrii nouă, etc. și astfel se desvoltă o activitate civilizatorie tot mai mare în mediul natural al țerii ș. a. m. d.

In toate direcțiunile dar, grație activității culturale din ce în ce mai intense a acestei clase, suntem pe cale de a ne desvoltà tot mai mult, spre a duce vieața noastră proprie și a ne-o perfecționà prin noi înșine și cu propriile noastre mijloace.

Firește că, văzute lucrurile în mare, ajungem la aceste constatări fortificante cu privire la mișcarea noastră culturală, care pornește cu atâta putere din nevoia organică de a se desfășurà a unor însușiri firești, cari au stat atâta timp în stare latentă și cari astăzi nu mai pot fi oprite; e ploaia de primăvară care împinge în mod fatal la încolțire germenii din atâtea semințe rodnice, cari au zăcut amorțite într'un pământ fertil în timpul unei ierni atât de grele și de îndelungate. Este totuș necesar să nu lăsăm lucrurile în voia lor, ci să luăm toate măsurile pentru a asigurà reușita cât mai perfectă a recoltei mult așteptate, de binefacerile

căreia avem atâta nevoe; ogorul trebue bine lucrat și buruiana plivită la timp pentru a nu lăsà ca planta nobilă care încolțește să fie înăbușită. Trebue dar să observăm bine și toate detaliile și să căutăm piedicile cât de mici, cari stau în calea desvoltării culturii noastre ca să le înlăturăm cât mai grabnic; căci timpul îndelungat cât l-am pierdut ne-a lăsat cu mult în urma altor popoare, mai slab înzestrate dela natură ca al nostru, și spațiul care ne desparte de progresele lor trebue câștigat cât mai repede pentru a ne asigurà astfel locul ce ni se cuvine între popoarele lumii.

Procedând astfel, constatăm următoarele piedici principale, cari îngreuează desvoltarea și propagarea culturii și pe cari trebue să căutăm a le înlătură cât mai neîntârziat :

1. *Lipsa desăvârșită a unui plan general de cultură.* Ca în mai toate ramurile noastre de activitate, și în activitatea culturală și civilizatorie — cea mai importantă din vieața unui popor—domnește o lipsă desăvârșită de sistem, ceeace face ca cel puțin jumătate din energia consumată și din mijloacele cheltuite să fie risipite în mod zadarnic fără nici un rezultat practic. Suntem încă în stadiul când fiecare nepregătit, ajuns prin capriciile politicei într'o situație conducătoare, își pune în aplicare, cu cheltueală de energie națională și bani publici, toate fantaziile sale, spre a fi apoi părăsite odată cu plecarea sa; și aceasta se repetă cel puțin la fiecare schimbare de guvern. Cauzele acestei stări atât de dăunătoare trebuesc căutate în organizarea noastră generală, dar mai cu seamă — după cum am arătat — în lipsa unei clase de funcționari stabili,

cari să conserve tradițiile și să controleze aplicarea fiecărei măsuri, înregistrând rezultatele; căci numai astfel, pe această cale practică, se poate ajunge la stabilirea unui sistem pentru încurajarea și propagarea culturii, decurgând din experiență și cunoașterea stării reale a împrejurărilor proprii țerii și poporului nostru.

2. *Terenul pe care voim să facem cultura nu e încă suficient pregătit.* Buruiana — adică: obiceiurile rele din trecut, superstițiile, minciuna, toleranța faptelor rele, abuzul de putere, etc. — nu e stârpită încă și amenință să înăbușe tot mai mult noua cultură.

3. *Căile de răspândirea culturii — acele canale de irigație culturală prin cari urmează să se scurgă acest lichid fertilizant — nu sunt preparate.* Oricât de îmbucurătoare ar fi întinderea pe care a luat-o noua cultură în ultimul timp, trebue să constatăm că ea rămâne mărginită numai la unele pături orășenești, iar la țară se întinde numai foarte anevoe; ea rămâne dar numai o cultură superficială, căci țărănimea — cei 82% din populațiunea țerii — nu se împărtășește decât foarte puțin din binefacerile ei. Chiar în orașe, față de numărul mare al elementelor cari se consacră vieții culturale și față de calitatea predispozițiilor și însușirilor culturale ce le au, rezultatele nu sunt încă la înălțimea cuvenită, neputând pătrunde nici acî în păturile mai joase ale populațiunii. Cauzele trebue să le atribuim în prima linie — după cum am mai arătat — lipsei desăvârșite de sistem, insuficienței și mai cu seamă ineficacității mijloacelor culturale oficiale.

4. *Sămânța nu e bine selecționată.* Reușita oricărei culturi e bazată în prima linie pe selecționarea cu

îngrijire a seminței. Noi însă, alături de bunurile sufletești, cari înobilează firea, mai cultivăm și foarte multă buruiană, care înăbușe și otrăvește sufletul populației. Amintesc numai influența unei anumite prese, cu campaniile sistematice ce se duc în contra a tot ce este sănătos într'un stat, literatura pornografică, propagandele străine cari ponegresc sistematic tot ce e național, propagandele internaționaliste bazate pe popularizarea tendențioasă a unor pretinse adevăruri științifice, etc., cari toate pervertesc simțurile și judecata și slăbesc energia unui popor. Apoi obiceiurile cultivate prin cazărmi și răspândite pe această cale la țară, politicianismul ș. a. m. d.

5. *Instrumentele culturale sunt primitive și ținute într'un mediu nefavorabil, care le slăbește puterea de acțiune.* Politicianismul introduce în universități și în tot corpul didactic elemente cari nu sunt la înălțimea activității ce au a o desvoltă și distrage, prin politică și funcțiuni administrative, pe profesori dela menirea lor; unii dintre profesorii medici și juriști uită menirea lor umanitară și culturală — căreia trebue să-i consacre toată munca lor — și se ocupă aproape exclusiv numai cu partea lucrativă a specialității lor; preoții și învățătorii rurali se ocupă prea mult de bănci și interese proprii materiale decât de cultura sufletească a populației, etc., etc.

6. *Metodele și procedeele culturale sunt în mare parte exotice, nepotrivite cu firea poporului și natura țerii.* Fiecare popor are firea sa proprie, astfel cum și-a format-o în țara sa, în care trăește și pe care o cunoaște, are modul său de a învăță și a pricepe, are

necesitățile sale intelectuale proprii ș. a. m. d. Trebue dar ca și învățământul și întreaga propagandă culturală să fie bazate pe aceste elemente, cari și ele la rândul lor trebuesc bine studiate și cunoscute. Această lucrare pregătitoare — care este o condițiе esențială — nu s'a făcut însă în deajuns la noi: metodele și procedeele culturale sunt în mare parte străine; chiar cărțile didactice — cu toată silința ce s'a dat în ultimul timp — sunt în bună parte prelucrate după cărți străine și nu au de bază țara și firea poporului nostru. Pedagogia modernă științifică atribue însă cea mai mare importanță tocmai *elementelor aperceptive* — spre a puteà merge dela cunoscut la necunoscut, — cari tocmai presupun înainte de toate *cunoașterea prealabilă a țerii și a poporului ca bază a instrucției și educației.* Metodele importate dar, câtă vreme nu sunt perfect acomodate firei poporului și bazate pe natura specială a țerii, nu au o suficientă valoare pentru desvoltarea și răspândirea culturii la noi.

Mai mult încă: Pedagogia modernă cere ca între toate obiectele ce se predau în învățământ să existe o strânsă legătură și toate să se concentreze în jurul unui obiect principal. Pedagogii din școala lui *Herbart, Ziller, Rein,* etc., cer ca *Concentrațiunea* să se facă în Religie. Cred că ar fi cu mult mai folositor, dacă în învățământul nostru s'ar alege Geografia patriei—în sensul larg, adică cu descrierea naturii ei—ca obiect principal de concentrațiune. Aceasta ar cere firește o modificare radicală a programelor actuale și ar presupune o cunoaștere cu mult mai profundă a naturii întregei țeri, însă ar aveà un efect cultural incomparabil mai mare.

Acelaș lucru e și cu multe din instituțiunile superioare, cari, nerespunzând la nevoile noastre culturale proprii și nefiind adaptate a le servi, continuă a rămâneà străine, fără a da vreun rezultat practic.

7) *Lipsa de ocrotire a elementelor culturale.* Una din activitățile culturale cele mai importante ar trebui să fie alegerea și desvoltarea mai departe a elementelor cari au să ducă lupta culturală. Din nenorocire se pare că în mare parte lipsește atât priceperea și seriozitatea, cât și mediul favorabil pentru o asemenea operație fundamentală de selecțiune. Adevărate talente și tot felul de elemente bine înzestrate cu calități culturale — cărora însă tocmai de aceea le lipsește darul de a se insinuà — sunt lăsate fără nici o ocrotire, biruite în concurență de elemente inferioare, insinuante sau cu alte asemenea daruri. Numai cu mare greutate pot unii din ei reuși să pătrundă, iar majoritatea se pierd, formând armata așà zișilor «Boemi», «talente pierdute,» etc. Judecarea dar cu dreptate și nepărtinire la orice concurență, cultivarea metodelor de selecțiune, înlesnirile de tot felul pentru a se da putința talentelor să se manifesteze și să străbată, măsura în critică, etc. sunt îndatoriri serioase ale fiecăruia și legate de o mare răspundere morală față de viitorul cultural al neamului.

8) *Distrugerea capitalului cultural.* In capitolul precedent am văzut că produsele culturii se acumulează pentru a formà un capital de bunuri culturale, care servește apoi ca factor în desvoltarea mai departe a culturii. Firește că este de cea mai mare importanță, ca toate bunurile rezultate din activitatea culturală, să fie păstrate cu sfințenie și capitalizate.

Experiențele — pozitive sau negative — câștigate în orice ramură de activitate culturală, materialul adunat și personalul format în vederea unui studiu, observațiile, metodele și procedeele de studiu, cărțile, instrumentele, etc., etc., toate acestea se acumulează la capitalul cultural și servesc desvoltării mai departe a culturii. O asemenea acumulare însă cere o stabilitate a instituțiunilor și a personalului, o tradiție în muncă ș. a. m. d. Toate acestea, în sistema de organizare a vieții noastre de stat, nu se pot face decât cu anevoință, și toată munca făcută odată se pierde la fiecare schimbare de guvern sau de persoane. Tocmai de aceea asistăm necontenit la continue încercări nereușite — în aceeaș chestiune și cu aceleași metode — sau la descoperirea, cu multă cheltueală și energie, a aceluiaș lucru, care a mai fost descoperit cu mult înainte, dar care a rămas îngropat prin dosare sau alè cărui urme s'au pierdut. Stabilitatea și independența instituțiunilor de cultură este dar o condițiune esențială pentru asigurarea mersului continuu al progresului, și tot atât de importantă pentru formarea unui capital cultural, după cât este și acesta de important pentru desvoltarea și propogarea culturii înseș.

d) *Cultura Țăranului.*

Judecând după aparențe, ar trebui să zicem că este o „contradictio in adjecto“ de a vorbì de o cultură a țăranului și să aprobăm aprecierile superficiale ce se fac de așà zișii „cunoscători“, după care „țăranul este o brută inconscientă și indolentă, care nu știe nici

măcar a scrie și a ceti și trăește înglodat în datinele și superstițiile sale". Este o apreciere care se aude foarte des, dar care din fericire nu pornește dela ochiul nepărtinitor al străinului — căci aceștia, ca: Hauterive, Carra, Raicewitch, etc. au scris cu totul altfel despre inteligența țăranului român — ci, sau e strigătul interesat al unor speculatori, cari găsesc că nu mai au destul de stors din munca sa, sau aprecierea copilărească a naivilor dela orașe, cari, trecând pe la țară și văzând mizeria materială, se indignează că țăranul trăește în simplicitatea sa naturală, lipsit de orice „confort". Sufletul adevărat al țăranului nu l-au cunoscut încă nici unii, nici alții din criticii săi.

In adevăr, luând ca normă de judecată cultura nouă ce li se răspândește prin școale și dela orașe, țăranul a făcut foarte mici progrese: Suntem încă, după Rusia cel mai analfabet popor din Europa; însușirile sale firești au fost foarte puțin perfecționate prin această cultură nouă; felul său de viață, modul său de a gândi și simți, modul său de a munci, etc. nu au fost încă aproape de loc influențate în bine printr'însa. Am puteà zice din contră, că această cultură, *în felul cum a ajuns ea la dânsul,* l-a influențat mai mult în rău. In adevăr: dintre puținii cari știu a scrie și ceti, rari sunt cari cetesc o carte care să-i povățuească la bine, fie pentru activitatea lor practică, fie pentru înălțarea sufletească; cel mult cetesc unii câte un calendar, „Dorul" sau vreo broșură răspândită de agitatori, toate de o valoare culturală problematică; presa de scandal însă străbate în toate satele și se cetește la cârciumă în auzul tuturor „cum se înjură boierii";

femeile au învățat cum să-și văpsească obrazurile; la horă nu mai joacă dansurile naționale, ci «Polca și Valsul» și chiar «Tango»; ele își părăsesc frumoasele porturi naționale și se îmbracă «ca cocoanele». Prin rezerviști învață toate perversiunile și toate obscenitățile orașelor — pe lângă boalele de cazărmi ce le aduc; — la judecătorii învață toate șiretlicurile advocățești ș. a. m. d. Și astfel își pervestec încetul cu încetul simțurile și cele mai frumoase însușiri firești. Pe lângă toate acestea, mai vin și produsele industriale, ieftine — cu colori vii și strălucitoare, — cari distrug munca casnică cu produsele ei estetice și solide.

Astfel putem zice că cultura modernă, *astfel cum a ajuns ea până acum la sate,* a influențat mai mult în rău decât în bine viața țăranului nostru și firea sa. Dacă dar țăranul ar fi mărginit numai la această cultură, atunci în adevăr s'ar potrivi aprecierile cari le-am citat mai sus. De fapt însă, toate acestea sunt numai acomodările la noua viață și armele sale în noua formă a luptei pentru existență, și — dacă nu le vom lăsà să se întindă prea tare — vor trece, cum au trecut încă multe peste capul său, fără să-i atingă însușirile sale fundamentale, cari sunt prea înrădăcinate în firea sa pentru a puteà fi modificate radical printr'o influență superficială.

După cum s'a văzut — în Cap. precedent, în care am descris însușirile firești ale poporului român — țăranul nostru are o cultură a sa proprie, specifică și originală, moștenită dela strămoșii săi și modificată în îndelungata luptă pentru traiu ce a dus-o: e *cultura sa nescrisă* — însă devenită organică, — ale cărei bunuri, adunate ca un capital cultural prețios, le transmite prin viu

graiu din tată în fiu, sub formă de maxime, povețe, zicători, poezii, etc., cari cuprind o întreagă înțelepciune, care l-a călăuzit în viața sa de 18 secole. Aceasta e adevărata sa comoară culturală și prin aceasta și-a perfecționat el astfel inteligența și toate însușirile sale firești de au ajuns la desvoltarea și la felurile lor de manifestare, pe cari le-am descris în capitolul citat.

Iată cum am descris această cultură a poporului nostru și influența culturei nouă în lucrarea mea despre Pescăria și pescuitul în România [1]):

«Ceeace se petrece astăzi cu pescuitul, s'a petrecut «și se petrece cu toate celelalte ramuri de activitate; «pretutindeni industria modernă caută a înlocuì cu pro«dusele ei universale vechile obiecte de întrebuințare «zilnică, instrumentele de muncă, etc., cari dispar fără «a lăsà măcar numele ca urmă că au existat odată.

«Poporul nostru a avut și el o viață a lui proprie, «specifică și originală, astfel cum a moștenit-o dela «strămoșii săi și cum și-a modificat-o potrivit condițiu«nilor de viață speciale ale țerii în care a locuit. El «a avut — după regiuni — modul său special de a-și «face locuințe, de a le mobilà și de a-și organizà gos«podăria, portul său original, instrumentele sale de «muncă pentru toate ramurile de activitate și toate «meseriile la cari s'a dedat. A avut tradițiile sale, ma«ximele și proverbele sale cu povățuiri înțelepte de cari «se conduceà în viață, în zilele de veselie, ca și în cele «de întristare, principiile sale de dreptate și omenie, «medicina sa, etc. și o întreagă viață intelectuală și ar-

[1]) *Dr. Gr. Antipa*, Pescăria și Pescuitul în România. Acad. Rom. București 1916. Capit. Pescuitul și Etnografia națională, pag. 21—22.

«tistică, care, deși nu era scrisă, se transmiteà din tată «în fiu ca un tezaor cultural propriu al acestui popor. «Toate acestea dispar cu o repeziciune uimitoare, cu «cât cultura modernă scrisă — pe care o adop- «tăm deocamdată mai mult în formele ei decât în «fond — se răspândește mai repede, cu cât obiceiurile «moderne se întind, cu cât produsele industriei egali- «zatoare năvălesc mai tare.

«. . . . . cine va studià, va găsì la poporul nostru «— pe care, în superficialitatea care caracterizează tim- «purile de astăzi, ne-am deprins a-l considerà atât de «lipsit de orice cultură — o adevărată comoară de cu- «noștințe în toate ramurile de activitate, învățate dela «strămoși și dela popoarele cu cari a venìt în contact «și perfecționate printr'o experiență de secole, făcută «în concordanță cu condițiunile speciale ale țerii noastre. «El va vedeà că poporul nostru a avut și el specia- «liștii săi în toate direcțiunile — cari din nenorocire «dispar prea timpuriu, biruiți de așà zisa cultură mo- «dernă și cari au păstrat tradițiile fiecărei ramure «de activitate. El va găsì în toate meseriile noțiuni pre- «cise, instrumente de lucru, deși grosolane, însă bazate «pe acelaș principiu, ca și cele moderne și o nomen- «clatură foarte bogată pentru orișice specialitate. Acolo «unde noi, cei cu cultura modernă, introducem în mod «cu totul inutil, cu toptanul, sub numele de termini «tehnici, tot felul de cuvinte străine, pocindu-ne limba, «poporul nostru posedă o întreagă terminologie de cu- «vinte adevărat românești, frumoase și bine nimerite. «Așà zisa sărăcie a limbii noastre există numai pentru «cei de sus, cari n'o cunosc; poporul însă are o limbă

«cu mult mai bogată decât alte popoare, cu care «poți să-ți exprimi cele mai fine nuanțe ale cugetării «și unde găsești chiar în abundență nume pentru orice «obiect și noțiune dorești. . . . . .

«. . . . . Cultura modernă dar, atât de sprijinită de «oficialitate, cu cerințele ei, uneori mai mult, alteori mai «puțin justificate și cu progresele ei nu totdeauna în «totul potrivite cu firea poporului și cu condițiunile na- «turale ale țerii, distruge astăzi sub ochii noștri, cu sau «fără rost, o întreagă cultură veche cu totul originală, «ieșită din experiențe de secole, cu toate calitățile și «defectele ei.

«Firește că nu zic — și nici nu pot dorì măcar — să «oprim progresul în loc; dar e de datoria noastră să «nu lăsăm ca această veche cultură nescrisă, care re- «prezintă o muncă de veacuri și este un bun câștigat «al națiunii noastre, să fie distrusă fără rost, nu prin «lupta liberă pentru existență, ci în mod artificial prin «sprijinul statului cu toate instituțiunile sale moderne. «*Această veche cultură, care de veacuri a străbătut «în sângele poporului nostru și e perfect asimilată, «trebue să servească de bază nouăi culturi: una «trebue să fie continuarea celeilalte, iar nu distru- «gătoarea ei.*

«Eu cred că e de datoria generației tinere . . . . să «împiedice de a se mai săpà mai departe prăpastia, ce «devine tot mai adâncă, dintre popor și clasa sa cultă, «precum și dintre trecut și viitor; ea trebue să așeze «progresul pe adevăratele sale baze și să-l îndrumeze «pe calea cea bună; ea trebue să stabilească legătura «între cultura veche și cultura modernă.»

Aici e dar tocmai partea cea grea a problemei desvoltării și răspândirii culturii la sate; ea nu trebue să fie o cultură exotică, îmbrăcată numai în haine românești, străină de firea poporului nostru, de concepțiunile și simțirile sale și deci neasimilabilă; ea trebue să fie continuarea și perfecționarea vechei sale culturi devenite organice. Vieața modernă, însă, a făcut din popoare organele omenirii — vieața lor face parte din vieața omenirii universale; produsele lor se desfac pe piața universală și ei consumă produsele muncii altor popoare; — aceasta cu cerințele ei speciale, cărora trebue să se supună fiecare, impune în adevăr și poporului nostru nouă probleme — din ce în ce mai grele — și un nou fel de vieață, căruia el trebue să se adapteze. Fiecare organism însă are felul său special de a reacționà la nouăle cerințe ale mediului, potrivit constituției și predispozițiilor sale, și acesta nu poate fi imitat dela alte organisme. Tocmai acest mod special de a reacționà al organismului poporului nostru la nouăle cerințe ce i se pun de către noul său mediu de traiu trebue să constitue baza culturii sale; căci oricare alt uleste o artificialitate, care constitue mai mult o piedică decât o bază a progresului.

De altfel noi am văzut ce mare e puterea de adaptațiune a poporului român și cu ce mare ușurință își potrivește el munca sa fizică și intelectuală la orice câmp nou de activitate i se deschide, și putem deci fi siguri că, și pentru problemele grele ce i le impune vieața modernă a omenirii, va ști să găsească *în firea sa proprie* puteri nouă, pe cari să le desvolte și să le organizeze spre a-și asigurà izbânda și mersul evoluției

sale spre progres. Tocmai găsirea, selecționarea și desvoltarea acestor puteri este țelul nouăi noastre culturi, și în vederea realizării sale trebue să se îndrepte orice activitate culturală. Aceasta însă nu se mai poate importă — oricât de necesar ar fi ca să ne putem simplifică munca,—ci se poate realizà numai printr'o activitate sistematică și continuă, bazată pe perfecta cunoaștere a firii speciale a poporului și a condițiilor în cari are el a se desvoltà mai departe, precum și pe cultura reală pe care a avut-o până acum. Cum o cultură superficială—mărginită numai la câteva cercuri restrânse ale populațiunii—nu ne poate fi de nici un ajutor real pentru sporirea energiei totale a statului, nevoia unui *plan general de cultură*, adică a stabilirii unui sistem de muncă continuă și organizată, pentru desvoltarea și răspândirea ei în pături cât mai profunde ale poporului, se impune și din punctul de vedere al clasei țărănești.

Noi am văzut însă că *o stare de civilizație* cât mai înaintată — care, depinzând și de alți factori, se poate improvizà mai cu ușurință—este o condițiune esențială pentru putința desvoltării și răspândirii mai grabnice a culturii. Ameliorațiunile de tot felul în condițiunile mediului de traiu—și mai cu seamă acelea cu totul esențiale din mediul social: siguranța, ordinea, libertatea și dreptatea—trebue să se întindă și să devină cât mai grabnic o realitate și la sate, spre a preparà terenul culturii și putința ei de a străbate în pături cât mai profunde. Cu cât satele se vor bucurà mai mult de foloasele unei stări de civilizațiune — adică de o bună stare materială, de o ameliorare a condițiilor mediului

lor natural de traiu și de o stare socială sănătoasă—cu atâta și cultura la sate va face mai mari progrese, sporind puterile fizice, morale și intelectuale ale populațiunii, trezind nouă energii din rezervoriul mare în care zăceau în stare latentă și mărind puterea de rezistență și de luptă pentru progres a statului.

CAPITOLUL IV.

MEDIUL DE TRAIU AL POPORULUI ROMÂN ȘI BAZELE GEOGRAFICE ALE VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII SALE CIVILIZATORII.

După ce am examinat cari sunt însușirile firești fundamentale ale poporului român — cari constituesc puterile sale elementare și deci armele sale în lupta pentru existență, — și în ce mod pot fi ele desvoltate mai departe prin cultură, să analizăm acuma și mediul de traiu în care-și desfășură el vieața și activitatea sa, pentru a vedeà cari anume sunt cerințele sale, adică cari sunt piedicile și cari sunt foloasele ce le prezintă el existenței acestui popor. Constatările ce le vom face și în această direcțiune ne vor pune apoi în stare să stabilim toate elementele necesare pentru a puteà recunoaște cari sunt adevăratele îndatoriri și aspirațiuni ale poporului român, — cari decurg din firea sa, din natura țerii sale și din totalitatea condițiunilor în cari își desfășură el vieața, — și a ne da deci seama de țelurile către cari trebue să se îndrepte activitatea sa civilizatorie și de mijloacele de cari trebue să se servească pentru a asigurà realizarea lor.

In partea I-a a studiului de față, în care am tratat despre mediul de traiu ca factor al evoluției popoarelor, am arătat că prin mediul de traiu al unui popor se

înțelege totalitatea condițiunilor în cari se desfășură viața acelui popor și că el poate fi împărțit în: Mediul geografic și natural, mediul politic, mediul social, mediul cultural și mediul universal.

Fiecare din aceste medii—după cum s'a văzut—are agenții săi, cari lucrează ca stimulente asupra poporului și provoacă în organismul său diverse reacțiuni. Este dar necesar să analizăm pe fiecare din aceste medii în parte spre a constată: 1) Care este structura sa, cari sunt foloasele și posibilitățile de viață ce le oferă ele pentru existența și propășirea poporului („calitățile sale culturale"), cari sunt cerințele sale și cari sunt puterile sale vrășmașe; 2) In ce mod poate fi ameliorat fiecare mediu — temperând agenții săi protivnici și desvoltând pe cei favorabili, — ce nouă posibilități de viață se pot creă cari să permită o desvoltare și o propășire mai mare a poporului; și 3) In ce mod trebue să-și organizeze poporul puterile sale spre a puteă corespunde acestor cerințe, pe cari i le impune fiecare din mediile sale de traiu și necesitatea desvoltării și perfecționării sale în toate direcțiile, adică pentru a puteă desvoltă *activitatea civilizatorie* necesară, care să-i asigure o propășire cât mai mare.

Cum însă și toate acele medii sunt strâns legate între ele, condiționându-sé unul pe altul, nu ar fi practic să le tratăm izolat pe fiecare în parte, ci vom descrie întâiu *Țara* cu totalitatea condițiunilor ei geografice, naturale, sociale, economice, și culturale ce o caracterizează și apoi *Mediul politic*, adică influența vecinilor și a tuturor popoarelor din afară de teritoriul nostru, cu cari poporul român vine în contact direct sau indirect.

A. ȚARA ȘI MEDIUL INTERN

MEDIUL GEOGRAFIC, NATURAL, ECONOMIC, SOCIAL ȘI CULTURAL.

I. — INFLUENȚA ȚERII ASUPRA FORMĂRII NAȚIUNILOR. TERITORIILE ETNICE.

Fără îndoeală că din toate elementele cari compun mediul de traiu al unui popor, țara pe care o locuește el cu condițiile ei naturale—hotărîte prin poziția ei geografică, clima și natura pământului—are cea mai mare influență asupra sa. Ea îi dă locuință și hrană, ea îi hotărește felul muncii și gospodăriei sale și tot ea este aceea care, printr'o selecțiune specială—pe care geograful Kirchhoff a numit-o *Selecțiune telurică*—l-a format chiar pe dânsul, astfel cum este, cu însușirile și caracterele cu cari se prezintă el. Firește, fiecare popor are o serie de însușiri fundamentale, specifice rassei sale, pe care le-a moștenit de la strămoșii săi; țara în care trăește însă îi desvoltă și consolidează numai pe acelea cari răspund cerințelor ei, iar pe altele i le înăbușește. Prin această selecțiune telurică dar, fiecare țară tinde a-și uniformiză locuitorii ei—chiar dacă sunt de origini diferite — desvoltându-le o serie de caractere comune și înăbușind desvoltarea celor cari le deosebesc.

Din aceasta nu rezultă însă că fiecare popor poate locui în orice țară, adaptându-și numai felul său de viață după cerințele ei. Mai întâiu, această adaptare costă sacrificii enorme, căci selecțiunea telurică alege unul câte unul pe fiecare care se așează într'o nouă țară, și oricare, al cărui organism și aptitudini nu corespund cerințelor ei, este sacrificat fără îndurare. Nu avem decât să vedem ce se petrece și astăzi cu coloniștii sau cu lucrătorii cari emigrează pentru a exploată bogății nouă în țerile transoceanice: numai puține procente din ei reușesc a-și adaptă organismul spre a devenì imuni—ca populația autohtonă—contra boalelor locale endemice, iar restul umplu cimitirele; și din acei rămași majoritatea sunt din țerile cu o climă mai asemănătoare. Dar chiar din cei cari ajung a se adaptă la rezistența contra boalelor, nu pot rămâneà decât numai aceia ale căror aptitudini corespund cerințelor de muncă ale nouăi țeri; și din aceștia iarăș numai acei cari au anumite însușiri sufletești cerute de natura acestei țeri ș. a. m. d.

Fiecare țară dar își alege singură, încetul cu încetul, locuitorii, neîmpământenind și nelăsând să se perpetueze într'însa prin urmași decât acei cari răspund în totul cerințelor ei. Pe acești locuitori astfel aleși, țara apoi, prin neîncetatele concursuri de capacitate la cari-i supune, și-i uniformizează mai departe, compunându-și poporul.

Locuitorii unei țeri deci—chiar dacă nu sunt de aceeaș origine și nu sunt legați între ei printr'o comunitate de limbă, obiceiuri și credință—formează totuș o unitate, bazată pe o serie de alte caractere comune, pe cari le-a desvoltat natura țerii în firea lor și pe

cari fiecare — după calitatea însușirilor moștenite dela strămoșii săi — a putut să și le perfecționeze mai mult sau mai puțin în acest mediu de traiu. Această comunitate de caractere, formate prin influența conlocuirii în acelaș mediu natural, formează apoi o bază pentru contopirea mai departe a tuturor acestor fragmente de popoare într'o singură „*Națiune*".

După cum individualitatea lor e mai mult sau mai puțin pronunțată, această contopire poate merge până la o completă asimilare — adică toate fragmentele adoptă limba, obiceiurile și credința unuia din ele și-și amestecă sângele—și în acest caz diferințele de origine, și deci de calitatea unor anumite însușiri, nu se mai manifestă decât cel mult în diferințele de clasă ale populațiunii. Contopirea poate merge însă și numai până la identificarea unor anumite interese, păstrându-și fiecare limba și tradițiile de origine, credință, obiceiuri, etc., moștenite dela strămoși. Și în acest din urmă caz—care este numai un stadiu din procesul contopirii totale, oprit în desvoltarea sa prin influența culturii—contopirea merge atât de departe, încât locuitorii unei asemenea țeri se pot considerà ca formând o singură *națiune*, adică, după definițiunea lui Renan, «formând o mare comunitate, bazată pe conștiința sacrificiilor făcute pentru totalitate și pe consimțământul de a duce și în viitor această vieață de sacrificii comune.»

Astfel se consideră locuitorii Elveției—deși de origine, limbă și credință diferită—ca o «națiune», și tot astfel locuitorii, de origini și credințe atât de diferite, din Statele Unite ale Americei de Nord. Pe toți aceștia îi unește nu sângele, ci țara în care conlocuesc, și care

le-a desvoltat o serie de caractere și însușiri comune, și-i leagă — de dânsa și între dânșii — printr'o serie de interese materiale și sufletești, cari au ajuns mai tari chiar decât cele ale originii, limbii și credinței. Aceasta, fiindcă același pământ le dă la toți de o potrivă nu numai hrană, locuință și îmbrăcăminte, ci și directivele activității lor; de el se leagă toate amintirile lor, toate bucuriile și durerile lor, în el zac transformate în țărână trupurile părinților lor, și deci de acesta sunt prinși prin mii de legături ce nu se mai pot desface; pe acesta dar au interesul comun de a-l apără de o potrivă și a fi gata de a se sacrifică «toți pentru unul și unul pentru toți».

Aruncând o ochire asupra configurației continentului nostru cu toate multiplele sale variații — prin cari tocmai contrastează cu uniformitatea celorlalte continente,—vedem că el este împărțit într'un întreg sistem de unități geografice. Comparând cu aceasta și o hartă etnografică, vedem că limitele etnografice—nu cele politice! — aproape coincid cu limitele acestor unități geografice.

Această coincidență — după cum arată geograful Kirchhoff — nu este însă întâmplătoare, ci e datorită tocmai selecțiunii telurice, adică acelui drept pe care natura l-a rezervat fiecărei porțiuni de pământ de a-și alege singură locuitorii ei. Fiecare din aceste unități geografice prezintă condițiunile ei speciale de viață, și nu fiecare popor se poate strămută din una în alta fără o adaptare profundă, îndelungată și plină de mari sacrificii. Mai mult încă, fiecare popor, când s'a instalat pe teritoriul pe care-l locuește, nu a făcut-o numai

fiindcă l-a găsit liber, sau ocupat de un popor mai slab pe care l-a putut birui, ci totodată fiindcă tocmai acolo a găsit și condițiunile naturale, cari se potriviau firii și aptitudinilor sale și unde, deci, puteà să-și asigure existența. Intre un popor și țara pe care o locuește existau dar, încă dinainte, o serie de afinități, cari tocmai i-au permis să se așeze acolo și să-și desfășure vieața sa.

Aceste teritorii etnice, bazate pe unități geografice, au limitele lor antropogeografice naturale — cari corespund cu limitele unor anumite condițiuni de vieață uniforme, necesare pentru desfășurarea unor anumite însușiri ale unor anumite popoare; — după cum de altfel și orice altă specie sau varietate de plante sau animale are limitele ei naturale de răspândire, corespunzătoare limitelor teritoriilor cu condițiuni identice de traiu în cari desfășurarea vieții ei este posibilă.

Un popor odată instalat pe unul din aceste teritorii, în care și-a găsit condițiunile naturale cari se potrivesc firii și aptitudinilor sale, începe a-și potrivì întreaga sa vieață la cerințele nouăi sale țeri; el își adaptează organismul său condițiunilor climaterice și sanitare, etc., își adaptează munca sa constituțiunii pământului, caută a descoperì toate tainele țerii, spre a se folosì de bogățiile ei, etc.; caută deci a stabilì toate acele mii de legături dintre dânsul și noua sa țară, cari cu timpul devin organice și-l fac inseparabil. Pe populați băștinașă mai slabă din acest teritoriu— dacă există potrivirea de sânge necesară—o asimilează prin amestecul sângelui; dacă aceasta însă nu e posibil, o desnaționalizează— adică îi distruge individualitatea proprie ca

popor — sau o mănține ca un corp străin în organismul său, impunându-i însă, grație însușirilor sale superioare, felul său de vieață și eventual chiar și limba sa.

In tot acest proces de asimilare sau de desnaționalizare natura țerii însă are cea mai mare influență, căci dezvoltă în firea acestor popoare eterogene o serie de caractere uniforme, temperează pe cele ce le diferențiau și stabilește între ele o comunitate tot mai întinsă de interese materiale și sufletești. Tot prin influența naturii speciale a țerii însă, acest popor, odată adaptat condițiunilor ei de vieață, asimilează sau desnaționalizează apoi pe cale naturală și pe orice fragmente de alte popoare cari vin în mijlocul lor ca imigranți; căci tocmai condițiile speciale de vieață ale acestei țeri sunt acelea, cari îi dau însușirilor sale firești *în aceste locuri* superioritatea asupra însușirilor celorlalte popoare, și deci putința de a le asimilà. Superioritatea însușirilor firești ale unui popor față de ale unui altuia— dacă între ele nu e o diferință calitativă prea mare— trebue dar socotită în totdeauna numai în raport cu cerințele unui anumit mediu natural; ea este dar numai *relativă*.

Poporul Eschimoșilor d. ex. — deși pe o treaptă inferioară față de popoarele rassei albe — le este acestora superior prin însușirile sale în mediul natural al vieții din ghețurile polare; și tot astfel și alte popoare — dacă sunt capabile de a-și desvoltà predispozițiile lor prin cultură—sunt superioare prin însușirile lor, în mediile la cari s'au adaptat, popoarelor străine ce vin peste ele. Firește că popoarele înaintate în cultură— cari, grație și inteligenței și științei, pot schimbà chiar

însăș natura mediului, acomodând-o cerințelor lor — pòt găsì mijlocul de a sè așezà în orice țară și a biruì acolo în concurență pe poporul inferior băștinaș; aceasta fie printr'o mai bună utilizare a bogățiilor și avantajelor de vieață a acestei țeri — grație mijloaclor sale tehnice superioare,—fie chiar făcându-i vieața imposibilă printr'o schimbare radicală a naturii țerii. Englezul de ex. se instalează ca colonist în țerile cu condițiile naturale cele mai extreme, el duce însă cu sine întregul confort al civilizației țerii sale și-și creează acolo un mediu artificial în care trăește ca acasă, biruind prin aceasta— și prin puterea politică colosală a statului său care-l ocrotește—ori unde ar fi—pe ori ce alt popor inferior, adaptat la condițiile naturale ale țerilor pe cari le colonizează.

De altfel chiar modul de colonizare al Englezilor, astfel cum practica l-a modificat în ultimele timpuri, e bazat pe respectul vieții și muncii popoarelor băștinase — din care cauză e și singurul care a rezistat și reușit— adică pe recunoașterea superiorității unor anumite însușiri ale acestor popoare în mediul natural al țerii lor, și deci pe dreptul de a-și desfășurà și mai departe aptitudinile lor naturale în folosul omenirii.

Aplicând aceste constatări mai departe la popoarele instalate pe teritoriile etnice din unitățile geografice europene, vedem iarăș: că orice popor care în țara sa desnaționalizează sau asimilează fragmentele altor popoare ce viu peste el, este el singur desnaționalizat sau asimilat, de îndată ce trece de limitele naturale antropogeografice ale teritorului său etnic, intrând în teritoriul etnic al altui popor.

Toate aceste fapte dovedesc dar:

1) Că țara este un important factor și are o mare influență asupra unificării firii, vieții, intereselor și aspirațiunilor locuitorilor ei.

2) Că toate popoarele europene, astfel cum sunt ele așezate pe teritoriile lor etnice, constituesc unități organice, formate prin amestecul mai mult sau mai puțin complet al diferitelor popoare sau fragmente de popoare ce s'au succedat pe acele teritorii și sub influența egalizatoare și asimilatoare a condițiunilor uniforme de traiu ale naturii acelor țeri.

3) Că toate aceste popoare astfel formate — dacă sunt în deplinătatea puterilor lor și au individualitatea lor bine pronunțată—nu sunt în pericol de a fi desnaționalizate de un alt popor, câtă vreme trăesc pe teritoriul lor etnic, fără a depăși limitele sale antropogeografice. Ba chiar ele pot continuă să asimileze și să desnaționalizeze — sub influența mediului natural al acestei țeri — pe fragmentele de alte popoare cari se vor așezà printre ei.

4) Că de îndată ce fragmente ale unui popor astfel format se întind peste limitele sale antropogeografice, vieața sub influențele noului mediu natural le face să înceapă a se desnaționalizà, adică a se înstrăinà de trunchiul principal al poporului — indiferent dacă continuă sau nu a-și păstrà limba—și a se asimilà cu poporul pe al cărui teritoriu etnic a trecut și de care interese materiale și sufletești tot mai numeroase — născute sub influența noului mediu natural comun — le leagă tot mai strâns.

II. TERITORIUL ETNIC AL POPORULUI ROMÂN ȘI LIMITELE SALE ANTROPOGEOGRAFICE.

Teritoriul etnic al poporului român face parte și el dintr'o asemenea unitate geografică, alec ărei limite antropogeografice coincid mai mult sau mai puțin cu limitele de răspândire ale poporului nostru, adică se întinde cam până acolo până unde și-a putut păstrà el individualitatea sa etnică, cu toate influențele străine cari au încercat a-l împiedicà. Firește nu e vorba de acele sate românești îndepărtate — de prin Caucaz, din centrul Rusiei, Siberia, etc. — și de toți acei Români cari au fost trimiși în acele locuri îndepărtate ca coloniști despre cari numai timpul ne va arătà dacă au putut să îndeplinească o activitate civilizatorie sau vor dispăreà, contopinduse în popoarele celelalte în mijlocul cărora trăesc. De asemenea istoria ne arată că au fost numeroși Români, cari în diferite timpuri—încă de prin secolul al XIII-lea—emigrau și formau sate prin țeri îndepărtate, ca Polonia, Moravia, Silezia, etc., dar cari au fost desnaționalizați cu totul, ne mai conservând decât cel mult numele de «Valahi» și câteva obiceiuri vechi. Tocmai faptul că aceștia au fost desnaționalizați ne arată de asemenea că teritoriul nostru etnic nu se întinde până în acele părți, unde sunt teritoriile altor popoare cu alte condițiuni de vieață.

Adevăratele limite antropogeografice ale poporului nostru sunt încă greu de precizat, căci Românii, stând adăpostiți în Văile Carpaților, au început abià de relativ prea scurt timp a se întinde la vale și a populà de jur

împrejur câmpia, așà că nu au putut încă ajunge până la limitile la cari condițiunile naturale le-ar permite să se răspândească, conservându-și însușirile lor firești și caracterul național. Astfel la Est Nistrul reprezintă o bună frunterie politică; ba chiar ne separă de două țeri—Podolia și Chersonul—cu un relief și o constituțiune a solului diferită, pe care geograful A. Penck le pune foarte bine în evidență [1]): «Acì e unul din rarele cazuri «când avem în adevăr a face cu un fluviu de fruntarie, care «îngreuează și împiedică comunicația. Pe lângă aceasta «avem o serie de diferințe între amândouă țerile pe cari «le separă, atât ca forme de teren, cât și în constituția «solului. La Ost, Podolia, un bloc massiv de piatră, pe «care-l întretae Nistrul. La Vest în Basarabia numai «rocă sfărâmată (loses Gestein); în Podolia, văi stâncoase «lungi, înguste, cu multe cotituri, cari fac multe obsta-«cole comunicațiilor pe uscat; în Basarabia, ca și în «Moldova, văi mai mari, mai largi, cari înlesnesc co-«municațiile. Acolo așezări de oameni (colonizări), mai «cu seamă pe înălțimi, aici—și aceasta e tocmai cea «mai mare diferință—din loc în loc, în adevăr mai mult «în Moldova decât în Basarabia, păduri de foioase pe înălți-«mile cari nu sunt de loc neînsemnate și mai cu seamă «pe povârnișurile repezi întoarse spre Vest ale văilor. «Basarabia se apropie foarte mult prin natura ei de «Moldova; Prutul între ele este cu mult mai puțin o «fruntarie naturală decât este Nistrul între Basarabia «și Podolia.

Cu toate acestea Nistrul nu formează încă limita na-

[1]) Albrecht Penck, *Die natürlichen Grenzen Russlands*, pag. 22 și 23. (Meereskunde, Heft 133) 1918.

turală a teritoriului nostru antropogeografic, căci numeroasele sate românești, cari ajung până aproape de Valea Niprului, o dovedesc. Și în adevăr tocmai acì la Nipru este una din acele mari limite climaterice, care formează o adevărată barieră pentru întinderea mai departe a unui popor deprins a trăì în anumite condițiuni; de acì începe clima cu adevărat continentală a Ostului Europei, cu iernile mai reci, cu durata mai lungă a înghețării râurilor, etc., care de acì încolo merge accentuându-se spre răsărit cu o mult mai mare intensitate.

Acelaș lucru și cu limita sudică. Acì Dunărea nu formează, și nu a format nici odată, o barieră. Din contra satele de pe malul ei drept sunt mai mult românești; în Valea Timocului trăesc la 300.000 Români, iar în Balcani, în Macedonia, Epir, Albania, etc. trăesc deasemenea foarte numeroși Români. Aici dar e și mai greu de a precizà unde e limita naturală antropogeografică, adică până unde Românul poate trăì, conservându-și toate caracterele sale specifice și fără a se atinge acea comunitate de interese materiale și sufletești, cari formează unitatea întregului popor.

Limitele naturale din spre Vest și Nord coincid probabil cu limitele până unde poporul nostru s'a respândit și și-a conservat naționalitatea sa; căci tot ce a trecut peste aceste linii a fost cu timpul desnaționalizat și s'a contopit cu alte popoare.

Astfel dar limitele noastre extreme antropogeografice nu pot fi încă stabilite cu preciziune; totuș, pentru o mai mare ușurință, noi, luând de bază răspândirea actuală a poporului român, vom considerà acì ca teritoriul său etnic suprafața diferitelor provincii ale vechei Dacii.

III. INFLUENȚA ȚERII ASUPRA VIEȚII ȘI MUNCII POPORULUI ROMÂN ȘI INDICAȚIUNILE EI PENTRU PROBLEMELE ACTIVITĂȚII SALE CIVILIZATORII.

După ce am încercat astfel a determinà-- mai mult sau mai puțin—limitele antropogeografice ale teritoriului nostru etnic, să căutăm acuma să analizăm mai de aproape cari sunt condițiunile de vieață pe cari acest mediu natural le pune poporului nostru, cari sunt avantajele și posibilitățile de vieață ce le prezintă el, care sunt puterile sale vrăjmașe și ce influență au fiecare din acestea asupra firii și vieții sale.

Fiecare popor, conștient de individualitatea sa și de îndatoririle ce are a le îndeplinì pentru omenire, are zestrea sa dela natură, care constă din 2 mari izvoare de putere și de bogăție, și anume: 1) Puterea sa de muncă, cu inteligența și toate aptitudinile sale firești, și 2) Țara sa, cu pământul și cu toate izvoarele de bogăție ce se află pe dânsul și sub dânsul. Dela modul cum știe el să se folosească de aceste daruri ale naturii depinde viitorul său și sorții de izbândă în eterna luptă pe care e destinat să o ducă.

In capitolul precedent s'a văzut cari sunt însușirile și aptitudinile firești ale poporului român; rămâne dar să examinăm acum și *țara* sa: să vedem cari sunt izvoarele de putere și de bogăție ce le conține, care sunt calitățile și defectele ei și ce îndatoriri decurg pentru poporul nostru pentru a desvoltà și sporì valoarea acestei zestre a naturii și a profità de ea pentru mersul evoluției

sale spre progres. Căci noi trebue să fim perfect conștienți că natura nu îngădue nici unui popor să trăească numai pentru a vegetà, ci fiecare țară aparține numai acelui care știe mai bine s'o valorifice și s'o apere mai cu vitejie.

Țara oglindește activitatea culturii unui popor și este în totdeauna numai aceea ce a făcut din ea poporul care o locuește; cu cât această activitate crește, cu atât nu mai rămâne din primitivitatea aspectului ei decât relieful pământului, iar poporul progresează, producând o civilizație înfloritoare. Cu cât însă această activitate scade sau e întrebuințată la exploatări vandale și devastări, cu atâta țara decade — ajungând în starea acelor vechi paradise cari au fost transformate în pustiuri, cum e Valea Tigrului și Eufratului, prin distrugerea conductelor de irigații,— Palestina, Vechea Grecie și Spania, prin devastarea pădurilor — Țara Incașilor din Peru, Țara Aztecilor din platoul înalt al Mexicului, etc., — iar poporul ajunge în cea mai grea mizerie, din care numai poate scăpà.

Conduși dar de această idee, vom schiță, în cele ce urmează, în linii mari, condițiunile naturale de vieață ale țerii, lăsând să se întrevadă activitatea pe care poporul are a o desvoltà, și vom lăsà la o parte orice detalii — oricât de importante ar fi ele, — cari formează obiectul științelor speciale ce se ocupă cu acele materii.

Condițiunile naturale de vieață ale unui teritoriu sunt în general determinate de următorii factori: Poziținea geografică, clima și constituțiunea pământului, adică a solului, subsolului și apelor. Firește că nu poate intrà în cadrul acestei lucrări de a da o descriere — oricât de sumară—a condițiunilor fizice și geografice a te-

ritoriului poporului nostru, căci aceste date trebue să le presupunem cunoscute. Ţinta noastră este numai de a pune în evidenţă câteva din influenţele principale, pe cari natură ţerii le exercită asupra vieţii individuale şi colective ale acestui popor, şi a arătà în linii mari cari sunt problemele pe cari i le impune — cari deci trebue să constituească îndatoririle şi aspiraţiunile sale naturale—şi modul cum natura ţerii îi indică să le rezolve, spre a-şi puteà afirmà dreptul său de existenţă şi sorţii săi de izbândă în lupta pentru progres. In special vom căutà să arătăm cum natura ţerii poate să-i înlesnească stabilirea acelei comunităţi cât mai complete de interese materiale şi sufleteşti, cari încheagă locuitorii ţerii într'un tot indivizibil şi formează baza vieţii unei naţiuni unitare, şi cum, tot ea, prin influenţa ei hotărîtoare, poate să-l ajute în satisfacerea acelor interese naţionale, dându-'i indicaţiunile ei pentru activitatea civilizatorie ce trebue s'o desvolte în acest scop. Vom examinà dar mai întâiu influenţa Poziţiunii geografice şi a climei şi apoi a teritoriului propriu zis, adică a naturii ţerii.

1. INFLUENŢA POZIŢIEI GEOGRAFICE ŞI A CLIMEI.

Prin *Poziţiunea sa geografică*, între 17°40′ şi 28°5′ long. estică şi între 43°40′ şi 48°45′ latitudine boreală, teritoriul vechei Dacii, deşi face parte din Europa centrală, este însă situat la limitele ei din spre Europa orientală şi sudestul Europei; prin această situaţie dejà, acestui teritoriu îi este asigurată o mai mare

variație a condițiunilor sale de vieață, cari se manifestă atât în fauna și flora sa și în vegetația care o îmbracă—și prin aceasta deci și în constituția păturii superficiale a solului său,—cât și în firea poporului. Condițiunlie determinate de situația ce o ocupă această țară pe fața pământului—care după gradul de latitudine ar trebuì să aibă o climă temperată dulce—sunt foarte mult modificate și devin mai variate: prin influența condițiunilor climatérice speciale ale acestor părți ale Europei, prin relieful și Constituția pământului, prin distribuția apelor și depărtarea de Ocean, prin distribuția vegetației, prin apropierea de Stepa rusească, etc. Toate acestea contribuesc a produce acì o climă specială — pe care geograful de Martonne a numit-o *Climă danubiană*—și un mediu de traiu aparte, ai cărui agenți influențează într'un mod hotărîtor vieața și munca fizică și intelectuală a locuitorilor ei.

Urmărind mai întâiu unul câte unul factorii cari constituesc *Clima țerii*, adică: Mersul temperaturii aerului, Regimul ploilor și zăpezilor, Vânturile, Seninătatea cerului, Umiditatea atmosferei, Nebulozitatea (norii), Furtunile și presiunea atmosferică, etc., vom vedeà că fiecare impune anume cerințe vieții poporului și lasă urmele lor în organismul său, în felul său de a trăì, de a muncì, a gândì și simțì.

Astfel: *Mersul temperaturii aerului,* cu verile foarte călduroase, ajungând până la 43° (la umbră), și iernile foarte friguroase, scoborînd termometrul până la —36° (deci cu o diferință maximă de aproape 80° și medie de 50—55°); și mai mult încă, trecerea bruscă

dela vară la iarnă și dela iarnă la vară, a oțelit—firește după multe sacrificii—organismul acestui popor, cum nu sunt multe popoare în Europa. Țăranul care strânge recolta în Iulie pe Bărăgan în arșița soarelui lucrează aproape în aceeaș temperatură, ca și populația din Nordul Africei, iar iarna el muncește cu aceeaș vioiciune aproape pe acelaș ger, ca și locuitorii Siberiei. Această adaptare a organismului, de a-și conservà întreaga vigoare la extreme atât de mari de temperatură, îl face însă rezistent și față de germenii unor boale periculoase; astfel la lucrările dela canalul Panama—unde Malaria a făcut enorm de multe victime între lucrători—s'a dovedit că singurii imuni contra Malariei erau Chinezii, și aceasta provenià tocmai fiindcă organismul lor este adaptat—ca și la poporul nostru—la acele mari extreme de temperatură caracteristice țerii lor. Acest fapt are și pentru noi o mare importanță și ne explică de ce și la noi, unde Plasmodiul Malariei e atât de răspândit și unde avem atât de multe bălți cu Anofeli, boala apare sub o formă cu mult mai ușoară și face cu mult mai puține victime ca la alte popoare. Chiar în regiunea bălților dela Tulcea și Brăila, unde vara populațiunea nu poate dormì din cauza țânțarilor decât adăpostindu-se noaptea sub poloace, victimele malariei sunt relativ cu mult mai mici [1]) ca în Italia, unde s'au asanat aproape toate mlaștinele, sau ca în Macedonia, etc. Cu o asemenea constituție, putând muncì la toate temperaturile și rezistând la

[1]) Vezi Dr. Gr. Antipa, *Regiunea inundabilă a Dunărei*. Cap. III. A. 4. Bălțile și sănătatea publică, pag. 221.

anumite boale periculoase ale țerilor tropicale, și cu priceperea sa la munca pământului, poporul român —dacă ar fi fost mai numeros—ar fi putut jucă un mare rol în civilizarea lumii, ca popor colonizator, cum de altminteri o dovedesc și satele românești din Siberia, Ohio (Statele Unite ale Americei de N.) etc.: firește că deocamdată însă el trebue să se mulțumească a-și civilizà încă propria sa țară, care a rămas în multe privințe atât de înapoiată.

Mersul temperaturii nu a influențat însă numai organismul, ci și întreaga vieață a poporului nostru: modul de a locuì și de a se îmbrăcà—și deci și arta de a-și construì casele și gospodăria și de a-și face și împodobì îmbrăcămintea — felul alimentației, — și deci și mijloacele de a-și procurà și preparà hrana — modul de a circulà și a-și transportà produsele ș. a. m. d. Mai mult încă, mersul temperaturii, condiționând vegetația și felul culturilor agricole, influențează întreaga vieață economică — modul de producția, distribuția și schimbul bunurilor economice — și dă directivele muncii fizice și intelectuale a poporului — deci și modului său de a gândì. Trecerea bruscă din iarnă în vară și durata scurtă a vegetațiunii plantelor agricole îl silește la unele sforțări cari au intrat în obiceiurile vieții sale— ca d. ex. în timpul strângerii recoltelor, când e silit să muncească săptămâni întregi dearândul câte 18—20 ore pe zi — și de care puține popoare sunt capabile; tot aceasta îl silește însă să stea în unele regiuni și aproape toată iarna neocupat.

Temperatura nu este însă uniformă pe tot teritoriul, ci e influențată de relieful pământului, așà că pentru

fiecare sută de m. de înălțime ea scade aproape cu o jumătate de grad; și aceasta a avut și are de asemenea influența ei asupra poporului, și mai cu seamă asupra modului cum și-a colonizat el țara și cum s'a grupat populația în diferitele ei regiuni. Observând d. ex. interesanta hartă, a d-lui de Martonne, a densității populației Munteniei după regiunile ei naturale, vedem că acì — unde arșița cu seceta de vară și gerul de iarnă (cu o medie a oscilațiunilor deaproape 80°) e mai mare ca în tot teritoriul Daciei — populațiunea e mai deasă pe sub colinele Carpaților (unde media oscilațiunilor e numai de 55°), pe când în Bărăgan și în terasele joase din Buzău, Romanați și Teleorman populația e foarte rară; acì populația e concentrată numai dealungul malurilor râurilor Buzău, Ialomița, Moștiștea, Olt, etc., unde, având și mai multă umiditate care temperează secetele de vară, e foartă aglomerată.

Și astfel deci vedem că, în toate direcțiile, întreaga vieață fizică și intelectuală a poporului este atât de profund influențată de acest singur factor al climei noastre. Acelaș lucru îl vom constată însă urmărind și pe ceilalți factori cari constituesc clima specială a acestei țeri:

Regimul ploilor d. ex., și în special cantitatea de apă căzută în diferitele regiuni și repartizarea ei în cursul anului, determină modul culturii pământului nostru în diferitele regiuni ale țerii — și prin aceasta dar întreaga activitate a poporului — care hotărește munca sa fizică și intelectuală, obiceiurile sale, starea sa psihică, etc.

Cantitatea totală de apă ce cade — sub formă de ploae sau zăpadă, ceață, rouă, grindină — asupra țerii

noastre și la ce anume epoce, depinde firește de factorii cari sunt în afară de acest teritoriu și pentru cari numai situațiunea noastră geografică are importanța ei; natura țerii însă hotărește repartizarea acestor precipitate, prin *mijloacele ei de condensarea norilor* pe cari îi aduc vânturile dominante la anumite epoce. Aceste mijloace de condensare sunt: Relieful pământului și în special munții, Vegetația și mai cu seamă pădurile, apele și toate izvoarele de umiditate.

In munți cantitatea de ploae medie anuală este de 110 cm. înălțime, în regiunea dealurilor de 70 cm., pe podișurile Moldovei și Bucovinei de 52—62, pe podișul Basarabiei 41 cm., pe podișul Transilvaniei (fără munți) 73 cm., în Câmpia Română 55 cm. și în Pusta de lângă Tisa 63 cm.; numai în sudul Basarabiei ea este sub 40 cm. și numai pe o foarte mică porțiune din aceasta — partea de lângă mare—e numai de 30 cm. Tocmai această repartizare a ploilor, care este atât de hotărîtoare asupra vegetației și a posibilităților culturii pământului, *este hotărîtoare și asupra felurilor de activitate a populației și, deci, și asupra repartizației și densității ei după posibilitățile de traiu ce prezintă fiecare parte a țerii.* In general însă — deoarece epoca ploilor e primăvara, adică tocmai atunci când cresc cerealele, după care vine apoi căldura, care le coace — se poate zice că toată suprafața teritoriului nostru, afară de regiunea munților înalți și goi, este cultivabilă prin diferitele ramuri ale agriculturii, și aceasta hotărește activitatea principală a poporului nostru, care îi dă caracterul său specific de *Popor agricol.*

Clima noastră, cu ploile de primăvară și căldurile

de vară, deși atât de favorabilă agriculturii, are totuș nevoe de oarecari *corective*, mai cu seamă la câmpie, unde vegetația e oprită în loc după mijlocul verii din cauza arșiței soarelui și a secetei. Aceste corective au fost până în ultimul timp pădurile de câmpie și eleștaele, cari serviau ca conservatoare sau rezervoare de umiditate pentru atmosferă și pentru pământ, și deci și ca mijloace de condensarea norilor, pentru a provocà ploile locale, atât de binefăcătocre în timpul verii. Goana după pământ de cultură din timpurile din urmă a făcut însă ca atât pădurile, cât și eleștaele, să fie sacrificate, pentru a se face în locul lor cultura mai rentabilă a cerealelor. Astfel s'a produs în clima câmpiei noastre un dezechilibru cu efecte foarte rele—verile mai secetoase, iernile mai geroase—care cere să fie reparat cât mai în grabă. Știința și tehnica cunosc destule mijloace, ca printr'o regulare sistematică și o gospodărire mai rațională a apelor, să se asigure și o rentabilitate mai mare a pământului și totodată și o ameliorare a condițiunilor climaterice. Acì avem dar una din acele *indicațiuni ale naturii*, care dictează hărniciei și priceperii poporului nostru cum să-și întrebuințeze activitatea sa civilizatorie pentru a-și ameliorà mediul de traiu.

Vânturile dominante, în afară de influența lor asupra precipitatelor, mai au și o importanță pentru starea sănătății, și prin aceasta influențează considerabil asupra grupării centrelor de populație. In alte părți ele sunt utilizate pentru navigația cu pânzele, iar în altele ca motoare pentru mori, puțuri, etc., și prin aceasta au o considerabilă influență asupra vieții economice.

Tot astfel și ceilalți factori ai climei — *seninătatea*

cerului, nebulozitatea, starea higrometrică, etc. — influenţează fiecare vieaţa, sănătatea, munca, obiceiurile, trupul şi chiar starea sufletească a poporului nostru. Temperamentul său viu, de ex., îşi are originea în seninătatea cerului—însă iernile grele îl fac să fie totodată şi calm şi moderat,—iar trupul său musculos, dar uscat în starea higroscopică a atmosferei climei continentale; nopţile senine cu lumina lunii i-au desvoltat încă din vieaţa sa păstorească acea bogată fantazie — manifestată în poveştile şi poeziile sale populare, — acea muzică originală, manifestată prin doinele sale, inspirate de freamătul pădurii, de cântecul păsărilor, de murmurul apelor şi de toate acele frumuseţi ale naturii în mijlocul cărora îşi petrece el vieaţa. Portul său, cu nelipsita căciulă şi sarică, nu este şi el de cât un produs al climei ş. a. m. d.

Clima ţerii însă nu este uniformă pe tot teritoriul etnic al poporului român; deşi, în liniile ei mari, prezintă pretutindeni o serie de caractere fundamentale identice, în detalii ea variază, dela o regiune la alta, după cofiguraţia terenului, după poziţia sa, etc. In unele părţi e mai mult influenţată de clima Europei centrale, în altele de clima continentală şi de stepa rusească, în altele de apropierea mării, iar în unele din regiunile sudice (din Muntenia, Oltenia, Dobrogea, Banat şi din Pustă) de clima mediteranee. Această variaţie în condiţiunile climaterice are de efect o variaţie a vegetaţiei şi deci şi a felului culturilor agricole ce se fac; prin aceasta ea produce deosebiri în felul de a muncì al locuitorilor diferitelor regiuni, care se manifestă apoi şi în firea şi caracterul lor, precum şi în aptitudinile lor. Tocmai această variaţie în aptitudinile locuitorilor, după regiu-

nile unde trăesc constitue una din bazele principale ale progresului întregei națiuni, care astfel poate dispune de un număr mai mare de elemente pentru satisfacerea variatelor ei necesități în diferitele ramuri de activitate.

Tot asemenea, pe întreg teritoriul nostru se găsesc presărate o întreagă serie de insule cu o climă mai dulce, mai adăpostite de vânturi, cu o temperatură mai moderată, cu cerul în anumite anotimpuri mai senin, etc. Acestea au servit în totdeauna ca refugii și adăposturi pentru oameni cu o sănătate mai debilă, pentru oamenii cari căutau o liniște sufletească sau un mediu prielnic pentru îndeletniciri intelectuale (d. ex. mânăstirile, etc.), ș. a. m. d. Și acestea au avut o mare importanță pentru conservarea trupească și sufletească a organismului națiunii, și o vor aveà de sigur și mai mare, cu cât intensitatea vieții va crește mai mult, scoțând nevoia lor în evidență.

2. INFLUENȚA PĂMÂNTULUI ȚERII ASUPRA CONDIȚIUNILOR DE LOCUINȚĂ, HRANĂ ȘI PRODUCȚIE ȘI INDICAȚIUNILE SALE.

Dacă clima specială a țerii a avut și are o influență generală atât de mare asupra poporului nostru, contribuind la formarea însușirilor sale trupești și sufletești și la regularea felului său de vieață, apoi de sigur că *natura propriu zisă a țerii*, adică *Pământul* ei, cu tot ce se află pe dânsul și sub dânsul, l-a influențat încă și mai direct și îi determină—după fiecare regiune — felul muncii pe care trebue să o desvolte pentru a-și asigurà existența. Prin mijlocirea naturii

pământului, și clima își exercită o influență indirectă—cu mult mai mare încă decât cea directă pe care am descris-o mai sus—și mai cu seamă asupra vieții economice; căci vegetația, de care e atât de strâns legată viața omului, este în mare parte condiționată de factorii climei, și tot astfel și întreaga lume organică de care e încunjurat el.

Lăsând și acî la o parte orice fel de detalii — pe cari trebue să le considerăm ca cunoscute — vom căutà să stabilim în linii mari: 1) care este structura acestui teritoriu, 2) cari sunt foloasele și deci posibilitățile de viață pe cari le oferă el locuitorilor săi și 3) cari sunt puterile vrăjmașe pe cari le opune el desvoltării și vieții acestui popor.

Procedând astfel, vom puteà vedeà cari sunt *indicațiunile* pe care natura însăș le dă pentru ameliorarea condițiunilor de traiu ale acestui teritoriu și pentru valorificarea predispozițiunilor sale naturale, adică pentru activitatea civilizatorie pe care trebue să o desvolte acest popor în țara sa, ca să-și poată asigurà propășirea sa în viitor. Vom căutà mai cu seamă să examinăm acest mediu din punctul de vedere al calităților sau defectelor sale: ca teritoriu de locuit, ca teritoriu de producție, de circulație și schimb de mărfuri și ca teritoriu de viață colectivă, adică ca teritoriu de stat.

A) INFLUENȚA CONFIGURAȚIEI PĂMÂNTULUI ȚERII.

Aspectul general al teritoriului nostru etnic este cât se poate de variat, datorit în prima linie reliefului său bogat și plin de contraste și hidrografiei sale, și

în special îmbrăcămintei de vegetație cu care e acoperit, bogată în specii de plante și variată în formațiunile lor. Toate acestea contribue a formă din acest teritoriu diferite unități morfologice cu caractere bine definite, cari, fără a distruge unitatea sa antropogeografică bine fundată, îi dau totuș variația necesară pentru a constitui o țară bogată prin resursele ei naturale și frumoasă prin mulțimea contrastelor.

Ca *formă generală*, teritoriul nostru etnic se apropie de o circumferință, adică de acea formă geometrică care reprezintă maximul de suprafață cu minimul de lungime a limitelor și deci cu minimul posibil de linii pe cari poate fi atacat din afară. Cum limitele sale naturale sunt formate în mare parte de ape adânci sau de munți înalți, cari constituesc obstacole naturale, această posibilitate a atacurilor din afară e încă și mai mult îngreuiată. Natura dar ne indică, din punctul de vedere al apărării naționale și al siguranței din afară, că aceasta este forma către care trebue să tindem la așezarea fruntariilor teritoriului statului nostru, și care deci devine o necesitate dictată de un interes național superior.

Ca *situație*, așezat la coastele Mării Negre și limitat prin cele 2 mari fluvii — Dunărea și Nistrul, cari prin afluenții lor străbat prin toate ungherele sale — teritoriul nostru este pus în legătură cu lumea mare, cu centrele ei mari de consumație și de schimb de producte. Această situație, la gurile Dunărei și Nistrului și la coastele Mării Negre, asigură statului neatârnarea, unitatea și puterea, iar populației buna stare materială. Marea și gurile Dunărei constituesc dar pentru statul

nostru însăș vieața sa, așà că asupra directivelor politice ce decurg din această indicațiune a naturii nu mai e nevoe să insistăm.

Intretăierea teritoriului nostru, dela N. la S., cu o mare convexitate spre E., de către linia Carpaților, reprezintă o mare piedică naturală a comunicației între jumătățile sale Vestică și Estică; această linie este însă des întreruptă atât prin cursul Dunărei, cât și prin numeroasele și largile văi ale râurilor cari străbat Carpații. Centrul acestui teritoriu este ocupat de o vastă cetate triunghiulară — Podișul Transilvaniei,— care este înconjurat, de jur împrejur, cu lanțuri de munți, formați de Carpații orientali, Alpii Transilvaniei și munții Apuseni (Massivul Bihorului), dar cari lasă totuș — mai cu seamă spre N. V. și S. V. — trecători importante. In această vastă cetate, cu toate văile dela poalele Carpaților, a fost adăpostul și leagănul neamului nostru, de unde apoi s'a scoborît la vale, populând iarăș câmpia mănoasă care se întinde de jur împrejurul ei și care formează diferitele noastre provincii, reprezintând fiecare totodată și câte o unitate naturală cu caractere fizice mai mult sau mai puțin speciale. Munții aceștia dar, cu toate crestele lor înalte, deși au aparența de a fi o putere vrăjmașă desvoltării unitare a neamului nostru, nu au fost însă de fapt niciodată o barieră adevărată, care să separe și să diferențieze poporul, ci, din contra, ei au servit ca un adăpost prețios care i-a mănținut unitatea sa. Ciobanul, care de 18 secole își duce oile sale dela munte la câmpie și înapoi, nu a cunoscut nici— odată o asemenea barieră, ci continuă și astăzi să plece la S-ta Maria dela munte spre balta Dunărei — sau

spre alte părți ale câmpiei ce înconjoară acești munți—și să se urce din nou de S-tul Gheorghe la iarba de pe plaiurile Carpaților.

Este dar una dintre marile probleme civilizatorii fundamentale, pe cari natura teritoriului o impune neamului nostru, de a înlătură cât mai neîntârziat această piedică, întinzând pe malurile râurilor ce străbat Carpații și pe căile bătute de oile și ciobanii noștri șinele căilor ferate, de a sfărâmà stâncile și de a stăbate prin tuneluri munții, pentru a creà cât mai multe legături între frații cari, cu toate stavilele naturii, nu au putut fi înstrăinați în atâtea secole unii de alții. In aceasta dar avem o indicațiune a naturii, pentru activitatea pe care trebue s'o desvolte poporul pentru a-și creà legături cât mai intime și lesnicioase între toate ramurile sale și între toate regiunile diverse ale teritoriului său. Aceste legături înainte de toate vor sporì comunitatea de interese materiale și sufletești, vor înlesnì contactul tot mai intim și putința unei colaborări tot mai strânse între întreaga populațiune a țerii, unificând-o și mărind astfel puterea de coeziune, care să lege pe toți membrii aceleiaș națiuni între ei și pe fiecare de întreaga sa țară, spre a formà astfel un tot indivizibil și un stat cât mai puternic.

Tot astfel aspectul general ne mai arată că întregul teritoriu este săpat de nenumărate *văi*—mai înguste sau mai largi—prin fundul cărora se scurge la vale marea cantitate de apă—de aproape 120 cm. înălțime anuală—pe care ploaia o varsă în Carpați. Și aceste văi cu râurile ce se scurg prin ele, ca și Carpații, departe de a constituì obstacole cari să separe și să

diferențieze populația, au fost și sunt adăpostul ei și legătura lor de unire.

Prin foloasele mari ce le oferă: ca izvoare de umiditate pentru vegetație — și deci pentru agricultură, vii, pomete, pășune, etc. — și pentru potolirea arșiței soarelui și secetelor, ca izvoare de hrană prin cultura peștelui în eleștae, etc., ca izvoare de energie pentru mori, herestrae, piuăe și tot felul de instalații industriale cari înlesnesc munca omului, ca locuri adăpostite contra vânturilor și căldurilor excesive, cari oferă omului liniștea trupească și sufletească ș. a. m. d., aceste văi au atras în totdeauna — mai mult ca oricare altă parte a teritoriului țerii — populația spre ele, pentru a formă orașe și sate. Densitatea populației în unele văi din Muntenia depășește chiar 150 locuitori pe km. p., pe când la mică distanță alături—ca în Bărăgan și Terasa Buzăului—ea nu ajunge nici la 20 loc. pe km.p. Aceste văi dar nu numai că nu separă populația, dar ele reprezintă chiar optimul ca teritoriu locuibil, și au astfel o mare însemnătate pentru repartizarea populației și ca centre de cultură și civilizare a țerii.

Râurile stăbătând Carpații și formând prin ei o serie de trecători, văile lor reprezintă totodată și cele mai bune căi de comunicațiune, cari au întreținut legătura între diferitele părți ale teritoriului nostru etnic și au mănținut astfel unitatea poporului. Văile râurilor sunt dar acele linii prețioase, indicate de natură, prin cari a putut să străbată și să se întindă cultura și civilizația pe teritoriul nostru și cari au înlesnit desvoltarea lor armonică la toate ramurile poporului nostru. Și ací avem dar încă una din acele fundamentale indicațiuni

ale naturii pentru bazele activității ncastre culturale și civilizatorii în viitor.

Observând mersul apelor de pe teritoriul nostru ce se scurg de pe amândouă versantele Carpaților prin râurile noastre, vedem că ele merg toate spre Dunăre și Marea Neagră. In drumul lor ele străbat toate regiunile de producție ale țerii. Astăzi — în afară de câteva pârae de munte, pe cari plutesc bușteni din pădurile seculare, până sunt transportați pe această cale la herestrae, și de cele câteva râuri mai mari flotabile sau navigabile — puterea lor de transport nu este folosită; dacă însă cursurile lor ar fi regulate, astfel cum știința ne dă astăzi posibilitatea, toate produsele brute ale regiunilor mănoase pe cari le străbat și ale hărniciei poporului de pe malurile lor, s'ar strecură pe această cale ieftină spre artera principală a țerii, și de acolo spre centrele mari industriale ale țerii, unde vor fi prelucrate, sau prin porturi cu vapoarele spre centrele mari de consumațiune ale lumii, de unde se vor aduce în schimb bogății și mărfurile străine de cari avem nevoe. Fiecare regiune de producție din întregul nostru teritoriu ar fi astfel legată prin interese vitale de centrele industriale dela vale, unde se prelucrează produsele lor, sau de porturile dela Dunăre și Marea Neagră, unde se vând ele. Ce legătură mai intimă de interese între toate regiunile țerii și între toate ramurile poporului și ce dovadă mai mare de unitate între ele decât aceasta pe care natura însăș a creat-o.

Și acì dar, numai din aspectul general al teritoriului nostru, avem o nouă indicațiune fundamentală a naturii ca directivă pentru activitatea noastră civilizatorie viitoare.

B) INFLUENȚA NATURII PĂMÂNTULUI ȚERII.

După ce am văzut că numai din aspectul general al teritoriului nostru ne reiese o serie de indicațiuni prețioase pentru activitatea civilizatorie a poporului nostru, să cercetăm acum mai departe *constituțiunea și predispozițiunile naturale de producție ale pământului țerii, cu tot ce se află pe dânsul și sub dânsul;* aceasta spre a vedeà ce influențe a exercitat și exercită el asupra vieții și activității poporului și ce indicațiuni dă natura pentru valorificarea acestor predispoziții—adică pentru desvoltarea activității civilizatorii —precum și consecințele ce decurg din aceasta cu privire la repartizarea populației, colonizare și desvoltarea bogății naționale.

Bucata de pământ care formează teritoriul țerii noastre conține straturi formate în mai toate epocele geologice—cari în partea lor joasă au fost apoi în mare parte acoperite de o pătură groasă de Loess—și din descompunerea cărora s'a format la suprafață, sub influența agenților climei și a lumii organice, un strat de grosimi diferite, care permite creșterea vegetației și care constitue *Solul României.* Pământul astfel format conține atât la suprafață, cât și în toate adâncimile sale, diferite substanțe, cari servesc direct sau indirect satisfacerii trebuințelor vieții omenești, iar mulțimea precum și calitatea lor constitue bogăția naturală a pământului țerii. Unele din aceste substanțe se întrebuințează în starea în care se găsesc și omul nu are decât a le culege sau a le extrage; pe altele le transformă natura însăș, și omul—după nevoile și gradul său de cultură — se mărginește numai a le recoltà sau,

prin activitatea sa conștientă, caută a regulă, îndrumă și accelerà această transformare; altele, în fine, pentru a puteà corespunde necesităților omenești, au nevoe de o transformare și prelucrare tot mai complicată, pe care omul trebue să o facă singur, servindu-se de instrumente, instalațiuni și procedee tot mai perfecționate.

Toată această utilizare a bogățiilor naturale ale pământului țerii cere însă muncă omenească, dela forma cea mai simplă a culegerii individuale până la cea mai complicată muncă organizată, bazată pe diviziunea muncii și specializare și ajutată de mașini perfecționate și de procedee stabilite prin cercetări științifice. Nimic dar nu poate pătrunde mai adânc în vieața unui popor decât această luptă pentru folosirea bogățiilor naturii spre satisfacerea nevoilor sale, care o regulează și o fasonează, până în cele mai mici detalii, după nevoile ei indicate de condițiile naturale. Ea schimbă și formează întreaga fire trupească și sufletească a unui popor; ea îi ascute simțurile, îi formează felul gândirii și-i desvoltă energia vieții. Intreaga istorie culturală a omenirii, dela omul primitiv și dela popoarele barbare până la cele mai civilizate, nu este decât enumerarea și explicarea manifestațiilor acestei lupte a omului pentru folosirea bogățiilor naturii; și chiar luptele mari dintre popoare, pe cari le enumără istoria universală nu sunt decât o consecință a acesteia, care le condiționează și le determină. Prin aceasta dar se manifestă și înfluența cea mare a țerii noastre asupra vieții poporului, și — cum ea singură este influențată de climă și poziția geografică—tot printr'însa lucrează și întreaga natură asupra organismului său individual și social, asupra felului

muncii sale, asupra culturii sale, asupra desvoltării și organizării sale și asupra stării civilizațiunii sale.

Vom căutà dar în cele ce urmează să trecem pe scurt în revistă bogățiile naturale ale pământului țerii și să arătăm în linii mari: influențele ce le-au avut și le are fiecare din ele pentru vieața poporului, modul cum știe el să se folosească de dânsele și indicațiunile ce ni le dă natura pentru exploatarea și utilizarea lor cât mai perfectă și pentru activitatea civilizatorie ce trebue să o desvolte mai departe acest popor în valorificarea bogățiilor țerii sale.

1. Solul și problemele valorificării sale.

Nu poate intrà în cadrul acestei lucrări de a da o descriere a solului României, a originii, felurilor și a calităților sale culturale. Secțiunea agrogeologică din Institutul Geologic se ocupă cu multă competință de toate aceste chestiuni și a făcut o serie de cercetări și publicațiuni importante pe cari cei interesați le pot consultà cu folos. Noi vom amintì acì numai că din toată suprafața teritoriului nostru numai pe o foarte mică parte — vârfurile stâncoase ale munților goi, râpele, porțiuni din albia pâraelor, etc. precum și nisipurile sburătoare cari au un aspect de deșert — stânca a rămas goală, așà că plantele nu pot crește decât sporadic fără a fi de vreun folos omului, iar că o altă parte mai întinsă este acoperită cu ape. Toată partea uscată a solului nostru este acoperită cu vegetație, așà că plantele, întrebuințând ca hrană substanțele din sol, le transformà — sub influența energiei solare și cu aju-

torul apei și acidului carbonic din atmosferă — în produce folositoare omului. Depinde de gradul de cultură al poporului, dacă el trebue să-și adapteze organismul și să se mulțumească pentru satisfacerea nevoilor sale cu aceste produse brute, astfel cum i le prezintă natura, sau dacă, prin activitatea sa civilizatorie, poate să le transforme astfel ca să le dea forma pe care o cer necesitățile sale; și tot astfel depinde de gradul său de cultură, dacă trebue să se mulțumească cu ce-i produce natura sau dacă prin activitatea sa poate s'o silească să-i producă anume plante, de cari are el nevoe și în cantități cât mai mari; ba chiar dacă poate să găsească mijloacele, ca alegând anume plante — cari utilizează cât mai perfect substanțele nutritive din pământ — și cultivându-le, să obțină anume producte cari-i dau maximul și optimul posibil—după natura fiecărei regiuni —pentru satisfacerea nevoilor sale. Tocmai în aceasta constă întreaga problemă a activității civilizatorii pe care are poporul nostru a o rezolvi față de pământul cultivabil al țerii sale, adică *de a căutà ca fiecare porțiune cât de mică din teritoriul său să fie pusă în stare de a da prin exploatare sau prin cultură rațională și sistematică maximul și optimul de producție și de rentabilitate;* și în vederea acestei probleme vitale trebue să-și desvolte și să-și organizeze el puterile.

Pentru partea acoperită cu apă problema e aceeaș, căci apa—în afară de importanța ei foarte mare pentru multe alte scopuri — solvește și ea substanțele nutritive aflate în pământ și, prin mijlocirea unei întregi serii de organizme, ajunge a le transformà în acele produse

animale sau vegetale, cari sunt necesare vieții omului. Și acì dar felul problemei activității civilizatorii a perfecționării mediului este acelaș ca și la uscat.

Să cercetăm însă mai de aproape: cari sunt factorii cari determină producțiunea acelor diferite plante și animale, prin cari se pot transformà substanțele din pământ în produse destinate satisfacerii nevoilor omenești și să vedem astfel în ce mod pot fi ei cât mai bine utilizați sau influențați, pentru ca țelurile arătate să poată fi satisfăcute mai cu ușurință.

Din punctul de vedere al felurilor de producție a solului — care e determinată mai cu seamă de următorii factori: relieful pământului, natura solului, condițiunile climaterice, condițiunile hidrografice și felul vegetației — teritoriul nostru poate fi împărțit în următoarele *Regiuni naturale de producție*:

1) Regiunea stâncilor goale, 2) Regiunia pășunilor de munte, 3) Regiunea pădurilor de conifere din munți (Pădurile de Brad), 4) Regiunea pădurilor de foioase din munți (Pădurile de Fag), 5) Regiunea dealurilor cu podgoriile, pometele și fânețele, 6) Regiunea câmpiei, podișurilor și stepei cu terenurile agricole, 7) Regiunea pădurilor de câmpie și 8) Regiunile inundabile, adică Luncile râurilor, Balta și Delta Dunărei.

Să examinăm dar pe fiecare în parte și să vedem în linii mari felul producției lor actuale, cerințele cari le pun ele vieții poporului și indicațiunile pe cari ni le dă natura pentru valorificarea lor printr'o exploatare sistematică și rațională și prin activitatea civilizatorie a poporului.

a) Regiunea stâncilor goale.

In realitate nu e vorba de o regiune propriu zisă, cu o suprafață cóntinuă, ci numai de porțiuni izolate din teritoriul nostru (din zona alpină), situate în general la o altitudine însemnată și având o inclinațiune mare. In general ea e formată de crestetele stâncoase ale munților înalți și de pereții lor aproape verticali. Suprafața lor este relativ mică față de restul teritoriului cultivabil al țerii. Caracteristica acestor suprafețe este lipsa unei vegetațiuni continue, din cauza lipsei unui strat de pământ afânat, în care să se poată desvoltà, deci tocmai lipsa unui sol propriu zis, care să acopere roca mamă, din descompunerea căreia își iea naștere.

Aice se vede lupta grea pe care sunt silite să o ducă câteva specii de plante cu natura, în condițiile cele mai imposibile de existență. Mai tot pământul, format prin descompunerea resturilor de plante cari se transformă în Humus, este spălat de ploi sau suflat de vânturi, așà că rămâne stânca goală; numai din distanță în distanță se văd mici grupuri de plante izolate, cari cresc în puținul pământ vegetal ce se adună în scobiturile de pe fața orizontală a stâncilor, pe când pe tot restul abià reușesc câteva semințe, înarmate cu aparate speciale, de a-și găsì un loc mai adăpostit și a-și înfige rădăcinile în câte o crăpătură din stâncă.

Aici, din punctul de vedere al ameliorațiunii solului, nu e nimic alta de făcut, decât numai acea muncă migăloasă de a cruțà și apărà insulele de pământ vegetal ce se formează și a înlesnì vegetației să se întindă cât mai mult și să fixeze prin rădăcinile ei te-

renul. Deocamdată numai prin culesul bureților, florilor și câtorva plante medicinale, sau al fructelor — ca fragi, afine, smeură, etc. — dela puținele specii de plante cari reușesc a-și găsi un loc de creștere în aceste regiuni, sau prin vânatul de Capre negre, Urși, Râși, Vulturi, etc. se mai poate doar desfășură o activitate omenească, cât de puțin lucrativă, în aceste locuri, cari să dea populației învecinate putința de a-și câștigà traiul.

In afară însă de aceste posibilități de traiu, provenite din producțiunea proprie—foarte mărginită—a acestor regiuni, numai frumusețea lor naturală ar mai puteà deveni un mijloc rentabil de câștigul vieții pentru populațiune, prin îndeletnicirea ei cu călăuzirea și găzduirea turiștilor. Deși la noi *Turismul* nu este încă desvoltat, un popor care muncește are totuș nevoe de o asemenea recreație și de sporturi, precum și de locuri de reculegere sufletească în mijlocul frumuseților naturii; de aceea dar frumusețile acestor regiuni reprezintă și ele un capital latent, care va puteà servì odată ca un mijloc principal de câștig pentru o mai numeroasă populațiune din această parte a țerii, creându-le o nouă posibilitate de vieață și de muncă, după cum au creat și în alte țeri, ca în Elveția, Tirol, Norvegia, etc. Intre măsurile ce se vor luà, pentru valorificarea acestor regiuni și pentru crearea unor nouă ocaziuni de muncă populațiunii ce le locuește, va trebuì de sigur să se aibă în vedere și sprijinirea turismului, prin toate acele mijloace cunoscute cari s'au întrebuințat și în alte țeri, unde au dat naștere la o întreagă industrie și la o vieață foarte prosperă a populației acelor regiuni.

b) Regiunea păşunilor de munte.

Deşi situate pe cele mai înalte platouri ale Carpaţilor, anumite specii de iarbă au reuşit—cu tot stratul subţire de pământ vegetal — graţie înclinării mai mici a suprafeţei şi graţie ploilor abundente, să se înmulţească şi să formeze una din cele mai frumoase şi mai abundente forme de vegetaţiune ce le are ţara. Aceste suprafeţe au servit din cele mai vechi vremuri ca păşune pentru oile ciobanilor noştri, pentru vite şi — în locurile de unde transportul e mai lesnicios — ca fâneţe.

Pentru sporirea producţiei acestor regiuni, prin ameliorarea solului, nu e nimic alta de făcut decât de a cruţă cât mai bine pătura subţire de humus ce acopere stânca şi de a o feri mai cu seamă de ravagiile apei; de asemenea nici printr'o cultură mai bună a ierbii sau altor plante nu se pot aduce îmbunătăţiri.

Ameliorări importante se pot face însă printr'o cât mai bună întrebuinţare a produsului natural al acestor regiuni, adică a ierbii. Pe deoparte dar trebue a se căutà ca fiecare porţiune să fie păşunată de un număr suficient de animale, ca astfel recolta anuală de iarbă să poată fi cât mai perfect folosită şi să nu rămână să putrezească degeaba pe munte; de aceea dar, deocamdată, o cât mai mare îmmulţire a numărului oilor trebue să fie ţelul imediat pe care să-l urmărim. Pe de altă parte însă trebue să căutăm a întrebuinţà această iarbă pentru creşterea unor cât mai bune specii de animale, şi astfel, pe această cale, să sporim valoarea produsului final, în care ajunge a se transformà substanţele din acest pământ.

Prin facerea unor drumuri mai comode, atât de acces cât și pentru transportul fânului, prin crearea de lăptării și de stâne sistematice, etc., se poate face ca aceste pășuni atât de bogate să ajungă à da aceleași produse ca cele din Elveția sau din Tirol, în locul produselor inferioare de astăzi. Acì dar trebue desfășurată *o mare activitate zootehnică* consecventă, atât pentru îmmulțirea și ameliorarea rasselor de vite, cari să utilizeze cât mai complet aceste pășuni naturale, cât și pentru industrializarea și utilizarea cât mai perfectă a produselor acestor vite. Ea trebue să se facă după un plan bine studiat și consecvent aplicat; și atunci de sigur munții noștri vor oferì alte posibilități de vieață; iar, prin ocaziunile de muncă ce se vor creà, vor puteà hrănì o populațiune cu mult mai numeroasă ca astăzi, spre propășirea întregului nostru popor. Atunci de sigur că nu vom mai vedeà ca o țară atât de bogată în pășune de munte ca a noastră să fie nevoită a importà Brânzeturi din Elveția și din toate țerile Europei, Unt din Danemarca, lapte condensat ș. a. m. d.; atunci vom vedeà înflorind pe plaiurile noastre o industrie prosperă de lăptării și toate derivatele ei, care va ușurà traiul în orașe, va asigurà țerii o serie de articole principale de export și totodată va da o altă prosperitate satelor noastre dela munte.

In această regiune se găsesc adeseori așà numitele *Turbiere de munte*, cari se formează în basinele înalte în cari se adună apa și nu are putința să se scurgă. In aceste basine vegetațiunea anuală de plante acvatice — constituită în cea mai mare parte din anumite specii, ca: *Erica, Calluna*, etc. și mai cu seamă dife-

rite specii de mușchi din genul *Sphagnum* — rămânând în apă, putrefacțiunea lor nu se poate face în mod complet din lipsă de oxigen; ele sunt dar descompuse prin ajutorul unor *bacterii anaerobe*, cari produc *acizi humici*, și aceștia opresc apoi desvoltarea mai departe a acestor bacterii. Astfel dar vechile plante moarte conservă în totul vechea lor structură, iar deasupra lor cresc altele nouă; și așă, din an în an, se formează o pătură groasă de plante moarte imbibate cu apă, cari formează un fel de mlaștine întinse, neproductive și chiar periculoase pentru vitele ce se rătăcesc în ele. *Aceste turbiere de munte*, deși în Carpați nu au întinderi atât de mari ca în alți munți europeni, ocupă totuș suprafețe destul de mari, cari cu timpul vor trebui și ele făcute productive. O întreagă literatură științifică tratează chestiunea punerii în valoare a turbierelor, și de sigur că prin lucrări sistematice vom puteà și noi mări considerabil suprafața pășunilor și fânețelor noastre de munte. Spre a pune în evidență importanța chestiunii, voiu amintì numai că unele țeri, cu populațiunea mai deasă ca a noastră, au câștigat întregi provincii prin punerea în cultură sau ameliorarea în alt mod a turbierelor lor.

c) Regiunea pădurilor de Conifere din munți. Pădurile de Brad.

O victorie deplină asupra grelelor condițiuni de vieață de pe stâncile Carpaților au dobândit-o bradul și molidul, cari s'au instalat acì, formând cele mai frumoase massive de pădure secular. Ei au pus piciorul în pătura

subțire de pământ—formată prin acțiunea îndelungată de zeci și sute de mii de ani a agenților atmosferei asupra pietrei, pe care au descompus-o încetul cu încetul — și-au băgat rădăcinile adânc între crăpăturile stâncii, pe cari și le crapă singuri fără încetare, pentru a puteà rezistà vânturilor puternice, și-și creează singuri mai departe — din resturile lor putrezite — o pătură tot mai groasă de pământ vegetal, pentru a se puteà desvoltà și întinde mai înainte. Acești arbori transformă — într'un ciclu îndelungat, de aproape 100 de ani — substanțele din pământ în lemne de construcție de cea mai bună calitate și ne dau un produs de care viața modernă are cea mai mare necesitate pentru satisfacerea nevoilor ei. Din nenorocire nevoia de lemne pe piața universală și lăcomia noastră de bani ne-au împins la vandalisme, cari vor aveà cele mai grele consecințe, — aceleași feluri de vandalisme cari au ruinat multe alte țeri și au redus pe locuitorii lor la mizeria din care nu s'au mai putut ridică niciodată. In loc de a se tăià cu măsură și de a se lăsà, după cum cere o exploatare sistematică, numărul necesar de seminceri, sau a se face însemânțări artificiale — înlocuindu-se chiar unde e nevoe cu specii de mai mare valoare — se taie fără nici o regulă și se fac adevărate devastări.

Pătura de pământ vegetal—aci atât de subțire — ne mai fiind fixată, este spălată de ploi și dusă la vale de pârae, cari devin torențiale. La gurile din vale ale acestora se formează apoi conuri de dejecțiune, cari amenință șoselele, podurile și căile ferate și chiar satele; întregi munți se surpă și bucățile de stânci se rostogolesc la vale; râurile își schimbă regimul și la topirea zăpe-

zilor inundă câmpiile și recoltele, iar vara se usucă și măresc seceta; râurile navigabile și Dunărea se umplu de bancuri cari împiedică navigația ș. a. m. d. O adevărată calamitate care strică întregul echilibru al naturii, strică clima și regimul apelor țerii și devastează o avuție națională distrugând-o pe veci. Nu avem decât să vedem jalea din valea Topologului, și din câte alte văi complet devastate de ravagiile apelor și torenților. Și în schimb, la munte se mărește, prin acest vandalism neiertat, din ce în ce suprafața regiunii stâncilor goale, absolut neproductive; munți întregi, chiar și lângă Sinaia, au rămas goi, în dauna locuitorilor din localitate—cari rămân în desăvârșită mizerie fără nici o altă posibilitate de câștig — și a întregei economii naționale.

E nevoe de un puternic strigăt de alarmă, care să desmeticească pe cei de bună credință — cari-și închipuesc că prea numeroasele herestrae cari s'au instalat de curând la munte, cu liniile ferate și toate instalațiile de devastare, sunt o operă de civilizație, care reprezintă progresul țerii și al industriei naționale — și să oprească pe cei lacomi de bani — adică pe politicianii din consiliile de administrație a așà ziselor „Societăți Române (! ?) pentru exploatări forestiere" — de a mai fi instrumentele străinilor, cari devastează pădurile țerii fără a luà nici o măsură pentru replantarea lor.

Aceasta e deocamdată adevărata activitate civilizatorie pe care natura ne-o indică în aceste regiuni și numai apoi — după ce vom oprì devastările — vine alcătuirea planurilor sistematice de exploatare rațională a acestor păduri, cu toate instalațiile necesare pentru

transportul și prelucrarea lemnului și cele de crearea de industrii pentru punerea în valoare în țară a lemnului, în loc de a fi exportat în stare brută sau în stare de celuloză și a ni se întoarce apoi sub formă de mobile, etc. sau de hârtie, pentru a fi plătit cu prețuri însutite.

d) Regiunea pădurilor de foiose din munți. Pădurile de Fag.

Pădurile de brad din Carpați se scoboară pe poalele munților numai până la o înălțime aproximativă de 500—600 m. deasupra nivelului mării; sub această înălțime se continuă păduri de arbori foioși, în cari Fagul, Carpenul și Mesteacănul sunt esențele principale. Ele se scoboară la vale până în regiunea dealurilor și, de acolo chiar, înaintează unele linii, continuându-se cu întreruperi până în pădurile de câmpie.

Aceste păduri dau mai mult lemne de foc și de lucru și mai puțin lemne de construcție. Fagul, care e esența principală, are numai o relativ de mică valoare industrială, și mai cu seamă dacă e „cu inima roșie". Deși ciclul de tăeri al acestor păduri e cu mult mai mic ca la Brad, totuș s'ar puteà—printr'o cultură silvică sistematică, bazată pe cercetări științifice—înlocuì esențele de o mai mică valoare cu altele de o valoare mai mare—Stejar unde e posibil, Frasin, etc.—pentru ca asfel acéleași substanțe din pământ să fie transformate într'un produs mai scump, mai folositor și mai rentabil.

Aceste păduri, prin frunzele lor uscate și prin plantele anuale ce cresc între abori, îngroașă mereu pătura de

pământ vegetal și-și îmbunătățesc singure condițiile de producție; totuș cruțarea lor — mai cu seamă pe povârnișurile înclinate, unde apele pot provocà formarea râpelor goale—este absolut indicată, atât în interesul fixării pământului, cât și a rolului lor important pentru clima țerii. Și la aceste păduri dar exploatarea trebue să se facă numai pe baza unor planuri bine studiate, cari să aibă în vedere regenerarea, înlocuirea esențelor inferioare cu specii mai valoroase, scoaterea arborilor prea bătrâni cari împiedică pe cei tineri să crească și astfel scad producția, scoaterea arborilor deperisanți, cari provoacă răspândirea boalelor parazitare ș. a. m. d. Dar mai cu seamă activitatea civilizatorie trebue să se dirigă către facerea drumurilor, cari să înlesnească exploatarea sistematică și toate aceste lucrări culturale, precum și transportul lemnului din regiunile cele mai înalte.

Populația din regiunea acelor păduri a avut în totdeauna — ca efect al selecțiunii telurice — îndemânarea pentru prelucrarea lemnului. Crearea dar a cât mai numeroase mici centre industriale, având de bază lemnul ca materie primă și folosindu-se de puterea apelor din pârae ca motor, va trebuì să facă parte neapărat din planul general de exploatare al acestor păduri și va creà o civilizație mai profundă, care va provocà o mai mare desvoltare culturală a populației și putința îmmulțirii ei în aceste regiuni sănătoase, spre binele întregului popor.

In cuprinsul și la marginile acestor păduri se găsesc numeroase *Poene*, în cari crește o iarbă foarte abundentă și de bună calitate; după depărtarea lor de sate, ele servesc ca fânețe sau ca pășune pentru vitele lo-

cuitorilor, și din această cauză cultura vitelor cu produsele ei accesorii este acì mai desvoltată ca în restul țerii.

Goana după pământ de cultură face însă în ultimul timp pe mulți—și mai cu seamă în pădurile Statului—să caute a ară aceste poene. Aceasta este însă--atât din punctul de vedere al economiei private, cât și mai cu seamă din cel al economiei generale a țerii—o mare greșeală și chiar o crimă. Din punctul de vedere al economiei private, exploatarea acestor pământuri va rentă în totdeauna mai bine prin creșterea vitelor decât prin cultura cerealelor, căreia atât clima prea rece și ploioasă cu vara prea scurtă, cât și pământul—cu pătura vegetală prea subțire și cu nivelul apei terestre prea înalt— nu-i sunt favorabile. Din punctul de vedere al economiei generale însă, aceasta este atât o restrângere a suprafeței locurilor favorabile creșterii vitelor—care dejà e prea mică în țara noastră,—cât și un pericol pentru degradarea solului prin arături, care înlesnește spălarea de către ape a pământului de cultură.

Acì dar e locul unde trebue desfășurată o mare *activitate zootehnică*, cu crearea a numeroase centre pentru industrializarea laptelui și legarea acestor centre de producție cu centrele de consumație din țară. Această activitate civilizatorie, pe care natura ne-o indică, va aduce în adevăr prosperitatea întregei regiuni, sporind considerabil buna stare materială și deci și culturală a populației ei.

e) Regiunea Dealurilor cu Podgoriile, Pometele și Fânețele.

Pe dealurile dela poalele Carpaților, sub zona pădurilor de fag, se întinde o fâșie lungă, care, prin clima ei și prin natura solului, prezintă condițiunile optime pentru cultura fructelor. In Regat avem acì astăzi peste 86.000 hect. de vii — în 1913 erau 90.026 hect. vii cultivate — și 78.000 h. de livezi de pruni. Privind numai harta densității populației după regiunile naturale vedem imediat ce mare importanță are această fâșie de pământ în vieața poporului nostru. Acì substanțele nutritive din pământ au putința de a se transformà în produse de o calitate cu totul superioară și de o valoare mare pentru nevoile omenești.

Cum puține țeri din Europa centrală și nordică au condițiuni atât de favorabile pentru o astfel de producție, însemnătatea acestei regiuni pentru viitor e și mai mare, căci asigură țerii totodată și un produs care e menit să joace un rol principal pentru schimbul de mărfuri cu alte state. Se impune dar, ca un interes național, o îngrijire deosebită din partea statului pentru valorificarea acestor minunate predispoziții ale teritoriului.

Din nenorocire viile noastre din Regat, care înainte de a fi distruse prin filoxeră aveau o întindere cu mult mai mare, nu au fost încă complet replantate; abià 86.000 hect. sunt pe rod, și replantarea — cu toate progresele realizate — nu s'a făcut pretutindeni cu destulă îngrijire; în tot cazul s'a lucrat fără sistem, așà că un serviciu viticol organizat pe baze științifice ar aveà

încă o mare activitate de desvoltat. Pentru a ne da seama de importanța viilor noastre, e de ajuns să vedem că înaintea războiului mondial Regatul României luà al 7-lea loc între statele Europei, cu o suprafață de 90.000 de vii și o producție anuală mijlocie de 1.500.000 hectol. vin; astăzi noul stat român va ocupà al 4-lea loc în Europa — după Italia cu 4 mil. hect. și 31 mil. hectol. producție, Franța cu 1.7 mil. ha și 56 mil. hectol. producție, și Spania cu 1.5 mil. ha. și 17 mil. hectol. producție.

Cu *cultura fructelor* stăm însă mult mai rău. Cea mai mare parte din cele 78.000 hect. de livezi de prune sunt proprietate țărănească și produsele sunt de o calitate cu totul inferioară. Ca *activitate pomologică* oficială stăm foarte rău în raport cu minunatele condițiuni naturale de producție — cari ajung chiar pe cele ale Californiei și Normandiei, — cu toate că tocmai acì s'ar fi putut lucrà cu mare succes. Nu s'a făcut încă nimic pentru înobilirea speciilor sau pentru introducerea de varietăți nouă mai rentabile. Țăranul lasă producția la voia întâmplării, fără a luà vreo măsură contra omizilor și boalelor parazitare și se mulțumește numai «cu ce-i dă Dumnezeu», iar îmbunătățirile reale făcute de unii proprietari sunt pe o scară prea mică pentru a aveà o importanță economică; ele ne dovedesc numai că cu puțină pricepere și bună voință se poate face foarte mult.

Mai rău e încă cu utilizarea și valorificarea acestor produse: *Vinificațiunea, conservarea și tratamentul mai departe al vinului* nostru sunt cât se poate de primitive, așà că, cu toată calitatea sa naturală superioară, el pierde

din această cauză jumătate din valoarea sa. Un cunoscut specialist, viticultor dela Rin [1]), scrie despre rodul viilor noastre: «Rar am văzut într'o țară un rod atât de mi-«nunat și de bogat ca acì în România. Un tablou care «amintește de pământul făgăduinței, de profeții Iosua și «Kaleb. Strugurii atârnă durdulii, dulci ca mierea, mi-«nunați ca formă, mărime și calitate».

Tot el arată însă și cât de puțin știm noi să ne folosim de această bogăție naturală atât de mare. Astfel el arată că numai selecționând strugurii după varietăți a obținut «din acest material nobil și prețios rezultate «uimitoare», scoțând un vin cu totul superior. Modul cum se prepară vinul de către țăranii noștri el îl găsește tot atât de primitiv ca și pe vremea lui Noe: «Din lipsă «de cunoștințe, podgoreanul român pierde în câteva «minute tot câștigul muncii sale din întregul an, prin «gospodăria din cale afară de primitivă a pivniței și «zăcătorilor sale». Din această cauză ies atâtea vinuri stricate, oțățite, mucegăite, etc. (câte odată câte 15%).

Și cu toate acestea, renumiți specialiști au apreciat vinul nostru roșu ca pe un produs de o calitate cu totul superioară, care ar puteà găsì un debușeu foarte mare pe piața universală; iar din vinurile albe — prin încercările făcute de ei — s'a dovedit că se poate face o șampanie minunată, care poate fi vândută în orice țară; și aceasta nu din vinurile noastre superioare, ci din vinurile mai slabe, dela Segarcea, Breasta și alte asemenea localități, cari nu fac parte din regiunile cele mai bune viticole ale țerii.

---

1) Schmidt. *Weinbau und Kellerwirtschaft in Rumänien*, 1918.

Cu *valorificarea fructelor* suntem încă pe o treaptă și mai joasă. Conservarea și împachetarea fructelor proaspete ca «fructe de masă» — în înțelesul european al cuvântului — fie pentru consumul intern, fie pentru export, putem zice că nici nu se cunoaște la noi; așà că fructele ce se păstrează pe iarnă ajung într'o stare foarte rea—stricându-se pe jumătate—și orașele, cu toată producția noastră mare, sunt nevoite să importe iarna mere, pere și alte fructe de lux. Țăranii — proprietarii celor 78.000 hect. de livezi — dau prunelor întrebuințarea cea mai primitivă posibilă, transformându-le în țuică, rău distilată și aceasta, și numai foarte puține se usucă, în mod cu totul primitiv, sau chiar se afumă. Magiunurile sau marmeladele, ca un produs destinat comerțului, aproape nu se fac. Alte fructe uscate, compoturi, siropurile de fructe, etc. de asemenea nu se fac, așà că în loc să fim una din țerile mari exportatoare de fructe preparate, noi importăm cantități considerabile din toate țerile lumii. Și ceeace se poate face din toată această bogăție de fructe — chiar astfel cum sunt ele cultivate astăzi — a trebuit s'o vedem tocmai în timpurile de mare nenorocire, când 4 fabrici mari de marmelade, cu câte 1200 lucrători fiecare, și o mulțime de alte fabrici de conserve, uscătorii de fructe, distilatorii de cognac, țuică, etc. lucrau zi și noapte și exportau cu miile de vagoane fructele noastre transformate în magiun, marmelade, fructe uscate, compoturi, siropuri, etc.

Activitatea civilizatorie dar pe care ne-o indică natura pentru această regiune atât de importantă a țerii este:

Pentru vii: Alcătuirea unui plan general pentru re-

plantarea sistematică a viilor și îmmulțirea numărului pepinierelor cari să lucreze după prescripțiunile și sub controlul statului; Stațiuni Oenologice, școale de vieri, școale de vinificatori (pivniceri), pivnițe sistematice cât mai multe ș. a. m. d. Apoi încurajarea și crearea unei industrii pentru produsele vinului ca șampanie, cognac, tescovină, tartru, îngrășăminte și nutreț de vite din tescovină, oțet de vin, etc. și a tuturor accesoriilor ei.

Pentru fructe: Un plan sistematic de replantarea livezilor cu arbori de rasse mai nobile, adaptați climei noastre, crearea unui număr cât de mare de pepiniere de puieți, educarea unui personal pentru cultura arborilor fructiferi, învățători ambulanți de pomologie, măsuri administrative, ca d. ex. instrucțiuni și înlesniri pentru combaterea omizilor și a boalelor parazitare în regiunea livezilor ș. a. m. d. Pe de altă parte crearea cât mai repede a tuturor acelor industrii pentru valorificarea fructelor, instalații publice (frigorifere, etc.) în orașe pentru conservarea fructelor proaspete, asanarea comerțului și regularea transportului fructelor ș. a. m. d.

Dacă vom pornì o activitate conștientă și energică în această direcție, putem fi siguri de rezultate neașteptate și vom asigurà țerii un însemnat articol de export, cum a făcut-o California într'un timp foarte scurt; aceasta, bazându-se însă pe știință și nu pe tradițiile și obiceiurile Indienilor, după cum ne lăsăm noi astăzi conduși numai de obiceiurile primitive ale țăranilor într'o chestiune atât de importantă.

Pământurile din regiunea dealurilor nu se valorifică însă numai prin fructe și legume. Astfel—mai cu seamă în regiunea livezilor de pruni—pământul dintre pomi

se exploatează ca fâneață și dă o iarbă foarte bună, așà că în această regiune și condițiunile pentru creșterea vitelor sunt foarte favorabile; de aceea activitatea culturală trebue să se îndrepte și în această direcție, și toate cele zise asupra acestei chestiuni, la descrierea regiunii pășunilor de munte și a pădurilor de foioase, se aplică și acì.

Tot astfel, în această regiune bogată în arbori fructiferi și în flori de câmp, se găsesc condițiuni foarte favorabile pentru cultura albinelor — cari transformă substanțele din pământ într'un alt produs folositor omului și care-i asigură o bună rentabilitate — și tot astfel și pentru cultura viermilor de mătase. E un mare interes, nu numai economic, dar și social, de a încurajà și a înlesnì pe toate căile aceste culturi rentabile—precum și cultura păsărilor de casă — care, fiind condusă de femeie, îi dă o ocupație moralizatoare și-i asigură un venit mai mult la gospodăria ei, care mai totdeauna este întrebuințat pentru a da o creștere mai îngrijită copiilor.

f) **Regiunea Câmpiei, Podișurilor și Stepei. Terenurile agricole.**

Deși din punctul de vedere al constituției și originii solului, a condițiilor climaterice și a vegetației naturale, avem de a face cu unități geografice deosebite, din punctul de vedere al producției lor actuale, le putem totuș tratà la un loc; aceasta deoarece toate trei se exploatează prin agricultură propriu zisă, adică substanțele nutritive conținute în pământ se transformă — prin mijlocirea unor anumite specii de plante cari se cultivă pe el sau a ani-

malelor cari se hrănesc cu aceste plante—în anume producte, cari au pentru om maximul de valoare de întrebuințare și de schimb. Această unitate de producție astfel compusă formează în tot cazul baza agriculturii române și principalul izvor de bogăție al țerii, din care trăim cu toții și din cari și statul își trage cea mai mare parte din veniturile de cari are nevoe pentru îndeplinirea misiunii sale și sarcinelor sale culturale și civilizatorii. Este deci cea mai importantă regiune de producție, care are și cea mai puternică influență asupra întregei noastre vieți individuale și colective și dela starea și organizarea căreia depinde starea întregului nostru stat și instituțiunilor sale.

Nu este firește aci locul de a încercà măcar să arătăm cum se face astăzi agricultura la noi și cum ar trebuì să se facă mai bine; aceasta o studiază o întreagă știință, cu specialiștii și numeroasele ei instituțiuni, și formează obiectul preocupărilor unui departament special cu un întreg stat de funcționari. Voiu încercà numai să dau în linii mari câteva directive și să atrag atențiunea asupra indicațiunilor pe cari ni le dă natura specială a țerii pentru activitatea civilizatorie în această ramură principală a vieții poporului nostru; aceasta, cum am arătat la începutul acestui capitol, trebuind să consteà în «a căutà ca fiecare porțiune cât de mică din teritoriul țerii să fie pusă în stare de a da prin exploatare sau cultură rațională și sistematică maximul și optimul de producție și de rentabilitate».

Examinând mai întâiu *predispozițiunile naturale ale acestei porțiuni a teritoriului nostru pentru culturile agricole*, găsim—întru cât privește *solul*—cele mai

favorabile condițiuni posibile pentru cultura cerealelor. In adevăr în aceste locuri grosimea păturii pământului de cultură trece de 1 m. și e: sau vechiu pământ de stepă — continuarea vestitului pământ de stepă din sudul Rusiei numit „Cernozem“ (Pământ negru)—sau pământ format de pădure, ca în Vlașca, Teleorman, etc. Și în adevăr, dacă avem umiditatea necesară, pâmântul nostru, fără nici o întrebuințare de îngrășăminte — cel mult cu o arătură mai adâncă, pentru a scoate la suprafață pământ nou, — poate da recoltele cele mai abundente. In linii generale dar se poate zice că solul nostru conține toate substanțele necesare pentru cultura cerealelor, și că aceste substanțe se valorifică de îndată ce au umiditatea necesară care să le solvească. Aceasta însă nu însemnează că vom puteà merge la infinit fără a fi constrânși să întrebuințăm îngrășăminte, sau măcar să facem gunoieri. Cultura unilaterală ce se face de atât timp, care extrage din pământ mereu aceleași substanțe nutritive, a început dejà—și mai cu seamă pe pământurile țăranilor — a produce prin unele locuri efectele ei rele; apoi prin unele regiuni avem și pământuri mai slabe, cari cer dejà astăzi anume îngrășăminte pentru a li se sporì producția. Nu se poate dar acceptà cu ușurință și generalizà fraza, care mereu se repetă, că „pământul României n'are nevoe de îngrășăminte“, ci chestiunea trebue studiată cu deamănuntul pentru fiecare regiune de către specialiști, cari să dea agricultorilor toate indicațiunile necesare și să-i pună în stare de a-și menține pe baze științifice puterea de producție a solului lor, întrebuințând anume acele îngrășăminte de cari ogorul lor are nevoe și nu acelea pe cari le reco-

mandă reprezentanții interesați ai diferitelor fabrici din lume.

Intru cât privește *Clima*, cu toate că în unele regiuni — Bărăganul, Bugeacul, Sud-Estul Moldovei și Dobrogea—e prea secetoasă, totuș, perioda ploilor de primăvară tocmai în epoca vegetației cerealelor, apoi căldurile de vară în epoca coacerii lor, și în fine perioada ploilor de toamnă—și nu mai puțin cețele îndelungate de toamnă cari îmbibă și ele pământul cu umiditate — în timpul arăturilor și semănăturilor de toamnă, sunt în general cât se poate de favorabile. Ceea ce e rău, e că avem adeseori și ani excepționali, cu secete foarte mari, cari, dacă se repetă prea des, duc la adevărate calamități — ca la criza dela 1899 sau din 1918,—cari sguduesc întregul organism al statului. Asemenea ani, mai mult sau mai puțin, secetoși îi avem în aceste regiuni cam în proporția de 4 din 10, și, în tot cazul, aproape nu e an în care să nu fie nici o regiune care să nu fi suferit de secetă. In această privință dar natura ne indică, că trebue să găsim oarecari *corective;* aceasta, fie schimbând cu totul sistemul de cultură al regiunilor prea expuse la secete, fie făcând lucrările necesare — pe cari ni le arată știința — pentru combaterea lor. In special trebuesc avute în considerare suprafețele foarte mari — de cel mai bun pământ de cultură — cari cad sub linia precipitatelor de 500 mm anual.

Intru cât privește corectivele pentru ameliorarea condițiilor climatice din aceste regiuni, am arătat că ele constau în crearea de mijloace artificiale pentru condensarea vaporilor din atmosferă și pentru provocarea

ploilor locale (păduri, bălți, etc) și în crearea de cât mai multe basine de apă — eleștae, canale, etc. — cari să întrețină umiditatea aerului și a pământului. Reîmpăduririle artificiale ale locurilor mai puțin productive și reînființarea vechilor eleștae—cari înainte erau aproape pe fiecare moșie și s'au secat de când morile de apă au fost înlocuite de morile cu vapori—ar fi un foarte salutar mijloc pentru potolirea întru câtva a secetelor. Firește că toate aceste eleștae vor trebui să fie construite sistematic după nouăle cerințe ale științei, spre a puteà da prin piscicultură și venituri considerabile proprietarilor lor.

Toate aceste corective, oricâtă importanță ar aveà ele, sunt însă mijloace prea mici pentru o problemă atât de mare. Trebue să ne gândim că e vorba de partea cea mai însemnată a teritoriului agricol al țerii, de puterea de producție a căreia depinde întreaga vieață a statului și bună starea populațiunii; aceasta dar cere o soluție radicală, în stil mare — oricât ar costà ea, — pentru a nu mai fi la discreția capriților naturii și a nu mai fi nevoiți să ne uităm mereu la cer, pentru a ști dacă vom puteà plătì cupoanele datoriei publice—amenințați adeseori de a fi puși din această cauză sub control financiar—și dacă vom aveà cu ce întreține mai departe mașina statului cu tot aparatul ei de funcționari și instituțiuni. Oricât ar costà executarea unei soluții radicale—numai dacă condițiile naturale o permit — poporul întreg are îndatorirea de o aduce la îndeplinire, căci prin aceasta își asigură neatârnarea, puterea și soliditatea întregei sale viețe materiale, publice și private.

Soluția radicală dar nu poate fi decât *organizarea unei vaste gospodării a cantității de apă,* care intră în teritoriul nostru — fie sub formă de precipitate atmosferice, fie adusă de râuri și fluvii, fie din stratul de apă subterană—și întrebuințarea ei cât mai rațională, pentru a fecundà pământul, acolo unde și când e nevoe de dânsa. Inainte de toate e dar necesar să avem *un serviciu special de Hidraulică agricolă*, care să adune toate elementele, să studieze, să propună soluțiile și să le execute; pentrucă asemenea lucrări— atât de costisitoare— nu se fac nici prin diletanți improvizați ca specialiști și nici prin inspirațiuni geniale, ci numai prin munca continuă —bazată pe știință și observații îndelungate în localitate— a unui întreg stat major de specialiști, bine pregătiți în toate direcțiile (hidraulică, agricultură, silvicultură, piscicultură, pomologie, biologie, podologie, etc.) atât de variate ale acestei mari probleme.

Pentru a ne da seama de șansele și posibilitățile unor asemenea soluții, voiu amintì numai, că cantitatea totală de apă de care putem dispune pe teritoriul nostru provine: 1) din apa adusă de râurile și fluviile ce intră în acest teritoriu, plus cantitățile cari se mai adaug, aduse de afluenții lor din afară, ca de ex. afluenții Dunărei din Bulgaria și Serbia, afluenții Nistrului din Ucraina, afluenții Tisei din spre Ungaria, etc. 2) Din precipitatele atmosferice cari cad asupra țerii și cari, cum am văzut, în Carpați se urcă până la enorma înălțime de 1.20 m. anual, iar în stepă se reduc chiar sub 30 ctm. și 3) Din stratul de apă subterană, care însă în majoritate provine tot din apa adusă de precipitatele atmosferice. Problema este dar de a pune

stăpânire pe toată această apă și a nu o lăsà să se scurgă când vine în cantități mari—spre a inundà degeaba câmpiile, devastându-le, și a se scurge apoi în mare fără a fi făcut decât rău,—ci de a o îmmagazinà și de a o utilizà apoi pentru a fecundà pământul, acolo unde e nevoe și când necesitățile vegetațiunii o cer.

Aceasta se poate face creând mari basine la origine pentru a prinde apele mari de primăvară aduse de râuri — Dunărea d. ex. aduce vara, când e la etiaj, numai 2000 m. c. pe secundă, pe când la epoca apelor mari îș isporește debitul până la 36.000 m. c. pe secundă și tot astfel construind baraje în văile munților, pentru îmmagazinarea cantităților enorme de ploae ce cad acolo, spre a le duce apoi prin canale și a le întrebuința pe toate acolo unde și când va fi nevoe.

Când studiile acestor mari lucrări vor fi terminate, atunci se va puteà vedeà: cari sunt cantitățile de apă cari pot fi îmmagazinate, ce anume destinații li se dă și cari sunt regiunile cari vor fi irigate. Atunci numai se vor puteà face și calculele de cost, amortizare și rentabilitate. Firește că aceste lucrări de *irigare* vor trebuì să fie completate și prin altele de *drenare* a pământurilor prea umede, precum și de *indiguire* a pământurilor inundabile. Toate acestea nu numai că vor ameliorà pământul nostru agricol, punându-l în cea mai bună stare de producție, dar chiar vor sporì considerabil suprafața cultivabilă a țerii.

Voiu cità numai câteva exemple, spre a arătà ce rezultate strălucite s'au obținut în alte părți prin asemenea mijloace și cât de încurajatoare sunt ele pentru noi:

In sudul Spaniei, unde cantitatea de apă provenită din

precipitările atmosferice e foarte mică, s'au construit încă din timpurile vechi (din secol. XVI) baraje, cari îmmagazinează apele de munte în văi, pe cari Spaniolii au învățat încă dela Arabi să le construiască.—«Acolo, «odată cu limita terenului de irigație a fiecărui baraj «dintr'o vale, încetează orice posibilitate a cultivării «agricole a solului, pe când, înlăuntrul acestei limite, pă-«mânturi, cari altfel sunt sterile, ajung la o astfel de «productivitate, încât se poate cultivà pe ele orice plantă «și permit strângerea a 2 recolte pe fiecare an[1]).

In Egipt, Lord Evely Cromer a construit, cu o cheltueală de 77.500.000 Fr., o măreață instalație pentru irigarea țerii. In valea cu barajul dela Assuan se pot îmmagazinà peste 1.100.000.000 m. cubi de apă din Nil, care în timpul secetei se distribue, prin canale, la distanțe foarte mari, asupra țerii. «Ultimul raport pe «care l-a făcut Lord Cromer, înainte de plecarea sa, «conține date foarte importante asupra succeselor de «până acuma ale acestei irigații. După acesta, valoarea «pământului irigat s'a urcat cu 650.000.000 Fr., iar «arenda anuală cu 37.500.000 Fr.; valoarea recoltei «bumbacului în acel an (1906) s'a evaluat la 720.000.000 «Fr.[2]).

In Statele Unite s'au irigat de asemenea suprafețe foarte însemnate; barajul zis a lui Roosevelt, în Arizona, care îmmgazinează 1.500.000.000 m. c. de apă, udă 64.000 hect. de pământ. «Astfel de instalațiuni de iri-«gațiune transformă, în westul steril («the arid west»)

[1]) *P. Ziegler*, Der Talsperrenbau. II Th., pag. 1.

[2]) *Dr. A. Esterer*, Die wirtschaftliche Bedeutung der Talsperren, Halle a S. 1911, pag. 4.

«al Statelor Unite, deșerturi în grădini, în cari se cultivă «pentru export Persice, Mere, Pere, Caise, Prune, Ci-«rețe, Căpșuni și Smeură. In teritoriile irigate se plă-«tește hectarul de pământ necanalizat cu 1.250 Fr., «pe când cel amenajat și încercat cu prețul înzecit»[1]).

Din aceste foaste pustiuri ne vin dar astăzi toate acele minunate fructe, proaspete și conservate, cari inundă pieţele Europei și se vând cu prețuri mari, cu toată concurența fructelor indigene.

Aceste cantități de apă, odată îmmagazinate în rezervorii, vor puteà însă servì în acelaș timp încă și la multe alte scopuri, cari au și ele o mare importanță pentru economia națională. Cu modul acesta rentabilitatea lor se va mărì și putința de a le amortizà mai cu ușurință de asemenea. Ele mai pot servì: 1) pentru aprovizionarea cu apă de băut a orașelor; 2) ca unul din cele mai mari izvoare de energie, deci ca o întreagă bază pentru centrele industriale ce se vor creà atât în jurul lor, cât și la distanțe, unde li se va transmite energia prin electricitate; 3) pentru a regula alimentarea râurilor și canalelor de navigație și plutire, întreținându-le nivelul în epoca apelor joase; 4) pentru oprirea inundațiilor și împiedicarea ravagiilor ce le produc viiturile râurilor; 5) pentru piscicultură. Apoi canalele principale cari vor servì pentru distribuirea apelor agricole, vor puteà servì și pentru transportul ieftin cu șlepurile al productelor terenurilor irigate ș. a. m. d. Toate aceste, dar vor puteà contribuì mult la amortizarea sumelor mari ce ar trebuì să se cheltuească pentru această im-

[1]) *R. Weyrauch,* Der Wasserbau. Berlin 1908, pag. 13, citat de Esterer.

portantă lucrare, care însă în prima linie trebue să aibă în considerare interesele agricole.

Aș puteà cità numeroase exemple—dacă cadrul acestui studiu ne-ar permite—spre a dovedì cu cifre ce enorme progrese s'ar puteà realizà, în toate aceste direcțiuni, printr'o gospodărie rațională a apelor din teritoriul nostru, și ce baze ale unei adevărate civilizațiuni, — care să pătundă adânc în toate colțurile țerii și în toate păturile populației — s'ar așterne.

Știu că ni se va obiectà că toate acestea costă sume enorme și că noi nu dispunem de capitalul necesar; poate chiar s'ar propune darea în concesiune pe un număr de ani a terenurilor, etc., pentru ca capitaliștii străini, prin combinații financiare, să poată luà smântâna plusvalorii create, iar țara să plătească în urmă rizicurile. La aceasta voiu răspunde, că toate acestea sunt o superstiție veche, care, în toate țerile, a costat multă dijmă nejustificată în favoarea băncilor. Gospodăria războiului din anii aceștia a dovedit în toate țerile cât se poate face de mult și în această direcție cu mijloacele proprii ale țerii, numai dacă e pricepere și *o bună organizare* [1]).

Când e o lucrare bine studiată, care produce o plusvaloare mare necontestată și o rentabilitate sigură, atunci aceasta valorează de sigur cel puțin tot atât de mult ca și aurul acumulat în bănci, pe baza căruia se emite monetă. Pe baza aceasta dar se poate finanță, sub controlul și garanția statului, și o asemenea lucrare, sindicalizându-se—la nevoe în mod forțat chiar—proprietarii

[1]) Comp. și Cap. IV. A. III. 3, §. 4.

interesați și afectându-se sporul veniturilor moșiilor irigate pe un număr de ani; recoltele câmpiei, asigurate și sporite, vor plăti mai repede cheltuelile decât ne-o închipuim. Ne-a lipsit numai geniul financiar pentru organizarea unei asemenea întreprinderi, căci altfel lucrarea ar fi trebuit să se execute de mult.

* * *

Dar nu numai în această direcție are a se întinde activitatea civilizatorie în regiunea cea mai însemnată a agriculturii noastre; căci în afară de factorii naturali—solul și clima—mai sunt și alți factori cari condiționează producția—între cari cel mai de căpetenie e *modul cum se face cultura*—și cari trebuesc examinați fiecare cu deamănuntul pentru a vedeà unde trebue să punem pârghia spre înălțarea ei.

Examinând, în adevăr, statisticile producției mijlocii la hectar pe ultimii 10 ani (1906-10 și 1911-15) din vechiul regat și comparând rezultatele cu producția mijlocie la hectar a celorlalte țeri din Europa, vedem că stăm foarte rău. Următoarea tabelă comparativă — alcătuită de d-l I. Scărlătescu, în calitate de locțiitor de Director al Statisticei Generale [1])—arată această comparațiune—pentru 10 țeri—a producției mijlocii la hectar a grâului, orzului și ovăzului.

[1]) *Ministerul Agriculturii și Domeniilor*, Statistica agricolă a României pe 1911—915, pag. V. Bucuresti 1918.

	Producțiunea mijlocie la ha. în chintale metrice. [1]					
	Grâu		Orz		Ovăz	
	1906-10	1911-15	1906-10	1911-15	1906-10	1911-15
1) Danemarca . .	28,5	31,6	21,4	22,5	18,1	18,7
2) Belgia . . .	24,1	25,3	27,1	27,5	24,8	23,8
3) Olanda . . .	23,5	25,2	26,3	26,2	22,4	20,6
4) Englitera . .	22,1	21,3	19,6	18,7	18,9	18,0
5) Suedia . . .	20,9	21,0	15,6	16,9	14,0	14,9
6) Germania . .	20,1	21,7	19,6	20,9	19,7	19,9
7) Austria . . .	15,0	13,9	14,2	15,6	12,3	13,1
8) Franța . . .	13,6	13,5	13,0	14,1	12,6	13,1
9) Ungaria . . .	11,8	13,4	12,2	14,3	10,5	11,5
10) România . . .	11,1	11,5	— [2]	10,4	— [2]	9,5

După cum se vede dar, România ocupă cel din urmă loc între aceste 10 țeri, unele din ele dând o producție la hectar chiar de 3 ori mai mare ca a noastră. Chiar față de provinciile alipite, producția medie la hectar în vechiul regat este cu mult inferioară, fiind întrecută cu peste 50% de foastele provincii autsro-ungare; Banatul o întrece chiar cu peste 65% și chiar Maramureșul, unde condițiile climei sunt cu mult mai grele pentru culturile agricole, tot are o producție medie la hectar cu vreo 15% mai mare. Numai Basarabia se apropie de vechiul regat, întrecându-l totuș cu vreo 5%.

Aceasta ne arată dar cât de mult avem de lucrat, dar totodată și cât de mult avem de câștigat printr'o activitate civilizatorie energică și conștientă. Firește trebue să ținem seamă, pe de o parte, de faptul că densitatea populațiunii noastre și condițiunile generale economice ale țerii nu

[1] Pentru toate celelalte țeri, afară de România, mediile sunt numai pentru 4 ani, 1911—1914.

[2] Nu s'a calculat producțiunea după greutate.

permit încă o intensificare prea mare a agriculturii, iar de altă parte, și de faptul că prețurile cerealelor au crescut acum atât de mult, că spesele de producție pot fi mărite și ele considerabil pentru a obține o producție mai mare la hectar.

Nu e locul să insistăm acì asupra tuturor acelor îmbunătățiri atât de necesare, cari ne pot duce la o sporire considerabilă a producției și rentabilității agriculturii noastre. Voiu cità între acestea numai: perfecționarea sistemelor de cultură; selecționarea în stil mare a semințelor; combaterea boalelor parazitare; îmmulțirea numărului plantelor de cultură, pentru o utilizare mai perfectă și mai rațională a substanțelor nutritive din pământ decât se obține numai prin cultura unilaterală a cerealelor; perfecționarea uneltelor și introducerea într'un stil cât mai mare a mașinelor agricole, pentru a înlocuì (ca în America) brațele cari ne lipsesc, căci astăzi în „epoca mașinismului“ numai cine lucrează cu mașini și motoare poate biruì cu produsele sale în concurența mondială; creșterea mai rațională a vitelor de tracțiune și de consumațiune, a porcilor, oilor, etc., pentru o mai bună valorificare a produselor naturale și utilizarea resturilor; cultura sistematică în stil mare a legumelor ; Avicultura, Piscicultura, Viticultura, Pomologia, Apicultura, Sericicultura, etc. ca culturi anexe; apoi toate industriile anexe ale agriculturii—după regiuni—și cele cari prelucrează și transformă chiar în localitate produsele agricole, valorificând totodată și puterea de muncă a locuitorilor în timpul iernii, când sunt neocupați ș. a. m. d.

Toate acestea pot să sporească considerabil productivitatea acestei regiuni — rămasă în urmă față de alte

țeri—și să creeze nouă posibilități de vieață și de muncă remunerătoare pentru o populație cu mult mai numeroasă. Ele trebuesc dar urmărite fiecare de aproape, după un plan sistematic bine studiat, și mai cu seamă de către departamentul—care din nenorocire lâncezește de ani de zile — în sarcina căruia cade desvoltarea și încurajarea acestor ramuri de activitate națională; e timpul ca și acesta să se organizeze cât mai repede în mod special în vederea rezolvirii acestor mari probleme și să-și formeze specialiști adevărați, în locul celor improvizați de cari se servește astăzi în mare parte.

Toate aceste îmbunătățiri fundamentale se pot face cu succes și în relativ scurt timp, cu condiție să fie bazate pe știință; și nu înțeleg prin aceasta știința importată fără nici o critică, adică consultarea unor specialiști sau cărți străine cari au în vedere și cunosc numai alte probleme decât cele speciale ale noastre; când zic știință, înțeleg aplicarea principiilor și metodelor științei la problemele speciale ale țerii noastre, înțeleg să se facă observațiuni, cercetări și experimentări sistematice îndelungate asupra solului și climei noastre, asupra condițiunilor naturale fizice și biologice, asupra condițiunilor de vegetație, condițiunilor economice, etc. Și toate acestea se pot face numai în institute științifice, conduse nu de funcționari cu o educație biurocratică, ci de oameni de laborator, specializați în toate ramurile, cari, dacă recomandă aplicarea unei măsuri, își dau seamă de toată importanța și de efectele ei, și nu consideră țara întreagă ca un câmp de experiențe diletantice și costisitoare.

Tocmai deaceea e de mirat că o țară a cărei existență e bazată pe agricultură — peste 90% din producție și aproape 82% din populație e agricolă — nu are până azi încă nici un singur *Institut agromonic* la înălțimea cuvenită—cum e de ex. Institul Geologic pentru studiul subsolului, — când ar trebuì să fie cel puțin în fiecare regiune câte unul. Crearea dar, a unui *Institut agronomic central*, care să aibă îndatorirea de a studià cu deamănuntul solul nostru și toate problemele agricole, astfel cum se prezintă ele în clima și condițiunile noastre naturale speciale, precum și crearea a o serie de *Stațiuni experimentale agronomice* în diferite regiuni ale țerii, este una din necesitățile cele mai imperioase. Nu mai vorbesc de învățământul agricol — inferior, mediu și superior — care trebue reorganizat din fundamentele sale și adaptat condițiunilor noastre speciale naturale, economice și sociale. In fine nu pot să nu pomenesc și despre marea importanță pe care o au Muzeele agricole pentru popularizarea cunoștințelor și procedeelor agricole, și aceasta mai cu seamă într'o țară unde se dovedește pe fiecare zi că mijloacele intuitive au cea mai mare importanță culturală. Numai prin asemenea mijloace vom puteà grăbì intensificarea agriculturii noastre de care avem atât de mare nevoe.

In toate aceste direcțiuni dar — asupra cărora cadrul restrâns al acestui studiu general nu ne permite să ne întindem — activitatea civilizatorie a poporului nostru are încă un vast câmp de desfășurare.

* * *

Oricât de bine am fi studiat însă, până în toate amănuntele, îmbunătățirile ce se pot aduce diferitelor ramuri ale agriculturii și măsurile pe cari e nevoe să le luăm pentru a le sporì producțiunea la maximul pe care-l permit condițiunile naturale și economice ale țerii — și astfel a pune în stare agricultura noastră să-și îndeplinească rolul ei hotărîtor în vieața statului,—aceasta nu vom puteà-o face câtă vreme nu vom aveà *o organizare unitară*, care să înlesnească aplicarea tuturor acestor indicațiuni ale științei și introducerea tuturor perfecționarilor în exploatarea, tehnica și cultura agricolă. In starea de astăzi, fiecare agricultor lucrează după cum îl duce capul călăuzit de empirism și vechea rutină, și povățuit câte odată de unele publicații cu un conținut problematic și cele mai de multe ori interesat; interesul general al agriculturii țerii nu este niciodată luat în considerare și nici nu este nimeni cari să-l reprezinte sau să-l sprijine.

Țara întreagă are însă un interes capital în reușita și perfecționarea neîncetată a agriculturii noastre, astfel că, în fiecare an, fiecare părticică din solu ei arabil — oricui ar aparține ea — să dea maximul și optimul de recoltă posibilă. Aceasta se realizează numai supraveghind ca pământul să fie în adevăr bine lucrat și ca substanțele nutritive aflate într'însul și toate forțele productive disponibile să fie transformate numai în acel produs, care are maximul de valoare de întrebuințare și de schimb, adică cultivând în fiecare pământ numai acele plante, cari se potrivesc mai bine pentru a da maximul de producție și rentabilitate.

Pentru a se ajunge la un asemenea scop, este dar nevoe de o *organizare generală a producțiunii agricole naționale.* In această organizare — *care consideră întreaga țară ca o gospodărie unitară* — fiecare agricultor este un organ al ei, care are a îndeplini un anumit rol în *aplicarea unui plan general de cultură a țerii.* Acest plan trebue să fie stabilit pe bazele cercetărilor științifice, cu concursul reprezentanților agricultorilor practici—constituiți într'un „*Consiliu central al agriculturii*" și în „*Camere agricole provinciale*" — și apoi aplicat sub supravegherea organelor statului.

Numai în modul acesta se poate face ca agricultorul să devină un factor conștient în producția generală agricolă, ca interesul general al țerii în această ramură de producție să fie acela care hotărește întreaga activitate și ca multiplele piedici ce se opun aplicării măsurilor pentru perfecționarea ei să fie mai cu ușurință înlăturate.

* * *

Crearea și funcționarea unei *organizațiuni generale a producțiunii agricole naționale* este însă cu atât mai grea cu cât e legată și influențează în mod hotărîtor rezolvirea chestiunii noastre sociale, și încă părțile ei cele mai delicate: *Chestiunea țărănească* și chestiunea tot atât de delicată a *Colonizărilor interne.*

Fără îndoeală că chestiunile sociale în vieața unui stat, primează asupra tuturor celorlalte, deoarece dela buna stare a populației depinde sănătatea întregului organism al statului. In ultima instanță, această chestiune este

scopul însuș al existenței statului, și fără rezolvirea ei toate celelalte sarcini—de mănținerea ordinei sociale, de promovarea culturii și civilizației, etc.—nu pot fi aduse la îndeplinire.

Și iarăș, e afară de orice îndoeală, că repartizarea proprietății rurale la noi — cu o serie de latifundii cari ocupă aproape jumătate din terenul agricol al țerii—constitue o stare nesănătoasă pentru un stat în care aproape 82 % din locuitori sunt agricultori. Și tot astfel e o stare nesănătoasă, când pământul, în loc de a aparține celor cari-l cultivă — și cari au tot interesul de a-i aduce continuu toate ameliorațiunile posibile, mărind prin aceasta și valoarea avuției naționale — este un obiect de plasament și de speculă.

Soluțiunile cari s'au dat însă la noi chestiunii țărănești — prin parcelarea moșiilor în loturi mici — și apoi pulverizarea mai departe a acestor loturi prin succesiune — duc la o scădere considerabilă a producțiunii agricole. Cum acum urmează ca încă 2.000.000 hect. din pământul arabil să fie din nou parcelate în acelaș mod, scăderea producției va fi atât de mare, încât devine direct amenințătoare pentru întreaga economie națională și în special — având în vedere marea noastră datorie publică și sarcinile grele ale Statului — pentru soliditatea edificiului nostru financiar; ea va duce în mod fatal la slăbirea puterii financiare a statului—și deci și a celei militare și culturale—adică la slăbirea puterilor fundamentale ale organismului nostru. Este dar nevoe să cercetăm în mod obiectiv această chestiune și să vedem ce se poate face pentru a preîntâmpină răul provenit din cauza pulverizării proprietății și pentru a

împăcă astfel rezolvirea acestor două chestiuni, de o importanță națională atât de mare.

Urmărind, pentru cele 25 de plante principale agricole, producțiunea la hectar, la proprietatea mare și la proprietatea mică, în perioada dela 1906 — 1915, statistica oficială [1]) ne arată că în adevăr proprietatea mică dă o producție *cantitativă* inferioară—care ajunge pentru unele plante chiar cu 78.6 % mai mică — decât producția pe hectar a proprietății mari: Grâul e inferior cu 13 — 13.7%, Secara cu 17.8 — 19.5%, Orzul cu cu 13.8 — 18.1 %, Ovăzul cu 19.1 —19.7 %, Porumbul cu 17.5 — 21.5%, Cartofii cu 34%, Ceapa cu 42% și Inul chiar cu 78.6% mai jos ca la proprietatea mare din aceiași ani.

Mai mult încă, noi știm că și *calitatea* productelor la proprietatea mică e cu mult inferioară celei dela proprietatea mare, așă că în totul procentul de inferioritate absolută poate fi chiar dublat. Pe lângă toate acestea mai e știut încă, că pe când proprietatea mare produce grâu și alte producte cari sunt cele mai valoroase pentru export, pe proprietatea mică se seamănă mai mult porumb, adică se transformă substanțele din pământ într'un produs inferior, care deci scade și el valoarea producțiunii acestor regiuni, și deci, prin aceasta, a avutului național.

Astfel fiind, este fără îndoeală, că din punctul de vedere al producției — în stadiul de desvoltare în care ne găsim—*cultura mică* reprezintă incontestabil o formă de exploatare inferioară culturii mari și că, prin pulve-

[1]) Vezi: Statistica agricolă a României pe 1911 — 1915. Ministerul Agric. și Domen. Buc. 1918, pag. 82 — 83.

rizarea mai departe prin succesiune a parcelelor mici, ea tinde a evoluà mai mult spre rău decât spre bine. Lucrul e de altfel de sine înțeles; căci ce ameliorațiuni ale solului, ce perfecționare a sistemelor de cultură, ce instalațiuni și mașini pentru munca câmpului, pentru strângerea recoltelor și pentru valorificarea produselor, etc. poate să facă un sătean—chiar dacă ar fi cu mult mai cult și mai priceput decât este el astăzi—pe o suprafață de 5 sau chiar de 10 hect., din regiunile unde natura impune astăzi cultura mare de cereale, când el nici măcar îmbunătățirea elementară a *sistemului rotațiunii culturilor* nu o poate aplica cum se cade pe o proprietate atât de mică? Dar când ne gândim încă la starea inferioară culturală și la indolența ce de multe ori o însoțește, sau la îndărătnicia cu care adeseori țăranul se opune la cele mai elementare ameliorațiuni ale sistemelor de cultură! Academia Română — care de mulți ani a realizat o reformă cu adevărat civilizată pe moșiile ei, dând pământul la țărani în condițiuni foarte umanitare și sprijinindu-i în tot modul — a făcut în această privință experiențe foarte instructive, cari arată o absolută nevoe de tutelare pe mulți ani încă, până se vor deprinde țăranii să facă o cultură ceva mai bună. Astfel țăranii se opuneau cu îndârjire să facă ogoare de toamnă, iar la o moșie nu voiau să-și prășească porumbul decât cu rariță, etc., și au trebuit să fie constrânși — amenințându-i că nu li se mai dă pământ celor cari nu vor cultivà după prescrierile administratorului—pentru a face aceste îmbunătățiri atât de elementare ale culturii. Ce va fi dar când vor trebuì să facă toate acele ameliorațiuni cerute de cultura intensivă, la care necesitățile mari ale statului

nostru ne împing în mod imperios, după cum ne împing să intensificăm în general întreaga noastră producție.

Cultivându-se dar — în starea în care ne aflăm astăzi — majoritatea pământului nostru arabil în parcele de câte 5 hect., ajungem în mod fatal la o micșorare foarte mare a cantității producției și la o scădere și mai mare a calității ei, și deci: la micșorarea exportului, la scăderea prețurilor productelor și chiar la pierderea debușeurilor pe cari le aveam asigurate, adică la pierderea situației pe care ne-o câștigasem pe piața mondială a comerțului cerealelor.

Acestea duc însă mai departe—cu aceeaș fatalitate—a o depreciere mare a banului nostru pe pieţele străine, de unde suntem siliți a importă, adică la o scumpire generală a traiului și a condițiilor de producție din țară; și aceasta lovește de o potrivă: pe stat ca și pe particulari, pe industriași ca și pe agricultori, pe orice ramuri de producție și întreaga vieață economică și culturală, și chiar pe acei numeroși pe cari am voit a-i ajută cu toată sinceritatea prin parcelarea moșiilor și împroprietărire. Ea ne mai poate duce încă, în tot cazul, la imposibilitatea plății cuponului datoriei publice, cu toate consecințele sale inevitabile, adică la controlul financiar și la pierderea independenței reale în mâinile băncilor străine, susținute de statele lor, și deci și la pierderea independenței politice.

E sigur dar că soluțiunea prea simplă ce s'a dat chestiunii noastre țărănești — și mai cu seamă modul pripit cum se procedează la aplicarea ei — nu numai că ne impune sacrificii, pe cari nu știu dacă statul nostru—a cărui vieață ma-

terială e bazată aproape excluziv pe producția agricolă — va fi în stare să le suporte, dar nu rezolvă nici chestiunea socială în mod definitiv, ci numai o complică.

Cînd însă un popor — din dorința Suveranului său, de a aduce pacea între clasele populației și de a creă o bază socială solidă pentru viitor—a luat hotărîrea eroică de a-și face o operațiune chirurgicală atît de profundă în organismul seu—expropriind o suprafață de pămînt atât de mare pentru a o împărți la țărani—este în drept să ceară ca aceasta să se facă cu toate precauțiunile necesare și cu cuvenita pricepere și seriozitate, așà ca această ocaziune unică să ne aducă liniștea socială pe mulți ani și să nu ne expună țara la un dezastru economic, financiar și chiar politic, ca cel pe care-l semnalăm acì.

Să examinăm dar lucrurile mai deaproape și să vedem unde e răul și ce corective i se pot aduce: Forma, întinderea și felul *unităților de exploatare agricolă* sunt determinate, în orice țară și în orice timp, de densitatea populației și de totalitatea condițiunilor naturale, economice și sociale. In țerile cu o populațiune rară — ca d. ex. în unele părți ale Rusiei — latifundiile sunt singura formă de exploatare rentabilă; și dacă populația e rară de tot, culturile se fac numai pe o mică întindere, iar restul nu se poate exploată decât prin creșterea vitelor, ca pășune. In țerile cu populație deasă — ca d. ex. în Belgia, Olanda, Danemarca, Germania de Vest, Italia, etc. — din contra, latifundiile sunt unități prea mari pentru cultura intensivă cerută de condițiile generale, și exploatarea lor ca atare nu rentează. Aici chiar și parcele mici de 5 — 10 hect. sunt considerate ca moșii, cari cer un însemnat capital de

exploatare și un număr mare de muncitori, așà că prin cultură intensivă dau maximul de rentabilitate. Intre aceste extreme variază și de acești factori naturali depinde forma și întinderea unităților de exploatări agricole; așà că se poate zice, că *pentru fiecare regiune, cu o densitate de populațiune dată și cu anume condițiuni naturale și economice, există o formă optimă a unităților de producție agricolă*, care dă maximul de producție și de rentabilitate, adică este *o limită maximă și minimă a suprafeței moșiilor*, determinată de acești factori naturali, peste cari producția și rentabilitatea lor scade.

Și la noi dar suprafața optimă a unităților de producție agricolă — adică aceea care, în condițiile date, garantează maximul de producție și rentabilitate — este determinată de aceeași factori. In trecut, când populațiunea erà foarte rară peste tot și producția principală erau vitele, for na latifundiară erà explicabilă și indicată din punctul de vedere al rentabilității; astăzi când densitatea medie a populației s'a urcat la 56 loc. pe km. p. și am trecut la o cultură ceva mai intensivă — aceea a cerealelor — întinderea optimă a unităților de producție o au în general moșiile mijlocii, pe când latifundiile nu mai sunt o adevărată gospodărie echilibrată; acestea sunt acum un fel de intreprindere mare capitalistă — cum sunt d. ex. cele din unele colonii transoceanice, — bazată pe cultura unilaterală a cerealelor pentru export, cari lucrează mai mult cu mașinile decât cu brațele și arată în bilanțurile lor anuale riscuri sau câștiguri foarte mari, așà că calculul profiturilor trebue făcut pe o perioadă mai îndelungată. Acestea dar, nici din

punctul de vedere economic, nici din cel social, nu mai corespund astăzi timpului și trebue în mod fatal să se desfacă în mai multe unități mai mici.

Populația noastră însă nu are pretutindeni o densitate egală. In regiunea dealurilor și a văilor ea se urcă a 100 locuitori pe km. p. și chiar, pe unele locuri, ajunge până la 150; aici în adevăr proprietatea mică formează o unitate de producție rentabilă; așă că găsim țărani sau moșneni cu proprietăți numai de câteva hectare, pe cari totuș au o *gospodărie independentă*, din care-și câștigă vieața fără a fi nevoiți să se angajeze în altă parte ca lucrători; acelaș lucru e și aproape în toată Transilvania și Bucovina. In aceste regiuni însă sunt și mulți țăran rămași fără pământ — sau cu o proprietate prea mică, împărțită necontenit între succesori — așă că sunt nevoiți a se duce vara la muncă în regiunile mai puțin populate. Acești țărani firește ar înmulți numărul gospodarilor solizi și independenți din aceste regiuni, dacă ar fi de unde să li se dea acî câte 5 hectare de cap de familie. In provinciile române din foasta Ungarie de ex. numărul gospodarilor cari au mai puțin de 1 jugăr proprietate, și cari deci trebue să muncească la alții, este de 21.8% din totalul gospodăriilor agricole, și el se urcă la 50.5%, dacă mai adaogem și pe acei cari au între 1—5 jugăre de pământ, însă fără teren arabil.

In alte regiuni însă—ca în Bărăgan și în Terasa Buzăului—densitatea populației e chiar sub 20 locuitori pe km. p., și în terasele joase din sudul județelor Vlașca, Teleorman, Romanați și Dolj se urcă abiă la 30 până la 40 locuitori pe km. p. Aici firește e încă domnia latifundiilor, unde se lucrează cu mașinile și cu muncitori aduși dela

munte, iar țăranul cu o proprietate numai de 5 sau chiar de 10 hect. nu poate să-și creeze o gospodărie independentă, din care să trăească fără a luă în arendă sau în parte pământ dela proprietar, sau a se angajà ca lucrător la el. Aicia dar, chiar și pentru proprietatea mică, trebuesc cu totul alte limite—cu mult mai mari — pentru a-și puteà constituì o unitate de producție rentabilă, adică o gospodărie independentă.

Trebue dar să recunoaștem că este un non sens de a se considerà — cum se face — chestiunea țărănească că o boală unică în întreaga țară, căreia i se poate aplicà pretutindeni acelaș remediu universal, adică lotul de 5 — sau în Bărăgan de 10 — hectare de cap de familie. Această mare chestiune se prezintă sub forme diferite în fiecare regiune naturală a țerii — altfel la munte sau în văile râurilor, altfel la podgorie sau livezile de pruni, altfel la câmpie, la baltă sau în Delta Dunărei — și remediul e indicat, în fiecare parte, de natura boalei și de posibilitățile sau necesitățile producției diferitelor regiuni. Cred dar că acest mod de a privì chestiunea—în legăturile ei cu conditiunile naturale și economice, cu regiunile naturale de producție, cu densitatea populațiunii din fiecare din aceste regiuni ș. a. m. d. —ne poate lămurì mai bine și în privința soluțiunilor ce trebue să dăm chestiunii țărănești, fără a lovì prin ele în puterea de producție agricolă a țerii.

Condițiunile naturale ne indică dar, că împroprietăririle pe loturi de câte 5 hectare în regiunea dealurilor și a centrelor populate sunt în adevăr o binefacere socială și satisfacerea unui mare interes național; aceasta, deoarece prin ele se constituesc o serie de *gospodării*

independente, adică de elemente solide atât pentru sporirea producțiunii acestor regiuni, cât și pentru ordinea în stat. In bărăgane însă și în toate terasele joase—unde populația e atât de rară, și unde deci e un atât de mare interes și pentru desvoltarea producției de o colonizare cu o populație cât mai numeroasă — aceasta este o măsură cu totul insuficientă, care nu poate duce la nici un rezultat; căci să nu se credă că se vor găsi mulți coloniști din alte regiuni, cari să se mute acì—după cum nu s'au găsit nici atunci când proprietarii singuri au încercat să-și aducă coloniști dela munte — și de sigur că nimeni nu-și va părăsì un hectar din regiunea dealurilor pentru cele 5 sau chiar 10 hectare ce i se oferă pe bărăgane, pe care nu-și poate constituì o gospodărie independentă. Acì producția nefiind destul de variată și fiind expusă la desele secete—agricultura acì e mai mult o loterie — el riscă dela un an la altul sau să moară de foame—și aceasta cu atât mai mult, când nu va fi nici proprietarul care să-l ajute la nevoe—sau să intre în robia cămătarilor, din care nu mai poate ieși toată vieața.

Astăzi, în adevăr, țăranul localnic din bărăgane și de pe toate moșiile din valea Dunărei s'a deprins și el să joace la această loterie, care acolo se numește agricultură; în anii buni el poate câștigà foarte mult — el seamănă chiar și rapiță în baltă «la noroc»,—pe când în anii de secetă — cam 2 din 5 — pierde tot. In aceste întreprinderi riscate însă, țăranul e cele mai de multe ori tovarăș «la parte» cu proprietarul, așà că el riscă numai munca sa, iar proprietarul sau arendașul riscă capitalul, pe care și-l scoate apoi în anii urmă-

tori în abundență, căci ací contul de profit și pierderi și calcularea beneficiului se face pe o perioadă mai lungă. Aici dar agricultorul are nevoe de un capital de rezistență — sau de credit pe un timp mai îndelungat — cu care poate apoi realizà venituri totale mari.

Cu un astfel de sistem însă nu se pot acomodà țăranii veniți dela munte — care ar riscà să-și piardă întreg avutul într'un singur an de secetă—și aceasta încă mai puțin atunci, când nu va mai fi nici proprietarul care să iea asupra sa și să suporte rizicurile secetelor. Pentru a preîntâmpinà o asemenea dificultate fundamentală, ar trebuì ca țăranilor împroprietăriți să li se dea ocazia de a găsì un credit ieftin pe o durată de timp cât mai îndelungată; și aceasta cu atât mai mult, cu cât se știe că astăzi pentru proprietatea mică nu există o instituțiune—cum e de ex: creditul fonciar rural pentru proprietatea mare — care să le procure cu o dobândă mică capitalul necesar pentru exploatarea și constituirea gospodăriei.

De altfel această lipsă a unei instituțiuni oficiale de credit pentru țărănime este un rău care are o importanță cu mult mai generală, dăunătoare întregei noastre agriculturi; și aceasta mai cu seamă astăzi, când cea mai mare parte din suprafața terenurilor noastre agricole se transformă în proprietate mică; căci prin aceasta se pune în stare de inferioritate agricultura țerii, care e silită să lucreze cu procente cămătărești, și deci să nu poată rezistà concurenței altor țeri, nici prin calitatea și cantitatea produselor, nici prin rentabilitatea ei. Fără un *„Credit funciar rural țărănesc“*, după câtiva ani toți împroprietăriții vor fi atât de îndatorați la băncile că-

mătărești — fie ele și bănci populare,— încât, cu toată intenția bună ce am avut-o de a creà o clasă socială independentă de mici agricultori, care să dea o soliditate mai mare statului, vom aveà o calamitate și mai mare, toți împroprietăriții devenind numai proprietari fictivi, robi ai speculanților și băncilor cămătărești.

In aceste regiuni cu populație rară dar, chestiunea țărănească se prezintă altfel și cere un tratament cu totul altul, și anume: de a se creà mai întâiu posibilități de vieață, posibilități pentru întreținerea vitelor pe iarnă, posibilități pentru o cultură mai variată, care să răspundă la toate necesitățile unei gospodării țărănești, etc.; apoi de a se da coloniștilor suficient pământ de cultură, adică atâta cât cer condițiunile naturale și economice pentru putința constituirii unei gospodării independente, etc.; în fine de a li se procurà creditul necesar, pentru a puteà rezistà anilor secetoși și a-și calculà beneficiile pe o perioadă mai îndelungată ș. a. m. d. Deci chestiunea trebue acì studiată mai mult ca o chestie de *colonizare internă* și apoi numai ca o chestie de dreptate socială; pentru aceasta însă trebue, ca, pe de o parte, statul colonizator să prepare el singur toate acele condițiuni favorabile de traiu și de câștig, pe cari le-a oferit natura în regiunea văilor și dealurilor când s'au colonizat în mod natural acele locuri și, pe de altă parte, să creeze, odată cu împroprietărirea, și toate acele instituțiuni de credit, etc. absolut necesare pentru reușita ei:

Nu avem decât să urmărim mai de aproape ce s'a întâmplat cu împroprietăririle cari s'au făcut pe moșiile

statului din aceste regiuni, pentru a ne convinge cât de necesar este de a se procedà în acest mod.

In adevăr statul și-a parcelat încă de mult timp o mare parte din moșiile sale din aceste regiuni, așà că după statistici avem un considerabil număr de împroprietăriți. Cercetând însă mai amănunțit, constatăm că un foarte mare număr din acești împroprietăriți, originari din alte regiuni, nu s'au instalat pe locurile lor, ci le arendează celor din localitate. O statistică oficială ne-a arătat că numărul acestor așà zișI «absenteiști» este în adevăr enorm. Și este în adevăr firesc lucru să fie așà, căci—în afară de faptul că s'au dat pământurile fără nici o alegere a coloniștilor—chiar acei cari ar fi dorit să-și creeze o gospodărie proprie pe pământurile ce li s'au dat, nu o puteau face, tocmai din motivele arătate mai sus. Statul, odată ce și-a parcelat o moșie, nu s'a mai interesat de soarta împroprietăriților săi; și atunci, ce erau să facă toți acei țărani săraci, adunați de pretutindeni și lăsați fără nici un sprijin în mijlocul Bărăganului?—căci datoria statului erà să-i supravegheze și să-i sprijine în tot modul, încă un număr cât de mare de ani. Pe când în alte state colonizările interne au dat satele cele mai înfloritoare, la noi ele sunt cele mai sărăcăcioase, adevărate cuiburi de mizerie.

Dar chiar și acolo unde statul, pe lângă pământ, a mai dat coloniștilor și alte foloase (material de construit case, vite, etc.) — cum a fost cu veteranii din Dobrogea — colonizările nu au reușit, din cauza lipsei desăvârșite de sistem, a lipsei de selecțiune între elementele colonizatoare, etc., dar mai cu seamă din lipsa tocmai a unei serioase lucrări pregătitoare, bazate pe

o cercetare mai amănunțită a condițiunilor naturale și economice ale regiunilor unde s'au făcut colonizările.

Toate acestea trebue dar să ne fie astăzi — când, căutăm să dăm o soluțiune radicală chestiunii țărănești—o învățătură pentru a ne scuti de greșelile mari ale trecutului.

In *Luncile râurilor și în Balta Dunărei* chestiunea împropietăririlor e și mai complicată, căci acì condițiunile naturale de locuință și de producție impun cerințe și mai grele. Acì trebuesc făcute mai întâiu îndiguiri sistematice; apoi îngrijirea digurilor cât și pomparea apelor de infiltrație etc. trebuesc făcute în comun pentru toată întinderea unei regiuni; ba chiar exploatarea agricolă nu se poate face decât după un plan unitar pentru o regiune mai mare. Acì dar nici nu poate fi vorba de o împroprietărire individuală pe loturi mici, ci numai de o împroprietărire «sui generis» *cu exploatare colectivă*, condusă de oameni tehnici și agronomi specialiști [1]).

Câteva împroprietăriri pe loturi mici—fără nici o lucrare pregătitoare— cari s'au făcut deja în zona inundabilă a Dunărei din Dobrogea, sunt o adevărată nenorocire: atât pentru veteranii împroprietăriți —cărora li se îneacă regulat ogoarele și pășunile— cât și pentru stat, care, din cauza eternelor reclamații ale acestora, se vede împiedicat în exploatarea pescăriilor sale și, neputându-și închide bălțile, are pagube foarte mari.

In *Delta Dunărei*, unde, din peste 400.000 hect., am puteà dispune abià de cel mult 60.000 hect., inundabile și

[1]) Vezi Antipa, *Regiunea inundabilă a Duuărei* pag. 240 și 288 și *Trei memorii privitoare la ameliorarea Regiunei inundabile a Dunărei*. București 1913.

acestea, problema colonizării — absolut impusă atât din motive economice, cât și politice — se prezintă în condițiuni și mai dificile și cu totul particulare, după cum am expus-o pe larg într'o lucrare specială [1]). Și acî trebuesc mai întâiu lucrări tehnice, pentru ca să putem ajunge apoi să adăpostim coloniile de pescari și de păstori români, cari să-și desfășure acî o activitate rentabilă, atât pentru ei cât și în interesul întregului nostru popor.

Și în Delta Dunărei statul a comis marea greșeală de a împroprietărî veterani, fără să fi făcut mai întâiu lucrările pregătitoare pentru o asemenea colonizare delicată, și mai cu seamă fără să le fi îndiguit mai întâiu pământurile. La prima creștere de primăvară a Dunărei, sărmanii coloniști — adunați de prin toate părțile țerii și nedeprinși cu apa — și-au pierdut tot avutul și au ajuns cerșetori pe stradele Tulcei. Numai la Ceatalul Tulcei s'a făcut o colonizare mai sistematică, grație energiei d-lui Dr. G. Ionescu, Administratorul Pescăriilor, care, nu numai că le-a construit case bune pe un grind mai înalt, dar chiar a adunat prin subscripție publică bani pentru a le construî o frumoasă biserică — prima biserică românească din Insulele Deltei — și a căutat a-i deprinde cu condițiunile speciale de vieață și de muncă din aceste regiuni, ținându-i mult timp sub ocrotirea sa.

Astfel stând lucrurile, vedem dar că în toate aceste locuri, cu condițiuni naturale speciale și cu o climă deosibită, va trebuî să facem o împroprietărire sistematică, care să reprezinte atât *colonizarea* acestor regiuni lipsite de populație și de desvoltarea lor economică, cât și

[1]) Vezi Antipa, *Probleme științifice și economice privitoare la Delta Dunărei*. Cap. IV, pag. 63. *Anal. Acad. Rom.*, 1914.

plasarea locuitorilor, de sub poalele munților și din centrele mari de populație, rămași fără pământ.

Și atunci ne putem întrebà: Pentru ce să expropriăm astăzi pe proprietarii de pe bărăgane în mod pripit — mai mult decât e necesar pentru plasarea sporului populațiunii locale și a celor câțiva coloniști străini cari se vor prezintà — când putem fi siguri că, *în asemenea condițiuni*, colonizarea mare a acestor regiuni cu locuitori dela munte nu poate reuși, și când știm prea bine că, în starea de acum, proprietarii de acì îndeplinesc încă o funcțiune atât de importantă, aceea de a face productivă stepa și balta românească și de a aduce astfel însemnate servicii țerii și agriculturii în general. Și tot astfel putem să ne mai întrebăm: de ce să distrugem de pe acuma — mai mult decât e necesar — acele unități de cultură, pe cari condițiile naturale și economice le indică ca singura formă în care exploatarea agricolă a acestor regiuni poate să dea astăzi maximul de producție și rentabilitate. Acì dar vorba românească «Graba strică treaba» își are aplicarea ei mai mult decât oriunde [1]).

Chestiunea improprietăririi țăranilor — pe care trebue să o recunoaștem cu toții ca o

[1]) Dela Aprilie — când a fost scris acest capitol — până în Octomvrie, când fac corecturile, lucrurile au înaintat foarte mult Astăzi din nenorocire se și adevereşte că s'a procedat grești; căci în adevăr, pentru moșiile expropriate de pe bărăgane, nu se prezintă cereri suficiente de împroprietărire — afară de cele ale populațiunii locale;— așà că, pe de o parte, statul e amenințat să rămână acum cu un domeniu mai mare chiar decât cel pe care l-a avut, iar pe de altă parte, toate aceste moșii, de suprafețe foarte mari, amenință să rămână necultivate, ceeace ar fi o adevărată nenorocire pentru țară în timpurile grele prin cari trecem.

absolută necesitate națională și socială — trebue dar să se facă deodată cu organizarea generală a exploatărilor agricole; căci, amândouă fiind strâns legate între ele, încercarea de a regulà numai pe una compromite pe cealaltă și, prin aceasta, se compromite și propria ei reușită. Deocamdată ea trebue să înceapă cu regiunea dealurilor și în centrele de populație deasă, iar în regiunile cu populație rară trebue mai întâiu să se facă un plan sistematic de colonizare, prevăzându-se pe bărăgane parcèle cu mult mai mari; mai cu seamă va trebui însă să se facă neapărat lucrări pentru aducerea apei — fie din subsol, fie prin canalizări, etc.—ca astfel fiecare împroprietărit să aibă putința de a-și crește vite, de a-și plantà arbori fructiferi, a cultivà legume, plante textile, leguminoase, etc. și a nu fi avizat numai la cultura capriţioasă a cerealelor, cari în aceste regiuni e legată de riscuri dela un an la altul, cu cari proprietarul capitalist e deprins—și intră în prevederile sale;— pe când o gospodărie țărănească nu le poate suportà.

* * *

Oricum ar fi însă, parcelarea unei părți din proprietatea mare — la care fatal trebue să ajungem și pe care trebue s'o aplicăm—mai cere încă o serie de măsuri radicale din partea statului, adică o serie de *Corective* absolut necesare, pentru a înlătură inconvenientele ei și a garantà mănținerea cantității și calității producției, ba chiar pentru a înlesnì sporirea acesteia, conform cerințelor timpului. Căci trebue să ne dăm bine seama, că situația financiară a statului cere o intensificare cât

de mare a producției generale a țerii în toate ramurile ei, fără de care putem ajunge la un faliment de stat cu toate consecințele cele mai grave pentru viitorul și propășirea poporului nostru.

Inainte de toate, cum am arătat în altă parte, „față „de marile sarcini pe cari țara va aveà a le suportà „în urma răsboiului—și față de marile interese naționale „ce sunt legate de producțiunea agricolă, — *statul va „trebuì să aibă o supraveghere cu mult mai mare „asupra modului cum se face agricultura, ori cui „vor aparține ca proprietate terenurile ce se cultivă.* „Pământul nu este un obiect de câștig, pe care fie„care este liber a-l întrebuința cum îi place, ci el con„stitue totodată și teritoriul țerii, din care are a se „hrăni întreaga populație și statul a-și acoperì nevoile „sale. De acì dar decurge dreptul și datoria „statului de a supraveghia ca fiecare părți„cică din solul său să fie cultivată astfel, „ca ea să dea maximul și optimul de pro„ducțiune posibil [1])".

Bazat pe acest drept și îndatorire, statul trebue înainte de toate să facă, prin măsurile sale, ca *constituirea unităților de exploatare agricolă să fie independentă de dreptul de proprietate asupra pământului și de repartizarea lui, și ca acestea să depindă în prima linie de interesele producției,* ca forma adică a acestor unități să se apropie de acea suprafață optimă indicată de condițiunile generale naturale și economice ale fiecărei regiuni

[1]) Vezi: Antipa, *Consiliul superior al Agriculturii și îndrumarea lui în viitor.* Cuvântare rostită la redeschiderea Consiliului superior al Agriculturii în ziua de 9 Fevr. 1918.

Aceste unități astfel constituite—fie că s'ar exploată prin obștii, sindicate, arendași, etc., conduse însă în tot cazul de un agronom specialist — vor garantă maximul și optimul de producțiune, adică vor produce cel puțin atât cât produc astăzi sub forma de proprietate mare; pe de altă parte, țăranilor împroprietăriți, pe lângă siguranța zilei de mâine ce le-o dă dreptul de proprietate asupra unei părți din această unitate, munca colectivă, — bazată pe diviziunea muncii sub conducerea unitară a unui specialist și valorificată printr-o exploatare sistematică — le va da venituri cu mult mai mari, cari le vor permite să-și adune capitalul de exploatare și să facă cu el investițiile necesare pentru ameliorarea mai departe a condițiilor de producție.

Aceste unități de exploatare astfel constituite vor puteà profità mai bine și de avantajele creditului — de care o exploatare agricolă sistematică, orice formă ar aveà ea, nu se poate dispensà — și totodată vor puteà intra și în acele mari sindicate de ameliorațiuni ale solului, pe cari am arătat că natura le indică ca absolut indispensabile și cari vor mări considerabil valoarea proprietății, și deci avutul național.

Cu modul acesta, stabilindu-se pentru diferitele regiuni ale țeri, câte o limită maximă și minimă a suprafeței unităților de exploatare agricolă, se va înlătură totodată și răul, care devine tot mai amenințător, provenit din pulverizarea neîncetată a proprietății prin succesiune.

Acestui rău de altfel va trebuì în orice caz să i se pună o stavilă și *prin introducerea majoratului dela*

o limită minimă a proprietății, care limită să varieze după diferitele regiuni naturale ale țerii.

Cu cât apoi densitatea populației într'o regiune se va mări, cu cât condițiile naturale se vor îmbunătăți și condițiile economice se vor schimbà, cu atât și unitățile de exploatare vor puteà devenì și ele treptat tot mai mici; și astfel se va puteà trece pe nesimțite la exploatările individuale, fără a se aduce vătămare producției. Atunci progresul va fi real atât spre folosul țerii, cât și al țăranilor împroprietăriți. Este probabil însă, că înșiși țăranii până atunci vor puteà aprecià foloasele considerabile ale sindicatelor de exploatare și le vor mănține, în total sau parțial, după cum practica va indicà că e mai convenabil.

Se va face de sigur obiecțiunea că țăranul, fiind din fire conservativ, nu se va puteà adaptà la acest mod de exploatare colectivă. Aceasta a fost însă și în alte țeri—unde țăranul, ca pretutindeni, are aceleași calități și defecte—însă nevoia de a se aduce aceste *corective* a fost atât de mare, încât pretutindeni — chiar în țeri cu o populație mult mai deasă ca a noastră — s'au făcut în urmă legi de sindicalizare forțată. E bine dar să nu comitem și noi aceleași greșeli, pentru a nu fi nevoiți în urmă, după mari sacrificii, să le corectăm cu muncă și cheltueală mare, ci să profităm dela început de învățămintele ce decurg din greșelile altora.

In modul acesta dar, cred că trebue să se desfășure în această direcție activitatea noastră civilizatorie spre a se rezolvà deodată toate cele 3 chestiuni, de un interes național capital: chestiunea socială a *împroprietăririi țăranilor*, cea economică a *organizării produc-*

ției și cea a *colonizării raționale a țerii,* urmând în toate direcțiile indicațiunile naturii, singurele cari ne pot da adevărata directivă a evoluării spre progres.

Introducerea tuturor acestor corective, absolut necesare pentru ca reformele propuse să poată deveni aplicabile, vor întârzià firește, pentru câtva timp, punerea în aplicare în unele regiuni a unora din măsurile luate. Când se fac însă asemenea reforme, prin cari se așterne fundamentul viitorului nostru social și economic, o întârziere mică — și numai pentru anumite chestiuni speciale din anumite regiuni—nu poate aveà nici o importanță. In tot cazul, oamenii de stat—atât cei cu răspundere directă, cât și cei fără răspundere—trebue să-și înțeleagă datoria ce o au de a potolì pe cei nerăbdători și de a oprì orice agitațiuni cari pot împinge la soluțiuni pripite și greșite, pe urma cărora țara va aveà apoi de suferit. Mai cu seamă însă nu trebue să se uite că interesele superioare cer — și cu deosebire astăzi—ca pământul țerii să dea înainte de toate maximul de producție agricolă posibilă. Fără de aceasta—oricât de mult l-am parcelà și l-am distribuì țăranilor — mizeria va continuà să rămână în casele lor; întregul nostru organism economic va lâncezì, puterea financiară — și deci militară și culturală — a statului va slăbì, și mult așteptata pace între clasele sociale se va îndepărtà, în loc de a se apropià.

* * *

Cadrul restrâns al acestei lucrări nu ne permite să intrăm în discuțiunea tuturor problemelor însemnate pe cari ni le indică natura pentru activitatea civilizatorie

ce are a desfășură poporul nostru în cultura pământului său. Nu pot însă să nu atrag atenția și asupra *suprafețelor prea întinse din zona agricolă a teritoriului nostru cari rămân neproductive.*

După statisticile oficiale, în perioada 1911 — 1915, suprafața medie anuală cultivată în România veche a fost de 5.983.537 hectare (fără județele Durostor și Caliacra) în cari se cuprind: semănăturile, fânețele naturale și artificiale și sădirile de vii și livezi de pruni. Această suprafață reprezintă numai 46% din suprafața totală a țerii, ceeace față de alte țeri este foarte puțin, și aceasta cu atât mai mult, cu cât la noi suprafața pădurilor este nnmai de 21%. Ea este inferioară chiar față de țerile române cari depindeau de vechea Ungarie, unde suprafața cultivată (teren arabil, pășune și vii erau de 46.8%, deși pădurile ocupă acì o suprafață de 33.8% din suprafața totală. Pe când însă suprafața terenului neproductiv din provinciile românești din foasta Ungarie e numai de 3.9%, la care se adaoge 0.1% stuf, în România terenul neproductiv este de 10,6%, la care trebue a se adaoge și 13.5% clădiri și drumuri, precum și o bună parte din cele 6,14% contate ca ape, cari în realitate sunt stufării și mlaștine (aceasta însă fără terenurile inundabile, cari sunt contate între cele 21% de pășune), precum și suprafața multor mărăcinișuri și mișelicuri, cari în statistică sunt contate ca păduri.

Este dar în totul o proporție prea exagerată a terenurilor neproductive, cari ne arată că Țara-Românească dispune încă de foarte mari rezerve de pământ; dar totodată ne mai arată și că avem încă o mare

activitate civilizatorie de desfășurat pentru cea mai elementară îndatorire pe care o are un popor, aceea de a-și face țara sa productivă.

In adevăr suprafața cultivată crește încet dela un an la altul; așà în perioada 1911—1915 ea a crescut cu 27.400 hect. față de perioada 1906—1910; însă aceasta reprezintă mai mult culturi în pășunile din regiunile inundabile și despăduriri decât ameliorațiuni funciare propriu zise. Pentru a câștigà pentru cultură suprafețe întinse, va trebui să facem o serie de lucrări, din cari unele mai mari și de interes general—ca de ex. rectificarea râurilor, care ne va da suprafețe considerabile chiar din actualele lor albii, deci în afară de luncile lor, apărările contra pustiilor inundațiilor, captările torenților, consolidările râpelor, etc, — iar altele mai simple, lucrări de gospodărie, ca: desecări de mlaștine, drenări, punerea în valoare a sărăturilor, defrișarea mărăcinilor sau a coșcovelor, fixarea nisipurilor sburătoare ș. a. m. d.

Toate aceste lucrări însă, cari ne vor mări de sigur considerabil suprafața cultivabilă a țerii, cer un personal special ca să le studieze și să le execute, și acesta tocmai ne lipsește. Formarea acestui personal, îndrumarea lucrărilor și chiar eventual subvenționarea celor cari sunt de interes general, e o datorie elementară a statului. Fiindcă acestea nu se pot însă improvizà dela o zi la alta, ci trebuesc studiate sistematic de specialiști, trebue, și din acest punct de vedere, ca statul să-și creeze *un serviciu special de hidraulică agricolă și ameliorațiuni funciare,* care să studieze toate problemele de acest fel din întreaga țară, să alcătuească

proiecte—gratuite sau cu o mică taxă—și să îndrumeze executarea lor.

O mare suprafață de pământ bun este însă de sigur de câștigat și prin «*Comasarea parcelelor*»; căci proporția de 13.5% din suprafața țerii, care este ocupată de clădiri și drumuri, este enormă față de proporțiile din alte țeri și ne arată cât de mult teren se pierde la noi în zadar, care ar puteà fi câștigat cu ușurință pentru producție.

Această lucrare de comasare este însă și ea strâns legată de chestiunea nouălor împroprietăriri și ar trebuì executată odată cu dânsa, putându-se astfel câștigà și o nouă suprafață pentru împroprietărire, și aceasta tocmai în regiunile unde populațiunea e mai deasă și unde deci cererea e mai mare.

g) **Pădurile de câmpie.**

Pădurile de fag ale Carpaților, dela o înălțime de 2—300 m. deasupra nivelului mării, încep a se continuà la vale printr'o serie de păduri, în majoritate de stejar, atât spre câmpie, cât și pe podișurile mai înalte din Moldova, Basarabia, Bucovina, etc. Ele se scoboară la vale până la limita stepei și formează insule — Dumbrave — cari înaintează până la Dunăre și se continuă chiar peste dânsa. Intre pădure și stepă este o zonă de tranziție, reprezentată, fie prin pâlcuri sau arbori izolați, fie prin Mărăcinișuri (cărora în Dobrogea li se zice «Mișelicuri»).

Nu vom cercetà acì dacă Pădurea a invadat asupra stepei sau dacă stepa a luat locul pădurilor din câmpie,

defrișate de oameni pentru a câștigà pământ de cultură sau pentru a întrebuința lemnul. E probabil că și primul caz s'a întâmplat, pe une locuri unde condițiile climaterice au putut permite pădurii să se întindă în mod natural; în general însă, atât vechile tradiții despre păduri cari nu mai există, cât și natura pământului — zis „pământ de pădure" —, dovedesc, că, chiar în sudul Munteniei, au fost multe păduri cari au dispărut și clima de stepă, cu arșițele și secetele ei, a pus stăpânire pe pământul ce-l ocupau ele.

Esența principală din aceste păduri este Stejarul, reprezintat prin 4 specii (Stejar, Gorun, Gârniță și Cer); ele conțin însă tot felul de alte esențe, cari, după diferitele regiuni ale țerii, sunt mai dese sau mai rare; între acestea avem Fag, Carpen, Teiu, Ulm, Frasin, Arțar, Corn, Alun, etc., cari pe une locuri formează chiar masive compacte de pădure.

Insemnătatea acestor păduri e foarte mare, mai întâiu în interesul condițiunilor climaterice din câmpie; căci, cum am arătat, ele constituesc în aceste regiuni minunate izvoare de umiditate, cari mănțin umiditatea solului și a atmosferei și potolesc vara arșița soarelui, și totodată sunt mijloace de condensare a norilor, cari provoacă ploile locale. Dar și prin producția lor, ele au o însemnătate economică foarte mare, care a crescut cu atât mai mult, cu cât stejarul ca lemn de lucru — și mai cu seamă ca materie primă pentru doage — s'a rărit în toate țerile Europei și este foarte căutat pe piețele străine.

Și în afară de stejar, sunt esențe cari servesc ca lemn de lucru și la multe întrebuințări industriale pentru

agricultură, pescării, vii, etc. Frasinul e un minunat lemn de mobilă, ca și stejarul de valoros, teiul mai servește pentru mangal și coaja sa se topește pentru tei, funii, etc., alunul pentru cercuri de butoae, închisul bălților, haraci de vie, etc., etc.

O foarte mare importanță au aceste păduri pentru lemnele de foc ce le furnizează pentru întreaga țară, care e aproape unicul combustibil care merge în casa fiecăruia. Pe de altă parte însă, ele procură țăranului în timpul iernii — când e liber dela muncile agricole — o ocupație foarte rentabilă, cu tăiatul și căratul lemnelor, și tot de aceea importanța lor e foarte mare, nu numai din punctul de vedere al menținerii echilibrului naturii și din punctul de vedere economic, ci și din cel social.

O formă specială a pădurilor de câmp sunt așă zisele *păduri de luncă* sau *zăvoaele*, cari cresc în luncile sau pe ostroavele râurilor. Esențele lor principale sunt Sălcii și Răchite, Plopi și Anini. Salcia și Răchita servesc la împletitul coșurilor de lozii și prin aceasta au o bună căutare, atât ca ambalaj de mărfuri — fructe, pește, etc.,—cât și ca materie primă pentru diferite instrumente, coșuri de care, etc. Plopul servește ca lemn de lucru și e baza unei întregi industrii țărănești de albii, linguri și alte asemenea obiecte casnice. Pădurile de luncă servesc și pentru lemn de foc și au preț bun în locurile unde lipsește alt lemn. Calitatea lemnului e inferioară, însă pădurile rentează, deoarece cresc foarte repede și au un ciclu de tăere numai de 8—10 ani.

In fine merită să amintim și *Pădurile de Salcâmi*,

cari s'au plantat artificial atât pe Bărăgan, cât și în regiunile aride ale Brăilei, unde au reușit foarte bine și prin aceasta am căpătat un nou mijloc în lupta pentru potolirea arșiței soarelui și îmbunătățirea condițiilor climaterice de stepă ale acelor regiuni. S'au făcut însă și plantațiuni sistematice de salcâmi pe nisipurile sburătoare dela Ciuperceni și au reușit de asemenea foarte bine; așà că în acești arbori avem un mijloc bun pentru fixarea dunelor și nisipurilor sburătoare și totodată pentru ameliorarea chimică a solului; căci e știut că *Robinia pseudoacacia* fixeaza Azotul din atmosferă și face astfel pământul apt pentru cultura altor plante. De altfel lemnul de salcâm este excelent și ca lemn de lucru și ca lemn de foc.

Așà dar, în regiunea pădurilor de câmpie, natura ne indică o întreagă serie de probleme civilizatorii, atât în interesul general al ameliorării climei și solului țerii, cât și în interesul special al sporirii producției și rentabilității sale; nu mai puțin însă și în interesul general al populației, căreia îi procură lemnele de foc pentru încălzit, materiale de construcție și de lucru, etc. și o bună ocazie de muncă și câștig țăranilor în timpul iernii.

Pentru pădurile de stejar trebue o aplicare severă a regulamentelor de cruțare, replantări și completarea golurilor, înlocuirea esențelor inferioare cu esențe de valoare, etc. și pe cât se poate de mult mărirea perimetrelor pădurii cu nouă plantațiuni și mai cu seamă replantarea mărăcinilor și mișelicurilor pentru a le transformà în păduri adevărate. Pentru pădurile de luncă, în afară de exploatarea lor sistematică, trebue să se

urmărească înlocuirea speciilor sălbatice de Salcie și Răchită cu culturi sistematice de *Salix viminalis*, care, prin lozia ei fină, poate formà baza unei mari industrii de coșuri de lux.

Pentru pădurile de salcâmi, trebuesc făcute plantațiuni cât de multe în regiunile de stepă și pe nisipurile sburătoare, pentru fixarea lor.

Inainte de toate însă, măsura cea mai urgentă pentru ameliorarea, valorificarea și exploatarea atât a acestor păduri, cât și mai cu seamă a pădurilor de munte, este *Reorganizarea radicală a serviciului silvic al statului.* De când cu invazia societăților străine de exploatări forestiere, cari — cu concursul politicianilor noștri — se dedau la cele mai teribile devastări ale pădurilor de munte, și de când cu legea Casei rurale, care autorizà pe stat să cumpere pădurile particulare «pentru a reconstituì domeniul silvic al țerii» — și în realitate pentru a reconstituì din banii statului averile proprietarilor faliți—s'a deschis o largă poartă abuzurilor, care a avut efecte dezastruase asupra serviciului silvic. Astăzi noi nu mai avem un serviciul silvic—căruia să-i fie încredințată paza pădurilor țerii, valorificarea și exploatarea lor sistimatică, precum și rezolvireà marilor probleme silvice de interes general, ca : regularea climei și umidității țerii, căptarea torenților, împăduririle și gazonările ș. a. m. d. ;— noi avem astăzi numai o «Casà a pădurilor», o instituție cu o organizare mai mult comercială, care mai mult «vinde lemne și cumpără păduri», unde problemele adevărat silvice sunt lăsate mai mult pe al doilea plan și unde silvicultorul de meserie nu-și mai găsește adevăratul său rost, pentru a puteà pune în practică ceeace a în-

vățat în școală. Este unul din cele mai mari regrese pe cari le-am făcut, și aceasta cu atât mai mult, când ne gândim la marea importanță ce trebue să o aibă un Corp de silvicultori bine pregătit pentru valorificarea unei părți atât de mari din suprafața pământului țerii și a produselor sale naturale.

h) Regiunile inundabile, Luncile râurilor, Balta și Delta Dunărei.

Studiind regiunile de producțiune agricolă din câmpie, stepă și podișuri, am găsit că acolo solul e format: sau prin influența plantelor de stepă asupra materialului mineral provenit din descompunerea „Rocei mame", care formează solul zis „*Pământ de stepă*", sau prin influența pădurilor, cari au format așà zisul „*Pământ de pădure*". In lunci avem acum o a treia categorie principală, sub care se prezintă solul nostru: „*Pământul de aluviune*".

Nu e nevoe să insist mult asupra importanței pe care au avut-o în toate timpurile aceste din urmă feluri de soluri asupra culturii omenești, căci se știe că așà numitele „Țeri aluviale" au fost leagănele unde s'a desvoltat cultura: Mesopotamia, Egiptul, Nordul Germaniei și Olanda, Câmpia Chinezească, în India dela gurile Gangelului până la cele ale Indusului, întinsele câmpii din America de Sud, în America de Nord coastele dela Texas, Arkansas, Luisiana și străbătând adânc în interior dealungul Mississipelui și afluenților săi, etc.; toate aceste câmpii, cunoscute prin fertilitatea lor, sunt formate de pământ aluvial.

Caracteristica acestor soluri e că produsele minerale, formate prin descompunerea rocei din care și-au luat naștere, nu sunt provenite din rocile locale, ci sunt aduse de ape dela distanțe mari, depuse acî și împrospătate continuu în fiecare an. Pe acestea apoi, apa, agenții climei, vegetația și diferiți alți reprezintanți ai lumii organice — Bacteriile, Râmele larvele de insecte, etc.—le influențează, transformându-le într'un sol de calități superioare pentru desvoltarea vegetației și—acolo unde e posibil—pentru cultura plantelor agricole.

Prin „Luncă", „Baltă" sau „Șes" înțelegem toate suprafețele de pământ, de pe malurile unei ape curgătoare, până unde se întind apele revărsate peste maluri în epoca creșterii maxime a nivelului lor; ele reprezintă dar așă zisă „albie majoră" a râurilor, și condițiunile lor de producțiune sunt în funcțiune de regimul natural al apelor râului de care depind. La Dunăre, Prut și în partea inferioară a celor mai multe râuri—unde s'a stabilit un regim natural al creșterilor și descreșterilor apelor,—această regiune inundabilă este limitată printr'o linie mai mult sau mai puțin precisă — foarte des chiar printr'un mal abrupt—de câmpia care o înconjură.

In România veche suprafața ocupată de lunci este destul de mare în raport cu suprafața totală a țerii—numai Balta Dunărei, fără malul Basarabean, are o întindere de aproape 900.000 de hectare — așă că importanța lor pentru producția țerii și pentru vieața poporului este cât se poate de considerabilă.

Felul producției acestor terenuri este determinat, pe de o parte, de nivelul și durata creșterii apelor cari se revarsă, iar pe de altă parte, de înălțimea pe care o au

diferitele părți ale acestor terenuri deasupra nivelului etiajului respectiv al cursului de apă de care depind. Dacă apele de răvărsare stau întinse mai mult timp peste un asemenea teren, substanțele nutritive aflate în pământ servesc ca hrană unei faune și flore acvatice ce se desvoltă pe el, iar produsele finale de cari se folosește omul sunt sau plante acvatice, ca stuf, papură, rogoz, etc., sau diferite animale comestibile acvatice, ca pești, raci, scoici, etc. Dacă acest teren rămâne însă uscat — sau după ce apele se retrag, — substanțele nutritive din pământ se transformă în plante de uscat, (plante „xerofile"), fie în iarbă pentru păsunat și diferite buruieni sălbatice, fie în plante de cultură.

Înălțimea ce o au diferitele părți ale terenului unei lunci nu e însă uniformă: Unele porțiuni formează depresiuni joase, sub nivelul etiajului râului, și acestea rămân în tot timpul acoperite cu apă, constituind «*Bălțile permanente*»; ele servesc producției peștelui, dacă sunt mai adânci, și pentru stuf, dacă sunt mai mlăștinoase. Alte porțiuni se inundă la creșterile mijlocii și, cât timp sunt acoperite cu apă, produc pește, iar de îndată ce apele de revărsare se retrag în albia râului, ele se acoperă de o frumoasă vegetație de iarba, care constitue cele mai bune păsuni pentru vite; acestea sunt «*Terenurile inundabile propriu zise*». Altele, în fine, numite «*Grinduri*», fiind și mai înalte, nu se inundă decât la creșterile extraordinare, adică la câțiva ani odată; acestea servesc adeseori și la diferite culturi agricole, fie pentru semănături de toamnă — grâu și mai cu seamă rapiță, cari se pun «la noroc» și dacă reușesc,

dau recolte extraordiare — fie la semănături de vară (porumb, meiu etc.,) după retragerea apelor.

Cum nivelul creșterilor fluviilor variază dela un an la altul, și felul de cultură și de producție al acestor diferite elemente cari compun balta se schimbă dela un an la altul: In unii ani, când sunt ape înalte și durata revărsărilor e îndelungată, avem o producție foarte mare de pește, căci substanțele nutritive din această întreagă suprafață servesc de hrană microorganismelor acvatice, și acestea se transformă în ultima instanță în carne de pește; în anii de ape joase, când balta se inundă numai parțial, se fac semănături pe locurile mai înalte și recolta e de o abundență necunoscută la câmpie. In totdeauna însă după retragerea apelor avem în balta o iarbă minunată, așà că vitele din regiuni îndepărtate se aduc în lunci la pășunat, sau se face fân, dând recolte de o abundență rară, cum nu se văd decât în terenurile irigate din țerile apusene. Tocmai din această cauză, atât șesurile râurilor, cât și Balta Dunărei, au fost în totdeauna locurile unde s'au făcut crescătoriile cele mai mari de vite, și cari au o importanță mare în această privință și pentru viitor.

O cultură foare răspândită și cu totul caracteristică pentru lunci este cultura legumelor pe terenuri irigate cu apă din râu, care se ridică cu o roată cu găleți, zisă „roată bulgărească“, și se conduce pe terenul de cultură prin mici canale. Această cultură foarte rentabilă, și de o mare însemnătate pentru alimentarea țerii, ieă o extensiune tot mai mare și are un mare viitor. Cultura legumelor, ca și cultura fructelor, e menită să devie la noi în țară, tocmai în terenurile din zonele inun-

dabile, una din cele mai mari ramure de producție și baza unei mari industrii de conserve pentru export.

Deasemenea, un important rol în producția acestor regiuni joacă pădurile de bălți, pe cari le-am amintit mai sus.

In partea inferioară a Dunărei, spre Delta ei, încep apoi enormele stufării — unice în felul lor,— unde stuful ajunge până la 5 m. lungime și formează acea enormă pătură plutitoare, numită *„Plaur"*, care acoperă pe o suprafață de zeci de mii de hectare bălțile cele mari ale Deltei (In Deltă avem 270.000 hect. stufării, din cari 72.000 h. plaur).

Nu e locul de a intrà acì în descrierea amănunțită a tuturor acestor feluri de producție ale bălții, cu toate interesantele ei formațiuni, pe cari le-am descris în diferite monografii speciale [1]); constatăm însă că Balta Dunărei și luncile râurilor formează unități geografice deosebite ale teritoriului nostru, care prezintă condițiuni de producție și cultură speciale și formează pentru populație un mediu de traiu cu condițiuni de viață și de muncă cu totul aparte. Felul atât de variat al producției acestor regiuni asigură omului toate cele trebuitoare vieții: materiale pentru construcția casei

---

[1]) Vezi: *Antipa*, Regiunea inundabilă a Dunărei. București 1910.
— Das überschwemmungsgebiet der unteren Donau, 1912.
— Câtevà probleme științifice economice privitoare la Delta Dunărei. București. Anal. Acad, Rom. 1914.
— Wissenschaftl. und Wirtsch. Probleme des Donau-Deltas, 1915.
— Pescăria și Pescuitul în România. București 1914.
— Trei Memorii privitoare la ameliorarea Regiunii inundabile a Dunărei. București 1913.
— Fischerei und Flussregulierung. Roma 1913.

(lemn, stuf, chirpici, etc), lemne și stuf pentru încălzit, pește, legume, fructe, etc. pentru mâncare, pășune abundente pentru vite și toate produsele lăptăriei, teren de cultură atât în bălți, cât și pe câmpia alăturată, etc.; clima e în totdeauna mai dulce prin apropierea apei, în unele părți transportul pe apă al productelor și comunicația e mai lesnicioasă ș. a. m. d.

Toate acestea au atras în aceste regiuni o numeroasă populație, care s'a așezat — formând linii de sate la marginea câmpiei, chiar pe malul luncii — dealungul părții inferioare a mai tuturor râurilor, și mai cu seamă la Dunăre. Pe când însă pe malurile râurilor Olt, Ialomița, Mostiștea, etc. populațiunea e deasă — la Olt ea trece chiar de 150 locuitori pe km. p.,— însă cătunele sunt mici, la malul Bălții Dunărei satele sunt rare — așà că populațiunea variază între 40 — 80 loc. pe km. p., — însă sunt foarte mari, trecând de 1000 locuitori [1]). Condițiunile naturale dar au avut o mare influență și au determinat acest mod special de *grupare al populației* din aceste regiuni.

Mai mult decât în toate regiunile naturale de producție ale țerii, natura de aci indică poporului nostru importante și mari probleme pentru a-și desfășurà activitatea sa civilizatorie. Activitatea continuă a apei, schimbând ea singură, din an în an, condițiunile naturale de producție, chiar nevoia de a mănține vechea productivitate și de a nu lăsà ca forțele elementare ale apei să strice o stare de echilibru creată impune o continuă activitate.

[1]) Vezi: Em. de Martonne, *La Valachie*, harta populației pe regiuni naturale și pe cătune.

Aici însă sunt și mari izvoare de bogății latente, cari constituesc încă mari rezerve de avuție ale țerii noastre, și toate acestea cer o muncă, bazată pe știință, pentru a puteà fi puse în valoare și a mări avutul nostru național. In lucrările mele speciale—despre Regiunea inundabilă a Dunărei și despre Pescării—am arătat pe larg modul cum trebue să se proceadă și lucrările ce sunt de făcut, pentru a se creà acì, în lunca Dunărei și în Delta ei, o stare înfloritoare; aceasta prin amenajarea sistematică a bălților, pentru a se puteà face în ele o pisicultură rațională și prin punerea în valoare a terenurilor inundabile și a grindurilor, printr'un sistem rotativ de culturi alternante de agricultură și pisicultură, pe care l-am studiat și propus [1]). Tot astfel am arătat, și pentru condițiile speciale ale Deltei, cum s'ar puteà amenajà toate celelalte bălți mari ale ei, — după cum s'a făcut dejà cu Lacul Razim, care, prin cele 3 mari canale săpate, a ajuns a fi una din pescăriile cele mai bogate din Europa—spre a se mări astfel considerabil producția lor de pește, și cum s'ar puteà amenajà și grindurile pentru a le colonizà cu păstori și cu crescători de vite, după cum o cer condițiile naturale.

Toate aceste propuneri și proiecte, pe cari le-am făcut pentru ameliorarea pescăriilor și terenurilor inundabile din lunca Dunărei, erau bazate pe o concepție cu totul nouă asupra condițiunilor de producție din zonele inundabile, concepție la care am ajuns pe baza unor îndelungate studii hidrobiologice în aceste regiuni. Constatarea prezenței germenilor unei bogate faune și flore

[1]) Vezi asemenea: Antipa, *Fischerei und Flussregulierung.* Atti del V Congresso Internationale di Pesca. Roma 1913.

acvatice, care trăesc in pământ în stare latentă—suportând timp îndelungat înghețul de iarnă, arșița de vară și uscăciunea, până vine inundația care le permite să se poată desvoltà și îmmulți—ne-a făcut să vedem că bogăția producției pescăriilor unui fluviu este determinată de lunca sa inundabilă cu bălțile ei—unde se găsesc locurile cele bune de hrană și de reproducție—și nu, cum se credeà înainte, de albie.

Aceste constatări științifice—pe cari le-am expus și în diferite congrese internaționale — m'au condus la stabilirea acelui sistem de punerea în valoare a regiunilor inundabile prin alternanța de agricultură cu piscicultură și la o serie de măsuri pentru exploatarea rațională a pescăriilor. Măsurile propuse pentru exploatarea pescăriilor au fost admise și trecute în legislațiile mai multor țeri — intre cari și pentru pescăriile cele mari din fluviile Rusiei—iar sistemul nostru de punere în valoare a terenurilor inundabile a fost adoptat în 1914, cu unanimitate, de Facultatea de agricultură dela Universitatea din Urbana (Chicago) pentru regularea fluviului Illinois.

Și la noi studiile pregătitoare erau dejà terminate (harta hidrografică a Deltei, studiul hidrografic al Regiunii inundabile, etc.) și lucrările porniseră cu mult succes: 3 canale mari (canalul Regele Carol, canalul Principele Ferdinand și canalul Regina Elisabeta), în lungime de mai multe zeci de km. fiecare, erau gata săpate (deschise și pentru navigație), și au înzecit în scurt timp producția pescăriei din lacurile Razim, Sinoe, Babadag și Dranov; 3 drage speciale lucrau la curățirea și la deschiderea altor canale din Deltă; lucrări de regularea alimentării bălților Brăilei erau în curs ș. a.

m. d. Pe de altă parte în zona inundabilă se făcuse un proiect pentru a se pune în valoare o suprafață de 27.000 hect. din terenul inundabil, prin alternare de piscicultură cu agricultură — care dacă astăzi era executat, ar fi fost de o enormă importanță pentru alimentația țerii—și se făceau toate pregătirile pentru alcătuirea proiectelor pentru întreaga Baltă.

Lucrurile mergeau probabil prea bine, deoarece o vehementă campanie de presă — întreținută de politicieni și oameni interesați — a fost deschisă în contra serviciului pescăriilor, acuzându-l că scumpește hrana populației (!!), și aceasta toc nai atunci, când, prin lucrările ce le făceà, sporise atât de mult producția pescăriilor. Rezultatul a fost că serviciul pescăriilor — astfel cum era el alcătuit pe baze științifice — a fost ca și desființat: secțiunea ameliorațiilor fonciare a format o direcție aparte cu conducere pur tehnică, secțiunea hidrografică a fost trecută la un alt serviciu și serviciul pescăriilor a rămas să se ocupe numai de exploatarea și de vânzarea peștelui.

Astfel lucrările începute cu atâta succes au fost din nenorocire oprite cu totul în loc, prin politicianism și demagogie, și munca depusă, timp de 27 ani, pare a fi fost zadarnică; mă mângâi totuș cu idea că, progresul mergând în spiralá, oricât ar fi de mare puterea politicianismului, nu se poate ca adevărul să nu triumfe și ca din sămânța curată pe care am aruncat-o să nu răsară vreun urmaș, care, cu mai multă energie, să poată duce la bun sfârșit toate aceste lucrări de o atât de mare importanță pentru țară; cari, de altfel, se vor impune și singure, prin forța lucrurilor.

Lunca Dunărei odată regulată sistematic — astfel cum am propus-o — e menită să ajungă unul din cele mai mari centre pentru cultura peștelui, cultura legumelor, vitelor, cerealelor și în special a textilelor și oleaginoaselor și chiar a orezului; și totodată — tocmai prin această mare varietate a felurilor producțiunii ei, prin înlesnirile unui transport ieftin și prin abundența materiilor prime ce le poate procurà — să devie, un însemnat câmp de activitate industrială, care să asigure țerii întregi nouă articole de export și deci nouă izvoare de bogăție și prosperitate.

O astfel de operă civilizatorie mare — menită tocmai să întărească independența noastră economică și să desvolte munca națională, și totodată legată de interese mari naționale atât de vitale — nu se face însă nici prin concesionare la străini — cari, sub pretext că ne procură capitalul, urmăresc numai să profite ei de plusvaloarea creată prin trezirea acestor bogății latente — și nici prin funcționari, deveniți unelte oarbe ale politicianismului, cari sunt gata oricând a sacrifică interesul general în favoarea patronilor lor și a partizanilor acestora. Această mare operă se va puteà aduce la îndeplinire numai prin crearea unei organizațiuni cu totul independente, înzestrată cu puteri mari, astfel ca să poată rezistà tuturor influențelor și să nu fie împiedicată în munca ei prin formalitățile greoae ale biurocrației. Găsirea capitalului pentru executarea lucrărilor și finanțarea lor e o chestiune cu mult mai ușoară decât se pare, când plusvaloarea ce se creează e atât de mare. Nu vom aveà dar nevoe de a ne adresà nici capitalului străin — ale cărui mijloace de corupție și avi-

ditate de mari dividende în detrimentul țerii ne sunt în deajuns de cunoscute — și nici de a îngreuià bugetul statului, căci totul e numai o chestiune de organizare pricepută și nu o afacere de speculă.

2. Apele.

Aruncând o privire asupra hărții hidrografice a teritoriului etnic al poporului român, aspectul general dejà ne arată că avem una din cele mai bogate țeri în ape din Europa centrală ; numai în România veche suprafața apelor e de 807.174 hectare, adică 6.14% din suprafața totală a țerii. In afară de Marea Neagră, care udă coastele noastre pe o lungime de peste 400 km., și care a format pe tot lungul lor o serie de mari și bogate lacuri litorale; în afară de Dunăre, care, după ce drenează o suprafață de peste 800.000 km. p. din centrul Europei, adunând apele de prin ghețarii Alpilor și din înălțimile Balcanilor și ale Carpaților și aducându-le apoi pe teritoriul nostru, pentru al e scurge domolprin albia ei și a le revărsà regulat în balta noastră, pe o lungime mai mare de o treime din cursul ei total; în afară și de afluenții lăturalnici ai Nistrului și ai Tisei, care adună apele din regiuni îndepărtate, din Ucraina și Ungaria, spre a le cără spre Marea Neagră; în afară de toate aceste întinse suprafețe, mai avem mulțimea de râuri formate pe teritoriul nostru propriu, cari au săpat frumoasele și numeroasele văi prin cari se scurg ele, udând întreaga noastră țară. Toată această mare cantitate de apă, ce se scurge prin aceste râuri spre a mări debitul Du-

nărei, este datorită puterii Carpaților de a condensà vaporii din atmosferă și a provocà bogatele precipitate ce cad asupra lor, vărsând peste ei anual o cantitate de apă care ar puteà acoperì întreaga lor suprafață până la o înălțime de 1.20 m. Astfel dar — cu toată poziținea noastră geografică — care ne destinase o climă mai continentală și mai uscată — natura ne-a hărăzit putința de a aveà, drept în mijlocul teritoriului nostru și la o înălțime mare, o cantitate considerabilă de apă, care, scurgându-se dela centru spre periferie, udă dejur împrejur întreaga țară și duce cu dânsa binefacerile ei.

Toată această mare cantitate de apă ce se adună din precipitate în Carpați — fie că se infiltrează în pământ până dă de un strat impermeabil, fie că rămâne la suprafață — se scurge la vale pe drumurile ce și le-a făcut și continuă să și le facă. Apa ce rămâne la suprafață, scurgându-se la vale, formează în drumul ei spre Dunăre o serie de pârae, râuri, lacuri, bălți, eleștae, etc., pe cari poporul nostru a căutat să le folosească: fie pentru băut și adăpat sau diferite alte întrebuințări casnice și industriale, fie pentru pescuit, fie ca motor pentru herăstrae, mori, etc., fie pentru a-și udà câmpiile de cultură, fie pentru plutire și navigație ș. a. m. d.

Această cantitate enormă de apă—care se scoboară pe atâtea căi, cu repeziciune accelerată, dela o înălțime atât de mare—reprezintă și o enormă putere elementară, pe care natura, în tendința ei de a nivelà suprafața pământului, o întrebuințează — prin acțiunea ei mecanică și chimică — pentru a săpà văi, a distruge stâncile și a cărà la vale toate sfărâmăturile lor; ea aco-

pere în drumul ei câmpiile, distruge vegetația, culturile, drumurile și așezările omenești, astupă albiile creându-și altele nouă, și astfel strică necontenit o întreagă stare de echilibru a naturii pe care omul caută a-și bază munca și existența sa.

Pentru fiecare din felurile de utilizare a apelor și pentru apărarea contra ravagiilor ei, poporul nostru are metodele și tradițiile sale, deprinse în cursul veacurilor sau învățate dela popoarele cu cari a venit în contact. Viața modernă însă, cu cerințele ei mari și cu trebuințele materiale mereu crescând, nu se mai mulțumește cu metodele de exploatare sau de apărare ale timpurilor patriarhale. Lupta grea pentru existență impune ca fiecare bogăție materială să fie desvoltată și pusă în stare de a da maximul de folos pentru satisfacerea nevoilor omenești; iar la ape — tocmai din cauza însemnătății lor mereu crescând pentru viața și activitatea omenească—aceasta se aplică mai mult decât ori unde. Astfel, pentru fiecare din aceste feluri de întrebuințare a apelor, sau de apărare în contra distrugerilor ei, s'a născut câte o știință specială, care le-a perfecționat și le-a pus în stare să dea foloase imense pentru viața și progresul omenirii:

Pentru întrebuințările apei la nevoile casnice și industriale, sau ca apă de băut, etc., *Hidrologia* modernă a găsit mijloace: de a aprovizionà—dela suprafață sau din subsol—comunele cele mai mari și mai îndepărtate cu cantități de apă suficientă, de cea mai bună calitate și în condițiunile igienice cele mai sigure; de a conduce apa în case sau în fabrica fiecăruia și de a o adaptà la toate nevoile de canalizarea și curățenia

orașelor, etc; așà că desvoltarea enormă, pe care a luat-o vieața în orașe și în centrele industriale, nici nu ne-am mai puteà-o închipuì astăzi fără aceste binefaceri ale hidrologiei.

Din Pescuit — care erà mai mult o îndeletnicire locală a riveranilor — *Piscicultura* modernă a reușit să creeze — prin cultura intensivă a peștelui sau prin exploatarea rațională a pescăriilor mari — unul din principalele izvoare de hrană a populațiilor; ea aprovizionează astăzi cu productele ei în mod regulat piețele cele mai îndepărtate și a creat o industrie de conserve, ale cărei produse se răspândesc în toată lumea și cu care ne-am deprins atât de mult, încât, dacă aceste produse la un moment dat ar lipsì, unele popoare sau unele categorii ale populațiunilor lor ar simțì-o direct ca o calamitate.

Pentru udarea câmpiilor de cultură, *Hidraulica agricolă* a găsit mijloacele — după cum am arătat în alt loc — de a face fertile sau a sporì considerabil puterea de producție a unor întinse suprafețe de pământ, cari, prin situația lor și prin condițiile climaterice, erau neproductive; ea a adaptat întrebuințarea apelor la nevoile culturelor atât de mult, încât a înlesnit intensificarea producției agricole la un grad care creează nouă posibilități de vieață pe întreaga suprafață a globului și permite omenirii să se răspândească și să-și întindă civilizațiunea ei prin toate pustietățile lumii.

Pentru apărarea contra inundațiilor și a pustiirilor apei, *Hidrotehnica* modernă a găsit mijloace de îndiguiri și regulări de cursuri, cari, nu numai că pun la adăpost câmpiile, dar chiar le sporesc puterea de producție; ba încă ea dă omului posibilitatea de a-și câș-

tigă nou pământ de cultură și locuință chiar și din fundul mării, pe care Olandezul, conștient de marea sa victorie, a împins-o înapoi cu digurile sale și i-a strigat «Trutz nun, blank Hans» (acuma poți să te superi, mareo!), zicând cu mândrie «deus mare, Batavus litora fecit».

Tot *Hidrotehnica* modernă a *regulat albiile râurilor*, le-a sfărâmat stâncile, le-a curățit fundul, a regulat debitul apei, a săpat canale nouă, a construit pe malurile lor porturi și instalații de încărcarea, descărcarea și îmmagazinarea mărfurilor, etc; și astfel a înlesnit plutirea și navigația pe toate felurile de apă, și a acoperit suprafața Europei cu acea enormă rețeà de «drumuri cari merg singure», pe cari se transportă ieftin produsele muncii atâtor popoare, și care a dat producției și schimbului mărfurilor lor întinderea la care au ajuns astăzi.

In fine, din acea enormă putere elementară a apei care se scoboară din înălțimile munților — uneori șerpuind prin fundul văilor, alteori căzând în formă de cascade dela înălțimile mari, — care ajungând în vale distruge ogoarele și munca omului—și pe care înaintea motoarelor de aburi el se deprinsese a o întrebuința ca motor pentru morile și fabricile sale — știința modernă a făcut *unul din cele mai mari izvoare de energie*, baza unei enorme activități industriale, care transformă și prelucrează materiile prime și dă ocazie de muncă și câștig populațiunilor. Grație descoperirilor ei, și mai cu seamă posibilității de a îmmagazină și transmite prin electricitate la orice distanță această energie inepuizabilă, țerile cu căderi de apă capătă aceeaș importanță industrială ca și țerile cu basine mari de cărbuni ba;

chiar, prin inepuizabilitatea și ieftinătatea acestor izvoare de energie, ele devin un concurent amenințător pentru industria acelor țeri, căci producțiunea celor mai mari basine de cărbuni este limitată și momentul completei lor epuizări este calculat.

Privind acuma la modul cum ne folosim noi de apele noastre de toate categoriile și de acea enormă cantitate de apă, care ne cade din cer pe Carpați și pe podișul înalt al Transilvaniei spre a se scurge cu putere la vale în toate direcțiile teritoriului nostru, trebue să recunoaștem că ne găsim încă în cea mai primitivă stare naturală:

Pentru întrebuințările apei la *nevoile casnice și industriale*, abiă câteva orașe și-au construit în ultimul timp o conductă sistematică de apă, și aceasta nu e în totdeauna în cantitățile de cari au nevoe și în condițiunile necesare de igienă, etc.

Pentru pescuit, deși natura ne-a pus la dispoziție la gurile Dunărei, în Delta și Balta ei, cele mai bogate pescării de apă dulce din Europa (după gurile Volgei), un bun început de punere în valoare, pornit cu mult avânt și rezultate surprinzătoare, a fost—după cum am arătat — oprit în loc prin politicianism și demagogie, care, în locul unei exploatări raționale, a introdus vechile sisteme de exploatare vandală, condusă în mod biurocratic. Lucrările începute la bălțile Deltei și la cele din luncă până la Călărași, spre a le amenajà pentru piscicultura sistematică, nu au mai fost continuate, iar bălțile din susul Dunărei — cari fusese arendate — deși foarte bogate, au rămas încă aproape tot în starea primitivă în care se aflau. Pescarii din toate aceste bălți

și-au părăsit meseria din cauza măsurilor antieconomice ce s'au luat sub pretext de ieftenirea peștelui[1]), numărul uneltelor de prins pește a scăzut aproape cu 70% și producția pescuitului scade pe fiecare an în mod îngrijitor. In minunatele lacuri ale Basarabiei starea pescăriilor e deplorabilă și cere grabnice îmbunătățiri; în Marea Neagră începuturile de progres s'au oprit cu totul în loc, iar râurile sunt încă complet despopulate din cauza legii defectuoase care împiedică repopularea lor; vechile eleștae, în cari se cultivă în vechime crapul, au fost în cea mai mare parte scurse și transformate în pământuri de cultură, sau mai des încă în mlaștine periculoase sănătății, așà că trebuesc refăcute după cerințele Pisciculturii moderne ș. a. m. d. Un program întreg științific, de lucrări bine studiate pentru a aduce cuvenitele ameliorațiuni, a rămas neaplicat și țara sufere consecințele. Dacă în toate ramurile de activitate națională politicianismul ar face aceleași dezastre ca la pescării și va fi, ca acì, o stavilă pentru continui-

[1]) Când ne gândim și la importanța mare ce o au coloniile de pescari pentru desvoltarea navigațiunii și comerțului unei țeri, trebue să vedem că această lovitură dată pescarilor noștri a fost o adevărată crimă. Incepând dela vechii Phoenicieni, Veneția, Porturile Hanseatice și toate acele orașe cari au desvoltat și stăpânesc comerțul lumii, sunt prin originea lor vechi colonii de pescari. Și în timpurile din urmă, când d. ex. Germania s'a hotărît să facă comerț mondial și să devină putere maritimă și colonială, a început prin a încurajà pescarii și a construì porturi speciale pentru pescării, la Gestemünde, Nordenham, Cuchaven, Bremerhaven Lubeck, etc. In Anglia toată coasta dejurîmprejur este presărată cu porturi speciale de pescari din cari se recrutează personalul marinei militare și de comerț, și tot acelaș lucru în Olanda, etc. Astàzi mai mult decât oricând și noi avem nevoe de a ne formà o marină comercială spre a ne emancipà de acapararea străină și tocmai acum se vine cu asemenea măsuri nechibzuite.

tatea activității culturale și civilizatorii, atunci am puteà cu siguranță desperà de viitorul nostru.

Pentru irigarea câmpiilor de cultură, am arătat în capitolul precedent o parte din marile probleme ce avem a le rezolvà. In starea actuală ne aflăm încă în primitivitatea cea mai desăvârșită a naturii: culturile le arde seceta pe câmpie și apa curge totuș alături de ele, cel mult — din distanță în distanță — câte o roată bulgărească învârtită de un cal udă câteva hectare de legumărie. Și ce nu s'ar puteà face, chiar fără lucrări costisitoare? In anul 1918, pe malul unei gârle de lângă București, s'a pus un mic motor cu care se udau toate bulgăriile dimprejur—și încă o suprafață de vreo 20 ori mai mare ca cea ce se udà înainte cu roata—și aceasta a produs, cu toată seceta mare din acel an, cantități foarte mari de legume pentru oraș. Ce ar fi dacă numai această încercare primitivă s'ar generalizà pentru întreaga țară? Cu cât s'ar mări suprafețele cultivate rațional și la cât s'ar sumà aceasta pentru producția națională?

Pentru apărarea contra inundațiilor și pustiirilor apei nu s'a făcut deasemenea încă nimic; în partea de jos a apelor, nici o întărire de maluri, nici o apărare cu diguri — măcar provizorii; la munte, nici o captare de torenți sau fixare de terenuri, etc. Râurile au devenit în partea lor superioară mai toate torențiale, și continuă să aducă dela munte pietriș și bolovani, umplându-și albia și răspândindu-i pe câmpii. Albiile râurilor — nu luncile! — au adeseori lățimi de mai mulți kilometri — d. ex. albia Seretului — pline de pietriș, și apa își face mereu drumuri nouă în dauna câmpiei ală-

turate. Şi ce suprafeţe considerabile, sustrase dela folosul omului, reprezintă toate acestea?

Suntem dar şi în această privinţă în cea mai desăvârşită primitivitate a naturii, unde puterea elementară a apei—care în alte ţeri e tocmai baza progresului lor —e lăsată în voia ei, pentru a distruge în loc de a fecundă puterea de producţie a naturii şi a muncii omului. Ba mai mult încă—în afară de studiile sistematice şi proiectele făcute de direcţia Peşcăriilor în Balta Dunărei, cu un început de lucrări de îndiguire [1]) —nici măcar un studiul general asupra regimului apelor noastre şi a mijloacelor de apărare în contra pustiirilor lor nu s'a făcuţ. S'au făcut în adevăr o serie de lucrări—aşà zise „şosele de acces la porturi" — cărora li s'a dat formă de diguri insubmersibile sau de apărări de maluri, ca de ex.: la Zimnicea, între Ghecet şi Brăila, la Cernavodă, etc.; acestea însă, în loc să îmbunătăţească starea terenurilor apărate—cari erau bălţi bune de pescuit — le-au transformat în mlaştine; aceasta deoarece, astupându-se gârlele lor de alimentare, apa din Dunăre şi peştele nu mai intră în ele, însă prin fundul lor se ridică apa de infiltraţie, transformându-le în mlaştine; aşà e de ex. mlaştina cea mare dela Megedia, care a fost odinioară o bună baltă de pescuit, alimentată din Dunăre [2]).

Pentru navigabilitatea şi flotabilitatea râurilor

[1]) Vezi: Antipa, *Regiunea inundabilă a Dunărei şi mijloacele de a o pune în valoare.* Buc. 1910; şi *Fischerei und Flussregulierung.* Conferinţa la Congresul intern. de pescărie dela Roma, 1912.

[2]) Vezi Antipa. *Pescăria şi Pescuitul în România*, pag. 215 şi Trei Memorii privitoare la ameliorarea terenurilor de inundaţie ale Dunărei. Bucureşti 1913.

s'a făcut încă și mai puțin. In afară de plutele ce vin din timpurile străvechi pe Bistrița și Siret și pe Prut, și în afară de amenajarea, de către exploatările forestiere, a unor pârae de munte pentru plutirea bușteniilor la herestrae, suntem în aceeaș stare ca în trecut. Incă prin Regulamentul Organic s'au decretat câteva din râurile noastre mari ca domeniu public pentru a se face navigabile sau flotabile; dar aceasta nu s'a realizat nici odată, căci proprietarii unor mori cu totul nesistematice, făcute deacurmezișul albiilor, au găsit necontenit mijlocul, prin influențe politice, să facă să fie ocrotiți în dauna interesului general; ba chiar, la alcătuirea unui proiect de lege asupra regimului apelor, aceștia au reușit să introducă dispoziția că „până la puterea în stare de efectivă navigabilitate, drepturile riveranilor se vor respectà", adică că se iea și această mică posibilitate de progres pe care o asigurase Regulamentul Organic. Și totuș, de când ar fi trebuit să fie regulate toate aceste ape într'o țară atât de bogată ca a noastră? și cât de mult ar fi fost încă sporită această bogăție prin înlesnirile unui transport ieftin pe aceste ape, completate încă cu o întreagă rețeà de canale?

Cunosc obiecțiunile ce se fac: că, albiile râurilor noastre fiind permeabile, ele nu pot aveà apă suficientă pentru plutire în timpul verii. Acestea însă, pentru tehnica modernă, nu mai sunt obstacole cari nu pot fi înlăturate. Construirea acelor baraje la munte, cari să închidă văile și să îmmagazineze apa din timpul creșterilor pentru a o lăsà să se scurgă apoi treptat în timpul verii, va asigurà fără îndoeală un debit suficient pentru plutire. Și chiar dacă plutirea ar fi suspendată pentru

epoca scurtă a apelor scăzute, ar rămâneà încă destul timp pentru restul anului, ceeace tot ș ar reprezentà un enorm câștig pentru economia generală și privată. Să spunem totuș adevărul pe față: statul—adică politicianii cari l-au acaparat de atâtea decenii—e vinovatul, căci nici măcar un început de studii sistematice nu s'a făcut pentru rezolvirea unei probleme atât de vitale și pentru care niciodată nu s'a prevăzut în bugete măcar o sumă cât de mică. Nici măcar o măsurare a debitului și a vitezei, sau observațiuni asupra variației nivelului principalelor râuri nu s'au făcut, deci nici cele mai elementare cunoștințe hidrografice asupra lor nu le avem încă adunate.

Cele zise despre râuri nu se aplică însă la Dunăre, pe distanța dela Porțile de Fier la Brăila și în toate porturile. Acì Serviciul hidraulic și-a câștigat dreptul la respectul și recunoștința tuturor, prin lucrările ce le-a făcut și cari fac onoare țerii. Aici fiind o chestiune de prestigiu internațional și fiind un buget special — în afară de bugetul Statului, asigurat prin taxa de jumătate la sută ce se percepe în porturi — funcționarii ingineri au fost lăsați să lucreze cum le dictă datoria lor, fără amestecul politicei; și astfel ei au dat o dovadă mai mult, că numai în asemenea condițiuni se poate lucrà serios în interesul țerii.

In fine, în privința *utilizării sistematice a izvorului nesecat de energie produs prin căderea apelor*, nu avem încă nici măcar un început. Și ce mare interes reprezintă aceasta pentru posibilitatea desvoltării unei mari industrii naționale, înlocuindu-ne cărbunele care ne lipsește și cruțând petrolul, care, prin pro-

dusele chimice ce le dă, capătă o valoare tot mai mare și va devenì în curând prea scump ca combustibil.

In adevăr, mori, piue, herestrae, etc. au utilizat în totdeauna puterea apelor noastre cu motor; ba, în timpul din urmă, o serie de industriii s'au creat pe malurile râurilor—și în special al Prahovei—care utilizează apa ca motor și pentru care au făcut chiar lucrări sistematice, tăind coturi și punând turbine, etc. Toate acestea însă, oricât de îmbucurătoare ar fi ele, nu rezolvă chestiunea mare a exploatării sistematice a acestui izvor național de energie, după un plan bine studiat și consecvent aplicat.

Aceasta cere studii serioase, cu proiecte sistematice, pentru închiderea apelor cu baraje în văi, cari—luând în considerare și toate celelalte interese legate de chestiunea apelor—să stabilească un sistem de întrebuințarea lor rațională, și din punctul de vedere al căruia să fie apoi examinată orice cerere de concesiune ce se prezintă.

De fapt însă, nici măcar starea de drept nu e încă regulată și mai puțin încă o înventariere a acestei mari avuții naționale. Dacă, și acì, se va lăsà ca interesul privat să predomine asupra interesului general și să acapareze toate căderile de apă în folosul lor, atunci se va creà o stare, care va face imposibilă rezolvirea acestei chestiuni vitale sau măcar regularea ei conformă cu interesele mari ale țerii.

Monopolizarea cât mai grabnică a căderilor de apă —ca de altfel a tuturor generatorilor de energie—este fără îndoeală, față de marile interese naționale ce sunt legate de ele, cea mai nemerită soluție ce s'ar puteà da. Felul și modalitățile cum se poate face aceasta este firește o chestiune care rămâne să fie studiată de

specialiști și de reprezentanții intereselor tuturor ramurilor de activitate. Numai astfel se va puteà pune în tot cazul o bază solidă unei mari industrii naționale, regulându-se de odată, prin chestiunea apelor, atât chestiunea energiei, cât și a transporturilor ieftine a produselor și materiilor prime, adică doi din principalii factori cari condiționează desvoltarea ei.

In această direcție trebue să salutăm însă cu bucurie apariția unui interesant studiu al d-lui Inginer D. Leonida, asupra unei uzine hidroelectrice la Stejar (lângă Bicaz). Oricare ar fi soarta proiectului său, este totuș o primă încercare, care concretizează în mod serios realizarea parțială sau îndrumarea unei probleme mari.

Din toate acestea se vede dar, că activitatea civilizatorie, pe care natura o indică să o desvolte poporul nostru în chestiunea apelor țerii, este de cea mai mare importanță pentru însuș viitorul său ca popor și ca stat. Ea este aceea care e menită să-i sporească, mai mult ca oricare, avuția sa și să-i dea una din cele mai puternice arme în lupta sa pentru vieață și progres.

3. Subsolul.

După ce am examinat în linii generale—pe cât ne permite cadrul acestui studiu—solul și apele teritoriului nostru, cu produsele și foloasele lor, și am văzut influența ce o exercită asupra vieții poporului și indicațiunile ce i le dau pentru activitatea sa civilizatorie, ne mai rămâne acum să examinăm pe scurt, din acelaș punct de vedere, și subsolul cu produsele sale. Vom căutà și acì să arătăm, în linii mari, cari sunt foloa-

sele ce ni le prezintă el și problemele de muncă și organizare ce ni le deschide, spre a ne puteà face astfel o idee completă despre influența pe care o exercită natura pământului țerii, în totalitatea ei, asupra vieții și activității poporului și asupra mersului evoluției sale spre progres.

Dacă solul și apele cari-l fertilizează constituesc fără îndoeală izvorul fundamental de avuție inepuizabilă al acestei țeri, care a dat directivele principale ale muncii poporului și, prin aceasta, a contribuit în mod hotărîtor la formarea firii sale sănătoase și a judecății sale drepte și cumpănite, apoi de sigur că și avuțiile subsolului — de cari până în ultimii timpi a avut mai puțină ocazie de a se folosì—vor formà un nou stâlp al vieții sale și un nou factor al evoluției sale spre progres. Pe când agricultura însă, prin felul producției ei, cere o muncă regulată, bazată pe vechi tradiții, exploatarea bogățiilor miniere deschide un câmp nou de activitate, pentru mințile mai iscoditoare și spiritele întreprinzătoare, cari găsesc acì ocazie să-și desfășure nouă aptitudini; prin aceasta dar se permite o utilizare mai perfectă a forțelor și aptitudinilor națiunii și i se dă astfel putința desvoltării unei mai mari energii vitale în lupta sa pentru existență.

Importanța cea mare a bogățiilor miniere pentru țară este: 1) că ele ne pot da o serie de produse, cari ne sunt absolut necesare și pe cari deci nu mai avem nevoe a le importà, completându-ne astfel producțiunea noastră și făcându-ne mai independenți din afară; 2) că ne asigură unele produse de export de mare valoare, cari aduc bani în țară și ne mențin va-

luta în străinătate; 3) că ne procură combustibilul și deci energia necesară pentru industrie, căi ferate, navigație, etc. 4) Că produsele lor brute formează baza unei întregi industrii pentru transformarea și prelucrarea lor și, prin aceasta, deschid posibilități nouă de muncă și câștig unei populațiuni mai numeroase și, deci, asigură țerii o stare mai mare de prosperitate; și 5) că ne pun în posesiunea unor materiale absolut indispensabile pentru apărarea națională, asigurându-ne astfel și în această privință independență din afară și o superioritate față de cei ce nu le au.

De altfel nu avem decât să vedem în istoria culturii omenirii ce rol mare au jucat aceste bogății în toate timpurile și la toate popoarele, pentru a ne da seama de marea lor importanță și pentru țara noastră. Vom amintì numai, că primele începuturi ale culturii omenirii pornesc abià dela descoperirea metalelor și că toate epocele ei sunt determinate și caracterizate prin descoperirea și întrebuințarea unui nou metal. Pe de altă parte vom mai amintì că până astăzi fundamentul întregei industrii din toată lumea, adică unul din marii stâlpi ai civilizației moderne, îl formează producția cea mare de cărbune și fier — fără de care ea nu ar fi fost posibilă niciodată — și, că tocmai acele state joacă un rol mai mare, și din punctul de vedere politic, în pământul cărora se găsesc aceste bogății naturale în abundență. In fine vom mai aminti că, în timpurile din urmă, alături de acestea, s'a ivit Petrolul, care, prin importanța sa mereu crescând, ca generator de energie și ca materie primă—din care se extrag produse de cea mai mare necesitate pentru industrie cât

și pentru apărarea națională—caută a face o mare concurență cărbunelui și asigură astfel țerilor cari-l posedă o însemnătate hotărîtoare economică și politică.

In Subsolul vechei Românii, principalele bogății miniere descoperite până acum sunt: Petrolul, Sarea, Cărbunele, Gazele naturale, câteva minereuri de Fier și de Cupru, nisipuri aurifere în albiile unor râuri, Chihlimbar, Ozocherită, etc. In afară de acestea, vine apoi o serie de izvoare de ape minerale și carierele de piatră de var și de ciment, de piatră de construcție și de șosele, etc

a) Petrolul.

Petrolul [1]) este fără îndoeală cea mai importantă dintre bogățiile subsolului nostru, și aceasta, cu atât mai mult cu cât se găsește în cantități mari și e și de o bună calitate. Importanța acestui produs a fost recunoscută abiă în ultimele decenii și, de aceea, exploatarea sa la noi, pe o scară mai mare, a început abiă de curând; totuș în scurt timp ea a făcut atâtea progrese, încât, înaintea războiului la 1914, capitalul nominal al societăților cari-l exploatează se urcă la 530.000.000 lei (efectiv 468.000.000 lei + 38.000.000 lei investițiile

[1]) In expunerea de față am luat de bază, în mare parte, un memoriu al d-lui Prof. L. Mrazec, intitulat: „Problema Petrolului din România față de Problema mondială", din 1915; o lucrare unică ca sinteză științifică, concepție economică și prevedere politică. Aduc sincerele mele mulțumiri scumpului coleg și prieten pentru permisiunea ce mi-a dat-o de a mă folosi de prețioasele sale lumini. Acest memoriu a servit de altfel de bază și d-lui Vintilă Brătianu pentru lucrarea sa, intitulată: *Petrolul și politica de Stat*. București 1916 și ed. II. 1919.

statului), din cari numai 33.600.000 lei—adică6,3% — sunt capital nominal românesc, iar restul erà: Anglo-Franco-Holandez 49.5%,· Austro-German 30.6%, American și alte state 13.7%.

Producțiunea totală a puțurilor și sondelor noastre de petrol s'a urcat în 1913 la 1.885.384 tone, crescând în zece ani cam de 1.7 ori; totuș această cantitate reprezintă abià 3.72% din producția totală mondială de 50.798.275 tone, noi ocupând locul al IV-lea în producția de petrol a lumii, și anume: după Statele Unite cu 32.314.440 tone deci 63.63%, Rusia cu 9.246.942 tone deci 18.2% și Mexico cu 3.000.000 tone deci 5.9%; după noi vin apoi: Indiile Neerlandeze cu 1.534.233 tone deci 3.02%, Galiția cu 1.087.286 deci 2.14%, Indiile engleze cu 1.000.000 tone deci 1.97% și apoi Japonia, Germania și alte țeri, toate la un loc cu o producție cam de 700.000 tone.

Până ăcum vre-o 15 ani produsul principal al petrolului erà Lampantul, și luptele mari, ce se dedeau între societățile cari exploatau câmpurile de producție din lume (Standard Oil Company și Royal Dutch Sheel Comp.), aveau în vedere mai cu seamă acapararea comerțului cu acest produs. Sunt foarte interesante în această privință povestirile lui John D. Rockefeller [1]) însuș, cum a luptat el pentru a introduce petrolul pe toată suprafața globului — la popoarele civilizate ca și la cele sălbatice, — construindu-le fiecărora lămpi speciale, mijloace de ambalaj practice, etc., ca să-l poată

[1]) John D. Rockefeller, *Memoiren*. Deutsche Ausgabe. Berlin. pag. 31—40.

acomodă felului lor special de vieață și să-l facă pentru fiecare un articol indispensabil de întrebuințare zilnică.

Industria a reușit însă să scoată, prin destilare, din petrol, în afară de Lampant, și o serie de alte derivate de cea mai mare importanță — Benzină, Poslete (Gazoil), Parafină și Păcură (Mazut), fiecare cu o serie de subproducte adaptabile la toate întrebuințările — cari au rădicat considerabil valoarea și însemnătatea sa. *Benzinele,* servind ca generator de energie pentru motoarele cu explozie, au fost unul din factorii fundamentali ai perfecționării acestora; și numai grație lor se datoresc toate acele progrese enorme făcute în aviație, baloanele cu cârmă, automobile, vasele cu motoare, submarine, etc. *Păcura* constitue un combustibil cu mult mai comod de mânuit—cu un volum mai mic și cu o valoare calorică cu mult mai mare—ca cărbunele, așà că vasele de răsboiu de toate categoriile, vapoarele de comerț cu curs rapid, etc. nu se mai pot lipsì de dânsa. Ea mai constitue și o materie primă, din care, prin destilare și rafinare, se pot extrage sau separà tot felul de produse de cea mai mare importanță, ca de pildă parafine, vaseline, etc.; din acestea, *uleiurile minerale* au ajuns absolut indispensabile pentru tot ce e mașină, deci și pentru trebuințele marinelor, căilor ferate, navigației, industriei, la tot felul de motoare, etc. *Posletele* servește și el ca combustibil pentru motoarele Diesel, etc., etc.

Însemnătatea enormă a acestor produse a dat însă un alt aspect luptelor pentru acapararea izvoarelor de producție de petrol din lume și o altă importanță politică țerilor cari le posedă; în locul vechilor societăți,

cari se luptau pentru acapararea comerțului, apar acum ca concurente înseși statele cari-și dispută domnia lumii; căci stăpânirea petrolului asigură superioritatea militară, domnia mărilor și superioritatea industrială față de țerile cari întrebuințează cărbunele. Astfel vedem că, în acest scurt timp, Anglia — care este cea mai interesată în mănținerea domniei ei efective a mărilor — și-a organizat peste tot locul pe coastele oceanelor o serie de depozite de petrol pentru marina ei de răsboiu și de comerț și și-a asigurat pe tot globul o vastă rețeà de posesiuni de producție de petrol. In 1913, din cele $7^1/_2$ miliarde, cari reprezintă capitalul total din industriile petrolifere, $2^1/_2$ miliarde erau capital pur englez, iar, dacă socotim capitalul societăților în care capitalul englez este larg interesat și dominant — cari adică se conduc de politica și principiile stabilite de Statul englez, — atunci el ajungea la aproape 5 miliarde. Statele Unite la rândul lor și în urmă Germania au dus aceeaș luptă pentru a-și asigurà producția de petrol din lume.

Pentru acapararea petrolului se duce dar astăzi de către marile state o luptă vitală, cum nu s'a dat încă pentru nici una din avuțiile miniere. Această luptă iea tot felul de forme, începând dela simpla concurență comercială până la conflicte armate — ca cele din Mexico, Persia etc. — și se termină apoi cu intervenția armată a statelor mari interesate; așà că statele mai mici producătoare de petrol se văd atrase, fără voia și vina lor, în conflicte, cari le pot costà chiar independența lor.

Petrolul din România — deși încă în cantități relativ mai mici—are, în această luptă mondială, o importanță mare prin situația geografică a țerii în Europa centrală — cu țerile cu cari e legată atât prin Dunăre, cât și prin numeroase căi ferate; — de aceea și lupta între grupurile mondiale începuse chiar a luà și acì forme periculoase, contra cărora trebue să ne apărăm în prima linie *interesele noastre reale naționale*. De aceea dar e necesar, înainte de toate, să ne clarificăm bine, cari anume sunt aceste interese naționale proprii ale noastre, pentru a puteà duce o politică consecventă pentru apărarea lor.

In primul rând noi știm că petrolul nu este o avuție inepuizabilă — chiar astăzi unele porțiuni de zăcăminte se apropie de sleire;—așà dar trebue înainte de toate să avem absolut mână liberă de a luà toate măsurile în interesul conservării sale, a sporirii producției și a dirijării ei, astfel ca să corespundă în prima linie nevoilor noastre. Apoi trebue să stabilim cari anume sunt produsele de cari avem absolută nevoe pentru economia țerii și în ce cantități pentru a sprijinì producția lor, a limità și eventual chiar a oprì cu desăvârșire exportul lor, dacă rezervele sunt nesuficiente. In fine — tocmai din cauza importanței mari politice a acestor produse — trebue să vedem în ce mod putem să ne asigurăm cât mai bine exercitarea nelimitată a drepturilor noastre de suveranitate față de influențele străine, pentru a rămâneà absolut stăpâni pe izvoarele de producție și a dispune de produsele acestora după cum interesele noastre ne vor dictà, dându-le nu-

mai în schimbul cuvenitelor compensațiuni, de natură economică, financiară și chiar politică.

Interesul fundamental în această chestiune este dar: să asigurăm stăpânirea completă și rămânerea în țară a acelor produse—și în acele cantități—cari ne sunt necesare, pentru apărarea noastră națională, pentru mijloacele de transport sub orice formă — navigație, cale ferată, automobile, etc. — și pentru întreaga activitate economică.

Ca *activitate economică*, problema principală este pentru noi aceea a creării unei industrii naționale, și aceasta depinde—între alți factori pe cari vom discutà în altă parte—de energie și de materiile prime disponibile. Cum nouă cărbunele, ca combustibil în România veche, aproape ne lipsește (în Transilvania îl vom aveà acum și pe acesta în abundență), și cum căderile noastre de apă încă nu sunt puse în valoare, e sigur, că singurul generator de energie comod și de calitate superioară ce-l avem în țară, mai cu seamă pentru motoare, e petrolul cu derivatele sale — fie benzină, poslete, etc. pentrn motoare, fie păcură ca combustibil, etc.; — pe aceasta dar trebue să ni-l păstrăm în cantitățile de cari avem nevoe și să-l furnizăm cu astfel de prețuri industriei, încât produsele ei să poată susține concurența pe piața universală.

Ca materii prime, de sigur, că între cele mai indicate pentru industria noastră e de asemenea însuș Petrolul; și anume, atât ca Țițeiu (petrol brut), cât și ca Păcură, cari servesc de bază la o serie de industrii chimice, cari pot aduce o stare înfloritoare în țară. Și din acest punct de vedere dar, interesul viitorului industriei noastre

ne indică, că trebue să avem toată libertatea de a luà orice măsuri în vederea exploatării raționale și a cruțării acestei avuții.

Dar chiar în agricultură, motorul începe să aibă o influență foarte mare și să scutească multă muncă omenească. Cum noi, din lipsă de brațe, suntem nevoiți a ne servì tot mai mult de mașini cu motor, e firește că generatorul lor de energie, adică produsele petrolului, va aveà o influență hotărîtoare asupra progreselor și rentibilității viitoarei noastre agriculturi.

Dar chiar și pentru meserii și micile ateliere, motorul, și deci generatorul său de energie, devine o absolută necesitate. Așà dar întreaga activitate economică, sub orice formă, și chiar viața de toate zilele, devine tot mai strâns legată de motor și deci de produsele petrolului, pe care trebue să ni le cruțăm ca pe un dar sfânt.

Intru cât privește asigurarea dreptului de a dispune noi de producția și repartizarea petrolului, cum o cer interesele noastre economice și politice, situația mondială ne indică—azi mai mult ca ori când—*absoluta necesitate a Naționalizării resp. a Monopolizării acestei avuții,* adică a rezervării pe seama exclusivă a statului a dreptului de a regulà industrializarea, comercializarea și transportul petrolului în conformitate cu interesele superioare ale țerii; el nu mai poate rămâneà în nici un caz ca până acum la discreția absolută a societăților străine, deoarece acestea urmează în mod fatal indicațiunile și politica țerii de cari depind capitalurile și conducerea lor. Această bogăție trebue să rămână un bun al națiunii, pus în totul în serviciul marilor ei interese, pe cari le influențează în mòd hotărîtor,

și eventuala concesionare a dreptului de a o exploată nu trebue să se mai poată da decât numai de stat cu caiete de sarcine în regulă, în care să se prevadă toate garanțiile necesare. Statul are astăzi, mai mult ca oricând, dreptul să o facă, când vechea concepție a «proprietății sfinte și inviolabile» s'a schimbat chiar și la proprietatea suprafeței solului—care și ea nu mai poate fi concepută decât în funcțiunea ei socială—și când interese atât de vitale ale națiunii întregi depind de această chestiune.

Modul cum se va puteà realizà o astfel de reformă, în ce mod se va procedà cu vechile exploatări și în ce măsură sau în ce condiții s'ar lăsà participarea capitalului privat—și eventual a celui străin—la aceste întreprinderi naționale, cum se vor regulà raporturile față de proprietarii solului, cum se va regulà exploatarea în viitor și cum chestiunea rafineriilor, cum distribuția productelor, vânzarea lor în interior, exportul lor și transportul, etc., toate acestea, oricât de importante ar fi ele și oricâte dificultăți ar prezintà, rămân chestiuni secundare—cari nici nu e locul de a fi discutate acì—față de chestiunea fundamentală: acea a *necesității absolute a naționalizării terenurilor petrolifere resp. a monopolizării lor, care din interese superioare trebue grabnic adusă la îndeplinire.*

Nu cred necesar să mai insist că *chestiunea gazelor naturale*—de asemenea un generator de energie—care e strâns legată de terenurile petrolifere, intră și ea în totul în chestiunea petrolului și cere să fie tratată împreună și în acelaș mod ca și dânsa; diferența e numai că

ací lucrurile se prezintă mai simplu, necesitând atât de multe lucrări pentru punerea lor în valoare.

După cum se vede dar, Petrolul — cea mai importantă dintre bogățiile subsolului nostru — are a exercită încă o mare înfluență asupra vieții poporului nostru; el va fi generatorul de energie al industriei noastre, a cărei sporire considerabilă o va provocà — servind chiar singur și ca materie primă, — cât și al mijloacelor noastre de transport și comunicație; el va contribuì a sporì importanța politică a statului și ne va aduce foloase și prin compensațiile ce le vom obține în schimbul productelor sale, și tot el ne va furnizà multe din materiile necesare pentru apărarea națională. El impune însă și importante probleme de muncă și organizație poporului nostru, și dela modul și seriozitatea cum va ști acesta să le rezolve, va depinde în mare parte soarta noastră în viitor.

b) Cărbunele.

Acest produs al subsolului nostru se găsește în țară sub 3 forme: 1. *Antracit*, în cantitate mică, la o singură mină din Gorj, 2. *Huilă*, în jud. Dâmbovița, însă în cantitate foarte mică și 3. *Lignit*.

Lignitul se găsește în cantități mari și de diferite calități, între cari cel dela Asău-Comănești e de un număr mai mare de calorii.

Față cu lipsa noastră de combustibil și față cu prețurile mereu crescând pe piața universală a păcurii și benzinei, lignitul nostru are o mare însemnătate economică, atât pentru industrie și transport, cât și pentru încălzit. Totuș până astăzi minele din vechiul regat sunt într'o

stare cu totul primitivă, așà că nu produc decât aprox. 200.000 tone pe an, ceeace față de cantitatea enormă de cărbune ce o importăm nu are aproape nici o însemnătate. Mai rău este încă, că și această cantitate ce se scoate nu e nici măcar valorificată cum se cade, așà că, în timpul verii, sub influența căldurii, lignitul se pulverizează, pierzându-se astfel cantități foarte mari. Fabricarea brichetelor ar puteà să înlăture acest inconvenient, dându-i atât o formă mai utilizabilă, cât și o putere calorică mai mare, prin amestecarea sa cu reziduri de păcură. E de sperat dar că în urma greutăților de procurarea combustibilului prin care am trecut — cari au pus la grea încercare atât industria noastră, cât și chiar populația din orașe, care nu aveà cu ce se încălzì — se va da o întindere mai mare exploatărilor minelor de lignit, pe cari le avem în abundență, și unei mai bune valorificări a produselor lor.

Lignitul capătă însă în ultimul timp și el o importanță tot mai mare și ca materie primă, deoarece, prin destilarea sa, s'a reușit a se scoate o serie de produse prețioase—gaz pentru iluminat și pentru motoare, produse chimice, etc.—ca și cele din destilarea huilei; între acestea foarte important este că s'a reușit a se obține Amoniacul, care poate fi transformat în Sulfat de Amoniu, adică într'un produs de cea mai mare valoare ca îngrășăminte agricolă. Se pare dar, că și în bogatele noastre mine de lignit vom aveà un însemnat izvor de avuție națională. Va trebuì și acì ca poporul nostru să se organizeze spre a o pune, cu propriile sale puteri, în valoare și să nu aștepte mereu să vină străinii să le acapareze; după cum de altfel au încercat deja Ger-

manii în timpul ocupațiunii țerii, cumpărând acțiile tuturor societăților de lignit și acaparând chiar zăcămintele de Grafit, cari s'au descoperit în Gorj.

c) Sarea și alte producte miniere.

Sarea este a treia mare bogăție a subsolului nostru, care, prin calitatea ei — Clorură de Sodiu pură — și prin cantitatea mare în care se găsește, poate ajunge la o mare importanță economică și comercială. Astăzi ea servește mai mult numai ca sare de consumație și mai puțin pentru scopuri industriale. Ea poate deveni o bază și pentru o serie de industrii chimice — fabricație de sodă, clorură de calciu, acid clorhidric, etc. — foarte rentabile. Printr'un export bine organizat, ea ar puteà aduce venituri țerii cu mult mai mari ca cele de astăzi.

Chihlimbarul și Ozocherita se găsesc în cantități prea mici pentru a aveà o importanță economică.

Cu mult mai săraci suntem în vechiul regat în *Metale*, cari se limitează la câteva localități, unde se găsesc minereuri de Fier, Mangan sau Cupru, nisipuri aurifere în albiile câtorva râuri, etc. și cari toate aproape nu se exploatează încă, afară de mina de Cupru dela Altân Tepe din Dobrogea, pe care necesitățile războiului a pus-o în exploatare, dar care nu se știe de se va mai rentà și în timp de pace.

De o mai mare valoare sunt numeroasele *Cariere de piatră* de construcție și de șosele, piatră de var, de mori și de ciment, și izvoarele de *ape minerale*, cari ne-au permis să facem o serie de stațiuni balneare, din cari unele au ajuns chiar la un oare care renume.

d) Bogăţiile subsolului din ţerile alipite.

Prin unirea ţerilor surori, România şi-a completat bogăţiile ei miniere—şi mai cu seamă cu Fierul şi Cărbunele cari-i lipsiau—şi prin acestea şi-a pus şi o bază cu mult mai solidă pentru întregul ei organism economic.

„Ţerile româneşti de peste munţi posedă relativ cele mai variate zăcăminte din Europa, căci acolo se exploatează: Cărbuni de piatră (huilă), lignit, fier, sare, aur, argint, mangan, cupru, plumb, sulf, asfalt, parafină, grafit, aluminiu; de asemene bismut, chrom, nichel, mercur. O astfel de variaţie de minereuri, raportată la un teritoriu relativ restrâns, nu se găseşte aproape nicăieri pe pământ; astfel că Banatul şi Transilvania sunt un adevărat „Eldorado minier“ [1].

Iată în scurt, după descrierea d-lui Motaş şi statisticile publicate de fraţii Enescu, [2] câteva date asupra stării exploatărilor miniere şi a industriei noastre de aci:

Marile centre miniere se găsesc în cea mai mare parte în lanţul Munţilor apuseni, iar sarea în centrul Ardealului. Acestea sunt împărţite, din punct de vedere administrativ, în 3 Căpităname (regiuni miniere) şi anume: *Baia mare* pentru Maramureş şi Satmar, *Zlatna* pentru Ardeal şi *Oraviţa* pentru Banat.

Principalele produse miniere cari formează obiectul exploataţiunilor mari sunt: fier, cărbune (huilă), lignit, sare, aur, argint şi ceva cupru. Suprafaţa totală a terenului minier la finea anului 1910 erà de 43.243 hect.,

[1] Vezi. Ing. C. I. Motaş. *Industria minieră şi metalurgică din Banat şi Ardeal.* Bursa, anul XVIII, No. 76 din 27 Apr. 919.

[2] Ion Enescu şi Iuliu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crişana, Maramureşul din punct de vedere agricol, cultural şi economic.* Buc. 1915.

din cari 4.797 h. ale Statului și 3.834 h. ale particularilor. Numărul concesiunilor acordate pentru explorări la această dată este de 72.215, iar numărul lucrătorilor minieri ocupați în exploatațiune este de 35.918.

Fierul și Cărbunele. Principalele exploatări cari au format baza unei mari industrii metalurgice sunt: Minele de fier și de huilă din Banat (Anina și Reșița, Nadrag, Nandorhegy, Rusca Montană, etc.) și în Ardeal: Minele de fier dela Ghelar și minele de lignit dela Petroșani. In amândouă părțile avem o situație foarte avantajoasă pentru o industrie metalurgică, amândouă materiile prime—cărbunele și fierul—găsindu-se apropiate una de alta. Voiu cită câteva părți din descrierea dată de D-l Ing. Motaș a instalațiilor dela Reșița, spre a da o idee de desvoltarea la care a ajuns extracțiunea și industria montană din Banat.

„Imprejurări favorabile au făcut ca materiile prime pentru industria metalurgică, Cărbunele și Fierul, să fie la un loc, în cantități deși nu mari, dar suficiente, încă și de o calitate cu totul superioară, Magnetita fiind aproape cu totul lipsită de fosfor și sulf și Huila putându-se transformă în cocs metalurgic.

„Cele 206.000 tone minereu de fier provin aproape în totalitate din Dognacia și Moravița, iar huila, în cantitate de 300.000 tone, din minele dela Secul, Doman, Anina, Bogșa, Sasca și Moldova. Prin lucrări de adâncime, unde sunt săpate galerii de 63 km., și cu ajutorul a 8 mașini de extracție, se scoate toată această producție minieră. Uzina metalurgică dela Reșița a acestei societăți conține 5 cuptoare înalte, instalație de cuptoare Martin și convertoare Bessmer, insta-

lație de laminat, compusă din 14 laminoare, felurite ciocane, presă, mașini, unelte, turnătorie de fontă și oțel, fabrici de mașini, de poduri metalice și de mașini agricole. Producția acestor uzine și fabrici eră de 112.000 tone produse laminate (diverse profiluri, șine de cale ferată, tablă, plăci), 14.000 tone mașini, poduri, cazane, 22.000 tone piese turnate în fontă și oțel.— Societatea își fabrică singură, afară de cocsul necesar cuptoarelor înalte, cărămizi refractare, ciment, piatră de var și mangal. Acționarea întregului complex de fabrici și mine necesită 25.000 H. P. (mai mult decât toate morile sistematice dela noi din țară la un loc) și un număr de 17.000 lucrători. Pentru transporturi serviau 760 vagoane, 26 locomotive și 63 km. cale ferată".

Si celelalte societăți metalurgice cât și cele pentru exploatarea huilei din Banat, deși mai mici, au instalațiuni moderne și o producție destul de însemnată.

In *Ardeal*, în comitatul Unedoarei, avem aceeaș situație prielnică pentru desvoltarea industriei metalurgice ca și în Banat. Minele de fier dela Ghelar sunt foarte bogate, iar cărbunele dela Petroșani—care e de bună calitate și se poate transformà în cocs metalurgic— e în apropiere și în cantități foarte mari. Și acì dar se fac exploatări mari miniere, cari au dat naștere la o însemnată industrie metalurgică. Iată cum descrie d-l Ing. Motaș exploatațiile și instalațiile statului dela Unedoara: „Producția—celor 320 hect. teren minier al statului— este de 209.000 tone Limonit, care se transportă la topitoarele din Unedoara și Govadia, la o depărtare de 16 km. . . La topitoarele din Unedoara se lucrează —

cu 5 cuptoare înalte, 2 cuptoare Martin, 2 convertoare mici Bessmer și o turnătorie. La Goradia funcționă numai un cuptor înalt, turnătorie și atelier de reparații. Producția topitoarelor statului eră de 100 mii de tone fontă nouă, fabricată numai din minereu propriu. Generatorii de forță, mașini cu piston și turbine cu abur, și motor de gaz produceau în total vreo 5.000 H. P., numărul lucrătorilor eră de 2.460".

In total pentru cele 3 regiuni miniere (Zlatna, Oravița și Baia Mare), după statistica oficială pe 1910 [1]), avem pentru fier și cărbune următoarea producție a produselor miniere și a cuptoarelor înalte:

	MINEREURI DE FIER		FIER		FONTĂ BRUTĂ		HUILĂ		LIGNIT	
	Tone	Cor.	Tone	Cor.	Tone	Cor.	Tone	Cor.	Tone	Cor.
Oravița	168.142	1.188.392	115.686	8.820.215	5.883	1.198.090	430.380	6.628.416	4.548	43.471
Zlatna	290.833	1.599.589	80.673	5.459.277	2.188	342.079	—	—	2.029.331	21.151.589
BaiaMare	2.383	37 876	880	78.720	1 595	379.302	—	—	83.114	404.425
	461.359	2.825.857	195.239	14.358.212	9.667	1.919.471	430.380	6.628.416	2.116.994	21.599.48

După cum se vede din aceasta statistică, în regiunea Zlatna, în care se cuprind tocmai minele dela Petroșani, avem o producție anuală de peste 2.000.000 tone de lignit de foarte bună calitate. Aceasta reprezintă cea mai mare avuție pentru întreaga noastră economie națională, care ne asigură de acum înainte putința să ne punem în valoare prin industrie produsele brute ale solului și subsolului nostru, precum și combustibilul mijloacelor noastre de transport; ea ne des-

1) Enescu, loc. cit., pag. 163.

chide deci cea mai largă cale spre un adevărat progres. Datoria noastră este numai ca, în cel mai scurt timp, aceste importante centre de producția fierului și a cărbunelui să fie legate prin căi ferate cu porturile noastre și cu centrele de comunicație internă și producție industrială.

Gazele naturale. In afară de fier și de cărbune, una din bogățiile mari ale subsolui țerilor române de peste munți — pentru noi iarăș de o mare importanță economică — sunt *Gazele subterane* din câmpia Transilvaniei. Statul Unguresc a monopolizat dela 1912 exploatarea acestora și a pornit studii sistematice pentru căutarea lor. In Transilvania zece sonde produc astăzi gaze, din cari: 8 sonde din adâncimi foarte mici (80 — 150 m.) dau în total 647.000 m^3 pe zi, cu o presiune de 10 — 21 atmosfere; 2 sonde din adâncimi mai mari (226 și 302m.) dau peste 1 mil. m^3 pe zi, cu o presiune de 25 — 26 atmosfere.

Prin conducte se duc gazele la Turda și Maros Ujvár.

D-l Prof. Mrazec arată că «toată câmpia transilvană (Mezöseg) închide, după toate probabilitățile, zăcăminte bogate de gaze, cari par a puteà fi comparate cu cele din Statele Unite». Guvernul ungar făcuse un întreg plan de întrebuințarea acestor gaze pentru iluminatul orașelor și ca generator de energie pentru industrie; numai că, în loc să facă industriile în Transilvania voià să facă conducte pentru gaze — sau să transmită energia pe cale electrică—până la Pesta, așà că beneficiile acestei avuții naturale să revină Ungariei.

Minele de sare din districtele Uioara și Hândul sunt și ele foarte bogate, dând o producție în 1910 de 225.396 tone în valoare de 31.428.000 coroane.

De o mare importanță sunt minele de *Metale nobile*. *Minele de aur* sunt cunoscute încă din antichitate și Impăratul Traian le concedase chiar cu dijmă unui «Concilium aurariorum». Ele produc (în 1910) o cantitate de 2.905.28 kg., în valoare de 9.516.108 coroane *Minele de argint* au produs în acelaș an 8.629 kg. în valoare de 743.870 cor. Asupra importanței acestei producții de aur și argint pentru o țară cred că nu mai e nevoe să insist.

In total valoarea produselor miniere ale țerilor române de peste munți este de 73.058.419 cor., care se repartizează în modul următor asupra diferitelor produse: Aur 13.3%, argint 1%, fier 19.6%, minereuri de fier 3.8%, fontă brută 2.6%, huilă 9%, lignit 29.5%, sare 21.3%[1]).

Și în *Bucovina* sunt câteva exploatațiuni miniere, între cari mai principale: Salinele dela Cacica și minele de Mangan dela Iacobeni.

In afară de acestea, atât Transilvania, cât și Bucovina au multe *ape minerale*, cari au permis să se facă o serie de stațiuni balneare cu o reputație mondială, încă din timpurile vechi.

Toate aceste bogății ale subsolului țerilor surori completează producția noastră și contribuesc asfel a stabilì un echilibru între nevoia consumației și producția țerii; prin aceasta dar, ele ne asigură și mai mult independența din afară și dau noului stat o soliditate și o rezistență cu mult mai mare, pentru a-și puteà rezolvì în liniște problemele de cultură și civilizație, pe cari are a le aduce la îndeplinire pe teritoriul său etnic.

1) Vezi Enescu, loc. cit., pag. 161.

Grație lor, România viitoare va aveà posibilitatea să-și industrializeze singură materiile ei prime și să-și transporte mai ieftin produsele, spre a puteà susține concurența pe piețele străine, iar grație marei activități industriale și comerciale, ce se va naște astfel, se vor creà nouă posibilități de muncă și de vieață, cari vor aveà ca consecință o considerabilă sporire a populației și deci o mare întărire a statului și poporului român. Firește însă că tocmai stăpânirea acestor avuții indică poporului nostru o serie de nouă și mari probleme, pentru punerea lor în valoare și pentru adaptarea lor spre a puteà devenì folositoare economiei naționale a noului stat și mersului evoluției sale spre progres.

3. INFLUENȚA CONDIȚIUNILOR NATURALE ALE ȚERII ASUPRA VALORIFICĂRII PRODUSELOR EI.

După ce am examinat constituțiunea pământului țerii, cu tot ce se află pe dânsul și sub dânsul, și am văzut produsele naturale pe cari le poate da fiecare parte a sa, precum și indicațiunile pe cari ni le dă natura pentru modul cum ar puteà fi mai bine exploatate toate acele izvoare de bogății naturale cari constituesc zestrea țerii noastre, să cercetăm acum—completând examinarea noastră a bazelor geografice ale vieții economice din România — întru cât condițiunile naturale ale acestei țeri permit și înlesnesc o mai bună valorificare a acestor produse, pentru ca astfel poporul să poată trage din ele maximul de foloase pentru existența și propășirea sa.

Cea mai mare parte din aceste produse naturale ale solului, subsolului sau apelor țerii — cari, după cum am arătat, în ultima analiză, provin din substanțele conținute în pământul ei — sunt însă produse brute, cari, pentru a puteà servì la satisfacerea nevoilor omenești, au încă nevoe de o prelucrare sau transformare specială și apoi de a fi transportate dela locul de producție la centrele de consumație sau de schimb cu alte produse. Toate aceste operațiuni de transformare, prelucrare, transport, și schimb cu alte produse și cer o întrebuințare nouă de muncă omenească, din ce în ce mai complicată, și o întreagă activitate organizată, ajutată de instrumente, instalațiuni, instituțiuni și procedee tot mai perfecționate. Prin specializare și diviziunea muncii, aceste operațiuni s'au diferențiat și consolidat în acele 2 mari ramuri de activitate — Industria și Comerțul, cu toate anexele lor — cari constituesc doi din stâlpii fundamentali ai vieții popoarelor și statelor civilizate și dau astăzi directivele întregei lor munci. Dela gradul lor de desvoltare depinde gradul de cultură și de civilizație la care se poate înălță mai departe un popor, precum și invers, dela gradul de cultură al poporului depinde desvoltarea la care au putut ele să ajungă.

Nevoile vieții unui popor sunt însă mai variate decât felurile producției pământului țerii sale; și acestea cresc cu gradul de cultură și civilizație la care a ajuns el; de acì dar nevoia ca diferitele popoare să intre în relațiuni de schimb al produselor lor, cari astfel devin mărfuri internaționale. Cum fie care țară poate produce anume mărfuri în mai bune condițiuni — de

o mai bună calitate și mai ieftine—s'a ajuns la o specializare a diferitelor popoare pentru diferitele ramuri de producție; așă că fiecare produce pentru întreaga omenire și consumă din producția întregei lumi, și fie care ia parte la acest schimb universal de mărfuri după puterile și gradul său de cultură.

Popoarele primitive însă se mulțumesc a recoltă produsele brute ale țerii lor și a le schimbă contra produselor de cari au nevoe ale altor popoare, pe când popoarele civilizate adună aceste produse brute de pe toată fața globului și le prelucrează sau le transformă astfel, ca să corespundă celor mai variate nevoi ale consumațiunii, spre a le vinde în urmă cu profit; astfel ele trag toate profiturile din munca acelor popoare înapoiate, pe ale căror produse le valorifică, îmbogățindu-se, și deci punându-se tot mai mult în stare de a se desvoltă și întări prin cultura și civilizația la care aceste îndeletniciri inteligente și rentabile le permite a se înălță.

Indeletnicirea unui popor cu Industria și Comerțul nu depinde însă numai de gradul de cultură la care s'a înălțat el, ci — după cum am mai arătat — în ultima analiză toate depind de natura țerii pe care o locuește, adică au o bază geografică. Cultura unui popor — adică desvoltarea însușirilor și aptitudinilor sale firești — este desigur un factor fundamental, condițiunile naturale ale țerii pe care o locuește el sunt însă hotărîtoare. Nu este doar o întâmplare, că centrele mari de cultură ale omenirii nu s'au desvoltat decât tocmai în acele locuri, unde condițiunile naturale erau prielnice pentru o desfășurare mare de activitate in-

dustrială și comercială; și de asemenea, nu este o întâmplare că popoarele, cari au stat mii de ani pe platoul înalt al Asiei, ducând acolo viața nomadă, nu au putut ajunge la o înaltă cultură, decât atunci când au emigrat în Europa, în câmpia Chinezească, pe malurile Indusului și a Gangelui, etc., adică acolo unde tocmai au găsit acele condițiuni prielnice pentru a-și valorifică munca prin producție inteligentă și prin posibilitatea schimbului produselor lor. In zestrea naturală a fie cărei țeri contează deci ca un factor hotărîtor, pentru viața, munca și cultura poporului, posibilitățile desfășurării unei activități pentru prelucrarea, transformarea, transportul și schimbul produselor ei, și dela modul cum știe el să folosească aceste posibilități depinde viitorul său și sorții săi de izbândă în lupta dintre popoare.

Este necesar dar, ca înainte de toate să examinăm și noi din acest punct de vedere condițiunile naturale ale țerii noastre, spre a vedeà întru cât și până la ce grad permit ele poporului nostru desfășurarea unei mai mari activități pentru o mai bună valorificare a produselor ei naturale, prin prelucrarea lor și prin schimbul lor mai lesnicios cu produsele altor țeri. Un astfel de examen însă nu se mai poate face decât în mod comparativ cu celelalte țeri; căci astăzi fiecare țară, oricât de mică ar fi ea, producând pentru piața universală — adică produsele sale fiind destinate pentru întreaga omenire — și consumând din produsele tuturor țerilor din lume, aceste posibilități de o activitate industrială și comercială nu mai pot fi judecate decât în raport cu posibilitățile altor țerii; din acestea apoi reiese rolul natural ce se cuvine fiecărei țeri și căruia popo-

rul este dator a se conformà. Problemele economice ale țerii noastre nu mai pot fi dar nici ele judecate decât din punctul de vedere mondial și al rolului ce are această țară a-l îndeplinì în producția și comerțul mondial, după cum de altfel am făcut-o dejà și noi acì, când am discutat chestiunea produselor solului, subsolului și apelor noastre.

Urmărind, cu harta în mână, răspândirea marilor centre de activitate industrială din lume și marile linii ale comerțului, pe cari se duc produsele tuturor popoarelor spre a fi prelucrate și distribuite apoi pentru consumație în toată lumea, vedem că ele s'au grupat mai întâiu într'o anume parte a Europei. Cercetând mai de aproape cauzele acestei concentrări, vedem că ele sunt datorite: constituției pământului acelor țeri, situației lor și capacității populației ce le locuește. In prima linie, ea este datorită faptului că în pământul acelor țeri se găsește fierul și cărbunele, adică: acea materie primă universală care a dat numele epocei fierului, în care trăim și astăzi, și acel generator de energie, care, prin forțele naturale scoase din pământ, sporește munca omului și-i dă posibilitatea de a-și desfășurà această activitate de prelucrarea și transformarea produselor brute, precum și pentru transportul lor; apoi ea e datorită situației acelor țeri la marginea oceanului, care le deschide calea cea largă spre toate centrele lumii; în fine mai e datorită și inteligenței și energiei populațiunii lor, care a știut să tragă toate profiturile, atât din aceste bogății ale pământului, cât și din această situație favorabilă la coastele oceanului, pentru a-și câștigà locul pe care-l

ocupă în gospodăria mondială. Astfel Anglia, Germania, Belgia, Nordul Franței, etc. datoresc cărbunelui și fierului din pământul lor activitatea industrială și comercială ce o desvoltă, precum și bogăția și cultura la care s'au înălțat prin aceasta; și tot astfel, când o populație inteligentă a emigrat în Statele Unite, cărbunele și fierul din pământ a pus-o în stare să desvolte un nou mare centru de mare activitate industrială și comercială. Când în urmă electricitatea a permis ca căderile de apă să poată devenì un alt izvor de energie, atunci Norvegia, Sudul Franței, Elveția, Niagara, etc. au devenit alte centre mari industriale ș. a. m. d. Astăzi în fine un nou generator de energie se descopere în pământ — Petrolul — și țerilor cari-l posedă li se rezervă de asemenea un rol corespunzător în activitatea industrială și comercială a lumii.

Țerile Europei, pe de altă parte, nu au o importanță egală în vieața economică mondială; și aceasta provine din faptul că nici zestrea naturală a acestor țeri nu e egală, fie că nu au aceleași bogății fundamentale în pământ, fie că nu au aceeaș poziție favorabilă la calea largă a oceanului, fie că populațiile ce le locuesc nu au toate aptitudinile necesare. Să vedem dar, judecând acum lucrurile din aceste puncte de vedere, întru cât și până la ce grad, condițiunile naturale ale țerei noastre permit o prelucrare a produselor ei și înlesnesc schimbul acestor mărfuri, care adică este rolul pe care natura țerii îl va indică producției noastre în industria și comerțul mondial.

A) Condițiunile pentru transformarea și prelucrarea produselor țerii. — Activitatea industrială.

In Capitolele precedente, examinând produsele naturale ale pământului țerii și posibilitățile de a face prin cultură ca substanțele conținute într'însul să se transforme în produse de o valoare de întrebuințare tot mai mare, am văzut că mai toate produsele noastre naturale reprezintă mărfuri cari au o mare căutare pe piața mondială. Unele din ele—ca: produsele agricole, petrolul, lemnul, etc.—dacă ar lipsì, ar reprezentà chiar o adevărată calamitate pentru unele țeri consumatoare; căci, de ex. întru cât privește cerealele, Anglia produce, pentru a-și satisface nevoile consumației ei interne, numai pe cel mult 150 zile pe an, Elveția pe 6 luni, Belgia și Olanda pe câte 8½ luni, Germania pe 10 luni. etc.; iar tot restul, aceste țeri trebue să-l împorte, și țara noastră contribue mult la satisfacerea acestor necesități. Tot astfel știm ce importanță covârșitoare au, pentru motoarele industriei și pentru mijloacele de transport din Germania, produsele petrolului nostru și în special benzina, păcura și uleiurile minerale.

Altele din aceste produse ale pământului țerii, numai din cauza dificultății transporturilor — a volumului prea mare, a formei sub care se prezintă ca produse naturale, adeseori greu de conservat în stare proaspătă, etc.—nu pot fi exportate, deși ar aveà o căutare foarte mare. Altele în fine, pe cari le avem în cantități foarte mari—să amintim numai produsele celor 400.000 hect. de stufării din Delta Dunărei, diferite

minereuri, piatra de var și de ciment, etc.—deși conțin într'însele substanțe folositoare, căutate pe piața mondială, ele nu pot fi exportate, fără a fi mai întâiu prelucrate astfel ca să obțină o formă exportabilă. Natura ne dă dar suficiente posibilități pentru a îndeplini un rol important în producțiunea mărfurilor, de cari piața universală are nevoe pentru satisfacerea trebuințelor consumațiunii mondiale.

Pentru a puteà însă îndeplini acest rol și a satisface totodată cât mai bine și nevoile economiei noastre naționale—adică pentru a face ca fie care părticică din pământul țerii să fie pusă în stare de a da maximul și optimul de producție și de rentabilitate—trebue ca toate aceste produse naturale să fie astfel prelucrate, încât să capete acea formă exportabilă din care să poată rezultà maximul de beneficiu pentru țară. Aceasta nu se poate face însă decât dacă poporul nostru este în stare să desvolte o activitate industrială consecventă adică să transforme produsele naturale ale țerii, considerate ca materii prime, până ajung la forma, care—în condițiunile noastre speciale, naturale, sociale și economice — este cea mai rentabilă și asigură cele mai multe foloase pentru economia generală a țerii. O asemenea activitate nu numai că ne va valorifică mai bine produsele pe cari le exportam până acuma, punându-ne în stare să tragem cu totul alte profituri de pe urma lor, dar ne va da posibilitatea să punem în valoare și să transformăm în bogății din ce în ce mai multe produse ale pământului nostru, care astăzi stau neutilizate.

Mai mult încă, și în afară de abundentele materii prime ale țerii, activitatea industrială poate să ne pună în valoare, printr'o utilizare rațională, și alte izvoare mari de bogăție de cari dispunem; acestea sunt: 1) Forțele naturale, sub toate formele sub cari natura ni le-a pus la dispoziție, ca izvoare de energie, 2) Puterea de muncă, inteligența și aptitudinile poporului nostru și 3) Munca generațiilor trecute, acumulată — ca un bun al națiunii — sub formă de capital.

Toate acestea, cari stau în mare parte neutilizate rațional, pot să devină, printr'o activitate industrială bine organizată, factori importanți de producție și izvoare de bogăție a națiunii.

In adevăr, urmărind forma sub care se exportă și apoi sub care ajung în consumațiune produsele naturale, constatăm unele fapte, cari ne arată o vădită stare de inferioritate față de alte popoare; și anume: noi exportăm aproape excluziv numai produse brute pentru a importă produse industrializate—cari foarte des nu sunt decât chiar propriile noastre produse brute transformates au prelucrate, — iar prin prelucrarea lor, alte țeri obțin câștiguri cu mult prea mari, față de câștigurile realizate de noi pentru ele, considerate ca materie primă. Este dar un mare tribut pe care-l plătim, sub această formă, străinătății, care profită astfel de bogățiile naturale ale țerii noastre — pe cari le-am văzut că sunt foarte abundente — și de munca depusă de poporul nostru pentru extragerea lor.

Se cuvine dar să cercetăm cari sunt cauzele cari au produs și mănțin această stare de inferioritate; căci trebue să știm că o activitate industrială nu se poate

împrovizà oriunde și oricând, după bunul plac; ea crește din pământ, ca orice produs natural, ca o consecință a bogățiilor de materii și forțe conținute într'însul, a situației sale, a populațiunii ce-l locuește cu aptitudinile sale firești, etc.; ea depinde dar de o serie de factori determinanți, cari constituesc *mijloacele de producțiune industrială ale țerii*, și de cari trebue să căutăm înainte de toate să ne dăm bine seama. Să vedem dar, dacă sunt în adevăr condițiunile naturale ale țerii neprielnice desfășurării unei activități industriale care să prelucreze propriile noastre produse, adică dacă ne lipsesc *mijloacele naturale de producțiune?* dacă sunt condițiunile de muncă grele, sau dacă îi lipsește poporului nostru inteligența și aptitudinile necesare, adică dacă ne lipsesc *mijloacele sociale* pentru această producțiune? dacă ne lipsește capitalul necesar pentru investiții, și în general dacă sunt *condițiunile economice* neprielnice? sau dacă nu cumva e poate numai o lipsă de organizare și de o activitate îndrumătoare consecventă; deci, dacă nu cumva se duce în această privință o politică greșită, adică dacă ne lipsesc *mijloacele politice* pentru această producțiune?

Să examinăm dar mai de aproape pe toți acei factori cari condiționează putința desvoltării unei activități industriale — servindu-ne și de învățămintele trase din experiențele altor țeri —, pentru a vedeà: unde e adevărata cauză a acestei stări, și în ce mod—și până la ce grad—*condițiunile naturale, politice, sociale* și *economice* ne dau mijloacele necesare pentru desvoltarea unei industrii, în vederea unei mai bune valorificări a izvoarelor de producție naturală a țerii noastre.

1. Materiile prime.

Intru cât privește bogăția țerii în materii prime, nu mai aveam nevoe a insistà, deoarece dela ele am pornit, stabilind chiar, ca prim scop al industriei noastre, nevoia de a le pune pe acestea în valoare. O industrie bazată pe prelucrarea materiilor prime străine nu ar aveà la noi, deocamdată, un scop decât numai dacă nevoile consumațiunii interne — și în special pentru obiectele de prima necesitate — o cere sau dacă am urmărì valorificarea altor factori de producție, pe cari numai în acest mod i-am puteà utilizà cu mai multă rentabilitate și cu mai mari foloase pentru țară; astfel ar fi de ex. pentru utilizarea unor izvoare de energie, cari nu pot fi valorificate în alt mod, pentru a găsì o ocupație populației dintr'o anumită localitate, sau pentru a profità de aptitudinile deosebite ale populațiunii pentru o muncă specială, pentru a profità de înlesniri excepționale de transport, datorite unei situații favorabile ș. a. m. d.

Toate acele industrii însă, cari s'au înființat în ultimii ani sub regimul așà zisei legi «a încurajarii industriei naționale», care prelucrează numai materii prime străine sau chiar numai montează piese gata fabricate, sunt o creațiune artificială, având de scop de a specula numai asupra diferinței taxelor vamale, fără ca profiturile ce le aduc economiei naționale să fie proporționale cu sacrificiile ce se fac, și cari apasă greu asupra consumatorului din țară. Protecțiunea acestor așà zise industrii ar trebuì dar acordată cu mult mai multă greutate și numai în urma unui examen cu mult mai minuțios, din care să reiasă în mod evident foloasele

reale ce fiecare din ele le poate aduce economiei generale a țerii și sacrificiile ce ni le impune.

In privința materiilor prime dar, vedem că condițiunile naturale sunt extrem de favorabile pentru desfășurarea unei activități industriale, ba chiar ele împing, ca o necesitate absolută, către industrializarea lor. Tocmai din această cauză însă, în îndrumarea acestei activități, trebue procedat după un sistem bine studiat. Trebue să se inventarieze mai întâiu toate izvoarele de bogăție ale țerii, începând din crestetele munților până la mare, și apoi să se studieze, pentru fiecare produs în parte, forma care i se poate da pentru a fi făcut exportabil și gradul până la care poate să fie industrializat pentru a aduce maximul de rentabilitate și de beneficii țerii.

Politica statului în această privință trebue dar să se conformeze acestor necesități, și protecția ce se acordă fiecărei industrii să fie numai în proporție cu spesele de producție ce rămân în țară după urma ei și cu foloasele ce le aduce economiei generale a țerii. O asemenea politică trebue să fie însă bazată pe studii serioase științifice, făcute în institute și laboratorii, cari să exploreze metodic toate izvoarele de bogăție ale țerii și să găsească mijloacele de a pune în valoare produsele lor. Numai o astfel de organizare va puteà duce cu siguranță în scurt timp la rezultatele dorite.

2. Forțele naturale și generatorii de energie.

Unul din factorii hotărîtori—și cel mai important—pentru putința desvoltării unei activități industriale într'o

țară este *Energia*. Ea intră în valoarea fiecărui produs industrializat cu un foarte mare număr de procente. Dela bogăția și ieftinătatea energiei dar depinde în prima linie gradul până la care se poate merge cu industrializarea unui produs, pentru ca prețurile ce se obțin pe el pe piața universală să fie rentabile.

Tocmai de aceea, chestiunea desvoltării industriei într'o țară este strâns legată de *generatorii de energie* pe cari-i posedă acea țară. Exemplele pe cari le-am citat de gruparea centrelor mari industriale din lume în jurul minelor de cărbune, a căderilor de ape, etc. ne-o arată lămurit.

Forțele naturale ale unei țeri sunt toate izvoare de energie și pot fi puse în serviciul unei activități industriale; depinde numai de putința adaptării lor, ca să fie întrebuințate la acest scop. Energia solară, izvorul întregei energii vitale de pe pământ, poate fi întrebuințată atât direct—ca energie chimică, fermenți, etc.—cât și indirect, prin intermediul plantelor și animalelor (transformată în lemn ca generator de căldură, în iarbă, cereale, etc. ca generatoare de forță musculară ș. a. m. d.). Dar forma în care aduce ea industriei neîntrecutele ei servicii, este acea cantitate enormă de energie solară ce zace în stare latentă în pământ, acumulată în timp de milioane de ani sub formă de Cărbune, Lignit, Turbă, Petrol, Gaze naturale, etc., prin combustiunea cărora se transformă în energie actuală. Puterea mecanică a vântului este și ea un izvor de energie utilizabilă, până la un oare care grad, în industrie și transport (morile și puțurile de vânt, navigația cu pânze, etc.) De o foarte mare importanță însă este

puterea mecanică a apelor, și mai cu seamă de când s'a găsit modul practic de adaptare al ei la nevoile industriei, transporturilor și comunicațiilor, prin transmisiunea electrică.

După cum s'a văzut în capitolele precedente, în zestrea naturală a țerii noastre — și mai cu seamă dela unirea țerilor surori — noi dispunem astăzi de cantități mari de generatori de energie, sub formă de Cărbune, Petrol, Gaze naturale și Căderi de apă.

Cu acest avut național, care este un dar sfânt al naturii, ni s'a deschis fără îndoeală posibilitatea desfășurării unei mari activități industriale. Până unde se poate întinde însă acea activitate și cât de departe putem noi merge cu transformarea și prelucrarea produselor noastre, sau chiar cu prelucrarea materiilor prime străine — pentru a trage și pe această cale profituri pentru economia noastră națională — aceasta nu se poate hotărî decât pe calea unui studiu mai aprofundat.

Noi știm că cărbunele, petrolul, gazele naturale și chiar lemnele sunt izvoare de avuții, cari după un timp se vor istovi, iar căderile noastre de apă reprezintă și ele o cantitate — deși constantă, însă totuș numai limitată — de energie. Mai știm iarăș, că toți combustibilile noastre mai reprezintă tot odată și importante materii prime pentru industrie, din cari se pot extrage produse de o foarte mare valoare; ca atare prețurile lor se urcă necontenit și vor deveni prea scumpe ca combustibile; așà că poate să ajungă un timp ca produsele noastre industrializate să nu mai poată suportă din această cauză concurența pe piața mondială. Astăzi dejà Țițeiul și Păcura au devenit prea scumpe ca com-

bustibile, iar lemnul iese, din această cauză, cu totul din categoria combustibilelor industriale.

Toate aceste considerante dar ne impun o mare rezervă în cheltuirea combustibilelor noastre; ele cer mai întâiu o inventariare cât mai exactă a generatorilor de energie de cari dispunem și apoi o politică consecventă, care să împiedice risipa și *să regulamenteze întrebuințarea lor, raționând-o.* Această politică trebue să urmărească: ca fiecare porțiune cât de mică de energie să nu poată fi întrebuințată decât acolo unde dă maximul de profit pentru economia generală a țerii; și aceasta nu se va puteà face decât *naționalizându-se—resp. monopolizându-se izvoarele naturale de energie ale țerii și în special: Petrolul, Cărbunele, Gazele naturale și Căderile de apă.*

Modul cum se va puteà realizà mai bine o asemenea reformă fundamentală și modul cum va fi ea organizată, pentru a servì mai bine interesul general și a favorizà activitatea industrială a poporului, se va puteà precizà când studiile pregătitoare — cari nu mai pot aștteptà și trebuesc imediat începute — vor fi gata.

3) Condițiunile de muncă.

Unul din factorii importanți, de cari depinde putința desfășurării unei întinse activități industriale într'o țară și prosperitatea ei, este constituit de condițiunile de muncă din acea țară; și acestea la rândul lor depind, pe de o parte, de densitatea populațiunii și, pe de alta, de aptitudinile ei. Intru cât privește aptitudinile naturale, am arătat — descriind însușirile firești ale poporului român—

că experiența ne-a dovedit că țăranul român devine un excelent lucrător industrial, inteligent și îndemânatec. Nevoia mai mare va fi dar pentru aptitudinile și priceperea personalului de conducere și organizare; pentru aceasta trebue o educațiune specială și, mai cu seamă, o reorganizare serioasă din timp a învățământului științific, tehnic și comercial. Pentru începuturi firește ne vom puteà servì de personal străin, pregătit în diferitele specialități și crescut în tradițiile și disciplina acestor feluri de munci, în industriile mari din apus.

Intru cât privește însă densitatea populațiunii, noi știm că în general o activitate mare industrială cere o populație numeroasă, iar la noi, în vechiul regat, desimea ei se urcă abià la 55 loc. pe km. p. Din acest punct de vedere dar, condițiunile pentru desvoltarea și propășirea unei industrii nu ar fi destul de favorabile. Interesul nostru general nici nu cere însă ca să ne creăm de pe acuma—și peste tot locul—tocmai acele industrii cari au nevoe de mulți lucrători și pe cari dar ar trebuì să-i sustragem dela agricultură, adică dela producția principală a țerii. In această privință interesul general—economic și social—cere numai, ca, în acele locuri unde populația e rară, să desvoltăm anume industrii, cari pot da țăranului o ocupație rentabilă în timpul iernii, când nu e ocupat la munca câmpului, și femeelor.

Populațiunea noastră însă nu e pretutindeni de o potrivă de deasă; am arătat că sunt regiuni unde ajunge la 150 loc. pe km. p., iar în unele regiuni din Bucovina și Transilvania e cu mult mai deasă; ba chiar

Moții din Munții Apuseni—de când Ungurii le-au luat pădurile unde se ocupau cu industria lemnului — și-au arendat altora șteampurile de aur, din cari se hrăniau din vechime, și au început a emigrà în număr îngrijitor de mare spre America, unde au format pe la Cleveland, Bufalo, etc. colonii însemnate. In aceste regiuni dar, pământul de cultură nu ajunge pentru a se împărți la toată lumea, așà că o ocupare a lor în fabrici ar fi totodată și satisfacerea unei adevărate nevoi sociale.

Apoi noi am mai văzut că populațiunea noastră are un coeficient de creștere foarte mare, și îmmulțirea posibilităților de vieață provoacă ea singură chiar o creștere tot mai mare a populației. Regiunile nouă industriale din alte țeri, ca de ex. din Statele-Unite ale Americei de Nord, ne dovedesc deajuns această creștere rapidă a populației, provocată în anume centre prin desvoltarea industriei; tot astfel Norvegia, care e atât de slab populată, de îndată ce s'au creat centrele industriale pe baza utilizării marilor căderi de apă, și-a format acolo centre de populație deasă; acelaș lucru și în Nordul Suediei, unde s'au deschis de curând, în regiuni înainte aproape nelocuite, mine importante, cari au provocat formarea unui important centru de populație. Dar mai interesantă e regiunea absolută nelocuibilă dela Brockenhill din New-South-Wales (Australia), unde la 1883 s'au descoperit zăcăminte importante de Plumb cu Argint și Zinc; dejà la 1887 se zidîse acì un întreg oraș, care se legase printr'o cale ferată cu Adelaida, iar astăzi avem o întreagă regiune industrială, foarte populată, care scoate pe fiecare an minereuri de aprox. 100.000.000 shilingi.

De altfel e știut că îngrijirea sănătății copiilor și a mamelor la lucrătorii de fabrici[1] — unde au spitale și medici la dispoziție, precum și instituțiuni pentru creșterea igienică a copiilor — e mai bună decât la muncitorii agricoli, unde am arătat enormul coeficient al mortalității la copii; deschiderea dar de nouă centre industriale în țară va contribui și ea la grabnica creștere a populației din acele centre.

Din toate acestea vedem dar, că nici din punctul de vedere al condițiunilor de muncă, desvoltarea unei activități industriale nu va întâmpină piedici serioase, cu toată populația relativă rară pe care o avem; din contra, în unele centre populate mai des ea este deja o necesitate socială, și— deschizând nouă câmpuri de activitate în afară de agricultură—ea dă ocazie poporului nostru să-și desfășoare nouă aptitudini, cari vor contribui a mări buna stare materială și a întări astfel întregul nostru organism social.— Firește, statul va trebui, și în această privință, să urmărească o politică consecventă, nelăsând să se desvolte lucrurile în voia lor, ci să lucreze, pe baza unui sistem bine studiat, pentru ca, din noua industrie ce se creează, să rezulte maximul de foloase, nu numai pentru întreprinzători, ci și pentru economia generală a țerii, precum și, mai cu seamă, *pentru îndrumarea bunei stări sociale a populațiunii țerii.*

Anchete și studii serioase, asupra nevoilor populației din fiecare regiune, asupra condițiunilor actuale de câștigul existenței și asupra posibilităților pentru viitor, trebue să formeze în această privință baza activității statului în această chestiune, care-l va pune în stare

să îndrumeze în acelaș timp rezolvirea, nu numai a unei chestiuni economice, ci și aceea a marei chestiuni sociale.

Când studiăm condițiunile de muncă, trebue să luăm însă în considerațiune că munca industrială nu este aceeaș ca și munca agricolă. Pe când în diferitele ramuri ale agriculturii se lucrează pe baza unor vechi tradiții, bazate pe experiențe locale de multe secole, în activitatea industrială—ori la cât de puțin s'ar reduce ea—e nevoe de o muncă bazată pe știință și tehnică; mai mult încă, cum industria lucrează mai cu seamă pentru piața mondială, în organizarea acestei munci e nevoe de o cunoaștere amănunțită a necesităților și capriților acestei piețe, cari, schimbându-se și ele, cer o continuă informare despre nouăle ei cerințe. Natura specială a bogățiilor țerii cere de asemenea și ea continue studii, pentru metodele și procedeele speciale de punerea lor în valoare, și continue informațiuni asupra rezultatelor generale ale științei, întrucât acestea pot aveà o influență asupra activității industriale din țara noastră. Noi nu trebue dar să pierdem din vedere că trăim și astăzi încă în continuarea secolului zis, „al științelor naturale“, și „al descoperirilor și invențiunilor“, după cum secolele cari le-au precedat au fost „ale descoperilor geografice și ale țerilor nouă“. Toate acestea cer dar o pregătire specială a muncii de toate categoriile, pentru a puteà fi la înălțimea problemelor ce ni se impun. O reorganizare radicală a învățământului către aplicațiunile practice ale științei ni se impune dar azi mai mult ca oricând. Școale tehnice, de toate gradele și categoriile, pentru tot felul de ramuri de producție, institute, laboratorii și stațiuni științifice, etc. trebue să

facem cât de multe. Dar mai cu seamă o completă reorganizare a învățământului superior tehnic, având de bază pregătirea științifică și tehnică pentru nevoile noastre speciale, se impune grabnic [1].

4. Capitalul. Foloasele și pericolele Capitalului străin. Capitalul național.

Cele mai multe întreprinderi industriale pornesc mai întâiu dela capitalul care-și caută rentabilitate. El procură mijloacele pentru toate instalațiile, mașinile și investițiile, fără de cari a asemenea activitate nu estei posibilă *(Capitalul de investiție)*, și el întreține cheltuelile curente de producție *(Capitalul de exploatare)*; el este dar, de asemenea, un factor fundamental pentru putința desvoltării unei industrii.

Capitalul este muncă omenească acumulată sub formă de economie care, cu modul acesta, se pune din nou în serviciul producției. Capitalul nu are nevoe să fie numai decât material — bani, construcții, mașini etc. — ci poate fi și de natură ideală — ca de ex. o idee nouă care poate deveni productivă, o descoperire științifică, etc. — și, prin aceasta, legătura de unire cu toate formele de muncă devine și mai evidentă. Capitalul fundamental al unui popor este țara sa, cu tot ce se află într'însa; iar toate îmbunătățirile ce i s'au adus țerii peste starea ei primitivă, mărindu-i valoarea, reprezintă *Capitalul național*, provenit din acumularea

1) Vezi: Antipa, *Câteva cuvinte asupra reorganizării învățământului superior*. București 1905 în *Convorbiri literare*, vol. XXXIX.

produselor muncii și inteligenței tuturor generațiilor acestui popor, adică munca lor capitalizată.

Să cercetăm dar, cari sunt, și din acest punct de vedere, condițiunile pentru a înlesni putința desvoltării unei activități industriale mai intense în țară.

Idea general răspândită la noi este că România, neavând suficient capital pentru exploatarea bogățiilor ei naturale, trebue să se adreseze capitalului străin, ca să i le pună în valoare sau, cum se zice în limbagiul înflorit al oratorilor politici, „să deschidă porțile largi capitalului străin, ca să vină să fructifice bogățiile țerii". Este o formulă simplă, care s'a acreditat cu atât mai ușor, cu cât se știe, că statul singur, pentru a-și puteà acoperì nevoile sale, este nevoit să se adreseze capitalului străin; precum și că numai grație capitalului străin am putut să ne facem căile ferate, porturile și toate instalațiile publice, să ne procurăm armamentul, să punem în exploatare bogățiile de petrol, etc.. Pe de altă parte, știm de asemenea că particularul nu găsește capitalul în comerț decât plătind un procent relativ foarte urcat, față de procentele ce se plătesc în străinătate.

Să căutăm însă a pătrunde ceva mai adânc în firea lucrurilor, spre a vedeà care e realitatea. Suntem noi în adevăr atât de lipsiți de capital cum se zice? Până la ce grad suntem noi avizați la capitalurile străine pentru necesitatea valorificării bogățiilor țerii și muncii poporului? Cari sunt foloasele și pericolele legate de capitalurile străine? In ce mod trebue să ne organizăm pentru a asigurà industriei noastre născând capitalul de care are nevoe?

Dacă, prin Capital, înțelegem numai acea parte din munca acumulată ca economie sub formă de bani, atunci de sigur putem zice, că ne lipsește foarte mult din capitalul necesar pentru exploatarea și valorificarea bogățiilor noastre. Suma tuturor economiilor bănești, depuse în toate băncile din vechiul regat spre fructificare, nu trece de 400 milioane, pe când noi avem aci nevoe de mai multe miliarde. Din cele 530 milioane investite pentru valorificarea numai a unei părți a bogățiilor noastre de petrol, am văzut că, cu toată marea rentabilitate, capitalul nostru a putut participă abiă cu 6.3%, iar restul e capital străin. Privind dar lucrurile din acest punct de vedere, trebue cu siguranță să recunoaștem că suntem avizați la importul banilor din străinătate.

Banul însă, prin funcțiunea ce o îndeplinește ca mijloc de plată, de conservare și de transport al valorilor, este o marfă —firește sui generis,—a cărei folosință se închiriază — prin împrumut — ca ori și a cărui alt bun imobil sau mobil. Inchirierea, adică împrumutul banilor adunați ca economii de către particulari — și cari la un loc constituesc acele mari capitaluri de pe piața monetară, cari se dirig unde li se găsește o rentabilitate mai mare - se face prin mijlocirea băncilor, cari sunt instituțiunile anume specializate pentru colectarea economiilor și plasarea lor pe piața mondială.

Cum totul astăzi tinde a luà forma exploatării mari, și comerțul cu banii proveniți din economiile private s'a centralizat și el în mânile câtorva bănci, cari, constituind din ele acele enorme capitaluri, lucrează cu ele ca niște adevărate mari puteri; căci aceste bănci

stăpânesc astăzi, prin capitalurile de cari dispun, producția și comerțul lumii.

Prețul banului pe piața mondială depinde, firește, ca la orice marfă, în prima linie de legea cererii și a ofertei; apoi însă, de siguranța, adică de creditul personal sau real al celui care-l împrumută, deci de riscurile la cari se expune capitalul împrumutat. Siguranța unei întreprinderi, adică creditul ei, depinde însă, pe de o parte, de rentabilitatea acelei întreprinderi, iar pe de alta, de condițiile generale de siguranță cari o garantează, adică de starea generală economică, socială și politică a statului unde e întreprinderea sau de care depinde întreprinzătorul. Procentul dar pe care-l plătește un particular solvabil în România — peste procentul stabilit pe piața mondială prin legea cererii și a ofertei — depinde de condițiunile generale de siguranță din această țară. Chestiunea ieftenirii capitalului la noi în țară este dar strâns legată de chestiunea bazelor sănătoase economice, a siguranței și a ordinei de stat din țară.

De ací dar trebue, în prima linie, să pornească rezolvirea chestiunii înlesnirii dobândirii capitalurilor necesare activității industriale; căci pornind altfel, o bună parte din plusvaloarea creată prin munca noastră în această ramură de activitate va continuà a merge în străinătate, sub formă de procente mai mari, pe cari vom fi nevoiți să le plătim pentru risicurile la cari se consideră expuse capitalurile străine împrumutate nouă. Aceste procente mai mari le vom plătì în orice caz, chiar și dacă, în loc de a împrumutà banii direct din străinătate, am concesionà exploatarea bogățiilor noastre la întreprinzători străini, cari în țara lor ar puteà dobândì capitalul

mai ieftin; aceasta, fiindcă siguranța întreprinderii din țară rămâne și în acest caz aceeaș. Prin sistemul concesionărilor însă—despre care avem destule experiențe triste — țara pierde în realitate încă cu mult mai mult; căci — în afară de spesele cu mult mai mari, pe cari sunt concesionarii nevoiți să le dea ca bacșișuri, sub formă de tantieme, la consiliile de administrație, etc.— câștigurile ce merg în străinătate, sub formă de *dividende* sunt în general cu mult mai considerabile; așà că cea mai mare parte din plusvaloarea creată prin industrie se scurge pe această cale afară din țară.

Sistemul aducerii capitalului străin prin acordări de concesiuni, pe lângă că costă atât de scump, devine însă și periculos, prin faptul că concesionarii își pun întreprinderile lor sub protecțiunea legațiunilor statelor de cari depind; așà că ele devin un continuu izvor de conflicte, iar în timpuri turburi, ele nici nu mai prezintă siguranța necesară, pe care un stat trebue s'o aibă în întreprinderile de pe teritoriul seu. Firește, această constatare, menită a pune în evidență pericolele unui sistem greșit, nu justifică xenofobismul și întrebuințarea sa ca armă în concurență contra acelor industriaș cari au venit pentru a creà industrii, așezându-se în țară, fără a urmări nici un scop politic. Aceștia aducând cu dânșii capitalurile, inteligența și legăturile lor comerciale, au adus mari servicii economiei noastre naționale. Mulți dintr'înșii au și devenit în a doua generațiune — după cum o știm cu toții — atât de buni patrioți români, încât fiii lor au luptat pe front, chiar contra patriei lor de origine. Xenofobismul, în acest caz, e dar tot atât de periculos și de vătămător desvoltări

noastre normale ca și inconștiența de pericolele reale ce se ascund în sistemul concesionării exploatării bogățiilor noastre de străini.

Dar chestiunea capitalurilor străine e legată de pericole încă și mai mari: se știe că în timpurile din urmă statele cu capitaluri numeroase, recunoscând importanța politică a acestora, caută a trage de pe urma acestei mărfi și profituri politice, și influențează în acest sens băncile lor mari, pe cari le-au transformat în unelte politice și cărora le dau directivele. La fiecare împrumut de stat se cer compensațiuni politice sau economice, sau se urmărește o politică lentă de penetrațiune și acaparare a vieții economice, prin bănci și întreprinderi private pe cari apoi la un moment favorabil — la o criză financiară, etc.—caută să le consolideze, ba chiar să le transforme într'un control financiar, ceeace înseamnă de fapt pierderea indenpendenței statului care împrumută.

Pe de altă parte și băncile mari împrumutătoare din toate țerile—cartelate sau grupate în trusturi—urmăresc și ele politica lor proprie de mare putere,— aceea a «marei finanțe internaționale»—care, prin metodele perfide de cari se servește, poate deveni chiar mai periculoasă decât politica urmărită de diferitele state. Noi am simțit mâna ei ascunsă, care căută să ne sugrume, în nenumărate ocazii, din cari nu am decât să amintesc cele întâmplate la Pacea din Berlin, la Pacea dela București din 1918, și mai cu seamă acum în urmă la Pacea dela Versailles. Aceste bănci își împart între dânsele sferele de influență — participând un grup la afacerile celuilalt grup cu un număr oarecare de

procente — și astfel își constituesc monopoluri în diferitele țeri, cari ajung în fond la o acaparare a comerțului și finanțelor, la o scădere artificială a valutei, la o sporire nejustificată a scontului, etc.; ba chiar împing la descompunerea statului spre a-l puteà apoi subjugà.

După cum se vede dar, «deschiderea largă a porților pentru a lăsà capitalul strein să vină să fructifice bogățiile țerii» este în adevăr o mare necesitate, dar totodată, ea este și legată de diverse și mari pericole, cari pot aveà consecințe grave pentru un stat tânăr, și cu câi mai bogat dela natură, cu atât mai râvnit și politicește și economicește. Experiențele noastre proprii sunt destul de instructive pentru cel ce știe să pătrudă în realitatea lucrurilor și să vadă, că astăzi, orice capital străin, care vine pe aceste căi în țară, nu mai caută numai rentabilitate, ci aduce cu el și o tendință de subjugare economică și eventual politică.

Dacă așà stau lucrurile, ce ne rămâne de făcut, pentru a ne puteà procurà capitalurile necesare valorificării prin activitate industrială a bogățiilor noastre, fără a ne vinde străinilor, și ca totuș să fim în stare a ne păstrà completa independență în toate domeniile și a ne ferì de aceste tendințe periculoase ale capitalurilor străine?

In prima linie — deoarece, oricât ne-am organizà deocamdată de bine, totuș nu avem de unde scoate numai din țară toate capitalurile de cari avem nevoe — este timpul ca situația de nesiguranță din țară — datorită abuzurilor administrative și lipsei desăvârșite de justiție—creată prin politicianism, să înceteze cât mai grabnic, pentru a nu ne mai nimicì creditul pe piața mondială; altfel nici un capitalist cinstit, care nu caută

politică, ci numai rentabilitatea banului său, nu-şi va plasă banii în întreprinderi române, şi vom continuà a rămâneà tot pe mâna acelor bănci, «cari au ac şi de acest fel de cojoace», însă cari îşi ieu în schimb răsplata de pe spetele ţerii. Noi trebue, înainte de toate să facem tot posibilul ca acţiile întreprinderilor noastre industriale să ajungă a contà la bursele străine ca plasamente bune şi sigure, şi atunci capitalul străin din toate ţerile va participà direct la aceste întreprinderi, fără a mai fi silit să vină prin băncile mari, cu tendinţele lor de acaparare economică şi politică.

Deşi, în starea de astăzi, ne-ar fi încă cu neputinţă să ne emancipăm — măcar în parte — de capitalurile străine, este totuş de datoria noastră să facem orice ne stă în putinţă pentru a îndrumà o acţiune în acest sens. E nevoe, înainte de toate, a împinge şi încurajà cât mai mult poporul nostru spre economie, a-i creà instituţiuni sigure în cari să-şi depună fiecare economiile sale şi pe cari să le îndrumeze apoi—asigurându-le o bună rentă—către întreprinderile industriale, sau către alte întreprinderi având de scop valorificarea bogăţiilor ţerii. Această mare faptă însă nu se va realizà decât atunci, când în adevăr va pătrunde pretutindeni convingerea, că băncile ce s'au creat pentru acest scop—şi între acestea se cuprind firește şi băncile populare — sunt instituţiuni absolut sigure şi cinstite, adică când se va şti că, în administraţia lor, politica de partid, care aduce corupţia, a dispărut cu totul. O politică consecventă în această direcţie şi o organizare rațională, pentru centralizarea şi dirijarea spre întreprinderi a economiilor naţionale este absolut indicată.

Și, tot pentru acest scop, e necesar, ca întreprinderile industriale să se facă cât mai mult prin societăți pe acțiuni, pentru ca fiecare să poată participà și direct cu economiile sale. Pentru aceasta însă, aceste societăți trebue să fie puse, prin legi severe, sub un control foarte riguros, care să dea fiecăruia siguranța banului pe care l-a plasat într'o asemenea întreprindere și garanția că abuzurile nu vor mai fi posibile.

Dar orice am face pentru a mări capitalul prin economiile populației, putem fi totuș întrebați: de unde să luăm banii, dacă nu-i avem? La începutul acestui paragraf am arătat, că dacă considerăm ca Capital numai banii lichizi, atunci de sigur că nu avem de unde luà din țară sumele mari ce ne trebue pentru a le investì în industrie; dar am mai arătat tot acolo, că noi trebue să considerăm ca Capital real întreg avutul țerii; și atunci putem zice, că o țară cu bogății naturale așà de mari ca ale noastre, are de sigur, în acestea, un capital cu mult mai mare decât îi trebue. Chestiunea, în acest caz, e deci numai de a găsì modul cum să se poată transformà acest capital în bani, adică în mijloace de plată reprezentând o valoare sigură, care să poată circulà și să fie acceptați la schimb în orice moment. E dar vorba de a studià putința mobilizării valorilor unor averi imobile și a le întrebuințà mai departe ca factori ai producției, ca bani siguri. Plusvalorile enorme, ce se vor creà prin întrebuințarea acestor capitaluri astfel dobândite, vor garantà rentabilitatea lor mai mult decât suficient și vor sporì considerabil și avutul național. Știința financiară dă toate putințele — prin crearea așà

zișilor *Surogați de bani* pe baza acelor valori sigure și garantate mutual — de a rezolvì aceste probleme.

Infiinţarea unor credite speciale, cari să dea împrumuturi cu termen lung, în obligaţiuni de ale sale, pe instalaţiuni industriale, va fi un bun început; apoi alte instituţiuni de credit, cari să acorde împrumuturi cu termin lung pe orice alt fel de lucrări, cari creează plusvalori sigure, cum ar fi d. ex.: un credit pentru ameliorațiuni fonciare, un credit pentru întreprinderi de punere în valoare a forțelor hidraulice, pentru exploatări miniere, de păduri, vii, lăptării, etc. și în general pentru punerea în valoare a fiecărei ramure de avuție a țerii.

Obligaţiunile acestor credite—garantate de stat, după cum a făcut-o cu cele 2 credite fonciare, și lombardabile la bănci — vor găsì de sigur plasamente atât în țară, unde prin vînzarea moșiilor mari la țărani vor deveni multe capitaluri libere, cât și în străinătate, unde se caută o rentabilitate mai bună. Capitalul străin însă, intrat în țară pe această cale, nu mai poate prezintà pericolele ce le-am semnalat mai jos, așà că, în aceste condiţiuni, se găsește și corectivul pentru a face posibila colaborarea sa la desvoltarea noastră economică pe cale națională.

E dar de dorit să se găsească cât mai repede acel talent financiar, care, printr'o asemenea organizare, va realizà deodată două din cele mai mari nevoi ale țerii, și anume: 1) valorificarea întregului avut al țerii, împreună cu munca și inteligența poporului, prin propriile ei puteri, și 2) independența reală de părțile periculoase ale capitalului străin și, deci, de orice influență economică și politică a străinătății în afacerile cele mai intime ale statului nostru

Experienţele făcute în cursul acestui războiu în ţerile beligerante trebue să ne servească şi nouă de învăţăminte; căci pentru noi războiul cel mare, pentru închegarea statului nou format şi mai cu seamă pentru asigurarea independenţei sale reale, va continuă şi de acum înainte, însă cu alte arme şi cu mai multă tenacitate. Trebue să ştim dar, că în timpul războiului nici un stat nu dispuneà de sumele enorme pe cari le-a cheltuit; căci ce însemnau d. ex. pentru Germania cele 2 miliarde de M. în aur, când ea a făcut împrumuturi interne de peste 130 miliarde? Totul a fost dar datorit numai minunatelor organizaţii, în care întreg avutul public şi creditul statului erau valorile reale cari garantau sumele enorme ce se cheltuiau. Graţie acestei organizaţiuni, aceiaşi bani circulau ca sângele într'un organism, fiind împinşi din cassa statului—inima pulsatoare—în public în schimbul muncii lui—şi readuşi de acolo ca economii—sub formă de împrumuturi—iarăşi în cassa statului. Cu alte cuvinte, aceste organizaţii urmăriau accelerarea procesului de transformare a muncii în Capital; şi dacă toate aceste sume adunate ar fi fost întrebuinţate pentru scopuri productive, în loc de a fi consumate în războiu, ele ar fi reprezentat o imensă putere, în loc de a fi o istovire naţională.

Cam o asemenea organizare—care să permită cantităţilor de bani de cari dispunem să circule necontenit şi să fecundeze avuţiile noastre latente, întorcându-se apoi iarăş la un centru directiv—ne trebue şi nouă astăzi; căci valorile reale, cari pot garantă o asemenea circulaţie internă şi o formare accelerată de capitaluri din muncă, sunt la noi cu mult mai mari şi mai sigure

ca oriunde. La noi însă, acum în timp de pace, ele vor reprezentă o imensă întărire, fiind întrebuințate pentru scopuri productive, și nu ca în războiu, unde se consumau pentru totdeauna și deci erau o istovire a capitalului întregei națiuni.

Firește însă, că toate acestea nu trebue să ne facă să neglijăm îndatorirea ce o avem față de străinătate, de a dispune totodată și de o cantitate de bani cu valoare recunoscută mondială, al cărei quantum depinde: de bilanțul de plată al țerii, de gradul de desvoltare al comerțului exterior și de starea datoriei publice față de străinătate.

Din toate acestea se vede dar, că, și din punctul de vedere al capitalurilor necesare desvoltării activității industriale în țară, bazele reale există și, printr'o bună organizare conformă scopului urmărit, putem ajunge să îndepărtăm încetul cu încetul dificultățile mari ce ne stau în cale. O politică consecventă financiară ni se impune dar, acum mai mult ca oricând; aceasta deoarece nu trebue niciodată să uităm că, în societatea de astăzi — societatea capitalismului — capitalul este forța dominantă care stăpânește lumea, și numai cine-l are se poate bucură de o independență reală. Noi îl avem în abundență, numai forma sub care se prezintă—starea sa de agregație solidă—nu e cea cerută de împrejurări; căci rigiditatea sa îl împiedică de a-și îndeplini funcțiunea sa fundamentală, de a dispune de mobilitatea necesară pentru a se puteà răspândì pretutindeni și a fecundà prin puterea sa bogățiile naturale pe cari le atinge. Este ca un pământ bogat în materii nutritive, căruia-i lipsește însă apa care să le solvească spre a-l face fertil.

O politică financiară consecventă poate schimbà această stare de agregație a capitalului nostru, lichefiindu-l și dându-i mobilitatea necesară pentru a puteà fertilizà bogățiile pământului nostru, și, prin aceasta, asigurându-ne una din cele mai puternice arme pentru întărirea și biruința noastră.

5. Indrumarea industriei naționale și raporturile ei cu agricultura, meseriile și industria casnică și cu chestiunea socială.

Din această examinare, în linii mari, a factorilor fundamentali cari condiționază posibilitatea desvoltării unei activități industriale mai întinse în țară, putem vedeà că condițiunile naturale sunt cât se poate de favorabile, iar cele economice pot fi îndrumate și ele pe o cale tot mai bună, fiind în ultima instanță mai mult o chestiune de organizare decât de dificultății reale ce ne-ar sta în cale.

Firește însă că o industrie națională nu poate să fie improvizată deodată; ea trebue să se nască încetul cu încetul, pe bazele sănătoase ale condițiilor speciale ale terii și să se desvolte treptat, după modul cum vor evoluà cu timpul și factorii de cari depinde ea, adică: după cantitatea de generatori de energie de cari vom dispune, după modul cum va sporì numărul brațelor de muncă, cum se vor perfecționà aptitudinile de lucru ale populației și cum vom ști să educăm personalul însărcinat cu organizarea și conducerea întreprinderilor, după creșterea și acumularea capitalurilor și modul cum vom ști să organizăm și să înlesnim colaborarea lor. Starea evoluției acestor factori la diferitele timpuri va

fi aceea care va dictă și statului diriguitor măsurile pe cari treptat va trebuì să le iea, fie pentru îndrumarea și ocrotirea internă, fie pentru politica sa vamală și tarifară. In tot cazul e sigur, că deocamdată, nu ne vom puteà întinde cu industrializarea de o potrivă asupra tuturor produselor noastre naturale; pentru unele, ale căror condiți ni de prelucrare și transformare sunt mai avantajoase și cari găsesc o desfacere sigură, industrializarea va puteà merge până la transformarea lor completă în *produse gata pentru consumație;* pentru cele mai multe însă, va trebuì, încă câtva timp să ne oprim la *producția de semi fabricate*,[1]) spre a le da numai o formă exportabilă mai avantajoasă, și apoi, încetul cu încetul—cu cât condițiunile de producție vor devenì mai ușoare — să trecem la completa lor industrializare

De asemenea, va trebuì să începem mai întâiu cu acele industrii cari au o legătură cu toate ramurile *agriculturii,* adică cu *industriile agricole;* de oarece prin aceasta, punându-se mai mult produsele ei în valoare, se înrâurește nu numai asupra rentabilității ramurii noastre fundamentale de producție, ci și asupra bunei stări a celui mai mare număr din populațiunea noastră și se înlesnește totodată și găsirea unei ocupațiuni pentru muncitori iagricoli, în timpul cât sunt liberi dela munca câmpului.

* * *

Oricari ar fi însă industriile cari se vor desvoltà mai întâiu și oricari ar fi gradul până la care se va puteà merge cu industrializarea, noi nu trebue să pierdem din vedere că scopul mare pe care-l urmărim, prin

[1]) Vezi: Antipa, *Industria conservelor*. București 1898.

îndrumarea activității industriale, nu este numai rezolvirea unei chestiunie conomice, ci și a unei *necesități sociale și culturale*. Noi nu urmărim dar numai să punem în exploatare bogățiile principale ale țerii, pentru a trage cât mai mari profituri după urma lor și a da o cât mai mare rentabilitate capitalului investit — cum se face în țerile coloniale, — ci căutăm, chiar cu sacrificii, să creăm o civilizațiune profundă, care să se întindă până în cele mai îndepărtate centre ale țerii și până în cele mai largi cercuri ale populației ei. Noua ramură de producție nu trebue dar să producă la noi un dezechilibru social, și nici să lovească în desvoltarea normală a celorlalte ramuri de activitate, ci să se desvolte toate în mod armonic, completându-se una pe alta și ajutându-se reciproc, și astfel, înălțând țara și buna stare socială și culturală a întregei ei populațiuni.

Mai întâiu, activitatea industrială trebue să se desvolte în așă mod, ca să nu lovească în agricultură, și în toate celelalte ramuri cari urmăresc exploatarea produselor naturale ale solului, subsolului și apelor—căci, prin aceasta, s'ar aduce țerii mai mult rău decât bine,— ci raporturile dintre ele trebuesc regulate cu o îngrijire, din contră, cât se poate de pedantă. Apoi trebue să nu se lovească în acele ramuri de producție cari reprezentau până astăzi începuturile noastre de activitate industrială —cum sunt meseriile, industria casnică, atelierele și industria mică, etc., — pe cari, nu numai că nu trebue ca industria mare să le omoare prin concurență, ci, din contră, să le desvolte și să le perfecționeze, pentru a corespunde și ele nevoilor timpului și nouălor condițiuni de vieață. In fine trebue ca în noua organizare a pro-

ducției țerii să nu se aibă în vedere numai rentabilitatea capitalului și înlesnirile consumațiunii interne, ci și interesele clasei muncitorilor de toate categoriile — atât cei cu munca brută, cât și intelectualii, — a căror vieață și propășire culturală trebue să le fie asigurată, cum cere o adevărată stare de civilizațiune.

Toate acestea nu se pot însă face lăsând lucrurile în voia lor, ci trebue o activitatate consecventă din partea statului, ca regulator conștient de marile interese economice, sociale și culturale ale țerii, care are a le apără și îndrumă.

Intrucât privește *raporturile cu agricultura și celelalte ramuri de producție naturală,* noua industrie, nu numai că trebue să evite a le aduce, sub orice formă, vreo atingere—prin sustragerea muncitorilor sau a capitalurilor necesare, prin concurența produselor, prin acapararea mijloacelor de transport, prin monopolizarea debușeurilor și scăderea prețului produselor, etc. — ci din contră, trebue să le sprijine pe orice cale, pentru a puteà produce cât mai mult, în condiții cât mai bune și mai ieftine; ea, industrializând produsele acestor ramuri, va lucrà și în interesul propriu, sprijinindu-le și nelăsându-se condusă de interese egoiste trecătoare — sau de o prea mare râvnă de câștig— pentru a le pune piedici în activitatea lor, chiar atunci când interesele lor ar părea opuse.

Intru cât privește *raporturile ei față de vechile ramuri de activitate industrială*—și prin aceasta înțeleg orice fel de activitate care are de scop de a transformà sau prelucrà un produs brut, oricât de primitiv ar fi modul de producție și ori de ce natură ar fi el,—este

de asemenea un mare interes general ca să fie bine regulate și acestea să fie cruțate, spre a se puteà desvoltà mai departe pe bazele lor. Este cunoscută tendința industrei mari de a omorî, prin concurență, a acaparà totul și a înghiți meseriile, atelierele, industria casnică, industria mică, etc. Totuș și acestea — în afară de importanța lor socială și culturală — au un rol de îndeplinit și în vieața economică; lupte mari s'au dus în toate statele pentru ocrotirea intereselor lor justificate, și de aceea e bine să profităm de acele experiențe, pentru a ne înjghebà bine dela început noua noastră organizare economică.

Legea noastră, zisă a încurajării industriei naționale, precum și convențiunile noastre vamale și tarifele de transport, au păcătuit mult în această privință, neprotejând decât industria mare și sacrificând pe cea mică; pe cale normală, doar orice industrie mare sănătoasă a trebuit să-și iea naștere din industria mică, prin întrebuințarea mașinelor și sporirea numărului lucrătorilor în ateliere. Firește că, pentru unele industrii, tehnica modernă ne pune în stare de a înființà deodată fabrici mari; dar de ce să nu acordăm și celui mai mic aceeaș protecție, dacă el găsește mijlocul de a rezistà când e pus în condițiuni egale cu cel mare! Această măsură, de a protejà numai industria mare — de altfel contrarie politicei sociale urmată în agricultură, — a fost în realitate numai o înlesnire ca s'a făcut capitaliștilor de a acaparà piața noastă internă și care, din punctul de vedere social, ne-a costat foarte mult, căci a omorît o întreagă clasă de existențe independente, transformându-i în slugi ai capitalului, accesibili la influențele străine

de cari depindeau. Nu mai vorbesc încă de răul enorm ce s'a făcut, disfiinţându-se, prin aceste condiţiuni de inegalitate, industria casnică, practicată mai cu seamă de femei, care aduceà câte un mic câştig în casa fiecăruia şi-i înlesneà o creştere mai bună a copiilor şi un traiu mai bun în familie, ca o bază a unei stări sănătoase sociale.

* * *

In fine cu toţii ştim ce importanţă mare are astăz în toată lumea *Chestiunea socială a lucrătorilor industriali*, la ce riscuri în vieaţă sunt ei expuşi şi ce izvor de nemulţumire socială, cu consecinţe dezastruoase pentru desvoltarea unei ţeri, poate formà o rea organizare a muncii. Viitorii noştri lucrători industriali vor fi plusul de populaţiune ţărănească, cari nu-şi mai găsesc destulă ocupaţie în agricultură sau cari se vor simţi atraşi către acest fel de muncă. Ca ţărani — cu toate mizeriile vieţii—ei au totuş, în sistemul patriarhal al exploatării noastre agricole, pâinea de toate zilele asigurată în bucăţica de pământ pe care o cultivă pe seama lor, fie că le aparţine, fie că a luat-o în dijmă dela proprietar. Ca lucători industriali însă, munca fiind considerată ca o marfă, ea poate—după împrejurări şi conjoncturile pieţii—uneori să le producă foarte mult, iar alte ori să-i lase pe strade, fără pâinea de toate zilele. Această nesiguranţă a vieţii constitue cel mai mare izvor de nemulţumire şi de dezordine socială şi trebue, printr'o organizare chibzuită, eliminată din prima zi a închegării acestei mari ramuri de producţie.

Nu e locul acì să intrăm în discuția unei asemenea chestiuni, care astăzi formează o preocupare mondială și al cărei izvor stă într'aceea, că munca este considerată ca o marfă al cărei preț depinde de legea cererii și a ofertei. Studiul tuturor legislațiunilor pentru protecția muncii și soluțiunile practice, date în diferite întreprinderi mari, trebue să formeze astăzi la noi obiectul celor mai serioase cercetări și chibzuiri. Organizațiunea dată însă în fabrica de instrumente optice Carl Zeiss, de către nemuritorul Prof. Abbé—despre care e greu a preciză dacă a fost mai mare ca fizician, fundator al opticei moderne, sau ca sociolog și organizator practic—o găsesc ca una din cele mai fericite soluțiuni dată chestiei lucrătorilor, care a rezistat la toate încercările.

Oricum s'ar procedà însă pentru găsirea soluțiunilor drepte a acestèi grele probleme a asigurărilor muncitorești, o chestiune principală rămâne, că lucrătorii —atât în interesul solidității întreprinderii, cât și a satisfacerii cerințelor sociale—trebue să participe la beneficii; ba chiar să fie ei singuri făcuți părtași la întreprinderea în care lucrează, adică să fie considerați ca un fel de acționari, ceeace se poate realizà prin reținerì obligatorii din salar sau din benificiile ce li se cuvin și cari să se capitalizeze pe contul lor. Cu modul acesta, ei fiind totodată și capitaliști și muncitori, se găsește un mijloc de împăcare a ambelor interese opuse. Modalitățile realizării unei asemenea organizări nu pot fi tratate acì, înfăptuirea lor formând firește, în prima linie, obiectul activității și preocupărilor oamenilor politici.

Nu mai puțin însă trebue regulată și situațiunea personalului superior, care organizează și conduce întreprinderile industriale. Acești oameni, cu o cultură academică superioară, deși sunt sufletul întreprinderilor, în organizarea de astăzi, nu-și au viața asigurată spre a se puteà consacrà cu totul—fără grija zilei de mâine—sarcinei grele ce și-au luat-o; ei sunt astăzi numai niște proletari intelectuali, expuși: în serviciul statului, a căderà la orice moment victima politicianismului, iar în întreprinderile particulare—unde munca lor e considerată ca o marfă, al cărei preț se regulează după legea ofertei și cererii -- a fi scoși la orice conjonctură nefavorabilă, pentru a nu scădeà dividendele capitaliștilor.

Toate aceste îmbunătățiri sociale nu vor fi, după cum se crede, o piedică pentru desvoltarea industriei, ci din contră—tocmai prin armonia ce vor stabilì-o între interesele justificate ale tuturor factorilor cari colaborează -- vor devenì o bază solidă pentru propășirea ei. Cu toate că produsele industriei au a suportà pe piața mondială concurența produselor similare ale altor țeri, și au deci, prin prețurile mondiale ale mărfurilor, o limită pentru calcularea speselor lor de producție, este o absolută necesitate ca munca să fie răsplătită după adevărata ei valoare; și să nu perdem din vedere, că scopul principal pentru care voim să ne creăm o industrie este de a ne pune în valoare bogățiile naturale ale țerii și puterea de muncă a populației ei, și nu de a le istovì pentru a asigurà numai dividende mari capitalului.

Numai pe astfel de principii împăciuitoare trebue dar să se bazeze viitoarea noastră politică și legislație in-

dustrială, dacă voim să creăm — acum când suntem la începutul organizării—o stare socială și economică sănătoasă și durabilă, scutită pe multă vreme de crizele grele prin cari trece industria din țerile apusene și cari, prin proporțiile lor, amenință fundamentele organizației actuale a societății, cărora civilizația le datorește în prima linie răspândirea mare ce a luat-o pe fața globului.

B) **Condițiunile pentru circulațiunea și schimbul produselor țerii. — Activitatea comercială.**

Oricât de favorabile ar fi condițiunile generale, naturale și economice, pentru dezvoltarea unei activități pentru prelucrarea și transformarea produselor naturale ale țerii, ea nu s'ar puteà desvolta câtă vreme produsele ei nu vor găsì putința de a fi transportate cu înlesnire la locurile de consumație și schimbate contra acelor produse de pe piața universală de cari avem nevoe pentru trebuințele noastre. Să examinăm dar pe scurt, întru cât condițiunile noastre naturale înlesnesc putința acestei puneri în circulațiune și a schimbului mărfurilor, adică să vedem: cari sunt bazele geografice pentru desvoltarea comerțului nostru—în înțelesul larg al cuvântului—și întru cât poporul nostru este el pregătit pentru a puteà desfășurà o asemenea activitate.

Dintre toate ramurile de activitate omenească, comerțul—adică mijlocitorul dintre producător și consumator—este acela care leagă popoarele mai mult între dânsele și dovedește că omenirea în toată întregimea

ei, formează o unitate organică, cu o viață proprie. Comerțul este aparatul circulator al acelui organism; *căile de transport și de comunicație* sunt vinele, arterele și capilarele, iar *mărfurile* sunt globulele de sânge, cari circulă prin toate aceste vase pentru a ajunge în toate țesăturile sale spre a-i întreține viața.

Ca și în corpul omenesc, fiecare celulă, oricât de mică și de îndepărtată, alimentează prin produsele ei acest lichid circulator și este totodată singură alimentată prin acest imens aparat. Toate popoarele, dela cele sălbatice, din pădurile tropicale sau din ghețurile polare, până la cele mai civilizate, nu pot trăi fără comerț, după cum nici o ființă organică nu poate trăi fără un aparat circulator, oricât de rudimentar ar fi el: minierul, care scoate bogățiile minerale din adâncimele pământului; pescarul, al cărui câmp de activitate e apa și fundul râurilor și al mărilor; agricultorul, viticultorul, silvicultorul, crescătorul de vite, etc., cari scot produsele solului, și industriașul, care, ajutat de puterile naturii și de munca și inteligența omenească, transformă și prelucrează toate aceste produse pentru a le face accesibile satisfacerii nevoilor omenești; omul de știință și tehnicul ș. a. m. d., toți aceștia alimentează cu produsele muncii lor și stau în serviciul comerțului, și toți la rândul lor își satisfac nevoile vieții lor prin comerț; căci comerțul îi leagă pe toți la o muncă și o viață comună, pe care tot el le-o întreține.

Comerțul este dar un imens și puternic curent, ale cărui nenumărate izvoare de alimentare și câmpuri de revărsare sunt răspândite împreună cu viața omenească pe toată suprafața globului. Starea sa normală—firea și

esența sa—este dar *o continuă mișcare de circulațiune*; și, de aceea, condițiunea esențială a vieții sale este *libertatea;* căci orice împiedicare a acestei circulațiuni are de efect o stagnare, care poate compromite viața organului care a provocat-o și produce grave perturbări în funcțiunile întregului organism.

Comerțul —adică acest curent continuu de circulațiunea și schimbul mărfurilor — este tot atât de vechiu ca și începuturile cele mai rudimentare ale culturii omenești pe pământ; căci de îndată ce într'o societate omenească — cât de primitivă — s'a născut nevoia diviziunii muncii, în mod fatal s'a născut și nevoia schimbului de producte, din care s'a desvoltat apoi comerțul. De altfel noi știm că în mormintele regilor dela Mikene, cari datează de peste 15 secole a. Chr., s'a găsit chihlimbar dela Marea Baltică, iar în mormintele preistorice din Suedia—vechi de câteva mii de ani a Chr.— s'au găsit obiecte provenind din Cipru și Egipet; în mormintele preistorice din Pomerania s'au găsit scoici din Oceanul Indian, iar în altele tot atât de vechi — perioada Halstatt — din Salzkammergut, s'au găsit obiecte de bronz provenite din Asia *). Toate acestea dovedesc originile străvechi ale activității comerciale pe pământ și distanțele enorme pe cari le parcurgeau, încă de pe acele timpuri, mărfurile de la producător la consumator.

Cu cât desimea populațiunilor, care alimentau prin produsele lor această circulațiune de mărfuri, creștea, cu atâta și curentele de mărfuri ce se formau își creau

*) M. G. Schmidit. *geschichte des Welthandels.* Leipzig 1912.

drumuri mai stabile — tot mai scurte și mai comode — spre a se scurge către anumite centre, întocmai ca și apa care se adună de pe toată fața pământului în albiile câtorva fluvii mari, spre a se scurge pe aceste căi în Oceane; diferința e numai că în albiile fluviilor apa se scurge — după legile gravitațiunii — numai într'o singură direcție, pe când mărfurile se scurg, pe aceeaș cale și în acelaș timp, în 2 direcții contrarii. Cu modul acesta dar, s'au format pe suprafața globului o serie de mari vaduri, „*Căile mari comerciale*“, pe cari se scurg continuu mărfurile, în cantități tot mai mari, dela locurile lor de producție la cele de consumație.

Deoarece comerțul nu constă însă numai din circulația mărfurilor, ci și mai cu seamă din schimbul lor, pe aceste căi principale s'au format — de asemenea încă din timpurile cele mai vechi — și o serie de „*Centre de schimb și de distribuția mărfurilor*“, a căror importanță variază după importanța producțiunii regiunilor pe cari le leagă.

Fixarea liniilor Căilor mari comerciale depinde: de scurtimea drumului, de siguranța, comoditatea și înlesnirile transportului pe cari le prezintă ele, etc.; iar situația Centrelor de schimb și de distribuirea mărfurilor: de ușurința condițiunilor în cari se poate face schimbul, de îndemânarea și organizarea populației locale de a înlesni acest schimb, de apropierea de centrele de producție, din cari se adună mărfurile ce urmează a se schimbà și de centrele de consumație, în cari au a se distribuì mărfurile aduse, de înlesnirile de transport mai departe, etc. Toate au dar, în primul rând, o bază geografică — și numai după aceasta una politică —

care le determină. Căile și Centrele comerciale variază dar, în timp și spațiu, după cum variază și factorii care le determină.

In această desfășurare a activității mondiale de schimbul și circulațiunea mărfurilor, fiecare popor, pe lângă satisfacerea nevoilor sale proprii, mai poate avea și un rol special de îndeplinit. Nevoile proprii ce are fiecare popor a și le satisface prin comerț sunt: de a-și valorifică cât mai bine producțiunea țerii sale și puterea de muncă a populațiunii. Rolul însă, pe care are a-l îndeplini pentru mișcarea comercială generală, depinde de situațiunea geografică, de natura și gradul de civilizație al țerii sale și de aptitudinile și gradul de cultură al populației. Un popor destoinic și cu aptitudini comerciale, a cărui țară este situată pe una din liniile mari comerciale, poate să tragă foloase din această situație favorabilă, nu numai printr'o mai bună valorificare a mărfurilor sale proprii, ci și desfășurând tot odată și o activitate în comerțul general, adică prin schimbul, transportul și distribuirea mărfurilor streine cari trec pe teritoriul său. Tocmai din aceste cauze istoria ne arată cum o serie de popoare, țeri sau orașe, care în diferite timpuri au desfășurat o mare activitate comercială și prin aceasta au dezvoltat civilizații strălucite, au decăzut deodată, prin strămutarea centrelor de schimb sau a căilor comerciale.

Nu avem decât să vedem, pe deoparte, cum *Londra*, care în tot timpul evului mediu eră numai capitala unui stat care se mulțumea a exportă numai materii prime (cositor, piei, lână etc.), care apoi se industrializau și comercializau în alte țeri, a ajuns astăzi centrul co-

mercial al lumei, de când linia mare comercială de la Indii și America trece pe acolo; și cum, pe de altă parte, *Constantinopol* sau *Veneția*, care odinioară erau centrele mari ale comerțului mondial, nu au mai avut nici o importanță comercială, de când calea mărfurilor din spre Indii se strămutase de aci.

Și noi dar, pentru a ne puteà da seamă de rolul ce avem a-l îndeplinì în schimbul de mărfuri mondial și de șansele ce avem de a puteà desfășurà o activitate profitabilă economiei și propășirii noastre, trebue să căutăm mai întâi a ne lămurì asupra indicațiunilor ce ni le dă situațiunea țărei noastre și apoi să vedem ce avem de făcut.

Mai mult încă, comerțul fiind bazat pe o colaborare a tuturor popoarelor lumei, în care fiecare popor sau țară are numai un anumit rol de îndeplinit, numai privind chestiunea în toată întregimea ei putem să tragem adevăratele directive întru cât ne privește. Căci trebue să ne dăm bine seama, că imensele curente de mărfuri care circulă pe fața globului sunt și ele fenomene naturale — ca și curentele marine, fluviile sau curentele atmosferice — și fiecare popor trebue să țină seamă de ele în dirijarea mersului evoluției sale și în tendințele și aspirațiunile sale. Și tot astfel trebue să ne dăm bine seama că, din toate ramurile de activitate, aceea care poate îmbogăți mai repede pe un popor și să-i permită se desvolte în scurt timp o civilizație strălucitoare în țara sa — firește cultura, fiind mai profundă, vine mai încet, ea nu parvine! — este comerțul. Iar putința desvoltării acestei activități, care depinde în primul rând de situațiunea țerii, reprezintă un imens capital, pe care

poporul care o locuește trebue să știe să-l aprecieze și să-l exploateze în folosul propășirii sale.

Tocmai din cauza aceasta însă, comerțul este cauza principală a conflictelor dintre popoare. Astăzi, când chestiunile religioase, teritoriale, naționale și chiar sociale sunt pé cale de a-și găsì stări de echilibru care să asigure liniștea, chestiunile de politică comercială sunt acele cari vor continuà a întreține încă mult timp lupta pentru existență între popoare, sub formele cele mai crâncene. De aceea dar, datoria noastră e să cunoaștem cât mai bine aceste chestiuni și modul cum s'au desvoltat ele la diferitele popoare, spre a ști cum să ne îndrumăm și apărăm interesele noastre vitale și ce cale să luăm pentru a puteà profità de avantajele ce ni le oferă natura și situația țerei noastre.

Nu e, firește, aci locul de a da o descriere istorică — oricât de scurtă ar fi ea — a modului cum s'a desvoltat și a evoluat comerțul mondial. Nu ne putem totuș dispensa de a recapitulà în scurt câteva din faptele mai importante privitoare la desvoltarea și variarea căilor celor mari de circulațiune a mărfurilor între Asia și Europa și a centrelor pentru schimbul lor; căci, fără a ne bazà pe faptele din trecut, nu putem pricepe prezentul, și cu atât mai puțin încă putem precizà problemele viitorului; așa dar fără de aceste date o pricepere serioasă a rolului nostru și a activității ce o putem noi desvoltà în comerțul mondial, nu este cu putință.

* * *

După cum am arătat mai sus, încă din timpurile preistorice s'a desvoltat un schimb tot mai viu de mărfuri

între popoarăle din Asia—în special cele din Sud-vestul Asiei, India, China și Insulele Sunda—Africa de Nord-vest și Europa. Cu modul acesta sau creat o serie de căi mari comerciale, pe cari circulau din ce în ce mai multe mărfuri, și cari se uneau între ele pentru a ajunge mai întâiu în țerile Asiei de Sud-vest—din Valea Tigrului și Eufratului—unde din cele mai vechi timpuri se desvoltase o înaltă cultură. Una din aceste căi, numită «Calea mătăsarilor», pornea din China de Nord, dela Țara Serikilor (a producătorilor de mătase), mergeà prin Turkestan, pe la Kashgar și Tien-Shen, pela «Stațiunea Negustorilor» și pe la «Turnul de Piatră» și ajungeà la Meshed; alta porneà din Indii, suind pe Valea Indului, trecea muntele Hindukush pe la Pasul Khaib și se scoborà pe la Kabul și Herat pentru a duce și ea la Meshed. De acì înainte, amândouă drumurile se uneau și Caravanele mergeau prin Teheran și Ekbatana spre a ajunge la Ninive și Babilon. «Pe aceste căi străvechi din Deșert se transportà spre Vest tot ce Asia oferià mai delicios sau ca comori ale pământului. Orașele din basenul Eufratului au devenit prin aceasta întrepozitele întregului comerț de schimb al Asiei. [1])

In acest schimb de mărfuri, care creșteà din ce în ce, popoarele din Sud-vestul Asiei și din Nord-Estul Africei luau treptat parte, după gradul de cultură la care se înălțau și după însușirile comerciale pe care le aveau. *Egiptenii*, cari sub Dinastia a XII (3.300 a. Chr.) aveau o industrie înfloritoare, făceau un mare

1) *M. C. Schmidt*, Geschichte des Welthandels. Leipzig 1912. pag. 6.

schimb cu produsele lor. *Assiro-Babilonii*—după cum știm din *Codicile lui Hammurabi*, care e cu 1000 de ani mai vechiu ca legile lui Moisi, din Arhivele Comerciale găsite în Babilon, unde s'au păstrat în chiupuri, închise cu asfalt, din reliefurile dela Ninive etc. — făceau deasemenea un schimb foarte mare cu produsele lor și chiar mergeau cu corăbii cu pânză (cu 1 catarg) la Indii de-și aduceau singuri mărfuri pe mare. Dar mai cu seamă *Fenicienii*—popor semitic de pe coastele Siriei, pescari deprinși cu pericolele mării și înzestrați cu aptitudini comerciale extraordinare — devin încă cu 1500 ani a. Chr. cei mai mari comercianți ai antichității. Ei nu se mai bazează numai pe schimbul propriilor lor producte, ci fac adevărat comerț—adică cumpără pentru a revinde cu profit —, deschid agenții comerciale pretutindeni, colonizează orașe pe toate coastele Mediteranei și lărgesc debușeurile, și, astfel, monopolizează cu totul comerțul, iar țara lor devine centrul schimbului mărfurilor timp de aproape 1000 ani.

După Fenicieni vin *Grecii*, care continuă opera de colonizare și de lărgire a Comerțului. Ei fac colonii și pe coastele mării Negre și, pentru a concură pe Fenicieni, atrag mărfurile asiatice în porturile lor depe coasta sudică a acestei mări — Sinope, Trapezunt, Colchis și Phasis; — iar Alexandru cel mare stabilește legături directe cu India și construește la Gurile Nilului portul Alexandria, unde atrage deasemenea mărfurile din Asia, cari înainte se duceau la Sidon și Tyros, porturile principale ale Feniciei. Alexandria devine apoi sub Romani cel mai mare centru comercial al lumei, transportând mărfurile în sus pe Nil și apoi cu caravanele până la

Marea Roșie, unde se îmbarcau în corăbiile cu cari ajungeau până chiar în Ostul Asiei.

După căderea Romei centrul comerțului se strămută la *Constantinopol,* alături însă de *Bagdad* (oraș din apropierea vechiului Babilon) și de *Alexandria,* care sub Arabi continuă a înflori și a fi adevăratele antrepozite ale marelui comerț al lumei. Sub Arabi comerțul lumii iea o foarte mare desvoltare, și ei, fiind stăpâni la Golful Persic și la Marea Roșie, au monopolul întregului comerț mondial de atunci, întinzându-se până la *Malakka,* care era antrepozitul principal al mărfurilor Asiei răsăritene.

După aceasta se mai succedează ca centre mari de schimb ale comerțului mondial: *Veneția*—care devine, după cum zice cu mândrie Petrarca, «emporium orbis»—, apoi întrucâtva Genova, Florența, etc., trecând fiecare printr'o perioadă de abundență și de splendoare și decăzând apoi la rolul unor porturi de importanță secundară numai pentru comerțul local.

In tot acest timp cât înfloreà comerțul în basinul Mediteranei, în țerile din nordul și centrul Europei abeà începuse unele popoare a eși din întuneric. Calea cea mai veche comercială pe continent — ce s'a desvoltat încă din timpul Fenicienilor și Grecilor — este: dela *Massilia* pe valea Rhonului în sus, Saone, valea Rhinului și apoi în Anglia, cale cunoscută sub numele de «*Calea Cositorului*». Alta pornea de acì înainte dela Gurile Rhinului spre Marea Baltică, la Gurile Wistulei; aceasta e cunoscută sub numele de «*Calea Chilimbarului*», din cauză că pe ea se transportà acest produs al țerilor dela Baltica, care erà foarte apreciat

—atât ca pieatră scumpă cât și ca medicament—încă din cele mai vechi timpuri și se numea «Aurul Nordului». Alte căi mai mici s'au format abea în timpurile Romanilor, care treceau prin Pasurile Alpilor și se întindeau pe lungul șoselelor lor strategice.

Și în Răsăritul Europei s'a format o cale principală de comerț către Nord. Vechile colonii Grecești Odessus, Theodosia, Olbia și Tanais făceau încă de mult timp un comerț activ, schimbând mărfurile lor cu produsele popoarelor din actuala Rusie: blăni, lemn, in, cânepă, pește, icre, etc., — dar acestea nu străbăteau mult în interior. Acum însă Donul și Niprul servesc ca căi comerciale pentru transportul mărfurilor cu luntrile. Prin Don se mergeà până la cotul său cel mai apropiat de Volga și apoi se trecea pe uscat până la acest fluviu, pentru a străbate pe el până în Centrul Rusiei; prin Nipru se urcau în sus până la creasta care desparte apele sale de afluenții mării baltice, de unde luntrile se transportau pe spinare până la Duna, pe care se navigà la vale până la Marea baltică, de unde se aduceau produse nordice și mai cu seamă pește și chihlimbar.

Tot în timpul acesta însă (în timpul Veneținilor și Genovezilor), începe a se formà și în Nord, pe Marea Baltică, o cale comercială importantă, având ca centre porturile: *Lübeck*, *Wisby* (în Gotlanda) și *Nowgorod*; iar pe coastele acestei mări se formează, din satele de pescari, încă o serie de orașe, ca: Wismar, Rostok, Stralsund, Greifswald, etc., grație comerțului mare de scrumbii care se făceà aici și se exportau pretutindeni.

In legătură cu această nouă cale comercială nordică s'a înființat apoi pe la jumătatea sec. al XIV *Hansa Germană*, care a pus stăpânire în mai toate porturile Mărei Baltice și Mărei Nordului și a intrat în legătură și cu Brugge— care pe atunci devenise cel mai mare port european din evul mediu—și apoi cu Anvers.

Cu modul acesta sau format dar în Europa două mari centre de comerț: unul la Sud în Mediterana și altul la Nord, în Baltica și Marea Nordului. Firește, că a trebuit ca în scurt timp aceste două mari centre să intre în legătură de schimb de mărfuri între ele; și astfel s'a născut o întreagă serie de noi linii comerciale, care, străbătând prin pasurile Alpilor, traversează Europa în linii paralele dela Nord la Sud. In această perioadă s'au dezvoltat mai toate orașele mari comerciale din interiorul Europei. Aceste orașe erau pe mai multe linii, după etapele pe care le făceau mărfurile, și anume: prima linie erà în Champagne, a doua la Dunăre și a treia la Main.

Pe când lucrurile evoluau astfel, vine deodată descoperirea drumului direct pe apă la Indii a lui *Vasco de Gama* (1498), care dă posibilitatea Portughezilor să cucerească Indiile și Insulele Sunda; ei, alungând cu totul pe Arabi din situația lor favorizată de mijlocitori unici între orient și occident, monopolizează întregul comerț, trimețând de acuma toate mărfurile asiate cu corăbiele lor pe cale neîntreruptă la Lisabona. Astfel calea cea mare a mărfurilor asiate, care veneau de mii de ani prin sudvestul Asiei, Golful Persic, Marea Roșie și Marea Mediterană în Europa, se mută deodată cu totul, iar Lisabona devine Metropola comerțului lumei; și *această*

strămutare este hotărîtoare pentru desvoltarea viitoare a comerțului lumei și a importanței politice a diferitelor țeri. Acelaș lucru a fost și cu descoperirea lui Columb, care a permis Spaniei să cucerească America. Aci însă, influența asupra comerțului a venit abeà cu mult mai târziu, căci Spaniolii, care nu erau comercianți, nu veniseră după mărfuri ci după aur, așa că țările cele mai bogate din sudestul Statelor-unite de astăzi erau însemnate pe hărțile vechi ale descoperitorilor ca „regiuni fără valoare".

Se cunoaște mai departe, din istorie, modul cum colonia de pescari dela gurile Rinului, oameni voinici deprinși cu greutățile mării, crează portul Amsterdam, și cum Holanda, învingând pe Portughezi și apoi pe Spanioli, iea comerțul din mânile lor și strămută centrul Comerțului lumei în acest port al ei. De asemenea se știe cum în urmă Anglia, învingând pe Holandezi, le iea flota și vasele comerciale și strămută definitiv centrul comerțului lumei în Londra, unde a rămas până astăzi.

In tot acest timp — începând încă dela Fenicieni — popoarele cari au stăpânit succesiv comerțul mondial l'au monopolizat în mânile lor, și aceasta s'a făcut și după strămutarea centrului comercial din sudvestul Asiei în vestul Europei. Portughezii, Spaniolii, Olandezii și apoi Englezii au menținut fiecare sistemul mopolului, nepermițând corăbiilor unor alte popoare să încarce mărfurile din coloniile lor, ci numai să le cumpere dela ei, și nici să ducă mărfuri în acele colonii. Acest monopol s'a menținut până ce, în urma războiului independenței statelor Americei de Nord, s'a decretat libertatea comerțului și a navigației pe mare pentru va-

sele tuturor popoarelor. O nouă eră a început dar și o nouă serie de căi mari comerciale și de centre de schimb se naște; între aceste centre sunt și vechile porturi ale Hansei Germane—cari, după epocă de înflorire, lâncezeau din cauza monopolurilor—și mai cu seamă Hamburg și Brema iau o dezvoltare tot mai mare.

Comerțul pe mare odată devenit liber, navigațiunea maritimă—și mai cu seamă dela întroducerea mașinilor cu vapor—a luat proporțiuni imense, nemai căutând, ca în trecut, să transporte numai mărfurile scumpe și puțin voluminoase — aurul Spaniolilor, metalele nobile, petrele scumpe și toate juvaerurile Orientului, stofele de Byssus ale Fenicienilor și Egiptenilor etc.; ci problema era acuma: să transporte cât mai multe mărfuri voluminoase, materii prime pentru a fi industrializate în Europa și a fi trimise înapoi peste ocean, precum și produse alimentare pentru a puteà hrăni în centrele europene o populație cât mai mare. Astfel dar cantitatea mărfurilor cari circulă pe căile mari comerciale de astăzi a luat proporții enorme, și curentele ce le formează mărfurile acuma pot fi comparate cu curentele mari marine, pe care plutesc ele și de care se folosește navigația spre a le transportà; căci, după cum Gulf Streamul aduce apele încălzite de soarele fierbinte din Golful de Mexic și face posibilă viața până în cele mai înalte regiuni, apropiate de regiunile polare — ca în Norvegia, Irlanda etc. —, tot astfel și curentele de mărfuri, încărcate cu produsele țărilor sudice de peste ocean, întrețin viața și fac posibilă înmulțirea populației în acele regiuni puțin productive.

Față cu această mare dezvoltare a navigațiunii maritime, trebue, însă că și *fluviile*—aceste căi naturale și comode, care străbat adânc în interiorul continentelor—să devină și ele mari căi comerciale și să dea viață țărilor pe care le drenează și popoarelor care locuesc în ele. Obstacole naturale și politice au împiedicat mult timp și aceasta, și au trebuit lupte mari pentru ale înlătură. Navigație pe Rin—vechea „Cale a Cositorului din Anglia"—nu s'a putut mult timp să se dezvolte, din cauza Holandezilor, cari au știut să-și exploateze cu atâta măestrie situația lor favorizată dela gurile fluviului și să monopolizeze comerțul în dauna tuturor celorlalte popoare reverane; chiar atunci când s'a stabilit libertatea navigațiunii și a comerțului pe tot Rinul «jusqu'à la Mer», ei—prin interpretări sofiste—tot au persistat, impunând acum taxele pe navigațiune la mare, în fața gurilor. Abea la congresul din Viena, din 1815, s'a putut hotărî libertatea navigației pe toate fluviile Europei, iar pentru Dunăre aceasta s'a putut aplică încă și mai târziu, abea la congresul din Paris din 1856. Astăzi căile mari comerciale se prelungesc pe toate fluviile Europei; și acum problema principală a hidrotechnicei este: de a unì toate sistemele fluviale între ele prin canale, pentru ca mărfurile să poată circulà pe apă, pe toate acele drumuri, pe unde erau duse înainte pe uscat, spre a puteà trece peste coamele de separarea apelor fără a mai fi descărcate și reîncărcate, și a ajunge astfel prin mijlocul continentului dela o mare la alta.

Pe când însă în apusul Europei strămutarea marei căi comerciale a adus această enormă prosperitate, Mediterana a ajuns o mare moartă; toate acele vechi centre mari comer-

ciale--Mesopotamia, Siria, Egiptul, Atena, Constantinopol etc.--au devenit niște ruine și țări părăsite, cu popoare căzute în barbarie; vechile civilizații s'au mutat din Orient în Occident și vechile Paradisuri s'au transformat în pustiuri. Astfel a fost cu putință ca Turcii, popor barbar și fanatic, să distrugă ultimele urme ale acestor civilizații străvechi și să oprească atâta timp în loc orice comunicație și progres, care oricum ajunsese și până în Marea Neagră și la Dunăre. De atunci și vechile începuturi de civilizație dela Dunăre—pornite, în partea ei de jos, prin vechile colonii grecești și prin colonizarea romană, iar în sus, dezvoltate prin comerțul din timpul cruciatelor, cu orașele Ulm, Regensburg, Passau, Linz, Viena, Buda etc.,—au trebuit să dispară.

In zilele noastre însă geniul și energia lui Ferdinand Lesseps, aducând la îndeplinire visul lui Ramses al II-lea, de a legà Marea Roșie cu Mediterana, și astfel drumul cel mai scurt spre Indii—cu 12.700 km. mai scurt!—trecând iarăși prin Mediterana, i-au dat acestuia din nou viață. Vechea cale mare comercială din oceanul Indian spre Europa se schimbă acum din nou, și fatal trebuie ca și centrele mari de schimb a mărfurilor ce vin pe ací să se schimbe și ele. Vechile țeri părăsite și pustiite din colțul Mediteranei, Marea Roșie și golful Persic, încep acum iarăși a interesà pe puterile mari stăpânitoare ale comerțului mondial. Anglia ocupă Egiptul, Franța se interesează de Siria—vechea țară a Fenicienilor,—Germania construește căi ferate în țara Tigrului și Eufratului spre a ajunge la golful Persic, chiar Italia se întinde în nordul Africei și la Marea Roșie. Rusia vrea să ajungă la Constantinopol și la Medite-

rana, etc., ba, acum în urmă, chiar Americanii se interesează de soarta Constantinopolului. Nu este dar numai nevoia de a întinde domeniile coloniale spre a-și plasà plusurile populației motivul real care împinge pe puterile mari la această politică de cucerire; este nevoia de a deveni stăpâni pe calea mare comercială spre oceanul Indian și pe centrele vechi, cari în mod fatal trebuie din nou să-și recapete treptat importanța comercială pierdută. Intreaga politică europeană din ultimul timp este, tocmai de aceia, dominată și hotărîtă de această nouă schimbare a căiei mari comerciale spre Asia și de tendința puteriior mari de a o acaparà. Chiar asupra ultimului războiu mondial și asupra pretențiunilor ce se formulează la tratativele de pace din toate părțile, aceste lumini ne pot da adevăratele deslușiri.

După cum se vede, din această scurtă schiță istorică, Marea Neagră cu afluenții ei capătă acum, prin această schimbare a căiei comerciale spre Asia, o nouă importanță. Vechile cetăți grecești de pe coastele ei—alese de pe atunci, cu atâta pricepere, la vadurile comerciale cari fatal trebuiau să se dezvolte—cari au lâncezit atâta vreme, încep să revie la viață; ele se transformă în porturi și sunt legate prin căi ferate cu interiorul țărilor pe teritoriul cărora cad acuma. Și la noi, vechiul Tomis devine portul principal al Mării Negre, în locul lui Istricpolis se dezvoltă la gura cea nouă a Dunărei Sulina, ș. a. m. d.

Fără îndoială însă, că cea mai mare importanță trebuie să o capete acuma în mod fatal Dunărea. Acest rege al fluviilor europene, care străbate continentul deacurmezișul, pe o distanță de peste 3010 km.,

și care poate fi cu ușurință legat prin canale cu Rinul, Elba, Oder, Vistula etc., având dar eșire la toate mările Europei, este cu siguranță *menit să devină cea mai însemnată cale comercială din continentul Europei*; căci Dunărea de fapt reprezintă prelungirea cea mai directă — drumul cel mai scurt — a calei acvatice de pe Oceanul Indian — prin Mediterana, Bosfor și Marea Neagră—care intră până în inima Europei, între țările cele mai bogate, cele mai populate și cele cu industria cea mai dezvoltată; acea industrie, care prelucrează materiile prime aduse de peste ocean și care hrănește lucrătorii ei cu alimente importate din aceleaș țări în care apoi își exportă produsele ei fabricate.

Curentele de mărfuri, ca și cele de apă, își caută drumul cel mai scurt pentru a se scurge, și ori câte obstacole le-ar stà în cale, ele parvin cu timpul să le înlăture, ba chiar, ori cât de comodă ar fi vechea albie, ele trebue s'o părăsească îndată ce li se deschide una nouă mai scurtă Ori cât de comode ar fi instalațiunile din porturile Hamburg, Brema, Amsterdam, Londra etc. și ori cât de mari înlesnirile ce le fac ele importului și exportului, mărfurile din Europa centrală destinate Oceanului Indian vor trebui în mod fatal să apuce drumul Dunării—căci el reprezintă calea naturală cea mai scurtă—și tot astfel și mărfurile ce vin dinspre Oceanul Indian cu destinația pentru aceste țeri. Instalațiunile și toate celelalte comodități pentru transportul și schimbul mărfurilor pe această cale, cari astăzi lipsesc, se vor face în mod fatal, căci scurtimea drumului este în prima linie hotărîtoare și toate celelalte vin de la sine.

Studiul mersului evoluției comerțului mondial și a căilor și centrelor de circulațiunea și schimbul mărfurilor ne arată dar, că situațiunea țărei noastre la gurile Dunărei este cât se poate de favorabilă pentru desfășurarea unei mari activități în comerțul mondial și ne dă dreptul să afirmăm că poporului nostru îi este rezervat încă un mare viitor în această direcțiune.

* * *

După această examinare a posibilităților și șanselor pe care ni le oferă situația naturală a țărei noastre pentru desfășurarea unei activități comerciale în viitor și a rolului ce i-ar revenì poporului nostru să-l îndeplinească în comerțul mondial, să vedem acuma ce trebue să facem și cum să ne organizăm pentru a puteà trage toate foloasele din această situație favorizată și din perspectivele ce ni le deschide ea; aceasta, atât în vederea valorificării cât mai bune a produselor țerei și muncii poporului nostru, cât și în vederea creării unui comerț propriu zis—cu toate ramurile sale—care să devină un nou izvor de muncă și de bogăție națională.

Factorii de cari depinde dezvoltarea la care poate ajunge comerțul unei țări sunt: *a*) nivelul dezvoltării producțiunii acelei țări, care-l alimentează cu mărfurile ei, *b*) starea căilor pe care pot fi puse în circulațiune aceste mărfuri, adică posibilitățile și mijloacele de transport și de comunicațiune și *c*) posibilitățile și mijloacele de schimbul mărfurilor.

In vederea îndeplinirii acestor 3 funcțiuni fundamentale, de cari se leagă direct sau indirect activitatea aproape a întregii omeniri, sunt făcute toate acele

organizațiuni, instalațiuni și *instituțiuni,* cari au de scop înlesnirea circulațiunii și schimbului mărfurilor pe pământ. După cum o țară, prin condițiile ei naturale și prin aptitudinile populației ei, este mai bine sau mai rău înzestrată, tot astfel depinde și felul activității pe care-l poate ea dezvoltà în această ramură, rolul pecare are ea a-l îndeplini, precum și foloasele ce le poate trage pentru existența și prosperitatea poporului care o locuește.

Să vedem dar cum stă în această privință țara noastră; cari sunt posibilitățile de dezvoltare și ce activitate civilizatorie are poporul nostru de desfășurat și în această direcție, spre a-și pune țara și populația în stare de a-și îndeplini sarcina ce i-o indică situația ei geografică și necesitățile sale economice.

1) Producția țerii ca bază fundamentală a comerțului și raporturile dintre ele.

In capitolele precedente am examinat în linii mari toate ramurile de producție ale țerii și am arătat modul cum pot fi fiecare din ele sporite și perfecționate. Toate produsele lor, cari constituesc mărfurile noastre, formează baza fundamentală a comerțului nostru; în vederea felului special al acestor mărfuri trebue dar, înainte de toate, să ne organizăm și să facem toate instalațiunile și instituțiunile necesare, atât pentru transportul cât și pentru schimbul lor cu alte mărfuri, de cari avem nevoe pentru consumațiunea și producțiunea noastră.

Cum valoarea produselor noastre variază după cantitatea și calitatea lor și după destinația ce le-o dăm— unele fiind destinate mai mult satisfacerii nevoilor in-

terioare, iar altele pentru export—prima noastră îndatorire este de a face *o clasificațiune a mărfurilor noastre* după importanța lor comercială și apoi — potrivit acesteia — de a ne face cuvenitele instalațiuni.

Atât după numărul populațiunii ocupate în fiecare ramură de producție, cât și după importanța comercială a produselor lor, noi fiind în prima linie o țară producătoare de cereale și de tot felul de produse agricole (cu toate culturile și industriile anexe), aceasta va fi prima direcțiune în care vom avea a desfășură și activitatea comercială; apoi venind produsele pădurilor, petrolul, produsele miniere, etc., vom acordà fiecărora grija cuvenită, proporțională rolului ce au a-l jucà în economia noastră generală, făcându-le înlesnirile de transport și de schimb necesare ș. a. m. d.

Din punctul de vedere al producțiunii țerii dar, putem zice că bazele comerțului nostru sunt cât se poate de favorabile, și depinde numai de starea celorlalți factori spre a puteà să ne-o valorificăm prin comerț.

Comerțul este însă el singur totodată și un stimulent puternic al producției — găsind debușeuri pentru produse nouă pe cari le pune astfel în valoare și aducând produse străine pentru a fi prelucrate aci — și, prin această sporire a producției, el își creează singur condițiuni din ce în ce mai favorabile pentru desvoltarea sa mai departe. Cum tocmai în țara noastră bogățiile latente sunt relativ mai numeroase ca în orice altă țară din Europa, valorificarea lor treptată prin comerț asigură o desvoltare tot mai mare și a acestei activități în viitor.

Comerțul, luând tot mai mult din sarcina producătorului grija de a-și desface el singur produsele sale și,

prin aceasta, luând și riscurile la cari aceștia sunt expuși; compensând apoi—în spațiu și timp — lipsele cu prisosurile, și prin aceasta valorificând mai bine mărfurile și devenind chiar el singur productiv; și, în fine, ținând pe producător necontenit în curent cu cerințele nouă ale consumației — și, deci, dând el singur forma producției—el creează singur condițiuni din ce în ce mai favorabile pentru desvoltarea producției, și prin aceasta, și pentru prosperitatea sa proprie.

Din toate acestea, ca și din scurta schiță istorică ce am dat-o mai sus, vedem dar, că între producția națională și între comerț este o strânsă legătură — producția țerii alimentând comerțul și comerțul stimulând și desvoltând producția—așà că prosperitatea fiecărei din aceste ramuri este condiționată de gradul de desvoltare al celeilalte. Desvoltarea unei mari activități comerciale în țară este dar o absolută necesitate nu numai pentru a ne creà o nouă ramură de activitate și un nou izvor de bogăție, ci și pentru a puteà desvoltà și valorificà pe toate celelalte bogății naturale ce le avem, cari formează baza fundamentală a întregei economii naționale și a existenței poporului.

2. Posibilitățile și mijloacele de transport și de comunicațiune.

Comerțul având a îndeplinì rolul de mijlocitor între producător și consumator și, în economia mondială de astăzi, regiunile de consumație ale unei mărfi fiind cu totul îndepărtate de regiunile sale de producție, schimbul de produse depinde de posibilitățile transportului

lor. Posibilitățile naturale de transport ale unei țeri depind însă și ele—în afară de situațiunea ei geografică — pe de o parte de hidrografia și orografia ei, iar pe de altă parte, de modul cum poporul care o locuește știe să profite de condițiunile naturale ale țerii sale, pentru a-și deschide drumuri pe cari pot circulà mărfurile sale și pentru a face toate instalațiile și organizările necesare acestui scop.

O țară, legată în mod natural de una din căile mari pe cari se mișcă mărfurile pentru a ajunge la locurile lor de consumațiune, este cu mult mai avantajată decât o țară izolată. Căile cele mari pe cari se mișcă mărfurile în toate direcțiile sunt în prima linie pe ocean; și de aceea, este o condiție fundamentală pentru orice țară de a aveà o ieșire liberă la o mare deschisă, prin care să poată aveà legătura naturală cu piețele mari mondiale, spre a-și puteà transportà produsele ei, neîmpiedicate de nici un obstacol. Țara noastră, deși nu are acea poziție fericită ca țerile din apusul Europei de a fi chiar la coasta oceanului, are totuș, prin ieșirea ei la Marea Neagră, posibilitatea de a-și transportà mărfurile ei prin Mediterana spre Oceanul Atlantic și spre Oceanul Indian, și deci spre toate continentele. Strâmtorile dela Bosfor și Dardanele, Gibraltar și Suez, cu regimurile lor politice, pot însă devenì piedici în anumite împrejurări, și de aceea interesul comerțului cere ca țara să aibă pentru asemenea împrejurări și alte ieșiri pentru putința scurgerii produselor ei.

Teritoriul țerii noastre este însă străbătut și de 2 mari fluvii internaționale navigabile și, prin aceasta, el mai

are dar posibilitatea naturală de a-și scurge mărfurile pe aceste căi și în țerile din interiorul Europei centrale.

Aceste 2 mari fluvii însă—și în special Dunărea, cu afluenții ei și cu sistemul de canale cari o leagă, sau cari o va legà, cu alte sisteme fluviale — pe lângă că dau țerii noastre posibilitatea de a-și scurge mărfurile către centrele mari de consumație din Europa Centrală, îi mai dau și posibilitatea de a primì mărfurile acelor țeri, atât pentru necesitățile consumațiunii ei interioare, cât și pentru a le expedià mai departe. Prin aceasta dar, țara noastră — după cum am arătat mai sus — este situată *pe una din marile căi de transit de mărfuri ale întregei Europe centrale*, ceeace îi asigură o desfășurare și mai mare a comerțului ei, și în genere a unei activități economice cu mult mai considerabilă, putând negocià și chiar prelucrà acì multe din acele produse cari vin din acele țeri sau cari trec spre ele.

Avându-se în vedere nevoile crescând ale țerilor cu mari industrii din Europa centrală de a-și desface produsele lor industrializate în Asia, în Ostul și în Sud-Ostul Europei, etc. și de a se aprovizionà de acolo cu materii prime prentru fabricile lor, această cale navigabilă —ale cărei guri și peste o jumătate din cursul ei navigabil sunt pe teritoriul nostru—reprezintă drumul natural pe care toate aceste mărfuri trebue să se transporte și cheia acestui mare comerț, care neapărat trebue să se desvolte tot mai mult. Ce baze naturale reprezintă aceasta pentru putința desvoltării unei mari activități comerciale — și chiar industriale—în țara noastră și ce foloase imense putem trage dintr'o asemenea situație, cred că nu mai e nevoe s'o dovedim, căci o vedem des-

tul de lămurit la toate țerile situate la gurile marilor fluvii internaționale. Depinde dar numai de noi, să știm să ne organizăm și să fim pregătiți pentru a puteà îndeplinì rolul important ce ni-l indică situația noastră geografică, pe care am arătat-o cât e de favorabilă.

Comerțul cere însă ca o țară să dispună de cât mai multe căi pe cari să-și poată scurge produsele în afară, chiar în timpurile nesigure, pentru a nu rămâneà la discreția vecinilor, cum eram noi înainte de 1878 la discreția Austriei, și chiar în urmă, pe calea maritimă, la discreția Turciei, prin închiderea Dardanelelor. Și în această privință situațiunea noastră nu mai este astăzi atât de nefavorabilă ca în trecut; căci acuma ne vom limità spre apus și la Nord cu mai multe țeri și vom aveà totodată și posibilitatea de a ne deschide—ca supape de siguranță—și drumuri nouă către alte mări, atât spre Adriatica, prin Serbia, cât și spre Marea Egee.

După cum se vede dar, din punctul de vedere al situațiunii noastre geografice, condițiunile naturale—și chiar cele politice — au devenit pentru noul nostru stat cât se poate de prielnice, pentru a ne asigurà posibilități de transportul lesnicios și de schimbul neîmpiedicat al mărfurilor cu străinătatea. Mai mult încă, după cum am arătat, această situație favorizată la gurile Dunărei ne deschide perspectiva de a puteà face în viitor comerț—și chiar industrie—cu produsele străine cari se scurg pe această mare cale internațională și, chiar, de a desfășurà o mare activitate în industria transporturilor pe apă. Toate acestea cer însă o politică consecventă și o organizație specială. Pe lângă grija de a întreține pe tot cursul fluviului buna stare a na-

vigabilității și de a înlătură orice fel de obstacole—fie naturale, fie de natură politică—cari împiedică navigațiunea, va trebui să facem și o organizare modernă a porturilor noastre, spre a corespunde la toate cerințele comerțului. In afară de toate instalațiunile de încărcare și descărcare, cheuri, macarale, magazii, docuri, etc. cât mai perfecționate, apoi de șantiere de construcțiuni și reparațiuni navale ș. a. m. d., va trebui să facem și întrepozite spațioase pentru depozitarea și sortarea mărfurilor străine, etc. Totodată va trebui să ne mai îngrijim și de organizația cât mai perfectă a porturilor și din punctul de vedere comercial—cu bănci și tot felul de instituțiuni de credit, speditori, etc. — spre a puteà astfel să oferim comerțului internațional toate înlesnirile și să-l atragem în porturile noastre. Apoi nu mai puțin trebue să căutăm ca mica noastră flotă comercială—atât cea maritimă, cât și cea fluvială—să devină din ce în ce mai mare și să creeze și linii nouă de navigație spre orient; aceasta de oarece ea poate să aducă servicii enorme economiei generale a țerii și are totodată și un mare viitor ca ramură de activitate proprie.

Dacă însă situațiunea noastră la căile mari de navigație este atât de favorabilă și ne asigură putința transportului lesnicios în afară a produselor noastre, apoi, nu mai puțin, trebue să ne îngrijim și de *căi și mijloace pentru transportul în interiorul țerii* al mărfurilor noastre, dela locurile lor de producție la locurile de consumație sau la porturi, adică de: căi ferate, șosele, râuri navigabile, canale și conducte pentru transportul unor anume produse. Și în această privință

condițiunile naturale ale țerii sunt — după cum am mai arătat— destul de favorabile. In adevăr țara noastră e traversată dela N. la S. de linia Carpaților, însă aceștia sunt întretăiați de o mulțime de trecători pe văile largi ale râurilor, încât nu constituesc nici un obstacol, decât doar că construcțiile de căi ferate vor fi acì ceva mai scumpe.

Pentru șosele, condițiunile naturale sunt de asemenea cât se poate de favorabile și rămâne numai să fie cât mai mult și mai bine utilizate. Mai greu stăm — după cum am mai arătat—cu navigabilitatea și flotabilitatea râurilor și cu canalele de navigație, cari știm că sunt de o atât de mare necesitate pentru o țară cu produse voluminoase și care dispune de un material rulant numai foarte restrâns pe căile ferate. Firește că, și în toate aceste direcții, trebue ca o mare activitate să se înceapă pentru completarea rețelei de căi ferate și șosele, pentru completarea materialului rulant, etc.; dar mai cu seamă trebuesc fabrici în țară pentru vagoane și locomotive—cel puțin deocamdată ateliere de reparația lor—deoarece într'o chestiune atât de vitală ca cea a transporturilor nu mai putem lăsà să mai depindem din afară.

Politica noastră în chestiunea transporturilor interioare ale mărfurilor trebue să aibă dar de scop: înainte de toate, de a legà toate colțurile cele mai îndepărtate ale țerii cu căile mari de transport cari duc la Dunăre sau la calea ferată; apoi de a lega regiunile de producție cu cele de consumație interioară între ele; și în fine de a creà legături cât mai numeroase ale căilor de comunicațiune ale țerilor surori cu porturile noastre mari dela Gurile Dunărei și dela Marea Neagră—gru-

pându-le pe toate într'un sistem unitar—; aceasta pentru ca produsele lor, cari până acuma se îndreptau în alte direcții, să poată să se scurgă, cum natura o indică, pe această cale și pentru ca și ele să se poată bucură de binefacerile apropierii acestei mari căi comerciale. Pentru toate acestea, condițiunile naturale nu numai că nu se opun, dar chiar sunt extrem de favorabile prezentând toate elementele necesare.

Din scurta schiță istorică asupra evoluției comerțului mondial, pe care am dat-o la începutul acestui capitol, s'a văzut că numai acele popoare au putut desfășură o mare activitate comercială — și a utiliză astfel situația favorizată a țerii lor la coastele mării — cari erau buni navigatori. Fenicienii, Grecii și Etruscii în antichitate, Venețienii, Genovezii și Portughezii în Mediterana, Hansiații, Normanii, Olandezii, Scandinavii și Englezii, toți erau navigatori înainte de a fi fost comercianți. Populațiunile tuturor marilor porturi și ale centrelor comerciale au fost mai întâiu pescari și au devenit apoi comercianți, căci numai cine stăpânește în mod real marea stăpânește și comerțul. In nota dela pag. 268 am arătat că Germanii, pentru a-și formă personalul pentru flota lor de răsboiu și comercială, au creat în ultimii ani o întreagă serie de porturi de pescari de mare, cum le aveau Englezii, Olandezii și Scandinavii de mult timp. Și e foarte caracteristic faptul, că cel mai sistematic port de pescărie de mare, cel de la Cuxhaven, a fost organizat de societatea Hamburg-America, tocmai pentru a-și formă personalul vapoarelor lor comerciale

Fără îndoeală că e de cea mai mare nevoe ca noi

să ne gândim din timp de a desvoltà la poporul nostru dragostea pentru mare. Cum că în adevăr el are aptitudinile necesare, o putem vedeà din faptul ca personalul serviciului nostru maritim e compus din Români și nu avem a ne rușinà de ei. In capitolul, în care am descris puterea de adaptare a poprului nostru, am citat de asemenea o serie de exemple, cari arată aptitudinile remarcabile pentru mare ale marinarilor și pescarilor noștri. Toate acestea trebuesc desvoltate cât mai mult și mijlocul cel mai bun este de a încurajà cât mai mult desvoltarea pescăriei la coastele noastre, a căror bogăție este suficientă pentru a ocupà o populație cât de numeroasă. Chestiunea desvoltării comerțului mare și a transporturilor pe apă este dar strâns legată de chestiunea pescăriilor.

3. Posibilitățile și mijlocele de schimbul mărfurilor. Comerțul propriu zis.

După ce am văzut că dispunem de o producțiune naturală de mărfuri foarte bogată — care poate fi încă considerabil sporită — și că condițiunile naturale ne dau putința nu numai de a ne creà căi lesnicioase pentru transportul lor, dar chiar de a profità de marea mișcare de mărfuri străine, cari fatal trebue să treacă prin Gurile Dunărei, rămâne acum să vedem: cari sunt condițiunile pentru schimbul acestor mărfuri cu produsele de cari avem noi nevoe și pentru desfășurarea unei activități comerciale întinse în țară.

In capitolele precedente, tratând despre chestiunea punerii în valoare a bogățiilor noastre naturale, am arătat că produsele lor sunt toate mărfuri foarte căutate

pe pieţele străine şi că depinde numai de modul cum vom şti noi să ne organizăm pentru a puteà trage profiturile cuvenite de pe urma lor. Atât în Europa centrală şi apuseană, cât şi de o camdată în Sud-Estul Europei, Sud-Vestul Asiei, Egipt, etc., cu cari ne putem cu uşurinţă legà prin mijloace de trasport lesnicioase, găsim debuşeuri sigure pentru toate produsele noastre. Acì dar începe rolul comerţului propriu zis, care să stabilească raporturile şi să ducă mărfurile dela producător la consumator, aducându-ne în schimb alte mărfuri sau valoarea lor în bani.

Din nenorocire, cu toate că comerţul are un rol atât de important în economia generală a ţerii şi cu toate că e o ramură de activitate atât de rentabilă, comerţul nostru mare se face aproape excluziv numai prin străini, cari-şi ieau partea leului la beneficii, aşà că, din această cauză, o mare parte din valoarea muncii poporului nostru trece la aceştia. Şi nu înţeleg prin străini persoanele de origine străină cari se îndeletnicesc la noi cu comerţul, ci casele mari de comerţ cari depind de alte state şi ascultă de directivele lor.

Am puteà zice chiar, că nici nu avem un comerţ al nostru propriu, ci numai reprezentanţi — străini sau români—ai caselor mari din străinătate, cari cumpără produsele noastre cu preţuri dictate de acolo şi le negociază apoi pe pieţele străine. In Anvers, Rotterdam Manheim, etc. se face un comerţ cu mult mai mare cu cerealele noastre decât în Brăila, unde se încarcă ele, deşi producţia noastră mare ne-ar da dreptul să fim noi aceia cari să tragem profiturile din negociarea acestor mărfuri. Acelaş lucru e şi cu petrolul, lemnul şi cu toate

celelate produse principale ce le exportăm; așà că putem zice, cu drept cuvânt, că e o adevărată exploatare a țerii prin comerțul străin.

Acelaș lucru e și cu comerțul mare de import, care se face iarăș în cea mai mare parte numai prin casele străine.

Bursele noastre de producție sunt de fapt mai mult o parodie, căci vânzările reale și stabilirile prețurilor, atât pentru export, cât și pentru import, se fac în bursele mari din străinătate. Este dar necesar să căutăm a ne da bine seama de cauzele cari au produs această stare: este în adevăr numai dezinteresarea și lipsa de aptitudini a poporului nostru pentru asemenea îndeletniciri, sau mai sunt și alte cauze cari au produs acest efect și cum pot fi și ele combătute?

Cum că poporul nostru în genere nu are pregătirea necesară pentru comerțul mare, o știm cu toții; ba chiar e posibil, ca mulți să aibă acel dispreț pe care-l arată popoarele agricole pentru asemenea îndeltniciri. Cu toate acestea, noi am văzut cât de mare e puterea de adaptațiune a poporului nostru la tot felul de ocupațiuni nouă, și vedem zilnic cum în comerțul de detaliu mulți Români de origine — și mai cu seamă Ardeleni — se înfig și biruesc pe această cale. Chiar ca agenți de cumpărare dela producători—mai cu seamă în comerțul de cereale — în contul caselor străine, sau ca contabili și ca orice fel de funcționari în aceste case, ei se afirmă tot mai mult. Nu e dar numai lipsa de aptitudini pentru comerț, despre care mereu se vorbește, ci sunt și cauze mai profunde cari-i fac pe Români să nu se dedea la această activitate atât de rentabilă. Și din aceste cauze, principalele sunt:

1) Lipsa desăvârșită a unei organizațiuni a comerțului mare și a tuturor instituțiunilor necesare pentru acest scop; 2) Lipsa de educațiune și pregătire a Românilor în această direcție și, mai cu seamă, completa neinițiare în tradițiile și uzanțele fiecărui fel de comerț și lipsa de legături comerciale în străinătate; și 3) Înțelegerea tacită între străini spre a elimină pe Români din acest comerț, pentru a puteà ei acaparà și dominà mai comod piețele noastre, și a continuà astfel de a cumpărà produsele țerii cu prețuri scăzute, sau a ne vinde mărfurile lor cu prețuri urcate.

Politica dar pe care avem a o urmà în această ramură a comerțului trebue în prima linie să tindă a combate aceste cauze, pentru a înlesnì intrarea elementelor naționale în această ramură de activitate și a creà un comerț național, ale cărui interese să nu mai fie dictate numai de interesele țerilor cumpărătoare—sau vânzătoare—de cari depind, ci în prima linie de interesele generale ale țerii noastre. O condițiune esențială însă este *organizarea creditului,* de înlesnirile căruia comerciantul nostru să poată profità într'o măsură largă și să fie pus în stare de a susținea concurența caselor străine, puternic sprijinite prin creditul ieftin ce-l capătă din statele lor de origine. Apoi trebuesc create organizațiuni serioase pentru culegerea tuturor informațiilor precise de pe piețele străine cu cari comerțul mare are zilnic nevoia de a fi ținut la curent: Agenții comerciale, conduse de oameni practici, culți și pricepuți în această ramură, trebue să avem în acest scop cât mai numeroase, atât pe piețele mari de desfacere, cât și în centrele de producție din lume cari ne in-

teresează; în pieţele noastre mari însă, o *reorganizare a burselor* de producte şi de efecte, pe baze mai sănătoase ca până acum, trebue să se facă cât mai neîntârziat. Paralel cu acestea—şi mai cu seamă pentru produsele agricole—trebuesc create organizaţiuni de vânzare în comun ale producătorilor, pentru a nu-i mai lăsà la discreţia agenţilor caselor de comerţ.

Toate aceste reforme cer însă şi *o clasare raţională a mărfurilor după categorii,* spre a se stabilì *„tipuri"* sau *„genuri"*—cum le cer uzanţele şi organizarea internaţională a diferitelor ramuri de comerţ—ca astfel ele să poată fi negociate la bursă, fără a mai fi nevoe de prezenţa mărfii sau a mostrelor.

Dacă procedând pe o astfel de cale, vom creà, prin organizaţiuni raţionale, condiţiuni fundamentale de vieaţă unui comerţ mai sănătos şi dacă vom face şi toate instalaţiunile necesare în porturi pentru depozitarea, sortarea, clasarea şi chiar industrializarea mărfurilor, precum şi pentru obţinerea de credite asupra lor, atunci, de sigur, că şi elementele naţionale—cari în vechea organizare nu găsiau nici un sprijin—vor aveà posibilitatea a se dedà, fără pericol, la această îndeletnicire inteligentă şi lucrativă şi de o atât de mare importanţă naţională.

Paralel dar cu reforma bazelor legale şi tehnice şi cu activitatea de organizare a comerţului, va trebuì să se înceapă şi o activitate consecventă pentru îndrumarea şi pregătirea personalului în această direcţie. Reorganizarea radicală a învăţământului comercial, având în vedere în special de a da tineretului o pregătire mai serioasă pentru nevoile comerţului mare mondial,

se impune; de asemine crearea de muzee comerciale, institute, staţiuni merciologice şi tehnologice, etc. pentru controlul, analiza şi clasificarea mărfurilor şi a materialelor prime, devine din ce în ce mai necesară.

Şi în această direcţie dar, poporul nostru are o mare activitate civilizatorie de desfăşurat, spre a-şi îndeplini misiunea sa faţă de omenire şi spre a profită de minunatele condiţiuni ce i le oferă situaţia şi natura ţerii sale, pentru a se desvoltà mai departe pe calea progresului şi a biruì în lupta sa pentru existenţă.

B. MEDIUL EXTERN SAU MEDIUL POLITIC ȘI PROBLEMELE CE LE IMPUNE EL POPORULUI ROMÂN.

După ce am arătat influența ce o exercită asupra evoluției poporului român țara sa cu totalitatea condițiunilor naturale ce o caracterizează și activitatea civilizatorie pe care trebue să o desvolte el—adică modul cum să o influențeze el pentru a-și ameliorà mediul său natural, social și cultural,—ne mai rămâne acum să mai examinăm pe scurt și mediul său politic—adică modul cum este el influențat de țerile și popoarele cu cari vine în contact, direct sau indirect—precum și activitatea ce are a o desfășurà pentru a-și asigurà și în această direcție posibilitățile existenței și propășirii sale în viitor.

Din cele arătate până acum s'a văzut cum evoluția poporului nostru este influențată de țara pe care o locuește, dictându-i o serie de interese mari permanente —culturale, economice și sociale,—și deci de probleme fundamentale, pe cari trebue să le rezolvească pentru

a-și puteà asigurà vieața și propășirea sa. In afară de țara sa proprie, evoluția unui popor mai este influențată încă și de popoarele sau țerile cu cari se învecinează sau cu cari vine în legătură directă sau indirectă. Cât de mare însemnătate au acestea, putem s'o apreciem mai bine ca oricari alții, deoarece tocmai poporul nostru a fost subjugat mult timp de vecinii săi, fiind nevoit să muncească timp de secole pentru interesele etnice și chiar materiale ale acelor popoare și să-și înăbușe propria sa vieață și putința de desvoltare. Este dar necesar ca astăzi, când ne închegăm statul nostru național, să căutăm a ne da bine seama de importanța și felul acestor influențe — cari constituesc mediul de traiu extern al statului nostru—și de problemele ce ni le impun, pentru a ne asigurà putința să trăim vieața noastră proprie și să ne desvoltăm independenți, pe bazele însușirilor specifice ale neamului nostru.

Interesele mari pe cari ni le dictează firea și țara noastră sunt: 1) De a ne a asigurà putința desvoltării noastre indepedente ca popor, conservându-ne și desvoltând, printr'o cultură proprie, caracterele noastre specifice naționale; 2) de a ne asigurà putința de a creà pe teritoriul nostru etnic o civilizațiune proprie, care să asigure poporului condițiuni de vieață și de muncă cât mai prielnice, împreună cu o bună stare materială și sufletească, spre a-i înlesnì desfășurarea tuturor aptitudinilor sale firești; 3) de a formà un stat unitar, care, printr'o organizare tot mai perfecționată, să-i garanteze putința desfășurării maximului de energie vitală, pentru aducerea la îndeplinire a tuturor problemelor de cultură și de civilizație a omenirii.

Aceste interese mari formează directivele permanente ale muncii poporului și criteriul de judecată a oricării acțiuni a statului nostru, către resolvirea lor trebuind să se îndrepte orice activitate a noastră. Firește că, și în mediul extern, acestea sunt scopurile fundamentale pe cari trebue să le urmărim, adică de a ne asigurà, și din acele părți, condițiunile cele mai prielnice pentru realizarea lor. Să vedem dar: cari sunt acele popoare și țeri cari pot aveà asupra evoluției noastre o influență directă sau indirectă? de ce natură sunt acele influențe? și cari sunt problemele ce ni le dictează fiecare din ele?

Poporul român este înconjurat de o serie de vecini de alte rasse — deci cu interese etnice diferite de ale noastre—și formând state pe teritorii cari le dictează o serie de interese economice, politice și sociale proprii. Unele din aceste interese sunt conforme sau merg paralel cu ale noastre, altele sânt însă contrarii intereselor noastre fundamentale. Trebue dar să urmărim, unul câte unul, în linii mari, interesele fiecărui stat cu care avem sau putem aveà vreo legătură, pentru a vedeà: pe departe, în ce mod putem să ne întovărășim la realizarea intereselor comune, iar pe de altă parte, în ce mod putem să împăcăm interesele contrarii sau să ne apărăm contra lor.

Inainte de toate știm că până acuma, toți vecinii noștri, stăpânind câte o bucată din teritoriul nostru etnic, au căutat pe toate căile să ne împiedice desvoltarea noastră, pentru ca nu cumva, întărindu-ne, să putem revendică acele teritorii; prin aliențele lor ei legau și pe alte state mari de această politică. Din acest punct de ve-

dere dar, nu aveam decât dușmani și nu ne mai rămâneà altă politică, decât să profităm de conflictele dintre grupele de state pentru a ne realizà aspirațiunile noastre naționale, într'o parte sau alta. Chiar întreaga noastră existență, ca stat, erà bazată numai pe acest mare conflict de interese între puterile mari, căci, altmintrelea, de mult am fi fost împărțiți cu totul între ele. Astăzi, când unitatea națională a poporului român e pe cale de a se înfăptuì, mai mult sau mai puțin completă și când noualе state ce se formează vor fi state naționale, e de sperat că nu vom mai aveà nevoie să revendicăm părți rămase din teritoriul nostru etnic; așà că de acum înainte politica noastră va fi dictată numai de interese reale, altele decât cele teritoriale, adică de nevoia de a ne desvoltà și întărì în liniște, întrebuințându-ne toate puterile de cari dispunem pentru a creà o civilizație proprie pe teritoriul nostru etnic.

Nu tot astfel e însă cu vecinii noștri. In primul rând, politica noastră întreagă a fost influențată de tendința *Rusiei* de a ocupà Bosforul și de a transformà Marea Neagră într'o mare interioară rusească; prin aceasta, țara noastră, care le sta în cale, trebuià cucerită—sau mai bine zis politica de cucerire începută de Ruși la 1711 trebuià desăvârșită. Așà dar tăria Rusiei însemnà pentru noi nesiguranța existenței statului nostru. Dacă în adevăr Petru cel Mare a lăsat această directivă politică în testamentul său sau nu, aceasta e indiferent; căci, oricum ar fi, pentru Rusia pare a rămâneà un interes fundamental, dictat de pământul țerii, de a se întinde la Bosfor și a-și asigurà o ieșire neîmpiedecată la Mediterana; scriitorii ruși o mărturi-

sesc acuma pe față (*Gurianoff*, Dardanelele, *Mitrofanoff* în „Preussische Jahrbücher“ din Maiu 1914, etc.), iar statua Ecaterinei a II-a din portul Odesei, care, de pe înălțimea dela malul mării, arată cu degetul spre Constantinopol, concretizează această voință națională a întregei Rusii.

Ce se va alege din vechea Rusie și ce organizațiune de stat vor formă popoarele cari o locuesc, nu putem prevedeà; un lucru însă este sigur, că oricum s'ar organizà aceste popoare, țara fiind aceea care dictează interesele mari permanente, și noul stat sau nouăle state vor trebuì să urmeze în mod fatal aceeaș politică. Noi deci, în orice caz, trebue să contăm cu acest mare pericol, care amenință existența noastră, după cum amenință de pildă Vesuviul pe locuitorii dela poalele lui. Din acest punct de vedere dar, interesele noastre vitale ne indică să căutăm în totdeauna ajutorul și să ne unim cu acele state cari au interesul ca Rusia sau ștatele ce se vor formà pe teritoriul ei să nu ajungă stăpânitoare ale Bosforului.

In al doilea rând, *Monarhia austro-ungară* aveà și ea politica ei tradițională, de a înaintà în Balcani și a luà la Bosfor moștenirea vechei Turcii; erà de asemenea un interes fundamental, dictat de pământul acelei țeri și concretizat în formula «der Drang nach Osten», care și el implică desființarea existenței noastre ca stat. Acestui conflict de interese fundamentale ale Austriei cu vechea Rusie datorim noi, că nu am fost cu totul împărțiți între aceste mari state și că am putut să ne sprijinim, când pe unul, când pe altul, pentru a ne apără existența. Astăzi vechea monarhie se desface într'o serie de state,

după popoarele principale cari o locuiau. Totuș, dacă aceste popoare au putut formă un timp atât de îndelungat un stat unitar, cu toate interesele lor naționale opuse, este o dovadă că ele toate—și chiar marile Puteri europene—aveau un interes comun fundamental pentru aceasta. Principalul din aceste interese fundamentale erà tocmai acela: de a oprì pe Rusia să ajungă la Mediterana spre a luà ea moștenirea Imperiului turcesc și, prin aceasta, de a-și garantà și existența lor. Din acest punct de vedere dar, vechea Monarhie austro-ungară — cu toate că reprezentà un pericol pentru noi—îndeplinià însă și o funcțiune fundamentală în sistemul Statelor europene.

Cu toată desmembrarea vechei Monarhii însă, atât interesul fundamental al tuturor Statelor europene de a oprì înaintarea Rusiei, cât și nevoia popoarelor cari compuneau Monarhia de a-și puteà garantà fiecare existența sa proprie în viitor, persistă. Nouăle state ce se vor formà, după ce-și vor regulà—după cum o cere dreptatea — interesele lor etnice, vor trebuì în mod fatal să se grupeze în jurul interesului lor fundamental de garantarea existenței—ajutate și de întreaga Europă apuseană interesată și ea—spre a formà un nou bloc, în orice formă ar fi el, pentru apărare în contra Rusiei sau urmașilor ei. Din acest punct de vedere dar, noul stat național român—odată interesele sale naționale definitiv regulate—va aveà interese comune cu nouăle state formate pe teritoriul vechii Monarhii—în concordanță și cu interesele mari ale Europei apusene și centrale—și va trebuì să găsească și el forma de a conlucrà la apărarea lor în interesul propriei sale existențe.

Infine *situația priveligiată a României la Gurile Dunărei* a fost și va fi un mare izvor de conflicte de interese vitale, căci — după cum am arătat în capitolul precedent — cine stăpânește Gurile Dunărei este menit a deveni stăpân pe comerțul mare ce fatal trebue să se dezvolte între Europa centrală și Sud-Estul Europei, Sud-Vestul Asiei, etc. Rusia — atât în scopul de a ne slăbi pe noi cât mai mult, pentru a ne puteà cucerì în urmă cu mai multă ușurință, și de a nimicì concurența ce porturile dela Gurile Dunărei o fac portului Odesa, cât și in scopul de a pune mâna pe comerțul Europei centrale — a căutat în totdeauna să acapareze Gurile Dunărei; și de acea a căutat prin tot felul de mijloace — fie lăsând din nou să se înisipească gura Sulinei, fie prin taxe și piedici de altă natură ce le-ar fi putut pune navigațiunii — să împedece marele comerț ce se face pe acì.

Interesele vitale ale mai tuturor statelor mari de a aveà libertatea comerțului și navigațiunii asigurată la Gurile Dunărei — și în special al Angliei, care pe atunci aveà un interes vital în aprovizionarea cu cerealele noastre, pentru care aduceà cărbuni și fier în schimb, și ale cărei vapoare formau peste 93% din tonajul vaselor comerciale dela Gurile Dunărei — au pus stavile acelei tendințe de cotropire a Rusiei.

Inființarea Comisiunii Europene a Dunărei, cu scopul de a întreține navigabilitatea gurilor fluviului și de a garantà libertatea navigațiunii și a comerțului — de fapt un tampon, pentru a evità fricțiunile între interesele opuse ale diferitelor state, — garantà și interesele noastre în așà grad, încât, cu toate că ea erà în realitate o instituțiune străină pe teritoriul nostru — deci

reprezentă o atingere a drepturilor noastre de suveranitate,—oamenii noștri de stat de atunci au considerat-o totuș ca pe o instituțiune quasi națională și au stăruit ei singuri pentru prelungirea ei. Cu toate acestă garanții puternice însă, Rusia nu a dat înapoi dela tendințele ei de acaparare, cari la fiecare ocazie apar, măcar pe căi indirecte, cu aceeaș perseverență. Așà la 1883 Rusia, înțelegându-se cu Austria, a reușit, la conferința din Londra, să sustragă brațul Chiliei de sub Comisiunea Europeană; iar, prin conflictul de frontieră ce l-a inventat la gura brațului nou format dela Stari-Stambul, a căutat să ne răpească mai toată marea noastră teritorială, care se întindeà până la rada Sulinei, unde ancorau vapoarele; ba chiar, pe această cale ar fi putut ajunge cu siguranță să provoace în timp scurt împotmolirea naturală a gurei Sulinei, prin cantitățile enorme de nisipuri aduse de brațul Chiliei.

Când, mai târziu, interesele vitale ale Angliei la Gurele Dunărei—prin putința de a se aprovisionà acuma cu mai multă ușurință cu cereale din America de Sud—au încetat, această tendință de acaparare din partea Rusiei și-a reluat vechile ei forme vehemente, manifestate tocmai prin chestiunea Stari-Stambul și prin desele conflicte provocate în aparență de pescării. Acum, singurul sprijin ce ne mai rămase pentru apărarea libertății comerțului și a navigațiunii la gurele Dunărei erau statele din cursul ei superior, căci Franța erà legată de aliata ei Rusia, Italia se dezinteresà iar Turcia erà neputincioasă.

Austro-Ungaria, pe de altă parte, consecventă marilor ei interese tradiționale — politice și economice —spre

Orient, a căutat și ea să-și stabilească un monopol la Dunărea de jos, acaparându-și comerțul, atât în detrimentul nostru cât și al țerilor din susul Dunărei. Prin tratatul din Berlin, Ungaria și-a luat un mandat european de a execută singură lucrările de rectificarea Porților de Fier—mandat de care nu s'a arătat capabilă, deoarece lucrarea făcută cu cheltueli enorme e cu totul greșită; iar prin felul taxelor ce le-a impus acì, ea a creat o stavilă foarte mare libertății comerțului, îngreuind exportul cerealelor și petrolului nostru spre debușeurile lor naturale din Europa centrală, înlesnindu-și însă exportul cărbunelui și produselor ei la noi. Ea făceà deci politică protecționistă cu taxe puse pe natura mărfurilor—și nu pe tonajul bastimentelor—constituind în mod abuziv 'o adevărată barieră navigațiunii și comerțului pe acest fluviu, care, conform tratatelor, trebuea să fie absolut liberă.

La 1883, la Conferința dela Londra, Austro-Ungaria a căutat apoi să-și asigure cu totul monopolul pe toată Dunărea noastră până la Brăila, de care am scăpat numai grație energiei oamenilor noștri de stat de atunci, cari au refuzat să aplice pe teritoriul nostru această hotărîre a marilor Puteri. Prin crearea unei mari flote de comerț austriace și apoi a unei alteia ungare, ei au căutat deasemenea să-și pună în practică acest monopol și să-l sprijine prin deosebite combinațiuni tarifare. În fine la pacea din București din 1918, ei și-au dat toate tendințele pe față, prin stăruința ce au pus-o de a acaparà pentru Monarhie porturile cu toate instalațiile lor și șantierele noastre; ba chiar, printr'o convențiune făcută prin surprindere și semnată din partea noastră,

sub amenințări, de către o autoritate locală care nu aveà competința, ei au căutat să pună mâna pe întreaga flotă de comerț a României — toate vasele N. F. R., toate șlepurile și remorcherele particulare rechiziționate, deci întreaga avuție națională de pe Dunăre, a cărei valoare azi e neprețuită — și pe toate vasele și dragele Serviciului hidraulic român și ale Comisiunii Europene dela Sulina, cari astăzi nici nu mai pot fi înlocuite. Numai grație unei energii deosebite și faptului că am putut convinge pe Germani, că această răpire este o lovitură adusă și comerțului lor, tot atât de mare ca și nouă, am putut să salvăm această mare avuție națională, care altfel erà imediat să fie transportată în susul Dunărei, și nu știu de am mai fi putut-o vedeà vreodată.

Dar și din partea *Germaniei* — deși în Comisiunea Europeană a Dunărei am avut întotdeauna sprijinul ei în contra tendințelor Rusiei și chiar adeseori și în contra Austriei — s'au arătat în timpul din urmă oarecari tendințe de acaparare. Interesele lor mari pentru desvoltarea comerțului cu Sud Vestul Asiei începuse a-i ademeni să transforme în viitor Dunărea într'un fluviu german și noi să devenim un domeniu de exploatare al capitalului și comerțului german. Discuțiile urmate la pacea din București ni le-au pus și pe aceste tendințe născânde în evidență și ne-au deschis ochii asupra pericolelor ce eventual ne-ar puteà amenință și din această parte.

Din toate acestea vedem dar, că Dunărea—această minunată arteră de comerț, care ar trebuì să fie menită a legà popoarele ce locuesc în bașinul ei la o muncă

comună — și mai cu seamă situațiunea noastră privilegiată la gurile ei, a devenit și ea un izvor de conflicte de interese, interese mari politice și economice, dictate de necesitățile desvoltării producției și comerțului acelor țeri. Firește, că toate aceste tendințe de acaparare și de dominare a căii principale de comerț din Europa centrală nu ne duc în mod fatal la lupte pe vieață și pe moarte, ci ele pot ajunge—între state cu puteri mai mult sau mai puțin egale—a fi împăcate și pe cale pașnică, cu deplina considerare a drepturilor și intereselor reciproce. Pentru aceasta însă trebue să fim înainte de toate conștienți de drepturile și datoriile noastre și trebue să fim în stare a ni le apără, adică trebue înainte de toate să fim noi singuri tari.

Popoarele cari formează statele de azi din Europa centrală vor locuì și pe viitor tot acolo, și, oricare ar fi organizarea politică a statelor ce le vor formà ele în urma acestui răsboiu, interesele, dictate de pământul țerii lor, le va împinge spre aceleași căi de comerț și debușeuri, deci spre aceeaș politică; și numai atunci când vor ști ele că găsesc acì un stat puternic, vor căutà a-și satisface interesele lor, nu prin acaparare și dominare, ci prin bună înțelegere și muncă comună.

In fine, nu numai Dunărea, dar întreaga țara noastră —prin bogățiile ei, prin populația ei mai rară, prin ușurința traiului, prin frumusețile ei, prin blândețea, inteligența și aptitudinile de muncă ale poporului, etc.—este râvnită de alte popoare, dacă nu pentru a fi cucerită cu armele, cu atât mai mult însă pentru a fi exploatată, ca un domeniu de exploatare economică a capitalurilor mari din toată lumea. De asemenea, faptul, de ex., că

Germania a căutat în anii din urmă—din naintea războiului—să transforme școalele confesionale ale Comunității evangelice — săsești din București în școale de stat Germane, pe cari le-a pus sub controlul Inspectoratului German al școalelor din Breslau, este o dovadă vădită de tendințele politice pe cari le urmăreà ea acì, a căror primă îndrumare erà această penetrațiune culturală. Și tot astfel găsim și instituțiuni ale altor state, cari dovedesc, și din acele părți, aceleași tendințe de penetrațiune în statul nostru, adică la început culturale, iar apoi economice.

Acestea sunt, în linii mari, pericolele mari și permanente, bazate pe interese reale, pe cari le constatăm din analiza mediului de traiu politic al poporului român. La acestea firește se vor adaoge pe multă vreme și toate acele conflicte sporadice, provenite: din apărarea teritoriului etnic, din nevoia stabilirii de fruntarii sigure și corespunzătoare limitelor antropogeografice, din asigurarea drumurilor spre calea largă a comerțului mare pe ocean, din tendințele vecinilor de a ne slăbì prin instigațiunea naționalităților din noul nostru stat, etc.; toate acestea vor trebuì, firește, să-și găsească, într'un timp relativ mai scurt, starea lor de echilibru, care să asigure putința unei munci pașnice, necesară de o potrivă pentru desvoltarea tuturor nouălor state.

Pericolele mari și permanente ale acestui mediu sunt însă acelea cari trebue să ne dea directivele și să formeze baza politicei noastre externe în viitor. Ele ne vin, după cum am văzut, din toate părțile, astfel că alianțele — chiar dacă sunt bazate pe comunitate de interese reale — nu sunt în totdeauna suficiente a ne

garantă salvarea drepturilor noastre, în toate împrejurările; căci prietenii, oricât de sinceri ar fi ei, au în totdeauna și alte interese proprii de apărat sau interese străine de menajat, cari pot fi contrarii intereselor noastre, așà că ajutorul lor poate fi numai iluzoriu. De altfel timpurile pline de învățăminte prin cari am trecut ne-au deprins să judecăm și aceste lucruri după justa lor valoare. Garanția reală—și singura sigură—a existenței și propășirii noastre în viitor stă, și în această direcție, numai în întărirea noastră proprie, desvoltându-ne tot mai mult propriile noastre puteri, prin muncă neobosită, cultură și civilizatie, și dând o organizare cât mai perfectă statului nostru, astfel ca să fim cât mai neatârnați din afară, atât politicește, cât și economicește.

După cum, numai pe această cale, putem birui toate greutățile mediului natural, spre a ne asigurà în el condițiuni bune de traiu, cari să ne înlesnească desfășurarea vieții și activității noastre, tot astfel, și în mediul politic, ne vom puteà creà condițiunile de existență, numai dacă vom fi în stare de a ne afirmà voința de a trăì și de a ne apărà singuri—contra oricui—drepturile noastre și neatârnând de nimeni.

Firește conflicte de interese și răsboaie vor fi cât va existà omenirea; căci vieața ei e lupta, și acestea nu sunt decât manifestările ei, prin descărcările puternice ale atmosferei încărcate în care trăește și cari nu pot fi oprite. După cum dar nimeni nu poate desființà electricitatea atmosferică, dar oricine își poate apărà casa sa de fulger, printr'un paratrăsnet—bà chiar poate găsì mijlocul de a o folosi pentru scopurile sale,—tot astfel și noi, cunoscând bine adevăratele noastre interese și

pericolele cari ne amenință, vom puteà ferì casa noastră, prin tăria proprie — bazată pe cultura și civilizația la care ne vom înălță—și care va fi cel mai bun mijloc de a stabilì stări de echilibru pașnic, acolo unde descărcările violente atât de periculoase amenință să se producă.

CAPITOLUL V

ORGANIZAREA PUTERILOR POPORULUI ROMÂN ȘI INTREBUINȚAREA LOR. STATUL ȘI POLITICA.

In capitolele precedente, considerând poporul român ca un organism, supus marilor legi ale evoluției lumii organice, și analizând firea sa, am constatat o serie de predispoziții, însușiri și aptitudini fundamentale —din cari unele abià în stare latentă — cari constituesc forțele sale elementare și cari sunt capabile încă de o mare desvoltare și perfecționare prin *cultură*.

Analizând apoi mediul de traiu—adică totalitatea condițiunilor geografice, naturale, sociale, culturale și politice—în cari are el a-și desfășurà vieața, l-am constatat și pe acesta capabil de o mare perfecționare, putând fi transformat printr'o *activitate civilizatorie* consecventă într'un mediu foarte prielnic propășirii acestui popor.

Atât pentru *activitatea culturală*, în trezirea, desvoltarea și perfecționarea însușirilor și aptitudinilor firești ale poporului, cât și pentru *activitatea civilizatorie*, în ameliorarea și perfecționarea mediului de traiu în toate direcțiile sale, am văzut că natura însăș ne indică *problemele* ce avem a le rezolvì și ne dictează *politica* ce trebue s'o urmărim în acest scop. Rezolvirea tuturor

acestor probleme cere o desfășurare de muncă continuă și intensă a întregului popor, iar această muncă va puteà da roadele ei adevărate—adică va puteà pune poporul nostru în stare să desvolte maximul de energie vitală—numai printr'o *organizare* cât mai perfectă, bazată pe specializare, adică pe principiul diviziunii muncii și al economiei forțelor. Dela modul cum va ști apoi poporul să întrebuințeze această energie, pe care va fi capabil să o desvolte prin organizarea muncii sale, va depinde izbânda sa, în rezolvirea problemelor culturale și civilizatorii pe cari i le indică natura și cari trebue să constituească aspirațiunile sale naturale.

O asemenea *muncă organizată* și o *întrebuințare rațională a energiei colective* a poporului este condiționată însă de o cât mai perfectă *organizație a Statului,* pe care poporul nostru îl formează pe teritoriul său etnic. Se cuvine dar, înainte de a termină acest studiu, să cercetăm, în linii mari, care ar fi organizațiunea cea mai potrivită—și pe ce principii bazată—pe cari ar trebuì să o aibă Statul nostru, și care e politica pe care trebue să o urmeze pentru a puteà resolvì toate problemele ce i se impun, și deci, pentru a înlesnì mersul evoluției spre progres al poporului nostru, asigurându-i izbânda în lupta sa pentru vieață între popoarele lumii.

1. Statul. Țelurile și bazele organizării sale.

Nu vom intrà acì în discuțiunea teoriilor și definițiunilor — sociologică, juridică, organică, energetică, etc.— ce s'au dat *noțiunii de Stat* și evoluțiunii ei dela con-

cepțiunea «Statului polițist» sau «Statului de drept» la «Statul cultural». Vom reține din acestea numai pe acea mai potrivită cu punctul de vedere biologic, pe care ne-am pus noi în studiul de față, după care statul apare ca *„totalitatea instituțiunilor menite a formă puterea colectivă a unui popor și a dispune de ea“* [1]). Pentru noi, în concepțiunea noastră evoluționistă, Statul este organul regulator și conducător al mersului evoluției spre progres—adică spre cultură și civilizație — a poporului considerat ca un organism, adică ca o unitate superioară a omenirii.

Ca atare: el garantează siguranța teritoriului și a persoanelor ce-l locuesc, creează și întreține o stare socială cât mai prielnică pentru a permite desvoltarea și organizarea cea mai bună posibilă a tuturor forțelor fizice, economice, morale și intelectuale ale supușilor săi; el mănține dar ordinea socială și regulează raporturile de drept între supușii săi, ca factori fundamentali ai societății, și organizează munca națională și întrebuințarea ei pentru scopurile culturale și civilizatorii cerute de evoluția sa; el este expresiunea voinței întregului popor, pe care caută a o afirma, conducând lupta pentru realizarea aspirațiunilor sale ce decurg din firea sa și din totalitatea condițiunilor naturale în care trăește și se desvoltă.

Noțiunea de Stat, ca expresiunea superioară a organizării unui popor, evoluează dar după cum evoluează și vieața acelui popor și deci și necesitățile propășirii sale.

[1]) *Adolf Menzel*, Begriff und Wesen des Staates. Handbuch der Politik. Bd. I, pg. 43. Berlin 1912.

In vederea îndeplinirii acestei funcțiuni fundamentale—de a conduce și coordină activitatea întregului organism și a organelor sale—Statul are nevoe de o putere cât mai mare, pentru a-și asigurà existența sa între celelalte state și a asigurà ordinea internă, garantând siguranța persoanelor și a proprietății; aceasta cere însă, în prima linie, o mare putere culturală, militară și financiară.

Tocmai necesitatea acestor puteri — culturală, militară și financiară—cari-i dau Statului putința de a-și asigurà existența sa și de a garantà astfel vieața și avuția supușilor săi—îi dă dreptul de a dispune de aceștia, după cum interesele sale superioare o cer; iar ei sunt datori a se supune la această constrângere, fără de care unitatea organică ce o formează — care, astfel formată, este capabilă de o desfășurare de forțe cu mult mai mare, provenită din organizarea forțelor elementare ale indivizilor—nu ar fi posibilă. Grație numai acestei «*Puteri de constrângere*» și mijloacelor de cari dispune, poate Statul să-și îndeplinească rolul său de organizator al muncii naționale, de apărător și îndrumător al interesului general și de executor al voinței întregului popor, în lupta sa spre progres și civilizațiune, spre binele tuturor membrilor cari-l compun.

Puterea de constrângere însă nu poate fi întrebuințată pentru orice scop, ci numai pentru realizarea țelurilor superioare politice ale Statului. *Țelurile politice ale Statului* nu sunt însă o construcție voluntară a rațiunii, ci ele decurg din necesitățile reale ale evoluției poporului și țerii. Constrângerea deci nu poate fi aplicată decât în măsura strict nece-

sară, dictată de aceste necesități; căci altfel s'ar împiedică desvoltarea normală a individului și i s'ar luà putința de a-și îndeplinì rolul său important în mersul general al evoluției poporului. Rolul individului în unitatea organică superioară—adică în poporul—din care face parte nu este limitat numai ca al unei roate într'o mașină, ci el trebue să se desvolte și să se perfecționeze neîncetat, spre a-și puteà îndeplinì tot mai bine funcțiunea sa socială, pentru ca astfel și întregul organism să poată devenì și el tot mai perfect. Este dar, de asemenea, o necesitate a evoluției ca *libertatea individului* — și ca consecință și *dreptul de proprietate individuală* — să fie garantate, în limitele pe cari putința conlucrării lor armonice în vederea scopului superior o permite. Așà dar limitele, atât pentru dreptul de constrângere a Statului, cât și pentru libertatea individului și respectul proprietății, sunt condiționate de necesitățile evoluției. Intr'un caz de răbsoiu Statul poate dispune până și de vieața și averea supușilor săi; în timpuri pașnice, libertatea individuală, cu cât e mai mare, cu atât poate devenì mai productivă în toate câmpurile de activitate, accelerând mersul evoluției întregului spre progres. Aceste limite depind dar de funcțiunea socială pe care au a îndeplinì indivizii în diferitele stadii ale evoluției.

Necesitățile evoluției se schimbă însă și ele neîncetat, după cum evoluează și factorii cari o condiționează. In special creșterea continuă a populației aduce mereu mari transformări în mediul social și, prin aceasta, și în condițiunile de producția, distribuția și consumația bunurilor economice, și deci, și în mediul natural, cultural

și politic. Aceste transformări aduc însă necontenit nouă probleme și cer nouă organizări, cari schimbă și raporturile dintre Stat și indivizii ce-l compun. Astfel unele bunuri, cari, într'un Stat cu o populațiune rară, pot formă obiectul unui drept de proprietate privată intangibil—«Jus utendi et abutendi», —într'un Stat cu o populațiune deasă nu mai pot rămâneà în această stare, de oarece ele au acum de îndeplinit o altă funcțiune socială, care cere anume restricțiuni ale dreptului de a uzà și abuzà de proprietatea lor. Pământul agricol, de ex., care astăzi încă în multe cazuri constitue un obiect de plasament sau de speculă, nu va mai puteà conservà mult timp această formă de proprietate cu dreptul de folosință discreționară, căci, el fiind totodată și teritoriul țerii, trebue să servească în prima linie pentru necesitățile de locuință și de hrană ale populațiunii; tot asfel apele curgătoare, izvoarele de energie, etc., având de îndeplinit de acum înainte o funcțiune mai înaltă în interesul întregului popor, ele nu vor mai puteà rămâne multă vreme supuse acestui regim al proprietății private intangibile. Deci și concepțiunea cu privire la felul dreptului de proprietate privată trebue să evolueze, după necesitățile evoluției generale ale Statului și după funcțiunea socială pe care are a o îndeplinì fiecare obiect.

Din toate acestea vedem dar, că noțiunile fundamentale ale stării de drept public și privat—care regulează raporturile cetățenilor între ei și față de Stat, garantând siguranța persoanei și a proprietății, și prin care Statul asigură apărarea sa în afară și ordinea socială înăuntru—și deci și putința conlucrării tuturor—trebue să evolueze și ele, după cum se schimbă și necesitățile evoluției poporului.

2. Politica.
Omul politic și Omul de știință și rolurile lor în îndrumarea evoluției.

Necesitățile evoluției sunt determinate de firea poporului și de aspirațiunile cari decurg din aceasta, precum și de condițiunile geografice, naturale, sociale, economice și externe ale mediului său de traiu. Ele au dar o bază reală, din care decurg problemele ce le impun. Studiarea acestor probleme—cari constituesc viața publică a poporului și Statului său—și a soluțiunilor ce le trebuesc date pentru realizarea lor, formează obiectul preocupărilor *Științei;* arta de a organizà înfăptuirea soluțiunilor pe cari știința le dă acestor probleme formează obiectul *Politicei.* Politica fiecărui Stat are dar o bază reală, decurgând din totalitatea condițiunilor sale de viață, bază care-și are desvoltarea ei istorică și ale cărei modificări sunt numai stadii din evoluția ei naturală.

Politica este dar acea artă, bazată pe știință, care are de scop de a transformà o stare în una mai bună și a înlesnì mersul evoluției; ea evoluează singură, după cum se schimbă și necesitățile evoluției poporului și deci ale Statului.

In conducerea și îndrumarea evoluțiunii unui popor—care constitue menirea fundamentală a Statului—sunt dar 2 elemente cari au a îndeplinì rolurile principale: *Omul de știință*, care are a studià tóate problemele impuse de necesitățile evoluției și a gàsì soluțiunile lor, și *Omul politic*, care are a organizà munca în vederea

realizării lor și a înfăptui posibilul. *Posibilul* este el singur determinat prin considerațiuni de natură geografică, economică și socială.

Intre activitatea acestor 2 categorii de oameni, cu roluri atât de hotărîtoare în regularea mersului evoluției poporului, este o strânsă legătură, care cere o conlucrare intimă; ba chiar e necesar, ca omul de știință să fie în stare a-și da singur socoteală și de putința înfăptuirii propunerilor sale, iar omul politic trebue să aibă și el cultura științifică necesară pentru a vedeà cu proprii săi ochi chestiunile pe cari le înfăptuește, a distinge între soluțiunile bune și cele greșite ce i se propun și a prevedeà efectele fiecăreia.

Cu toată legătura naturală ce există însă între aceste 2 categorii de oameni, între felurile lor de activitate este o mare diferință de metode și procedee, și de aceea e necesar ca raporturile dintre dânșii, precum și atribuțiunile lor, să fie bine precizate. Omul de știință trebue să fie absolut obiectiv — preotul adevărului — și să nu se lase influențat în concluziile studiilor sale de nici o altă considerațiune, decât *adevărul* absolut, astfel cum reiese el din cercetările sale. Omul politic, având mai mult a exercità o arta, trebue să caute posibilitățile realizării, și deci eventual să facă adeseori chiar și concesiuni în chestiuni mai mici pentru a puteà realizà altele mai mari.

Omul politic, mânuind oamenii și regulând interesele lor individuale sau de clasă, trebue să caute a le cântări pe toate și a scoate din ele *Interesul general*, pe care să-l valorifice prin legile sale. Interesul general este însă în totdeauna o rezultantă, adică o linie mijlocie

scoasă prin parelelogramul forțelor din o serie de interese variate și adeseori chiar opuse. Această linie mijlocie dar nu poate fi scoasă prin considerațiuni teoretice, ci prin cântărirea tuturor intereselor, pentru fiecare caz în parte; și mai cu seamă, ea trebue să fie stabilită pe realitatea faptelor experimentate și, în special, pe valoarea reală pe care o prezintă fiecare din considerentele ei pentru caracterul general al Statului și pentru situațiunea sa în lumea celorlate state. Pentru omul de știință dar, interesul general într'o anume chestiune este absolut, pe când pentru omul politic el este relativ.

Câmpul de activitate al omului de știință este natura și laboratorul sau biblioteca sa, pe când al omului politic sunt oamenii sau categoriile de oameni și interesele lor. Unul trage din faptele sale concluziuni logice și adevăruri științifice, dela cari nu poate deviă, altul merge cu cântarul și încheie transacții, fiind nevoit să iea în considerare și *oportunitatea* înfăptuirii reformelor sale. Un amestec dar al omului politic în atribuțiunile omului de știință și luarea în considerare de către acesta din urmă a intereselor politice poate să fie vătămătoare rolului ce fiecare din ei are îndatorirea a-l îndeplini, putând duce la concluziuni false și deci la o îndrumare greșită a evoluției.

Sistemul parlamentar face însă ca omul politic să nu fie numai reprezentantul interesului general, ci adeseori și al intereselor speciale ale alegătorilor săi, cari uneori pot fi chiar contrare interesului general. Prin aceasta dar el poate devenì o piedică a evoluției normale, astfel cum o cer interesele întregului popor; căci acestea duc adeseori la formările de partide bazate pe apărările de

categorii de interese și apoi la politicianism și la toate acele compromise, cari se fac contra sincerității convingerilor și cari periclitează morala politică.

Contra acestor deviațiuni ale omului politic dela calea dreaptă—cari schimbă sau chiar opresc în loc mersul evoluției spre progres al întregului popor — nu poate luptă cu succes decât omul de știință, care are îndatorirea să supravegheze ca soluțiunile ce le-a dat el problemelor evoluției în diferitele direcții să fie înfăptuite în limitele posibilului, dar nu oprite sau schimbate în favoarea intereselor lăturalnice. Omul de știință are de aceea și îndatorirea de a face educația cetățănească a poporului—luminându-l asupra diferitelor probleme și asupra interesului general în toate chestiunile—de oarece numai așà se poate asană vieața politică și împiedică răul ce-l pot face partidele cu reprezentanții lor. Tocmai din cauza acestei îndatoriri principale ale omului de știință, este însă necesar ca independența sa să fie apărată prin legi și să fie pus la adăpostul lovirilor ce i le pot aduce oamenii politici, sau politicianii, cari, având puterea în mână, vor căutà—ceeace la noi se face în stil mare — [1]) să-l terorizeze și să-l împiedice pe toate căile ca să-și îndeplinească datoria sa, astfel cum o cer interesul general și interesele superioare ale evoluției.

3. Partidele politice.

In cele precedente am arătat că politica este arta—bazată pe știință — de a transforma o stare socială în una mai bună. Această transformare se face prin con-

[1]) Comp. și pagina 127—135 și pag. 141.

lucrarea mai multor forțe — care sunt *Forțele politice* sau *Partidele* — iar Stările sociale, care se succed una alteia, sunt *Rezultantele*, scoase prin paralelogramul forțelor din activitatea partidelor. După cum în procesul de transformare al unei Specii lucrează două feluri de forțe—*Forțele centripetale*, care împing spre păstrarea caracterelor strămoșești (*«Ereditatea»*), și *Forțele centrifugale*, care împing spre continuua lor transformare pentru a face ca organizmul să corespundă mereu nouălor cerințe ale mediului de traiu (*«Adaptațiunea»*) — tot astfel și în transformările sociale; aci, aceste două feluri de forțe — centripetale și centrifugale — își au corespunzătoarele lor în forțele politice, care sunt *Partidele conservatoare* și *Partidele progresiste*, iar Evoluția societății — cu toate instituțiunile ei—este *rezultanta* din acțiunea lor, adică o linie mijlocie scoasă prin paralelogramul forțelor.

Vieața complexă a unui popor și lupta pentru existență ce fiecare din indivizii ce-l compune este nevoit s'o ducă, tendințele de câștig sau de acaparare și de dominațiune ale unora în dauna celorlalți, etc., scot însă la iveală o mare varietate de interese, unele individuale, altele de clase sau categorii de cetățeni, unele de naționalitate sau confesiuni ș. a. m. d. Interesul general, pe care Statul trebue să-l apere și să-l valorifice prin legile sale, nu este însă în totdeauna identic cu aceste feluri de interese, așà că ele nu pot fi satisfăcute decât întru cât sunt justificate și în concordanță cu interesul general. Când aceste interese lăturalnice însă servesc de bază pentru formarea partidelor politice și ajung astfel *Forțe politice*, ele devin prin aceasta periculoase

pentru apărarea interesului general; oamenii politici deci, care conduc aceste partide și le reprezintă interesele, nu mai întrunesc calitatea fundamentală a *omului de Stat*, căruia să i se poată încredința rolul de conducător al Statului și de regulator al evoluției sale.

Omul de stat adevărat trebue să fie reprezentantul intereselor întregului popor și nu al partidelor, și, ca atare, baza activității sale nu poate fi decât baza fundamentală politică a Statului, astfel cum decurge ea din totalitatea condițiunilor de viață a poporului și cum s'a desvoltat ea în mod istoric. El trebue dar să lupte pentru a împiedică ca partidele formate pe baza intereselor lăturalnice să devină forțe politice și pentru a înlătura dela conducerea Statului pe oameni politici cari le reprezintă; cu atât mai mult firește trebue să lupte contra partidelor demagogice, cari, sub masca politicei de principii, caută să realizeze interesele personale, de câștig și de acaparare, sau interesele de clasă, etc. cari sunt contrarii interesului general și intereselor superioare ale Statului. In general e de datoria oricărui om cinstit, care are o convingere politică—oricare ar fi ea — să lupte fățiș în contra acestei arme necinstite, numită «Demagogia», care e una din cele mai mari piedici în evoluția unui popor și care descalifică pe orice om politic sau partid care se servește de ea.

De altfel partidele numeroase, cari duc la compromisuri în dauna principiilor, sunt o piedică foarte serioasă pentru mersul evoluțiunei și o dovadă de lipsa de educațiune politică a cetățenilor. Partidele politice dintr'un Stat sunt justificate numai întru atâta întru cât principiile lor decurg din baza

politică fundamentală a acelui Stat, astfel cum o indică condițiunile geografice, naturale, sociale și economice ale țerii. Unele pot pretinde o accelerare a mersului evoluții, (partidele progresiste, adică puterile centrifugale), altele un tempo mai lent și o legătură mai strânsă a viitorului cu trecutul (partidele conservatoare, adică puterile centripetale) etc.; toate însă trebue să meargă cu tendințele lor în aceeaș direcție și să stea pe aceeaș bază fundamentală, dictată de necesitățile istorice și de bazele geografice ale țerii.

Fiecare categorie de cetățeni—ca de ex. naționalitățile, confesiunile, muncitorimea industrială etc.—are tot dreptul de a se grupà în partide spre a-și apără interesele ei justificate, ideale sau materiale; căci orice satisfacere a intereselor justificate ale unei clase din populație are de efect și o sporire a puterilor țerii. Partidele acestea însă, dacă urmăresc scopuri contrarii interesului general sau dacă își i-au directivele din afară și luptă cu mijloace străine, își pierd dreptul de existență, căci prin aceasta ele împing la descompunerea unității statului și la micșorarea energiei colective ai locuitorilor sei ,deci duc la o slăbire a puterilor statului și pot fi cauza unei prăbușiri a întregului prin anarhie.

4. Instituțiunile Statului și problemele speciale ale politicei de Stat.

Bazați pe această concepțiune evoluționistă a Statului și a rolului său de conducător și de regulator al evoluțiunii poporului, să vedem acuma, în linii mari, cum trebue să ne creăm—sau să reorganizăm—toate acele instituțiuni cari au de scop de a formà puterea

colectivă a poporului, spre a o mănține în totdeauna la maximul posibil de energie vitală și spre a dispune de ea, după cum nevoile evoluției sale o cer, precum și să arătăm, în scurt, cari sunt problemele speciale pe cari politica noastră de Stat trebue să le urmărească în toate direcțiile activității sale.

a) ***Politica socială.*** In primul rând vin toate acele *Instituțiuni sociale* menite a organiză poporul, astfel ca indivizii ce-l compun să poată conviețuì și colaborà în armonie — ca părți ale unei unități organice — pe baza unei ordine sociale și a unei stări de drept, care să regulieze raporturile dintre ei și ale fiecăruia față de stat. Statul—ca marele regulator și îndrumător al evoluției, ca organizator al muncii naționale pe baza principiului diviziunii muncii și a economiei forțelor, cât și ca organul principal care garantează siguranța teritoriului, a persoanelor și a proprietății—are îndatorirea de a luà toate acele măsuri fundamentale pentru stabilirea și ameliorarea continuă a stării sociale și a o pune în concordanță cu necesitățile evoluției poporului.

Prima îndatorire este dar ca actul de constituire al societății pe care o formează poporul nostru—constituțiunea Statului — să conțină toate dispoziținile necesare pentru a garantà: siguranța teritoriului, drepturile individului—bazate pe libertate, egalitate înaintea legilor și respectul proprietății în limitele funcțiunii lor sociale— și drepturile de constrângere al Statului în interesul general al societății.

Constituțiunea vechiului Regat român este bazată pe principii foarte largi și, dacă ar fi sincer aplicată, ar

constituì în multe privinţe o bună garanţie pentru soliditatea organismului nostru social. Numai în unele privinţe ea nu răspunde în totul la necesităţile evoluţiei şi constitue o piedică în desvoltarea Statului; şi aceasta mai cu seamă intrucât priveşte funcţiunea socială a proprietăţii—dreptul de expropriere fiind prea limitat—şi întrucât priveşte conducerea statului, ca expresiune a voinţei întregului popor şi ca apărător al interesului general. Intre constituţiunea scrisă şi între starea reală socială dela noi este însă o foarte mare diferinţă: de fapt puterile nu emană dela naţiune, ci întreagă putere a Statului este acaparată de o clasă de politiciani, divizaţi în partide, cari abuzează de ea, în interesul personal şi de clasă; interesul general este continuu sacrificat în folosul intereselor particulare ale claselor guvernante; justiţia—regnorum fundamentum—nu şi-a putut câştigă prestigiul de care are absolută nevoe; legile nu au puterea necesară şi adeseori sunt înlocuite prin bunul plac şi prin măsuri arbitrare, etc. Astfel dar fundamentul real al Statului nostru nu este sănătos şi o grabnică reorganizare a instituţiunilor cari stau la baza sa—Justiţa, Administraţia generală, Poliţia, Instituţiunile sociale, etc.,—se impune. Căci nu trebue să uităm că chestiunea noastră socială—şi mai cu seamă chestia ţărănească—nu este numai o chestiune economică, ci în cea mai mare parte una administrativă, aşa că de acì trebue să pornească orice reformă.

Această organizare a instituţiunilor, cât şi normele pe cari sunt bazate ele, trebue însă să evolueze şi ele treptat, după cum evoluează necontenit şi factorii cari compun societatea, adică, după cum evoluează numărul

și calitatea membrilor ei, și felul relațiunilor ce se stabilesc între dânșii. Prin creșterea necontenită a populației, prin progresele culturii în toate păturile societății, prin activitatea economică, etc., viața socială se schimbă necontenit și raporturile dintre oameni și față de Stat se schimbă de asemenea. Statul are dar îndatorirea de a supraveghia ca aceste raporturi — cari mereu se schimbă — să se mențină pe baza fundamentală a respectului drepturilor naturale ale fiecărui cetățean, și mai cu seamă: pe dreptul individului de a și găsi, în organizarea generală a poporului, putința să-și desfășure — potrivit aptitudinilor sale — activitatea pe care e capabil să o îndeplinească și de a rămâneà stăpân pe produsul muncii sale. Principiul „the right man in the right place“ trebue să rămână veșnicul inspirator al tuturor organizărilor, căci numai pe această bază poate ajunge o națiune să scoată maximul de energie vitală din colaborarea tuturor membrilor ei.

Necesitățile evoluției cer dar ca Statul să caute înainte de toate a mănține întregul popor ca un organism unitar, divizat numai pe baza principiului diviziunii muncii, în vederea activității întregului — cu garanția drepturilor individului —, și nu ca un conglomerat de clase, naționalități, confesiuni, etc., grupate fiecare după interesele lor speciale, cari duc la formarea de caste și privilegii, la subjugarea unei clase de alta, etc.

Politica socială dar — care are a-și desfășură activitatea ei în vederea perfecționării continue a mediului social, adică a societății ca întreg și a raporturilor dintre membrii ce o compun — trebue să aibă la baza ei aceste principii dictate de necesitățile evoluției poporului nostru; iar

oamenii politici, cari au a înfăptuì această politică, se pot grupà în partide pe baza posibilităților și modalităților realizării acestor principii, precum și pe baza interpretărilor — conforme cu interesul general — ce le dau.

Politica socială la noi are în special a regulà raporturile dintre țărani și proprietari, dintre capital și muncă, dintre funcționari și stat, drepturile și îndatoririlor femeilor, etc. Principalele din acestea--chestiunea țărănească și chestiunea muncitorilor industriali--le-am tratat dejà la locul cuvenit. Toate aceste chestiuni trebue să formeze mai întâiu obiectul unor amănunțite studii obiective, cari să găsească soluțiunile ce le comportă în raport cu drepturile naturale ale interesaților și cu necesitățile evoluției poporului; oameni politici pot apoi să treacă la înfăptuirea lor, grupându-se în jurul ideilor ce le pot aveà cu privire la oportunitatea și la modalitățile aplicării soluțiunilor date de știință.

Din viitoarele noastre chestiuni sociale face parte desigur și chestiunea naționalităților. Noul nostru Stat va aveà acum un mare număr de cetățeni de alte naționalități. O politică socială bine cugetată — care trebue să urmărească de a stabilì raporturi cât mai armonioase între toate, clasele și categoriile populației, spre a înlesnì conlucrarea lor în unitatea organică pe care o formează — ne dictează să ne ferim de asupriri și de toate greșalele pe cari le-au făcut cu poporul nostru Ungurii, Austriacii, Rușii, etc. și cari le-au fost fatale. *Viitorul nostru Stat trebue să fie astfel organizat ca fiecare naționalitate să-și găsească în el patria sa și nu dușmanul său.* Numai

atunci—când se va găsì un astfel de „Modus vivendi“ fiecare naționalitate va contribuì cu cultura sa și cu aptitudinile sale speciale la progresul întregului și va mărì energia colectivă a acestei unități organice care se cheamă „Statul român“.

Firește că tot astfel va trebuì să se procedă și cu toate clasele muncitorești, deoarece un popor compus din oameni independenți este capabil de a desvoltà o energie colectivă incomparabil mai mare decât un popor în care peste 82% din populație sunt sub dependența celorlalți. Fără locuitori independenți materialicește nu poate există nici Stat independent, oricât de mari ar fi avuțiile țerii și oricât de strălucitoare ar fi civilizația orașelor ei.

b) *Politica culturală.* In al doilea rând vine organizarea *Institutiunilor culturale*, menite a desvoltà și perfecționà prin cultură toate acele predispoziții, însușiri bune și aptitudini cari constituesc puterile elementare ale poporului. Baza activității acestor instituțiuni este individul, iar țelul imediat înălțarea și înobilirea firii sale și pregătirea sa în vederea rolului ce are a îndeplinì în societate, ca colaborator în organizarea muncii și vieții întregului popor. Țelul mai îndepărtat însă este: de a da poporului întreg putința ca, prin cultură, să ajungă la o civilizație cât mai înaltă și mai profundă a țerii și a vieții sale—pe care să o producă el cu propriile puteri—și ca, pe această cale apoi, să-și creeze din nou condițiuni și mai favorabile, pentru a se puteà înălță mai departe pe sine printr'o nouă desfășurare de activitate culturală. Prin cultură, ajutată

de civilizația pe care o produce, se urmărește deci continua sporire a puterilor fizice, morale și intelectuale ale individului și a energiei colective a poporului; căci tăria unui Stat depinde nu numai de numărul cetățenilor săi—și deci de mărimea armatei sale și de numărul contribuabilor—ci, mai cu seamă, de calitatea lor. Puterea culturală deci are, pentru existența și siguranța statului, o însemnatate tot atât de mare ca și puterea militară și cea financiară, și ajută și la sporirea calității acestora.

Politica culturală, ce ne-o indică necesitățile evoluției poporului nostru, este dar: 1) crearea unei stări cât mai prielnice pentru putința desfășurării unei activități culturale cât mai intense în toate păturile populațiunii și 2) procurarea tuturor mijloacelor, pentru a puteà înrâurì cât mai cu efect—atât individual, cât și colectiv—în această direcție. Stabilirea unui plan general, atât pentru înălțarea—prin cultura sufletească—a întregei națiuni, cât și pentru pregătirea fiecărui individ în vederea rolului ce are a-l îndeplinì în organismul nostru social—prin cultura profesională—este primul pas pentru o activitate sistematică. Statul va trebuì apoi, pe de o-parte, să studieze mereu nevoile culturale crescânde ale țerii și nouăle direcții în cari cer ele să se îndrumeze cultura, iar, pe de altă parte, să creeze instituțiuni, atât pentru producțiunea bunurilor culturale, cât și pentru răspândirea lor, cărora să le dea o organizare tot mai perfecționată în vederea satisfacerii acestor necesități.

Cultura nu este însă numai un mijloc pentru sporirea puterilor fizice, morale și intelectuale ale unui popor, în vederea problemelor civilizatorii imediate ce are el a le rezolvì, ea este totodată și cel mai bun mijloc

pentru a-i mări prestigiul și influența asupra altor popoare și, prin aceasta, pentru a-i asigurà mai bine existența sa în lumea statelor. Politica noastră culturală trebue dar să tindă nu numai de a ridicà nivelul general cultural al poporului, ci, totodată, de a ne pune în stare să producem bunuri culturale de o calitate superioară, cari să devină universale și, prin cari, geniul poporului nostru să contribue direct la înălțarea omenirii pe pământ. Instituțiuni superioare de știință, artă și tehnică, în cari aptitudinile firești ale poporului să se poată perfecționà cât mai mult și devenì productive, sunt totatât de necesare pentru desvoltarea armonică a culturii în toate clasele societății ca și școalele de cultură generală și profesională; ele însă, fiind totodată și pepinierele în cari se va formà personalul care conduce întreaga mișcare culturală și care dă directivele ei, capătă o însemnătate cu mult mai mare și pentru cultura generală a țerii.

c) *Politica economică*. In al treilea rând vin toate acele instituțiuni și măsuri cari au de scop de a règulà și organizà întreaga gospodărie națională, deci producția, distribuția și consumația bunurilor economice. Vechea maximă a strămoșilor noștri «Primo vivere deinde philosophari», pune mai bine în evidență marea însemnătate a activității economice pentru vieața unui popor. Prin numărul covârșitor al locuitorilor țerii ce se îndeletnicesc cu această activitate, prin influența ce o are ea asupra vieții fiecărui locuitor, cât și asupra vieții Statului în general, politica economică formează baza activității politicei generale a Statului și dă directivele ei în toate ramurile. O cât mai bună *organizare*

a producției, ca să fie în stare de a pune cât mai bine în valoare toate bogățiile pământului țerii cu puterile sale naturale, precum și puterea de muncă cu inteligența și îndemânarea poporului; o cât mai mare *perfecționare a mijloacelor de transport*, și o cât mai bună *organizare a comerțului*, pentru a înlesni schimbul cât mai profitabil de mărfuri; acestea trebue să fie scopurile generale ale politicei noastre economice.

In capitolele precedente, am arătat, în linii mari, cari sunt problemele speciale, pe cari le dictează necesitățile evoluției diferitelor ramuri de activitate economică, și care e politica pe care o impun ele Statului s'o urmărească în fiecare direcție, așà dar numai e nevoe a insistà acì asupra lor. Este dar de datoria Statului de a-și creà toate instituțiunile, cari să studieze necontenit nevoile fiecărei ramuri și să iea măsurile necesare pentru propășirea ei, creându-i condițiuni prielnice de desvoltare și înzestrând-o cu mijloacele tehnice și financiare necesare. In organizarea ce o va da-o acestor instituțiuni, trebue să aibă în vedere cât mai mult principiul diviziunii muncii și al economiei forțelor, astfel ca munca națională—sporită prin cultură și tehnică—să fie cât mai bine pusă în stare de a da maximul de energie colectivă, și în această direcție, în care lupta dintre popoare tinde a devenì mai grea decât în toate celelalte.

d) ***Politica financiară.*** In afară de puterea militară și culturală, un Stat are nevoe, pentru a-și asigurà existența sa și putința desvoltării sale pe calea progresului, și de o cât mai mare putere financiară. Această

putere este o consecință directă a mărimii avuției naționale și deci a activității economice, cari sunt singurele ei izvoare de alimentare; cu cât un stat produce mai mult și în condițiuni mai bune, și cu cât își schimbă pe piața universală mărfurile sale cu mai mult profit, cu atât dispune mai bine și de elementele necesare pentru a-și creà o mare putere financiară. Politica financiară trebue dar să aibă la baza ei politica economică — ea fiind numai o ramură a acesteia — și să urmărească, în primul rând, sporirea continuă a avuției naționale; aceasta, atât prin valorificarea tot mai mare a bogățiilor țerii, cât și prin încurajarea și crearea a unor nouă ocaziuni, ca munca națională să se poată desfășurà și devenì tot mai productivă.

De aceea dar, ea trebue să caute ca nu cumva, prin fiscalitate și măsuri nechibzuite — de ex. în interesul unei prea mari comodități a perceperii dărilor — să împiedice activitatea economică din țară, din care-și trage tocmai veniturile ei, iar pe de altă parte, trebue să caute a sporì puterea contributivă a fiecăruia, printr'o mai bună valorificare a puterii sale de muncă. De aceea dar, și dările trebue să fie drepte și bine chibzuite: ele nu trebue să lovească în existența persoanelor sărace, împiedicându-le prin aceasta să-și poată sporì și perfecționà puterea lor de muncă prin cultură, prin întrebuințare de mașini sau prin formarea unui capital de exploatare, etc.; ele trebue să fie progresive, după veniturile fiecăruia; producția, comerțul și orice activitate economică trebue să contribue progresiv, după veniturile nete și după beneficiile ce le are din organizarea generală și din înlesnirile ce i le face Statul; activi-

tăţile economice născânde, şi capabile de a ajunge la o desvoltare în viitor, trebuesc însă încurajate şi chiar scutite cu totul de dări în primii ani, până ajung a lucrà cu rentabilitate, căci orice impunere prea timpurie este un scont al viitorului.

Statul trebue însă să-şi creeze venituri cât mai mari şi din averea sa proprie—averea domenială, exploatarea mijloacelor de comunicaţiune, circulaţie, transport, etc., dreptul de a emite monetă a cărei valoare e bazată pe creditul său, regiile de Stat, monopoluri, etc.—cât şi în schimbul unor servicii speciale ce le face populaţiunii; firește aceasta, fără ca prin toate acestea să împedice desvoltarea tot mai mare a activităţii economice sau culturale din ţară.

Imprumuturile nu sunt o întărire a puterii financiare a Statului, de cât când sunt întrebuinţate pentru scopuri care servesc la sporirea avuţiei naţionale. Orice cheltueală pentru nevoile curente ale Statului făcută din împrumuturi este un scont al viitorului şi o slăbire mare a puterii sale financiare.

Intru cât privește cheltuelile, firește, nici nu ar mai trebuì să fie nevoie a amintì că banul public, aparţinând tuturor, nu poate fi cheltuit decât pentru interesul general în concordanţă cu scopurile mari ale Statului.

Tot în interesul sporirii puterii financiare a ţerii, Statul mai trebue să se îngrijească de *Mijloace sigure de schimb şi de plată*, a căror valoare să fie recunoscută oricând pe piaţa universală, pentru ca poporul să nu-şi vadă, pe această cale, depreciată munca şi produsele sale. Deprecierea valutei unei ţeri şi scăderea puterii de cumpărare a banului ei oficial în-

seamnă robia populației țerii către străinătate, pentru care trebue să muncească mai mult spre a'i puteà plătì produsele ce le importă.

Tot astfel și tot din aceleași puncte de vedere, Statul trebue să se îngrijească de *înlesnirile de credit*, astfel încât capitalul să poată fi pus cu cât mai mare ușurință la dispoziția întreprinderilor economice. El trebue dar să creeze și să împingă la crearea a cât mai multor instituțiuni (Bănci, etc.), cari să mijlocească între publicul care are a-și plasà economiile și între întreprinderile economice cari au a le valorificà. Modul cum ar trebuì să se desfășoare activitatea Statului în această privință l-am descr's mai pe larg în capitolul special despre Capital, așà că numai e nevoe a revenì acì.

Instituțiunile, dar, pe cari Statul le creează pentru formarea puterii colective financiare a Statului și întrebuințării ei, trebue să fie bazate pe aceste principii fundamentale, dictate de necesitățile evoluției poporului și Statului nostru.

e) ***Politica externă.*** In descrierea mediului extern, am arătat în linii mari pericolele și foloasele ce le prezintă el existenței noastre și problemele ce ni le impune, și cari trebue să servească de bază politicei ce avem a o urmărì în această direcție. Având în vedere continuu toate aceste necesități dictate de interesele evoluțiunii noastre, firește că trebue să fim în totdeauna pregătiți pentru a le face față și a ne apărà sau a ne păstrà independența în toate direcțiile. Aceasta nu se poate realizà însă, decât, în prima linie, desfășurând maximul de energie vitală de care suntem capabili și întrebuin-

ţând această energie cu cea mai mare economie, numai pentru satisfacerea acestor ţeluri dictate de necesităţile reale ale evoluţiei noastre.

Un popor, care-şi bazează speranţele satisfacerii intereselor sale pe forţele altora, se înşală pe sine însuş, tot astfel ca şi un popor care-şi cheltueşte forţele sale pentru satisfacerea intereselor altor popoare, cu cari se crede a fi legat prin simpatii iluzorii sau aşà zise afinităţi; căci nu trebue să se uite niciodată, că politica bazată pe sentimente este un lux, pe care nici măcar statele cele mai puternice nu şi-l pot permite; dar pentru ştatele mici, a face politică de sentimente şi nu de interese reale, înseamnă a se jucà cu propria lor existenţă.

Amândouă denotă dar numai o stare de naivitate— caracteristică popoarelor tinere, fără educaţiune politică — şi duc la o slăbire a forţelor proprii, adică le îndepărtează de putinţa satisfacerii propriilor lor interese. Aspiraţiunile unui popor se satisfac numai prin propriile sale puteri, fie că aceste s'ar întrebuinţà direct, fie prin alianţă cu alte popoare. Alianţele dar nu pot fi bazate decât pe comunitate de interese — materiale sau sufleteşti—şi fiecare popor are în această tovărăşie numai acea importanţă pe care i-o dau forţele proprii pe care le aduce ca contribuţie.

Statul nostru trebue dar, în prima linie, să caute, prin puterea de care va dispune—militară, financiară şi culturală,— prin prestigiul ce şi-l va câştigà—prin ordinea socială ce o mănţine, prin munca culturală şi economică ce o desfăşură, prin strălucirea civilizaţiei pe care o produce şi prin corectitudinea în relaţiile sale—aşà dar, prin valoarea reală ce o reprezintă şi prin energia

pe care e capabil a o desfășură în apărarea intereselor sale, să-și asigure stima și poziția sa între popoarele lumii. Pentru a puteà face aceasta însă, se cere, pe lângă o bună organizație internă, și o perfectă cunoaștere a tuturor intereselor ce decurg din relațiile cu popoarele sau țerile cu cari vine în contact, direct sau indirect, și pe cari are a și le apără, precum și a mijloacelor prin cari le poate sprijinì și satisface.

Instituțiunile dar, pe cari Statul nostru și le creează în vederea apărării și satisfacerii intereselor sale externe, trebue să aibă de scop, în prima linie, de a adunà și centralizà toate materialele privitoare la felul relațiunilor noastre cu fiecare Stat, de a precizà și formulà toate interesele ce decurg din aceste relațiuni și de a găsì mijloacele pentru satisfacerea lor. Legațiunile, Consulatele, misiunile militare, comerciale și economice, etc., ce le întreține țara în străinătate, trebue dar în viitor să nu se mai mărginească numai la un simplu rol reprezentativ, ci să devină instituțiuni cari să urmărească și să studieze evoluția intereselor acelor țeri, pentru a puteà sprijinì oricând interesele noastre, astfel cum apar ele în fiecare fază. Ministerul de Externe, care centralizează toate aceste lucrări și dă directivele misiunilor din străinătate, trebue să fie condus de o serie de adevărați specialiști în toate ramurile politicei externe, cari să pună mai mult preț pe știință și cunoașterea adevăratelor noastre interese decât pe banalele forme ale vieții așà zise sociale.

Numai prin perfecta conoaștere a acestor interese și prin găsirea continuă a mijloacelor sprijinirii lor pe cale pașnică, se pot evità conflictele și, astfel, a se sta-

bili bunele relațiunui cu toate popoarele, cari ne sunt absolut necesare spre a ne asigurà liniștea din afară, dându-ne răgazul să ne desvoltăm în pace — pe cale culturală și economică — spre a puteà creà o civilizație tot mai mare pe teritoriul nostru etnic.

Această liniște din afară ne va da însă totodată, și putința de a colaborà cu popoarele cu cari venim în contact, pentru scopurile mari ale omenirii și pentru propășirea vieții omenești pe pământ—în folosul căreia geniul național al poporului nostru e menit a aduce încă mari servicii—și astfel a realizà țelurile eternei lupte pentru existență, pe care natura a impus-o poporului nostru, ca și oricărei alte ființe organice de pe pământ.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 109777968